

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
Razred za zgodovinske in družbene vede

ZNANSTVENORAZISKOVALNI CENTER SAZU
Inštitut za arheologijo

ARHEOLOŠKI VESTNIK

66
2015

ZALOŽBA
Z R C

LJUBLJANA
2015

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ISSN 0570-8966

Izdala in založila / Published by	Slovenska akademija znanosti in umetnosti in / and Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Glavna urednica / Editor-in-chief	Sneža Tecco Hvala
Izvršna urednica / Managing editor	Andreja Dolenc Vičič
Uredniški odbor / Editorial board	Janez Dular, Jana Horvat, Zvezdana Modrijan, Marjeta Šašel Kos, Benjamin Štular, Biba Teržan, Borut Toškan, Peter Turk, Marko Dizdar, Paul Gleirscher, Claudio Zaccaria
Lektorji / Language editors	Wilhelma Henningsen, Urška Kosec, Špela Križ, Terry T. Jackson, Barbara Smith Demo
Računalniška grafika / Computer graphics	Mateja Belak, Tamara Korošec, Drago Valoh
Prelom / DTP	Mateja Belak
Naslov uredništva / Address	Arheološki vestnik, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija tel. + 386 1 47 06 380, fax + 386 1 42 57 757
E-naslov / E-mail	andreja.dolenc@zrc-sazu.si
Spletni naslov / Website	http://av.zrc-sazu.si
Tisk / Printed by	Cicero Begunje d.o.o
Naklada / Printrun	620 izvodov / copies

© 2015, ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC

Vse pravice pridržane. Noben del te knjige ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Vsebina

Odsevi pozne antike (Slavku Ciglencečkemu ob njegovi petinšestdesetletnici)

<i>Portret Slavka Ciglenceškega</i> (Zvezdana MODRIJAN, Tina MILAVEC)	11
TABULA GRATULATORIA	13
<i>Bibliografija Slavka Ciglenceškega</i> (Andreja DOLENC VIČIČ, Mateja BELAK)	15
Zvezdana MODRIJAN, Matjaž NOVŠAK: <i>Lonec z glajenim okrasom iz rimskodobnega vodnjaka v Dobovi</i>	23
Milan SAGADIN: <i>Zakladna najdba z Grdavovega hriba pri Radomljah</i>	47
Tina MILAVEC: <i>Poznoantično okensko steklo z višinske naselbine Tonovcov grad pri Kobaridu</i>	95
Polona BITENC, Timotej KNIFIC: <i>Zgodnjesrednjeveški zakladi železnih predmetov z Gorjancev, Starega gradu nad Uncem in Ljubične nad Zbelovsko Goro</i>	103
Andrej PLETERSKI: <i>Čar srednjeveških podkev. Razprava o njihovi kronologiji, klasifikaciji in izvoru</i>	147
Mihajlo MILINKOVIČ: <i>Arheološka opažanja o fortifikacijskih rešitvah pri zgodnjebizantinskih utrjenih postojankah na območju današnje Srbije</i> (Povzetek)	202
Maurizio BUORA: <i>Nove ugotovitve ob pričevanju kiparstva gotskega in bizantinskega obdobja v oglejski baziliki in v cerkvi v Monasteru</i> (Povzetek)	227
Franz GLASER: <i>“Človek vidi samo to, kar ve.” Obdobje preseljevanja ljudstev v učbenikih in muzejih</i> (Povzetek)	246

* * *

Prazgodovinske dobe

Bine KRAMBERGER: <i>Svetilka iz zgodnjeeneolitske naselbine Zgornje Radvanje v Mariboru</i>	249
Elena LEGHISSA: <i>Način okraševanja keramike ljubljanske kulture in pramenaste keramike – eksperimentalna arheologija</i>	275
Lucija GRAHEK: <i>Zgodnjelatski grobovi iz Orehove vasi pri Mariboru</i>	308

Rimska doba

Ivan BOGDANOVIĆ, Miroslav VUJOVIĆ: <i>Keramična oljenka v obliki gladiatorske čelade iz viminacijskega amfiteatra (Povzetek)</i>	330
--	-----

Srednji vek

Sašo PORENTA, Benjamin ŠTULAR, Borut TOŠKAN, Zrinka MILEUSNIĆ, Janez DIRJEC: <i>Poznosrednjeveško in zgodnjenovoveško najdišče Župnijski dom v Šentvidu pri Stični. Analiza lončenine in živalskih ostankov</i>	333
---	-----

Epigrafika

Valentina ZOVIĆ, Anamarija KURILIĆ: <i>Strukture zavjetnih natpisa rimske Liburnije</i>	399
---	-----

Numizmatika

Peter KOS: <i>Mali tavrški srebrniki tipa Đurđevac (Povzetek)</i>	466
---	-----

Knjižne ocene in prikazi

Bettina Fischer-Genz, Yvonne Gerber, Hanna Hamel (ur.): <i>Roman Pottery in the Near East. Local Production and Regional Trade, 2014 (Tina ŽERJAL)</i>	467
Marko A. Janković, Vladimir D. Mihajlović, Staša Babić (ur.): <i>The Edges of the Roman World, 2014 (Anja RAGOLIĆ)</i>	468
Renáta Přichystalová, Marek Kalábek (ur.): <i>Raněstředověké pohřebiště Olomouc – Nemilany. Katalog, 2014 (Andrej PLETERSKI)</i>	470
Peter Milo: <i>Frühmittelalterliche Siedlungen in Mitteleuropa. Eine vergleichende Strukturanalyse durch Archäologie und Geophysik, 2014 (Andrej PLETERSKI)</i>	470

Contents

Reflections of Late Antiquity (dedicated to Slavko Ciglenečki on his jubilee)

<i>A portrait of Slavko Ciglenečki</i> (Zvezdana MODRIJAN, Tina MILAVEC)	12
TABULA GRATULATORIA	13
<i>Bibliography of Slavko Ciglenečki</i> (Andreja DOLENC VIČIČ, Mateja BELAK)	15
Zvezdana MODRIJAN, Matjaž NOVŠAK: <i>A pot with burnished decoration from Roman period well near Dobova</i> (Prevod)	37
Milan SAGADIN: <i>A hoard find from Grdavov hrib near Radomlje</i> (Translation)	64
Tina MILAVEC: <i>Late Antique window glass from the hilltop settlement of Tonovcov grad near Kobarid</i>	79
Polona BITENC, Timotej KNIFIC: <i>Early medieval ironwork hoards from the Gorjanci Hills, Stari grad above Unec and Ljubična above Zbelovska Gora</i> (Translation)	128
Andrej PLETERSKI: <i>The charm of medieval horseshoes. A discussion of their chronology, classification and origin</i> (Translation)	163
Mihajlo MILINKOVIĆ: <i>Archäologische Notizen zu fortifikatorischen Lösungen bei frühbyzantinischen befestigten Anlagen in Serbien</i>	173
Maurizio BUORA: <i>Testimonianze di scultura di età gota e bizantina nella basilica di Aquileia e nella chiesa di Monastero. Nuove considerazioni</i>	205
Franz GLASER: <i>“Man sieht nur, was man weiß.” Völkerwanderungszeit in Schulbuch und Museum</i>	235

* * *

Prehistory

- Bine KRAMBERGER: *Eine Lampe aus der früh-äneolithischen Siedlung von Zgornje Radvanje in Maribor* (Übersetzung) 266
- Elena LEGHISSA: *Decorating the pottery of the Ljubljana culture and the Litzen pottery – an experimental archaeology case study* (Translation) 287
- Lucija GRAHEK: *Early La Tène graves from Orehova vas near Maribor* 293

Roman Period

- Ivan BOGDANOVIĆ, Miroslav VUJOVIĆ: *The terracotta lamp in the shape of a gladiator's helmet from the Viminacium amphitheatre* 317

Middle Ages

- Sašo PORENTA, Benjamin ŠTULAR, Borut TOŠKAN, Zrinka MILEUSNIĆ, Janez DIRJEC: *The Late Medieval and Early Post-Medieval site of Župnijski dom in Šentvid pri Stični. Analysis of the pottery and animal remains* (Translation) 370

Epigraphy

- Valentina ZOVIĆ, Anamarija KURILIĆ: *The structure of votive inscriptions from Roman Liburnia* (Summary) 452

Numismatics

- Peter KOS: *Small silver Tauriscan coins of the Đurđevac type* 455

Book reviews

- Bettina Fischer-Genz, Yvonne Gerber, Hanna Hamel (eds.): *Roman Pottery in the Near East. Local Production and Regional Trade*, 2014 (Tina ŽERJAL) 467
- Marko A. Janković, Vladimir D. Mihajlović, Staša Babić (eds.): *The Edges of the Roman World*, 2014 (Anja RAGOLIĆ) 468
- Renáta Přichystalová, Marek Kalábek (eds.): *Raněstředověké pohřebiště Olomouc – Nemilany. Katalog*, 2014 (Andrej PLETERSKI) 470
- Peter Milo: *Frühmittelalterliche Siedlungen in Mitteleuropa. Eine vergleichende Strukturanalyse durch Archäologie und Geophysik*, 2014 (Andrej PLETERSKI) 470

List of abstracts

Zvezdana MODRIJAN, Matjaž NOVŠAK: <i>A pot with burnished decoration from Roman period well near Dobova</i>	23
Milan SAGADIN: <i>A hoard find from Grdavov hrib near Radomlje</i>	47
Tina MILAVEC: <i>Late Antique window glass from the hilltop settlement of Tonovcov grad near Kobarid</i>	79
Polona BITENC, Timotej KNIFIC: <i>Early medieval ironwork hoards from the Gorjanci Hills, Stari grad above Unec and Ljubična above Zbelovska Gora</i>	103
Andrej PLETERSKI: <i>The charm of medieval horseshoes. A discussion of their chronology, classification and origin</i>	147
Mihajlo MILINKOVIĆ: <i>Archaeological notes on the fortification solutions of Early Byzantine forts in Serbia</i>	173
Maurizio BUORA: <i>Testimonials of sculpture from the Gothic and Byzantine periods at the basilica of Aquileia and the church of Monastero. New remarks</i>	205
Franz GLASER: <i>'One sees only what one knows.' The Migration period in textbooks and museums</i>	235

***

Bine KRAMBERGER: <i>A lamp from the Early Eneolithic settlement of Zgornje Radvanje in Maribor</i>	249
Elena LEGHISSA: <i>Decorating the pottery of the Ljubljana culture and the Litzen pottery – an experimental archaeology case study</i>	275
Lucija GRAHEK: <i>Early La Tène graves from Orehova vas near Maribor</i>	293
Ivan BOGDANOVIĆ, Miroslav VUJOVIĆ: <i>The terracotta lamp in the shape of a gladiator's helmet from the Viminacium amphitheatre</i>	317
Sašo PORENTA, Benjamin ŠTULAR, Borut TOŠKAN, Zrinka MILEUSNIĆ, Janez DIRJEC: <i>The Late Medieval and Early Post-Medieval site of Župnijski dom in Šentvid pri Stični. Analysis of the pottery and animal remains</i>	333
Valentina ZOVIĆ, Anamarija KURILIĆ: <i>The structure of votive inscriptions from Roman Liburnia</i>	399
Peter KOS: <i>Small silver Tauriscan coins of the Đurđevac type</i>	455

Odsevi pozne antike
(Slavku Ciglenečkemu ob njegovi petinšestdesetletnici)

Reflections of Late Antiquity
(dedicated to Slavko Ciglenečki on his jubilee)

Portret Slavka Ciglencekega

S prvim delom 66. številke Arheološkega vestnika se želimo posebej pokloniti kolegu Slavku Ciglencekemu ob 65. rojstnem dnevu.

Razsežnosti njegovega prispevka k razvoju slovenske arheologije bi bilo težko izmeriti, kakor tudi odmev njegovega dela, s katerim je Slovenijo postavil na znanstveni zemljevid rimskega imperija v pozni antiki. Najsi gre pri tem za izraziti občutek za topografijo in predanost prostoru ali pa za zelo globoko poznavanje materialne kulture, povsod postavlja temelje, na katerih gradimo podobo časa po propadu cesarstva.

Iz njegovega obsežnega opusa, ki je razviden iz bibliografije, želimo na tem mestu izpostaviti le nekaj mejnikov. Prvi je vsekakor knjiga *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum oz. Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*. Gre za objavo prirejene doktorske disertacije, kjer je združil rezultate svojega dolgoletnega sistematičnega obiskovanja arheoloških najdišč in preučevanja do tedaj skromne in raztresene literature o poznoantičnih višinskih naseljih v jugovzhodnih Alpah ter predstavil poselitveni vzorec za poznoantično obdobje. Na nekaterih ključnih najdiščih je tudi sam raziskoval. Monografski objavi Kučarja v Beli krajini in Tinja nad Loko pri Žusmu prinašata prvi celoviti prikaz gradiva in rezultatov terenskih raziskovanj poznoantičnih naselbin in sta temeljnega pomena za nadaljnje delo.

Njegova raziskovalna širina se kaže v izjemno širokem spektru tematik, s katerimi se ukvarja. Posebej velja omeniti študije kulta in povezav antične mitologije s sodobnimi šegami in obredi. Prvi je prepoznal tedaj še izredno skromne sledove zgodnjerednjeveške poselitve nekaterih višinskih točk, pionirski pa je bil tudi prispevek k preučevanju poznoantičnega keramičnega gradiva.

Ko se je leta 1991 prvič povzpel na tedaj še arheološko neopredeljeno najdišče Tonovcov grad pri Kobaridu, je takoj prepoznal njegov potencial – tako v znanstvenem smislu kot v smislu povezave arheologije z okoljem in s turistično ponudbo. Njegova zavzetost in zagnanost ljudi v lokalnem okolju sta omogočili dolgoletne sistematske raziskave na tej izjemni točki, ki so bile zaključene z znanstveno monografijo. V njej je poudaril pomen naselbine tudi v širšem okolju jugovzhodnih Alp. Raziskani objekti so predstavljeni na kraju samem in vključeni v lokalno turistično ponudbo.

Omeniti moramo tudi njegovo pedagoško delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer sta skupaj s kolegom Andrejem Pleterskim ob svojem rednem delu na Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU desetletje skrbela, da sta pozna antika in zgodnji srednji vek okrepila svoje mesto v študijskem programu.

Svoj pečat je pustil tudi pričujoči reviji, saj je bil dolgoletni član uredniškega odbora, 10 let pa tudi odgovorni urednik.

Vedno je globoko vpet v delo. V zadnjih letih je pozornost iz sedaj že dobro razumljenih jugovzhodnih Alp in Balkana usmeril v širši prostor rimskega imperija. Tako poleg objave njegovih prvih samostojnih izkopavanj na Korinjskem hribu v Suhi krajini nestrpno pričakujemo sintetično študijo o rimskem imperiju v pozni antiki.

Ob vsem povedanem pa ni mogoče spregledati njegove širine, naklonjenosti, skromnosti in čuta za ljudi, zaradi katerih je v naših očeh ne le cenjen sodelavec, temveč tudi izredno drag prijatelj.

S tabulo gratulatorio in prispevki, ki sledijo, mu želimo od srca čestitati, pripraviti veselje in izraziti naše spoštovanje.

Zvezdana MODRIJAN, Tina MILAVEC

A portrait of Slavko Ciglenečki

We would like to pay homage to our colleague Slavko Ciglenečki on his 65th birthday by dedicating the first part of the 66th volume of *Arheološki vestnik* to him.

It would be difficult to measure the true extent of his contribution to the development of Slovenian archaeology or the resonance of his work, with which he put Slovenia on the scientific map of the Roman Empire in Late Antiquity. Whether through his sense of topography and devotion to the landscape or through his profound knowledge of the material culture, he shaped the foundations on which we are still building an image of this period after the end of the Empire.

From his extensive opus, as reflected in his bibliography, only a few milestones will be emphasized. The first is certainly the book *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, his revised PhD thesis, where he joined the results of systematic study of archaeological sites and the then modest and scattered literature about Late Antique hilltop settlements in the south-eastern Alps, and presented a settlement pattern for the period of Late Antiquity. Some sites he excavated himself. His monographs on Kučar in Bela krajina and Tinje above Loka near Žusem represent the first comprehensive publications of the artefacts and architecture at settlements from Late Antiquity, and are of crucial importance for further research.

The wide extent of his scientific interests is reflected in the spectrum of topics to which he has devoted his attention. Especially worthy of mention are the studies of cults and the connections of mythology and modern customs and rites. He was the first to recognize the then extremely scarce traces of early medieval presence at certain hilltop sites. His pioneer contribution to the study of Late Antique pottery should also be noted here.

In 1991, for the first time he visited the then still unexplored site of Tonovcov grad near Kobarid and immediately recognized its potential – in scientific terms as well as in connecting archaeology to the local community and tourism. His interest, as well as the efforts of the local community, made the long-lasting systematic investigation of this exceptional site possible. The conclusion to the excavations was marked with a scientific publication, where he stressed the importance of the settlement in the broader context of the south-eastern Alps. The excavated structures have been presented *in situ* and are featured in the local historical trails.

Mention should be made of his teaching in the Department of Archaeology at the Faculty of Arts of the University of Ljubljana, where together with Andrej Pleterski, in addition to their responsibilities at the Institute of Archaeology ZRC SAZU, for a decade they ensured that the position of the periods of Late Antiquity and the Early Middle Ages was greatly strengthened in the syllabus.

Having been a long-term member of the editorial board and the editor-in-chief of *Arheološki vestnik* for 10 years, he also left his mark on the series.

He is always busy. In recent years, his attention has moved from the now well-understood south-eastern Alps and Balkans to the wider Roman Empire. In addition to the publication of his first independent excavations at Korinjski hrib in Suha krajina, we are impatiently awaiting a new study of the Roman Empire in Late Antiquity.

On top of everything noted above, it is impossible to overlook his openmindedness, benevolence, modesty, and empathy, which in our eyes make him not only a colleague but also a very dear friend.

With the *tabula gratulatoria* and the following contributions, we would like to congratulate him, bring him joy, and express our respect.

Zvezdana MODRIJAN, Tina MILAVEC

TABULA GRATULATORIA

Maja Andrič
Alma Bavdek
Maja Bausovac
Mateja Belak
Volker Bierbrauer
Dragan Božič
Patricija Bratina
Rajko Bratož
Danilo Breščak
Gian Pietro Brogiolo
Radovan Cunja
Matija Črešnar
Željko Demo
Božena Dirjec
Janez Dirjec
Saša Djura Jelenko
Bojan Djurić
Andreja Dolenc Vičič
Anja Dular
Janez Dular
Silvester Gaberšček
Andrej Gaspari
Paul Gleirscher
Smiljan Gluščević
Stanko Gojkovič
Lucija Grahek
Mitja Guštin
Orsolya Heinrich-Tamáska
Jana Horvat
Janka Istenič
Vujadin Ivanišević
Barbara Jerin
Miljenko Jurković
Mihela Kajzer
Dragica Knific Lunder
Eva Kocuvan
Vesna Koprivnik
Peter Kos
Tamara Korošec
Jure Krajšek
Borut Križ
Branko Lamut
Lucija Lavrenčič
Petra Leben Seljak

Elena Leghissa
Zdravko Likar
Marija Lubšina Tušek
Oto Luthar
Andrej Magdič
Miha Mlinar
Barbara Nadbath
Nada Osmuk
Bernd Päßgen
Breda Pavčič Justin
Verena Perko
Primož Pavlin
Darja Pirkmajer
Andrew Poulter
Katarina Katja Predovnik
Anja Ragolič
Mateja Ravnik
Barbara Ravnik Toman
Irena Sivec
Mira Strmčnik Gulič
Božidar Slapšak
Vladimir Sokol
Drago Svolfšak
Marjeta Šašel Kos
Jože Šerbec
Ivan Šprajc
Benjamin Štular
Sneža Tecco Hvala
Biba Teržan
Tjaša Tolar
Marjana Tomanič Jevremov
Tatjana Tomazzo-Ravnik
Željko Tomičić
Borut Toškan
Alfred Trenz
Ivan Turk
Matija Turk
Ivan Tušek
Drago Valoh
Anton Velušček
Boris Vičič
Mojca Vomer Gojkovič
Bojan Vujinović
Davorin Vuga
Žiga Šmit
Ivan Žižek
Bernarda Županek

Bibliografija Slavka Ciglencekega
Bibliography of Slavko Ciglencečki

1962

Gradišče. – *Šmarski rod*, 1962, letn. 3, št. 2, str. 17.

1970

Šmarje pri Jelšah. – *Varstvo spomenikov* 15, 1970 (1972), str. 164.

1974

Veliki Kamen. – *Arheološki vestnik* 25, 1974 (1976), str. 399–416.

Blanca pri Sevnici. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 115–116.

Buče. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 116.

Dolenje Brezovo. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 125.

Donačka gora. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 126.

Grobelno. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 127.

Kladje pri Blanci. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 131.

Kunšperk. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 131.

Laše pri Mestinju. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 131–132.

Prelasko pri Podčetrtku. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 139.

Rožno. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 149–150.

Spodnje Mestinje. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 156–157.

Šmarje pri Jelšah. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 158–160.

Tinje pri Žusmu. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 160–161.

Zibika. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 162–163.

Ponikva. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 182.

Zagaj pod Bočem. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 194–195.

Dobrina pri Žusmu. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 233.

Drevenik pri Rogaški Slatini. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 234.

Pečica nad Lambergom pri Šmarju. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 242.

Strmec pri Rogatcu. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 243.

Zbelovska gora nad Ločami. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 245.

1975

Kasnoantično utrjeno naselje Gradec pri Prapretnem (Eine spätantike befestigte Siedlung am Hügel Gradec beim Ort Prapretno). – *Arheološki vestnik* 26, 1975 (1976), str. 259–267.

Zgornji Duplek – slovanska nekropola. – *Arheološki pregled* 17, 1975, str. 130.

1976

Celejansko municipalno področje. K historični topografiji in poselitvi v prvih treh stoletjih rimske uprave. – Magistrsko delo, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1976.

1977

Ig, v Partih. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 168–169. Soavtor: Ivan Turk.

Sela pri Zajčjem vrhu. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 193–194.

Podkum. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 240–241.

Podzemelj, Kučar. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 241–243. Soavtor: Janez Dular.

Veliki Korinj. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 277.

Podturn pri Karteljevem. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 334–335.

1978

K problemu kulturne in časovne opredelitve nakaterih utrjenih prostorov v Sloveniji (On the problem of the definition and dating of several fortified sites in Slovenia). – *Arheološki vestnik* 29, 1978, str. 482–494.

Gradec pri Prapretnem, Sevnica – prazgodovinsko gradišče i rimska naselba. – *Arheološki pregled* 20, 1978 (1979), str. 40–41.

Kučar pri Podzemlju – prazgodovinska in rimska naselba. – *Arheološki pregled* 20, 1978 (1979), str. 41–42. Soavtorica: Anja Dular.

1979

Kastel, utrjeno naselje ali refugij? (Kastell, befestigte Siedlung oder Refugium?). – *Arheološki vestnik* 30, 1979, str. 459–472.

Staroslovansko grobišče v Zgornjem Dupleku (arheološko poročilo) (Old Slavic cemetery at Zgornji Duplek). – *Arheološki vestnik* 30, 1979, str. 473–488. Soavtor: Timotej Knific.

Gorjane. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 258.

Podgorje pri Pišecah. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 260–261.

Sotensko pri Šmarju pri Jelšah. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 270.

Srževica. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 276.

Zagorje. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 277.

Dekmanca. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 282.

Hrastje ob Bistrici. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 282.

Rožno. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 312–313.

Lemberg pri Šmarju. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 331–332.

1980

Tinje nad Loko pri Žusmu – poznoantična in slovanska naselbina. – *Arheološki pregled* 22, 1980 (1981), str. 105–107.

- Arheološko sondiranje utrjene srednjeveške naselbine Figožar nad Lembergom pri Šmarju (Archäologische Sondierungsarbeiten an der mittelalterlichen Siedlung Figožar über Lemberg bei Šmarje). – *Zgodovinski časopis* 34/4, 1980, str. 403–411.
- Alice Sz. Burger, Das spätrömische Gräberfeld von Somogyzil, *Fontes Archaeologici Hungarie*, Budapest 1979 (ed. Akadémiai Kiadó). – *Arheološki vestnik* 31, 1980, str. 337–338.
- 1981**
- Rezultati prvih raziskovanj na Gradcu pri Prapretnem (Ergebnisse der ersten Forschungen auf Gradec bei Prapretno). – *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 417–453.
- Staroslovanske naselbine. – *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 591–593.
- Čatež ob Savi. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 224.
- Rodež. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 228–229.
- Trebče. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 229.
- Hrastje ob Bistrici. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 238.
- Gradec pri Prapretnem. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 269–270.
- Kučar pri Podzemlju. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 272–273.
- Loka pri Žusmu. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 273–274.
- Osredok pri Podsredi. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 274.
- Simpozij antične sekcije v Vinkovcih. – *Arheo* 1, 1981, str. 37.
- Simpozij o kulturnohistoričnih in arheoloških problemih jugovzhodnoalpskega prostora v pozni antiki. – *Arheo* 2, 1981, str. 65.
- 1982**
- Tinje nad Loko pri Žusmu in problem raziskovanja slovanskih naselbin v Sloveniji (Tinje über Loka bei Žusem und das Problem der Erforschung slawischer Siedlungen in Slowenien). – *Arheološki vestnik* 33, 1982 (1983), str. 179–188.
- Loka pri Žusmu. – *Varstvo spomenikov* 24, 1982, str. 185.
- Tinje nad Loko pri Žusmu – poznoantična in slovanska naselbina. – *Arheološki pregled* 23, 1982, 120–122.
- 1983**
- Čateški Grič – Linhartov “Neviodunum”? (Arheološko-topografska skica prazgodovinske in antične poselitve v Brežiških vratih) (Čateški Grič – Linharts “Neviodunum”?). – *Arheološki vestnik* 34, 1983 (1984), str. 431–441.
- Die Eisenwerkzeuge aus den Befestigten Höhensiedlungen Sloweniens aus der Völkerwanderungszeit. – *Balcanoslavica* 10, 1983, str. 45–54.
- Golobjek ob Sotli. – *Varstvo spomenikov* 25, 1983, str. 221–222.
- Veliki Korinj. – *Varstvo spomenikov* 25, 1983, str. 258–261.
- 1984**
- Die Keramik des 4.–6. Jahrhunderts von Gradec, Tinje und Korinjski hrib, Slowenien. – V: *Symposion zu Fragen der spätantiken und völkerwanderungszeitlichen Keramik. Großrußbach, Niederösterreich, 10.–13. Oktober 1983*, *Archaeologia Austriaca* 68, 1984, str. 313–328.
- Dobrljevo. – *Varstvo spomenikov* 26, 1984, str. 217. Soavtor: Ivan Turk.
- Rovišče, Zagorje ob Savi. – *Varstvo spomenikov* 26, 1984, str. 220. Soavtor: Ivan Turk.
- Pristava nad Stično. – *Varstvo spomenikov* 26, 1984, str. 268–270.
- Velika Račna. – *Varstvo spomenikov* 26, 1984, str. 268, 271–273.
- Veliki Korinj. – *Varstvo spomenikov* 26, 1984, str. 273–276.
- Korinjski hrib nad Velikim Korinjem – prazgodovinsko gradišče, utrdba in nekropola iz časa preseljevanja ljudstev. – *Arheološki pregled* 24, 1985, 59–60.
- Utrdba Korinjski hrib v arheoloških obdobjih (Archäologischer Fundort auf dem Berg Korinjski hrib Veliki Korinj). – *Zbornik občine Grosuplje* 13, 1984, str. 145–160.
- Arheološka podoba. – V: M. Žagar (ur.), *Med Bočem in Bohorjem*, Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Rogaška Slatina 1984, str. 82–91.
- 1985**
- Potek alternativne ceste Siscija–Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja. Preliminarno poročilo o raziskovanju Korinjskega hriba in rekognosciranjih zahodne Dolenjske (Der Verlauf der Alternativstrasse Siscia–Aquileia im Raum von Westdolenjsko und Notranjsko in der Zeitspanne vom 4. bis zum 6. Jh. Präliminarbericht über die Erforschung des Korinjski hrib und die Rekognoszierungen von Westdolenjsko). – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 255–284.
- Ivan Mikulčič, Staro Skopje so okolniti tvrđini, Skopje 1982. – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 372–373.
- Dorđe Janković, Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka, Beograd 1981. – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 418–419.
- Topografija Velikega Kamna. – V: M. Guštin (ur.), *Veliki Kamni*, Posavski muzej Brežice 7, 1985, str. 6–13.
- Zgodnjekrščansko središče na Kučarju v Beli krajini (Ein frühchristliches Zentrum auf dem Kučar in Bela Krajina). – V: N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području* (Archäologische Forschungen im Gebiet von Karlovac und Sisak), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 10, 1985 (1986), str. 137–150.
- Donačka gora. – *Varstvo spomenikov* 27, 1985, str. 275–276.
- Pečovnik. – *Varstvo spomenikov* 27, 1985, str. 278–279. Soavtorica: Darja Pirkmajer.
- Prapretno. – *Varstvo spomenikov* 27, 1985, str. 280.
- Pristava nad Stično. – *Varstvo spomenikov* 27, 1985, str. 280–281.
- Veliki Korinj. – *Varstvo spomenikov* 27, 1985, str. 281.
- 1986**
- Višinske utrdbе iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru. – Doktorsko delo, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1986.
- Stephen Johnson, Late Roman Fortifications, London 1983. – *Arheološki vestnik* 37, 1986, str. 455–456.
- Babno polje, Loška dolina. – *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 255.
- Osredok pri Podsredi, Šmarje pri Jelšah. – *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 257. Soavtorica: Alenka Vogrin.
- Trebče, Šmarje pri Jelšah. – *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 257. Soavtorica: Alenka Vogrin.

- Sežana. – *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 272. Soavtor: Ivan Turk.
- Sora, Medvode. – *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 272–273.
- Dobravlje, Sežana. – *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 283. Soavtor: Ivan Turk.
- Podsreda, Šmarje pri Jelšah. – *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 290–291. Soavtorica: Alenka Vogrin.
- 1987**
- Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum / Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru.* – Dela 1. razr. SAZU 31, 1987, 182 str.
- Zatočišče poslednjih Celejanov na Vipoti (Der Zufluchtsort der letzten Celeianer auf der Vipota). – *Arheološki vestnik* 38, 1987, str. 217–236. Soavtorica: Darja Pirkmajer.
- Das Weiterleben der Spätantike bis zum Auftauchen der Slawen in Slowenien. – V: B. Hänsel (ur.), *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, Südosteuropa Jahrbuch 17, 1987, str. 265–286.
- Laze. – *Varstvo spomenikov* 29, 1987, str. 249.
- Gornji grad. – *Varstvo spomenikov* 29, 1987, str. 274–275.
- Polšnik. – *Varstvo spomenikov* 29, 1987, str. 280.
- Radegunda. – *Varstvo spomenikov* 29, 1987, str. 280.
- Rudnica. – *Varstvo spomenikov* 29, 1987, str. 281.
- Katarija. – *Varstvo spomenikov* 29, 1987, str. 291–292.
- Golica. – *Varstvo spomenikov* 29, 1987, str. 294.
- Zidani Gaber nad Mihovim (Poznoantična utrdba / Late Roman Fortified Settlement). – *Arheološki pregled* 28, 1987 (1989), str. 143.
- Nekaj drobcev o stanovanjski kulturi in vojaškem zdravstvu celjskega zaledja v rimskem obdobju. – *Monitor*, letn. 11, feb. 1987, str. 3–6.
- 1988**
- Ein Beitrag zur Kenntnis der Militäranlagen des 6. Jhs. – *Pro Austria Romana* 38, 1988, str. 6.
- Borovak pri Podkumu. – *Varstvo spomenikov* 30, 1988, str. 238.
- Gonjače. – *Varstvo spomenikov* 30, 1988, str. 238–239.
- Mihovo. – *Varstvo spomenikov* 30, 1988, str. 264, 265.
- Naselbinska podoba današnjega slovenskega prostora v poznoantičnem času in obdobju preseljevanja ljudstev. – *Mohorjev koledar*, letn. 27, 1988 (1989), str. 62–65.
- Jaro Šašel. – *Delo*, 5. apr. 1988, leto 30, št. 80, str. 2.
- 1989**
- Prispevek k arheološki sliki Carneole v zgodnesrednjeveškem obdobju (Contributo al quadro archeologico della Carniola nel periodo altomedioevale). – *Histria Archaeologica* 20–21, 1989–1990 (1995), str. 151–164.
- Mihovo. – *Varstvo spomenikov* 31, 1989, str. 251.
- Gradec. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 3, 1987–2002, str. 359.
- 1990**
- K problemu datacije nastanka rimskodobnih višinskih utrdb v jugovzhodnoalpskem prostoru (Zum Datierungsproblem der Entstehung der römerzeitlichen Höhenbefestigungen im Südostalpenraum). – *Arheološki vestnik* 41, 1990, str. 147–176.
- Volker Bierbrauer: Invillino-Ibligo in Friaul 1, Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche castrum, München 1987; Invillino-Ibligo in Friaul 2, Die spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchen, München 1988. – *Arheološki vestnik* 41, 1990, str. 754–758.
- Korinjski hrib nad Velikim Korinjem. Grosuplje. – V: *Arheo. Arheološka najdišča Dolenjske*, 1990, str. 107–110.
- Zidani Gaber. Novo mesto. – V: *Arheo. Arheološka najdišča Dolenjske*, 1990, str. 113–116.
- Poselitvena podoba ob zatonu antike (Besiedlungsbild am Ende der Antike). – *Traditiones* 19, 1990, str. 33–38.
- Le fortificazioni di altura dell'epoca tardo-antica in Slovenia. – *Archeologia Medievale* 17, 1990, str. 17–19.
- 1991**
- Poznorimski depo z Rudne pri Rudnici / Der spätrömische Hortfund aus Rudna bei Rudnica. – *Arheološki vestnik* 42, 1991, str. 225–232.
- Vodenovo. – *Varstvo spomenikov* 33, 1991, str. 199.
- Vače. – *Varstvo spomenikov* 33, 1991, str. 208, 209.
- 1992**
- Pólis Norikón. Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami.* – Podsreda 1992, 89 str.
- Tracce di un insediamento tardo (VI–IX sec.) nei siti della tarda antichità in Slovenia. – V: G. P. Brogiolo, L. Castelletti (ur.), *Il territorio tra Tardoantico e Altomedioevo. Metodi di indagine e risultati. Atti del 3° Seminario sul tardoantico e l'altomedioevo nell'area alpina (Monte Barro, Galbiate (Como), 9–11 settembre 1991)*, Biblioteca di Archeologia Medievale 9, 1992, str. 53–59.
- Limes. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 6, 1987–2002, str. 187–188. Soavtor: Rajko Bratož.
- Loka pri Žusmu, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 6, 1987–2002, str. 316.
- Slovene regions, Kozjansko. – *Slovenija* 6/2, 1992, str. 36–40.
- 1993**
- Zgodnjekrščanske najdbe z Vipote nad Pečovnikom (Frühchristliche Funde von der Vipota oberhalb von Pečovnik). – *Arheološki vestnik* 44, 1993, str. 213–221.
- Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu (Spätrömisches Gräberfeld auf dem Ptujski grad). – *Arheološki vestnik* 44, 1993, str. 223–234. Soavtorja: Blagoj Jevremov, Marjana Tomanič-Jevremov.
- Po poteh rimskih vojakov v Sloveniji / In the Footsteps of Roman Soldiers in Slovenia.* – Ljubljana 1993, 66 str. Soavtorja: Iva Curk, Dare Vuga.
- Arheološki sledovi zatona antične Petovione (Archaeological Traces of the Fall of Roman Poetovio). – V: B. Lamut (ur.), *Ptujski arheološki zbornik. Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*, Ptuj 1993, str. 505–520.
- Megvarje, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 7, 1987–2002, str. 55.
- Srebrni jezdec in zlati ptič. Pozabljene utrdbe. – *Gea* 3/6, 1993, str. 16–18.
- V znamenju dveh veroizpovedi. – *Gea* 3/8, 1993, str. 38–40.

Še o novem "čudežu" v Kobaridu: Tonovcov grad sodi med najiminitnejša slovenska poznoantična najdišča. – *Dom* (petnajstdnevnik Slovencev Videnske Pokrajine / Quindicinale di informazione degli sloveni della Provincia di Udine), letn. 28, št. 10, 31. maj 1993, str. 3.

1994

Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien. – *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 239–266.

Symposium über die spätantiken Höhenbefestigungen (Regensburg, 19.-20. Oktober 1993). – *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 143.

Joachim Werner (1909–1994). – *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 267–268.

Franz Glaser: Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg, 1991. – *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 277–278.

Castelraimondo. Scavi 1988–1990. I - Lo scavo, 1992. – *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 279–280.

Scavi nell'abitato tardo-antico di Tonovcov Grad presso Caporetto (Kobarid) Slovenia. Rapporto preliminare. – *Aquileia nostra* 65, 1994, str. 186–207.

Bemerkungen zu den Schulterschließen aus dem Königsgrab von Sutton Hoo. – *Germania* 72, 1994, str. 314–323.

Poznoantična naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. – *Kronika* 42/1, 1994, str. 1–14.

1995

Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju / Eisenzeitliche Siedlung und frühchristlicher Gebäudekomplex auf dem Kučar bei Podzemelj. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 1, 1995, 242 str. Soavtorja: Janez Dular, Anja Dular.

Zenonov tremis in poznoantična utrdba Gradec pri Veliki Strmici / Der Tremis des Kaisers Zeno und die spätantike Befestigung Gradec bei Velika Strmica. – *Arheološki vestnik* 46, 1995, str. 247–278. Soavtor: Dragan Božič.

Poznoantično obdobje. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 9, 1987–2002, str. 208–209.

Prapretno, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 9, 1987–2002, str. 218–219.

Prelasko, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 9, 1987–2002, str. 286.

1996

Kobarid. Tonovcov grad. – *Varstvo spomenikov. Poročila* 37, 1996 (1998), str. 47–48.

Od zmagovitega sonca do sonca pravice. Zgodnje krščanstvo na celinskem Hrvaškem. – *Argo* 39/1–2, 1996, str. 138–140.

1997

Strukturiranost poznorimske poselitve Slovenije (Strukturierung spätantiker Besiedlung Sloweniens). – *Arheološki vestnik* 48, 1997, str. 191–202.

Mednarodni simpozij "Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi" / Internationales Symposium "Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen

Zeit" (Zemona, 5.-8. september 1994). – *Arheološki vestnik*, 48, 1997, str. 117–118.

Un habitat fortifié de l'antiquité tardive, Tonovcov grad près de Kobarid. – V: T. Busset, J. Mathieu, D. Mihelič (ur.), *Les Alpes de Slovénie / Die Alpen Sloweniens*, Histoire des Alpes / Storia delle Alpi / Geschichte der Alpen 2, Zürich 1997, str. 49–62.

Poznoantični in slovanski sledovi na Kobariškem. – V: Nada Osmuk et al. (ur.), *Kobarid*, Kobarid 1997, str. 17–28.

Die Kärntner spätantiken Befestigungen im Rahmen der ostalpinen Anlagen. – V: F. Nikolasch (ur.), *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 78, 1997, str. 31–38.

Die wichtigsten Völkerwanderungszeitlichen Einfallstrassen von Osten nach Italien im Licht der neuesten Forschungen. – V: *Peregrinatio Gothica, Jantarová stezka*, Supplementum ad Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales 82, 1997 (1998), str. 179–191.

Tonovcov grad pri Kobaridu. Arheološko najdišče. Vodnik. – Ljubljana, Kobarid 1997, 31 str.

Tonovcov grad bei Kobarid. Archäologischer Fundort. Führer zu den Ausgrabungen. – Ljubljana, Kobarid 1997, 31 str.

Tonovcov grad presso Kobarid (Caporetto). Il sito archeologico. Guida. – Ljubljana, Kobarid 1997, 31 str.

Ajdna nad Potoki. – V: Marija Javornik et al. (ur.), *Veliki splošni leksikon* 1, 1997–1998, str. 56.

Ajdovski gradec nad Vranjem pri Sevnici. – V: M. Javornik et al. (ur.), *Veliki splošni leksikon* 1, 1997–1998, str. 56.

Korinjski hrib pri Velikem Korinju. – V: M. Javornik et al. (ur.), *Veliki splošni leksikon* 4, 1997–1998, str. 2076.

Kučar nad Podzemljem. – V: M. Javornik et al. (ur.), *Veliki splošni leksikon* 4, 1997–1998, str. 2169.

Najstarejše cerkve na Primorskem in poznoantična naselbina na Tonovcovem gradu pri Kobaridu. – *Trinkov koledar za Beneške Slovence za leto 1997*, Špeter 1997, str. 59–68.

Archaeological Discoveries on Expressway Construction. – *Slovenija*. 11/4, 1997 (1998), str. 16–20.

1998

Nenavaden spomenik Kibelinega in Apolonovega kulta iz Marofa (Mrzlo Polje) v bližini Jurkloštra (Ein aussergewöhnliches Denkmal des Kybele und Apollo Kultes aus Marof (Mrzlo Polje) in der Nähe von Jurklošter). – *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 251–259.

Radovan Cunja: Poznorimski in zgodnjerednjeveški Koper, Arheološko izkopavanje na bivšem Kapucinskem vrtu v letih 1986 - 1987 v luči drobnih najdb 5. do 9. stoletja, Koper-Capodistria 1996. – *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 417–419.

Gian Pietro Brogiolo, Sauro Gelichi: Nuove ricerche sui castelli altomedievali in Italia settentrionale. Ricerche fortificazioni altomedievali, Firenze 1996. – *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 419–420.

Tonovcov grad near Kobarid. An archaeological site. A guide. – Ljubljana, Kobarid 1998, 31 str.

Poselitev v arheoloških dobah. – V: J. Fridl (ur.) et al., *Geografski atlas Slovenije. Država v prostoru in času*, Ljubljana 1998, str. 282–287. Soavtorji: Janez Dular, Jana Horvat, Andrej Pleterski, Ivan Turk.

- Staroselci. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 12, 1987–2002, str. 286–287.
- Sveta Hema, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 12, 1987–2002, str. 383. Soavtor: Rajko Bratož.
- Sveti Peter v Lesu. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 12, 1987–2002, str. 394–395.
- Rifnik. – V: M. Javornik et al. (ur.), *Veliki splošni leksikon* 6, 1997–1998, str. 3622.
- Sutoon Hoo. – V: M. Javornik et al. (ur.), *Veliki splošni leksikon* 7, 1997–1998, str. 4159.
- Tonovcov grad pri Kobaridu. – V: M. Javornik et al. (ur.), *Veliki splošni leksikon* 8, 1997–1998, str. 4413.
- 1999**
- 50 years of Arheološki vestnik / 50 let Arheološkega vestnika. – *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 7–8.
- Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia / Izsledki in problemi poznoantične arheologije v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 287–309.
- Zakladi tisočletij. *Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, B. Aubelj, D. Božič, J. Dular (ur.), Ljubljana 1999 – sledeča poglavja:
- Velike spremembe v naselbinski sliki, str. 302–304.
- Lesene koče, zidana bivališča in palače, str. 305–307.
- Skromnost in sijaj poslednjih bivališč, str. 308–310.
- Vojaki na nemirni meji, str. 311–313.
- Zidani braniki Italije, str. 317–319.
- Hrušica – vojaška utrdba na alpskem prelazu, str. 320–322.
- Trd vsakdanjik v težkih življenjskih razmerah, str. 323–325.
- Cerkve, krstilnice in zgodnjekrščanska središča, str. 329–331.
- Skromne priče umetniških snovanj, str. 332–333.
- Zaton antičnega sveta, str. 334–336.
- Staroselci – poslednji antični prebivalci, str. 337–340.
- Barbari prihajajo, str. 341–342.
- Poslednji sijaj pod Teoderikovimi Goti, str. 343–345.
- Langobardi na poti v obljubljeno deželo, str. 346–348.
- Tonovcov grad pri Kobaridu, str. 349–352.
- Ajdovski gradec nad Vranjem, str. 353–355.
- Kastel Karnij in njegova posadka, str. 356–358.
- Rifnik nad Šentjurjem, str. 359–361.
- Late Traces of the Cults of Cybele and Attis. The Origins of the Kurenti and of the Pinewood Marriage (“Borovo Gostüvanje”) (Pozni sledovi Kibelinega in Atisovega kulta. O izvoru kurentov in borovega gostüvanja). – *Studia Mythologica Slavica* 2, 1999, st. 21–31.
- Šmarje pri Jelšah, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 13, 1987–2002, str. 64.
- Tonovcov grad. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 13, 1987–2002, str. 288.
- 2000**
- Tinje nad Loko pri Žusmu. *Poznoantična in zgodnjerednjeveška naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 4, 2000, 196 str.
- Archaeological investigations of the decline of antiquity in Slovenia (Arheološke raziskave zatona antike v Sloveniji). – V: R. Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1. – *Situla* 39 (Razprave 1. razr. SAZU 18) 2000, str. 119–139.
- Vprašanje kontinuitete – arheologija / Die Frage der Kontinuität – Archäologie. – V: R. Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 2. – *Situla* 39 (Razprave 1. razr. SAZU 18) 2000, str. 969–970.
- L'odierna Slovenia. – V: G. Bandelli, C. Zaccaria (ur.), *Aquileia romana e cristiana fra II e V secolo. Atti della XXX Settimana di Studi Aquileiesi, 19–22 maggio 1999*, *Antichità Altoadriatiche* 47, 2000, str. 489–533. Soavtor: Rajko Bratož.
- Zgodnje upodobitve orantov v Sloveniji (Frühe Orantendarstellungen in Slowenien). – V: A. Klemenc (ur.), *Vita artis perennis. Ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca (Festschrift Emilijan Cevc)*, Ljubljana 2000, str. 127–136.
- Poznoantično Posočje in problemi langobardske obrambe Italije (L'Isontino nell'età tardo-antica e il sistema difensivo longabardo dell'Italia). – *Goriški letnik* 27, 2000, str. 51–66.
- Veliki Korinj, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 14, 1987–2002, str. 177.
- 2001**
- Pozni sledovi kulta Velike matere bogov (Magna mater) in odmevi v izročilu (Die späten Spuren des Kultes der Großen Mutter (Magna mater) sowie der Nachhall in der Überlieferung). – V: M. Vomer-Gojkovič, N. Kolar (ur.), *Ptuj v rimskem cesarstvu. Mitraizem in njegova doba / Ptuj im römisches Reich. Mithraskult und seine Zeit / Ptuj in the Roman empire. Mithraism and its era. Ptuj, 11. – 15. oktober 1999*, *Archaeologia Poetovionensis* 2, Ptuj 2001, str. 349–353.
- Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*, P. Bitenc, T. Knific (ur.), Ljubljana 2001. – Sledeča poglavja:
30. Kristogram, str. 18–19.
31. Deli kristograma, str. 18–19.
114. Nakit in deli noše, str. 41.
167. Zakladna najdba orodja, str. 57–58.
261. Vrček, str. 81.
301. Okov, str. 93.
305. Jermenski zaključek, str. 94.
339. Deli konjeniške oprave, str. 103.
- Romani e Longobardi in Slovenia nel VI secolo. – V: *Paolo Diacono e il Friuli altomedievale (secc. VI – X). Atti del XIV Congresso internazionale di studi sull' Alto Medioevo, Cividale 1999*, Spoleto 2001, str. 179–200.
- Vandali in Bizantinci v Afriki. Arheološki spomeniki. – *Gea* 11/8, avgust 2001, str. 48–53.
- 2002**
- Sledovi zgodnje slovanske poselitve južno od Maribora / Spuren frühslawischer Besiedlung südlich von Maribor.

- V: M. Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, Ljubljana 2002, str. 67–75. Soavtorica: Mira Strmčnik-Gulič.
- Posočje. A – Ž. *Enciklopedični priročnik za popotnika*. – Zbirka Slovenija total, Ljubljana 2002. Sovtorji: Pavla Jarc et al.
- Pradavno izročilo v pustni preobleki. Sledovi prežitkov Kibelinega kulta v liku kurenta in običaju borovega gostivanja. – *Gea* 12/2, feb. 2002, str. 8–11.
- Naselbine v skalnih zavetjih. – *Gea*, 12/10, okt. 2002, str. 14–[25].
- Odmaknjena bližina. Naravna in kulturna dediščina Kozjanskega parka*. – Podsreda 2002, 36 str. Soavtorica: Helena Rožman.
- 2003**
- Frühchristliche Kirchenanlagen in Slowenien. – V: H. R. Sennhauser (ur.), *Frühe Kirchen im östlichen Alpengebiet. Von der Spätantike bis in ottonische Zeit*, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse N. F., H. 123, 2003, str. 581–595.
- The Basic Characteristics of the Late Antique Settlement Pattern within the Eastern Alpine Region and Dalmatia (Osnovne značajke nasebinske slike u istočnoalpskom prostoru i Dalmaciji). – *Histria Antiqua* 11, 2003, str. 263–281.
- Frühchristliche Kirchen in Slowenien und die Elemente ihrer Innenausstattung (Ranokrščanske crkve u Sloveniji i elementi njihova unutarnjeg uređenja). – *Hortus Artium Medievalium* 9, 2003, str. 11–20.
- Ančnikovo gradišče pri Jurišni vasi. Poznoantična in zgodnjesrednjeveška naselbina na Pohorju / Late Antique and Early Medieval Settlement on Pohorje*. – Slovenska Bistrica 2003, 64 str. Soavtorica: Mira Strmčnik-Gulič.
- Najvišji prelaz v imperiju. Arheologija. – *Gea* 23/2, feb. 2003, str. 70.
- Forum puščavske Sufetule. Arheologija. – *Gea* 23/4, apr. 2003, str. 71.
- Savaria (Szombathely) – rojstno mesto sv. Martina. Arheologija. – *Gea* 23/6, jun. 2003, str. 70.
- Anazarbus – mesto z več imeni. Arheologija. – *Gea* 23/12, dec. 2003, str. 70–71.
- 2004**
- Edesa – krščansko središče ob svilni poti. Arheologija. – *Gea* 14/ 2, feb. 2004, str. 42.
- Utrdbi na obali piratov. Arheologija. – *Gea* 14/ 4, apr. 2004, str. 46.
- 2005**
- Langobardische Präsenz im Südostalpenraum im Lichte neuer Forschungen. – V: W. Pohl, P. Erhart (ur.), *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 329 (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9), 2005, str. 265–280.
- L'insediamento fortificato su altura di Tonovcov grad presso Caporetto e i suoi dintorni in età romana e paleo-sla-
- va. – V: A. Tilatti (ur.), *La cristianizzazione degli Slavi nell'arco alpino orientale. (Secoli VI-IX)*, Nuovi studi storici 69, 2005, str. 93–108.
- Slowenien. – V: H. Beck (ur.), *Realexikon der Germanischen Altertumskunde* 29, Berlin, New York 2005², str. 123–128.
- Svetišče – trdnjava v rimski Thuggi. Arheologija. – *Gea* 15/5, maj 2005, str. 42–43.
- Qasr Ibn Wardan. Arheologija. – *Gea* 15/7, jul. 2005, str. 43.
- Herakleja Lyncestis. Arheologija. – *Gea* 15/9, sep. 2005, str. 42–43.
- Sveto mesto v brezmadežni belini. Arheologija. – *Gea* 15/11, nov. 2005, str. 41–42.
- 2006**
- Insediamenti ostrogoti in Slovenia. – V: M. Buora, L. Villa (ur.), *Goti nell'arco alpino orientale*, Archeologia di frontiera 5, 2006, str. 107–122.
- Zur Chronologie frühchristlicher Gebäude in Slowenien. – V: R. Harreither et al. (ur.), *Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel. Akten des XIV. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie*, Studi di antichità cristiana 62, (Archäologische Forschungen 14), 2006, str. 293–302.
- Posavje in Posotlje. A – Ž. Enciklopedični priročnik za popotnika*. – Zbirka Slovenija total, Ljubljana 2006, 246 str. Soavtorji: Drago Kladnik, Bibijana Mihevc (ur.), Dejan Cigale et al.
- Palača rimskega cesarja na otoku Mljetu? Arheologija. – *Gea* 16/1, jan. 2006, str. 42.
- Qalaat Simaan – svetišče velikega asketa. Arheologija. – *Gea* 16/3, mar. 2006, str. 42.
- Presentljiva odkrita grobnic v rimski Panoniji. Arheologija. – *Gea* 16/5, maj 2006, str. 42–43.
- V domovini cesarja Dioklecijana. Antični spomeniki ob vzhodni jadranski obali. – *Gea* 16/6, jun. 2006, str. 20–27.
- Hexamilion – zadnja obramba antične Grčije. Arheologija. – *Gea* 16/9, sep. 2006, str. 44–45.
- Skrivnostna rimska vila ob vznožju Pirenejev. Arheologija. – *Gea* 16/12, dec. 2006, str. 42–43.
- 2007**
- Zum Problem spätrömischer militärischer Befestigungen im südlichen Teil von Noricum Mediterraneum. – *Schild von Steier* 20, 2007, str. 317–328.
- Via publica in druge komunikacije med Celejo in Neviodunom v poznorimskem obdobju / Via publica and other communications between Celeia and Neviodunum in the late Roman period. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 2007, str. 241–250.
- Koptske grobnice na vročem puščavskem pesku. Arheologija. – *Gea* 17/2, feb. 2007, str. 48–49.
- Preplet kulturnih mest na stičišču rimskega in galskega sveta. Arheologija. – *Gea* 17/apr. 2007, str. 44–45.
- Avrelijanovo obzidje – znanilec viharnih časov. Arheologija. – *Gea* 17/jun. 2007, str. 46–47.
- Mons Palatinus, grič, ki je posodil ime palačam. Arheologija. – *Gea* 17/avg. 2007, str. 44–45.
- Sakralni spomenik v zatišnem Braškem zalivu. Arheologija. – *Gea* 17/10, okt. 2007, 42–43.
- Palmira – puščavska lepota. Arheologija. – *Gea* 17/dec. 2007, str. 38–39.

- Poznoantična arheologija v današnjem Slovenskem prostoru.* – Spletna objava, 2007 (skrbnik: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana [http://iza.zrc-sazu.si/FF/Slavko/PA_splosno.html]).
- 2008**
Castra und Höhensiedlungen vom 3. bis 6. Jahrhundert in Slowenien. – V: H. Steuer, V. Bierbrauer (ur.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria / Hilltop settlements between Antiquity and the Middle Ages from the Ardennes to the Adriatic*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 58, Berlin, New York 2008, str. 481–532.
 Monumenti del primo cristianesimo nella Savia e nella provincia Valeria Media. – V: S. Piussi (ur.), *Cromazio di Aquileia 388–408 al crocevia di genti e religioni*, Milano 2008, str. 440–447.
 Zgodnje cerkve v kraljevskem mestu Burgundov. Arheologija. – *Gea* 18/feb. 2008, str. 42.
 V pristanišču antičnega Rima. Arheologija. – *Gea* 18/apr. 2008, str. 40.
 Pozno prepoznano biblijsko mesto Mefaat. Arheologija. – *Gea* 18/jul. 2008, str. 42.
 Skrivnostno “mesto” na pobočjih štajerskega Triglava. Arheologija. – *Gea* 18/sep. 2008, str. 44.
- 2009**
 Justinijanovo utvrđivanje Ilirika (Justinian's Fortification of Illyricum). – *Archaeologia Adriatica* 3/2009 (2011), 205–222.
 The defence of north-eastern Italy in the first decennia of the 5th century. – *Forum Iulii* 33, 2009, str. 177–189. Soavtorica: Tina Milavec.
 Problem odsotnosti cerkva v nekaterih poznoantičnih kastelih Ilirika (The Problem of Absence of Churches in some Late Antique Fortifications in Illyricum). – V: *Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođendan / Miscellanea Emilio Marin sexagenario dicata*, Zbornik Kačić 41–43, 2009–2011 (2011), str. 673–688.
- 2010**
 Utrdbe Justinijanovega arhitekta. Arheologija. – *Gea* 20/3, mar. 2010, str. 49.
 Antična metropola ob Jadranu. Zgodovina. – *Gea* 20/jun. 2010, str. 46–47.
 Kilikijski vhod v podzemlje. Zgodovina. – *Gea* 20/avg. 2010, str. 44.
 Skrivnost razkošne panonske vile. – *Gea* 20/dec. 2010, str. 13.
- 2011**
Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobari-du. Naselbinski ostanki in interpretacija / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Settlement remains and interpretation. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 23, 2011, 304 str. Soavtorici: Zvezdana Modrijan, Tina Milavec.
 Von römischen Städten zu spätantiken Höhensiedlungen zentralörtlichen Charakters. – V: J. Macháček, Š. Ungerman (ur.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Studien zur Archäologie Europas 14, 2011, str. 183–195.
 Zgodnjekršćanska arhitektura v Mediteranskem Noriku (Finds on early Christianity in the Mediterranean Noricum). – V: D. Damjanović (ur.), *1700 godina Svetih srijemskih mućenika. Zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici Sirmijsko-panonskih mućenika (304.-2004.)*, Đakovo 2004, Biblioteka Diacovensia, Studije 17, 2011, str. 183–196.
- 2012**
 Spremenjena podoba poznoantičnih urbanih središč – prispevek k transformaciji poselitvene slike v jugovzhodnoalpskem prostoru. – V: I. Lazar, B. Županek (ur.), *Emona med Akvilejo in Panonijo (Emona between Aquileia and Pannonia)*, Annales Mediterranei, Koper 2012, str. 459–479.
- 2013**
Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobari-du. Naselbinski ostanki in interpretacija / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Settlement remains and interpretation. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 23, 2013, 304 str. Soavtorici: Zvezdana Modrijan, Tina Milavec.
 Elektronska knjiga [<http://www.biblos.si/lib/book/9789612545840>].
- 2014**
 The Changing Relations Between City and Countryside in Late Antique Illyricum (Mijene u relacijama između gradova i unutrašnjosti u kasnoantičkom Iliriku). – *Hortus Artium Medievalium* 20/1, 2014, str. 232–250.
- 2015**
 Late Roman army, *Claustra Alpium Iuliarum* and the fortifications in the south-eastern Alps / Poznorimska vojska, *Claustra Alpium Iuliarum* in utrjena krajina v jugovzhodnih Alpah. – V: J. Istenič, B. Laharnar, J. Horvat (ur.), *Evidence of the Roman army in Slovenia / Sledovi rimske vojske na Slovenskem*, Katalogi in monografije 41, 2015, str. 385–430.

Lonec z glajenim okrasom iz rimskodobnega vodnjaka v Dobovi

A pot with burnished decoration from a Roman period well near Dobova

Zvezdana MODRIJAN, Matjaž NOVŠAK

Izvleček

V rimskodobnem vodnjaku pri Dobovi so bili najdeni keramični lonec, železna žaga in železni obroči vedra. Članek se osredotoča predvsem na lonec z glajenim okrasom, za katerega primerjave kažejo na precej širok prostorski in časovni okvir in omogočajo datacijo v 5. st. Lonec je rezultat prevzemanja vplivov med rimskim prebivalstvom in novimi naseljenci, ki je za drugo polovico 4. in začetek 5. st. pogosto in dobro dokumentirano predvsem na območju donavskega limesa. Zaradi tega intenzivnega prehajanja je etnična opredelitev uporabnikov večine najdb vprašljiva, kar velja tudi za uporabnike obravnavanih najdb.

Ključne besede: Slovenija, Dobova, poznorimsko obdobje, keramika z glajenim okrasom, rimskodobni vodnjaki

Abstract

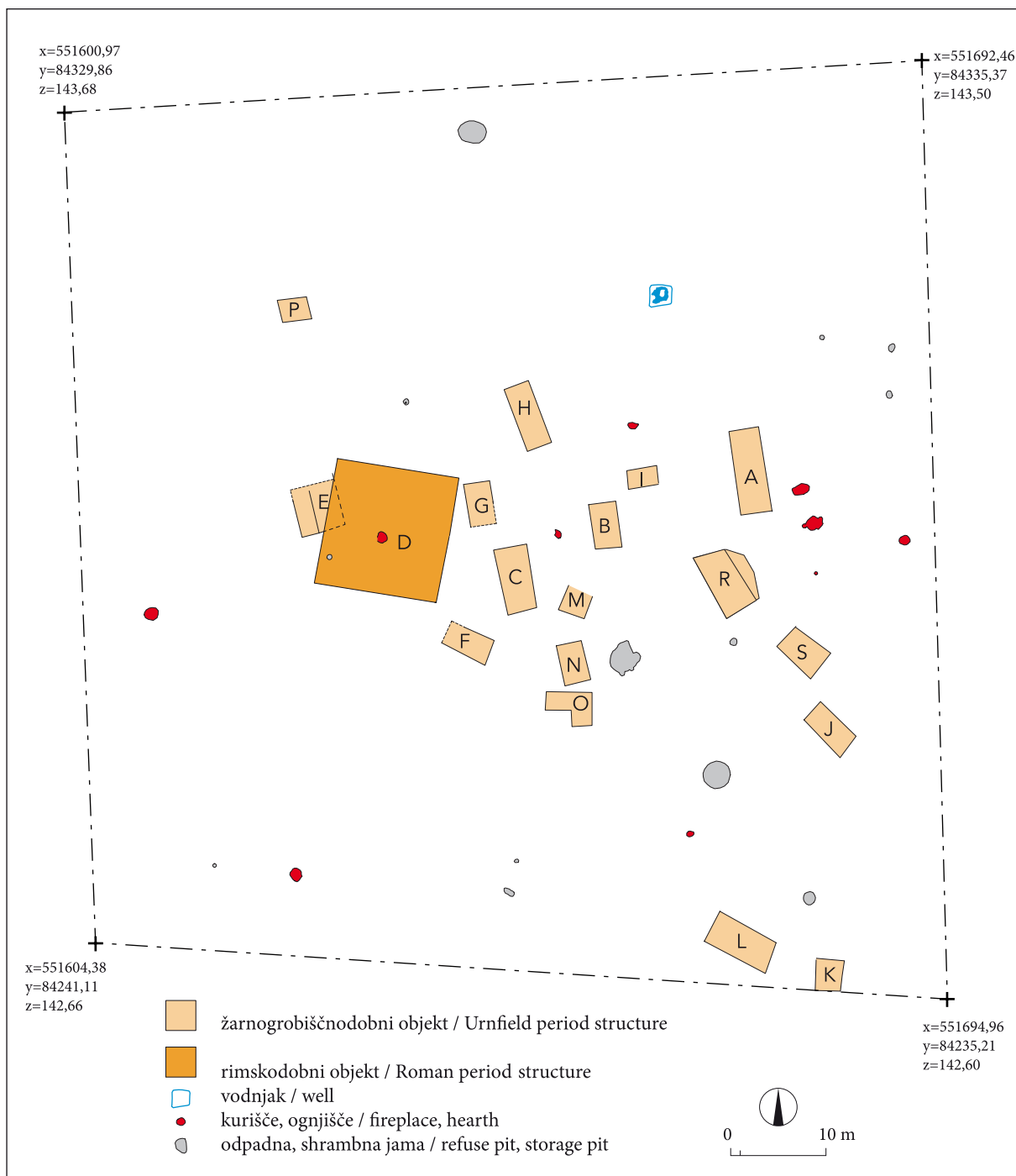
A ceramic pot, an iron saw, and iron hoops from a bucket were found in a Roman well near Dobova. The article primarily focuses on the pot with burnished decoration, whose analogies indicate a relatively wide spatial and chronological framework that enables it to be dated to the 5th century. This pot resulted from the merging of influences between Roman inhabitants and new settlers, which is frequently and extensively documented for the end of the 4th and the beginning of the 5th centuries, especially in the area of the Danubian limes. Due to this intensive transition, the ethnic identification of the users of most of such objects remains questionable, which is also true for those who used the discussed finds.

Keywords: Slovenia, Dobova, Late Roman period, pottery with burnished decoration, Roman wells

UVOD

Jubilanta je raziskovalna vnema gnala na številne višinske postojanke od rodnega Kozjanskega do najbolj oddaljenih maloazijskih, pirenejskih ali severnoafriških zatočišč usihajočega rimskega imperija. Sklop predmetov, nedavno odkrit na južnem robu njemu ljubega *Pólis Norikón*, v Dobovi, vsebuje med drugim lonec z glajenim ornamentom, ki ponovno odpira problem datacije

in povezave z etnično pripadnostjo uporabnikov tovrstnih predmetov. Prav Slavko Ciglencečki je prvi v Sloveniji to problematiko odprl ob analizi poznorimskega gradiva s Ptuja (Ciglencečki 1993). Kasneje se je s tovrstnim posodjem intenzivneje ukvarjal še pri objavi izkopavanj s Tinja nad Loko pri Žusmu (Ciglencečki 2000). Slavku želiva, da mu bo pričujoče gradivo v pomoč pri njegovih bodočih raziskavah poznorimskih migracijskih tokov.

Sl. 1: Dobova. Tloris raziskanega naselja z rekonstruiranimi objekti.

Fig. 1: Dobova. Ground plan of the investigated settlement with the reconstructed structures.

Predmeti, ki jih predstavlja, so bili najdeni septembra 2014 na dnu rimskodobnega vodnjaka, odkritega med izkopavanji pred urejanjem športnih površin osnovne šole v Dobovi.

Šola je zgrajena ob vznožju savske terase. Igrišče se je urejalo južno od šole na parcelah št. 241/1, 241/4, 238/1, 237/5, 237/1, 234/1, 231, 230/1, 229/1,

229/4 k. o. Gabrje na površini 1,2 ha. Območje je zaradi številnih odkritij zavarovano kot Arheološko območje Dobova (EŠD 9804).¹

¹ Izkopavanja so potekala od julija do septembra 2014 pod vodstvom Petre Vojakovič, Arhej d.o.o.

OKOLIŠČINE ODKRITJA

Z izkopavanji pri osnovni šoli v Dobovi je bil raziskan dober hektar prazgodovinskega naselja z manjšimi lesenimi dvokapnimi stavbami. Ob njih so kurišča in shrambne jame, odpadne jame pa so nekoliko odmaknjene od bivalnih objektov (*sl. 1*). Glavnina naselja je datirana v žarnogrobiščni čas (Plestenjak et al. 2014, 57). Med prazgodovinskimi stavbami izstopa lesen objekt, katerega jame za kole (stojke) so imele – v nasprotju s stojkami ostalih stavb – kamnite zagozde. Stavbo (objekt D) lahko na osnovi linijskega zarisa stojk rekonstruiramo v kvadratni tloris (pribl. 14 × 14 m; *sl. 1*). Glede na obliko je možno, da gre za atrijsko stavbo. Tlak se ni ohranil, v notranjosti je ognjišče. V nekaj stojkah so bili najdeni ostanki rimskih tegul, v eni pa nekaj ožje nedoločljivih kosov amfor, kar vse omogoča datacijo stavbe v rimsko obdobje.

Približno 30 m severovzhodno od te stavbe je bil vkopan vodnjak. Obod je bil 4 m v globino grajen iz apnenčevih lomljenčev. Dno je bilo prekrito z muljem, nato pa je bil vodnjak zasut z ruševino iz kamnja, iz katerega je bil grajen. Nad ruševino je ležalo več plasti sipkih polnil (*sl. 2*).

V mulju so se ohranili kosi lesenega okvirja, ki so bili podlaga kamnitega oboda. Radiokarbonska datacija enega od deformiranih kosov lesa okvirja

Sl. 2: Dobova. Presek vodnjaka.
Fig. 2: Dobova. Cross section of the well.
(Foto / Photo: J. Skorupan)

datira gradnjo vodnjaka v 3. ali 4. st. (*sl. 3*).² Znotraj okvirja so bili najdeni trije predmeti, med katerimi izstopa skoraj v celoti ohranjen keramičen lonec, ki mu manjka le manjši del ustja, okrašen z glajenim ornamentom, z vrezi na trebuhu in na dnu posode (*t. 1: 1; sl. 4–6*). Lonec je ležal na železnem sprimku, ki se je po čiščenju in preparaciji izkazal za ostanek okovov vedra (*t. 2: 2–9*). Zraven je bila najdena železna žaga (*t. 2: 1*).³

LONEC Z GLAJENIM OKRASOM

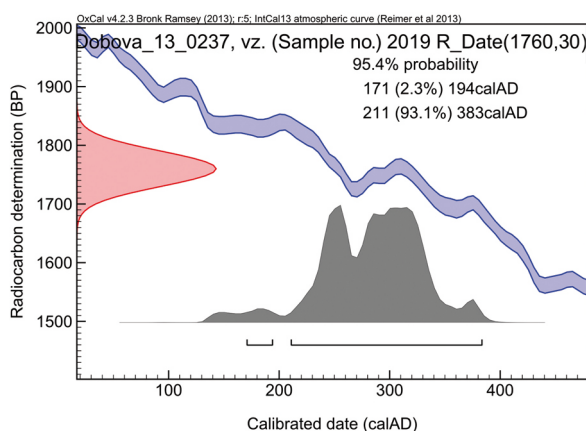
Izvor in kronologija glajene keramike in keramike z glajenim okrasom

Pojav glajene keramike in keramike z glajenim okrasom v poznorimskem obdobju v panonskih provincah in njegova širitev po Evropi v času preseljevanja ljudstev je fenomen, ki je še vedno predmet diskusije (zadnji obsežen pregled pri Vagalinski 2002).

Čeprav je bila glajena keramika na prostoru rimske Panonije poznana že v latenskem in zgodnjem rimskem obdobju, se danes večina avtorjev

² Meritve je opravil Poznan Radiocarbon Laboratory: AD 171–194 (z 2,3-odstotno verjetnostjo); AD 211–383 (s 93,1-odstotno verjetnostjo).

³ Ker so železne najdbe prišle iz preparacije tik pred oddajo članka, jih tukaj opredeljujemo samo okvirno, članek pa se ukvarja predvsem s problematiko glajene keramike in keramike z glajenim okrasom.

Sl. 3: Dobova. Rezultati radiokarbonskega datiranja vzorca lesa iz vodnjaka.
Fig. 3: Dobova. Results of radiocarbon analysis of the wood sample from the well.

Sl. 4: Dobova. Lonc ob odkritju.

Fig. 4: Dobova. Pot upon discovery.

(Foto / Photo: J. Skorupan)

strinja, da dokazov za neposredno kontinuiteto v poznorimsko obdobje ni (Toth 2005, 378; Horváth 2011, 625; Hárshegyi, Ottományi 2013, 500), razlikujejo pa se v hipotezah, kako je prišlo do ponovnega pojava te keramike, in pri njeni dataciji.

Kot kaže nekaj zgodnjih primerov glajene keramike, je bila ta v Panoniji sicer poznana že od sredine 3. st. (Toth 2005, 373), v večjem obsegu pa se je začela pojavljati v sredini 4. st. (Horváth 2011, 628; Ottományi 1989, 535; Hárshegyi, Ottományi 2013, 501; Vagalinski 2002, 39; Bierbrauer 2011, 134). V poznem 4. in zgodnjem 5. st. je postala izjemno priljubljena v Panoniji in tudi v sosednjih provincah.

Ker je bilo okraševanje posod z glajenjem od latenskega obdobja nepretrgano v uporabi pri barbarskih skupinah vzhodno in jugovzhodno od Donave, kjer rimski vpliv ni prekinil tradicije (Vagalinski 1997, 38–40; Toth 2005, 377–378; Horváth 2011, 626; Hárshegyi, Ottományi 2013, 500), večina avtorjev pojav tega okrasa v rimski Panoniji in njegovo širjenje povezuje s prihodom novega prebivalstva z vzhoda (Grünewald 1979, 78–79; Tejral 1985, 122–140; Tóth 2005, 378; Rodríguez 1997, 154; Sedlmayer 2002, 314; Soproni 1978, 206; id. 1985, 27–52; Vagalinski 2002, 83–84), pod njihovim vplivom pa naj bi tehniko prevzele in tovrstno posodje izdelovale rimske lončarske delavnice (Friesinger, Kerchler 1981, 202–265). Za območje Moravske Tejral domneva, da so tako

imenovano federatsko keramiko (predvsem enoročajni vrči z glajenim ornamentom) okrog leta 400 pa do sredine 5. st. izdelovali lokalni lončarji za germanske naseljence, drugo (tako imenovano keramiko tipa Murga) pa barbarske delavnice okrog sredine 5. st. (Tejral 1985, 122–140, sl. 13–18; id. 1988, 244).

Nasprotno tezi o prihodu tehnike glajenja v Panonijo z barbari je K. Ottományi v svojih zgodnjih delih zastopala mnenje, da je bila razširjena med rimsko populacijo v Panoniji, od katere so jo prevzeli barbari v soseščini (Ottományi 1982, 110). V novejšem obdobju pa meni, da je bil razvoj med poznorimsko populacijo sicer spodbujen s prihodom nekaterih novih etničnih skupin, nov ornament pa so potem izdelovali v provincialno-rimskih delavnicah na posodah tradicionalnih rimskih oblik (Ottományi 1989, 535; Hárshegyi, Ottományi 2013, 501). Šele v drugi fazi razvoja (zadnja četrtina 4., zač. 5. st.) naj bi se starim oblikam posodja pridružile nekatere nove, ki so imele vzore na vzhodu. Med te spadajo bikonične sklede in lonci tako imenovanega tipa Murga, med motivi pa pojav valovnice in cikcaka v pasovih, med seboj ločenih z rebri ali kanelurami (Hárshegyi, Ottományi 2013, 503).

Zaradi velike priljubljenosti keramike z glajenim okrasom konec 4. st. so njen pojav pogosto povezovali s tako imenovano trietnično hunsko-gotsko-alansko skupino pod vodstvom Alatheusa

Sl. 5: Dobova. Lonc z glajenim okrasom. Ni v merilu.
 Fig. 5: Dobova. Pott with burnished decoration. Not in scale.
 (Foto / Photo: M. Lukić)

in Safraxa (Grünwald 1979, 78–79; Soproni 1978, 206; id. 1985, 27–52), ki je po bitki pri Adrianoplu leta 378 najprej nekaj časa plenila po provincah srednjega Podonavja vse do vznožja Julijskih Alp (Bratož 2014, 312), leta 398 pa so z Rimljani sklenili pogodbo, po kateri so dobili prostor za naselitev na ozemlju cesarstva. O natančnejši lokaciji njihove naselitve viri ne poročajo, zato jih različni avtorji postavljajo v južno Panonijo (Savijska,

Druga Panonija: Wolfram 1990, 139) ali v Valerijo in Prvo Panonijo (Bratož 2014, 313; Bierbrauer 2011, 116–117; Lotter, Bratož, Castritius 2005, 73). Pomembno vlogo so imeli v obeh Teodozijevojih vojnah, posebno pa v prvi proti Magnu Maksimu (Bratož 2014, 312–314).

Ottományjeva zanika povezuje glajene keramike s trietnično skupino, saj se ta tehnika v Panoniji pojavi že precej pred letom 380, hkrati pa naj bi

Sl. 6: Dobova. Lonec: detajli vratu, trebuha in dna.
 Fig. 6: Dobova. Details of the pott: neck, lower body and base.
 (Foto / Photo M. Lukić)

bila preveč razširjena, da bi jo lahko povezovali le z eno federatsko skupino (Ottományi 1982; ead. 1989, 531–536). Podobno menijo tudi Heinrich-Tamáška in Prohászka (2008, 149), Horváth (2011, 628–630) in Bierbrauer, zadnji sploh problematizira možnost arheološkega dokazovanja prisotnosti trietnične skupine (Bierbrauer 2011, 136–137). Vsekakor pa sta v času po naselitvi te skupine v Panoniji opa-

zna povečanje priljubljenosti tovrstne keramike in uvedba nekaterih novih oblik (Vagalinski 1997, 44; Sedlmayer 2002, 314; Horváth 2011, 627).

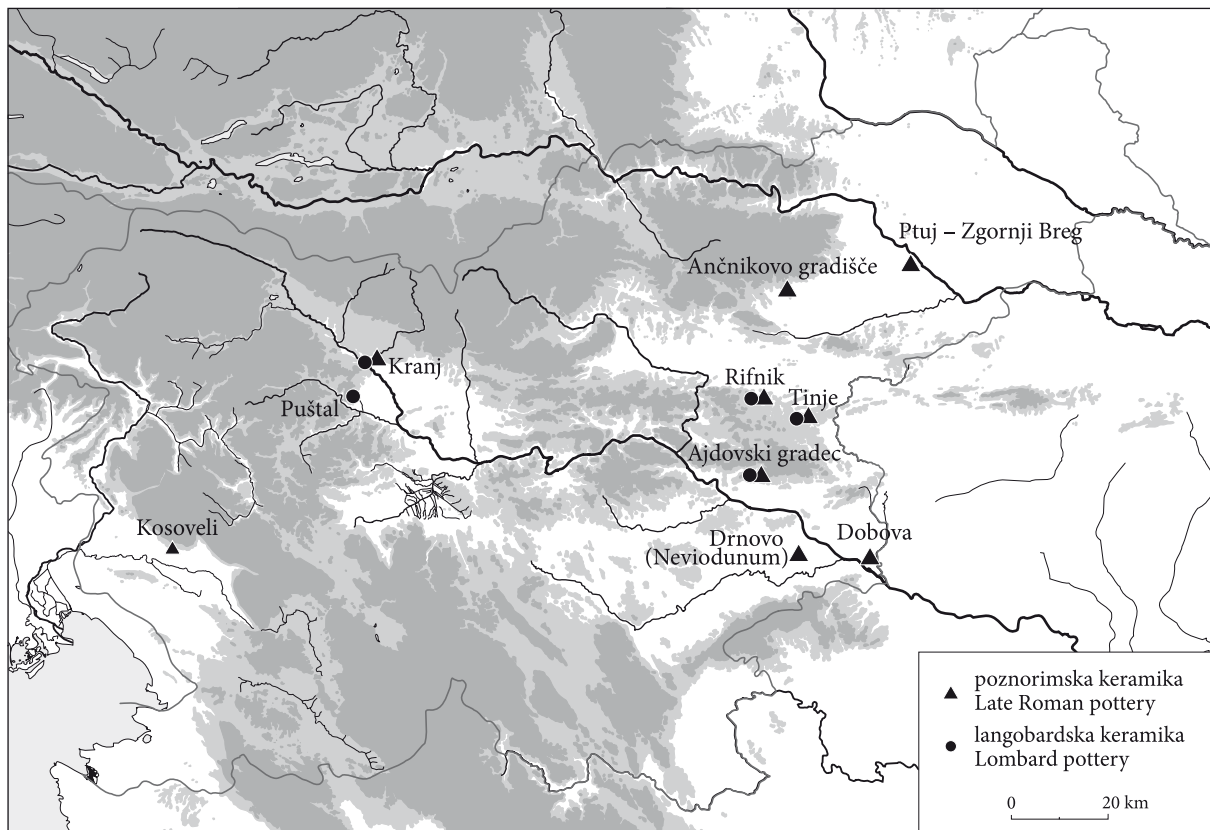
Iz Panonije se je okras širil tudi v druge province. V Norik naj bi ga prinesli naseljenci iz Panonije po reorganizaciji v valentinijanskem obdobju. V kastelu Mautern se keramika z glajenim ornamentom pojavi že ob koncu periode 5 (sredina 4. st.), prevladuje pa v periodi 6 (370/380–500) (Sedlmayer 2002, 313–315).

V sredini 5. st. so glajenje, spodbujeni z vplivi z vzhoda, prevzeli tudi v južni Nemčiji (Gross 1992, 314–316; Bemmman 2008, 174), in sicer na oblikah rimske terre nigre, ki je bila zaradi prečiščene fature in redukcijskega žganja zelo primerna za tak okras (Gross 1992, 314–315). Poleg tega so z vzhoda sprejeli tudi nekatere oblike, ki jih klasična terra nigra ne pozna (npr. vrče tipa Murga, Gross 1992, sl. 3). Splošen razvoj glajenih posod v južni Nemčiji v 5. st. kaže tako močne vzhodne impulze, da dopušča tudi naseljence z vzhoda. Posode z glajenim ornamentom se v Nemčiji ne obdržijo čez leto 500, ko jih pod frankovskim vplivom zamenjajo tiste z žigosanim okrasom (Gross 1992, 319).

V prvi polovici 6. st. glajen okras po prehodu čez Donavo prevzamejo Langobardi in ga razvijajo na lastnih keramičnih oblikah (Bóna, Horváth 2008, 195; Friesinger, Kerchler 1981, 261–263, sl. 34–44). V tem obdobju se keramika z glajenim okrasom pojavlja tako na posodah, izdelanih na hitrem vretenu, kot na prostoročno izdelanih posodah, pogosta je tako v naselbinah kot grobovih (Tejral 2005, 157–160; Bóna, Horváth 2008, 195). Od oblik ostanejo v uporabi bikonične forme, ki se jim pridružijo hruškasti vrči in vrči z izlivom, glajenju pa se pridruži žigosan okras (Tejral 2005, 157; Bóna, Horváth 2008, 195; Bocsi 2011, sl. 15). Tako keramiko tako rekoč nespremenjeno Langobardi obdržijo tudi po selitvi v Italijo (Vitali 1999; de Marchi 2007, 285–286; Bóna, Horváth 2008, 195–196).

Glajena keramika in keramika z glajenim okrasom v Sloveniji (sl. 7)

Glajena keramika in keramika z glajenim okrasom se na ozemlju današnje Slovenije povezuje v glavnem s prisotnostjo Langobardov (Knific 1994, 219; Sagadin 2008, 97), vendar pa sta že S. Ciglenečki (1993, 509) in T. Knific (1994, 219) opozorila, da so nekatere najdbe starejše in jih

Sl. 7: Karta razprostranjenosti najdišč z glajeno keramiko in keramiko z glajenim okrasom v Sloveniji.
 Fig. 7: Distribution map of burnished pottery and pottery with burnished decoration in Slovenia.

ne moremo povezovati s prihodom Langobarrov. Gre za vrč z grobišča v Drnovem (Knific 1994, sl. 16, 17), dva vrča z grobišča na Zgornjem Bregu na Ptuj (Curk 1966, sl. 2: 11; 3: 3; Ciglencečki 1993, 509), vrč z Rifnika (Knific 1994, sl. 3: 5; Knific, Tomanič Jevremov 1996, sl. 8) in skledo z Ajdovskega gradca nad Vranjem (Knific 1994, sl. 3: 1). Temu lahko dodamo nekatere vrče iz Kranja (Sagadin 2008, t. 1: 11; 2: 6,7; 17: 3; 24: 5; 46: 5,6), dva vrča z Ančnikovega gradišča nad Jurišno vasjo (Strmčnik Gulič, Ciglencečki 2003, sl. 25; t. 6: 1,2)⁴ in dva vrča iz Kosovelov v Vipavski dolini (Knific, Žbona Trkman 2011, sl. 7: 1,2; 8).

Enoročajni vrči hruškaste oblike z glajenim ornamentom, večinoma v obliki poševnih črt, včasih pa tudi v obliki mreže (npr. vrč iz Kosovelov; sl. 8), so pogosta oblika med poznorimskim gradivom v Panoniji in sosednjih provincah (Ottományi 1982, t. VII, tip 7–8; Friesinger, Kerchler 1981, sl. 57, oblika 2–3; Hárshgyi, Ottományi 2013, 502). Okras

⁴ Nekaj odlomkov (vsaj dva vrča) keramike z glajenim okrasom je bilo najdenih tudi pri letošnjih (2015) izkopavanjih na Ančnikovem gradišču.

v obliki glajenih črt oziroma trakov pokriva velik del posode brez omejitve s horizontalnimi rebri ali kanelurami. Taki vrči so bili v Panoniji večinoma najdeni v kontekstih poznorimskih grobišč in utrdb, datirani pa so od sredine do konca 4. st. (Hárshgyi, Ottományi 2013, 502). V Sloveniji sodijo v to skupino vrči z grobišč v Neviodunu, na Zgornjem Bregu v Ptuj in v Kosovelih v Vipavski dolini. Okvirna datacija v 4. st. velja tudi za slovenske primere. Poznorimsko grobišče na Zgornjem Bregu je datirano v pozno 4. in zgodnje 5. st. (Ciglencečki 1993, 507–509), v Kosovelih pa v drugo polovico 4. st. (Knific, Žbona Trkman 2011, 44). Skleda z Ajdovskega gradca nad Vranjem (Knific 1994, t. 3: 1) je v čas konca 4. in začetka 5. st. postavljena na podlagi stratigrafske situacije, saj je bila najdena v odpadni jami pod poznoantično hišo, skupaj z gradivom konca 4. in začetka 5. st. (Knific 1994, 215, 219). Najdbe z Ančnikovega gradišča glede na datacijo naselbine prav tako sodijo v 4. in začetek 5. st. (Strmčnik Gulič, Ciglencečki 2003, 31).

Tudi za nekatere najdbe s Tinja nad Loko pri Žusmu je Ciglencečki opozoril, da so lahko starejše od 6. st. in torej ne sodijo v skupino langobardske

Sl. 8: Vrča z glajenim okrasom iz Kosovelov v Vipavski dolini. Ni v merilu.
 Fig. 8: Jugs with burnished decoration from Kosoveli in the Vipava valley. Not in scale.
 (Po / After: Knific, Žbona Trkman 2011, sl. / Fig. 7: 1,2)

keramike kot ostale posode z glajenim okrasom s tega najdišča (Ciglenečki 2000, 58, t. 9: 7; 12: 5,8). Primer (Ciglenečki 2000, t. 12: 8) bi lahko sodil v prej omenjeno skupino vrčev, vendar je za bolj zanesljivo opredelitev preslabo ohranjen. Skleda (Ciglenečki 2000, t. 9: 7) pa ima analogije predvsem med gradivom vojaških taborov ob Donavi. Podobne se pojavljajo v kastelu Mautern v zadnji tretjini 4. in v 5. st. (Sedlmayer 2002, t. 32: 538; 34: 605; 40: 728), najdene so bile tudi v Karnuntu (Grünwald 1979, t. 73: 1–3; 74: 9).

Ostali primeri keramike z glajenim okrasom iz Slovenije so v glavnem pripisani Langobardom in postavljeni v njihovo panonsko fazo (Knific 1994, 219; Ciglenečki 2000, 58; Sagadin 2008, 96–97). Do sedaj so poznani s poznoantičnih višinskih naselbin Ajdovski gradec nad Vranjem (Knific 1994, t. sl. 2: 1), Rifnik (Knific 1994, sl. 3: 5–8; sl. 4: 1), Tinje nad Loko pri Žusmu (Ciglenečki 2000, t. 12: 4–6) in Puštal nad Trnjem (Ciglenečki 2005, sl. 2: 7) ter iz Kranja (Mestna hiša [Knific 1994, t. 4: 2; id. 2001, 78, kat. št. 252]; grad Kieselstein [Knific 1994, t. 4: 3; Sagadin 2008, t. 12: 10]; Glavni trg 2 [Sagadin 2008, t. 24: 14–16; t. 43: 8]; Prešernova 12 [Sagadin 2008, t. 46: 5,6]).

Lonec iz Dobove (t. 1: 1; sl. 5,6)

Lonec s premerom ustja 11 cm in višino 22,5 cm je izdelan iz sivo žgane gline. Barva v notranjosti je svetlosiva, na površini pa črna, kar kaže na keramiko, žgano pri nizki temperaturi in že med žganjem izpostavljeno močni redukcijski atmosferi (dimu). Glini so primešani posamezni večji koščki oranžne barve, vidni tudi na površini posode. Površina je relativno groba.

Lonec ima poševno izvihano ustje, usločen vrat, kroglast trup in zelo rahlo usločeno dno. Izdelan je bil na hitrem vretenu. Na spodnjem delu posode je površina rahlo vbočena – verjetno gre za poškodbo, ki je nastala ob dvigovanju lonca z lončarskega kolesa. Na ramah, delno tudi na ustju in trebuhu, je površina glajena. Po žganju je bil v glajeno površino vdrgnjen (verjetno s kovinskim orodjem) mrežast okras, ki je omejen z dvema vodoravnima kanelurama.⁵

Na največjem obodu ima lonec vrezan znak, ki ga ne moremo zanesljivo prepoznati niti kot

⁵ Zahvaljujem se g. Igorju Bahorju iz Topolšice za nasvete v zvezi z izdelavo in okrasom posode.

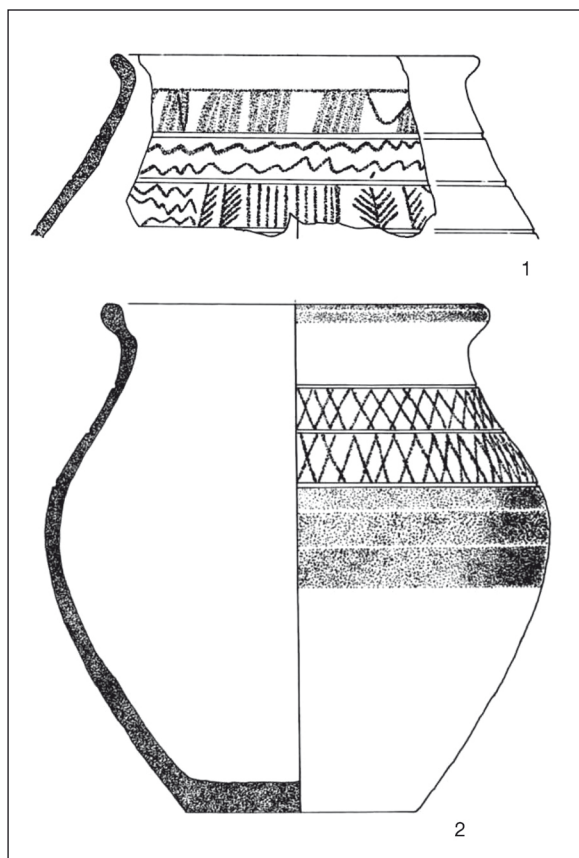
figuro niti kot črko, vendar pa vseeno menimo, da ne gre za naključno nastalo sled.

Na dnu posode so opazni sledovi v obliki nepravilnega šrafiranega kroga, v središču tega je še en krog, ki verjetno predstavlja odtis osi lončarskega kolesa. Ob robu dna so vidne precej globoke krožne sledi (črte), ki so tipične sledi kamenčkov – verjetno pustila v glini ali nečistoč velike granulacije. Vidne so tudi na spodnjem delu ostenja posode. Take sledi nastanejo pri glajenju površine z ostrim ravnim orodjem, verjetno lončarskim nožem. Ali gre pri šrafiranem krogu za naključno nastalo sled ob obdelovanju površine dna ali za namerno izdelan okras,⁶ prav tako ni popolnoma jasno, vsekakor pa so znaki na dnu posod v poznorimskem obdobju pogosti.

Posoda v bližini nima dobrih paralel. Iz Slovenije taka oblika v kombinaciji z glajenim in vrezanim okrasom do sedaj ni bila poznana.

Lonci so pogosta najdba med poznorimsko glajeno keramiko v Panoniji v drugi polovici 4. in v začetku 5. st. Ottományijeva lonca s horizontalno izvihanim ustjem navaja kot enega vodilnih tipov med gradivom vojaških taborov ob donavskem kolenu, medtem ko naj bi bili bolj redki v civilnih naselbinah (Ottományi 2009, 171). Veliko jih je bilo najdenih na najdišču Pilismarót–Malompaták (Ottományi 1996, sl. 11–15). Njihova oblika se razlikuje od oblike dobovskega lonca, saj so zastopani v glavnem lonci s kratkim izvihanim ustjem, ki brez vratu prehaja v strme rame (Ottományi 1996, sl. 11–12), ter oblike z odebeljenim ustjem (Ottományi 1996, sl. 13–15) (sl. 9: 1,2). Vsi lonci so bogato okrašeni z različnimi glajenimi motivi v več pasovih (mreža, valovnica, motiv smrekove vejice, cikcak). Podobne oblike in okras imajo lonci iz bližnje naselbine Budaörs (Ottományi 2009, sl. 6: 1–3). Obe najdišči sta datirani v zadnjo tretjino 4. in začetek 5. st., to je v čas druge faze panonske glajene keramike, ko se tipičnim rimskim oblikam pridružijo nove oblike in okras (Ottományi 2009, 159–160; Hárshegyi, Ottományi 2013, 503).

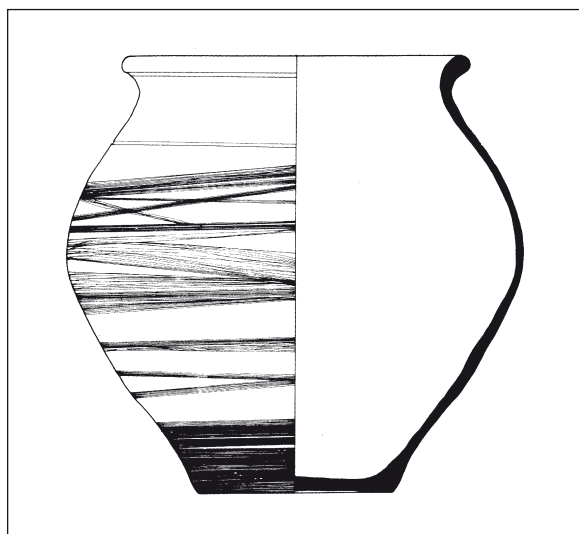
Lonci z glajenim okrasom so pogosti tudi med naselbinsko in grobno keramiko iz Mauterna (Sedlmayer 2002, t. 38: 694; 41: 759; 45: 871; 46: 903; Pollak 1993, t. 46: 3/1, 48: 7/3). Najdeni so bili tudi v Karnuntu (Grünwald 1979, t. 79–82), kjer je z enim primerom zastopana tudi oblika, zelo sorodna loncu iz Dobove (Grünwald 1979, t. 79: 1), vendar je lonca iz Karnunta okrašena z glajenimi pasovi in ne z mrežastim okrasom (sl. 10).

Sl. 9: Izbor loncev iz najdišča Pilismarót–Malompaták (Madžarska). M. = 1:3.

Fig. 9: Selection of pots from Pilismarót–Malompaták (Hungary). Scale = 1:3.

(Po / After: Ottományi 1996, sl. / Figs. 11: 3 [1]; 15: 22 [2])

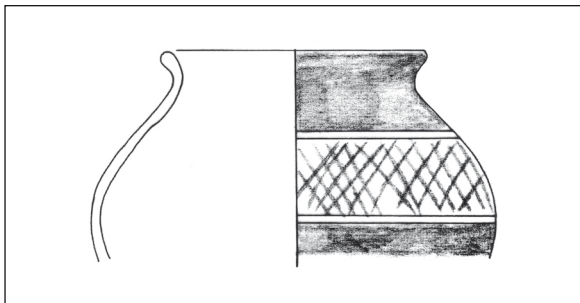

Sl. 10: Lonca iz Karnunta (Avstrija). M. = 1:3.

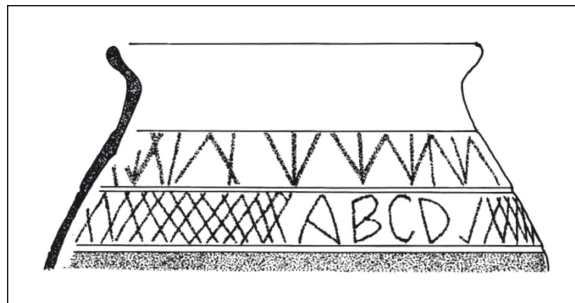
Fig. 10: Pot from Carnuntum (Austria). Scale = 1:3.

(Po / After: Grünwald 1979, t. / Pl. 79: 1)

⁶ Tako meni npr. I. Bahor.

Sl. 11: Lonec iz Zoide (Bolgarija). M. = 1:3.
Fig. 11: Pot from Zoida (Bulgaria). Scale = 1:3.
(Po / After: Vagalinski 2002, G 288)

Sl. 12: Lonec iz najdišča Pilismarót–Malompatak (Madžarska). M. 1:4. (Po / After: Ottományi 1996, sl. / Fig. 13: 18)
Fig. 12: Pot from Pilismarót–Malompatak (Hungary). Scale = 1:3.

Dobovskemu še najbližji po obliki in glajenem okrasu je lonec iz poznoantične utrdbe Zoida v Bolgariji (Vagalinski 2002, 131, G 288) (sl. 11). Poleg tega lonca je bilo na najdišču najdenih še nekaj podobnih (Vagalinski 2002, G 287, G 289–291). Oblika naj bi bila tuja lokalni rimski proizvodnji, avtor jo povezuje z barbarškimi (vzhodnogermanskimi) skupinami, vzore pa naj bi imeli v gradivu černjahovske skupine od druge polovice 4. st. dalje (Vagalinski 2002, 131). Avtor pojav tega ornamenta povezuje z germansko skupino, stacionirano v utrdbi verjetno v 6. st. (morda gepidski begunci; Vagalinski 2002, 73), čeprav so analogije za podobne lonce na Balkanu poznane že od začetka 5. st.

Poleg glajenega okrasa ima posoda iz Dobove še vrezan znak na trebuhu in na dnu. V Sloveniji je kombinacija glajenja z vrezanim znakom do sedaj poznana samo iz Drnovega, kjer je na vrčku z glajenimi prameni še vrezan trikotnik (Knific, Žbona Trkman 2011, sl. 9: 4). Kombinacija glajenega okrasa z znaki (glajenimi ali vrezanimi) pa je pogosta v Panoniji.

Na najdišču Pilismarót–Malompatak je bil najden lonec, na katerem so glajene črke ABCD v pasu skupaj z glajenim mrežastim okrasom (sl. 12). Avtorica črke predstavlja kot dokaz rimskega provincialnega značaja najdišča v sredini 5. st. (Ottományi 1996, 111, sl. 13: 18).

Na bikonični skledi iz naselbine Zamardi ob Blatnem jezeru je z glajenim mrežastim okrasom okrašen vrat posode, nad njim pa je na zunanjem robu ustja pas geometričnih figur, med sabo ločenih z navpičnimi glajenimi črtami (sl. 13; Bocsi 2011, t. 1: 1). Velika naselbina, od katere je bilo izkopanih 28 zemljank in precej drugih naselbinskih ostankov, je živela že v poznorimskem času (konec 4., prva polovica 5. st.), njen največji razcvet pa sodi v čas od druge polovice 5. do sredine 6. st. (Bocsi 2008,

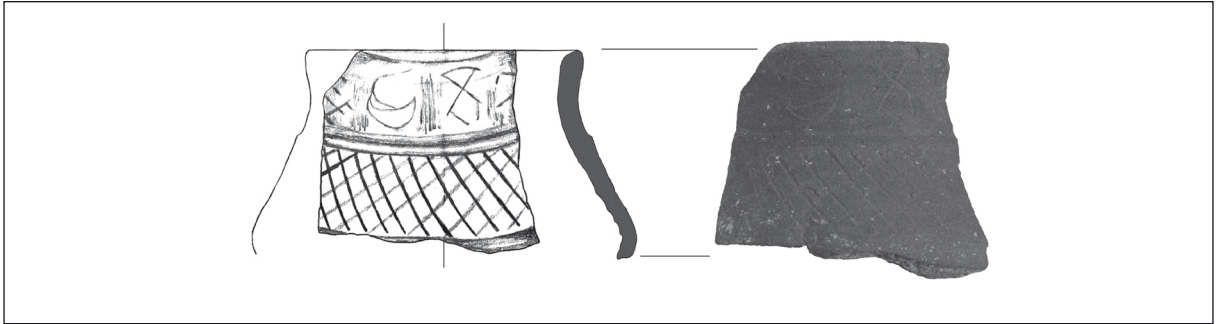
415, 428, sl. 14). Naselbina naj bi predstavljala model procesa akulturacije med poznorimskim in germanskim prebivalstvom, saj je rimsko prebivalstvo nadaljevalo življenje na lokaciji tudi po prihodu Langobardov (Bocsi 2008, 428).

Vrezani znaki (ne v kombinaciji z glajenjem) na ostenju so poznani tudi v germanskem okolju 5. stoletja, npr. na prostoročno izdelani skledi iz groba na najdišču Jiřice na Češkem, kjer je vrat sklede okrašen s pasom geometrijskih motivov (kvadrati, polkrogi, krogi, smrekove vejice ipd.) (sl. 14: 1), ter na loncu iz vasi Libotenice (Bocsi 2008, 113, t. 1: 6,7).

Pojavljajo se tudi na prostoročno izdelani skledi, najdeni v Langobardom pripisanem grobu pri vasi Dör na Madžarskem (Bóna 1956, 194, t. 62: 3; Bocsi 2011, t. 1: 4,5), pri kateri je trebuh posode okrašen z dvema vrstama figuralnih in geometrijskih motivov (sl. 14: 2). Gre sicer za prostoročno izdelano skledo, kakršne svojo tradicijo vlečejo še iz Polabja. Ker so Langobardi kmalu po prihodu začeli svojo keramiko izdelovati v še delujočih rimskih delavnicah na hitrem vretenu (Bóna, Horváth 2009, 194–195), gre verjetno za čas kmalu po začetku 6. st. Obe skledi se po svoji prostoročni izdelavi in precej nepravilnem okrasu precej razlikujeta od prej obravnavanih primerov.

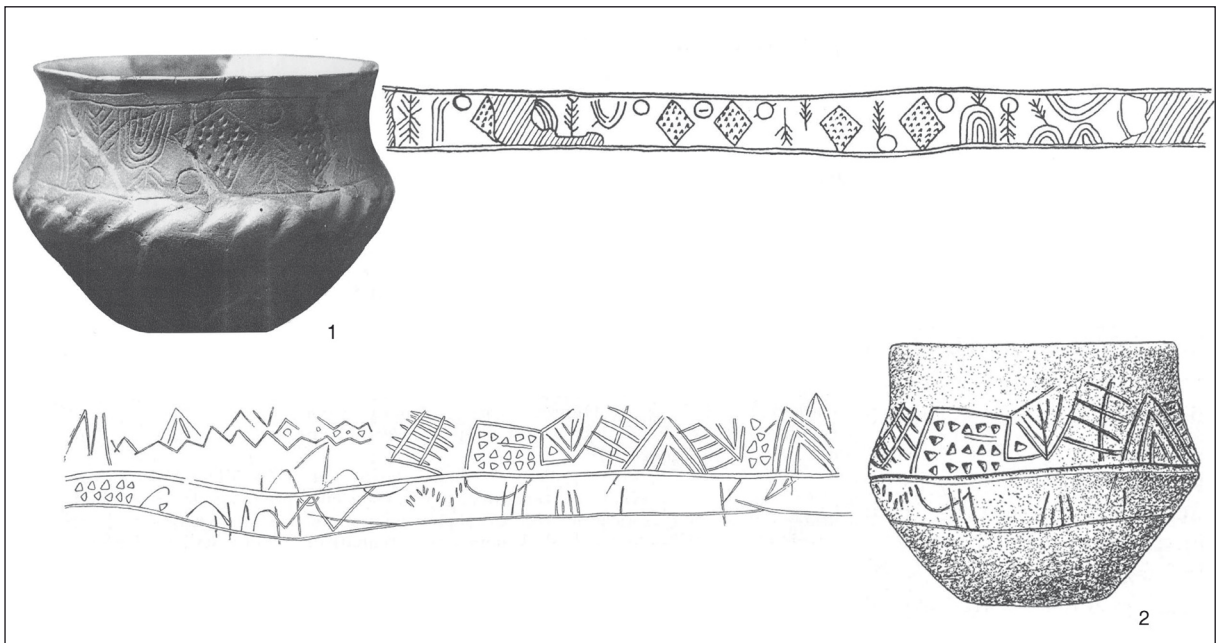
Znaki na dnu so pogosti na poznorimskih in zgodnjerednjeveških posodah. V poznorimskem obdobju so najbolj pogosti in raznoliki na območju severnega donavskega limesa, kjer se pojavljajo tako v naselbinskih plasteh kot v grobovih (Lusuardi Siena, Negri 2007, 186–187, t. 1; t. 3–5). Prevladujejo reliefno izvedeni (plastični) znaki, pojavljajo pa se tudi vrezani. Vrezani znaki naj bi se na območju Germanije pojavljali od starejšega cesarstva dalje (Pollak 1993, 64–65; Lusuardi Siena, Negri 2007, 187) pa vse do konca 6. st. (Lusuardi Siena, Negri

Sl. 13: Skleda iz najdišča Zamárdi (Madžarska). M. = 1:3. (Po: Bocsi 2011, t. 1: 1)

Fig. 13: Bowl from Zamárdi (Hungary). Scale = 1:3. (After: Bocsi 2011, Pl. 1: 1)

Sl. 14: Skledi z najdišč Jiřice (Češka) in Dör (Madžarska). Brez merila. (Po: Bocsi 2011, t. 1: 4–7)

Fig. 14: Bowls from Jiřice (Czech) and Dör (Hungary). Not in scale. (After: Bocsi 2011, Pl. 1: 4–7)

2007, 187). Večina primerov z območja severnega donavskega limesa je datirana v čas konca 4. in v 5. st. (zbrano pri Lusuardi Siena, Negri 2007, tab. 2). Med vrezanimi znaki prevladuje svastika, pojavljajo pa se tudi vrezani krogi, križi (samostojni ali v krogu) in črkovni (monogramatski) znaki (o. c., 187, op. 31–33; Pollak 1993, 64–65, op. 238–239). Vrezani znaki naj bi predstavljali ornament, tuj rimskemu okusu (Lusuardi Siena, Negri 2007, 187), ki so ga pod vplivom germanskih priseljencev začeli uporabljati tudi na provincialnorimskih oblikah posodja.

Drugo območje, kjer so pogosti znaki na dnu posod, je jugovzhodnoalpski in severnojadranski prostor, kjer so v glavnem poznani iz naselbin. Pojavljati se začnejo v 5. st, pogostejši pa so v

plasteh 6. st. (Rodriguez 1997, t. 3: 29; 10: 96,98; Lusuardi Siena, Negri 2007, 185; Ladstätter 2000, 157; Modrijan 2011, 203–204). Na tem območju prevladuje okras s plastičnimi rebri.

ŽELEZNA ŽAGA

Poleg lončka je v vodnjaku ležal list železne žage (t. 2: 1). Njena ohranjena dolžina je 27 cm, širina pa 5,8 cm. Skrajna konca nista ohranjena, vendar lahko glede na širino lista sklepamo, da gre za žago, ki je bila z zakovicami vpeta v okvir, (zbrano pri Božič 2005, 311–313, sl. 211). Te žage imajo širino lista med 4,8 in 5,9 cm, dolge pa so

do 70 cm (Božič 2005, 313), medtem ko so ločne ožje, široke okrog 3 cm in dolge do 50 cm (Hannemann 2014, 363).

Železne žage so pogosta najdba na rimskih najdiščih že od trajanskega obdobja dalje, posebej pogoste pa so v času med koncem 4. in drugo polovico 5. st. (Božič 2005, 311–313, s tam navedenimi primerjavami), kamor spadata na primer najdbi iz depoja v kastelu Osterburken (Henning 1985, 590) in prvega depoja z Gore nad Polhovim Gradcem (Božič 2005, 356).

VEDRO

V vodnjaku so bili najdeni tudi ostanki železnih trakov (*t.* 2: 2–9), ki predstavljajo obroče lesenega vedra. Verjetno gre za ostanke dveh obročev in glede na njihov nagib domnevamo, da je bilo vedro rahlo stožčaste oblike.

ZAKLJUČEK

Najdba odpira več vprašanj. Prvo je datacija lonca oziroma trenutka, ko je ta prišel v vodnjak, potem se pojavlja vprašanje izvora lonca, pa vprašanje, ali je v vodnjak padel po naključju ali pa je bil tja namerno odložen. Nejasen je tudi odnos med loncem in žago – ali sta prišla v vodnjak sočasno ali med njima ni povezave? Prav tako je vprašljiv odnos med rimskodobno leseno stavbo v bližini in vodnjakom, saj ni jasno, ali sta v uporabi sočasno ali je stavba starejša od vodnjaka.

Analogije za lonce kažejo na precej širok prostorski in časovni okvir. Glede na tehniko izvedbe mrežastega okrasa verjetno ni starejši od konca 4. oziroma začetka 5. st., saj je mreža že omejena s horizontalnimi kanelurami, kar je značilnost druge faze panonske glajene keramike, datirane do sredine 5. st. V čas konca 4. in začetka 5. st. je datirana tudi večina vrezanih znakov na dnu, poznanih s področja severnega donavskega limesa.

Znaki na ostenju posode se prav tako pojavljajo že v prvi polovici 5. st., predvsem na madžarskih

najdiščih. Večinoma so izvedeni z glajenjem, motivi in liki pa so precej pravilni (cikcak, smrekova vejica, trikotniki ...). Vrezani znaki na ostenju posode so na prostoru severno od Donave poznani v 5. st., na Madžarskem pa je posoda iz vasi Dör pripisana Langobardom.

Navedene primerjave, pa tudi datacija žage, omogočajo datacijo lonca v 5. st. Verjetnejša se zdi sicer datacija do sredine 5. st.

Drugo vprašanje je vprašanje izvora lonca. Prav keramika z glajenim ornamentom je v preteklosti večkrat služila za opredeljevanje etnične pripadnosti njenih uporabnikov – kot dokaz njihove “barbarskosti” ali “rimskosti”. Danes vse bolj kaže, da je impulz za ta okras prišel od barbarskih skupin, je pa potem izjemno hitro postal popularen tudi med provincialnorimskim prebivalstvom. Ravno obravnavani lonec kaže značilnosti obeh skupin. Oblika je sicer poznana že iz rimskega obdobja, prav tako je rimska izdelava na hitrem vretenu, okras pa kaže elemente, ki nimajo korenin v rimski tradiciji. Če sprejmemo tezo, da so glajen okras hitro sprejeli tudi staroselski prebivalci rimske Panonije, pa vrezji na ostenju in na dnu posode kažejo bolj na germanski prostor. Lonec je očitno posledica prevzemanja vplivov med rimskim prebivalstvom in novimi naseljenci, ki je pogosto in dobro dokumentirano predvsem na območju donavskega limesa. Zaradi tega intenzivnega prehajanja je etnična opredelitev uporabnikov večine najdb vprašljiva, kar velja tudi za obravnavani lonec.

Okoliščine najdbe kažejo, da je lonec prišel v rimski vodnjak v času, ko je bila v njem še voda. Vodnjak se je začel podirati šele potem, ko je kašto in predmete v njej prekrila plast mulja, torej verjetno v času življenja rimskodobne stavbe ali kmalu po njeni opustitvi. To se je verjetno zgodilo v prvi polovici 5. st., saj je bila večina rimskih podeželskih naselbin na slovenskem ozemlju do sredine 5. st. že opuščeni (Ciglencečki 2000, 291, s tam citirano literaturo), posebej to velja za izjemno izpostavljeno območje brežiških vrat. Lonec je torej lahko pripadal še zadnjim prebivalcem bližnje stavbe ali pa že prišlekom z vzhoda.

- BEMMANN, J. 2008, Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert - Eine Zwischenstation auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donauroaum? - V / In: J. Bemann, M. Schmauder (ur. / eds.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden - Awaren - Slawen*, Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008, RGK. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11, 145-228.
- BIERBRAUER, V. 2011, Zur archäologischen Nachweisbarkeit der "Alatheus-Safrax-Gruppe" in Pannonien. - V / In: M. Konrad, C. Witschel (ur. / eds.), *Römische Legionarslager in den Rhein- und Donauprovinzen - Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?*, Abhandlungen. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse n. F. 138, 112-140.
- BITENC, P., KNIFIC, T. (ur. / eds.) 2001, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*. - Ljubljana.
- BOCSI, Z. 2008, Die Keramik aus der zwei spätantiken Siedlungen am Balaton: Ordacsehi-Kis-töltés und Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő, Komitat Somogy, Ungarn. - V / In: J. Bemann, M. Schmauder (ur. / eds.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden - Awaren - Slawen*, Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008, RGK. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11, 415-430.
- BOCSI, Z. 2011, Néhány ritka és jellemző edényfajta Zamárdi-Kútvolgyi-dűlőről. - V / In: S. Bíró, P. Tomka (ur. / eds.), *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX konferenciája, Xántus János Múzeum, Győr, 2008. október 20-22*, 111-123, Győr.
- BÓNA, I. 1956, Die Langobarden in Ungarn. - *Acta Archaeologica Hungarica* 7, 183-242.
- BÓNA, I., J. B. HORVÁTH 2009, *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. - Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 6. Monumenta Langobardica.
- BOŽIČ, D. 2005, Die spätrömischen Hortfunde von der Gora oberhalb von Polhov Gradec. - *Arheološki vestnik* 56, 293-368.
- BRATOŽ, R. 2014, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedsstvo v pozni antiki*. - Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana.
- CIGLENEČKI, S. 1993, Arheološki sledovi zatona antične Petovione (Archaeological Traces of the Fall of Roman Poetovio). - V / In: B. Lamut (ur. / ed.), *Ptujski arheološki zbornik. Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*, 505-520, Ptuj.
- CIGLENEČKI, S. 2000, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnjerednjeveška naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*. - Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 4.
- CIGLENEČKI, S. 2005, Langobardische Präsenz im Südostalpen im Lichte neuer Forschungen. - V / In: W. Pohl, P. Erhart (ur. / eds.), *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 329 (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9), 265-280.
- CURK, I. 1966, Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu v Ptuj (La nécropole de l'antiquité avancée de Zgornji Breg à Ptuj). - *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 2, 46-62.
- DE MARCHI, M. 2007, La ceramica longobarda in Italia. - *Soprintendenza per i beni archeologici della Lombardia. Notiziario*, 281-298.
- FRIESINGER, H., H. KERCHLER 1981, Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4.-6. Jahrhundert n.Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. - *Archaeologia Austriaca* 65, 193-266.
- GROSS, U. 1992, Zur einglätterverzierten Keramik des 5. und frühen 6. Jahrhunderts in Süddeutschland. - *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 57, 310-320.
- GRÜNEWALD, M. 1979, *Die Gefäßkeramik des Legionarslagers von Carnuntum (Grabungen 1968-1974)*. - Der römische Limes in Österreich 29.
- HANEMANN, B. 2014, *Die Eisenhortfunde der Pfalz aus dem 4. Jahrhundert nach Christus*, Bd. 1. - Forschungen zur Pfälzischen Archäologie 5/1.
- HÁRSHEGYI, P., K. OTTOMÁNYI 2013, Imported and local pottery in Late Roman Pannonia. - V / In: L. Lavan (ur. / ed.), *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity, Late Antique Archaeology* 10, 471-528.
- HEINRICH-TAMÁSKA, O., P. PROHÁSZKA 2008, Pannonien zwischen Spätantike und Attilazeit am Beispiel von Tokod und Keszthely-Fenekpuszta. - V / In: *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 50, 143-156.
- HENNING, J. 1985, Zur Datierung von Werkzeug- und Agrargerätefinden im germanischen Landnahmegebiet zwischen Rhein und oberer Donau (Der Hortfund von Osterburken). - *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 32, 570-594.
- HORVÁTH, F. 2011, Das spätantike Keramikspektrum in Keszthely-Fenekpuszta - erste Ergebnisse. - V / In: O. Heinrich-Tamáška (ur. / ed.), *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Castellum Pannonicum Pelsonese 2, 597-652.
- KNIFIC, T. 1994, Vranje near Sevnica: A Late Roman Settlement in the Light of Certain Pottery Finds. - *Arheološki vestnik* 45, 211-237.
- KNIFIC, T., M. TOMANIČ JEVREMOV 1996, Prva znamenja velikega preseljevanja ljudstev v Sloveniji (Erste Anzeichen der großen Völkerwanderung in Slowenien). - *Ptujski zbornik* 6, 369-393, Ptuj.
- KNIFIC, T., B. ŽBONA TRKMAN 2011, Poznorimski grobovi pri Kosovelih v Vipavski dolini. - *Goriški letnik* 35, 31-47.
- LADSTÄTTER, S. 2000, *Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmberg*. - Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 35.
- LOTTER, F., R. BRATOŽ, H. CASTRITIUS 2005, *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375-600)*. - Ljubljana.
- LUSUARDI SIENA, S., A. NEGRI 2007, A proposito del vasellame friulano con marchio a rilievo sul fondo tra tarda antichità e medioevo. - V / In: S. Gelichi, C. Negrelli (ur. / ed.), *La circolazione delle ceramiche*

- nell'Adriatico tra tarda antichità e altomedioevo*, Documenti di archaeologia 43, 183–214.
- MODRIJAN, Z. 2011, Keramika / Pottery. – V / In: Z. Modrijan, T. Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds.* – Opera Instituti Archeologici Sloveniae 23, 212–219.
- OTTOMÁNYI, K. 1982, *Fragen der spätromischen eingeläteten Keramik in Pannonien.* – Dissertationes Archaeologicae II/10.
- OTTOMÁNYI, K. 1989, Late Roman Pottery. – V / In: D. Gabler (ur. / ed.), *The Roman Fort at Ács-Vaspuzsta (Hungary) on the Danubian limes*, BAR. International Series 531 (ii), 493–571.
- OTTOMÁNYI, K. 1996, Eine Töpferwerkstatt der spätromische Keramik mit Glättverzierung von Pilismarót-Malompaták. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 48, 71–134.
- OTTOMÁNYI, K. 2009, Eingelätete Gefäße aus der letzten Periode der Siedlung von Budaörs. – V / In: Sz. Bíró (ur. / ed.), *EX Officina. Studia in honorem Dénes Gabler*, 135–146, Győr.
- OTTOMÁNYI, K. 2012, A visegrad–gizellamajori erőd Ny/I. helyiségének késő római kerámiaja (Veränderungen des Töpferhandwerks in der ersten Hälfte 5. Jhs. aufgrund des Keramik von Befestigung Visegrad–Gizellamajor). – V / In: Sz. Bíró, P. Vámos (ur. / eds.), *Fiatal Római Koros Kutatók II: Konferenciakötete 2007/2009*, 375–412, Győr.
- PLESTENJAK, A., VERBIČ, T., VOJAKOVIČ, P., NOVŠAK, M. 2014, *Poročilo o arheoloških izkopavanjih na lokaciji OŠ Dobova – “ureditev zunanjih površin na parc. št. 241/1, 241/4, 238/1, 237/5, 237/1, 234/1, 231, 230/1, 229/1, 229/4 k.o. Gaberje – II. faza”.* – Neobjavljeno poročilo hrani: / Unpublished report, kept by: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo, Ljubljana; Arhej d.o.o. Ljubljana.
- POLLAK, M. 1993, *Spätantike Grabfunde aus Favianis, Mautern.* – Mitteilungn der Prähistorischen Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften 28.
- RODRIGUEZ, H. 1997, Die Zeit vor und nach der Schlacht am Fluvius Frigidus (394 n.Chr.) im Spiegel der südostpalinen Gebrauchskeramik. – *Arheološki vestnik* 48, 153–177.
- SAGADIN, M. 2008, *Od Karnija do Kranja.* – Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished PhD thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- SEDLMAYER, H. 2002, Römische Gebrauchskeramik. – V / In: S. Groh, H. Sedlmayer, *Forschungen in Kastel Mautern-Favianis. Die Grabungen der Jahre 1996 und 1997*, Der Römische limes in Österreich 42, 196–321.
- SOPRONI, S. 1978, *Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert.* – Budapest.
- SOPRONI, S. 1985, *Die letzte Jahrzehnte des pannonischen Limes.* – Münchner Beiträge für Vor- und Frühgeschichte 38.
- STRMČNIK GULIČ, M., S. CIGLENEČKI 2003, *Ančnikovo gradišče pri Jurišni vasi. Poznoantična in zgodnjerednješka naselbina na Pohorju / Late Antique and Early Medieval settlement on Pohorje.* – Slovenska Bistrica.
- TEJRAL, J. 1985, Spätromische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren – *Archaeologia Austriaca* 69, 105–145.
- TEJRAL, J. 1988, Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit in mittleren Donauraum. – *Archeologia Austriaca* 72, 223–304.
- TEJRAL, J. 1999, Archäologisch-kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der Spätkeiserzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit. – V / In: *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, 205–271, Brno.
- TEJRAL, J. 2005, Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses. – V / In: W. Pohl, P. Erhart (ur. / eds.), *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 329 (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9), 103–200.
- TÓTH, E. 2005, Karpen in der Provinz Valeria. Zur Frage der spätromischen eingeläteten Keramik in Transdanubien. – *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 363–391.
- VAGALINSKI, L. 1997, Der Zustand der Forschungen nach der spätromischen und völkerwanderungszeitlichen Drehscheibenkeramik mit eingeläteter Verzierung in Europa. – *Archaeologia Bulgarica* 1, 38–46.
- VAGALINSKI, L. F. 2002, *Burnished pottery from the first century to the beginning of the seventh century AD from the region south of the lower Danube (Bulgaria).* – Sofia.
- VITALI, M. 1999, *La ceramica longobarda.* – V / In: G. P. Brogiolo (ur. / ed.), *S. Giulia di Brescia, gli scavi dal 1980 al 1992*, 175–208, Firenze.
- VON FREEDEN, U., T. VIDA 2007, Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. – *Germania* 85, 359–384.
- WOLFRAM, H. 1990, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts.* – München.

A pot with burnished decoration from a Roman period well near Dobova

Translation

INTRODUCTION

Research zeal drove our celebrant to numerous hilltop strongholds, from his native Kozjansko to the furthest refuges of the declining Roman Empire in Asia Minor, the Pyrenees, and North Africa. The collection of objects recently discovered in Dobova on the southern border of his beloved *Pólis Norikón* includes a pot with burnished decoration, which again raises the problem of the dating and the connection with the ethnic identity of the users of such objects. Slavko Ciglenečki was the first to address this issue in Slovenia by analysing Late Roman material from Ptuj (Ciglenečki 1993). Later he again intensively dealt with this type of pottery when publishing results from the excavations at Tinje above Loka pri Žusmu (Ciglenečki 2000). We hope that the material presented here will aid Slavko in his further research into Late Roman migrations.

The objects presented here were discovered in September 2014 at the bottom of a Roman period well, found during the excavations preceding the construction of sports facilities for the primary school in Dobova.

The school in Dobova is built at the foot of the Sava River terrace. The playground is located south of the school, on plots nos.: 241/1, 241/4, 238/1, 237/5, 237/1, 234/1, 231, 230/1, 229/1, and 229/4 of the cadastral district Gabrje, with a surface area of 1.2 ha. The entire area is protected as the Archaeological Area of Dobova (Arheološko območje Dobova, EŠD 9804) due to numerous discoveries in its vicinity.

CIRCUMSTANCES OF THE DISCOVERY

The excavations around the primary school in Dobova¹ investigated over one hectare of the prehistoric settlement with small wooden gable-roofed houses. Fireplaces and storage pits were

located alongside them, while waste pits were somewhat distant from the living quarters (*Fig. 1*). The majority of the settlement dates to the period of the Urnfield Culture (Plestenjak et al. 2014, 57). A wooden house stands out among the prehistoric buildings, for its postholes – unlike the postholes of other buildings – had stone wedges. The building (structure D) can be reconstructed into a square plan based on the lines of the postholes (approximately 14 × 14 m; *Fig. 1*). Considering the shape, it is possible that this was an atrium building. The floor was not preserved, but there was a fireplace inside. Remains of Roman tegulae were found inside several postholes, and one contained several pieces of amphorae that cannot be precisely identified. All of these enable the building to be dated to the Roman period.

Approximately 30 m northeast of this building a well was dug. It was 4 m deep and made of broken limestone. The bottom was covered with silt, while later the well filled up with rubble consisting of the stones from which it was initially built. Several layers of loose fills were deposited over the rubble (*Fig. 2*).

The silt preserved pieces of the wooden frame that formed the foundation of the stone rim. Radiocarbon dating of one of the deformed pieces of the wood frame dates the construction of the well to the 3rd or 4th centuries (*Fig. 3*).² Three objects were found within this frame, among which an almost completely preserved pot is especially interesting (it is missing only a small part of the rim), which is decorated with burnished decoration and incisions on the body and the base of the vessel (*Pl. 1: 1; Figs. 4–6*). The pot was found lying on an iron clump that after cleaning and restoration proved to be the remains of bucket hoops (*Pl. 2: 2–9*). An iron saw was found next to them (*Pl. 2: 1*).³

² The dating was carried out by the Poznan Radiocarbon Laboratory: AD 171–194 (with 2.3 per cent probability); AD 211–383 AD (with 93.1 per cent probability).

³ As the iron finds were returned from the conservation just before this article was submitted, they are only approximately classified here, as the article deals primarily with the issues of burnished pottery and pottery with burnished decoration.

¹ The excavations were carried out between July and September 2014 under the supervision of Petra Vojaković, Arhej d.o.o.

THE POT WITH BURNISHED DECORATION

The origin and chronology of burnished pottery and pottery with burnished decoration

The occurrence of burnished pottery and pottery with burnished decoration in the Late Roman period in the Pannonian provinces and its spread across Europe in the Migration period represents a phenomenon that is still the subject of discussion today (the last comprehensive overview in Vagalinski 2002).

Even though burnished pottery was known as early as in the La Tène and Early Roman periods in the territory of Roman Pannonia, the majority of authors today agree that there is no evidence for a direct continuity into the Late Roman period (Tóth 2005, 378; Horváth 2011, 625; Hárshegyi, Ottományi 2014, 500), yet these authors do vary in hypotheses as to how this pottery reoccurred and in terms of its dating.

As shown by a few early examples of burnished pottery, this type of pottery was known in Pannonia from the middle of the 3rd century onwards (Tóth 2005, 373), but started to appear more frequently in the middle of the 4th century (Horváth 2011, 628; Ottományi 1989, 535; Hárshegyi, Ottományi 2013, 501; Vagalinski 2002, 39; Bierbrauer 2011, 134). In the late 4th and early 5th centuries it became extremely popular in Pannonia and the neighbouring provinces.

Since decorating vessels by burnishing was continuously used from the La Tène period onwards by barbarian groups east and southeast of the Danube, where Roman influence failed to disrupt the tradition (Vagalinski 1997, 38–40; Tóth 2005, 377–378; Horváth 2011, 626; Hárshegyi, Ottományi 2013, 500), most of the authors connect the occurrence of this decoration in Roman Pannonia and its expansion with the arrival of new inhabitants from the east (Grünewald 1979, 78–79; Tejral 1985, 122–140; Tóth 2005, 378; Rodriguez 1997, 154; Sedlmayer 2002, 314; Soproni 1978, 206; id. 1985, 27–52; Vagalinski 2002, 83–84;), while under their influence, this technique was supposedly taken over and such vessels were then produced by Roman pottery workshops (Friesinger, Kerchler 1981, 202–265). For the area of Moravia, Tejral presumed that the so-called ‘foederati ware’ (primarily one-handled jugs with burnished decoration) was manufactured from around AD 400 until the middle of the 5th century by local potters for Germanic settlers, while another type (the so-called pottery of the

Murga type) was made by barbarian workshops around the middle of the 5th century (Tejral 1985, 122–140, Figs. 13–18; id. 1988, 244).

In contrast to the thesis about the arrival of the burnishing technique in Pannonia along with the barbarians, K. Ottományi in her early works believed that this technique was widespread among the Roman population in Pannonia and that the neighbouring barbarians took it over from them later (Ottományi 1982, 110). More recently, she has stated that the development among the Late Roman population was indeed stimulated by the arrival of certain new ethnic groups, while the new decoration was then made in provincial Roman workshops on vessels of traditional Roman forms (Ottományi 1989, 535; Hárshegyi, Ottományi 2013, 501). Only during the second development phase (last quarter of the 4th and beginning of the 5th centuries) were old vessel forms supposedly joined by a few new ones, for which models can be found in the east. Among these are biconical bowls and pots of the so-called Murga type, while motifs include wavy lines and zigzags in bands separated by ribs or grooves (Hárshegyi, Ottományi 2013, 503).

Since pottery with burnished decoration was very popular at the end of the 4th century, its appearance was frequently connected to the so-called three-ethnic Hunnish-Gothic-Alanic group led by *Alatheus* and *Saphrax* (Grünewald 1979, 78–79; Soprony 1978, 206; id. 1985, 27–52), who after the Battle of Adrianople in AD 378 first raided the provinces of the central Danubian region up to the foothills of the Julian Alps (Bratož 2014, 312). In AD 398, they signed a treaty with the Romans and were awarded territory for settlement within the Empire. No source discusses the precise location of their settlement, thus different authors place them either in southern Pannonia (Savia, Pannonia Secunda: Wolfram 1990, 139) or in Valeria and Pannonia Prima (Bratož 2014, 313; Bierbrauer 2011, 116–117; Lotter, Bratož, Castritius 2005, 73). They played an important role in both wars of Theodosius, especially in the first one against *Magnus Maximus* (Bratož 2014, 312–314).

Ottományi denies a connection between burnished pottery and the three-ethnic group because this technique occurs in Pannonia considerably prior to AD 380, while at the same time it would be too widespread to be connected to only one *foederati* group (Ottományi 1982; ead. 1989, 531–536). Similar opinions are also held by Heinrich-Tamáska, Prohászka (2008, 149), Horváth (2011, 628–630), and Bierbrauer. The latter discusses the problem

of archaeologically proving the presence of the three-ethnic group (Bierbrauer 2011, 136–137). In any case, after the settlement of this group in Pannonia an increase in popularity of this type of pottery and the introduction of some new forms can be noticed (Vagalinski 1997, 44; Sedlmayer 2002, 314; Horváth 2011, 627).

This decoration spread from Pannonia to other provinces. It was supposedly brought to Noricum by settlers from Pannonia after the reorganization in the Valentinian period. Pottery with burnished decoration appeared at the Mautern fortress at the end of period 5 (the middle of the 4th century), and it prevailed in period 6 (370/380–500) (Sedlmayer 2002, 313–315).

In the middle of the 5th century, burnishing was also adopted in southern Germany, inspired by influences from the east (Gross 1992, 314–316; Bemmann 2008, 174) especially on the forms of Roman *terra nigra*, which due to the refined fabric and reduced firing was very appropriate for such a decoration (Gross 1992, 314–315). Some forms from the east were also adopted that are unknown to the classical *terra nigra* (e. g. jugs of the Murga type, Gross 1992, Fig. 3). The general development of burnished vessels in southern Germany in the 5th century indicates such strong eastern impulses that even settlers from the east represent a possibility. Vessels with burnished decoration do not persist in Germany beyond the year 500, when under Frankish influence they are replaced by vessels with stamped decoration (Gross 1992, 319).

In the first half of the 6th century, burnished decoration is adopted by the Lombards after their crossing of the Danube; they develop it further on their own vessel forms (Bóna, Horváth 2008, 195; Friesinger, Kerchler 1981, 261–263, Figs. 34–44). In this period pottery with burnished decoration appears both on vessels made on the fast potter's wheel and on hand-made vessels, and is frequent both in settlements as well as in graves (Tejral 2005, 157–160; Bóna, Horváth 2008, 195). Biconical forms remain in use and are joined by pear-shaped jugs and jugs with a spout, while burnishing is joined by stamped decoration (Tejral 2005, 157; Bóna, Horváth 2008, 195; Bocsi 2011, Fig. 15).

The Lombards retained this pottery practically unchanged even after their migration to Italy (Vitali 1999; de Marchi 2007, 285–286; Bóna, Horváth 2009, 195–196).

Burnished pottery and pottery with burnished decoration in Slovenia

(Fig. 7)

Burnished pottery and pottery with burnished decoration on the territory of present-day Slovenia are mostly connected to the presence of the Lombards (Knific 1994, 219; Sagadin 2008, 97). Nevertheless, S. Ciglencečki (1993, 509) and T. Knific (1994, 219) pointed out that some of the finds are earlier and cannot be linked to the arrival of the Lombards. These include a jug from the cemetery in Drnovo (Knific 1994, Figs. 16, 17), two jugs from the cemetery at Zgornji Breg in Ptuj (Curk 1966, Figs. 2: 11, 3: 3; Ciglencečki 1993, 509), a jug from Rifnik (Knific 1994, Fig. 3: 5; Knific, Tomanič Jevremov 1996, Fig. 8), and a bowl from Ajdovski gradec above Vranje (Knific 1994, Fig. 3: 1). Several jugs from Kranj can be added to these (Sagadin 2008, Pls. 1: 11; 2: 6,7; 17: 3; 24: 5; 46: 5,6), along with two jugs from Ančnikovo Gradišče above Jurišna vas (Strmčnik Gulič, Ciglencečki 2003, Fig. 25, Pl. 6: 1,2)⁴, and two jugs from Kosoveli in the Vipavska dolina (Knific, Žbona Trkman 2011, Figs. 7: 1,2; 8).

Pear-shaped one-handled jugs with burnished decoration, mostly in the form of diagonal lines, and sometimes also lattice-shaped (e.g. the jug from Kosoveli; Fig. 8), are a frequent form among the Late Roman material in Pannonia and the neighbouring provinces (Ottományi 1982, VII, 7–8; Friesinger, Kerchler 1981, Fig. 57, form 2–3; Hárshgyi, Ottományi 2013, 502). Decoration in the form of burnished lines or bands covers the majority of the vessel without being bordered by horizontal ribs or grooves. In Pannonia, such jugs were mostly found in the contexts of Late Roman cemeteries and forts and are dated from the middle to the end of the 4th century (Hárshgyi, Ottományi 2013, 502). In Slovenia, this group includes jugs from cemeteries in Neviodunum, Zgornji Breg in Ptuj, and Kosoveli. Their approximate dating to the 4th century also applies to the Slovenian examples. The Late Roman cemetery at Zgornji Breg is dated to the late 4th and early 5th centuries (Ciglencečki 1993, 507–509), while the cemetery at Kosoveli is dated to the second half of the 4th century (Knific, Žbona Trkman 2011, 44).

⁴ Some fragments (at least two jugs) of the pottery with burnished decoration were also found during the excavations at Ančnikovo gradišče in 2015 (unpublished).

The bowl from Ajdovski gradec above Vranje (Knific 1994, Pl. 3: 1) was dated to the end of the 4th and the beginning of the 5th century on the basis of the stratigraphic situation, since it was found in a waste pit beneath a Late Roman house together with material from the end of the 4th and beginning of the 5th centuries (Knific 1994, 215, 219). The finds from Ančnikovo gradišče can also be classified – considering the dating of the settlement – to the 4th or the beginning of the 5th centuries (Strmčnik Gulič, Ciglenečki 2003, 31).

S. Ciglenečki pointed out that certain finds from Tinje above Loka pri Žusmu (Ciglenečki 2000, Pl. 9: 7; 12: 5,8) could be earlier than the 6th century, and thus would not belong to the group of Lombard pottery, as do the majority of other vessels with burnished decoration from this site (Ciglenečki 2000, 58, t. 9: 7; 12: 5,8). The example (Ciglenečki 2000, Pl. 12: 8) could belong to the above-mentioned group of jugs, but it is too poorly preserved for a more reliable definition. The bowl (Ciglenečki 2000, Pl. 9: 7) has analogies primarily among the material from military camps along the Danube. Similar bowls appear at the fort of Mautern in the last third of the 4th and in the 5th centuries (Sedlmayer 2002, Pl. 32: 538; 34: 605; 40: 728), and they were also found at Carnuntum (Grünwald 1979, Pl. 73: 1–3; 74: 9).

Other examples of pottery with burnished decoration from Slovenia are mostly attributed to the Lombards and dated to their Pannonian phase (Knific 1994, 219; Ciglenečki 2000, 58; Sagadin 2008, 96–97). So far they are known from the Late Antiquity hilltop settlements of Ajdovski gradec above Vranje (Knific 1994, Fig. 2: 1), Rifnik (Knific 1994, Figs. 3: 5–8; 4: 1), Tinje above Loka pri Žusmu (Ciglenečki 2000, Pl. 12: 4–6), Puštal above Trnje (Ciglenečki 2005, Fig. 2: 7), and from Kranj (*Mestna hiša*: Knific 1994, Pl. 4: 2; – id. 2001, 78, cat. no. 252; *Kieselstein Castle*: Knific 1994, Pl. 4: 3; – Sagadin 2008, Pl. 12: 10; *Glavni trg 2*: Sagadin 2008, Pl. 24: 14–16; Pl. 43: 8; *Prešernova 12*: id. Pl. 46: 5,6).

The pot from Dobova

(Pl. 1: 1; Figs. 5,6)

The pot (rim diameter 11 cm, height 22.5 cm) is made of grey fired clay. The colour in its interior is light grey, while the surface is black, which indicates pottery fired at low temperatures and exposed to a strong reduction atmosphere (smoke).

Isolated large pieces of orange colour that are also visible on the vessel surface were mixed into the clay. The surface is relatively coarse.

The pot has a slanting everted rim, curved neck, globular body, and very slightly curved base. It was made on a fast potter's wheel. The surface is slightly concave in the lower part of the vessel – this was probably a deformation made when lifting the pot from the potter's wheel.

The surface of the shoulders, rim and body is burnished. After firing, a lattice decoration was polished (most likely with metal tool) into the burnished surface, which is bordered by two horizontal grooves.⁵

There is also an incision on the largest circumference that cannot be recognised either as a figure or a letter, but this is still not considered a random mark.

Marks are visible also on the vessel base in the form of an irregular hatched circle, with another circle in the centre representing the impression of the axis of the potter's wheel. Fairly deep circular lines are visible along the edge of the base, which are typical traces of small pebbles – probably left as a tempering agent in the clay or large granulation impurities. These can also be noticed in the bottom part of the vessel's wall. Such traces are made when the surface is burnished with a sharp straight tool, probably a potter's knife. It is not clear if the hatched circle was created accidentally when forming the surface of the base,⁶ or if it represents a deliberate decoration, but marks on the base of vessels in the Late Roman period were common.

There are no good parallels for this vessel in the vicinity. Until now such a form in combination with the burnished and incised decoration has been unknown in Slovenia.

Generally, pots are a frequent find among the Late Roman burnished pottery in Pannonia in the second half of the 4th and in the beginning of the 5th centuries. Ottományi cites pots with horizontally everted rims as one of the leading types among the material from military camps along the Danube bend, while they are supposedly much more rare at civilian settlements (Ottományi 2009, 171). Many were found at the site of Pilismarót–Malompatak (Ottományi 1996, Figs. 11–15). Their shape differs from the shape

⁵ Sincere thanks are due to Igor Bahor from Topolšica for his suggestions regarding the manufacturing of the vessel and the decoration.

⁶ This is the opinion of the potter Igor Bahor.

of the Dobova pot, as they are mostly pots with a short everted rim that descends directly, without a neck, into a steep shoulder (Ottományi 1996, Figs. 11–12), as well as forms with a thickened rim (Ottományi 1996, Figs. 13–15) (Fig. 9: 1,2). All the pots are richly decorated with various burnished motifs in several bands (lattice, wavy line, spruce branch, zigzag). Pots from the nearby settlement of Budaörs (Ottományi 2009, Fig. 6: 1–3) have similar shapes and decoration. Both sites are dated to the last third of the 4th and the beginning of the 5th centuries, thus in the period of the second phase of Pannonian burnished pottery, when typical Roman forms were joined by new forms and decoration (Ottományi 2009, 159–160; Hárshegyi, Ottományi 2013, 503).

Pots with burnished decoration are also frequent among the settlement and funerary pottery at Mautern (Sedlmayer 2002, Pls. 38: 694; 41: 759; 45: 871; 46: 903; – Pollak 1993, Pls. 46: 3/1; 48: 7/3). They were also found at Carnuntum (Grünwald 1979, Pls. 79–82), where one example had a form very similar to the pot from Dobova (Grünwald 1979, Pl. 79: 1), even though the pot from Carnuntum is decorated by burnished bands and not with lattice decoration (Fig. 10).

The closest in form and burnished decoration to the pot from Dobova is a pot from the Late Roman fort of Zoida in Bulgaria (Vagalinski 2002, 131, G 288) (Fig. 11). Several other pots of a similar kind were also found at the site (Vagalinski 2002, G 287, G 289–291). The form would be foreign to the local Roman manufacturing and the author links it to Barbarian (Eastern Germanic) groups, while its models can be sought in the material of the Chernyakhov Culture from the second half of the 4th century onwards (Vagalinski 2002, 131). The author connects the appearance of this decoration with the Germanic group stationed in the fort, probably in the 6th century (possibly refugee Gepids; Vagalinski 2002, 73), although analogies for similar pots in the Balkans are known as early as from the beginning of the 5th century.

In addition to burnished decoration, the pot from Dobova also has an incised mark on the body and on the base. A combination of burnishing with incised marks is in Slovenia known only from Drnovo, where a triangle is incised on a jug decorated with vertical burnished bands (Knific, Žbona Trkman 2011, Fig. 9: 4).

On the other hand, the combination of burnished decoration and marks (burnished or incised) is frequent in Pannonia.

At the site Pilismarót–Malompatak, a pot was found where the burnished letters ABCD appear in a band together with burnished lattice decoration (Fig. 12). The author cites the letters as a proof of the provincial Roman character of the site in the middle of the 5th century (Ottományi 1996, 111, Fig. 13: 18).

The neck of the biconical bowl from the settlement of Zamárdi on Lake Balaton is decorated with a burnished lattice decoration, while above it on the outer rim is a band of geometrical figures separated by vertical burnished lines (Bocsi 2011, Pl. 1: 1) (Fig. 13). The large settlement, where 28 pit-dwellings and a significant amount of other settlement remains were excavated, already existed in the Late Roman period (end of the 4th and first half of the 5th centuries), while it reached the greatest prosperity during the time from the second half of the 5th to the middle of the 6th centuries (Bocsi 2008, 415, 428, Fig. 14). The settlement would represent a model for the process of acculturation between the Late Roman and Germanic inhabitants, since Romans continued to live at this site even after the arrival of the Lombards (Bocsi 2008, 428).

Incised marks (not in combination with burnishing) on the walls are also known in the Germanic environment of the 5th century, e.g. on a handmade bowl from a grave at the site of Jiřice in the Czech Republic, where the neck of the bowl is decorated with a band of geometrical motifs (squares, semi-circles, circles, herringbones, etc.) (Fig. 14: 1), and on a pot from the village of Libotenice (Bocsi 2008, 113, Pl. 1: 6–7).

Incised marks also appear on the handmade bowl found in a grave attributed to the Lombards near the village of Dör in Hungary (Bóna 1956, 194, Pl. 62: 3; Bocsi 2011, Pl. 1: 4,5), where the body of the vessel was decorated with two types of figural and geometrical motifs (Fig. 14: 2). The decoration was made on the handmade bowl, the kind that draws its tradition from the Laba region. As the Lombards soon after their arrival started to produce their pottery on the quick wheel in the still active Roman workshops (Bóna, Horváth 2009, 194–195), this was probably the period soon after the beginning of the 6th century.

Bowls from the sites of Jiřice, Libotenice, and Dör differ significantly from the previously discussed examples in terms of the handmade manufacture and fairly irregular decoration.

Marks on the base are frequent on Late Roman and Early Medieval vessels. In the Late Roman

period, they are most frequent and diverse in the area of the northern Danubian limes, where they appear in settlement layers as well as at burials (Lusuardi Siena, Negri 2007, 186–187, Pls. 1; 3–5). Relief marks predominate, but incised ones also appear. Incised marks appeared in Germania from the Early Empire onwards (Pollak 1993, 64–65; Lusuardi Siena, Negri 2007, 187), continuing until the end of the 6th century (Lusuardi Siena, Negri 2007, 187). The majority of examples from the territory of the northern Danubian limes belong to the period from the end of the 4th and the 5th centuries (collected in Lusuardi Siena, Negri 2007, Pl. 2). The swastika prevails among the incised marks, while incised circles, crosses (individual or in a circle), and letter symbols (monograms) also appear (o.c. 187, n. 31–33; Pollak 1993, 64–65, n. 238–239). Incised marks would supposedly represent an ornament foreign to Roman taste (Lusuardi Siena, Negri 2007, 187), which began to be used under the influence of Germanic immigrants on provincial Roman vessel forms as well.

The other area where marks on vessel bases are frequent is the region of the southeastern Alps and the northern Adriatic, where they are mostly known from settlements. They started to appear in the 5th century and are more frequent in 6th century layers (Rodriguez 1997, Pls. 3: 29; 10: 96,98; Lusuardi Siena, Negri 2007, 185; Ladstätter 2000, 157; Modrijan 2011, 203–204). Ribbed decoration is prevalent in this area.

IRON SAW

In addition to the small pot, the blade of an iron saw was also found in the well (*Pl. 2: 1*). Its preserved length is 27 cm and its width is 5.8 cm. Neither of its ends is preserved; nevertheless, according to its blade width it can be assumed that the saw was fastened to its frame by rivets (Božič 2005, 311–313, Fig. 211). These saws have a blade width between 4.8 and 5.9 cm and their length is up to 70 cm (o.c., 313), while the bow saws are narrower – with a width of about 3 cm and a length of up to 50 cm (Hanemann 2014, 363).

Iron saws are frequent finds at Roman sites from the Trajanic period onwards and are especially frequent in the period between the end of the 4th and the second half of the 5th centuries (Božič 2005, 311–313, with analogies listed there), to which e.g. finds from the hoard from the fortress in Osterburken (Henning 1985, 590) and the first

hoard from Gora above Polhov Gradec also belong (Božič 2005, 356).

BUCKET

Three iron bands were also found in the well (*Pl. 2: 2–9*) that represent the hoops of a wooden bucket. These are probably remains of two hoops and considering their angle, we can presume that the bucket was slightly conical.

CONCLUSION

This find raises several questions. The first concerns the dating of the pot, or when it entered the well. Then there is the question of the pot's origin, and the question of whether it accidentally fell into the well or was deposited there intentionally. The relation between the pot and the saw is also unclear – did they enter the well at the same time or did no connection exist between the two? Furthermore, the relation between the Roman period wooden building and the well is also questionable – it is not clear whether the building and the well were in use at the same time or if the building was already abandoned.

Analogies for the pot indicate a fairly wide spatial and temporal frame. Considering the technique of the lattice decoration, the pot probably cannot be older than the end of the 4th or the beginning of the 5th centuries, since the lattice decoration is already delimited by horizontal grooves, which is characteristic for the second phase of Pannonian burnished pottery, dated to the middle of the 5th century. The majority of incised marks on the base known from the area of the northern Danubian limes are also dated from the end of the 4th and the beginning of the 5th centuries.

Marks on the walls of vessels also appear in the first half of the 5th century, especially at Hungarian sites. Most marks were made by burnishing, while the motifs and shapes are fairly regular (zigzag, spruce branch, triangles, etc.). Incised marks on vessel walls in the area north of the Danube are known from the 5th century, while in Hungary the vessel from the village of Dör is attributed to the Lombards.

The above comparisons and the dating of the saw enable us to date the pot to the 5th century AD. A date to the middle of the 5th century seems more probable.

The second question regards the pot's origin. It was specifically pottery with burnished decoration that often in the past served to define the ethnic identity of its users – as proof of their 'barbarian' or 'Roman' identity. Today it is becoming increasingly clear that the impulse for this decoration came from barbaric groups, but later it very quickly also became popular among provincial Roman inhabitants. The discussed pot shows characteristics of both groups. While the form was already known in the Roman period and production using the fast wheel is also a Roman characteristic, the decoration reveals elements that do not have roots in the Roman tradition. If we accept the thesis that the burnished decoration was quickly adopted by the autochthonous population of Roman Pannonia, the incised marks on the wall and base of the vessel point more to Germanic territory. The pot is obviously the result of mingling influences among Roman inhabitants and new settlers, which is frequently and extensively documented, especially in the area of the Danubian limes. Due to this intensive transition, the ethnic definition of those who used the majority of objects is questionable and this also holds true for the discussed pot.

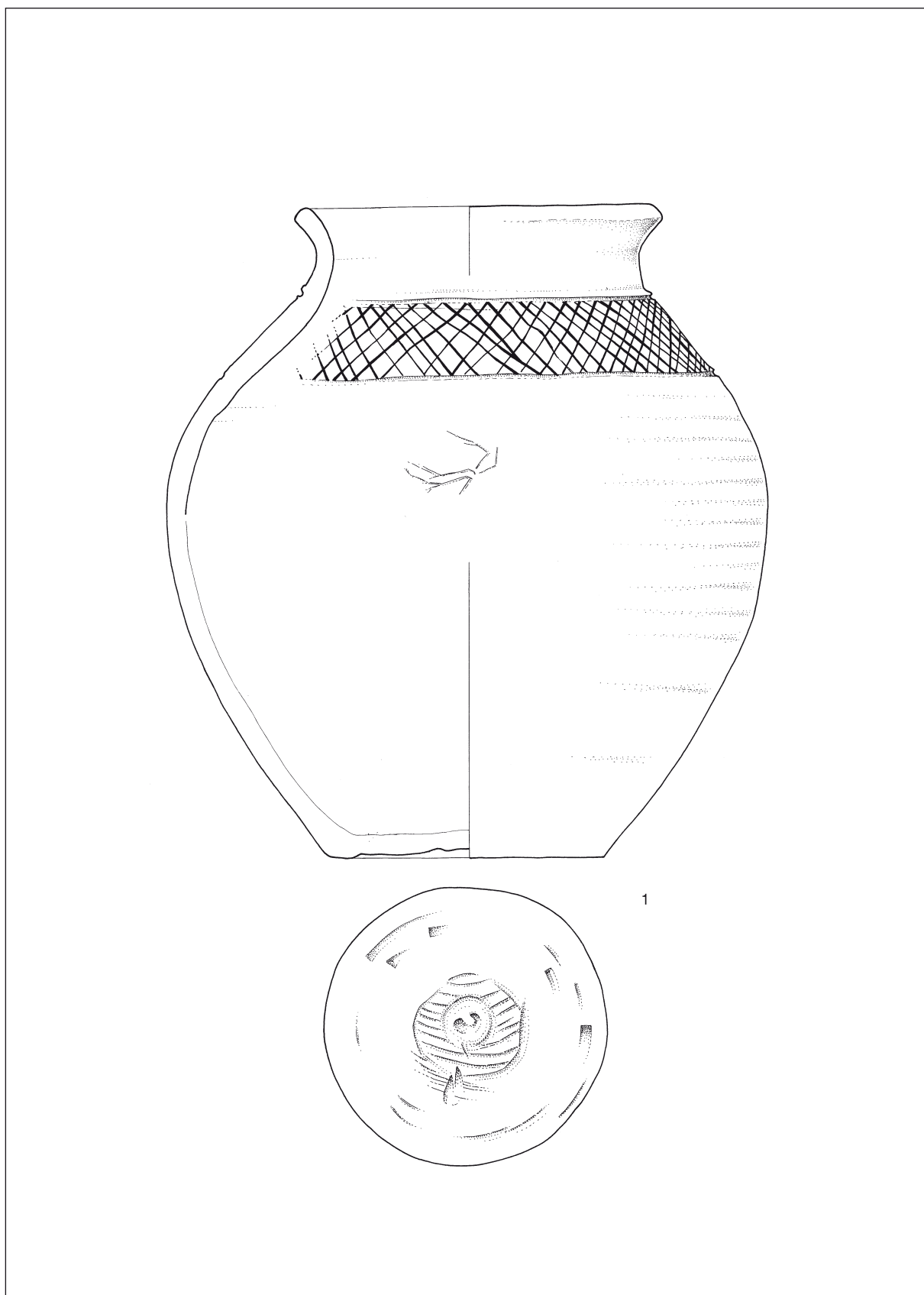
The circumstances of the find indicate that the pot entered the Roman period well during the period when there was still water in it. The well began to fall apart only after the objects in it were covered by a layer of silt, hence most likely during

the time when the building from Roman period was inhabited or immediately after its abandonment. This probably happened sometime in the first half of the 5th century because most of the Roman rural settlements in Slovenia were abandoned by the middle of the 5th century (Ciglenečki 2000, 291, and the works cited there), which is especially true for the extremely exposed area of Brežiška vrata ('the Brežice Gate'). Therefore, the pot could either belong to the last inhabitants of the nearby building or to newcomers from the east.

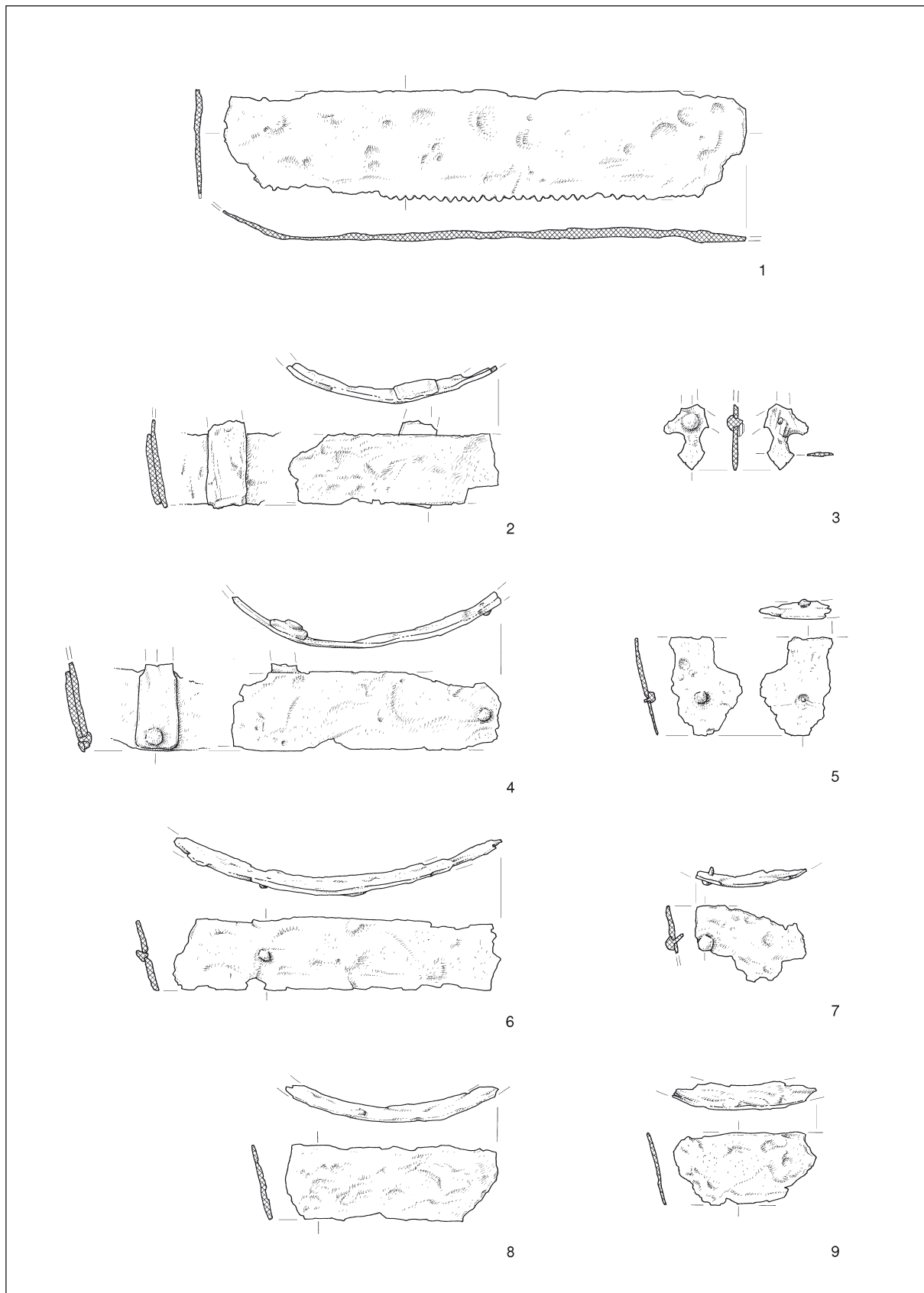
Translation: Maja Sužnik

Zvezdana Modrijan
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
zvezdana.modrijan@zrc-sazu.si

Matjaž Novšak
Arhej d. o. o.
Drožanjska cesta 23
8290 Sevnica
arhejdoo@siol.net

T. 1: Dobova. Keramika. M. = 1:2.
Pl. 1: Dobova. Pottery. Scale = 1:2.

T. 2: Dobova. 1–9 železo; 3 železo in les. M. = 1:3.

Pl. 2: Dobova. 1–9 iron; 3 iron and wood. Scale. = 1:3.

Zakladna najdba z Grdavovega hriba pri Radomljah

A hoard find from Grdavov hrib near Radomlje

Milan SAGADIN

Izvleček

V poznoantični naselbini Grdavov hrib pri Radomljah je bil leta 1996 odkrit depo sočasnega orodja, nedvomno namenjenega obdelavi lesa. S sondiranjem in preverjanjem natančne lokacije so bile odkrite še druge naselbinske najdbe. Novost v članku predstavljata interpretacija nazobčanega polmesečastega rezila kot sestavni del sodarskega orodja (t. i. utorovnika) ter določitev namembnosti ukrivljenemu, na eni strani gibljivo vpetemu rezilu – verjetno so ga uporabljali kot sekač za obdelavo lesenih izdelkov. Orodje iz zakladne najdbe je funkcionalno poenoteno in po vsej verjetnosti predstavlja inventar poznorimske tesarske delavnice iz druge polovice 4. stoletja. S sočasnimi sorodnimi najdbami nakazuje postopen prehod k pretežno leseni gradnji v poznorimskem obdobju.

Ključne besede: Slovenija, Grdavov hrib, poznorimsko obdobje, zakladne najdbe, tesarsko orodje, sodarsko orodje, svedri, tesla, dleta, sekire, rezila, utorovniki, šestila, zvonci, ključavnice, puščične osti, zapestnice, amfore LRA 3, glazirana keramika

Abstract

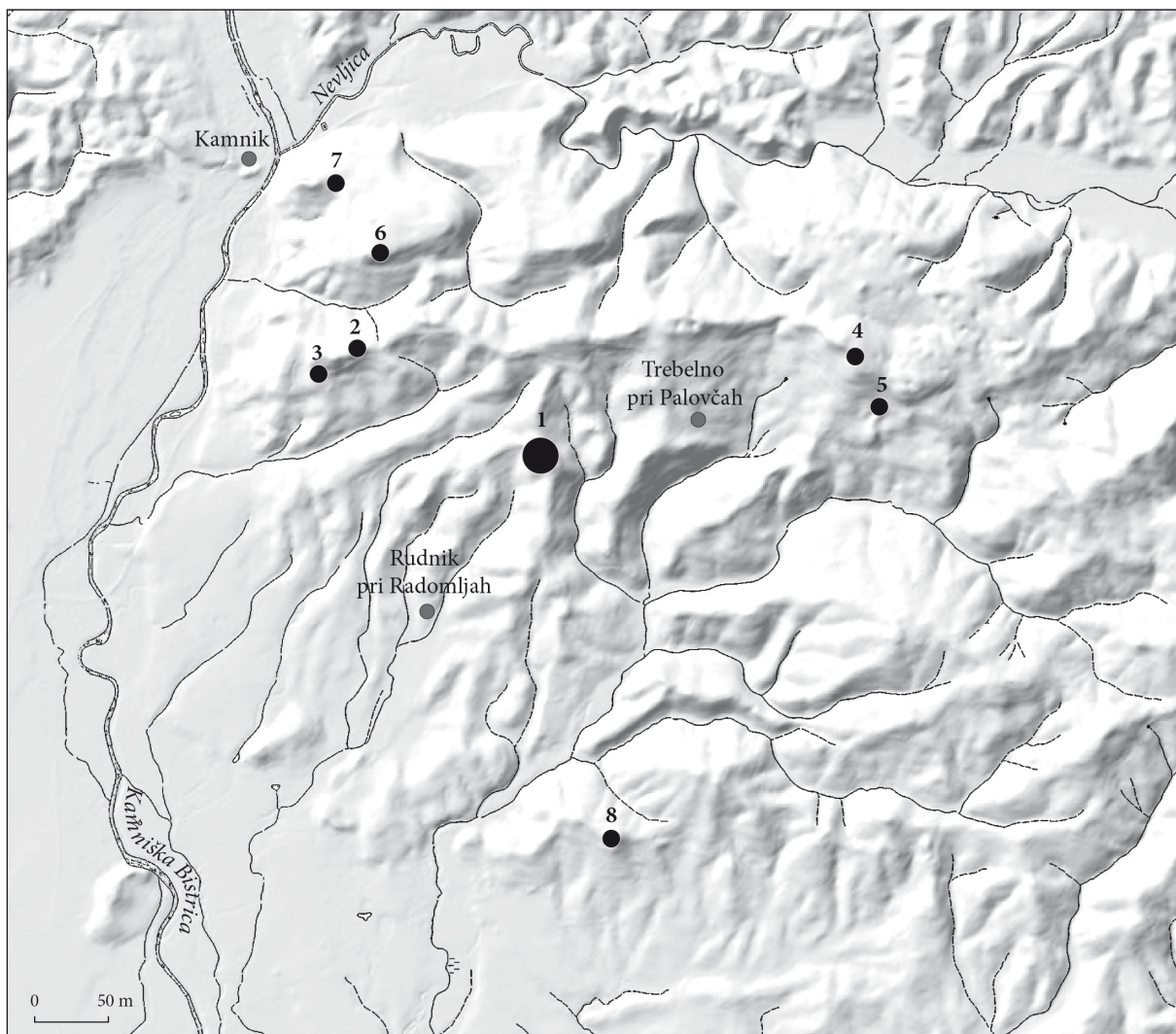
A hoard of woodworking tools from Late Antiquity was found in 1996 within the settlement from the same period on the hill of Grdavov hrib near Radomlje. The find was followed by trial trenching, which revealed other settlement finds. The article offers a new interpretation of the object with a crescent-shaped serrated blade as part of a barrel-making implement (so-called croze), as well as an interpretation of the tool with a curved blade ending in a loop at one end and a tang at the other, which presumably served as a woodworking pile-knife. The tools of the hoard are functionally uniform and most likely represent the tool kit of a Late Roman carpenter's workshop from the second half of the 4th century. Together with comparable finds, the tool kit is evidence of the gradual transition, in the Late Roman period, to houses and other buildings mainly constructed of wood.

Keywords: Slovenia, Grdavov hrib, Late Roman period, hoard finds, carpenter's tools, barrel-making tools, augers, carpenter's axes, chisels, axes, bladed tools, crozes, compasses, bells, locks, arrowheads, bracelets, LRA 3 amphorae, glazed pottery

V leta 1974 izdani t. i. beli knjigi najpomembnejših kulturnih spomenikov v Sloveniji¹ so bili arheološki spomeniki vrednoteni tudi glede na

¹ Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, pregled dediščine: Kulturni spomeniki Slovenije. Spomeniki 1. kategorije (*bela knjiga*, 1974).

“globino kulturnega fenomena, ki ga izbrani spomeniki predstavljajo”. Med najvišje vrednotene slovenske kulturne fenomene takrat še niso uvrščali obdobja pozne antike. Danes je ravno to eno najbolj raziskanih in najbolj izpovednih poglavij slovenske arheologije – zasluge za ta preskok pa nedvomno lahko pripišemo tokratnemu slavljencu.

Sl. 1: Skrajni severozahodni obronki Posavskega hribovja z Grdavovim hribom (1) in bližnjimi arheološkimi najdišči (2–8). M. = 1: 50.000.

Fig. 1: Northwest edge of the hills of Posavsko hribovje with Grdavov hrib (1) and nearby archaeological sites (2–8). Scale = 1: 50.000.

2 Kratna; 3 naselbina pod Kratno / settlement below Kratna; 4 Na Rebri; 5 Spodnje Palovče; 6 Velika Špica; 7 Stari grad; 8 Žiški hrib. (Vir / Source: TK 25, ©GURS)

Tem objektivnim zaslugam naj pridružim še svojo osebno hvaležnost, kajti ob dolgoletnih prijateljskih stikih sem iz njegovega obsežnega znanja črpal tudi sam. V čast si štejem, da smem s svojim prispevkom dodati nekaj malega k tematiki, ki jo je Slavko Ciglencečki tako vztrajno in uspešno proučeval.

UVOD

Grdavov hrib leži med naseljema Trebelno pri Palovčah in Zgornjim Rudnikom pri Radomljah, vzhodno od Kamnika (sl. 1: 1). Gre za eno od števil-

nih anonimnih vzpetin v zahodnem delu trojanske antiklinale oz. v skrajnih severozahodnih obronkih Posavskega hribovja, ki loči Tuhinjsko dolino od doline Črnega grabna. Hrib nima geografskega imena, poimenovan je zgolj po zadnjem lastniku. S številnimi ozkimi grapami razdrapano območje je od Kamnika na zahodu do Zlatega polja na vzhodu izredno slabo prehodno in redko poseljeno. V starejši arheološki literaturi so poznane le najdbe bronastodobnih sekir s Kratne oz. s Palovč, odkrite ob gradnji ceste Kamnik–Palovče (Gabrovec 1975b).

Novejše naključne najdbe in rekognosciranje terena, ki jih opravljajo terenski zaupniki, so bi-

stveno dopolnila arheološko sliko območja. Tako je bilo severovzhodno nad cesto med Vranjo Pečjo in Zgornjimi Palovčami, na lokaciji z ledinskim imenom Reber, leta 2004 najdenih nekaj drobcev prazgodovinske keramike, umetne izravnave terena je mogoče opaziti predvsem na severovzhodnem pobočju (Na Rebri; *sl. 1: 4*).² Na Palovče in verjetno tudi na prej omenjeno naselbino se navezuje naj-novejši podatek o najdbi glajene neolitske kamnite sekirice, odkrite pred približno 20 leti ob gradnji oz. širitvi ceste v Spodnjih Palovčah (*sl. 1: 5*).³

Na pobočju nad cesto je večja umetna terasa, na vrhu pobočja pa je območje naselbine Na Rebri.

Bistveno so se dopolnili tudi podatki o prazgodovinski in poznorimski naselbini Kratna nad Kamnikom, ki zahtevajo, da ponovno pretehtamo tudi lokacije starejših najdb.⁴ Neolitska keramika, ki jo je leta 1996 na tej lokaciji izkopal Miran Bremšak (Velušček 2005, 23–28), izvira z umetno izravnane grebena severno nad kmetijo Kratnar (Kratna; *sl. 1: 2*).⁵ Jugovzhodno, tik pod tem grebenom, se razteza ravnica, na kateri je bila spomladi leta 2003 ob strojni izravnavi travnika odkrita velika količina prazgodovinske keramike (pretežno iz obdobja HaC).⁶

V istem letu so bili najdeni tudi številni odlomki prazgodovinske keramike na Veliki Špici nad Kamnikom (Velika Špica; *sl. 1: 6*).⁷ Tudi tam je pod vrhom opaziti izrazite umetne terase.

Bistveno so se dopolnili tudi podatki o najdišču Stari grad nad Kamnikom (doslej posamične najdbe prazgodovinske keramike⁸): naselbinske terase so vidne na severovzhodnem pobočju Starega gradu nad Kamnikom, skromni odlomki keramike s te lokacije (*sl. 1: 7*) pa sodijo v pozno antiko.⁹

² Spodnje Palovče – Naselbina Na Rebri, EŠD 19664 (= enotna št. dediščine) [http://rkd.situla.org/].

³ Sekirica je bila odkrita v cestnem profilu na meji parcel št. 430/2 in 155 k. o. Palovče. Najditelj: Stane Osolnik, Črna 15, Stahovica. Najdbo hrani najditelj.

⁴ Kratna (Perovo) nad Kamnikom: Gabrovec 1975a, 184; ARKAS (= Arheološki kataster Slovenije) ID 081505.09 in 081505.10. [http://arkas.zrc-sazu.si/].

⁵ Kmetija Kratnar, Perovo št. 21, parc. št. 966/1 k. o. Kamnik. Najdišče: Kamnik – Prazgodovinska naselbina Kratna, EŠD 11344.

⁶ Najdišče na parc. št. 961, 962, 964, 956/1 k. o. Kamnik. Najdbe hrani Medobčinski muzej Kamnik.

⁷ Najdišče: Kamnik – Naselbina na Veliki Špici; EŠD 19672. Najdbe začasno hrani ZVKDS, OE Kranj.

⁸ Prazgodovinska keramika: Stari grad nad Kamnikom, ARKAS ID 081505.16 in 081505.17.

⁹ Parc. št. 1160/25 k. o. Kamnik. Najdbe začasno hrani ZVKDS, OE Kranj in France Stele.

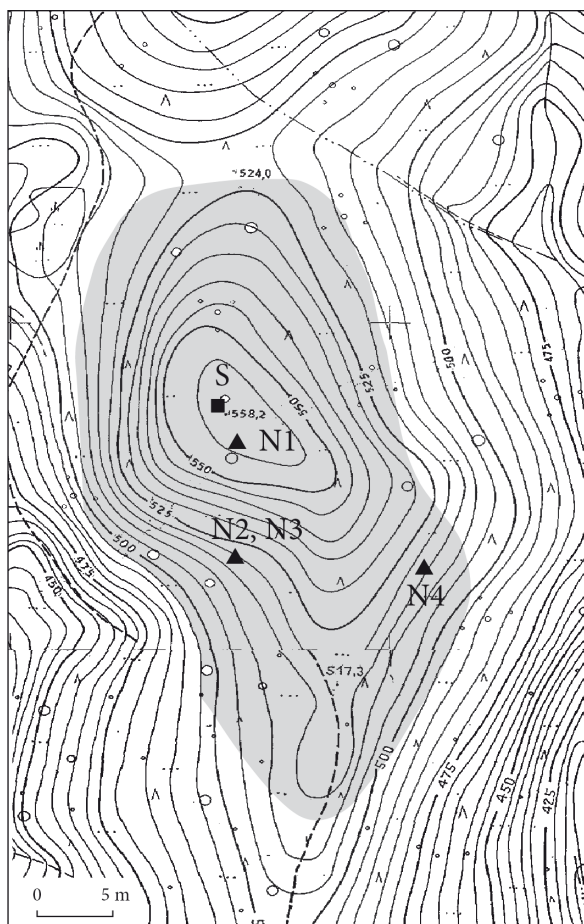
Sl. 2: Pogled na Grdavov hrib z juga (od stavbe Zgornji rudnik št. 9).

Fig. 2: View of Grdavov hrib from the south (from the house at Zgornji rudnik 9).

Najnovjši podatek izvira iz analize digitalnega modela reliefa, izdelanega ob lidarskem snemanju površja. Leta 2014 ga je izvedel ZVKDS, Center za preventivno arheologijo. Na Žiškem hribu (*sl. 1: 8*) nad Žičami pri Rovi obdajajo vrh dobro vidni izraziti obrambni nasipi, znotraj katerih je opaziti številne umetne izravnave. Domnevno gre za prazgodovinsko naselbino.

Odkritje poznoantične naselbine na Grdavovem hribu (*sl. 2*) je rezultat terenskega rekognosciranja terenskega zaupnika Mirana Bremška, ki je na do takrat neznani lokaciji aprila 1996 z detektorjem za odkrivanje kovin našel depo poznorimskega orodja.

Hrib je sicer odmaknjen od vseh pomembnejših komunikacij in naselbin, vendar je z njegovega vrha in južnega pobočja lep pregled čez domala celotno Kamniško-Bistriško ravan. Razteza se v smeri vzhod–zahod. Južno pobočje je sorazmerno položno, na njem so opazne številne naselbinske terase. Te se na dnu zaključijo z ježo, ki bržkone nakazuje ostanek obrambnega zidu. V njej se sluti tudi vrzel nekdanjega vhoda. Na severni strani je hrib zelo strmo odrezan, tako da ne potrebuje dodatnega utrjevanja. Proti vzhodu se pobočje najprej dokaj strmo spusti, nato pa izravna v prikladno ravnico, kjer je v konfiguraciji terena opaziti ostanke večjega objekta v smeri vzhod–zahod (cerkev?), dalje proti vzhodu pa se pobočje ponovno strmo spušča do vznožja. Tudi proti zahodu, z grebenastega vrha, je hrib dokaj strmo nagnjen do ozkega sedla, tu se ponovno vzpne v manjši kopast grič z ruševinami nekega objekta (stolp?), nato pa se strmina nadaljuje v tesno grapo

Sl. 3: Grdavov hrib. Območje naselja z lokacijami sonde (S) in raztresenih najdb (N): N1 – okov ključavnice; N2 – srebrna zapestnica; N3 – amfora; N4 – puščična ost z zakrilci. M. = 1: 5.000.

Fig. 3: Grdavov hrib. Area of the settlement with the locations of the trench (S) and the stray finds (N): N1 – lock plate; N2 – silver bracelet; N3 – amphora; N4 – barbed arrowhead. Scale = 1: 5.000.

(Podlaga / Base: TTN 5, 2004 ©GURS)

ob vznožju. Izrazite naselbinske terase se nizajo tudi na vzhodnem in zahodnem pobočju.

Ob robu predzadnje terase pod vrhom zahodnega pobočja (oz. na drugi terasi od vrha navzdol; sl. 3) je bil spomladi 1996 z detektorjem za kovine najden omenjeni zaklad. Po navedbah najditelja je zaklad ležal tik pod rušo, na globini od 10 do 30 cm. Predmeti so bili na kupu, vendar neurejeni. Najditelj tudi trdi, da ni bilo opaziti nobene kamnite konstrukcije okrog predmetov.

Zakladna najdba obsega 23 predmetov (upoštevajoč pri tem dvostransko kavljasto rezilo s tremi nataknenimi obročastimi okovi kot en predmet, tri posebej najdene obročaste okove pa kot samostojne predmete). Med vsemi sta le dva amorfn

kosa železa brez jasno določljive funkcije, eden od njiju je celo še v stanju nerazkovanega volka. Enaindvajset predmetov je železnih, dva sta bronasta, vsi so izredno dobro ohranjeni. Nekatere vrste orodij so zastopane tudi z več primerki.

Posamezni deli zakladne najdbe so bili v literaturi že nekajkrat predstavljeni (Sagadin 2000a; 2000b; 2002; Bitenc, Knific 2001, 14–15, št. 15. Objava posamičnih predmetov: Božič 2005, 313, sl. 22: 3 [sekira]; 315, sl. 57: 5 [železni surovec] in 317–319, sl. 26: 3 [zvonec]).

Da bi preverili okoliščine najdbe in pridobili morebitne nove podatke, je leta 1998 ZVKDS, OE Kranj, pod vodstvom M. Sagadina, na mestu predhodnega odkritja zaklada izvedel arheološko sondiranje.

ZAKLAD

(kat. št. 1–26)

Svedri

Najštevilneje zastopani so žličasti lesni svedri (t. 1: 1–5). Najdenih je bilo pet, od tega štirje večji in eden manjši. Vsi so skovani v osnovi iz železne palice kvadratnega preseka, ki je dobila po kovanju vogalov osmerokotni presek. Tak presek je značilen za najkvalitetnejše rimskodobne primerke (Pietsch 1983,43).

Svedra (t. 1: 1,3) imata, kot je navadno, levi rob žličke pomaknjen nekoliko bolj nazaj kot desni, to naj bi dokazovalo pretežno levo vrtnanje v rimskem obdobju (Pietsch 1983, 43). Globina žličke v vseh primerih dosega domala natanko polovico njenega premera, kar je pogoj za natančno vrtnanje in zato bistvena lastnost kvalitetnega orodja (Gaitszsch 1980, 29).

Žličasti lesni svedri so zaradi svoje izjemne funkcionalnosti zelo trdoživa oblika orodja in se v stoletjih uporabe do danes niso bistveno spremenili. Pojavljajo se že v obdobju kulture žarnih grobišč (Pietsch 1983, op. 412). Latinski izraz zanje je *terebra galica* za razliko od izraza *terebra antiqua*, s katerim so označevali koničaste svedre (Gaitszsch 1980, 19–23). Zaradi velike širine žličke so se svedri z Grdavovega hriba lahko uporabljali le pri tesarskih delih in ne npr. pri mizarskih. Sploh so večje širine žličk značilne za pozno antiko, v zgodnjem in srednjem cesarstvu naj ne bi presegle 1,5 palca (27 mm – Pietsch 1983, 43). Razvrščanje v rimski digitalni sistem pa je nezanesljivo, ker se je širina žličk zaradi dolgotrajnega brušenja in korozije sča-

soma zmanjšala (Gaitsch 1980, 32). Širina žličk z Grdavovega hriba je v razponu med 19 in 29 mm.

Med slovenskimi najdbami iz arheoloških obdobj je treba omeniti sveder s Korinjskega hriba (Ciglencečki 1985a, 255–284, t. 4: 42) iz nesporno poznoantičnega konteksta. V to sicer široko določeno časovno obdobje sodi tudi sveder iz hiše B na Vranju pri Sevnici (Knific 1979, kat. št. 120), dva svedra z Ančnikovega gradišča nad Jurišno vasjo (Strmčnik 1997, t. 6: 7,8) in sveder iz groba 156 z grobišča v Lajhu v Kranju (Stare 1980, t. 52: 2). Na Tonovcovem gradu so bili v stavbi 1 najdeni štirje žličasti svedri, ki izvirajo iz zgodnjerednjevškimi oziroma premešanih plasti (Milavec 2011, 52, t. 15: 5–8). Mlajša sta svedra iz sebenskega zaklada (Pleterski 1987, 285; sl. 40: b,c; 41: a,b). Ne glede na tipološke razlike pri oblikovanju nasadišča med zgodnjerednjevškima in poznoantičnimi svedri to verjetno ne more biti splošna opora za datacijo, saj se trapezoidna, razširjena nasadišča pojavljajo tudi pri recentnih žličastih svedrih (Schadwinkel, Heine 1994, 192–195). Žličasti svedri se pojavljajo med številnimi najdbami orodja širše po Evropi (Meier-Arendt 1984, sl. 12–18; Sokol 1997, t. 1: 14; Pietsch 1983, t. 14: 326–335; Gaitsch 1980, t. 39: 185,186, t. 47: 229–232; Rupnik 2013, t. 1: 9, t. 12: 7 [bolj koničast], t. 19: 11; – za ostale analogije v Panoniji glej Rupnik 2013, 502). V tem članku obravnavani primerki so med večjimi svoje vrste. Glede na tipologijo žličastih svedrov, ki jo je postavil Martin Pietsch (1983) spadajo vsi v Sloveniji najdeni svedri (razen primerka iz Lajha, ki je zaradi poškodovanosti nedoločljiv) k tipu A, to je med svedre s horizontalnim ročajem. Od svedrov z vertikalnim ročajem (tip B) se ločijo po žlički, širši kot steblo, po večjih dimenzijah in po nasadilu, ki je plosko in ne piramidalno.¹⁰

Dleta

Najdeni sta bili tudi dve v celoti ohranjeni dleti s tulastim nasadilom (*t. 1: 6,7*).

Oblika nasadila, oblika rezila in oster kot (18°), ki ga oklepata stranici rezila, dokazujejo, da sta bili

¹⁰ Glede na Pietschevo kronološko delitev (1983, sl. 26) bi spadali na Slovenskem odkriti svedri verjetno v čas zgodnjega in srednjega cesarstva (do 260), ker dosega žličke največji premer v svojem spodnjem delu. Vendar pa jih po isti tipologiji neizrazita trikotna oblika nasadila postavlja bolj v pozno cesarsko obdobje (o. c. 44). Ta element oblikovanja pa je očitno že znotraj naše najdbe dokaj irelevanten (primerjaj svedra na *t. 1: 3* in *4*).

orodji namenjeni obdelavi lesa. Zaradi svoje velikosti sta bili uporabljani očitno kot tesarski dleti, ne pa kot t. i. vrezovalni dleti pri finih mizarskih delih (Pietsch 1983, 29, 32). Vsaj pri dletu z nepoškodovanim robom tulca (*t. 1: 6*) lahko domnevamo, da je bilo leseno nasadilo okovano z najmanj enim od treh obročastih okovov, najdenih v zakladu (*t. 1: 12–14*). Ker pa gre za dva obroča s sledovi udarcev na robu (*t. 1: 12,13*), je morda tudi večje dleto (*t. 1: 7*) vsaj v zadnjem obdobju uporabe imelo okovano leseno nasadilo in je morda do nemarne uporabe prišlo že prej. Res pa je, da bi v tem primeru verjetno izravnali tudi “rožo”, ki je nastala zaradi uporabe dleta brez nasadila. Tako ni povsem jasno, kam je spadal drugi obročasti okov, ki kaže sledove udarcev.

Dleta so teritorialno in časovno neobčutljiva in težko opredeljiva. Rimsko ime zanje je večinoma *scalprum* (Gaitsch 1980, 148; Pietsch 1983, 29). Medtem ko W. Gaitsch (l. c.) dleta s tulasto nasaditvijo obravnava kot podvrsto ploskih dlet, pa jih M. Pietsch (1983) uvršča med dleta zasekače. Po razpredelnicah W. Gaitscha sodita naša dva primerka med večje in vitkejšje, širine rezil pa tako ni mogoče uskladiti z rimskimi merami v palcih.

Dleta s tulasto nasaditvijo so bila v Sloveniji najdena npr. na Limberku nad Veliko Račno (Bitenc, Knific 2001, 32, št. 87/1), v Podkrajnikovi zijalki pri Dolu pri Mozirju, ki naj bi bilo srednjevsko (Dirjec, Pavšič, Turk 1989, 253, sl. 83, desno, brez argumentacije), in pri Cankarjevem domu v Ljubljani (Sivec 1997, t. 1: 15). Podobno dleto je bilo v Sloveniji najdeno na Martinj hribu, ni pa jasno, ali je imelo tulasto nasaditev (Leben, Šubic 1990, t. 3: 36). Najdišče je datirano od druge pol. 3. do konca 4. st., največjo pozornost velja nameniti koncu tega obdobja. Dleto s tulasto nasaditvijo je bilo tudi del inventarja svetišča Jupitra Dolihena v rimski naselbini Mauer an der Url v Spodnji Avstriji, katere konec je datiran v sredino 4. st. (Noll 1980, 114, 115; t. 45: 95). Primerljiva orodja iz kastela Niederbieber z limesa v Nemčiji so vsaj stoletje starejša, še starejšje so najdbe iz Pompejev (Gaitsch 1980, 244; t. 18, 96; 20: 110, 45: 219, ipd.). Očitno orodje te vrste ni tipološko oz. kronološko natančneje opredeljivo, kar ugotavljata tudi avtorja obeh sintetičnih obravnav.

Tovrstna dleta se vsaj v Sloveniji ne pojavljajo v kasnejših depojih in kontekstih iz konca 5. in 6. st.

Tesla

V depoju so bila štiri tesla, dve v celoti ohranjeni (*t. 2: 15,16*) in dve razlomljeni (*t. 2: 17,18*).

Pripadajo istemu tipu s kratkim kladivastim temenom kvadratnega preseka, kratkim ušesom z odprtino ovalne oblike, rahlo konveksnim rezilom in nekoliko konkavnima stranskima ploskvama.

Teslo je orodje, ki se je v oblikah, kakršne je razvila antika, ohranilo do danes praktično nespremenjeno (Schawinkel, Heine 1994, 112–113). Antično ime zanj je bilo *ascia* (Gaitsch 1980, 38). Tipološke razlike, ki so tudi kronološko pomembne, se nanašajo na dolžino kladivastega temena, dolžino in presek ušesa (ki je lahko tudi tulec), širino rezila in obliko njegovih stranic ter kot med toporiščem in rezilom (Pietsch 1983, 25–29; Gaitsch 1980, 42–45, sl. 3). Oblika rezila, ki je bodisi ravno ali žlebasto usločeno, je prilagojena namembnosti orodja (za ravnanje ali žlebljenje) in ni kronološko pogojena.

Tu obravnavana tesla imajo v Sloveniji nekaj dobrih primerjav v depojih na Limberku nad Veliko Račno (Bitenc, Knific 2001, 32–33, št. 87/15) in v Ljubični nad Zbelovsko Goro (Bitenc, Knific 2001, 58, št. 168/1). Teslo z Velikega vrha nad Osredkom pri Podsredi (Ciglencečki 1990, t. 3: 1) je sicer interpretirano kot kopača, datirano pa v drugo pol. 3. st. ali malo po letu 270. Teslo, ki ni ožje datirano, je bilo najdeno tudi v Ljubljani pri Bevkah (Bitenc, Knific 1994–1995, 260, t. 13: 2) in na Ajdnu leta 1995.¹¹ Pietsch je tesla označil kot tipološko in kronološko najlažje opredeljivo orodje (Pietsch 1983, 28, sl. 26). Medtem ko je za zgodnjecesarske primerke značilna dvodelnost (dolg kladivast nastavek na temenu), ozka rezila (2–3 cm) z ravnimi stranicami, oster kot med toporiščem in rezilom ter posledično dolgo tulasto nasadilo, se proti pozni antiki skrajšuje kladivasti nastavek (ali se celo opusti), širi se rezilo (do okrog 8 cm), povečuje kot med toporiščem in rezilom ter zato skrajšuje uho (med udarjanjem se namreč pri večjem kotu toporišče ne vleče iz nasadila, zato je to lahko krajše). Po tej razdelitvi spadajo tesla z Grdavovega hriba v III. tip, ki je datiran v pozno cesarsko dobo, med letom 260 in pribl. 400 (Pietsch 1983, t. 7, 114, 115).

¹¹ Pri ostalih najdbah iz Slovenije gre za kopače, ki se v nekaterih oblikah res težko razlikujejo od tesel, zlasti od IV. tipa po Pietschu (1983, 28), praviloma pa nimajo niti sledu kladivastega nastavka na temenu, kot med ročajem in rezilom je večji, širina rezila večja, brušenje manj skrbno ali celo neopazno (tesla so praviloma brušena na notranji strani), rezilo glede na svojo dolžino manj močno ipd. (Dular, Ciglencečki, Dular 1995, t. 85: 11; Ciglencečki 1985b, sl. 113: 1; id. 1983, 45, 54, t. 1: 1). Tudi R. Müller prinaša med motikami oz. rovnici kar nekaj tesel (Müller 1992, 817–822, št. 80, 248, 422, 423, 1286, 1315, 1805), prav tako tudi R. Pohanka, zlasti pri tipu 1b (Pohanka 1986, 57–102, t. 14: 62–64; 15: 59).

Tesača

Ob sicer izjemni kvaliteti vseh orodij, ki so del zaklada z Grdavovega hriba, predstavlja sekira nedvomno največjo kovaško mojstrovino (t. 3: 23). Spada med tesače, in sicer med t. i. sekire z brado, tip 7 (Pohanka 1986, 231–263, 249).

Tesače kot posebna skupina sekir (Pietsch 1983, 14 – obravnava jih ločeno) se razlikujejo od ostalih sekir po večji širini rezila oz. po večji dolžini ostrine. Ker so namenjene tesanju in ne sekanju, so glede na dolžino ostrine lažje, kar je pomembno za natančnejše udarjanje. Zato je tudi prehod med ušesom in rezilom močno zožen. Tesače so praviloma enostransko orodje, izdelane posebej za levostransko ali desnostransko obdelavo lesa. Pri recentnem orodju je to očitno, saj sta stranici nesimetrično obdelani, ostrina brušena le z ene strani, toporišče pa ni v osi z ostrino (Schadwinkel, Heine 1994, 70–111). Pri rimskem orodju izrazita enostranskost še ni bila ugotovljena, opazna je pri tistih orodjih, ki niso zanesljivo rimskodobna (Pietsch 1983, 14–15). Tesača z Grdavovega hriba kaže sicer povsem simetrično izdelavo in brušenje, vendar pa os rezila in os temena nista povsem vzporedni. Križata se pod kotom pribl. 2–3°, in sicer tako, da bi lahko to tesačo (t. 3: 23) označili za levostransko: glede na os toporišča je zgornji del rezila zasukan nekoliko v levo, spodnji pa v desno. (Ta nakazana enostranskost bi bila lahko še poudarjena z ustrezno zakrivljenim toporiščem.)

Kljub veliki redkosti te vrste tesač pa je bila domala povsem enaka najdena na poznoantični naselbini na Velikem vrhu nad Osredkom pri Podsredi (Ciglencečki 1990, 152, t. 3: 4). Celoten kontekst najdb s te lokacije jo postavlja v drugo pol. 3. st., prav tako navedene primerjave.

Drugačna od navedenih dveh je tesača iz depoja Limberk nad Veliko Račno (Bitenc, Knific 2001, 32–33, št. 87/24).

Najdba podobne sekire iz Szalacske na Madžarskem (Járdányi-Paulovics 1953, 115–129; t. 30: A5) je s spremljajočimi novčnimi najdbami datirana v konec 3. st., z Grdavovim hribom pa jo povezujejo tudi masivne srebrne zapestnice, kakršno bomo obravnavali v nadaljevanju (t. 4: 35).

Zaradi velike redkosti takih tesač je tem bolj pomembna bližina obeh najdišč v Sloveniji, še bolj pa ponovljena kombinacija istih tipov sekir in tesel. Če k temu prištejemo še izstopajočo kvaliteto orodja iz tu predstavljene zakladne najdbe ter podobno uglašenost kovaške roke, o čemer pričajo kvaliteta materiala, enotni preseki, način

obdelave, osnovne dimenzije in enotni tipi pri več primerkih istega orodja, je to močan argument pri razpravah o obstoju domnevne delavnice železnega orodja iz sredine oz. druge pol. 3. st., ki naj bi oskrbovala uporabnike na območju Norika in Panonije (Pohanka 1986, 251–252).

Šestilo

Redkost v Sloveniji je tudi najdba v celoti ohranjenega železnega šestila (*t.* 2: 19).

To orodje je bilo sicer v rimskem času pogosto uporabljano, kar izpričujejo številne upodobitve na reliefih. Latinski izraz zanj je *circinus* (Pietsch 1983, 61). Uporabljalo se je tako za risanje kot za prenašanje mer v številnih obrteh (tesarstvo, mizarstvo, stavbarstvo, kamnoseštvo itd.). V Sloveniji so bila šestila najdena na Ambroževem gradišču pri Slavini (Urleb 1957, t. 2: 1; Horvat 1995, t. 10: 6), na Limberku nad Veliko Račno (Bitenc, Knific 2001, 32–33, št. 87/58) in na Ljubični nad Zbelovsko Goro (Bitenc, Knific 2001, 58, št. 168/5).¹² Šestilo z Ambroževega gradišča se od drugih razlikuje po načinu spajanja krakov – zakovica je namreč na obeh straneh razkovan. Morda je bil na istem najdišču najden še del drugega šestila (Horvat 1995, t. 7: 11). Pietsch v svojem sintetičnem delu prinaša več primerkov šestil (1983, t. 21: 511–517), ki jih ločuje predvsem glede na način spajanja krakov, vendar pa ugotavlja, da kronološko niso ločljivi. Tudi kontekst najdb na Ambroževem gradišču pri Slavini, ki sicer segajo do 4. st., ne omogoča natančnejšega datiranja tam najdenega šestila.

Rezila

V zakladu na Grdavovem hribu je bilo najdenih tudi nekaj orodij, katerih namembnost ni povsem nesporno ugotovljena, zato smo se pri poimenovanju omejili na njihove oblikovne značilnosti.

Gibljiivo pritrjeno rezilo za obsekavanje

Železen nož/rezilo (*t.* 2: 20) ima na koncu trakastega podaljška nesklenjeno zanko. Na nasprotnem koncu se rezilo (podobno kot srpi) z ostrino in hrptom

vred uvije pod kotom pribl. 110° in nato pravokotno prehaja v trnast nastavek, zelo verjetno ročaj.

Reinhard Pohanka (1986, 264–267; t. 50: 230–232), ki je obdelal te vrste nožev, jih imenuje noži za rezanje krme. Zaradi podobnosti z nekaterimi recentnimi orodji predpostavlja, da je bil trnast nastavek noža vtaknjen v gibljiv člen na stabilni podlagi in da je nož deloval kot neke vrste trlica. Glede na različne dimenzije naj bi se uporabljal tudi za rezanje slame pri prekrivanju streh, rezanju vej za butare, za drobljenje trdega kruha ipd. Po G. Jacobiju (1974, 45) naj bi se ta nož razvil iz latenskega noža z obročkom na konici in naj bi ga uporabljali za rezanje lesa.

Prav primerljiva najdba iz Slovenije pa dopolnjuje ali popravlja opisani način uporabe. V hiši A na Ajdovskem gradcu nad Vranjem pri Sevnici je bil namreč najden našemu povsem podoben nož, ki pa je imel na enakem zankastem zaključku podaljška rezila vdet še gibljivi člen: železen obroč (Knific 1979, 733, št. 18; sl. 18; Bitenc, Knific 2001, 52, št. 146 [v sredini]). Avtor v prvi objavi za to orodje sicer predpostavlja funkcijo slamoreznice, pozneje pa nakaže, da je to morda rezilo za izdelavo lesenih predmetov.¹³ Zaradi dodatnega obroča na zankastem zaključku je nož lahko pritrjen na tisti strani, trnast podaljšek rezila na nasprotni strani pa bi bil lahko nasadilo lesenega ročaja/držaja (če že ni toliko sploščen, da bi ga bilo mogoče uporabljati kot ročaj brez obloge). Dejstvo je tudi, da pri nobenem od najdenih nožev v podaljšku z zanko ni bilo zakovic ali luknjic zanje, kar bi dokazovalo funkcijo ročaja (obloge) na tej strani. Nasprotno pa ima npr. nož iz Lavriaka tako razširjen trn, da bi ga lahko uporabljali kot ročaj, ni pa ga mogoče vtikati v gibljivo zanko (Pohanka 1986, t. 50: 231, sl. 18 v besedilu). Verjetneje je torej, da je bil tak nož gibljivo pritrjen z zanko. Z dodatnim členom na zanki je omogočeno gibanje rezila v vseh smereh in ne le vertikalno (kar pa bi bilo za slamoreznico ne le odveč, pač pa celo motče). Zato bi pri diskusiji o uporabi tega rezila veljalo upoštevati še recentno rabo podobnih, kot orodje za obdelavo – obsekavanje – zunanjih oblih površin lesenih predmetov (npr. cokel, skled ipd. – ob večjih dimenzijah takega noža, pribl. 60 cm – glej Jacobi 1974, sl. 13).

Glede na siceršnji značaj orodja v zakladni najdbi z Grdavovega hriba je zelo verjetno, da je bilo tudi predstavljeno rezilo namenjeno obdelavi lesa (čeprav bi bila funkcija slamoreznice povsem

¹² Zelo podobno šestilo je bilo poleti 2015, ob zadnjih izkopavanjih, najdeno na Ančnikovem gradišču (neobjavljeno, ustna informacija izkopavalcev).

¹³ Prim. Bitenc, Knific 2001, 14–15, št. 15/3; 52, št. 146.

v skladu s kontekstom najdbe: obdelava slame za prekrivanje streh).

Primerjave, ki jih prinaša Pohanka, so datirane v 3. in 4. st. (Pohanka 1986, t. 50: 230) oz. v pozno antiko (o. c., t. 50: 231,232). Podobna najdba iz vile rustike v Balácapusztu ob Blatnem jezeru sodi v čas od 3. st. dalje (Thomas 1964, 106, t. 85). Róbert Müller tak nož uvršča med nože za rezanje šibja in pripravljanje krčevin ter ga preprosto označi kot rimskodobnega (Müller 1982, 782, 791, št. 1996). Najdba z Ajdovskega gradca pri Vranju sicer spada med inventar hiše A, v kateri so živeli v 5. in 6. st. (Knific 1979, 752), vendar ta datacija v primerjavi z ostalimi le podaljšuje čas njene uporabnosti, na kar nas pravzaprav opozarja tudi podobno recentno orodje.

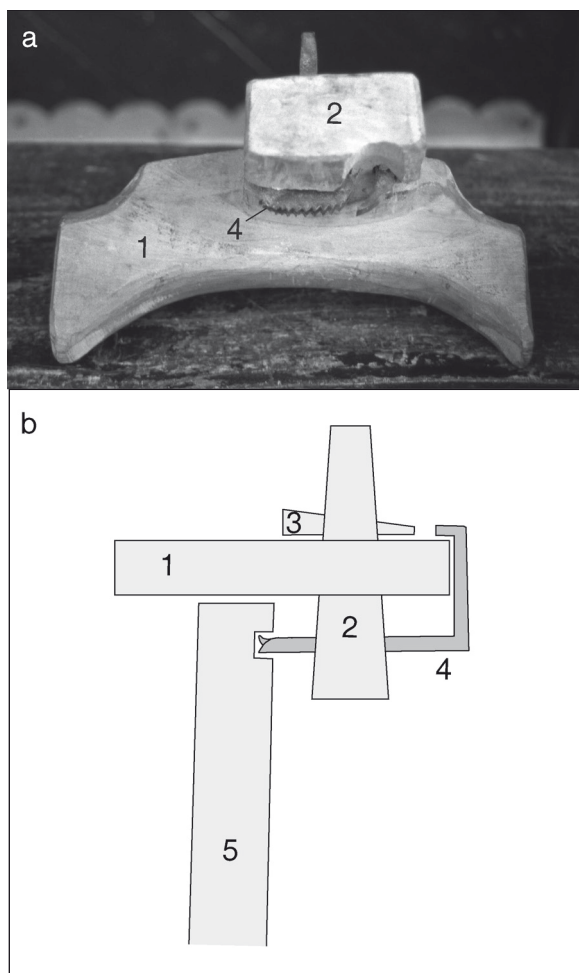
Nazobčano polmesečasto rezilo

Najdeno je bilo tudi železno polmesečasto rezilo s stanjšano nazobčano polkrožno stranico z razperjenimi zobci (t. 3: 24).

Avtorji, ki se ukvarjajo s tovrstnim orodjem, mu pripisujejo različne funkcije. W. Gaitzsch (1980, 120–126) ga prišteva med usnjarske nože polmesečaste oblike, enako interpretira podobno najdbo s Korinjskega hriba S. Ciglenečki (1985a, 265), M. Pietsch domneva, da je bilo to orodje namenjeno praskanju ali strganju raznih mehkejših materialov, npr. vlaken ali kož. Za predmet, najbolj podoben našemu, navaja Pietsch tudi mnenje B. Championa, ki pravi, da gre za sedlarsko orodje za označevanje izrezov na usnju (prim. Pietsch 1983, 60, t. 21: 505, op. 638).

Pomemben element, ki ga je treba upoštevati pri ugotavljanju funkcije tega orodja, je razperjenost zobcev. Razperjeni so npr. tudi zobci pri rezilcu z Gradišča pri Dunaju (Ciglenečki 1994, 241, sl. 2: 12). Taka nastavitev zobcev je nujna pri vseh vrstah žag, ni pa potrebna za praskanje. Zato domnevamo, da so orodje uporabljali bodisi kot recentne žage grabničarice (Schadwinkel, Heine 1994, sl. 284, 285; Heine 1990, 93–94, sl. 206–210) bodisi – kar se nam zdi verjetneje – kot sestavni del t. i. utorovnika ali utornika. To je sodarsko orodje (prim. sl. 4), s katerim se v krožno sestavljene doge vreže utor, v katerega se nato vstavi dno.¹⁴

Rezilo z Grdavovega hriba je zaradi dvakratne pravokotne upognjenosti trna nekoliko izjemno

Sl. 4: Sodobni utorovnik (a) in skica njegovega prereza (b): 1 – vodilo; 2 – nosilec rezila; 3 – zagozda za pritrditev rezila v vodilo; 4 – rezilo; 5 – doga (z urezanim utorom). Fig. 4: Modern croze (a) and sketch of its cross section (b): 1 – guidance piece; 2 – blade holder; 3 – pin for attaching the blade to the guidance piece; 4 – blade; 5 – stave (with a croze).

in je verjetno zaradi te svoje oblike lahko bilo uporabljano ne le kot rezilo, ampak tudi kot spona med krožno izrezanim lesenim vodilom in zagozdo v njem (sl. 4a).

Poleg že navedenih primerjav so bila v Sloveniji podobna rezila najdena še na Tinju nad Loko pri Žusmu (Ciglenečki 1994, t. 5: 8), na Križni gori pri Ložu (Urleb 1974, t. 43: 20), na Limberku nad Veliko Račno (Bitenc, Knific 2001, 32–33, št. 87/54) in v stavbi 1 na Tonovcovem gradu (Milavec 2011, 52, t. 13: 5,6). Njihova datacija obsega celotno pozno antiko (Ciglenečki 1994, 242–245).

¹⁴ Orodje in njegovo funkcioniranje (sl. 4) mi je 8. 1. 1998 ljubeznivo pokazal mojster Franc Koželj, Stahovica 29a.

Dvojnokavljasto rezilo (dolbilo?)

V sklopu najdbe je bil tudi ta unikatni predmet, katerega namembnost je od vseh najmanj jasna. Gre za železno palico nepravilnega osmerokotnega preseka, katere oba konca (rezili?) sta suličasto razkovan in zavihana nazaj, vsak v drugo stran (*t. 1: 8*). Na orodje so natakneni trije obročasti okovi, dva ploskega in eden nepravilno okroglega preseka (*t. 1: 9–11*).

Primerljive najdbe in namembnost tega orodja nam niso poznane. Kolega D. Božič mi je sicer ljubeznivo pokazal podobno orodje z Gradu pri Reki nad dolino Idrije, ki je sicer nekoliko manjše in ima rezilo le na eni strani, vendar je izdelano natanko tako kot obravnavano. Kontekst najdišča datira orodje v zgodnjo antiko.¹⁵ Podobna orodja so bila najdena tudi v keltskem opidu Manching. Jacobi (1974, 47–48) jih uvršča med orodja za obdelavo lesa (tudi s stružnico) in opozarja, da so se v domala nespremenjeni obliki uporabljala do danes.

Predvidevamo lahko, da so okovi na paličastem delu orodja oklepali (leseno) oblogo ročaja, ki je morala biti sestavljena iz dveh polovic in bila, kakor je videti, nekoliko konična (sodeč po različnih premerih okovov). Zbrušenost robov ploskih delov nam nakazuje podobno uporabo, kot jo poznamo pri nekateri recentnih orodjih, npr. kavljasto rezilo za struženje (Heine 1990, 222, sl. 592) ali za t. i. strug, to je orodje za izdelavo oz. dolbenje notranjih delov cokel, žlic in podobnih lesenih vdolbenih predmetov (An. Dular 1996, 156).

Okovje

Obročasti okovi

Zakladna najdba je vsebovala tudi tri železne obročaste okove (*t. 1: 12–14*) in enega iz tanke bronaste pločevine (*t. 3: 25*).

Za okova (*t. 1: 12 in 13*) je bila že pri obravnavi obeh dlet izrečena domneva, da sta morda oklepala gornji konec lesenih nasadil. Okova imata namreč na eni strani razkovan in nekoliko navznoter razširjen rob, kar je očitno posledica udarcev pri uporabi dleta. Obroč (*t. 1: 14*) ima oba robova enako debela in je povsem cilindričen. Nasadilo bi lahko objemal nižje, med gornjim robom in prehodom v tulasti nastavek dleta.

¹⁵ Predmet ni objavljen. Začasno ga hrani: IZA, ZRC SAZU. O najdišču: ARKAS ID 010322.05.

Podoben obroč, interpretiran kot kosir, je bil najden v ruševinski plasti stavbe 2 na Tonovcovem gradu (Milavec 2011, 66, t. 44: 2). Vendar ima obroč s Tonovcovega gradu en del domala izravnane, kar je – za razliko od obročev z Grdavovega hriba – bistvena značilnost kosirjev.

Trapezast okov

Med okovi je tudi eden, izdelan iz bronaste pločevine, v obliki žlebasto upognjenega nepravilnega trapeza. Okrašen je z nizom zrcalno vrezanih trapezov z vtisnjenimi koncentričnimi krožci s piko v sredini. Na podlago je bil prabit z žebličkoma, zabitima skozi dve luknjici ob robu upognjenih daljših stranic (*t. 3: 25*).

Ožji konec okova je nekoliko zlizan, vrezi ornamenta so komaj še vidni, čeprav je bil – kot je videti na hrbtni strani – krožec s piko na tej strani udarjen enako močno kot na drugi. Nastalo zgĺajenost bi bilo po naših domnevah mogoče razložiti s tem, da naj bi okov objemal ročaj toporišča. Posebno funkcionalen okov na takem mestu verjetno ni (za nevajeno roko celo zelo moteč), morda bi lahko krasil kakšno dragoceno orodje, npr. sekiro tesačo. Krivina pa, ki jo opisuje, se ne prilega nobeni od odprtini za nasadila pri teslih ali sekiri iz predstavljenega depoja, tako da toporišča na tistem koncu, kjer so bila nasajena, očitno niso bila okovana.

Primerljive najdbe in namembnost tega okova nam trenutno niso znane. Glede datacije bi veljalo omeniti, da ornament na okovu nekoliko spominja na poznoantične propelerske oz. krilate pasne okove, kakršni so bili najdeni npr. na Sv. Primožu nad Radohovo vasjo pri Pivki, na Limberku nad Veliko Račno ali na Sv. Lambertu pri Pristavi nad Stično itd., ki sodijo v obdobje od druge polovice 4. do začetka 5. stoletja (Bitenc, Knific 2001, 22, št. 45; 24–25, št. 54; 24–25, št. 55; Sagadin 1979, 314).

Železje

Surovec in volk

Skupaj z orodjem sta bila odkrita tudi kosa železa, prvi je surovec v obliki podolgovatega kvadra (*t. 2: 22*; teža pribl. 0,5 kg), drugi pa predstavlja amorfen kos še nerazkovanega volka (*t. 2: 21*; teža pribl. 0,9 kg).

Omenjena fragmenta skupaj z razlomljenima tlesloma prinašata zakladni najdbi dodatno vsebino, saj

poudarjata tudi njeno povsem materialno vrednost oz. vrednost železa kot surovine. Tako poškodovano orodje kot še neobdelane kose železa so očitno skrbno hranili za morebitno nadaljnjo predelavo ali popravilo. Železni surovci kvadraste oblike so npr. del poznoantičnih depojev na Gori nad Polhovim Gradcem in na Limberku nad Veliko Račno (Božič 2005, 351; Bitenc, Knific 2001, 32–33, št. 87/39).

Zvonec

Bronast zvonec z rahlo zaobljeno kvadratno osnovo (t. 3: 26) je predmet, ki nekako ne sodi v kontekst zakladne najdbe orodja, a je vendarle pogosto zastopan v podobnih depojih (npr. na Gori nad Polhovim Gradcem: Božič 2005, sl. 10: 1–4; 13: 1–3).

Tipološka delitev rimskih bronastih zvoncev (latinski izraz zanje je *tintinnabulum*) navadno temelji na obliki spodnje odprtine. Tako se v grobem ločijo zvonci s pravokotno (kvadratno), eliptično in okroglo osnovo (Noll 1980, 95). Zvonci s kvadratno spodnjo odprtino se imenujejo tudi piramidalni. Podrobnejšo tipologijo je izdelal F. Buškariol in po njegovi razdelitvi spada zvonec z Grdavovega hriba v tip BIIb (zvonci s kompaktnim pritrjevališčem, kvadratno osnovo in s krožno oblikovano zanko – Buškariol 1990, 5–20). Kljub detajlni tipološki delitvi pa kolikor toliko natančno datiranje rimskih zvoncev še ni mogoče (Noll 1980, 96; Buškariol 1990, 19; Nowakowski 1988, 77–78; id. 1991, 121). Najdbe takih zvoncev so sicer pogoste, v našem primeru pa je nenavaden kontekst najdbe. Sicer široko uporabni zvonci (Božič 2005, 315–319) se vendarle največkrat povezujejo z živinorejo (Mikl-Curk 1968, 307, op. 3; Henning 1989, 103–104). Orodje s tako prepričljivo poenoteno namembnostjo, kot je v “naši” zbirki zvonec, verjetno ne more dokazovati živinorejske dejavnosti lastnika. Morda je bil uporabljan kot oprema stavbe (zvonec ob vratih), morda je njegov zven klical k delu ali počitku, morda odvrčal zle duhove ali klical blagoslov nad opravljeno delo, morda varoval tovarno živinče pred hudim pogledom (Schatkin 1978, 147–172; Knific, Murgelj 1996, 48–53). Vsekakor zaradi njegove popolne ohranjenosti lahko sklepamo, da je lastniku še služil s svojim glasom in ni bil le dragocena surovina.

Sl. 5: Sonda na mestu, kjer je bil najden zaklad.

Fig. 5: Trench placed at the site of discovery of the hoard.

SONDA NA NAJDIŠČU ZAKLADA

(kat. št. 27–32)

Na mestu najdbe zaklada je bila izkopana sonda in najdbe, odkrite v njej, predstavljajo najbolj neposreden kontekst zakladu.

Sonda (prim. sl. 3: S) je merila $2,5 \times 3$ m, daljša stranica je potekala v smeri vzhod–zahod. V notranjosti, ob zahodnem robu sonde, je bila odkrita notranja fronta kamnitega zidu, ki je bil sicer močno nagnjen navzven, a je bil mestoma ohranjen še do višine treh vrst kamenja (sl. 5). Potekal je v smeri sever–jug. Vezivo (malta) je bilo v drobcih le v spodnji vrsti, rahel zavihek malte nad spodnjo vrsto pa je kazal od tu navzgor skrbnejšo obdelavo in vidnost zidu ter to, da je bila spodnja vrsta kamenja že pod hodno površino in je predstavljala temelj zidu. Hodna površina ni bila posebej izdelana, tako da sonda očitno ni posegla v notranjost kakega objekta. Stratigrafija v sondi je bila zelo preprosta: pod 10 cm debelim gozdnim humusom se je začnela sivorjava kulturna plast, ki je bila debela do 20 cm in je ležala že na sterilni osnovi. To je v notranjosti, tik za zidom predstavljala rdečkasta ilovica, v vzhodnem delu sonde pa se je iz te ilovice dvigala skalna osnova. Tu je kulturna plast ležala neposredno na skali, kar kaže, da je bila skala očitno vidna že med obstojem naselbine in je bilo tik za zidom le kak meter ravnega prostora. Največ najdb je bilo prav na stiku med skalo in ravnim delom sterilne ilovnate osnove, tako da ne smemo zanemariti tudi možnosti nanašanja s pobočja. Po zatrjevanju najditelja je depo (predmeti kat. št. 1–26) ležal tik ob notranji strani zidu, v jugozahodni četrtini sonde. Tam je bila kulturna plast tudi nekoliko globlja, kar razumemo kot posledico vkopa jame, v katero je bilo položeno orodje. Posebne konstrukcije, ki bi

obdajala jamo, nismo opazili. Le v vrhnjem ruševinskem sloju kulturne plasti sta bila dva ploščata kamna postavljena pokonci in pravokotno na zid, tako da bi morda lahko predstavljala krajši stranici jame, ki bi bila v tem primeru dolga 80 in široka 40 cm. Vendar je bila to lahko tudi posledica vkopa, ki ga je napravil najditelj.

V sondi je bilo najdb za tako majhno izkopano površino izjemno veliko: poleg v članku obravnavanih najdb še 2,5 kg odlomkov grobe kuhinjske keramike in 1,5 kg odlomkov hišnega lepa.

Keramika

Glazirana keramika

Med najdbami v sondi so odlomki treh globokih krožnikov ali plitvih skled, na notranji strani prevlečenih z rumenkastozeleno glazuro. Dve od teh posod je mogoče zanesljivo rekonstruirati (*t.* 3: 30,31), tretja ima ohranjen le del ostenja in dna (*t.* 3: 32). Ostali glazirani odlomki so del vsaj še dveh vrčev in ene sklede, glazirane na obeh straneh – vendar skromni fragmenti ne omogočajo rekonstrukcije posod.¹⁶

Glina omenjenih krožnikov (*t.* 3: 30,31) je rdeč-kastorumeno ali rumeno žgana, glazura pa povsod luknjičasta. Glazura te vrste je prevladujoča v vseh poznoantičnih naselbinah.

Začetek izdelave poznorimske glazirane keramike sega v konec 3. oz. začetek 4. st. v podonavskem prostoru (Cvjetičanin 2006; 2009, 24). V 4. st. se pogosto pojavlja predvsem na vojaških postojankah tudi na jugovzhodnoalpskem območju. Pogosta je bila na primer na Hrušici (Giesler 1981, t. 41), Martinj hribu (Leben, Šubic 1990, t. 13; 14; 15; 16: 275) in v Ajdovščini (Vidrih Perko, Žbona Trkman 2004, 282). Vsaj od sredine 4. st. se pojavlja tudi na najdiščih, ki nimajo vojaške funkcije.

Bikonične sklede s širokim, vodoravno ali poševno izvihanim ustjem (tip 3 po Arthur Williams) so pogosta oblika v podonavskem prostoru (analogije zbrane pri Cvjetičanin 2006, 53–55, LRG 71). Tudi v poznoantičnih naselbinah v jugovzhodnih Alpah spadajo med najpogostejše oblike glaziranega posodja (analogije zbrane pri Modrijan 2009, 35; za Rifnik: Bausovac, Pirkmajer 2012, sl. 3: 1–5).

Izdelava glazirane keramike sega sicer še v prvo pol. 5. st., vendar sodi večina primerov iz slovenskih naselbin v drugo pol. 4. st. (Ciglencečki 1995,

147–148; Knific 1979, 732, št. 203,204,206,207; Modrijan 2011, 133–136).

Kovinske najdbe

Fibula

V kulturni plasti izkopane sonde je bila najdena tudi precej obrabljena, bronasta, močno profilirana fibula (*t.* 3: 27), tip Almgren IV, št. 70. Noga je višja, kar je značilnost mlajših različic (Bojović 1983, 37–38, t. 11: 92, tip 9, različica 13). Te fibule so značilne za območje Alp, Norika in Panonije. Datirane so v 2. in zač. 3. st. (Bojović 1983, 37–38). Veliko sorodnosti najdemo pri fibulah iz Lauriacuma, in sicer v Jobstovem tipu 4, različica C (1. in 2. st. – Jobst 1975, 33–34, t. 3: 17–19). Primerek, zelo podoben našemu, R. Koščević samo pogojno uvršča med močno profilirane fibule, ki jih sicer datira v 1. in 2. st. (Koščević 1980, 23, t. 18: 130). Pri E. Rihi sodijo take fibule v skupino 3, tip 1, različica 1 (dvodelne, močno profilirane fibule s ščitkom) in s tem v 1. in v prvo pol. 2. st. (Riha 1979, 79, t. 11: 271–274). Posebej velja omeniti, da je bil fragment take fibule, prav tako močno obrabljen, najden na Velikem vrhu nad Osredkom pri Podsredi, od koder izvirata tudi sekira tesača in teslo, ki sta najboljši in najbližji primerjavi naši sekiri in teslom in ki sta datirana v drugo pol. 3. st. (Ciglencečki 1990, 151, t. 1: 2).

Železni konici

Izkop sonde je navrgel še dvoje kovinskih predmetov. Gre za železni konici (*t.* 3: 28,29), ki se od svojega največjega preseka (1 × 1 cm) obojestransko piramidalno zožujeta. Krajši del vsake od konic ima nekoliko zaobljene robove in očitno predstavlja udarni/funkcionalni del, daljši je trnasto nasadilo. Serija povsem enakih konic je bila najdena npr. na Kuzelinu pri Zagrebu, kjer se pojavljajo v 3. naselbinski fazi, ki je datirana v zadnjo četrtino oz. drugo pol. 4. st. ter v prvo pol. 5. st. (Sokol 1994, 202, t. 2: 1–6). Vse so opredeljene kot puščične konice, čeprav bi verjetno glede na njihovo težo oz. velikost morali razlikovati med konicami puščic in konicami kopij, izstreljevanih s katapulti. Zlasti pri pregledu vrste konic s Kuzelina je očitno, da je treba razlikovati med bolj tršatimi konicami dolžine okrog 9 cm in krajšimi ter vitkejšimi dolžine okrog 5 cm (Sokol 1998,

¹⁶ Odlomki niso kataloško predstavljeni.

19–22, 27–32). Žal teže posameznih kosov niso navedene, čeprav so nesporno odločujoč kriterij za delitev (Ruttikay 1976, 326 z opombami – puščične konice naj bi tehtale do 25 g). V Sloveniji so bile podobne konice najdene še na Ambroževem gradišču pri Slavini (Urleb 1957, 150–155, t. 3: 8; Horvat 1995, t. 11: 8), na Martinj hribu (Leben, Šubic 1990, t. 3: 33), kjer jo spremljajoče najdbe datirajo v 4. st., na Tonovcovem gradu (Milavec 2011, 49–50) v poznoantični plasti 2 in premešani plasti ter na Korinjskem hribu, kjer pa znotraj treh stoletij, kolikor je trajala poselitev najdišča, taka konica ni ožje datirana (Ciglencečki 1985a, t. 2: 26).

RAZTRESENE NAJDBE

(kat. št. 33–36)

Dva predmeta, puščična ost (sl. 3: N4) in okov ključavnice (sl. 3: N1), sta bila istočasno kot zakladna najdba odkrita z detektorjem za kovino. Njuna natančna lokacija je sicer znana in označena na posnetku najdišča, kljub temu pa zaradi nepreverljive stratigrafske lege njun pomen za ožje časovno umeščanje zakladne najdbe ne presega pomena ostalih površinskih najdb.

Pravokotni okov ključavnice ima izrez za ključ in štiri odprtine za pritrditev z žebli (t. 4: 34). Poleg dveh podobnih okovov ključavnic, najdenih na Zidanem Gabru nad Mihovim (Petru 1967, t. 3: 1), enega v sklopu depojske najdbe iz Ajdovske luknje v Bohinju (Valič 1985, 272, sl. 102), enega z Ajdne nad Potoki (neobjavljeno)¹⁷ in okovov iz depojske najdbe Limberk nad Veliko Račno (Bitenc, Knific 2001, 32, št. 87/6,7,9), je posebno zanimiv okov, najden v južnem prostoru velike stavbe na Kučarju (Dular, Ciglencečki, Dular 1995, t. 81: 1). Z obravnavanim je domala povsem identičen, tako po velikosti kot po razporeditvi in številu odprtin. Kaže, da je šlo pri obeh za povsem enak mehanizem ključavnice. Datacija naselja na Kučarju sega pribl. od dvajsetih let do konca 5. stoletja (Ciglencečki 1995, 154), vendar pa okovi ključavnic na splošno niso ožje časovno opredeljivi (Deringer 1960, 101 ss).

Železna puščična ost s tulasto nasaditvijo in zakrilci (t. 4: 33) sodi med pogoste elemente poznoantične oborožitve, ki niso etnično ali časovno ožje opredeljivi. V. Bierbrauer (1987, 170) sicer loči med njimi dva tipa. Pri prvem je nasadilo daljše, krilca pa visoko nameščena. Puščične osti

tega tipa naj bi se pojavile že v 4. st., izdelovali so jih še v mlajšem obdobju, ko prevlada drugi tip. Ta ima krajše in masivnejše tulasto nasadilo ter globlje nasajena krilca, pojavljala pa naj bi se od 6. st. dalje. Primer z Grdavovega hriba bi po tej delitvi sodil v prvi tip. Ob dejstvu, da so tudi prvi tip izdelovali še v mlajšem obdobju, tako delitev podpirajo tudi najdbe s slovenskega ozemlja. Na Gradišču nad Pivko pri Naklem so npr. najdene štiri primerljive puščične konice drugega tipa. Časovni kontekst je pozen in razmeroma ozek, saj so bile najdene v končni žganinski plasti. Glede na primerjave jih A. Valič datira v 7. st. (Valič 1968, 490–491, t. 6: 2–5). Med najdbami iz Predjame, ki označujejo konec 4. in prvo pol. 5. st., pa je bila najdena konica prvega tipa (Korošec 1983, 84–114, t. 8: 5). Kot rečeno pa se nekatere puščične osti, ki se skupaj s predstavljeno z Grdavovega hriba tako lahko uvrstijo v prvi tip, pojavljajo tudi še pozneje, do 6. in 7. st., npr. z Zidanega Gabra nad Mihovim (Petru 1967, 437, t. 2: 3; Ciglencečki 1994, 245, t. 12: 10) ali iz grobov iz Lajha v Kranju (Stare 1980, t. 5: 3,5). Na istrsko vplivanem območju Vipavske doline pa puščične obeh tipov označujejo – tako kot v Istri – pozen staroselski horizont 7. (in 8.) stoletja – npr. Sv. Katarina nad Novo Gorico in Sv. Pavel nad Vrtovinom (Knific, Svoljšak 1976, 59–60, t. 10: 5; 12: 1,5). Pojavljajo pa se npr. tudi še na staroslovanskih in avarskih grobiščih (Knific, Svoljšak 1976; Beloševič 1980, 104–105, t. 39; Kiss 1977, t. 53: J3).

Na južnem pobočju naselbine, v traktorski vlaki, ki je zaorala tudi do 0,5 m globoko, je bilo 1. 8. 1998, ob ogledu najdišča (ZVKDS, OE Kranj), odkritih več odlomkov amfore (sl. 3: N3) in masivna srebrna zapestnica (sl. 3: N2).

Amfora (t. 4: 36) sodi k tipu LRA 3 po Rileyju (Riley 1981, 118, sl. 12). V vzhodnem Sredozemlju ima ta oblika dolgo tradicijo. Do 4. st. se pojavlja različica z enim ročajem, od poznega 4. st. oziroma začetka 5. st. dalje pa z dvema; izdeluje se do sredine 6. stoletja. Izvor ima v Mali Aziji, v dolini Meandra in v okolici mest Efez in Sardi (Hayes 1976, 117; Pieri 2005, 175; Beszeczky 2013, 165).

Masivna srebrna nesklenjena zapestnica (t. 4: 35) ima nekoliko zožene konce, razširjen osrednji del in sploščen, ovalen D-presek. Dve povsem enaki zapestnici sta bili najdeni v Oberdorfu na avstrijskem Štajerskem, kjer sta bili sestavni del zakladne najdbe, ki je vsebovala še srebrno verigo, bronast držaj in 30 novcev. Najmlajši med njimi so bili Galienovi (258–259) (Modrian 1962, 9–18,

¹⁷ Izkopavanja ZVKDS, OE Kranj in Gorenjskega muzeja Kranj leta 2003. Hrani: GM.

sl. 1).¹⁸ Zelo podobni in tudi natančno datirani sta še srebrni zapestnici iz Szalacske na Madžarskem, ki ju spremljajoče najdbe – tudi novčne – datirajo v konec 3. stoletja. Zanimivo je, da je bila na tem najdišču odkrita tudi sekira – tesača, povsem podobna naši (Járdányi-Paulovics 1953, 115–129, t. 27: 7,8; 30: 1). V Sloveniji predstavljata najboljši primerjavi srebrni zapestnici z Vinjega vrha, ki pa sta bolj okroglega preseka, žal brez jasnega konteksta (Dular 1991, 102 s, št. 153,155; t. 73: 31,33).

SKLEP

Upoštevač datacije najdb iz širšega in ožjega konteksta kot tudi časovno ožje opredeljiva orodja se zdi, da je treba časovno opredelitev depoja z Grdavovega hriba v primerjavi z najbolj sorodno najdbo z Velikega vrha nad Osredkom pri Podsredi vendarle nekoliko razširiti. Tako menimo, da moramo za časovni okvir vsekakor upoštevati še celotno 4. stoletje, najverjetneje pa njegovo drugo polovico. Pomembno je, da je bilo ob izkopu sonde najdenih izredno malo odlomkov črne kuhinjske keramike, ki močno prevladuje v stoletje mlajših naselbinah. Izjemno funkcijsko poenotena sestava depoja, ki sicer otežuje datacijo, pa dobro pojasnjuje njegov značaj. Na trgovca, specializiranega le za tesarsko (mizarsko, sodarsko) orodje ni misliti, čeprav se nekatera orodja pojavljajo v več primerkih. Jasni so namreč sledovi uporabe (dleto, obročasta okova, tesla). Zato depo tudi ni mogel pripadati kovaču, saj je v tem primeru orodje bodisi preveč (če gre za nove izdelke) bodisi premalo (če gre za surovino) obrabljeno. Menimo, da tudi skrbno hranjeni kosi polomljenega orodja in amorfnega in le na pol obdelanega železa še ne kažejo, da gre za kovaški depo. Sama po sebi se ponuja razlaga, da gre za orodje tesarja, ki je tedaj očitno združeval vsaj še znanje kolarja in sodarja, zelo verjetno pa tudi mizarja. Lastnik predmetov je pač moral upoštevati, da bo treba katero od orodij popraviti ali nadomestiti, kar pa je bilo bistveno lažje, če je surovino imel sam. To je le drobec v splošni in naraščajoči težnji k avtarkičnosti, ki jo kaže celotna poznoantična ekonomija in ki se je končala v splošni in dolgotrajni ruralizaciji družbe. Sestava depoja tudi že napoveduje izjemno povečanje vrednosti kovine, s čimer so se spoprijeli v naslednjih stoletjih (Le Goff 1974, 393; 1985, 133).

Lastnik orodja z Grdavovega hriba je bil torej dokaj specializiran mojster tesar, katerega delo ni bilo nujno le dopolnilo kmetovanju. Glede na nekatera orodja, ki v domala enakih dimenzijah nastopajo z več primerki (in torej ne odsevajo različnih faz dela), lahko sklepamo, da ga je uporabljalo celo več delavcev hkrati, da imamo potemtakem opraviti z inventarjem delavnice. Velika podobnost oblik z recentnim orodjem pa dokazuje, da je obrtno znanje poznorimskega obdobja doseglo neko optimalno raven, ki dolgo ni bila presežena. Spremenjene razmere, ki so težišče poselitve polagoma prenesle v gozdna okolja in zahtevale pospešeno gradnjo, so sicer povzročile spremembo tehnologije. Tako najdba z Grdavovega hriba kot nekatere sorodne, istočasne, opozarjajo na postopen prehod k pretežno leseni gradnji.

KATALOG

Najdbe hrani Medobčinski muzej Kamnik.

Tabla 1

Zaklad

1. Žličast lesni sveder s ploščatim trapezastim nasadilom; železen. Dolž. 30,0 cm (žlička 9,0 cm); prerez stebila 1,3 × 1,2 cm; največja šir. žličke 2,7 cm. Žlička ni popolnoma simetrična: en stranski rob (na sliki levi) je pomaknjen nekoliko bolj nazaj kot drugi. Teža 238 g. Skupek: depo. Inv. št. 4000.

2. Žličast lesni sveder s ploščatim trapezastim nasadilom; železen. Dolž. 28,9 cm (žlička 7,9 cm); prerez stebila 1,2 × 1,3 cm; največja šir. žličke 2,9 cm. Teža 265 g. Skupek: depo. Inv. št. 4001.

3. Žličast lesni sveder s ploščatim trapezastim nasadilom; železen. Dolž. 27,8 cm (žlička 7,0 cm); prerez stebila 1,5 × 1,3 cm; največja šir. žličke 2,5 cm. Žlička ni popolnoma simetrična: en stranski rob (na sliki levi) je pomaknjen nekoliko bolj nazaj kot drugi. Sledovi lesa v rji nasadišča. Teža 250 g. Skupek: depo. Inv. št. 4002.

4. Žličast lesni sveder s ploščatim trapezastim nasadilom; železen. Dolž. 28,0 (žlička 6,0 cm); prerez stebila 1,2 × 1,2 cm; največja šir. žličke 2,4 cm. Teža 230 g. Skupek: depo. Inv. št. 4003.

5. Žličast lesni sveder s ploščatim trapezastim nasadilom; železen. Dolž. 21,5 cm (žlička 6,3 cm); prerez stebila 1,0 × 1,0 cm; največja šir. žličke 1,9 cm. Teža 99 g. Skupek: depo. Inv. št. 4004.

6. Železno dleto s tulastim nasadilom okroglega preseka. Zgornji rob tula je raven, zoži se v steblo osmerokotnega preseka. Steblo se simetrično oža in konča v rezilu, stranici rezila oklepata kot 18°. Celotna dolž. 28,6 cm; prerez stebila 1,5 × 1,4 cm; glob. tula 7,0 cm, šir. na vrhu 2,3 × 2,9 cm; šir. rezila 2,1 cm. Teža 366 g. Skupek: depo. Inv. št. 4006.

7. Železno dleto s tulastim nasadilom okroglega preseka. Zgornji rob tula je raven, zoži se v steblo osmerokotnega preseka. Steblo se simetrično oža in konča v rezilu, stranici

¹⁸ Za opozorilo na to najdbo se zahvaljujem kolegu D. Božiču.

rezila oklepata kot 18°. Celotna dolž. 31,3 cm; prerez stebila 1,4 × 1,4 cm; glob. tula 8,0 cm, šir. na vrhu 3,5 × 3,8 cm; šir. rezila 2,5 cm. Teža 462 g. Sledovi uporabe: zaradi udarcev je rob tulca na vrhu poškodovan – razpokan in izvihan (v t. i. "rožo"). Očitno se je dleto nekaj časa uporabljalo brez lesenega nasadila. Skupek: depo. Inv. št. 4005.

8. Železno dvojnokavljusto rezilo. Paličasto orodje s stebлом osmerokotnega preseka, konca sta suličasto razkovanana in zavihana, vsak v drugo stran. Robovi zaključkov so stanjšani in priostreni, po sredini ploskve teče grebenasta odebelitev. Celotna dolž. orodja je 26,5 cm; presek stebila 1,2 × 1,1 cm; dolž. razkovanih koncev pribl. 5,0 oz. 7,0 cm; največja šir. 2,4 oz. 2,7 cm.

Po podatkih najditelja so bili ob odkritju na steblo natakneni trije železni obročasti okovi (na risbi [t. 1: 8–11] prikazani razpored okovov je rekonstrukcija in ni nujno avtentičen). Skupna teža palice z nadetimi okovi je 311 g. Skupek: depo. Inv. št. 4015.

9. Železen obročast okov ploskega preseka. Šir. pribl. 2,8 cm; deb. 0,3 cm; zunanji prem. 4,5 cm. Teža 30 g. Inv. št. 4019. Sestavni del orodja št. 8.

10. Železen obročast okov nepravilno okroglega preseka (pribl. 0,5 × 0,5 cm); zunanji prem. 4,8 cm. Teža 14 g. Inv. št. 4034. Sestavni del orodja št. 8.

11. Železen obročast okov ploskega preseka. Šir. pribl. 2,8 cm; deb. 0,3 cm; zunanji prem. 4,0 cm. Teža 32 g. Inv. št. 4017. Sestavni del orodja št. 8.

12. Železen obročast okov s presegajočima koncema. Trak je na enem robu zapognjen navznoter. Notranji prem. 3,6 cm; deb. 0,3 cm; šir. 2,6–2,7 cm. Teža 54 g. Sledovi uporabe: eden od robov je zaradi udarcev razširjen. Skupek: depo. Inv. št. 4018.

13. Železen obročast okov s presegajočima koncema. Notranji prem. 3,0–3,1 cm; deb. 0,2 cm; šir. enakomerna – 1,5 cm. Teža 27 g. Sledovi uporabe: eden od robov je zaradi udarcev razširjen. Skupek: depo. Inv. št. 4031.

Tabla 2

Zaklad

14. Železen obročast okov s presegajočima koncema. Na enem delu je trikotno razširjen. Notranji premer 3,3 cm; deb. 0,4 cm; šir. na eni strani 1,3 cm; na nasprotni do 3,5 cm. Teža 72 g. Sledovi uporabe: eden od robov je zaradi udarcev razširjen. Skupek: depo. Inv. št. 4032.

15. Železno teslo s kladivastim čelom in ovalno luknjo za toporišče. Uho je utrjeno z zaobljenima krilcema. List je pod ušesom ozek, proti rezilu se enakomerno širi. Kot med toporiščem in rezilom je 40°. Celotna dolž. 20,7 cm; dolž. čela 3,0 cm; zg. ploskev čela 3,8 × 3 cm; uho prem. 3,7 × 2,5 cm; dolž. 3,8 cm; šir. rezila pod ušesom 2,6 cm; šir. ostrine 8,0 cm. Teža 733 g. Sledovi uporabe: čelo je nekoliko obrabljeno od udarcev. Skupek: depo. Inv. št. 4007.

16. Železno teslo s kladivastim čelom in ovalno luknjo za toporišče. List je pod ušesom ozek, proti rezilu se enakomerno širi. Kot med toporiščem in rezilom 45°. Celotna dolž. 20,7 cm; dolž. kladivastega temena 2,8 cm; vrhnja ploskev temena 3,7 × 2,5 cm; uho prem. 4,0 × 2,7 cm; dolž. 4,1 cm; širina rezila pod ušesom 2,8 cm; šir. ostrine pribl.

8,5 cm. Teža 918 g. Skupek: depo. Na temenu ni sledov uporabe. Inv. št. 4008.

17. Železno teslo s kladivastim čelom in ovalno luknjo za toporišče, razlomljeno. Stik med obema deloma je korodiran, vendar se še privilegata. Uho je utrjeno s trikotno zaobljenima krilcema. List je pod ušesom ozek, proti rezilu se enakomerno širi. Rekonstruirana dolž. 18,3 cm; dolž. kladivastega temena 2,3 cm; vrhnja ploskev temena 3,0 × 3,5 cm; ovalno uho prem. 3,5 × 2,4 cm; dolž. 3,3 cm; šir. rezila pod ušesom 2,3 cm; ostrine 6,8 cm. Kot med toporiščem in rezilom je bil verjetno podoben kot pri teslu št. 16 (pribl. 45°). Sledovi uporabe: teme zaradi udarcev razširjeno. Teža obeh kosov 448 g. Skupek: depo. Inv. št. 4009.

18. Železno teslo, razlomljeno in močno deformirano. Prvotna dolž. pribl. 26,5 cm; dolž. kladivastega temena 2,5 cm; vrhnja ploskev temena 2,8 × 2,7 cm; šir. rezila pod ušesom 2,2 cm; ostrine pribl. 8,0 cm. Kot med rezilom in toporiščem ni več ugotovljiv. Teža obeh kosov 660 g. Sledovi uporabe: zaradi udarcev je teme razširjeno. Teslo je bilo očitno pripravljeno za prekovanje: rezilo je poravnano, zaradi česar je na notranji strani (na mestu prvotne največje krivine in kovaškega vara) počilo, prvotno ovalno uho je domal povsem stisnjeno. Domnevna funkcija rezila: kot zagozda. Skupek: depo. Inv. št. 4033 in 4010.

19. Železno šestilo s krakoma pravokotnega preseka. Kraka na vrhu, skovana v ploščati ovalni zanki, sta speta z masivno osjo kvadratnega preseka (na eni strani osi je zakovica z razkvano glavico, na drugi zagozda – prečni klin). Dolž. 33,5 cm; presek krakov v sredini 1,0 × 0,6 cm; proti konici se enostransko tanjšata, debelina ostaja enaka; prem. zanke v vrhu pribl. 3,5 cm. Teža 403 g. Skupek: depo. Inv. št. 4012.

20. Uvito rezilo za obsekavanje, železno. Kovano rezilo se na enem koncu s hrbtom in ostrino uvije (podobno kot pri srpih) pod kotom 110° in nato pod pravim kotom preide v ozek trn pravokotnega preseka (nastavek za ročaj (držaj?)). Na nasprotni strani rezilo prehaja v ožji podaljšek pravokotnega prereza. Podaljšek se zaključí z nesklenjeno zanko. Skupna dolž. 28,8 cm; šir. rezila 2,2 cm; deb. hrbta 0,5 cm; dolž. trnastega ročaja 6,0 cm; dolž. trakastega podaljška 7,5 cm; deb. podaljška 0,5 cm. Teža 125 g. Skupek: depo. Inv. št. 4013.

21. Del brezobličnega, še nerazkovanega železnega volka. Teža 891 g. Skupek: depo. Inv. št. 4022.

22. Železen surovec v obliki podolgovatega kvadra. Vel. 11,3 × 3,8 × 2,3 cm. Na obeh koncih je kos odlomljen. Teža 536 g. Skupek: depo. Inv. št. 4021.

Tabla 3

Zaklad

23. Železna tesača z močno podaljšanim čelom, ki se končuje s štirimi rogljički. Luknja za toporišče je ovalna. Ozek vrat je šesterkotnega preseka, robovi so zaobljeni. Nesimetričen list je močno potegnjen nazaj in pravokotno zaključen. Rezilo je simetrično izdelano in brušeno, os rezila in os temena nista povsem vzporedni. Dobro ohranjena. Viš. 13,06 cm; dolž. čela 12,5 cm; dolž. rezila 18,5 cm. Teža 736 g. Skupek: depo. Inv. št. 4011.

24. Železno polmesečasto rezilo utorovnika. Stanjšano krožno rezilo je nazobčano s pravilnimi trikotnimi zobci, ki so izmenično razperjeni. Iz sredine hrbta izhaja ozek ploščat vrat, ki se pravokotno zalomi v trnasti nastavek za nasaditev, konica je še enkrat pravokotno ukrivljena proti rezilu. Ohranjena dolž. rezila 7,2 cm; rekonstruirana 8,4 cm; viš. rezila z vratom 6,6 cm. Teža 42 g. Ohranjenost: odlomljen je en roglj rezila. Skupek: depo. Inv. št. 4014.

25. Okov iz bronaste pločevine v obliki nepravilnega trapeza. Po dolžini je žlebasto upognjen, ob robu vsake od daljših stranic je po ena luknjica, širši od robov krajših stranic pa je zakovan navzdol (kot bi oklepal konec valjastega, podolgovatega predmeta). Okov je po vsej dolžini okrašen z nizom vrezanih, zapored zrcalno postavljenih trapezov, vsak ima v sredini vrezan dvojni koncentrični krožec. Dolž. 6,6 cm (brez zavihanega dela; dolž. zavihka 1,0 cm); dolž. krajših stranic. 2,0 in 4,0 cm; deb. 0,5 mm (proti robu se tanjša). Teža 12 g. Ohranjenost: ožji konec okova je nekoliko zlizan, vrezi ornamenta so komaj še vidni. Skupek: depo. Inv. št. 4020.

26. Ulit bronast zvonec z železnim žvenkljem. Osnova plašča je kvadratna, vogali rahlo zaobljeni, piramidasto se zožuje v zaobljen vrh z ovalno zanko, ulito skupaj s plaščem. Viš. do vrha zanke 8,25 cm; šir. osnove 5,3 cm. Skupna teža 189 g. Ohranjenost: del železne zanke žvenklja je odlomljen. Skupek: depo. Inv. št. 4016.

Sonda na mestu zaklada

27. Močno profilirana bronasta fibula, tip Almgren IV, št.70 – z visoko nogo in s ščitkom in oporo za peresovino. Dolž. 4,6 cm. Ohranjenost: peresovina je fragmentirana, ohranjeni le 4 zavoji, brez igle. Inv. št. 4028.

28. Železna konica. Od največjega preseka se obojestransko piramidalno zožuje. Največji premer je na dveh tretjinah celotne dolžine. Dolž. 8,2 cm; največji presek 1,0 × 1,0 cm. Krajši del konice ima nekoliko bolj zaobljene robove. Teža 29 g. Inv. št. 4030.

29. Železna konica. Od največjega preseka se obojestransko piramidalno zožuje. Največji premer je na dveh tretjinah celotne dolžine. Dolž. 9,7 cm; največji presek 1,0 × 1,0 cm. Krajši del konice ima nekoliko bolj zaobljene robove. Teža 35 g. Inv. št. 4029.

30. Več odlomkov globokega krožnika iz rdečkastorumenno ali rumeno žgane gline. Ustje je izvihano, široko,

ravno, ob robu sta na notranji strani vrezana dva žlebiča. Notranjost je prevlečena z rumenkastozeleno luknjičasto glazuro. Prem. ustja 24,0 cm. Inv. št. 4027/2.

31. Več odlomkov globokega krožnika iz rdečkastorumenno ali rumeno žgane gline. Ustje izvihano, široko, ravno. Ob robu ustja je na notranji strani vrezan žlebič. Notranjost je prevlečena z rumenkastozeleno luknjičasto glazuro. Prem. ustja 29,0 cm. Mesto najdbe: sonda. Inv. št. 4027/1.

32. Več odlomkov dna in ostenja sklede iz rdečkastorumenno žgane gline. Notranjost je prevlečena z rumenkastozeleno glazuro. Ostenje z izstopajočega roba prehaja v ravno dno prem. 6,5 cm. Inv. št. 4027/3.

Tabla 4

Raztresene najdbe

33. Železna pušična ost s tulasto nasaditvijo in zakrilci. Vrat je pravokotnega preseka (0,6 × 0,3 cm). Celotna dolž. 10,4 cm; tulec 3,5 cm. Teža 16 g. Mesto najdbe: detekt. najdba – ob pregledu najdišča (sl. 3: N4). Inv. št. 4024

34. Pravokoten okov železne ključavnice. Vel. 11,0 × 13,5 cm. Poleg izreza za ključ so v vogalih še odprtine za pritrditev z žebli (dve kvadratni 0,6 × 0,6 cm; dve okrogli prem. 0,6 cm) in vzporedno s spodnjo stranico še podolgovata zarez (2,0 × 0,6 cm). Ohranjenost: vogal je odlomljen. Mesto najdbe: detekt. najdba – ob pregledu najdišča (sl. 3: N1). Inv. št. 4023.

35. Masivna srebrna zapestnica ovalnega D-preseka. Konca nista sklenjena, njuna zaključka zožana, osrednji del razširjen in sploščen. Prem. 6,2 cm; šir. osrednjega dela 1,1 cm. Mesto najdbe: južno pobočje, ob pregledu najdišča (sl. 3: N2). Inv. št. 4026.

36. Več odlomkov amfore iz rdečerjave, mestoma črne, močno sljudaste gline. Trup je valjast, vodoravno široko narebren. Izpod ustja izhajata dva kratka, plosko valjasta, izrazito srčasto zavita ročaja – ohranjen je večji del enega, od drugega le ostanki ob ustju. Stene so tanke (0,3 do 0,5 cm). Prem. ustja 3,0 cm, prem. trupa pribl. 8,0 cm, rekonstruirana viš. pribl. 30,0 cm. Ohranjenost: dno manjka. Mesto najdbe: južno pobočje, ob pregledu najdišča (sl. 3: N3). Inv. št. 4025.

BAUSOVAC, M., D. PIRKMAJER 2012, Late roman glazed pottery from Rifnik near Celje. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 42, 33–39.

BELOŠEVIĆ, J. 1980, *Materialna kultura Hrvata od 7.–9. stoljeća*. – Zagreb.

BEZECZKY, T. 2013, *The amphorae of Roman Ephesus*. – *Forschungen in Ephesos* 15/1, Wien.

BIERBRAUER, V. 1987, *Invillino - Ibligo in Friaul 1. Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum*. – *Münchner Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichte* 33.

BITENC, P., T. KNIFIC 1994–1995, 62. Ljubljana. – *Varstvo spomenikov* 36 (1997), 257–262.

BITENC, P., T. KNIFIC (ur. / eds.) 2001, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*. – Ljubljana.

BOJOVIĆ, D. 1983, *Rimske fibule Singidunuma*. – Beograd.

BOŽIĆ, D. 2005, Die spätrömischen Hortfunde von der Gora oberhalb von Polhov Gradec. – *Arheološki vestnik* 56, 293–368.

BUŠKARIOL, F. 1990, Arheološki nalazi metalnih idiofonskih glasbenih instrumenata iz antičke zbirke arheološkog muzeja u Splitu. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 83, 5–20.

CIGLENEČKI, S. 1983, Die Eisenwerkzeuge aus den befestigten Höhensiedlungen sloweniens aus der Völkerwanderungszeit. – *Balcanoslavica* 10, 45–54.

- CIGLENEČKI, S. 1985a, Potek alternativne ceste Siscija-Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja. Preliminarno poročilo o raziskovanju Korinjskega hriba in rekognosciranjih zahodne Dolenjske (Der Verlauf der Alternativstrasse Siscia-Aquileia im Raum von Westdolenjsko und Notranjsko in der Zeitspanne vom 4. bis zum 6. Jh. Präliminarbericht über die Erforschung des Korinjski hrib und die Rekognoszierungen von Westdolenjsko). – *Arheološki vestnik* 36, 255–284.
- CIGLENEČKI, S. 1985b, Pristava nad Stično. – *Varstvo spomenikov* 27, 280–281.
- CIGLENEČKI, S. 1990, K problemu datacije nastanka rimskodobnih višinskih utrd v jugovzhodnoalpskem prostoru (Zum Datierungsproblem der Entstehung der romerzeitlichen Hohenbefestigungen im Sudostalpenraum). – *Arheološki vestnik* 41, 147–176.
- CIGLENEČKI, S. 1994, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundheit der Spätantike in Slowenien. – *Arheološki vestnik* 45, 239–266.
- CIGLENEČKI, S. 1995, Zgodnjekrščanski stavbni kompleks. Izvrednotenje / Frühchristlicher Gebäudekomplex. Auswertung. – V / In: J. Dular, S. Ciglenečki, A. Dular 1995, 134–190.
- CVJETIČANIN, T. 2006, *Kasnoantička gledosana keramika: gledosana keramika Prve mezije, Priobalne Dakije, Sredozemne Dakije i Dardanije*. – Arheološke monografije 19, Beograd.
- CVJETIČANIN, T. 2009, Late Roman glazed pottery from Danubian provinces of Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania. – V / In: C. Magrini, F. Sbarra, *La ceramica inventriata tardoromana nell'arco Alpino orientale e nelle province Danubiane. Primi risultati di un progetto internazionale / Late Roman glazed pottery productions in eastern Alpine area and Danubian provinces. First results of an international project*, 21–32, Udine.
- DIRJEC, J., J. PAVŠIČ, I. TURK 1989, Dol. – *Varstvo spomenikov* 31, 253.
- DULAR, A. 1991, *Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo cerkvijo / Die vorgeschichtlichen Nekropolen in der Umgebung von Vinji vrh oberhalb von Bela cerkev*. – Katalogi in monografije 26.
- DULAR, An. 1996, Obrti in trgovina na Bovškem. – *Traditiones* 25, 151–171.
- DULAR, J., S. CIGLENEČKI, A. DULAR, *Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju / Eisenzeitliche Siedlung und frühchristlicher Gebäudekomplex auf dem Kučar bei Podzemelj*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 1.
- GABROVEC, S. 1975a, Kamnik. – V / In: *Arheološka najdišča Slovenije*, 184, Ljubljana.
- GABROVEC, S. 1975b, Palovče. – V / In: *Arheološka najdišča Slovenije*, 184, Ljubljana.
- GAITZSCH, W. 1980, *Eiserne römische Werkzeuge. Studien zur römischen Werkzeugkunde in Italien und den nördlichen Provinzen des Imperium Romanum*. – BAR. International Series 78.
- GIESLER, U. 1981, Die Kleinfunde. – V / In: T. Ulbert (ur. / ed.) *Ad Pirum (Hrušica). Spatrömische Passbefestigung in den Julischen Alpen*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31, 53–147.
- HAYES, J. W. 1976, Pottery: Stratified Groups and Typology. – V / In: J. H. Humphrey (ur. / ed.), *Excavations at Carthage 1975 conducted by the University of Michigan* 1, 47–123, Tunis.
- HEINE, G. 1990, *Das Werkzeug des Schreiners und Drechlers*. – Hannover.
- HENNING, J. 1987, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.* – Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42.
- HORVAT, J. 1995, Notranjska na začetku rimske dobe: Parti pri Stari Sušici, Ambroževo gradišče in Baba pri Slavini (Notranjska [Inner Carniola] at the Beginning of the Roman Period: Parti near Stara Sušica, Ambroževo gradišče and Baba near Slavina). – *Arheološki vestnik* 46, 177–216.
- JACOBI, G. 1974, *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*. – Die Ausgrabungen in Manching 5.
- JÁRDÁNYI-PAULOVICS, J. 1953, Szalacska - ein Zentrum des Metallschmiedegewerbes im Kapostal unter den Römern. – *Archaeologiai értesítő* 80, 115–129.
- JOBST, W. 1975, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. – Forschungen in Lauriacum 10.
- KISS, A. 1977, *Avar Cemeteries in Country Baranya 2*. – Budapest.
- KNIFIC, T. 1979, Vranje pri Sevnici. Drobne najdbe z Ajdovskega gradca (leto 1974) (Vranje bei Sevnica. Kleinfunde aus Ajdovski gradec (J. 1974)). – *Arheološki vestnik* 30, 732–785.
- KNIFIC, T., I. MURGELJ 1996, *Železni zvonci v Sloveniji*. – *Traditiones* 25, 45–68.
- KOROŠEC, P. 1983, Predjama konec 4. do sredine 5. stoletja (Predjama vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts). – *Arheološki vestnik* 33, 84–114.
- KOŠČEVIČ, R. 1980, *Antičke fibule s področja Siska*. – Zagreb.
- LEBEN, F., Z. ŠUBIC 1990, Poznoantični kastel Vrh Brsta pri Martinj Hribu na Logaški planoti (Das spätantike Kastell Vrh Brsta bei Martinj Hrib auf dem Karstplateau von Logatec). – *Arheološki vestnik* 41, 313–354.
- Le GOFF, J. 1974, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*. – Beograd.
- Le GOFF, J. 1985, *Za drugačen srednji vek*. – Ljubljana.
- MEIER-ARENDT, W. 1984, Ein Verwahrfund des 4. Jahrhunderts aus dem Königsforst bei Köln. – *Bonner Jahrbücher* 184.
- MIKL-CURK, I. 1968, Gospodarstvo na ozemlju današnje Slovenije v zgodnji antiki (L'économie sur le territoire de la Slovénie actuelle dans la haute antiquité). – *Arheološki vestnik* 19, 307–320.
- MILAVEC, T. 2011, Kovinske najdbe / Metal finds. – V / In: Z. Modrijan, T. Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 21–75.
- MODRIJAN, Z. 2009, Glazed pottery from Korinjski hrib and Tonovcov grad (Slovenija). – V / In: C. Magrini, F. Sbarra, *La ceramica inventriata tardoromana nell'arco Alpino orientale e nelle province Danubiane. Primi risultati di un progetto internazionale / Late Roman glazed*

- pottery productions in eastern Alpine area and Danubian provinces. *First results of an international project*, 33–40, Carlino.
- MODRIJAN, Z. 2011, Keramika / Pottery. – V / In: Z. Modrijan, T. Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 121–219.
- MODRIAN, W. 1962, Ein römerzeitlicher Schatzfund aus Oberdorf. – *Schild von Steier* 10.
- MÜLLER, R. 1992, A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökörök végéig. – *Zalai Gyűjtemény* 19.
- NOLL, R. 1980, Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Maur an der Url (Noricum). – *Der römische Limes in Österreich* 30.
- NOWAKOWSKI, W. 1988, Metallglocken aus der römischen Keiserzeit im europäischen Barbaricum. – *Archeologia Polona* 27.
- NOWAKOWSKI, W. 1991, Rzymskie brązowe dzwonki ze zbiorów Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. – *Archeologia* 42.
- PETRU, S. 1967, Nekaj zgodnjesrednjeveških najdb iz Gorjancev (Einige frühmittelalterliche Funde aus den Gorjanci). – *Arheološki vestnik* 18, 435–451.
- PLETERSKI, A. 1987, Sebenski zaklad (Der Hortfund von Sebenje). – *Arheološki vestnik* 38, 237–330.
- PIETSCH, M. 1983, *Die römischen Eisenwerkzeuge von Saalburg, Feldberg und Zugmantel*. – Saalburg Jahrbuch 39, 5–132.
- POHANKA, R. 1986, *Die eisernen Agrargeräte der Römischen Kaiserzeit in Österreich. Studien zur römischen Agrartechnologie in Rätien, Noricum und Pannonien*. – BAR. International Series 298.
- RIHA, E. 1979, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. – Forschungen in Augst 3.
- RILEY, J. A. 1981, The Pottery From the Cisterns 1977.1, 1977.2 and 1977.3. – V / In: J. H. Humphrey (ur. / ed.), *Excavation at Carthage Conducted by the University of Michigan* 6, 86–124, Ann Arbor.
- RUTTKAY, A. 1976, Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. – *Slovenská Archeológia* 24, 245–395.
- RUPNIK, L. 2013, Eisenfunde aus ausgewählten Befunden der Ausgrabungen bis 2002 in Keszthely-Fenekpuszta. – V / In: O. Heinrich-Tamáska (ur. / ed.), *Keszthely-Fenekpuszta: Katalog der Befunde und ausgewählter Funde sowie neue Forschungsergebnisse*, Castellum Pannonicum Pelsonense 3, 443–512, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rhaden/Westf.
- SAGADIN, M. 1979, Antične pasne sponse in garniture v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 30, 294–327.
- SAGADIN, M. 2000a, Late Antique wood-working tools from Grdavav hrib near Kamnik (Slovenia). – V / In: M. Feugere, M. Guštin (ur. / eds.), *Iron, Blacksmiths and Tools, Ancient European Crafts*, Monographies Instrumentum 12, 205–208.
- SAGADIN, M. 2000b, Poznoantični sodar z Grdavovega hriba pri Radomljah. – *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije* 22, 559–563.
- SCHADWINKEL, H. T., G. HEINE 1994, *Das Werkzeug des Zimmermanns*. – Hannover.
- SCHATKIN, M. A. 1978, Idiophones of the Ancient World. – *Jahrbuch für Antike und Christentums* 21, 147–172.
- SIVEC, I. 1977, Poznoantično orožje na Slovenskem (Spätantike Waffen in Slowenien). – *Arheološki vestnik* 48, 143–157.
- SOKOL, V. 1994, Die spätantike Kastrom auf dem Kuzelin bei Donja Glavnica. – *Arheološki vestnik* 45, 199–209.
- SOKOL, V. 1997, Northwestern Croatia in the Late Roman Period. – *Arheološki vestnik* 48, 219–230.
- SOKOL, V. 1998, *Rimski metal s Kuzelina*. Katalog razstave Muzeja Prigorja. – Zagreb.
- STARE, V. 1980, *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. – Katalogi in monografije 18.
- STRMČNIK, M. 1997, Mariborsko - bistriško območje v poznorimski dobi (Der Raum Maribor und Bistrica in spätrömischer Zeit). – *Arheološki vestnik* 48, 269–288.
- SVOLJŠAK, D., T. KNIFIC 1976, *Vipavska dolina. Zgodnjesrednjeveška najdišča (Early-medieval sites in the Vipavska dolina (Vipava valley))*. – Situla 17.
- THOMAS, E. B. 1964, *Römsche Villen in Pannonien*. – Budapest.
- URLEB, M. 1957, Gradišče v Slavini (I castelliere di Slavina). – *Arheološki vestnik* 8, 150–161.
- URLEB, M. 1974, *Križna gora pri Ložu. Halštatska nekropola (Hallstattzeitliches Gräberfeld Križna gora)*. – Katalogi in monografije 11.
- VALIČ, A. 1968, Gradišče nad Pivko pri Naklem. – *Arheološki vestnik* 19, 485–508.
- VALIČ, A. 1985, Ajdovska luknja pri Soteski v Bohinju. – *Varstvo spomenikov* 27, 272–274.
- VELUŠČEK, A. 2005, Kratna nad Kamnikom in Gradišče pri Stiški vasi (Kratna above Kamnik, Gradišče near Stiška vas). – V: M. Guštin (ur. / ed.), *Prvi poljedelci. Savska skupina lengyelske kulture / First farmers. The Sava group of the Lengyel culture*, Annales Mediterranea, 23–28, Koper.
- VIDRIH PERKO, V., B. ŽBONA TRKMAN 2004, Ceramic finds from Ajdovščina-Fluvio Frigido, an Early Roman road station and Late Roman fortress *Castra*. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 39, 277–286.

A hoard find from Grdavov hrib near Radomlje

Translation

The so-called White Book (*bela knjiga*) of the most important cultural monuments in Slovenia, published in 1974,¹ included an assessment of the cultural significance of a specific monument. The most highly valued cultural phenomena in Slovenia at that time did not include any from Late Antiquity. Contrary to that, in the roughly three decades since then, the period of Late Antiquity has become one of the best researched and remarkable chapters of Slovenian archaeology – a state of affairs that should in large measure be credited to Slavko Ciglenečki, whose jubilee is celebrated here. Apart from his scientific achievements, I would also like to thank my colleague on a more personal level, for the great amount of knowledge he has freely shared with me throughout the many years of our friendship. I consider it an honour to contribute to the topic that Slavko Ciglenečki has so diligently and successfully researched.

INTRODUCTION

Grdavov hrib is a hill located between the villages of Trebelno pri Palovčah and Zgornji Rudnik pri Radomljah, east of Kamnik (NW Slovenia; *Fig. 1: 1*). It is one of the numerous, mostly nameless elevations forming the western part of the Trojane anticline, i.e. the north-westernmost edge of the hills of the Posavsko hribovje that separate the valleys of Tuhinjska dolina and Črni graben. The hill is named after the last owner (Grdav) of the land. The terrain in the area from Kamnik in the west and Zlato polje in the east is full of ravines, it is barely passable and hence sparsely populated. From this area, more precisely either from Kratna or Palovče, earlier archaeological literature only cites the find of Bronze Age axes unearthed during construction of the road from Kamnik to Palovče (Gabrovec 1975b).

Recent stray finds and field work have significantly contributed to the archaeological picture of the area. In 2004, several fragments of prehistoric settlement pottery were found at Reber, a site lo-

cated north-east of and above the road between Vranja Peč and Zgornje Palovče, where artificial levelling was also observed, particularly on the NE slope of the hill of Reber (location: Na Rebri; *Fig. 1: 4*).² Connected with Palovče, and probably also the above-mentioned settlement, is the recently acquired information on a polished Neolithic stone axe found some 20 years ago during road widening in Spodnje Palovče (*Fig. 1: 5*).³

Located on the slope above this road is a large artificial terrace, while the summit presumably holds the settlement at Na Rebri.

Important new information has been acquired on the prehistoric and Late Roman settlement at Kratna above Kamnik, which calls for a reassessment of the previously known findspots of archaeological finds.⁴ The Neolithic pottery from Kratna (Velušček 2005, 23–28), for example, was unearthed in 1996 by Miran Bremšak on an artificially levelled ridge above and to the north of the Kratnar farmstead (Kratna; *Fig. 1: 2*).⁵ The flat area just below this ridge to the south-east revealed a large amount of prehistoric pottery (predominantly HaC) in the spring of 2003 during machine levelling of the meadow there.⁶

Also in 2003, numerous fragments of prehistoric pottery were found at Velika Špica above Kamnik (Velika Špica; *Fig. 1: 6*).⁷ This hill as well shows clearly visible artificial terraces just below the summit.

Additional knowledge has been gained on the site of the castle (Stari grad) above Kamnik. Previously, only individual finds of prehistoric pottery

² Spodnje Palovče – Naselbina Na Rebri (the settlement at Na Rebri), EŠD 19664 (= heritage register number) [<http://rkd.situla.org/>].

³ The axe was found in the layers of a road cut on the border between lots nos. 430/2 and 155, Palovče cadastral district. Found by: Stane Osolnik, Črna 15, Stahovica. Kept by the same individual.

⁴ Kratna (Perovo) above Kamnik: Gabrovec 1975a, 184; Database ARKAS (= *Arheološki kataster Slovenije*) ID 081505.09 and 081505.10. [<http://arkas.zrc-sazu.si/>].

⁵ Kratnar farmstead, Perovo 21, lot. no. 966/1, Kamnik cadastral district. Findspot: *Kamnik – Prazgodovinska naselbina Kratna*, EŠD 11344 (prehistoric settlement).

⁶ Findspot on lot nos. 961, 962, 964, 956/1, Kamnik cadastral district. Kept in the *Medobčinski muzej Kamnik*.

⁷ Findspot: *Kamnik – Naselbina na Veliki Špici*; EŠD 19672. Temporarily kept in the *ZVKDS OE Kranj*.

¹ *Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije: Kulturni spomeniki Slovenije. Spomeniki 1. kategorije (bela knjiga, 1974)*[Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia: *White Book*, Ljubljana 1974].

were known,⁸ which have been joined by settlement terraces identified on the north-eastern slope of Stari grad, as well as several Late Antique pottery shards (Fig. 1: 7).⁹

The most recently acquired data originate from analysis of the LiDAR-derived digital relief model created in 2014 by the ZVKDS, *Center za preventivno arheologijo*. On the hill of Žiški hrib (Fig. 1: 8) above Žiče near Rova, it revealed clearly visible ramparts enclosing the summit with numerous artificially levelled areas within them; this suggests a prehistoric settlement.

A settlement from Late Antiquity on Grdov hrib was also identified (Fig. 2). Miran Bremšek discovered the previously unknown site through field reconnaissance and use of a metal detector, which in April 1996 yielded a hoard of Late Roman tools.

The hill is removed from any of the main communication lines and centres of habitation, but its summit and southern slope do offer a commanding view over the better part of the Kamniška Bistrica plain around Kamnik. The hill is elongated and runs in an E-W direction. The southern slope is relatively gentle and reveals numerous settlement terraces. These end at the foot of the hill by an embankment, which may represent the remains of a rampart, with a gap that suggests an entrance. The northern slope is steep and thus offers natural protection. The eastern slope is steep in the upper part and flattens out towards the foot to form a plain where we observed the remains of a large building with an E-W orientation (church?). Further to the east, the slope again descends steeply to the foot of the hill. The western slope is also initially steep until it reaches a narrow saddle, where it rises to a small dome-shaped elevation holding the ruins of a building (tower?), after which it again steeply descends into a narrow ravine along the foot of the hill. The eastern and western slopes also show clearly visible settlement terraces.

The hoard of tools that forms the subject of this article was found in the spring of 1996 with the aid of a metal detector along the edge of the second terrace below the summit of the western slope (Fig. 3). According to the person who found it, it was lying just below the topsoil, at a depth of 10 to

30 cm. The objects were found in an untidy heap, without any stone construction around the hoard.

The hoard consists of 23 objects (the tool with sharpened hooks at both ends and mounted with three rings is considered as a single item, while the three separately found rings are treated individually). Two of the objects are not finished products; one is an ingot and the other an amorphous lump of iron. Twenty-one objects are made of iron and two of bronze, all in excellent condition. Some tool types are represented by several examples.

The hoard find (Sagadin 2000a, 2000b, 2002; Bitenc, Knific 2001, 14–15, No. 15) and individual objects (Božič 2005, 313, Fig. 22: 3 [axe]; 315, Fig. 57: 5 [ingot]; and 317–319, Fig. 26: 3 [bell]) had already been partially published.

This contribution presents the entire find, as well as the results of the trial trenching conducted in 1998 by the *Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj* (= Institute for the Protection of the Cultural Heritage of Slovenia, Kranj Regional Office; hereinafter *ZVKDS OE Kranj*) and directed by Milan Sagadin with the aim of verifying the context and possibly gaining additional information on the site.

THE HOARD

(Cat. Nos. 1–26)

Augers

The most numerous finds are the five wood-working spoon augers (*Pl. 1: 1–5*). Four of them are large and one is smaller. They were wrought from an iron rod that was initially square in cross section and later octagonal as the edges were bevelled. The octagonal cross section is characteristic of the highest-quality augers of the Roman period (Pietsch 1983, 43).

The spoons on two of the augers (*Pl. 1: 1,3*) show uneven edges, with the left edge lower than the right indicative of left-/clockwise drilling, which was prevalent in the Roman period (Pietsch 1983, 43). The depth of the spoon on all the augers is almost exactly half its width, which ensures precision drilling and is therefore a key feature of a good-quality tool (Gaitsch 1980, 29).

Spoon augers are highly functional tools and their form has not changed much through time. They can be traced back to the Urnfield culture period (Pietsch 1983, n. 412). In the Roman period, they were known as *tereбра galica* (*tereбра antiqua*

⁸ Prehistoric pottery: Stari grad above Kamnik, ARKAS, ID 081505.16 and 081505.17.

⁹ Lot no. 1160/25, Kamnik cadastral district. Temporarily kept in the ZVKDS OE Kranj and by France Stele.

was used for conical augers; Gaitzsch 1980, 19–23). The augers from Grdavov hrib have wide spoons, which suggests their use in carpentry rather than, for example, cabinet making. Wide spoons were common in Late Antiquity, while the width of the Early and Middle Imperial examples is believed not to surpass 1.5 inches (27 mm – Pietsch 1983, 43). The wear and corrosion on the spoons from Grdavov hrib, however, prevents us from reliably determining their original width in Roman units of measurement (Gaitzsch 1980, 32). In their current condition, the spoon width ranges between 19 and 29 mm.

There are a number of parallels for the augers from Slovenia. One is the auger from Korinjski hrib (Ciglenečki 1985a, 255–284, Pl. 4: 42), found in a Late Antique context. The same time frame, albeit broad, can be applied to the auger from House B at Vranje near Sevnica (Knific 1979, Cat. No. 120), two augers from Ančnikovo gradišče above Jurišnja vas (Strmčnik 1997, Pl. 6: 7,8), and the auger from Grave 156 of the Lajh cemetery in Kranj (Stare 1980, Pl. 52: 2). Four spoon augers were found at Tonovcov grad, in the early medieval and mixed layers of Building 1 (Milavec 2011, 52, Pl. 15: 5–8). The two augers from the Sebenje hoard are somewhat later (Pleterski 1987, 285, Figs. 40: b,c; 41: a,b). The two early medieval augers differ from the Late Antique ones in the shape of the tang, but in view of the fact that trapezoid and widened tangs also appear on modern spoon augers (Schadwinkel, Heine 1994, 192–195), this cannot constitute a reliable chronological marker. Spoon augers represent a common tool across Europe (Meier-Arendt 1984, Figs. 12–18; Sokol 1997, Pl. 1: 14; Pietsch 1983, Pl. 14: 326–335; Gaitzsch 1980, Pl. 39: 185,186, Pl. 47: 229–232; Rupnik 2013, Pls. 1: 9, 12: 7 [more conical], Pl. 19: 11; for other Pannonian analogies see Rupnik 2013, 502). Of these, the augers from Grdavov hrib are among the largest. According to the spoon auger typology proposed by Martin Pietsch (1983), all but one auger from Slovenia belong to his Type A, i.e. augers with a horizontal handle; the exception is the poorly preserved and hence unclassifiable auger from Lajh. These augers differ from those with a vertical handle (Type B) in the spoon that is wider than the shank, their overall greater size and the tang that is straight rather than tapering.¹⁰

¹⁰ According to Pietsch's chronology (1983, Fig. 26), the augers from Slovenia can most likely be dated to the Early and Middle Imperial period (up to AD 260), as the

Chisels

The hoard includes two complete socketed chisels (Pl. 1: 6,7).

The shape of the socket, the shape of the blade and the acute angle between the faces of the blade (18°) reveal the object as a woodworking tool. Their size further suggests a use in carpentry rather than finer cabinet making (Pietsch 1983, 29, 32). The undamaged rim of the socket on one of the chisels (Pl. 1: 6) indicates that the wooden shaft inserted into it was mounted with at least one of the three rings also found in the hoard (Pl. 1: 12–14). There being three rings, two of which (Pl. 1: 12,13) show traces of blows to the edges, it is possible that the larger of the two chisels (Pl. 1: 7), at least in the last phase of use, may also have had its wooden shaft mounted with an iron ring; the damage to the rim would thus have occurred at an earlier stage, when the chisel was used without a wooden shaft or with a shaft eventually shorter than the socket. It is true, however, that if this were the case, the damaged rim would probably have been repaired.

Chisels rank among geographically and chronologically insensitive objects. The common Roman name for them was *scalprum* (Gaitzsch 1980, 148; Pietsch 1983, 29). Their typology was proposed by Wolfgang Gaitzsch (*l.c.*) and by Pietsch. Gaitzsch sees socketed chisels as a subtype of flat chisels, while Pietsch treats them as part of a special type of chisels. According to the tables published by Gaitzsch, the two chisels from Grdavov hrib would rank among the large and slender examples. The blade width does not correspond to the Roman inch.

Other socketed chisels in Slovenia were found at Limberk above Velika Račna (Bitenc, Knific 2001, 32, No. 87/1), in the cave of Podkrajnikova zijalka in the vicinity of Dol near Mozirje, of presumably medieval date (Dirjec, Pavšič, Turk 1989, 253, Fig. 83 right, without argumentation), and at the building of Cankarjev dom in Ljubljana (Sivec 1997, Pl. 1: 15). A similarly shaped chisel is also known from Martinj hrib, but it is not clear whether it had a socket or not (Leben, Šubic 1990, Pl. 3: 36); the site is dated from the second half of the 3rd to the late 4th

spoons reach their maximum width in the lower part. To the contrary, the fact that the tangs are not pronouncedly triangular would point to the Later Imperial period (o.c. 44). Having said that, the auger tangs from Grdavov hrib being both pronouncedly triangular and not so pronouncedly triangular renders these criteria somewhat irrelevant (cf. chisels on Pl. 1: 3 and 4).

century, with the emphasis on the later part of this span. A socketed chisel was also discovered among the finds or offerings at the sanctuary of Jupiter Dolichenus in the Roman settlement at Mauer an der Url in the Austrian region of Niederösterreich, the end of which is dated to the mid-4th century (Noll 1980, 114, 115; Pl. 45: 95). Other comparable tools from the fort at Niederbieber, in the German section of the limes, are at least a century earlier, while the examples from Pompeii are even earlier (Gaitsch 1980, vol. I, p. 244; vol. II, Pls. 18: 96, 20: 110, 45: 219, and others). Based on the above, we may concur with Gaitsch and Pietsch that this tool type cannot be assigned a precise chronological determination; what we can say, at least for Slovenia, is that socketed chisels do not appear in hoards and other contexts from the late 5th and 6th centuries.

Adzes

The Grdavov hrib hoard includes four adzes. Two are complete (Pl. 2: 15,16) and two are broken (Pl. 2: 17,18). They are of the same type, with a short and square hammer head, a short oval eye, a splayed blade and a slightly curving blade edge.

Adzes have seen little change in form since antiquity (Schawinkel, Heine 1994, 112–113). The Romans knew the tool as *ascia* (Gaitsch 1980, 38). Typologically and chronologically significant differences are observable in the length of the hammer head, the length and diameter of the eye, the width of the blade and the shape of its sides, as well as the angle between the haft and the blade (Pietsch 1983, 25–29; Gaitsch 1980, 42–45, Fig. 3). The shape of the blade, which is either flat or curved, reveals different uses (for straight shaping or for making grooves) rather than being chronologically indicative.

The adzes from the Grdavov hrib hoard have several close comparisons in Slovenia, in the hoards from Limberk above Velika Račna (Bitenc, Knific 2001, 32–33, No. 87/15) and from Ljubična above Zbelovska Gora (Bitenc, Knific 2001, 58, No. 168/1). The adze from the settlement at Veliki vrh above Osredok pri Podsredi (Ciglencečki 1990, Pl. 3: 1), interpreted as a hoe, has been dated to the second half of the 3rd century, more precisely just after 270. Another undated adze was found in the River Ljubljanica at Bevke (Bitenc, Knific 1994–1995, 260, Pl. 13: 2). An adze was also found

at Ajdna in 1995.¹¹ Pietsch considers adzes as both typologically and chronologically most reliably determinable tools (Pietsch 1983, 28, Fig. 26). Those from the Early Imperial period are two-part (long hammer head at the apex), narrow blades (2–3 cm) with straight sides, an acute angle between the haft and the blade and consequently a long eye (this is necessary so that the haft remains in the eye). Later, towards Late Antiquity, there is a tendency towards shorter hammer heads (which can even be missing altogether), wider blades (up to 8 cm), while the angle between the haft and the blade is greater and consequently the eye can be shorter. The adzes from Grdavov hrib belong to Pietsch's Type III dating to the Late Imperial period, between 260 and roughly 400 AD (Pietsch 1983, Pl. 7: 114,115).

Carpenter's axe

The tools in the Grdavov hrib hoard show a high quality of workmanship, which is particularly true of the axe head that undoubtedly represents a blacksmith's masterwork (Pl. 3: 23). This is the head of a bearded carpenter's axe, of Type 7 (Pohanka 1986, 231–263, 249).

Carpenter's axes are a specific group of axes (Pietsch 1983, 14 – treats them separately), distinguishable from other axes with their wider blade. They are used in carpentry rather than chopping and are thus lighter than axes in spite of their wider blade, as greater weight would hinder precision work. The lighter weight was achieved by narrowing as much as possible the part between the eye and the blade. Carpenter's axes are usually used on one side only and are made either for right-handed or left-handed users. This is very apparent in tools of modern date, with asymmetrical sides,

¹¹ Other finds from Slovenia are hoes/mattocks, which are not readily distinguishable from adzes, particularly those of Type IV according to Pietsch (1983, 28); most are without the hammer head at the butt end, the angle between the haft and the blade is less acute, the blade is wider, the sharpening less careful and or even not observed at all (adzes are usually sharpened on the interior), the blade is thinner with respect to its length and so forth (Dular, Ciglencečki, Dular 1995, Pl. 85: 11; Ciglencečki 1985b, 280, Fig. 113: 1; Ciglencečki 1983, 45, 54, Pl. 1: 1). Müller also published several adzes as hoes (Müller 1992, 817–822, Nos. 80,248,422,423,1286,1315,1805), as did Pohanka, particularly under Type 1b (Pohanka 1986, 57–102, Pl. 14: 62–64; Pl. 15: 59).

the blade sharpened from one side only and the haft not parallel to the blade (Schadwinkel, Heine 1994, 70–111). This one-sidedness has not yet been observed in Roman carpenter's axes, while none of the tools that do show this feature can reliably be attributed to the Roman period (Pietsch 1983, 14–15). The carpenter's axe from Grdavov hrib is completely symmetrically shaped and sharpened, but the blade and the butt are not exactly parallel. They are at a 2–3° angle; the upper part of the blade runs slightly to the left in respect to the haft and the lower part slightly to the right (this slight angle might be even greater had the haft survived), which suggests left-handed use.

Carpenter's axes of this type are very rare finds. In spite of this, a nearly identical example was found in the Late Antique settlement at Veliki vrh above Osredok pri Podsredi (Ciglencečki 1990, 152, Pl. 3: 4). The context indicates a date in the second half of the 3rd century, which is corroborated by parallels.

The carpenter's axe from the hoard from Limberk above Velika Račna is somewhat different (Bitenc, Knific 2001, 32–33, No. 87/24).

A comparable axe from Szalacska, Hungary, is dated to the late 3rd century with the help of associated coin finds and is further connected with the find from Grdavov hrib by the solid silver bracelets also found together with the axe (Járdányi-Paulovics 1953, 115–129; Pl. 30: A5), similar to the one on *Pl. 4: 35*.

A further common point for the axes from Grdavov hrib and Veliki vrh is the same combination of the types of axes and carpenter's axes. If we add to this the close proximity of the two sites and the common high quality and similarity of workmanship, the common cross sections, basic dimensions and types in several examples of the same tool, we may justifiably argue in favour of the existence of a workshop for iron tools active in the middle or the second half of the 3rd century that supplied workshops in Noricum and Pannonia (Pohanka 1986, 251–252).

Compass

The complete compass from Grdavov hrib is a rare find of its kind in Slovenia (*Pl. 2: 19*).

It was a tool commonly used in the Roman period, as attested by the numerous depictions in reliefs. It was known as the *circinus* (Pietsch 1983, 61). It was used both for tracing and for transferring

measurements in a number of crafts (carpentry, cabinet making, architecture, stonemasonry and others). In Slovenia, compasses have been found at Ambroževo gradišče near Slavina (Urleb 1957, Pl. 2: 1; Horvat 1995, Pl. 10: 6), Limberk above Velika Račna (Bitenc, Knific 2001, 32–33, No. 87/58) and Ljubična above Zbelovska Gora (Bitenc, Knific 2001, 58, No. 168/5).¹² The compass from Ambroževo gradišče differs from the others in that the two arms were attached by a rivet hammered flat at both ends; the same site may have yielded a fragment of another compass (Horvat 1995, Pl. 7: 11). In his synthetic overview, Pietsch publishes several compasses, which he distinguishes on the basis of the way the two arms were attached (1983, Pl. 21: 511–517), observing, however, that such differences are not chronologically indicative. The context of the compass from Ambroževo gradišče, which is dated up to the 4th century, does not allow us to date the compass more precisely.

Bladed tools

The Grdavov hrib hoard also includes several tools for which the use has not yet been positively established. For that reason, we list them on the basis of their formal characteristics.

Cutting tool with a loop terminal

This iron tool has a centrally placed blade that is curved (roughly 110°) at one end and continues into a perpendicularly placed tang that was probably equipped with a grip, while at the other end it continues into a flat part with a penannular loop (*Pl. 2: 20*).

Reinhard Pohanka (1986, 264–267; Pl. 50: 230–232) studied such tools and defined them as knives used for cutting fodder. On the basis of similarities with certain modern tools, he presumes that the tang was inserted into a movable part attached to a fixed object and was used similarly to a brake. The different sizes suggest that they may also have been used to cut thatch, to make faggots, to crush dried bread and so forth. Jacobi (1974, 45) suggests that the tool developed from

¹² Very similar compass was found in summer 2015, during the latest excavations at Ančnikovo gradišče above Jurišnja vas (unpublished; pers. inform. Zvezdana Modrijan).

the La Tène period knives with a ring at the tip of the blade and was used to cut wood.

Another example from Slovenia importantly contributes to the above-described manners of use. This tool was found in House A at Ajdovski gradec above Vranje near Sevnica and is almost identical in shape to the tool from Grdavov hrib, but bears an additional, movable element on the loop, i.e. an iron ring (Knific 1979, 733 No. 18; Fig. 18; Bitenc, Knific 2001, 52, No. 146: centre). In the first publication, Knific presumed the tool was a straw cutter, but later suggested another possible use – to make wooden objects.¹³ The added ring on the loop would enable attachment to a fixed object at that end, while the other end would serve as the handle, either with or without a grip. Another important observation is that none of the tools of this type bear either rivets or rivet holes in the flat part terminating in a loop indicating the existence of a grip. To the contrary, the tool from *Lauriacum* has a tang so wide it could have served as the handle without a grip, while a tool cannot be attached to the movable terminal loop (Pohanka 1986, Pl. 50: 231, Fig. 18 in text). It thus seems much more plausible that the tool was fixed via the loop in a manner that allowed the tool to be moved, while the ring on the loop allowed it to be moved in all directions and not only vertically, as required for a straw cutter. In fact, if the intention was to cut straw, a tool movable in all directions and not just up and down would make the task more difficult. In discussing the function of such tools, we should also take into consideration similar modern tools, for example tools for making rounded wooden objects such as clogs and bowls (for large, roughly 60 cm long tools see Jacobi 1974, Fig. 13).

Considering the function of the other tools in the Grdavov hrib hoard, it seems very likely that this tool was also used in woodworking, although cutting straw would also make sense in the thatching stage of building houses.

The parallels proposed by Pohanka are dated to the 3rd and 4th centuries (Pohanka 1986, Pl. 50: 230) and to Late Antiquity (o. c., Pl. 50: 231, 232). A similar tool from a countryside villa at Balácsapuzta at Lake Balaton has been dated from the 3rd century onwards (Thomas 1964, 106, Pl. 85). Róbert Müller also published such a tool, which he believed to have been used for cutting branches and clearing woodland, dating broadly to the Roman period (Müller 1982, 782, 791, No. 1996). The

tool from Ajdovski gradec was found in House A, which is dated to the 5th and 6th centuries (Knific 1979, 752). This date, however, is merely evidence of its lengthy use, which is not surprising given the fact that similar tools are still in use today.

Tool with a crescent-shaped serrated blade

The Grdavov hrib hoard further includes an iron tool with a crescent-shaped and serrated blade (Pl. 3: 24).

In the literature, different functions have been ascribed to such tools. Gaitzsch (1980, 120–126), for example, defined them as crescent-shaped knives used in leather making. The same interpretation was proposed for a similar object found at Korinjski hrib (Ciglencčki 1985a, 265). Pietsch presumed it was used for scraping soft materials such as plant fibres or hides, but he also cited the opinion of B. Champion, who interpreted a similar object as a tool for tracing designs to be cut out of pieces of leather (cf. Pietsch 1983, 60, Pl. 21: 505, n. 638).

An important feature of this tool is the shape and distance between the teeth. The small blade from Gradišče near Dunaj (Ciglencčki 1994, 241 Fig. 2: 12) bears similar teeth. The shape and distance between the teeth is that needed for sawing, but not for scraping. We therefore presume that the tool was used either similarly to modern router planes (Schadwinkel, Heine 1994, Fig. 284, 285; Heine 1990, 93–94, Fig. 206–210) or – what we believe to be more likely – as a part of a so-called croze. This is a barrel-making or cooper's tool (cf. Fig. 4) used to make a groove or croze into the circularly assembled staves to hold the bottom of the barrel.¹⁴

The tool with a crescent-shaped blade from Grdavov hrib has a tang that is bent in two places, which is uncommon and suggests that it served not only to cut or make a croze, but also to tie the circularly shaped wooden guidance piece to the pin inserted through it (Fig. 4).

Apart from the already cited parallels, similar tools from Slovenia have also been found at Tinje above Loka pri Žusmu (Ciglencčki 1994, Pl. 5: 8), Križna gora near Lož (Urleb 1974, Pl. 43: 20), Limberk above Velika Račna (Bitenc, Knific 2001, 32–33, No. 87/54) and Building 1 in Tonovcov grad

¹⁴ Franc Koželj, a cooper from Stahovica 29a, kindly showed me such a tool and demonstrated its use (Fig. 4) on the 8th of January 1998.

¹³ Cf. Bitenc, Knific 2001, 14–15, No. 15/3; 52, No. 146.

(Milavec 2011, 52, Pl. 13: 5,6). Their dates span all of Late Antiquity (Ciglenečki 1994, 242–245).

*Tool with sharpened hooks at both ends
(hooked chisel?)*

Of all the tools in the hoard, the function of this one is least clear. It is an iron rod of irregularly octagonal cross section with both ends flattened out in the shape of a spearhead and then bent back, each in an opposite direction (Pl. 1: 8). The rod bears three rings, two of a flat and one of a sub-oval cross section (Pl. 1: 9–11).

We could neither find closely comparable objects nor positively determine its function. Dragan Božič has kindly brought to my attention a similar object from Grad near Reka, which is slightly smaller and bears a single sharpened hook, but was made in an almost identical manner; the context dates it to the early Roman period.¹⁵ Similar tools have also been found in the Celtic oppidum at Manching. Jacobi (1974, 47–48) interpreted them as woodworking tools (even with a lathe) and noted that they have been used in a largely unchanged shape to the present.

We may presume that the rings kept in place a (wooden) grip that must have been composed of two halves not of equal diameter along its length, judging from the different diameters of the rings. The sharp edges on the hooks suggest a use similar to that of certain modern tools such as a hooked turning blade (Heine 1990, 222, Fig. 592) or a gouge used to make the insides of clogs, spoons, and similar hollowed-out wooden objects (An. Dular 1996, 156).

Mounts

Rings

The Grdavov hrib hoard includes three iron rings (Pl. 1: 12–14) and a mount of thin sheet bronze (Pl. 3: 25).

For the rings on Pl. 1: 12 and 13, it has already been suggested in the text above that they were mounted onto the upper parts of the wooden shafts inserted into the socketed chisels. Such an interpretation is suggested by the slightly inturred edge as a consequence of hitting the chisel dur-

ing use. The ring on Pl. 1: 14 shows undamaged edges and is completely cylindrical; it could also have been mounted on a wooden shaft, but lower down, near the socket of the chisel.

A similar ring was found in the debris layer of Building 2 at Tonovcov grad and was interpreted as a scythe ring (Milavec 2011, 66, Pl. 44: 2). Characteristic of scythe rings, it is flat in one segment; this is not the case for the rings from Grdavov hrib.

Trapezoidal mount

One of the mounts is made from a trapezoidal and curved sheet of bronze. It is decorated with a row of incised opposing trapezoids with ring-and-dots in the centre. It was mounted onto an object with two rivets, driven through rivet holes near each of the longer edges (Pl. 3: 25).

One of the narrow edges is quite worn and the decoration is barely visible, although it was originally made just as clearly as elsewhere, as is apparent from the interior side. This damage may have occurred if the object was mounted onto a haft, more precisely on the part of the haft that was handled. This did not make the mount particularly functional (it may even have hindered an unskilled hand), but it may have adorned a particularly valuable tool, such as a carpenter's axe. The curve of the mount does not match the interior curve of the eyes on the adzes and axes from the hoard, and the mount must have adorned another part of the tools. We can also conclude that the hafts did not bear mounts on the parts near the eye.

Thus far, we have not been able to find comparable objects nor determine the exact placement and function of this object. As for its date, the decoration is broadly similar to the Late Roman propeller belt stiffeners, such as were found in Slovenia at Sv. Primož above Radohova vas near Pivka, Limberk above Velika Račna and Sv. Lambert near Pristava nad Stično and elsewhere, which date to the second half of the 4th and the early 5th centuries (Bitenc, Knific 2001, 22, No. 45; 24–25 No. 54; 24–25, No. 55; Sagadin 1979, 314).

Other iron objects

Ingot and lump of iron

Apart from tools, the hoard included an iron ingot in the shape of an elongated cuboid (Pl. 2:

¹⁵ The object has not been published. It is temporarily kept in *IzA*, ZRC SAZU. On the site, see ARKAS ID 010322.05.

22; weight ca. 0.5 kg) and an amorphous lump of iron (*Pl. 2: 21*; weight ca. 0.9 kg).

Together with the two broken adzes, these two pieces attest to the value of iron, i.e. the value of iron as raw material; the damaged tools and unworked pieces of iron were kept for possible future repair or use. Iron cuboid ingots have also been found in other Late Roman hoards, such as that from Gora above Polhov Gradec and Limberk above Velika Račna (weight 9.5 kg; Božič 2005, 351; Bitenc, Knific 2001, 32–33, No. 87/39).

Bell

The bronze bell with a square opening with rounded corners (*Pl. 3: 26*) is not a tool, but examples nevertheless often appear in tool hoards (e.g. from Gora above Polhov Gradec: Božič 2005, Figs. 10: 1–4; 13: 1–3).

The typology of Roman bronze bells (*tintinnabula*) is based on the different shapes of the opening. We can distinguish between rectangular (square), elliptical and round openings (Noll 1980, 95). The bells with a square opening are also called pyramidal. According to the typology by Frane Buškariol, the bell from Grđavov hrib belongs to Type BIIb (bells with a solid circular suspension loop and a square opening – Buškariol 1990, 5–20). The detailed typology does not, however, allow us to date Roman bells with any precision (Noll 1980, 96; Buškariol 1990, 19; Nowakowski 1988, 77–78; Nowakowski 1991, 121). Bell finds are common, though a hoard context is not. Bells were in widespread use (Božič 2005, 315–319), most commonly in connection with animal husbandry (Mikl-Curk 1968, 307, Note 3; Henning 1989, 103–104). Found in a functionally uniform tool hoard, the bell can hardly be interpreted as evidence of the owner's stock-raising activity. It may represent the furnishings of the building in which his activities took place (a bell by the door), it may have been used to signal either the beginning or end of work, to ward off evil or bestow blessings on the products or work, or perhaps even to protect a pack animal against the evil eye (Schatkin 1978, 147–172; Knific, Murgelj 1996, 48–53). Whatever the purpose, its good condition suggests that it still served its purpose with its ringing and not only as precious raw material.

THE TRENCH IN THE AREA OF THE HOARD

(*Cat. Nos. 27–32*)

A trial trench was subsequently opened at the spot that yielded the hoard and the finds that were recovered provide a context for the objects from the hoard.

The trench (*Fig. 3: S*) measured 2.5 × 3m, with the longer sides running in an E-W direction. Found along the west edge was the interior face of a stone wall running in a N-S direction. It was tilted heavily towards the exterior and survived to the height of three courses (*Fig. 5*). Only the stones of the bottom course were bound by mortar, surviving in small pieces, with a thin line of mortar at the top of the bottom course indicating that the wall above this point was made with greater care and thus visible. Consequently, the bottom course was below ground and represented the foundations. The ground did not appear to be specially prepared, which suggests that the trench did not unearth the interior of a building, but rather the exterior. The stratigraphy in the trench was very simple: the 10 cm thick forest topsoil was followed downwards by an up to 20 cm thick grey-brown cultural layer deposited over the sterile reddish loam. In the eastern part of the trench, bedrock jutted from this loam. Here, the cultural layer was deposited directly onto the bedrock, which must have been visible at the time when the settlement was inhabited. Beside the wall, there was only roughly a metre of flat space. Most finds were unearthed at the contact between the jutting bedrock and the flat part of the sterile earth, which suggests that part of them had slid there down the slope. According to the person who found it, the hoard (finds under *Cat. Nos. 1–26*) was located beside the interior face of the wall, in the south-west part of the trench. The cultural layer there was somewhat deeper than elsewhere, which we may see as a consequence of digging the hole into which the tools were then placed. Excavations revealed no special construction of the hole. We did find two upright slabs set perpendicularly to the wall in the upper part of the cultural layer. These may represent the shorter sides of the lining, which would have measured 80 cm in length and 40 cm in width, but they might also have been repositioned there (by the person who found the hoard).

Considering its small size, the trench revealed a high number of finds: apart from those presented in the article, also 2.5 kg of coarseware fragments and 1.5 kg of wall plaster.

Pottery

Glazed ware

The small finds include three deep plates (or shallow bowls) coated in a yellowish-green glaze. Two of the plates can be reconstructed (*Pl. 3: 30,31*), while only the base and part of the body survive from the third (*Pl. 3: 32*). The trench revealed other glazed shards, which belong to at least two jugs and a bowl, the last one glazed in the exterior and the interior; none of these can be reconstructed.¹⁶

The fired clay of two plates (*Pl. 3: 30,31*) is reddish-yellow or yellow, the glaze is porous. Such a glaze is predominant on the vessels from Late Antique settlements.

The beginning of production of Late Roman glazed ware dates to the late 3rd or early 4th century and originates in the Danube Basin (Cvjetičanin 2006; 2009, 24). In the 4th century, it also appears in the south-eastern Alps, most often in military posts. Numerous finds have been recorded, for example, at Hrušica (Giesler 1981, Pl. 41), Martinj hrib (Leben, Šubic 1990, Pls. 13; 14; 15; 16: 275) and Ajdovščina (Vidrih Perko, Žbona Trkman 2005, 282). At least from the mid-4th century onwards, it also appears at sites of a civilian character.

Biconical bowls with a wide and either horizontally or obliquely everted rim (Type 3 after Arthur Williams) are common vessels in the Danube Basin (for analogies see Cvjetičanin 2006, 53–55, LRG 71). In the Late Antique settlements of the south-eastern Alps, they also represent a frequently documented form of glazed ware (for analogies see Modrijan 2009, 35; Rifnik: Bausovac, Pirkmajer 2012, Fig. 3: 1–5).

Glazed ware continued to be made until the first half of the 5th century, although most finds from Slovenia date to the second half of the 4th century (Ciglencečki 1995, 147–148; Knific 1979, 732, Nos. 203, 204, 206, 207; Modrijan 2011, 133–136).

Metal finds

Fibula

The cultural layer in the trench revealed a bronze strongly profiled (*kräftig profilierte*) fibula (*Pl. 3: 27*), Type Almgren IV, No. 70, that is heavily

worn. It has a high foot, which is characteristic of the late variants (Bojović 1983, 37–38, Pl. XI: 92, Type 9, Variant 13). These fibulae commonly appear in the Alps and in Noricum and Pannonia; they date to the 2nd and the early 3rd centuries (Bojović 1983, 37–38). It is similar to the fibulae from *Lauriacum*, more precisely those of Jobst's Type 4, Variant C (1st and 2nd centuries – Jobst 1975, 33–34, Pl. 3: 17–19). A very similar fibula was also published by Remza Koščević, who only conditionally placed it among strongly profiled fibulae, otherwise dated to the 1st and 2nd centuries (Koščević 1980, 23, Pl. 18: 130). Emilie Riha classified such fibulae as Group 3, Type 1, Variant 1 (two-part strongly profiled fibulae with a small plate), dating to the 1st and the first half of 2nd centuries (Riha 1979, 79, Pl. 11: 271–274). A fragment of a similar fibula, also very worn, was found at Veliki vrh above Osredok pri Podsredi, which also yielded the carpenter's axe and an adze that represent the closest parallels to those from Grdavov hrib and date to the second half of the 3rd century (Ciglencečki 1990, 151, Pl. 1: 2).

Iron points

The trench revealed two metal objects. They are iron points (*Pl. 3: 28,29*) that taper at both ends from their maximum width of 1 × 1 cm. The shorter part has rounded corners and presumably represents the head, while the longer part represents the tang. A series of identical points is known from Kuzelin near Zagreb, from the third habitation phase dating to the last quarter or second half of the 4th century and the first half of the 5th century (Sokol 1994, 202, Pl. 2: 1–6). All are interpreted as arrowheads, although their varying size and weight probably suggests that they were used both as arrowheads and catapult bolts. The points from Kuzelin clearly show the need to distinguish between the thick and roughly 9 cm long points, on the one hand, and the short, roughly 5 cm long, and slender points (Sokol 1998, 19–22, 27–32). Unfortunately, they were published without weights, which are certainly a criterion for division (Ruttkay 1976, 326 with footnotes – arrowheads presumably weigh up to 25 g). In Slovenia, comparable points have been unearthed at Ambroževo gradišče near Slavina (Urleb 1957, 150–155, Pl. 3: 8; Horvat 1995, Pl. 11: 8), Martinj hrib (Leben, Šubic 1990, Pl. 3: 33), dated by associated finds to the 4th century, at Tonovcov grad

¹⁶ The fragments are not presented in the catalogue.

in the Late Antique Layer 2 and in the mixed layer (Milavec 2011, 49–50), and at Korinjski hrib, where the point could only be dated as broadly as the site (Ciglencečki 1985a, Pl. 2: 26).

STRAY FINDS

(*Cat. Nos. 33–36*)

Apart from the hoard, two other objects were found with a metal detector at the site at the same time. The precise location of the lock plate (*Fig. 3: N1*) and the arrowhead (*Fig. 3: N4*) is known and marked on the map of the site, but their unverified stratigraphic position makes them no more significant for a more precise dating of the hoard than surface finds.

Rectangular lock plate

It bears a keyhole and four rivet holes (*Pl. 4: 34*). Two comparable finds in Slovenia were found at Zidani Gaber above Mihovo (Petru 1967, Pl. 3: 1), one was found in a hoard from Ajdovska luknja at Bohinj (Valič 1985, 272, *Fig. 102*), one at Ajdna (unpublished),¹⁷ several were found in the hoard from Limberk above Velika Račna (Bitentec, Knific 2001, 32, No. 87/6,7,9) and one in the south room of the large building at Kučar (Dular, Ciglencečki, Dular 1995, Pl. 81: 1). The last one is nearly identical to the plate from Grdavov hrib in size, as well as the number and placement of holes, indicating a very similar lock mechanism. The settlement at Kučar spanned from the 420s to the late 5th century (Ciglencečki 1995, 154), but the lock plates cannot be dated more precisely, either at Kučar or in general.

Iron arrowhead

The barbed socketed arrowhead (*Pl. 4: 33*) ranks among the commonly used types of Late Antique weaponry that evade precise determination, either in terms of the ethnicity of the soldiers or in chronological terms. Volker Bierbrauer does, however, differentiate between two types (Bierbrauer 1987, 170). The first has a long socket and narrow barbs; it presumably appeared as early as

the 4th century and continued in use later, when the second type prevailed. The second type has a shorter and thicker socket and broader barbs; it is believed to have been used from the 6th century onwards. According to this, the arrowhead from Grdavov hrib would belong to the first type. Considering the fact that the first type continued in use, Bierbrauer's division is also supported by the finds from Slovenia. Four arrowheads of the second type were unearthed at Gradišče above Pivka near Naklo. They were found in the last layer of burnt material, hence the context is late and narrow; Andrej Valič dated them to the 7th century on the basis of analogous finds (Valič 1968, 490–491, Pl. 6: 2–5). The finds from Predjama from the late 4th and first half of the 5th centuries include an arrowhead of the first type (Korošec 1983, 84–114, Pl. 8: 5). Arrowheads of the first type from the 6th and 7th centuries were found at Zidani Gaber above Mihovo (Petru 1967, 437, Pl. 2: 3; Ciglencečki 1994, 245, Pl. 12: 10) and in the graves at Lajh in Kranj (Stare 1980, Pl. 5: 3,5). In the Vipava Valley, arrowheads of both types mark – similarly as in Istria – a late indigenous horizon of the 7th (and 8th) century; such arrowheads were found at Sv. Katarina above Nova Gorica and Sv. Pavel above Vrtovin (Knific, Svoljšak 1976, 59–60, Pl. 10: 5; 12: 1,5). They were also recovered in Early Slavic and Avar cemeteries (Knific, Svoljšak 1976; Beloševič 1980, 104–105, Pl. 39; Kiss 1977, Pl. 53: J3).

On the southern slope, the survey of the site conducted by the members of the ZVKDS, OE Kranj, on 1 August 1998 revealed several fragments of an amphora (*Fig. 3: N3*) and a solid silver bracelet (*Fig. 3: N2*) in an up to 0.50m deep track of a tractor.

The *amphora* (*Pl. 4: 36*) is of the LRA 3 type after Riley (Riley 1981, 118, *Fig. 12*). This type enjoyed a long tradition in the eastern Mediterranean. Until the 4th century, variants with a single handle were in use, from the late 4th and the beginning of the 5th centuries those with two handles, while production ceased towards the mid-6th century. The form originated in Asia Minor, in the Meander Valley and the surroundings of Ephesus and Sardi (Hayes 1976, 117; Pieri 2005, 175; Beszeczky 2013, 165).

The *penannular solid silver bracelet* (*Pl. 4: 35*) has tapering ends, a wider middle part and a flattened oval to D-shaped cross section. Two closely comparable bracelets were found at Oberdorf (Steiermark, Austria), as part of a hoard that also contained a silver chain, a bronze handle and 30

¹⁷ Excavations by the ZVKDS OE Kranj and the Gorenjski muzej Kranj in 2003. Kept in the Gorenjski muzej.

coins; the last to be minted were the coins of Galienus (258–259) (Modrijan 1962, 9–18, Fig. 1).¹⁸ Also very similar are the two above-mentioned silver bracelets from Szalacska, Hungary, reliably dated on the basis of associated coin and other finds to the late 3rd century. Interestingly, this site also yielded a carpenter's axe closely comparable to that from Grdavov hrib (Járdányi-Paulovics 1953, 115–129, Pls. 27: 7,8; 30: 1). The closest parallels from Slovenia are known from Vinji vrh, although of a rounder cross section, unfortunately without a clear context (Dular 1991, 102f, Nos. 153, 155; Pl. 73: 31,33).

CONCLUSION

The dates of comparable finds from the immediate and broader surroundings, but also the tools with dates indicate that we should propose a broader date for the hoard from Grdavov hrib in comparison to the closest hoard find from Veliki vrh above Osredok pri Podsredi. The hoard should broadly be dated to the 4th century, though its chronological place should most likely be sought within the second half of the 4th century. An important indicator is that the trench at Grdavov hrib revealed very little black coarseware, which is very well represented in century earlier settlements. The very uniform composition of the hoard does not help in its dating. It does, however, quite clearly show its character and the profession of the tools' owner. The wear on the tools (on the chisels, rings and adzes) suggests, in spite of some tools being represented with several examples, that the owner was not a merchant specialized in carpentry (cabinet and barrel-making) tools. The tools could also not have belonged to a blacksmith, because they are too worn to be new products and not sufficiently worn to be raw material. Even the carefully kept pieces of broken tools and iron

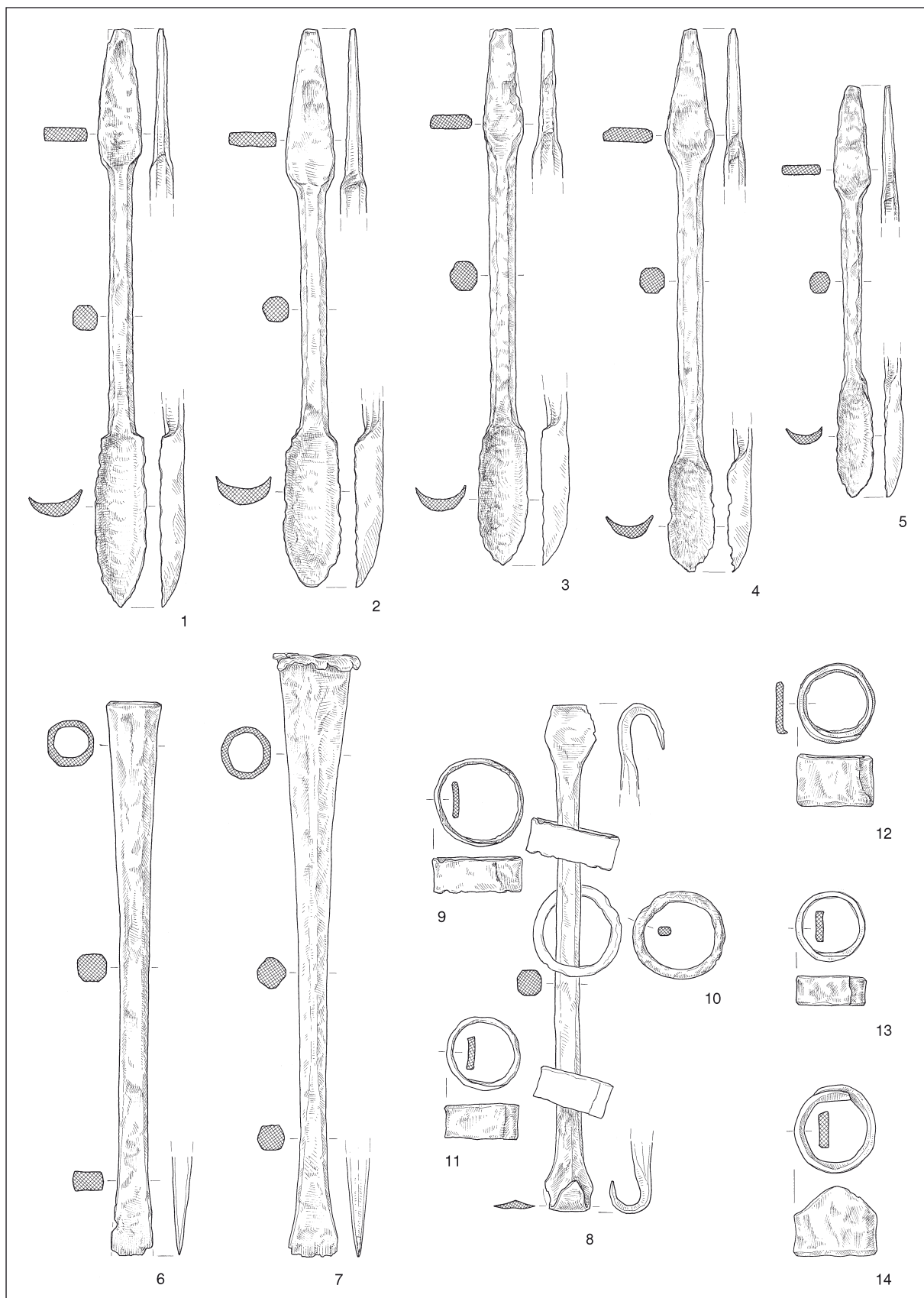
pieces are not evidence of a blacksmith's hoard. The most plausible interpretation is that the objects represent the kit of a carpenter who also served as cart/wheelwright and cooper, most probably also a cabinet-maker. The owner of these tools had to consider the possibility that one or more of the tools needed repairing or replacing, which was considerably easier if the material to do that was close at hand. All of this is only one aspect of the growing tendency towards autarchy observed in all spheres of the Late Roman economy, which ended in a widespread and long-lasting ruralisation. Moreover, the composition of the hoard reveals the greatly increased value of raw materials observed in the following centuries (Le Goff 1974, 393; 1985, 133).

The owner of the tools found at Grdavov hrib is thus believed to have been a fairly specialized master carpenter, who did more than just dabble in his spare time from the otherwise more important farming. The presence of several tools of the same type and size (which therefore cannot represent several different work phases) possibly suggests equipment from a workshop. The great similarity of the tool types to those of modern tools is evidence of the Late Roman woodworking knowledge having reached an optimal level that was unsurpassed for long centuries to come. The changed conditions, which shifted the centres of habitation to wooded areas and required rapid building, also brought about a change in technology. The hoard find from Grdavov hrib, as well as other similar and contemporaneous finds, testifies to the gradual transition to predominantly wooden buildings.

Translation: Andreja Maver

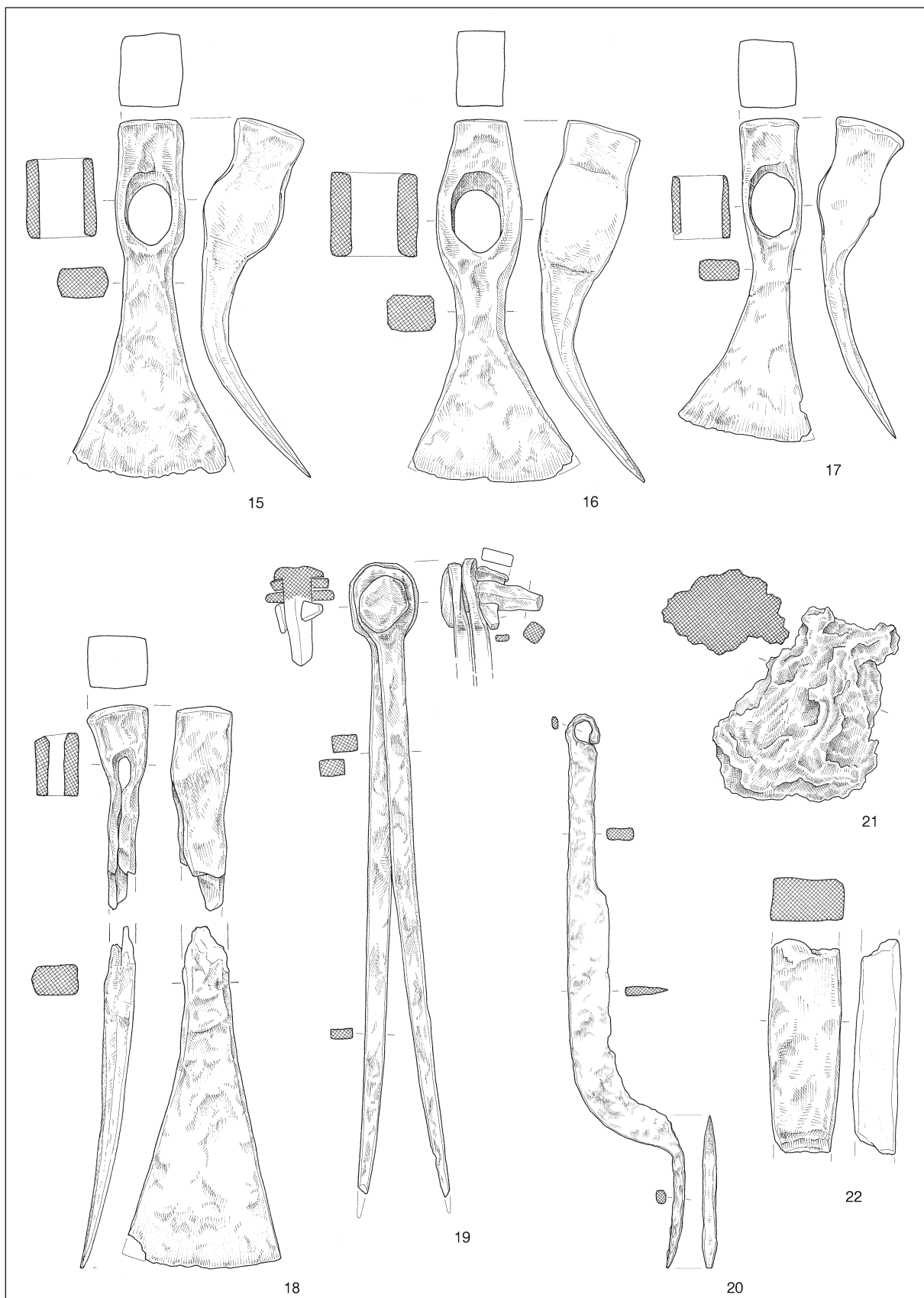
Milan Sagadin
ZVKDS OE Kranj
Tomšičeva ulica 7
SI-4000 Kranj
milan.sagadin@zvkds.si

¹⁸ These finds were kindly brought to my attention by my colleague Dragan Božič.

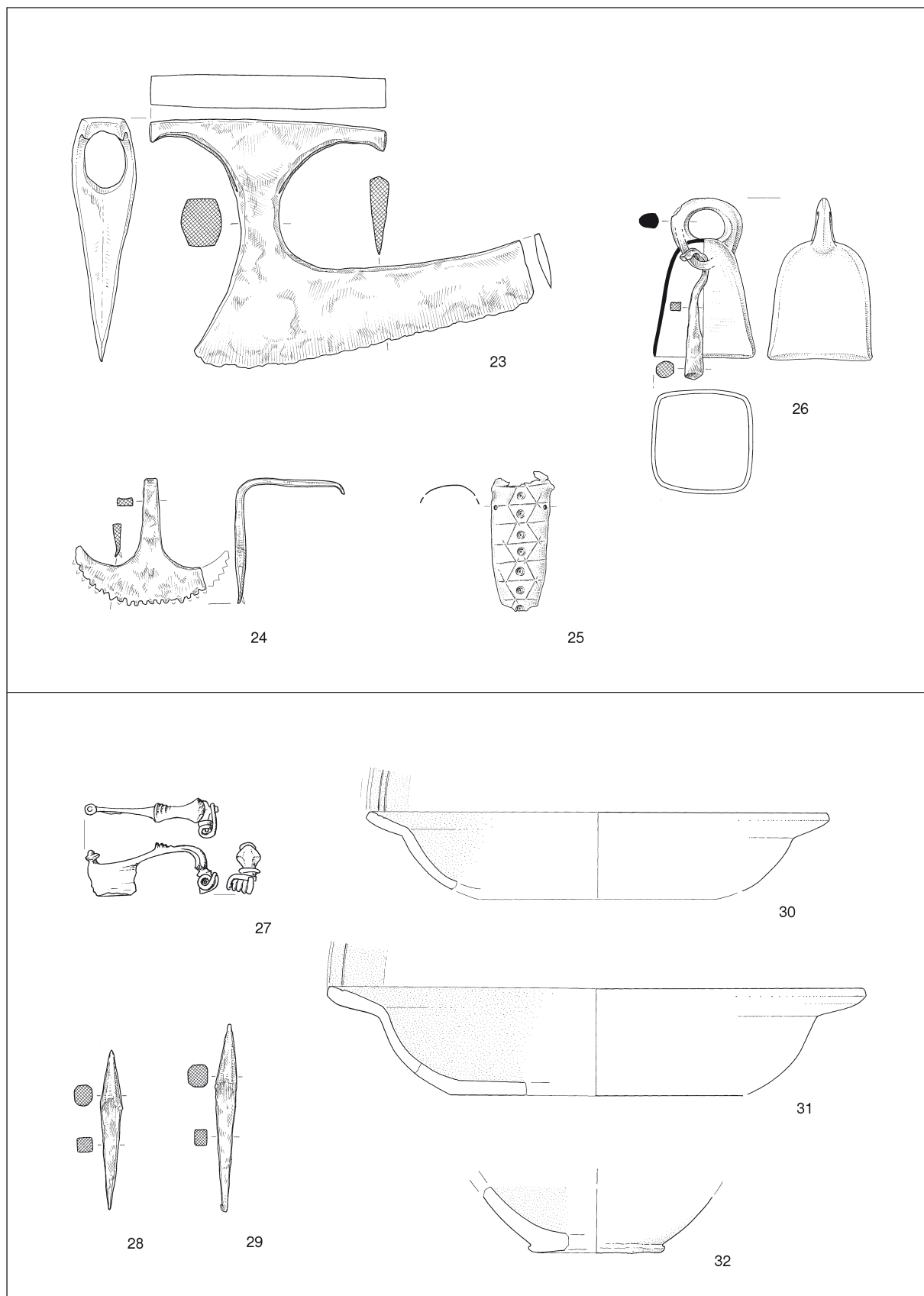
Tab. 1: Grdavov hrib. Zaklad. Vse železo. M. = 1:3.

Pl. 1: Grdavov hrib. Hoard. All iron. Scale = 1:3.

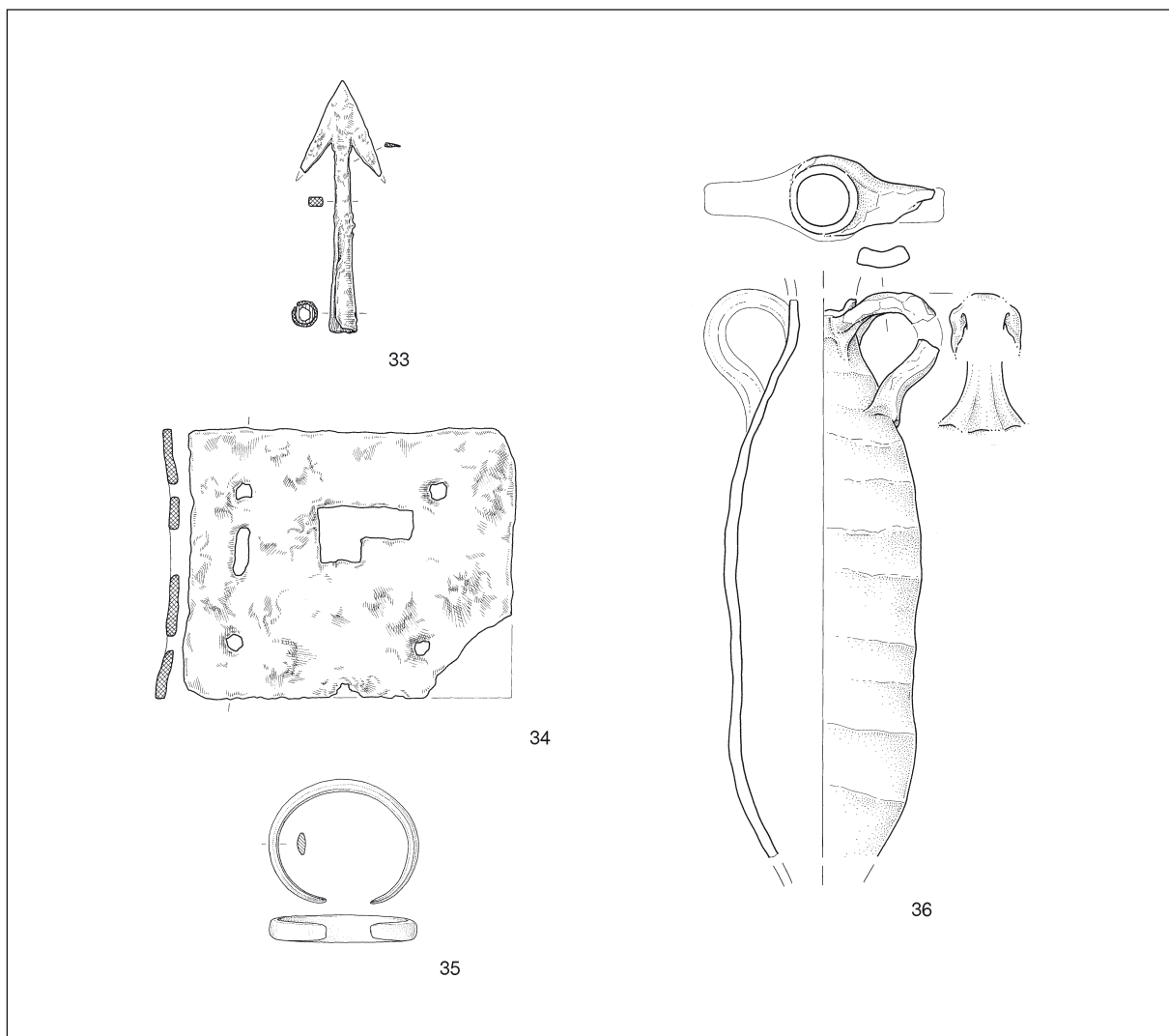

Tab. 2: Grdavov hrib. Zaklad. Vse železo. M. = 1:3.

Pl. 2: Grdavov hrib. Hoard. All iron. Scale = 1:3.

Tab. 3: Grdavov hrib. 23–26 zaklad, 27–32 sonda. 23,24,28,29 železo; 25–27 bron; 30–32 keramika. M. = 1:3; 27 = 1:2.
 Pl. 3: Grdavov hrib. 23–26 hoard, 27–32 trench. 23,24,28,29 iron; 25–27 bronze; 30–32 pottery. Scale = 1:3; 27 = 1:2.

Tab. 4: Grdavov hrib, raztresene najdbe. 33,34 železo; 35 srebro; 36 keramika. M. = 1:3.

Pl. 4: Grdavov hrib, tray finds. 33–34 iron; 35 silver; 36 pottery. Scale = 1:3.

Late Antique window glass from the hilltop settlement of Tonovcov grad near Kobarid

Poznoantično okensko steklo z višinske naselbine Tonovcov grad pri Kobaridu

Tina MILAVEC

Izvleček

Na utrjeni poznoantični višinski naselbini Tonovcov grad pri Kobaridu v zahodni Sloveniji je bilo okensko steklo najdeno v plasteh uporabe in propada poznoantične hiše in cerkvenega kompleksa. Zastopano je steklo dveh barv, rumenkasto in zeleno. Steklo kaže običajne značilnosti izdelave s pihanjem v cilinder, nekateri kosi stekla imajo robove preoblikovane z drobljenjem.

Najbolj zanimivo odkritje je velika količina steklenih ploščic natančno oblikovanih geometrijskih oblik (trikotniki in paralelogrami), ki so sestavljale eno ali več oken v ladji osrednje cerkve na Tonovcovem gradu.

Kratek pregled sočasnih najdišč pokaže, da zastekljena okna niso redek pojav v poznoantičnih naselbinah jugovzhodnih Alp, temveč da so bila prisotna v skoraj vseh cerkvah in večini bivalnih hiš.

Ključne besede: pozna antika, jugovzhodne Alpe, Tonovcov grad pri Kobaridu, okensko steklo, oprema hiš, cerkvena oprema

Abstract

At the fortified hilltop settlement of Tonovcov grad near Kobarid in western Slovenia, window glass was found in the layers of use and destruction of a late antique house and church complex. Two natural colour types (yellowish and green) are represented. The glass shows the usual characteristics of the cylinder-blowing process; some of the panes were shaped by grozing.

The most interesting discovery was a large number of carefully cut and grozed geometrical shapes (triangles and parallelograms), which must have formed one or more windows in the nave of the main church at Tonovcov grad. They represent a predecessor of stained (painted) glass windows.

A brief review of a selection of contemporary sites shows that glazed windows were not a rare occurrence in the Late Antique south-eastern Alpine settlements but that they appeared in probably all the churches and in most houses.

Keywords: Late Antiquity, southeastern Alpine area, Tonovcov grad near Kobarid, window glass, equipment of houses, equipment of churches

INTRODUCTION

Window glass is a topic that has been quite ignored in the Slovenian research of the Roman and post-Roman periods. It is sometimes mentioned in comprehensive publications of individual sites (Petru, Ulbert 1975, 28, 39, 48) but very rarely

drawn or photographed (Knific, Sagadin 1991, 52, cat. no. 11; Bitenc, Knific 2001, cat. no. 152). In the first attempt to present window glass from Late Antique hilltop settlements (Milavec 2011) it did not fare much better, as it was only briefly mentioned and represented in distribution maps. Furthermore, in wider Mediterranean glass research,

it was seriously taken into consideration rather late (Foy, Fontaine 2008).

However, it did represent a part of the equipment and decoration of Late Antique churches. Given the different shapes and colours, the glass was not there only for the congregation to see through the windows or perhaps not even simply to allow the light to penetrate the building but to add colour and atmosphere to the events within the building. Without the glass, our impression of those churches can be dark and austere, especially in view of the virtual absence of other known decoration in most ecclesiastical buildings in the territory of present-day Slovenia, such as mosaics and frescoes. We have no idea about the wooden architecture or textiles, but the small, everyday magic of glass can be considered.

Therefore, I would like to dedicate this paper to the quite fascinating topic of Late Antique window glass from the hilltop settlement of Tonovcov grad in western Slovenia. This site and early Christian churches, in general, have been among the foci in the career of Slavko Ciglenečki, so I hope he finds this small offering, another piece of the puzzle, as interesting as I do.

LATE ANTIQUE WINDOW GLASS – A FEW GENERAL REMARKS

Window glass was a part of the architectural furnishings of late Roman and Late Antique churches and also appeared in secular architecture. Its presence was, of course, influenced by the wealth of the proprietor, but it appeared significantly more frequently than previously thought. One of the reasons that it is not commonly found during excavations, especially of the Roman period, is that it was recycled if possible. It is mostly from buildings that were abandoned or destroyed in a singular, possibly catastrophic event that larger quantities of this material are found. It seems to appear as early as the 3rd c. and was common by the 4th c. in ecclesiastical and secular buildings. In the west, there were two main production techniques for making plate glass: mould-casting and cylinder-blowing. Cylinder blowing appeared slightly later and largely, but not entirely, substituted cast glass by the late 4th c. Much has been written regarding the possibilities of separating the products of these two methods, but after much discussion there is still no certain way of telling how a pane was really made. Thicker panes with different upper and lower surfaces (one shiny or

glossy and one matte or rough), larger quantities of round air bubbles and possible tool marks on the edges are usually seen as traces of the casting technique. Thinner panes with two smooth surfaces and a smaller quantity of often elongated bubbles and rounded edges are more likely the evidence of cylinder-blowing. Even if it is usually impossible to distinguish the techniques with a high degree of certainty, it is often believed that most of the Late Antique glass in the western Mediterranean was produced by blowing (Foy, Fontaine 2008; Schibille, Marii, Rehren 2008; Kanyak 2009).

Much research has recently been devoted to the provenance of glass, including window glass (Freestone 2005; Wolf et al. 2005; Schibille, Marii, Rehren 2008; Arletti et al. 2010; Drauschke, Greiff 2010a; 2010b; Gliozzo et al. 2012). It is shown to be made of the same glass mass types as the vessels of mainly Levantine and Egyptian production. The panes are usually naturally coloured, so they are in shades of blue, green, yellow and brown. At some sites coloured window glass also appears in intense greens and blues, sometimes reds and violets (Kessler, Wolf, Trümpler 2005, Pl. 1; Zucchiatti et al. 2007, 311; Drauschke, Greiff 2010a, Fig. 4). Perfectly colourless glass is rare, but the most important thing was probably that it appeared more transparent the thinner it was blown, regardless of the basic natural colour. Some very thin panes (under 1 mm) appear quite colourless even if the thicker edges of the same pane are greenish or yellowish.

One of the open questions is the places of production of the panes. There is little evidence that they were produced in the workshops that made contemporary vessels (Foy, Fontaine 2008, 428–430), and some authors believe they were made on the construction site where they were needed, especially in the case of larger buildings. The proofs for this are lacking for the Late Antique period but are more abundant for the Early Medieval monasteries, such as Jarrow (Cramp 2006, 56), San Vincenzo al Volturno (Dell'Acqua 1997) and San Lorenzo in Pallacinis (Crypta Balbi exedra assemblages; Mirti et al. 2000; 2001). There are also hints that the panes could have been imported, from as far away as the eastern Mediterranean, but the evidence from shipwrecks is dated either much earlier (Foy, Fontaine 2008, 429–430) or much later (11th c. Serçe Limanı shipwreck – Bass et al. 2009, 385–389). As mentioned above, recycling was important in the Roman economy, and old window panes were not only collected as cullet

to be remelted but also reshaped if necessary and reused if they were of appropriate size.

Probably the least explained part of the research into late antique windows is the reconstruction of the windows and window panes themselves, as they are usually found broken into very small fragments. The finished panes were not large; the blown ones average at about 20 × 20 cm but some were also larger (Foy, Fontaine 2008, 433–435).

The first appearance of the early 'vitrail mosaïque' (not-yet-stained glass), glass panes cut into simple geometric shapes and assembled into a pattern, is now dated as early as the 4th century, but it was more commonly used from the 6th c. onward. The 'vitrails' were inserted into window openings in various ways, either directly or into wooden frames. Sometimes they were fastened with lead comes, strips of malleable lead which held them in place and stopped them from rattling in their frames (Foy, Fontaine 2008, 442–443). The shapes of window apertures in large public buildings such as the Aula Palatina in Trier or the Ravenna basilicas indicate what the more luxurious spaces looked like (Foy, Fontaine 2008, Figs. 27–30). The windows are usually arched, with a latticed frame into which square panes are inserted. There are fewer examples of existing windows in more modest buildings. They can be imagined as simple rectangular openings, arched, mullioned (cemetery church at Teurnia, Glaser 1991, Fig. 139) or mushroom-shaped (e.g. Caričin grad, basilica C: Milinković 2010, Fig. 227, Pl. IV: 4) sometimes with wooden frameworks for smaller glass shapes.

From the 7th century onward, colouring was intentionally added to the glass, and curvilinear shapes of 'vitrail' pieces started to appear. In the 8th c., painting on glass, known as stained glass, was present (Foy, Fontaine 2008, 443).

WINDOW GLASS FROM TONOVCOV GRAD¹

I was able to gather approximately 300 pieces (900 g) of window pane shards, half of them from the nave of the main church (150 pieces, 444 g).

¹ While preparing the monographs on Tonovcov grad, window glass was noticed and briefly plotted (Milavec 2011, 94–95, 110–111, Figs. 3.3 and 3.4) but not seriously taken into consideration. Therefore, some of the conclusions in the 2011 books are inconsistent with the results of the present research, but such is the happy fate of research. It advances.

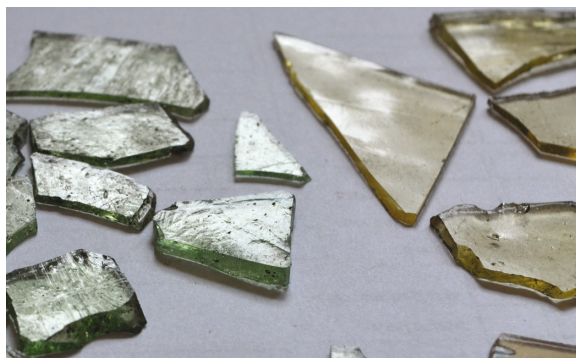

Fig. 1: Tonovcov grad. Surfaces of green and yellowish window glass.

Sl. 1: Tonovcov grad. Površine zelenega in rumenkastega okenskega stekla.

Two different colours of panes could be found. The largest percentage of glass, prevalent in the north and main church, is well preserved, with hardly any weathering and of good quality with almost no visible impurities and few elongated air bubbles. The thickness of most fragments is between 1 and 2 mm; the rounded edges, if they are thickened, can reach up to 3 mm, exceptionally up to 4 mm. The colour of the glass is yellowish to greenish, often streaked reddish-brown (natural colour). Smaller fragments can appear quite different in colour but in larger pieces it is obvious that one pane can contain all three hues. When the sections of individual fragments are examined, sometimes even the two surfaces of the same piece are of different hues. The thinnest middle parts of larger pieces achieve almost complete colourlessness and transparency. The surfaces of the fragments are both very smooth, but often one is also glossy while the other side is slightly matte (Fig. 1).

The other colour is represented in House no. 1 and in the south church. The panes are of similar thickness as the yellowish ones, also with almost no visible impurities; the main differences are the colour, which is a very uniform light green (natural colour), and a much larger number of elongated air bubbles. One surface is usually smooth and glossy, while the other can still be quite smooth but sometimes striated or covered in swirls (on smaller fragments seen as grooves) (Fig. 2). These striations are interpreted differently by glass scholars. Some take them to be the result of the casting method, being either traces of a smoothing tool which flattened out the viscous glass mass or imprints of the wooden surface on which the molten glass had been poured (e.g. Kessler, Wolf,

Fig. 2: Tonovcov grad. Visible difference in the smoothness of both surfaces of a green window glass fragment from the southern church. Not to scale.

Sl. 2: Tonovcov grad. Vidna razlika v gladkosti obeh površin zelenega odlomka okenskega stekla. Ni v merilu.

Trümppler 2005, 7). Others argue they are traces of flattening out the blown cylinder and the annealing of the pane (e.g. Cramp 2006, 62; Schibille, Marii, Rehren 2008, 639–640; Foy, Fontaine 2008, 431).

House no. 1

The window glass from House no. 1 originated from the layers of use (the walking surface) and decay of the building, which is dated between the late 5th and early 7th c. (Ciglencečki, Modrijan, Milavec 2011, chapter 3.1). In contrast to the churches (see below), it was preserved in very small fragments that had partly smoothed and partly ragged edges, as if they had been abraded in the sediment. Consequently, they could not be assembled into larger pieces. Among the approximately 130 pieces (380 g), there is only one small yellowish fragment with one grozed edge. This shows that the windows of House no. 1 were most probably of plain rectangular shapes.

The walls of the house were not preserved to a height that would show window openings, so we know nothing about those. Some idea about the possible location of windows can be gained by plotting the glass fragments on the structure ground plan (Fig. 3; walls 13, 14 and 15 belong to an earlier structure).

Most concentrations of window glass from House no. 1 are of the bubbly green glass type with some yellowish fragments among them. The clearest concentration is around Wall no. 2, and it could be the remains of a green-glazed window (Fig. 4). The house was originally built as a single-room building, the annex was added some time

later (not precisely dated). This is visible from the construction of the walls (Walls nos. 8 and 11 are leaning on Wall no. 2) and from the fact that the outer face of Wall 2 was plastered while other walls of the annex were not; therefore, the plaster is the result of the earlier construction phase, while the added room was not treated the same way. The window in Wall no. 2 is an additional argument that the building existed for some time as a single-space house.

Some slightly stronger concentrations of green glass shards along the outer side of Wall no. 3 may indicate two more small windows in the back wall of the house, while the fragments along Wall no. 4 are probably too few to indicate another glazed aperture.

The situation in front of the house is more complicated. There is a large scattering of yellowish glass with a large part of a thickened edge in quadrant 716 (Fig. 5) and a smaller one of green glass closer to Walls 1 and 8 of the building (Fig. 6). The fragments were discovered in layers of use and decay of the house and in the humus. Perhaps a window in Wall no. 1 was composed of different glass panes, as was typical in buildings (Foy, Fontaine 2008, 432). Also possible is that one scattering represents the remains of an earlier, broken window pane that had been substituted by a green one at a later time.

The scattering in quadrant 666 is small and as the quadrant is already at quite a distance to the house and was literally packed with small finds. I do not think it represents more than the remains of everyday life in front of the house (Fig. 7).

An interesting point where the situation in House no. 1 again differs from that in the churches

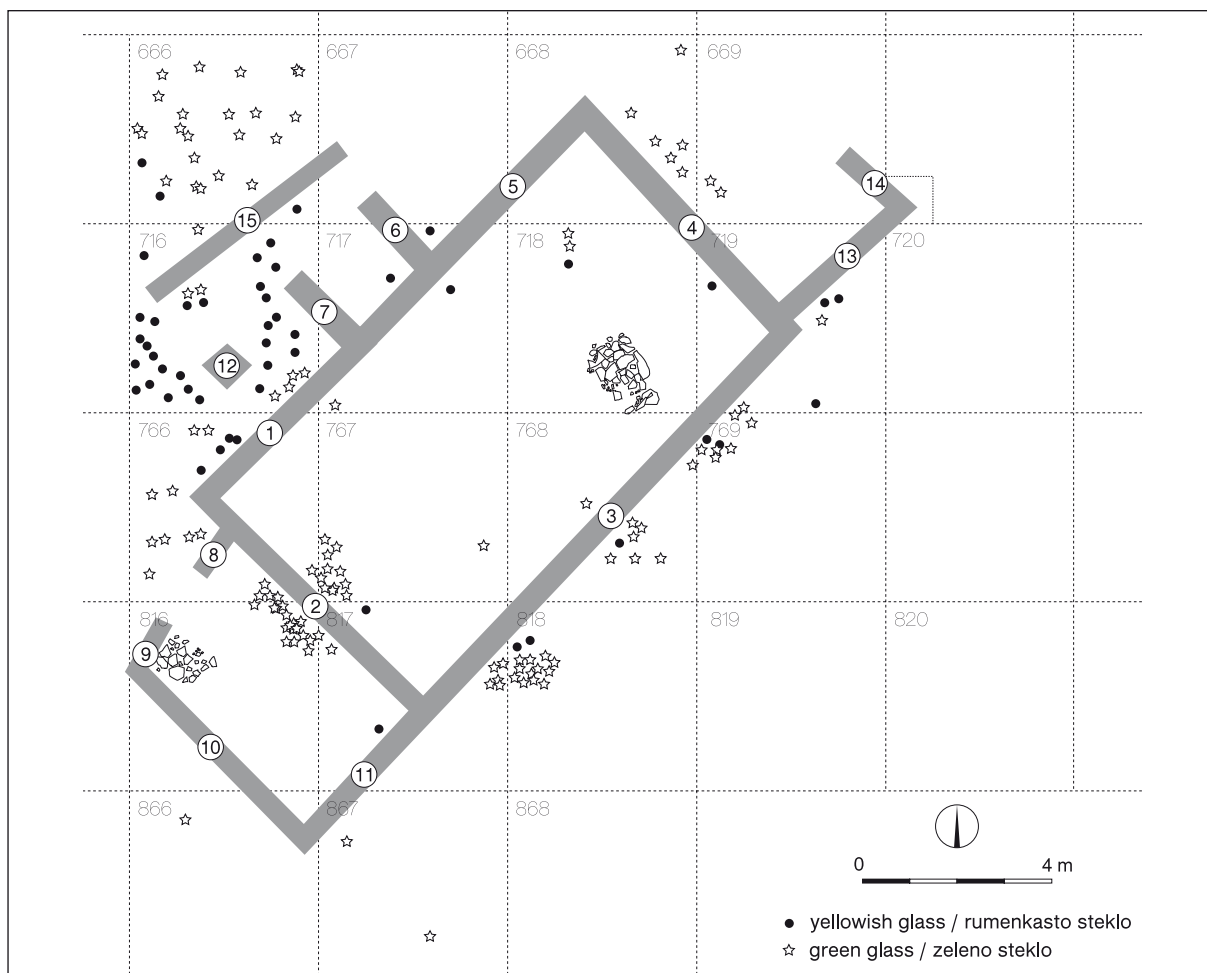

Fig. 3: Tonovcov grad. Distribution of window glass of House no. 1.

Sl. 3: Tonovcov grad. Razprostranjenost okenskega stekla v izkopnem polju hiše 1.

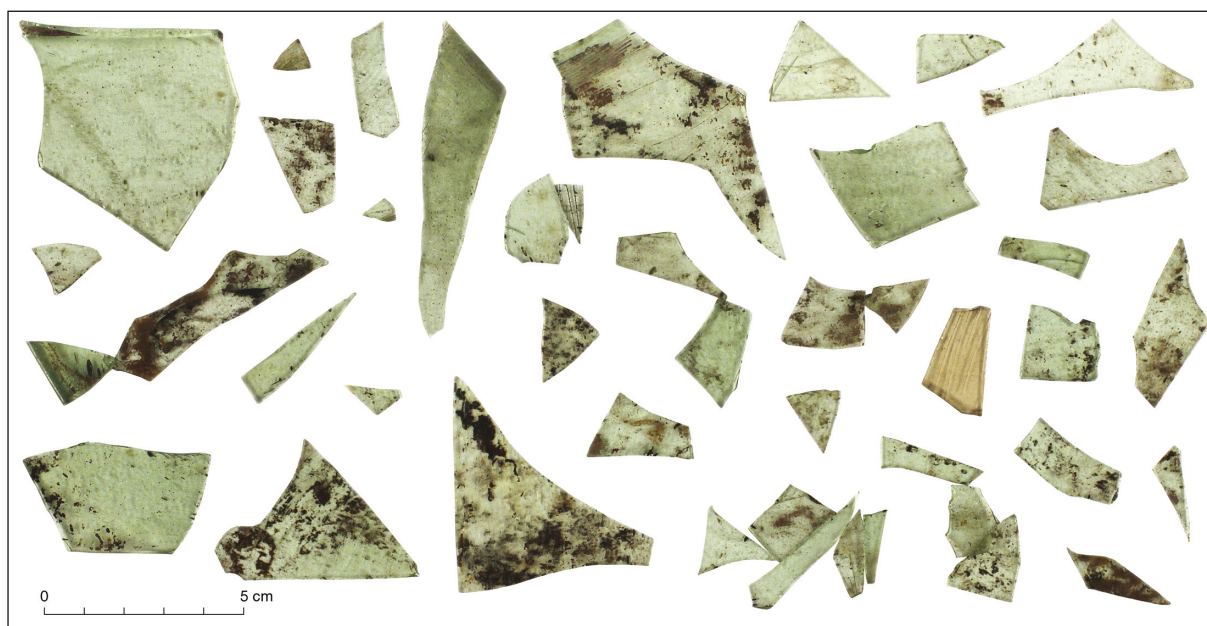

Fig. 4: Tonovcov grad. Window glass from House no. 1, Wall no. 2. (photo M. Zaplatil)

Sl. 4: Tonovcov grad. Okensko steklo iz hiše 1, zid št. 2. (foto M. Zaplatil)

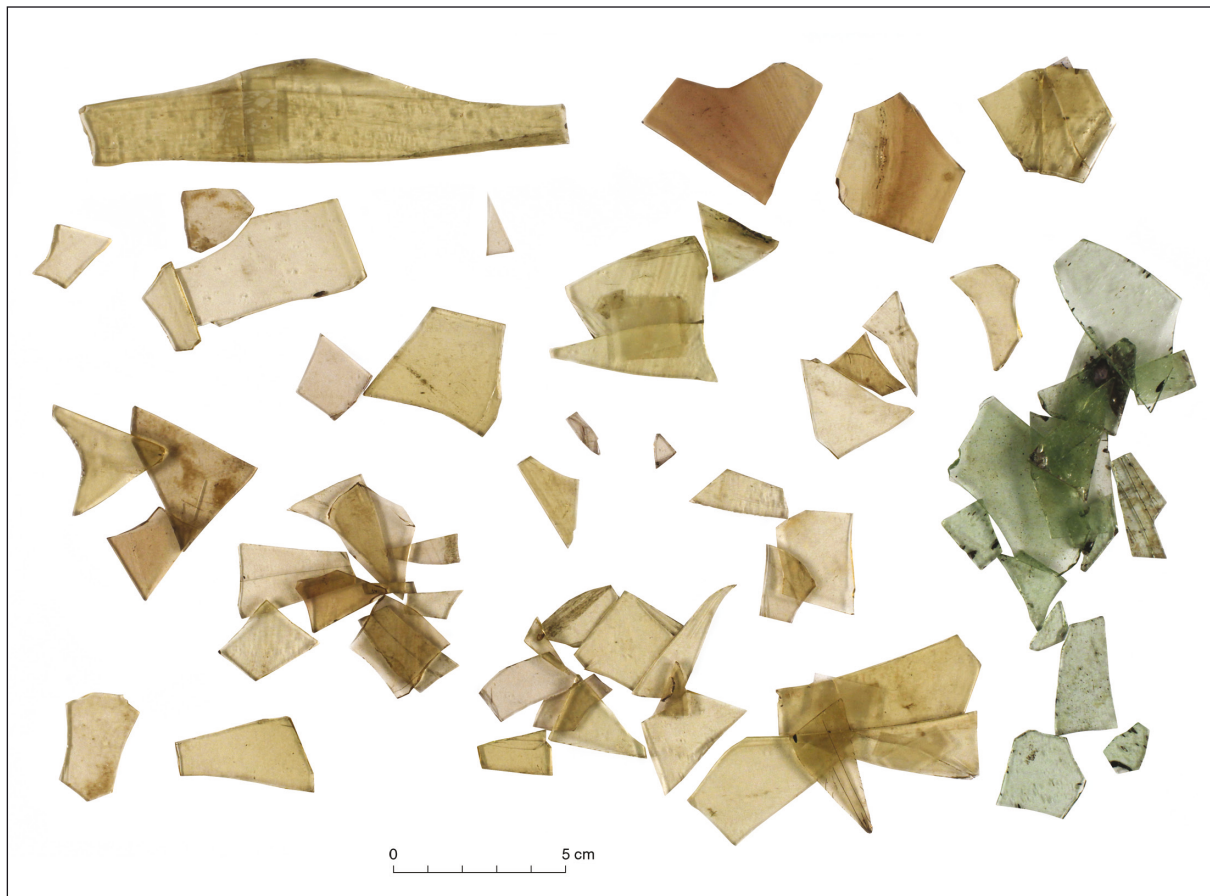

Fig. 5: Tonovcov grad. Window glass from House no. 1, quadrant 716. (photo M. Zaplatil)
Sl. 5: Tonovcov grad. Okensko steklo iz hiše 1, kvadrant 716. (foto M. Zaplatil)

Fig. 6: Tonovcov grad. Window glass from House no. 1, Walls nos. 1 and 8. (photo M. Zaplatil)
Sl. 6: Tonovcov grad. Okensko steklo iz hiše 1, zidova št. 1 in 8. (foto M. Zaplatil)

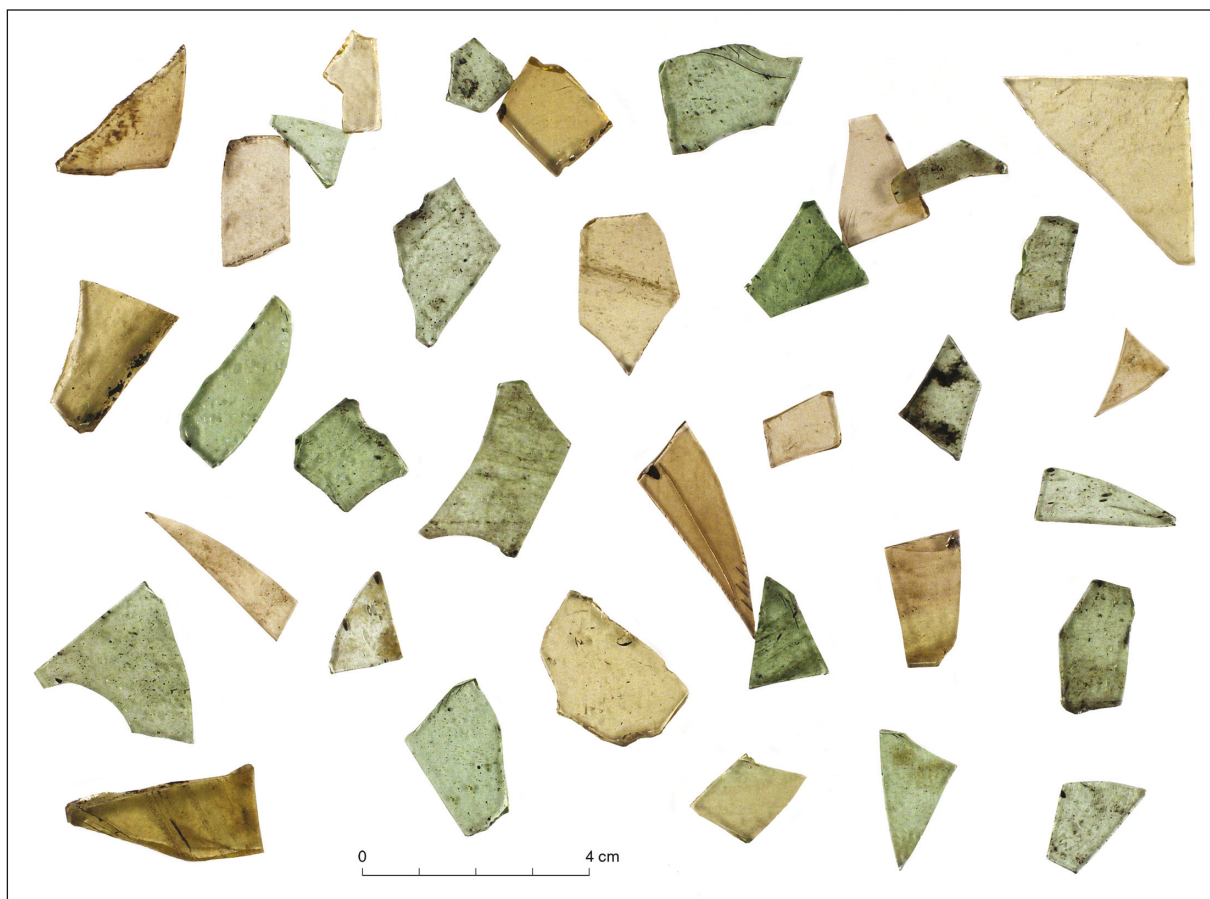

Fig. 7: Tonovcov grad. Window glass from House no. 1, quadrant 666. (photo M. Zaplatil)
 Sl. 7: Tonovcov grad. Okensko steklo iz hiše 1, kvadrant 666. (foto M. Zaplatil)

in that most of the glass was found on the outer side of the walls. Some pieces come from inside as well, but significantly fewer than from outside. The house was reused in the Early Medieval period, but the occupation layer from that period is situated on top of the fallen-off plaster and of a charred layer from a fire, which marked the end of use of the Late Antique building. Therefore, it is possible that the Early Medieval occupants removed the broken window glass from the inside of the house they were using, but the majority of the shards would probably have been under the layers of plaster.

Some pieces were found in a layer that represented the Early Medieval use of the structure (SU 10), but they are very few and compatible with the Late Antique majority, so they are probably residual in the later layer (for the Early Medieval occupation, see Milavec, Modrijan 2014, 262–263).

More questionably, three fragments of yellowish and green plate glass were found in a layer belonging to an earlier occupation of the area

where House no. 1 was built (SU 36; 4th–early 5th c.; see Ciglencečki, Modrijan, Milavec 2011, 168–178). The top of this layer represented the walking surface during the construction and use of the Late Antique house, and the shards could have been lost then. Alternatively, they could also be evidence of Late Roman glazing at the site, which would have used the same kind of glass as was in circulation later.

One fragment from this house was included in the samples to be analysed for provenance. It was a fragment of the yellowish glass and proved to have been made of un-recycled Levantine I glass mass (Šmit et al. 2013). It is highly likely that all of the yellowish panes in House 1 and the contemporary churches, which are highly uniform, are made of this glass type. The so-called Levantine I glass mass was produced with the sand of the Syro-Palestinian coast between the 4th and 9th centuries but was most popular and circulated very throughout the Mediterranean between the 5th and 7th centuries (Freestone 2005).

The ecclesiastical complex

The glass from the north and main church was of the yellowish type (Fig. 8; 13) while the south church only contained fragments of the green bubbly glass (Fig. 9). The window remains were mostly found on the mortar floors of the churches, together with a charred layer and the tegulae with

which the roof had been covered (Fig. 8). The pieces were large, with clear broken edges and could to a large extent be reassembled into their original shapes, which shows that there was little or no post-depositional activity. The largest part of glass from the main church had grozed edges and was shaped into geometrical forms, but that was not the case in the other two churches.

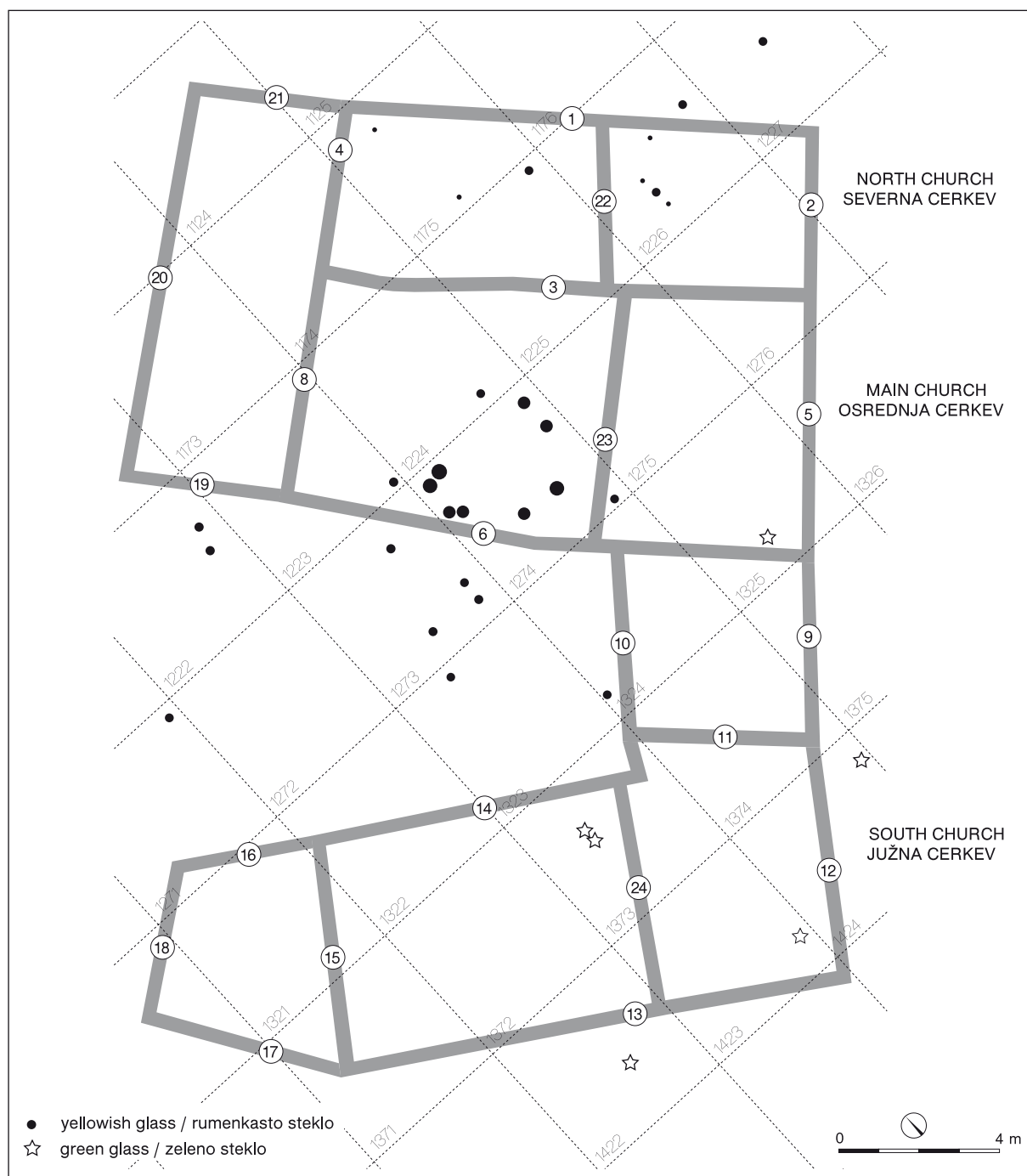

Fig. 8: Tonovcov grad. Distribution of window glass in the church complex.
Sl. 8: Tonovcov grad. Razprostranjenost okenskega stekla v sklopu cerkva.

The small room (possibly a memorial chapel) between the presbyteries of the main and the south church yielded no window glass fragments.²

Most of the glass was found inside the buildings in small quantities among the rubble that filled the deep space cut into the bedrock between the naves of the main and south church and in the destruction layer, which covered the entire complex.

A few fragments of window glass were also found in destruction layers of Structure no. 2, situated to the north of the complex. Structure no. 2 was not interpreted as a dwelling house but a shed or possibly a workshop, and only eight yellowish fragments were found in total; therefore, so it is probably safe to assume they came from the collapse of the churches that are situated on a plateau above Structure no. 2.

It remains unclear how the panes were fastened into the apertures. No traces of plaster, which could have held them, were found on the window pane fragments, and only a few lead strips (perhaps came) were discovered in the destruction layers in the space cut into bedrock between the main and south churches (Fig. 10; Modrijan, Milavec 2011, Pl. 47: 12). They are very thin and have no profiles, so their function is not clear. The panes were probably inserted into wooden frames or directly into stone openings.

The north church

Yellowish window pane fragments were discovered in and outside the north church (Fig. 8). Some were found in the destruction layer outside the building (20 fragments, 57 g), and some lay on the mortar floor of the church (7 pieces), in the nave and in the presbytery that were separated only by a low stone wall. The pieces from the presbytery include a part of the edge of a pane, 13 cm long (Fig. 11). None of the fragments were grozed. It is probably safe to assume that one or perhaps two small windows with rectangular yellowish panes were inserted into the north church wall.

One fragment in the nave was discovered under the niveau of the mortar floor. Additionally, in two test trenches that were dug under the well-preserved mortar floors of the church to establish the stratigraphy underneath, three fragments of

Fig. 9: Tonovcov grad. Window glass from the south church.
Sl. 9: Tonovcov grad. Okensko steklo iz južne cerkve.
(photo / foto M. Zaplatil)

Fig. 10: Tonovcov grad. Lead strips from the church complex.
Sl. 10: Tonovcov grad. Svinčeni trakovi iz sklopa cerkva.

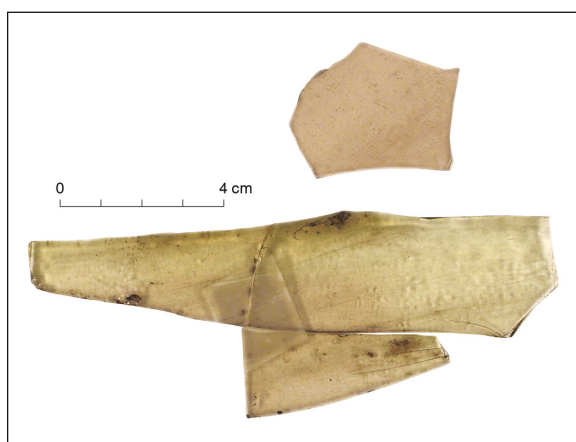

Fig. 11: Tonovcov grad. Window glass from the north church.
Sl. 11: Tonovcov grad. Okensko steklo iz severne cerkve.
(photo / foto M. Zaplatil)

² In contrast to the plot in the first publication (Milavec 2011, Fig. 3.3).

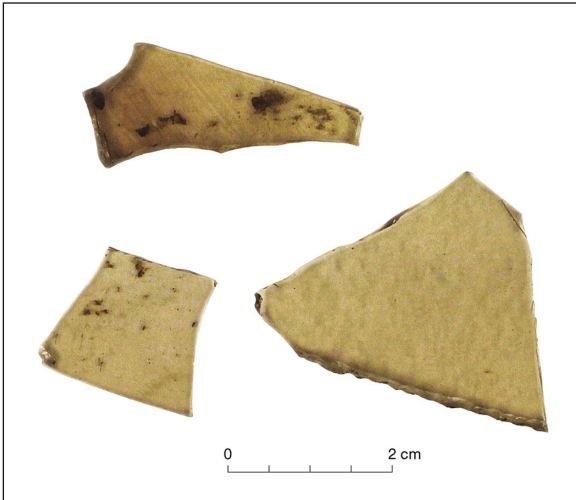

Fig. 12: Tonovcov grad. Window glass from under the mortar floor of the north church. (photo M. Zaplatil)
 Sl. 12: Tonovcov grad. Okensko steklo izpod estriha severne cerkve. (foto M. Zaplatil)

yellowish plate glass were found (Fig. 12). They are similar to the rest of the yellowish glass found in the church and were found in a layer under the base of the mortar floor. Mortar floors were added to the church complex in a later reconstruction phase, most probably around the middle of the 6th c. (see Ciglenečki, Modrijan, Milavec 2011, chapter 3.3); therefore, it seems these finds confirm that glazing was a part of the original construction of the buildings.

The main church

The largest quantity of glass (444 g), all yellowish, was found in this building, in the charred destruction layer mixed with a large quantity of tegulae on the mortar floor in the middle of the nave. The glass lay closer to the south wall (Fig. 8: Wall no. 6).

The largest part of glass from the nave could be reassembled, and a number of shapes were recognized (Fig. 13). Not all are complete, so only the more reliably reconstructed ones were photographed. There are 10 or 11 triangles (Fig. 13: 1–4, 6–7, 10–11, 13?, 14–16), one parallelogram (Fig. 13: 12) and two parts that could have represented a parallelogram (Fig. 13: 5, 8). There is also a large, very thin and clear piece without any edges (Fig. 13: 9) and a number of fragments that could not be assembled, but some of them look like parts of three further triangles.

The dimensions of the parallelogram are $12 \times 12.5 \times 12 \times 12.5$ cm. The dimensions of the reasonably complete triangles are $11 \times 9 \times 7.5$ cm (Fig. 13: 1), $11.5 \times 6 \times 8$ (Fig. 13: 2), $12 \times 11.5 \times 10.5$ cm (Fig. 13: 4), $10.5 \times 10 \times 9.5$ cm (Fig. 13: 7), and $15 \times 10 \times 9.5$ cm (Fig. 13: 10).³

Some edges are thickened; some are only rounded, and some are cut but not rounded. Most of the shapes were achieved using grozing, a technique by which small pieces of the glass edge are broken off to form the desired shape. The result looks like retouch on stone tools with often an additional trace of the grozing tool (pliers) above the grozed edge (Fig. 14).

How the shapes were assembled into a pattern, or more patterns, is not possible to determine. For the windows at the church at Sion, Sous-les-Scex in Switzerland, interesting propositions were made as to the compositions of differently coloured triangles into blue hexagons among yellow triangles in the manner of cloisonné-decorated contemporary fibulae (the windows are dated to the 5th and 6th c.; Kessler, Wolf, Trümpler 2005, Figs. 10, 11). Those are probably Late Antique beginnings of stained windows. At Sion, the triangles are smaller and the glass mass was intentionally coloured. At Tonovcov grad, the single analysed fragment of window glass (from House no. 1, but of the same yellowish type) showed no added colouring agents.

As pointed out above, there were no plaster remains on the glass and no leaden comes were recovered from inside the church, so it is not possible to say how the panes were held in place.

Surprisingly perhaps, no window glass was found in the presbytery, except for a minuscule sliver of the green glass. This does not necessarily mean that there were no windows, but between the eastern wall and the clergy bank in the presbytery remains of glass lamps and beakers were found (Milavec 2011, 91, Fig. 3.2). Perhaps the presbytery was intentionally left dark(er) to be illuminated in a different way by glass lamps. The quantity of light that could have reached presbytery would have depended on the height of the altar screen. The preserved height of the wall separating the nave and the presbytery is only 10–20 cm above the presbytery floor (and about 60 cm above the floor of the nave) with no indication that it was ever higher or that a wooden construction was built on top of it.

³ The measurements were taken only approximately since the edges are uneven and usually the tips are chipped off.

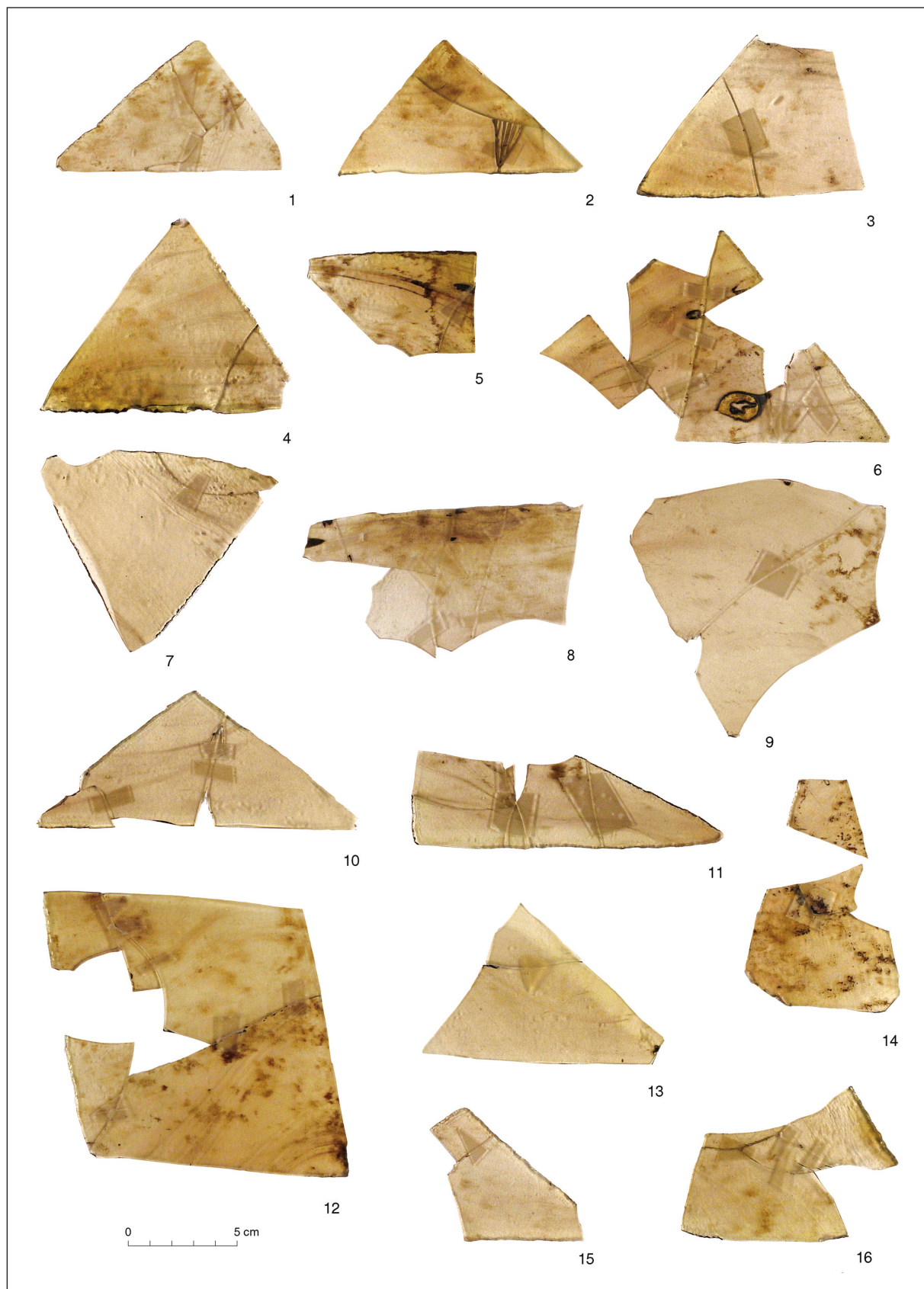

Fig. 13: Tonovcov grad. Window glass from the main church. (photo M. Zaplatil)
 Sl. 13: Tonovcov grad. Okensko steklo iz osrednje cerkve. (foto M. Zaplatil)

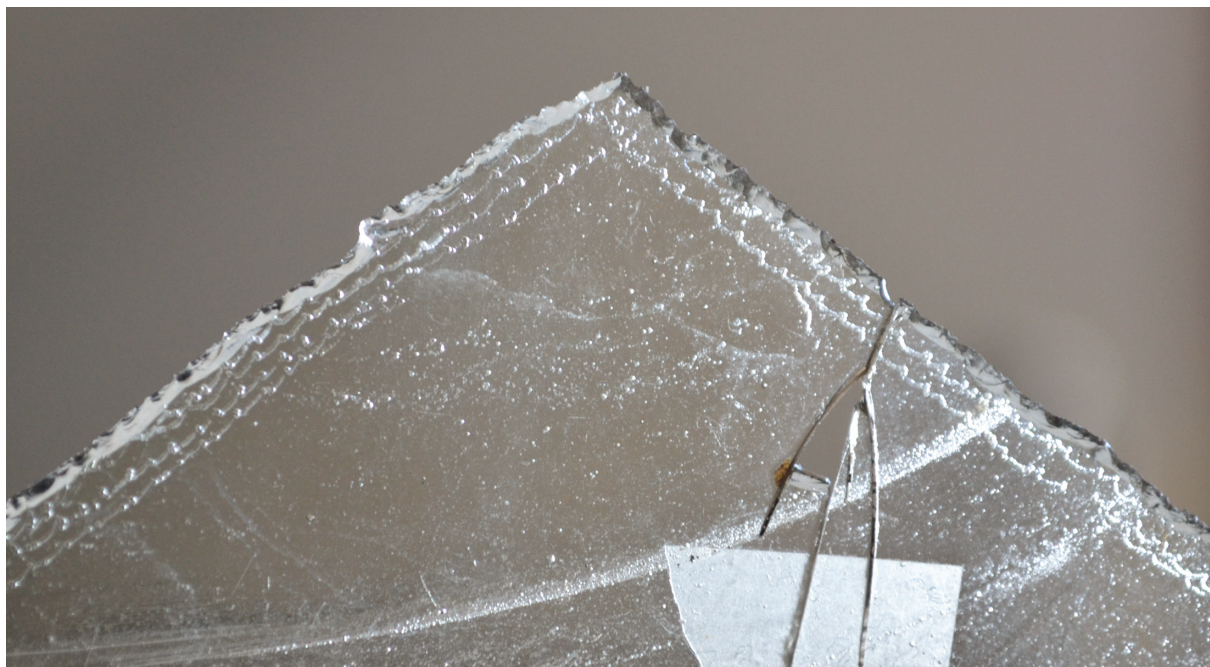

Fig. 14: Tonovcov grad. Tool marks on grozed edge of window glass fragment from the main church. Enlarged.
Sl. 14: Tonovcov grad. Sledi orodja na oddrobljenem robu odlomka okenskega stekla iz osrednje cerkve. Povečano.

The south church

The smallest amount of glass was found in this final addition to the complex (6 fragments, 16 g). The fragments from inside and outside the church are all made of green glass, and none of them are grozed. The glass appears identical to the green fragments from House no. 1.

Apparently, there was a window in one of the walls but it is not possible to say where it was. The pieces in the outer destruction layer were found to the east and south, but beyond the south wall of this church, the bedrock falls steeply into a ravine with a small torrent stream and most of the rubble of the building must have slid down the rock face.

Conclusion

The north and main church had windows made of yellowish glass; the nave of the main church was decorated with at least one window with geometrical shapes. The later addition of the south church was equipped with different, green glass. Unless most of it had collapsed down the southern rock face of the settlement plateau together with the walls, there must have been only a small window in this church, probably in the nave. According to similar

cases, it was not unusual that the same building, especially churches, had windows made of differently coloured glass (Foy, Fontaine 2008, 432) so this change in colour is perhaps not caused by the difference in the time of construction. It is interesting that the south church window(s) was made of the same type of glass as most of the presumed windows in House no. 1, which we assume was built more or less contemporarily as the first two churches. As already said, the difference in material does not necessarily mean different construction periods but it is nevertheless interesting.

The presbytery of the main church, where no window glass was found, probably had no windows. It is unlikely that any existing windows in this space would have remained unglazed. It is more probable that it was illuminated by glass lamps. Four typical handles of lamps were discovered behind the semi-circular clergy bank, together with some beaker fragments. The small room next to it contained neither glass windows nor hanging lamps. Small flasks and beakers were deposited there; any of the beakers or goblets could have been used as lamps.

Most of the glass was probably made of the same mass as the analysed piece from the lower-lying House no. 1, unrecycled Levantine I, which is the same raw glass as was used for the hanging lamps in the churches (Šmit et al. 2013, Fig. 3).

WINDOW GLASS FROM SOME CONTEMPORARY SITES

In the following is a short review of some of the Late Antique (mostly 5th–7th c. AD) sites in Slovenia and the nearby countries. Looking at a selection of the published churches and settlements, I wished to establish how often window glass is at least mentioned in publications and to obtain an impression of how often it may have been used.

From the church at Korinjski hrib above Veliki Korinj, window glass is mentioned by Ciglenečki (1985, 265) while more details are given in excavation reports and diaries. One fragment of yellowish glass from the destruction layer inside the church,

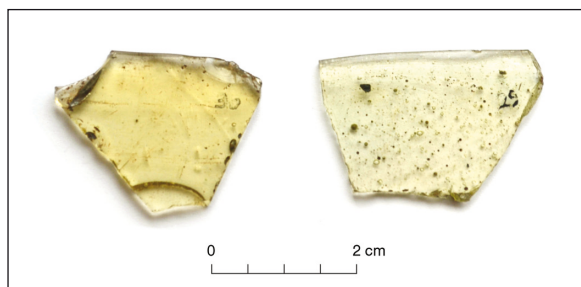

Fig. 15: Korinjski hrib. Window glass from outside Tower no. 1.
Sl. 15: Korinjski hrib. Okensko steklo z zunanje strani stolpa 1.

very similar to the yellowish glass from Tonovcov grad, was found among the small finds from the site.⁴ Outside Tower no. 1, one fragment of quite clear and transparent yellowish glass and one greenish piece with many air bubbles were found (Fig. 15). Outside Tower no. 3, a greenish bubbly fragment was discovered. The quality and colours are very similar to both Tonovcov grad glass types. Other fragments were not preserved among the finds from this site. Probably more glass was found, but it was either not kept or was lost later. Judging by the preserved pieces, a similar situation to Tonovcov grad can be expected: two types of window panes that were used both in the church and in (at least some of the) the towers.

At Ajdovski gradec, above Vranje near Sevnica, greenish-yellowish window glass is reported from the narthex of the upper church and from the lower church in the space to the south of the rectangular apse of the baptistery (Petru, Ulbert 1975, 28, 39,

48, Pl. 19a; – Knific, Sagadin 1991, 52, cat. no. 11; – Bitenc, Knific 2001, cat. no. 152). The published fragments are not grozed, and one of the panes was partially reassembled into a rectangle with one edge measuring approximately 20 cm.⁵ One fragment from House A (yellowish) and one from Trench 1 (greenish) were also published (Knific 1979, cat. nos. 42, 167). During the excavations of House D, greenish, blue-green and yellowish window pane shards were found in the destruction layer (Mirnik 1984, 23; Pl. 1: 17,18,21,23–27). Again, window panes in similar colours were apparently used both in churches and houses in Ajdovski gradec.

From the settlement of Rifnik near Šentjur, window glass was mentioned by Schmidt (1944, 79). Bausovac additionally reports fragments from the apse of the larger church and from Houses no. 6 and 7 (Bausovac 2011, 18, 22).

Fragments of window glass lay in the apse of the church at Gradec above Mihovo (Ciglenečki 1987, 143).

In the north-western corner of the presbytery of the upper church at Kučar near Podzemelj, some pieces of glass were found on the mortar floor (Dular, Ciglenečki, Dular 1995, 75). It is not clear from the publication whether window panes are indicated, but it is very probable. If they were pieces of vessels, they would have been shown in the plates and discussed in the chapter on small finds. A few glass fragments were also discovered in the baptistery; some of them are possibly window glass (Dular, Ciglenečki, Dular 1995, 100).

From Kranj, only a few pieces of window glass have been published thus far, but the extensive recent excavations in the city centre will doubtlessly bring new data. Sagadin published two fragments of window glass, of which one shows signs of grozing, from the Khieselstein courtyard (Sagadin 2004, Fig. 6: 19,20) and additional yellowish and greenish fragments from the same site and from the Late Antique tower (site Tomšičeva 38) in his unpublished PhD thesis (Sagadin 2008, Pls. 39: 22; 52: 17–21).

From the excavations of the Late Antique and Early Medieval settlement remains at the site of Kapucinski vrt in Koper, Cunja reported three yellowish pieces and one green fragment of window glass (Cunja 1996, 82–83, Pl. 5: 82–85), but it is not possible to determine from the publication to which phase they belong.

⁴ The excavation documentation and finds are kept temporarily at the Institute of Archaeology (IZA ZRC SAZU) in Ljubljana.

⁵ Estimated from the photograph in Bitenc, Knific 2001, cat. no. 152.

At Hemmaberg in Carinthia, yellowish to greenish window glass with a thickness of 0.8–2 mm⁶ from the fourth and fifth churches (the western complex) is discussed in the publication. The author mentions that it was found in the layers of use in the northern transept and apse of the fourth church and in the sacristy and apse of the fifth church. She also mentions remains of window panes from the levelling strata underneath the churches, but writes that no window glass was found in other buildings except churches (Ladstätter 2000, 184–185, Fig. 69). For the eastern church complex at Hemmaberg, yellow-green window glass is mentioned by Glaser (1991, 73).

The window glass from the Teurnia (Sankt Peter im Holz) cemeterial church was mentioned by Egger (1916, 25). Ladstätter mentioned an oral communication by Glaser for the presence of window panes in the Teurnia episcopal church (Ladstätter 2000, 185 fn. 1244).

Window glass was recovered from the apse of the church at Laubendorf (Dolenz 1962, 49, 52) and from the eastern clergy bank at the Lavant church (Miltner 1953, 48).

At Duell, window panes were discovered in Church I (Egger 1929, 198, 201), and 23 pieces of yellow, brownish and green 0.9–4.0 mm thick panes were found in the nearby 'Pfarrhaus' (Steinklauber 2013, 48; Pl. 140: D 375).

At Invillino in the Tagliamento valley, partially melted yellowish and greenish window glass was found in the charred layer that marked the end of use of the church nave on Colle di Zuca. Bierbrauer notes that there were no apparent concentrations of the scattered fragments and that no conclusions as to the location of windows could be made (Bierbrauer 1988, 41, 44). On the settlement plateau on Colle Santino, 70 fragments of brownish, light green or light yellow and colourless glass were found, mostly in the humus or in and around Roman structure complexes A–B (Bierbrauer 1987, 285).

During the excavations of the large church at San Martino di Ovaro in Carnia, window glass of different colours was observed and later analysed and published. In the church nave and baptistery, clear panes were used, while in the reliquary room (intentionally coloured) blue window glass was found. The analyses showed that both window panes and vessels found in the church were made of Levantine I glass mass (Zucchiatti et al. 2007, 308, 311).

A limited amount of window glass was found in the destruction layers of the large building

at Monte Barro, of which three types could be recognized: thin greenish panes, less transparent thicker ones and some very thick yellowish glass (Ubaldi 1991, 92–93).

Large quantities of yellowish and greenish window glass (ca. 1100 fragments) were discovered in most buildings at Gradina near Jelica in Serbia. It was found in Houses I–IV, VI and in all the basilicas (A–E), but the largest quantity was recovered from the so-called representative House VI (20%) and Basilica C (35%). The panes are reconstructed as rectangular, but signs of grozing are also reported (Križanac 2009, 276–277, Fig. 14; Milinković 2010, 152–153, Fig. 189). In the eastern wall of the northern annexe of Basilica D, a 'mushroom-shaped' window (ca 45 × 75 cm: Milinković 2010, Fig. 227; Pl. IV: 4) was discovered which can indicate the shape and size of an actual window. Križanac also mentions remains of plaster on some fragments so this is probably how they were set into the apertures (Križanac 2009, 276).

Similarly window glass mostly in yellowish and greenish hues with clear cut, rounded and grozed edges was found both in houses and in the church at Vrsenice, Serbia (Stamenković 2009, 192–194; Pl. II).

Window glass was found in large quantities at Caričin grad. Apart from the more common light colour, some deep blue fragments were also found (Drauschke, Greiff 2010a, 57–58; Fig. 4).

Even though window glass is given very different levels of attention in different publications, it is clear from the above that it was widely used, especially in the churches, but also other structures. Most often the yellowish to greenish tones are mentioned in publications, but sometimes there are other colours as well. In rare cases, even parts of window apertures are preserved, or plaster is mentioned as means of fastening the panes into frames. Grozed edges are not frequently reported but that does not mean that they are nor present. Usually, they are noticed during the detailed analyses of the glass, which were not always performed. Even this small set of data seems enough to conclude that window glass was not a luxury commodity but a usual part of furnishings of Late Antique buildings in the discussed area.

CONCLUSION

At the fortified hilltop settlement of Tonovcov grad near Kobarid in western Slovenia, window glass was found in the layers of use and destruction

⁶ 0.8 to 2 cm in the publication, but that is most likely a mistake.

of the Late Antique house and church complex. Two different colour types are represented, both natural and not achieved by adding colorants. The first is mostly yellowish, sometimes veering into greenish or brownish tones, and the second is of a uniform light green hue. The glass pane fragments show the usual characteristics of the cylinder-blowing process; some of the panes were shaped by grozing.

In and around House no. 1, the shards of mostly green glass indicate the presence of a number of probably small windows. The panes were apparently set directly into the openings or into wooden frames since plaster remains or lead came were not found with the glass.

In the north and main church, yellowish glass was found while the south church was glazed with the green glass, completely similar to the glass from House no. 1. The small room between the presbyteries of the main and south church (presumably memorial chapel) yielded no remains of plate glass. The most interesting discovery was the large number of carefully cut and grozed geometrical shapes (triangles and parallelograms) that must have formed one or more windows in the nave of the main church at Tonovcov grad. They represent the early predecessor of the stained (painted) glass windows, production of which began a few centuries later.

A short review of a selection of contemporary sites showed that glazed windows were not a rare occurrence in the south-eastern Alpine settle-

ments, and that we can expect it in the churches and probably in most houses. The shaped and patterned window(s) from the main church at Tonovcov grad was nevertheless a surprise. Even though the window(s) cannot be reconstructed, the remains indicate that special attention was paid to the lighting of the interior and that a particular effect was desired. The yellowish panes were very probably made from the same glass mass (Levantine I) used for the vessels, which suggests a common supply or a local workshop. Yellowish and green glass was used simultaneously; both types seem to have been available during the construction of House no. 1 and the churches.

Not enough 'vitrail mosaïque' windows have been discovered in general to be able to say whether the case of the main church at Tonovcov grad was the norm or an exception at the time. It is an attractive idea to see it as something special, since Tonovcov grad is considered to be an ecclesiastical centre, but more sites should be analysed before such a conclusion can be reached. In any case, the established supply of Mediterranean oil and wine and later the glass evidence with the Levantine and Egyptian glass for vessels and lamps were among the first signs that slowly started to change the image of the hilltop settlements from mere refuges to remote autarkic villages and finally to something closer to small towns (Ciglencečki 2011). Window panes continue to shed light onto the living culture of Late Antiquity.

ARLETTI, R., G. VEZZALINI, S. BENATI, L. MAZZEO SARACINO, A. GAMBERINI 2010, Roman window glass, a comparison of findings from three different Italian sites. – *Archaeometry* 52, 252–271.

BASS, G., B. LLEDO, S. MATTHEWS, R. H. BRILL 2009, *Serçe Limani 2: The Glass of an Eleventh-Century Shipwreck*. – Texas.

BAUSOVAC, M. 2011, *Študija poznoantične lončenine iz utrjene višinske naselbine Rifnik pri Šentjutju*. – Unpublished PhD thesis / neobjavljeno doktorsko delo. Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

BIERBRAUER, V. 1987, *Invillino-Ibligo in Friaul 1. Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 33.

BIERBRAUER, V. 1988, *Invillino-Ibligo in Friaul 2. Die spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchen*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 34.

BITENC P., T. KNIFIC (eds. / ur.) 2001, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*. – Ljubljana.

CIGLENEČKI, S. 1985, Potek alternativne ceste Siscija–Akvilleja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja. Preliminarno poročilo o

raziskovanju Korinjskega hriba in rekonosciranjih zahodne Dolenjske (Der Verlauf der Alternativstrasse Siscia-Aquileia im Raum von Westdolenjsko und Notranjsko in der Zeitspanne vom 4. bis zum 6. Jh. Präliminarbericht über die Erforschung des Korinjski hrib und die Rekonoscierungen von Westdolenjsko). – *Arheološki vestnik* 36, 255–284.

CIGLENEČKI, S. 1987, Zidani Gaber nad Mihovim (Poznoantična utrdba / Late Roman Fortified Settlement). – *Arheološki pregled* 28 (1989), 143.

CIGLENEČKI, S. 2011, Von römischen Städten zu spätantiken Höhensiedlungen zentralörtlichen Characters. – In / V: J. Macháček, Š. Ungerman (eds. / ur.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Studien zur Archäologie Europas 14, 183–195.

CIGLENEČKI, S., Z. MODRIJAN, T. MILAVEC 2011, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Naselbinski ostanki in interpretacija / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Settlement remains and interpretation*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 23.

CRAMP, R. 2006, *Wearmouth and Jarrow Monastic Sites 2*. – Swindon.

- CUNJA, R. 1996, *Poznorimski in zgodnj srednjeveški Koper. Arheološko izkopavanje na bivšem Kapucinskem vrtu v letih 1986-1987 v luči drobnih najdb 5. do 9. stoletja / Capodistria Tardoromana e Altomedievale. Lo scavo archeologico nell'ex orto dei Cappuccini negli anni 1986-1987 alla luce dei reperti dal V al IX secolo D.C.* – Koper.
- DELLACQUA, F. 1997, Ninth-century window glass from the monastery of San Vincenzo al Volturno (Molise, Italy). – *Journal of glass studies* 39, 33–41.
- DOLENZ, H. 1962, Die frühchristliche Kirche von Laubendorf am Millstätter See. – *Carinthia* I 152, 38–64.
- DRAUSCHKE, J., S. GREIFF 2010a, Early Byzantine glass from Caričin grad/Iustiniana prima (Serbia). First results concerning the composition of raw glass chunks. – In / V: B. Zorn, A. Hilgner et al. (eds. / ur.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, RGZM Tagungen 9, 53–67.
- DRAUSCHKE J., S. GREIFF 2010b, Chemical aspects of Byzantine glass from Caričin grad/Iustiniana Prima (Serbia). – In / V: J. Drauschke, D. Keller (eds. / ur.), *Glass in Byzantium – production, usage, analyses*, RGZM Tagungen 8, 25–46.
- DULAR, J., S. CIGLENEČKI, A. DULAR 1995, *Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju / Kučar. Eisenzeitliche Siedlung und frühchristlicher Gebäudekomplex auf dem Kučar bei Podzemelj.* – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 4.
- EGGER, R. 1916, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum.* – Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 19.
- EGGER, R. 1929, Ausgrabungen in Feistritz a. d. Drau, Oberkärnten. – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 25, 159–216.
- FOY, D., S. FONTAINE 2008, Diversité et évolution du vitrage de l'antiquité et du haut moyen âge. Un état de la question. – *Gallia* 65, 405–459.
- FREESTONE, I. C. 2005, The Provenance of Ancient Glass through Compositional Analysis. – *Material Research Society Proceeding* 852, OO8.1.1–13.
- GLASER, F. 1991, *Das frühkristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg.* – Aus Forschung und Kunst 26.
- GLOZZO, E., A. SANTAGOSTINO BARBONE, F. D'ACAPITO 2012, Waste glass, vessels and window panes from *Thamusida* (Morocco): grouping natron-based blue-green and colourless Roman glasses. – *Archaeometry* 55/4, 609–639.
- KANYAK, S. 2009, Late Roman/Early Byzantine Window Glass from the Marmaray Rescue Excavations at Sirkeci, Istanbul. – In / V: E. Lafli (ed. / ur.), *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, Colloquia Anatolica et Aegaea – Acta Congressus Communis Omnium Gentium Smyrnae II, Dokuz Eylül University Faculty of Arts Department of Archaeology Division for Medieval Archaeology Publication Series 1, 25–47, Izmir.
- KESSLER, C. M., S. WOLF, S. TRÜMPLER 2005, Die frühesten Zeugen ornamentaler Glasmalerei aus der Schweiz: die frühmittelalterlichen Fensterglasfunde von Sion, Sous-les-Scex. – *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 62 (1/05), 1–30.
- KNIFIC, T. 1979, Vranje pri Sevnici. Drobne najdbe z Ajdovskega gradca (Vranje bei Sevnica. Kleinfunde aus Ajdovski gradec). – *Arheološki vestnik* 30, 732–785.
- KNIFIC, T., M. SAGADIN 1991, *Pismo brez pisave. Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem / Carta sine litteris. The Archaeology of the first Centuries of Christianity in Slovenia.* – Ljubljana.
- KRIŽANAC, M. 2009, Glass from Early Byzantine Gradina in Mount Jelica (Serbia). – In / V: E. Lafli (ed. / ur.), *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, Congressus Internationales Smyrnenses II, Dokuz Eylül University Faculty of Arts Department of Archaeology Division for Medieval Archaeology Publication Series 1, 265–284, Izmir.
- LADSTÄTTER, S. 2000, *Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmaberg.* – Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 35.
- MILAVEC, T. 2011, Steklene najdbe / Glass finds. – In / V: Z. Modrijan, T. Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 83–119.
- MILAVEC, T., Z. MODRIJAN 2014, The transition between Late Antiquity and Early Middle Ages in western Slovenia and Friuli. – *Hortus Artium Medievalium* 20, 260–271.
- MILINKOVIĆ, M. 2010, *Gradina na Jelici. Ranovizantijski grad i srednjovekovno naselje / Die Gradina auf der Jelica. Frühbyzantinische Stadt und mittelalterliche Siedlung.* – Beograd.
- MILTNER, F. 1953, Die Ausgrabungen in Lavant/Osttirol. – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 40, 15–92.
- MIRNIK, I. 1984, *Ajdovski gradec nad Vranjem pri Sevnici. Arheološka izkopavanja 1980–1982*, Graduation thesis / diplomsko delo, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- MIRTI, P., A. LEPORA, L. SAGUÏ 2000, Scientific analysis of seventh-century glass fragments from the Crypta Balbi in Rome. – *Archaeometry* 42, 359–374.
- MIRTI P., P. DAVIT, M. GULMINI, L. SAGUÏ 2001, Glass fragments from the Crypta Balbi in Rome: the composition of eight-century fragments. – *Archaeometry* 43, 491–502.
- MODRIJAN, Z., T. MILAVEC 2011, *Poznoantična višinska utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds.* – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24.
- PETRU, P., T. ULBERT 1975, *Vranje pri Sevnici. Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradcu / Vranje bei Sevnica. Frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski gradec.* – Katalogi in monografije 12.
- REHREN, Th., I. C. FREESTONE 2015, Ancient glass: from kaleidoscope to crystal ball. – *Journal of archaeological science* 56, 233–241.
- SAGADIN, M. 2004, *Poznoantična steklarska delavnica (?) v Kranju (A Late Antique glass workshop (?) in Kranj).* – V / In: I. Lazar (ed. / ur.), *Drobci antičnega stekla / Fragments of Ancient glass*, Annales Mediterranea, 107–114, Koper.
- SAGADIN, M. 2008, *Od Karnija do Kranja. Arheološki podatki o razvoju poselitve v antičnem in zgodnj srednjeveškem obdobju.* – Unpublished PhD thesis / neobjavljeno doktorsko delo, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

- SCHIBILLE, N., F. MARIJ, Th. REHREN 2008, Characterization and provenance of Late Antique window glass from the Petra Church, Jordan. – *Archaeometry* 50, 627–642.
- SCHMIDT, W. 1944, Das ostgotische Dorf auf dem Reichenegg bei Anderburg. – *Untersteirischer Kalender* 3, 77–80.
- STAMENKOVIĆ, S. 2009, Kasnoantično staklo sa Gradine u Vrsenicama (The Late Antique Glass from the Site of Gradina in Vrsenice). – In / V: M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice. Kasnoantično i srpsko ranosrednjovjekovno utvrđenje / Vrsenice. Late Roman and Serbian Early Medieval fortress*, 189–195, Beograd.
- STEINKLAUBER, U. 2013, *Fundmaterial spätantiken Höhensiedlungen in Steiermark und Kärnten. Frauenberg im Vergleich mit Hoischhügel und Duel.* – Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 61.
- ŠMIT, Ž., T. MILAVEC, H. FAJFAR, Th. REHREN, J. W. LANKTON, B. GRATUZE 2013, Analysis of glass from the post-Roman settlement Tonovcov grad (Slovenia) by PIXE–PIGE and LA–ICP–MS. – *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 311, 53–59.
- UBOLDI, M. 1991, Vetri. – In / V: G. P. Brogiolo, L. Castelletti (eds. / ur.), *Archeologia a Monte Barro I. Il grande edificio e le torri*, 85–93, Lecco.
- WOLF, S., C. M. KESSLER, W. B. STERN, Y. GERBER 2005, The composition and manufacture of Early Medieval coloured window glass from Sion (Valais, Switzerland) – a Roman glass-making tradition or innovative craftsmanship? – *Archaeometry* 47, 361–380.
- ZUCCHIATTI, A., L. CANONICA, P. PRATI, A. CAGNANA, S. ROASCIO, A. CLIMENT-FONT 2007, PIXE analysis of V–XVI century glasses from the archaeological site of San Martino di Ovaro (Italy). – *Journal of Cultural Heritage* 8, 307–314.

Poznoantično okensko steklo z višinske naselbine Tonovcov grad pri Kobaridu

UVOD

Okensko steklo je ena od tem, ki so bile precej zapostavljene v raziskavah rimskega in porimskega obdobja v Sloveniji. Včasih je omenjeno v zaokroženih objavah posameznih najdišč (Petru, Ulbert 1975, 28, 39, 48) in le redko narisano ali fotografirano (Knific, Sagadin 1991, 52, kat. št. 11; Bitenc, Knific 2001, kat. št. 152). V prvem poskusu predstavitve okenskega stekla s poznoantičnih naselbin (Milavec 2011) se mu ni godilo dosti bolje, saj je bilo le omenjeno in prikazano na kartah razprostranjenosti. Tudi v širših sredozemskih raziskavah stekla je bilo resno upoštevano precej pozno (zbrano pri Foy, Fontaine 2008).

Kljub temu pa je bilo okensko steklo različnih barv in oblik del opreme in okrasa predvsem poznoantičnih cerkva. Ni omogočalo le, da je zbrana skupnost videla ven ali da je svetloba lahko vstopila v stavbo. Dodalo je barve in vzdušje dogajanju v zgradbah. Brez tega je naš vtis cerkva lahko temačen in asketski, še posebno ob skoraj popolnem pomanjkanju drugega okrasa (mozaikov ali fresk) v večini znanih cerkvenih objektov na ozemlju današnje Slovenije. Ničesar ne vemo o možni uporabi lesenega pohištva ali tkanin, lahko pa posežemo po vsakdanji čarobnosti stekla.

Zato bi rada posvetila ta članek izjemni temi poznoantičnega okenskega stekla z višinske naselbine Tonovcov grad pri Kobaridu. To najdišče

in zgodnjekrščanske cerkve na splošno so med osrednjimi temami raziskav Slavka Ciglenceškega, in upam, da mu bo ta mali prispevek, še en košček sestavljanke, tako zanimiv, kot je meni.

POZNOANTIČNO OKENSKO STEKLO – NEKAJ SPLOŠNIH NAVEDB

Okensko steklo je bilo del opreme poznorimskih in poznoantičnih cerkva, uporabljali pa so ga tudi v profani arhitekturi. Njegova prisotnost je seveda odvisna od premoženja lastnika, vendar se pojavlja precej bolj pogosto, kot je veljalo doslej. Eden od vzrokov za to, da ga včasih med izkopavanji ne najdemo, posebej v rimskodobnih kontekstih, je, da so ga, če je bilo le mogoče, reciklirali. Večje količine so se ohranile v stavbah, ki so bile opuščene ali uničene v enkratnem ali katastrofalnem dogodku.

Pojavilo se je že v 3. st., splošno pa je bilo v uporabi od 4. st. v cerkvenih in profanih stavbah. Na zahodu so poznali dve glavni tehniki izdelave ravnih steklenih plošč, ulivanje v kalup in pihanje v cilinder. Pihanje v cilinder se pojavi nekoliko kasneje in večinoma, ne pa povsem, zamenja ulivanje do 4. st. Precej črnila je bilo prelitega o ločevanju med izdelki obeh tehnik, vendar po dolgih diskusijah še vedno ni zanesljivega načina določevanja, kako je bilo okensko steklo narejeno. Debelejša stekla z različnima zgornjo in spodnjo površino (ena

gladka ali svetleča in ena mat ali hrapava), večja količina okroglih zračnih mehurčkov in včasih sledovi orodja na robovih so večinoma videni kot znaki ulivanja. Po drugi strani so tanjša stekla z dvema glatkima površinama in manjšo količino razpotegnjenih mehurčkov ter zaglajenimi robovi bolj verjetno znaki pihanja v cilinder. Čeprav je največkrat težko ločiti obe tehniki, velja prepričanje, da je bila večina poznoantičnega stekla v zahodnem Sredozemlju izdelanega s pihanjem, enako kot velja za posodje (Foy, Fontaine 2008; Schibille, Marii, Rehren 2008; Kanyak 2009).

Zadnje čase je bilo veliko raziskav posvečenih provenienci stekla, tudi okenskega (Freestone 2005; Wolf et al. 2005; Schibille, Marii, Rehren 2008; Arletti et al. 2010; Drauschke, Greiff 2010a; 2010b; Gliozzo et al. 2012). Pokazalo se je, da je bilo – podobno kot posodje – narejeno iz istih vrst surovega stekla večinoma levantinske in egipčanske proizvodnje. Stekla so običajno naravne barve, torej v odtenkih modre, rumene, in rjave. Na nekaterih najdiščih se pojavljajo obarvana stekla intenzivnih zelenih in modrih, včasih rdečih in vijoličastih odtenkov (Kessler, Wolf, Trümpler 2005, t. 1; Zucchiatti et al. 2007, 311; Drauschke, Greiff 2010a, sl. 4). Popolnoma brezbarvno steklo je redko, a pomembno je to, da je bilo ne glede na osnovno barvo steklo toliko bolj prozorno, kot je bilo tanko napihano. Nekateri zelo tanki kosi (pod 1 mm) delujejo povsem brezbarvni, tudi če je debelejši rob istega kosa v resnici zelenkast ali rumenkast.

Eno od odprtih vprašanj so lokacije delavnic okenskih stekel. Za to, da bi bila izdelana v istih delavnicah, ki so izdelovale sočasno posodje, ni veliko argumentov (Foy, Fontaine 2008, 428–430) in nekateri avtorji verjamejo, da so okensko steklo izdelovali na gradbiščih, kjer so ga potrebovali, še posebno pri večjih gradnjah. Dokazi za to manjkajo za pozno antiko, so pa pogostejši za zgodnjeresnjevške samostane, na primer Jarrow (Cramp 2006, 56), San Vincenzo al Volturno (Dell'Acqua 1997) in San Lorenzo in Pallacinis (najdbe iz eksedre Crypte Balbi; Mirti et al. 2000; 2001). Pojavljajo se namigi, da bi bila okenska stekla lahko uvožena, celo iz vzhodnega Sredozemlja, vendar so primeri s potopljenih ladij datirani ali precej bolj zgodaj (Foy, Fontaine 2008, 429–430) ali pa precej pozneje (11. st., brodolom Serçe Limanı – Bass et al. 2009, 385–389). Kot sem že omenila, je bilo recikliranje pomemben del rimske ekonomije in stara okenska stekla so ne le zbirali in pretapljali, temveč so jih lahko tudi predelali in znova uporabili, če so bila primernih dimenzij.

Verjetno najmanj pojasnjen del raziskav poznoantičnih oken je rekonstrukcija videza oken in okenskih stekel, saj so največkrat najdena razbita na zelo majhne koščke. Stekla tudi sicer niso bila velika, napihana so merila večinoma okrog 20 × 20 cm, nekatera pa so bila večja (Foy, Fontaine 2008, 433–435).

Prvi pojav zgodnjih vitrajev (ne še slikanih), stekel, razrezanih v preproste geometrijske oblike in sestavljenih v vzorec, je sedaj datiran v 4. st., bolj pogosti so bili od 6. st. naprej. V okenske odprtine so bili vstavljeni na različne načine, neposredno ali v lesenih okvirjih. Včasih so bili pritrjeni s svinčnimi trakovi, ki so jih držali na mestu (Foy, Fontaine 2008, 442–443). Okna v velikih javnih zgradbah, na primer Aula Palatina v Trieru ali ravenske bazilike, omogočijo predstavo o tem, kakšni so bili bolj luksuzni prostori (Foy, Fontaine 2008, sl. 27–30). Ta okna so pravokotna s polkrožnim zgornjim delom in leseno rešetko, v katero so vstavljena kvadratna stekla. Manj je primerov ohranjenih oken v bolj skromnih zgradbah. Predstavljamo si jih lahko kot preproste pravokotne odprtine, s polkrožnim zgornjim delom, predeljene v bifore (npr. pokopališka cerkev v Teurniji, Glaser 1991, sl. 139), ali v obliki gobe (npr. Caričin grad, bazilika C, Milinković 2010, sl. 227, t. IV/4). Včasih imajo lahko lesene okvirje za manjše kose stekel.

Od 7. st. so namenoma barvali maso za okenska stekla, začnejo se pojavljati tudi manjše, krožno izrezane oblike vzorcev. V 8. st. se že pojavi slikano steklo, torej pravi vitraji (Foy, Fontaine 2008, 443).

OKENSKO STEKLO S TONOVCOVEGA GRADU¹

Zbrala sem približno 300 kosov (900 g) odlomkov okenskih stekel, polovica jih izvira iz osrednje cerkve (150 odlomkov, 444 g). Zastopani sta dve barvi. Največji del stekla, predvsem v severni in osrednji cerkvi, je dobro ohranjen, kvaliteten, skoraj brez nečistoč in z majhnim številom razpotegnjenih zračnih mehurčkov. Debelina večine odlomkov je od 1 do 2 mm, pri debelejših zaobljenih robovih do

¹ Med pripravo monografij o Tonovcovem gradu smo okensko steklo omenili in kratko kartirali (Milavec 2011, 94–95, 110–111, sl. 3.3 in 3.4), ni pa bilo celovito obravnavano. Zato se nekateri zaključki iz leta 2011 objavljenih knjig ne ujemajo z rezultati te analize, a to je vesela usoda raziskav – napredujejo.

3 mm, izjemoma 4 mm. Barva stekla je rumenkasta do zelenkasta, pogosto preprejena z rdečkastorjavo (naravna barva stekla). Manjši odlomki so si med seboj v barvi lahko precej različni, večji kosi pa kažejo, da se vse tri barve lahko pojavijo skupaj na enem kosu. Če pogledamo preseke nekaterih kosov, sta včasih celo površini različnih odtenkov. Najtanjši, srednji deli večjih kosov so skoraj popolnoma brezbarvni in prosojni. Obe površini sta zelo gladki, pogosto je ena svetleča, druga pa rahlo mat (*sl. 1*).

Druga barva je zastopana v hiši 1 in v južni cerkvi. Stekla so podobnih debelin kot rumenkasto steklo, prav tako skoraj nimajo vidnih nečistoč. Glavna razlika je v barvi, ki je tukaj zelo enotno svetlo zelena, in v večjem številu razpotegnjenih zračnih mehurčkov. Ena površina je večinoma gladka in svetleča, druga pa je lahko precej gladka, a je včasih drobno razbrazdana (*sl. 2*). Ti razbrazdani vzorci so med raziskovalci, ki se ukvarjajo s steklom, interpretirani različno. Za nekatere predstavljajo rezultat ulivanja, bodisi kot sledovi orodja, s katerim so razmazali viskozno stekleno maso, ali pa kot odtis lesene površine, kamor so nalili staljeno steklo (npr. Kessler, Wolf, Trümpler 2005, 7). Drugi zagovarjajo tezo, da so brazde sledovi ravnanja in hlajenja napihanega kosa stekla (npr. Cramp 2006, 62; Schibille, Marii, Rehren 2008, 639–640; Foy, Fontaine 2008, 431).

Hiša 1

Okensko steklo iz hiše 1 je bilo najdeno v plasteh uporabe (hodna površina) in propada stavbe, ki je datirana med pozno 5. in zgodnje 7. st. (Ciglencečki, Modrijan, Milavec 2011, poglavje 3.1). V nasprotju s steklom iz cerkva (glej spodaj) je bilo ohranjeno v zelo majhnih koščkih, ki so imeli delno oglajene in deloma skrhone robove, kot da so bili obrušeni v sedimentu. Zato jih ni bilo mogoče sestaviti v večje kose. Med približno 130 kosi (380 g) je bil le en majhen odlomek z robom, ki je imel sledove krušenja z orodjem. To kaže, da so bila okna hiše 1 verjetno preprostih pravokotnih oblik.

Zidovi hiše niso bilo ohranjeni do višine, pri kateri bi pričakovali okenske odprtine, zato o njih ne vemo ničesar. Predstavo o možnih lokacijah oken lahko dobimo s kartiranjem odlomkov na tloris hiše (*sl. 3*; zidovi 13, 14 in 15 pripadajo starejšemu objektu).

Večino koncentracij okenskega stekla iz hiše 1 sestavlja zeleno steklo, z nekaj rumenkastimi od-

lomki. Najbolj jasna koncentracija je okrog zidu 2 in bi lahko predstavljala ostanke zeleno zastekljenega okna (*sl. 4*). Hiša je bila prvotno zgrajena kot enoprostorska stavba, prizidek je bil dodan kasneje, ne vemo natančno, kdaj. To je vidno iz gradnje zidov, zidova 8 in 11 sta dograjena na zid 2, in iz dejstva, da je zunanje lice zidu 2 ometano, medtem ko preostali zidovi (8–11) prizidka niso bili ometani. Okno v zidu 2 se zdi dodaten argument za to, da je bila hiša nekaj časa brez prizidka.

Nekaj koncentracij zelenih odlomkov na zunanji strani zidu 3 lahko kaže na dve manjši okni v zadnjem zidu hiše, fragmentov zunaj zidu 4 pa je verjetno premalo za še eno okno.

Situacija pred hišo je manj jasna. Veliko število odlomkov rumenkastega stekla je ležalo v kvadrantu 716 (*sl. 5*), manjše število zelenih pa bližje pri zidovih 1 in 8 (*sl. 6*). Fragmenti so bili odkriti v plasteh uporabe in propada hiše in v humusu. Morda je bilo okno v zidu 1 sestavljeno iz stekel različnih barv, kar ne bi bilo nenavadno (Foy, Fontaine 2008, 432). Lahko tudi, da je bilo eno okno še za časa uporabe razbito in nadomeščeno z drugim, zelenim.

Količina fragmentov v kvadrantu 666 ni velika in ker je bil ta kvadrant že precej oddaljen od hiše ter izredno bogat z najdbami, mislim, da je tu najdeno steklo le ostanek vsakodnevnega življenja pred hišo (*sl. 7*).

Zanimiva točka, v kateri se situacija v hiši 1 razlikuje od tiste iz cerkva, je, da je večina stekla najdenega zunaj hiše. Nekaj odlomkov je ležalo tudi v stavbi, vendar precej manj kot zunaj. Hiša je bila znova uporabljena v zgodnjem srednjem veku, a plast iz tega obdobja leži nad plastjo z zidov odpadlega ometa in nad žganino, ki je zaznamovala konec uporabe poznoantične stavbe. Tako je sicer mogoče, da so zgodnesrednjeveški uporabniki očistili notranjost hiše, vendar se zdi verjetno, da je večina črepinj ležala pod plastjo ometa.

Nekaj odlomkov je ležalo v plasti, ki predstavlja zgodnesrednjeveško uporabo stavbe 1 (SE 10), vendar jih je zelo malo in se ujemajo s poznoantično večino, tako gre verjetno za rezidualne najdbe (za zgodnesrednjeveško fazo glej Milavec, Modrijan 2014, 262–263).

Bolj vprašljivi so trije fragmenti rumenkastega in zelenega stekla iz plasti, ki pripada zgodnejši uporabi prostora, kjer je bila kasneje zgrajena hiša 1 (SE 36; 4. do zgodnje 5. st.; glej Ciglencečki, Modrijan, Milavec 2011, 168–178). Vrh te plasti je predstavljal hodno površino med gradnjo in uporabo poznoantične stavbe in črepinje so bile

lahko izgubljene takrat. Po drugi strani pa so lahko tudi znaki poznorimske zasteklitve, ki bi uporabljala enako steklo kot kasneje.

En odlomek rumenkastega stekla iz hiše je bil vključen v analizo provenience stekla. Izkazalo se je, da gre za nerekicirano steklo tipa Levantine I (Šmit et al. 2013). Zelo verjetno je, da je vse rumenkasto steklo iz hiše in cerkva, ki je zelo enotno na pogled, izdelano iz te mase. Tako imenovano steklo Levantine I so izdelovali na sirsko-palestinski obali med 4. in 9. st., najbolj priljubljeno pa je bilo med 5. in 7. st., ko je krožilo daleč po celotnem Sredozemlju (Freestone 2005).

Sklop cerkva

Steklo iz severne in osrednje cerkve je rumenkasto (sl. 8; 13), medtem ko je bilo v južni cerkvi najdeno samo zeleno steklo (sl. 9). Odlomki okenskih stekel so bili najdeni večinoma na estrihih v cerkvah, v plasti žganine in strešnih opek (sl. 8). Kosi so bili veliki, z gladko odlomljenimi robovi, in se jih je dalo v precejšnjem obsegu sestaviti v izvirne oblike, kar ne kaže na močne postdepozicijske procese. Večji del stekla iz osrednje cerkve je imel z drobljenjem obdelane robove in je bil oblikovan v geometrijske oblike, kar pa ne velja za drugi dve cerkvi.

V majhnem prostoru (memorija?) med prezbitelijema osrednje in južne cerkve ni bilo najdenega okenskega stekla.²

Večina stekla je bila najdenega v stavbah, manjša količina tudi med ruševino, ki je zapolnjevala globok, v skalo vsekani prostor med ladjama osrednje in južne cerkve, in v ruševini, ki je prekrivala celoten sklop cerkva.

Nekaj odlomkov okenskega stekla je bilo najdenih tudi v ruševinskih plasteh hiše 2, ki leži severno od cerkva. Ta stavba ni interpretirana kot bivalna, temveč kot lopa ali gospodarski objekt. Najdenih je bilo le 8 rumenkastih odlomkov, zato lahko sklepamo, da so prišli iz ruševin cerkva, ki stojijo na platoju nad stavbo 2.

Ni jasno, kako so bila stekla vpeta v okenske odprtine. Na odlomkih ni bilo najdenih sledov mavca, s katerim bi bila lahko pritrjena. V ruševinskih plasteh v prostoru med osrednjo in južno cerkvijo je sicer ležalo nekaj svinčenih trakov (sl. 10; Modrijan, Milavec 2011, t. 47: 12), ki bi jih

morda lahko interpretirali kot pripomočke za pritrjevanje stekel, vendar so trakovi zelo tanki in nimajo profilov, zato njihova uporaba ni jasna. Najverjetneje so bila okenska stekla vstavljena v lesene okvirje ali neposredno v zidane odprtine.

Severna cerkev

Odlomki rumenkastega stekla so bili najdeni v severni cerkvi in zunaj nje (sl. 8). Nekaj jih je iz ruševinske plasti zunaj stavbe (20 odlomkov, 57 g), nekateri pa so ležali na estrihu v notranjosti (7 odlomkov) v ladji in prezbiteriju, ki sta bila ločena z nizkim kamnitim zidcem. V prezbiteriju je bil najden kos roba ene plošče, dolg 13 cm (sl. 11). Noben odlomek nima roba preoblikovanega z drobljenjem. Lahko sklepamo, da sta bili v severni steni eno ali dve okni s pravokotnimi rumenimi stekli.

V ladji severne cerkve je bil en fragment najden pod nivojem estriha. Poleg tega so bili v dveh sondah, izkopanih zato, da bi ugotovili, kakšne plasti so pod dobro ohranjenim estrihom, najdeni še trije odlomki ravnega rumenkastega stekla (sl. 12). Podobni so drugemu rumenkastemu steklu iz cerkve in so ležali v plasti pod podlago za estrih. Estrihi so bili dodani v cerkvenem sklopu med obnovo, verjetno okrog sredine 6. st. (glej Ciglencečki, Modrijan, Milavec 2011, poglavje 3.3), zato te najdbe najverjetneje potrjujejo, da je bila zasteklitev del prvotne gradnje stavbe.

Osrednja cerkev

Največja količina stekla (444 g), vse rumenkasto, je bila najdena v tej stavbi, v žganinski in ruševinski plasti s strešno opeko, ki je ležala na estrihu v sredini cerkve. Stekla so bila najdena bližje južnemu zidu (sl. 8: zid 6).

Večino stekla iz ladje je bilo mogoče sestaviti in prepoznanih je bilo nekaj oblik (sl. 13). Vse oblike niso cele, tako so bili fotografirani le zanesljivo sestavljeni kosi. Med njimi je 10 ali 11 trikotnikov (sl. 13: 1–4, 6–7, 10–11, 13?, 14–16), en paralelogram (sl. 13: 12) in dva kosa, ki bi lahko predstavljala paralelogram (sl. 13: 5, 8). En kos je velik in zelo tanek, brez robov (sl. 13: 9), nekaterih odlomkov pa ni bilo mogoče sestaviti do konca, vendar se zdi, da gre za kose še treh trikotnikov.

Dimenzije paralelograma so 12 × 12,5 × 12 × 12,5 cm. Dimenzije razmeroma celih trikotnikov

² V nasprotju s karto razprostranjenosti okenskega stekla v prvi objavi (Milavec 2011, sl. 3.3).

so $11 \times 9 \times 7,5$ cm (sl. 13: 1), $11,5 \times 6 \times 8$ (sl. 13: 2), $12 \times 11,5 \times 10,5$ cm (sl. 13: 4), $10,5 \times 10 \times 9,5$ cm (sl. 13: 7), $15 \times 10 \times 9,5$ cm (sl. 13: 10).³

Nekateri robovi so odebeljeni, nekateri le zaobljeni, drugi pa odrezani in nezaobljeni. Večina oblik je bila pridobljena tako, da so bili robovi oddrobljeni s steklarskimi kleščami. Rezultat je videti kot retuša na kamnitih orodjih, pogosto so vidni dodatni sledovi orodja nad oddrobljenim robom (sl. 14).

Ni mogoče ugotoviti, kako so bile oblike sestavljene v vzorec ali več vzorcev. Za okna iz cerkve v Sionu, Sous-les-Scex v Švici, so bili narejeni zanimivi predlogi, kako bi trikotniki različnih oblik lahko bili sestavljeni v modre šesterokotnike med rumenimi trikotniki, podobno kot vzorci na sočasnih fibulah, okrašenih s celičnim okrasom (tehnika cloisonné; okna so datirana v 5. in 6. st.: Kessler, Wolf, Trümpler 2005, sl. 10, 11). To so verjetno poznoantični začetki vitrajev. V Sionu so trikotniki manjši in steklena masa je namenoma obarvana. Na Tonovcovem gradu edini analizirani kos okenskega stekla (iz hiše 1, vendar enakega rumenkastega stekla) ni pokazal prisotnosti barvil.

Kot sem že poudarila, na odlomkih ni bilo sledov mavca in v cerkvah ni bilo najdenih svinčenih trakov, zato ni mogoče z gotovostjo trditi, kako so bila stekla pritrjena.

Morda je presenetljivo, da okensko steklo ni bilo najdeno v prezbiteriju osrednje cerkve, z izjemo čisto majhnega koščka zelenega stekla. To ne pomeni nujno, da tu ni bilo oken, a med vzhodnim zidom in klopjo za duhovščino so ležali odlomki steklenih svetilk in čaš (Milavec 2011, 91, sl. 3.2). Morda je bil prezbiterij namenoma temnejši ter razsvetljen na drugačen način s steklenimi svetilkami. Količina svetlobe, ki bi lahko dosegla prezbiterij iz ladje, je bila odvisna od oltarne pregrade. Ohranjena višina zidca, ki ločuje ladjo od prezbiterija, je le 10–20 cm nad tlemi prezbiterija (in približno 60 cm nad nivojem ladje). Ni znakov, da je bil zidec kdaj višji ali nadzidan v lesu.

Južna cerkev

Najmanjša količina stekla je bila najdena v tej cerkvi, ki je bila prizidana najkasneje (6 odlomkov, 16 g). Fragmenti iz zunanosti in notranosti so vsi iz zelenega stekla in nobeden od njih ni dodatno

³ Meritve so le približne, saj robovi niso ravni, konice pa so v večini primerov odlomljene.

obdelan z drobljenjem. Steklo je na pogled povsem enako kot zeleno steklo iz hiše 1.

Videti je, da je bilo v enem od zidov okno, vendar ni mogoče reči, kje. Kosi iz zunanje ruševine so ležali na vzhodni in južni strani, vendar je treba poudariti, da pod južnim zidom cerkve skala pade strmo v manjšo sotesko s hudournikom, tako da je večina ruševine cerkve verjetno zdrsela po skalni steni.

Zaključek

Severna in osrednja cerkev sta imeli okna iz rumenkastega stekla, ladja osrednje cerkve pa je bila okrašena z vsaj enim oknom, sestavljenim iz geometrijskih oblik. Kasneje dodana južna cerkev je bila opremljena z drugačnim, zelenim steklom. Če ga večina ni zdrsela po južnem pobočju, je južna cerkev imela le eno okno, verjetno v ladji. V primerjavi s podobnimi primeri ni nenavadno, da so stavbe, posebno cerkve, imele okna različnih barv (Foy, Fontaine 2008, 432), tako da razlika v barvi verjetno ni rezultat kasnejše gradnje. Zanimivo je, da so okna južne cerkve narejena iz enakega stekla kot okna v hiši 1, za katero predvidevamo, da je bila zgrajena bolj ali manj sočasno s prvima dvema cerkvama. Kot rečeno, razlika v materialu ne pomeni nujno različnih obdobij gradnje, je pa zanimiva.

Prezbiterij osrednje cerkve, kjer okensko steklo ni bilo najdeno, verjetno ni imel oken. Ni zelo verjetno, da bi prav tu okna ne bila zastekljena. Bolj smiselna se zdi razlaga, da je bil osvetljen s steklenimi svetilkami. Štirje značilni ročajji svetilk so bili odkriti za polkrožno klopjo za duhovščino, skupaj z odlomki čaš. V malem prostoru zraven prezbiterija – domnevni memoriji – ni bilo najdenega ne okenskega stekla ne steklenih svetilk. Tu so ležale stekleničke in čaše, od katerih so bile čaše lahko uporabljene tudi kot svetilke.

Večina stekla je bila verjetno narejenega iz iste mase kot analizirani kos iz hiše 1, torej nericiklirane Levantine I, iz katere so bile izdelane tudi svetilke v cerkvah (Šmit et al. 2013, sl. 3).

OKENSKO STEKLO Z NEKATERIH SOČASNIH NAJDIŠČ

Sledi kratek pregled nekaterih poznoantičnih (večinoma 5.–7. st.) najdišč v Sloveniji in bližnjih deželah. S pregledom izbranih objavljenih cerkva in naselbin sem želela ugotoviti, kako pogosto

se okensko steklo v objavah vsaj omenja in kako pogosto so ga najverjetneje uporabljali.

Okensko steklo iz cerkve na Korinjskem hribu nad Velikim Korinjem je omenjeno že v prvi objavi (Ciglenečki 1985, 265), več podatkov pa je v izkopavalnih poročilih in terenskih dnevnikih. En odlomek rumenkastega stekla iz ruševinske plasti v cerkvi, zelo podoben rumenkastemu steklu s Tonovcovega gradu, je bil med najdbami s tega najdišča.⁴ Zunaj stolpa 1 sta ležala kos precej prozornega rumenkastega stekla in zelenkast kos s precej zračnimi mehurčki (*sl. 15*). Zunaj stolpa 3 je bil odkrit zelenkast odlomek z mehurčki. Kvaliteta in barve so zelo podobne steklu s Tonovcovega gradu, drugih odlomkov pa med najdbami ni bilo. Če lahko sodimo iz ohranjenih kosov, je bila situacija podobna kot na Tonovcovem gradu, dva tipa okenskega stekla, ki sta bila uporabljena tako v cerkvi kot v (vsaj nekaterih) stolpih.

Na Ajdovskem gradu nad Vranjem pri Sevnici je bilo najdeno zelenkasto-rumenkasto okensko steklo v narleksu zgornje cerkve in v spodnji cerkvi v prostoru južno od pravokotne apside krstilnice (Petru, Ulbert 1975, 28, 39, 48, t. 19a; – Knific, Sagadin 1991, 52, kat. št. 11; – Bitenc, Knific 2001, kat. št. 152). Objavljeni kosi niso preoblikovani z drobljenjem, eno od stekel je delno sestavljeno v pravokotnik s stranico, ki meri približno 20 cm.⁵ Objavljena sta bila tudi odlomek iz hiše A (rumenkast) in eden iz sonde 1 (zelenkast) (Knific 1979, kat. št. 42, 167). Med izkopavanji hiše D so v ruševinski plasti odkrili zelenkaste, modro-zelene in rumenkaste odlomke okenskega stekla (Mirnik 1984, 23, t. 1: 17,18,21,23–27). Ponovno lahko rečemo, da so bile na Ajdovskem gradu uporabljene Tonovcovemu gradu podobne barve stekla, tako v cerkvah kot v bivalnih stavbah.

Za naselbino na Rifniku pri Šentjurju okensko steklo omenja že W. Schmidt (1944, 79). M. Bausovac dodatno omenja odlomke iz apside večje cerkve ter iz hiš 6 in 7 (Bausovac 2011, 18, 22).

S. Ciglenečki kratko omenja tudi ostanke okenskega stekla iz apside cerkve na Gradcu nad Mihovim (Ciglenečki 1987, 143).

V severozahodnem vogalu prezbiterija zgornje cerkve na Kučarju pri Podzemlju je na maltnem tlaku ležalo nekaj koščkov stekla (Dular, Ciglenečki, Dular 1995, 75). Iz objave sicer ni nedvoumno, da

gre za okensko steklo, vendar je to zelo verjetno. Če bi šlo za posodje, bi bile najdbe skupaj z drugimi prikazane na tablah in obravnavane v poglavju o drobnem gradivu. Nekaj koščkov stekla je bilo najdenih tudi v baptisteriju, lahko je bilo vmes tudi okensko steklo (Dular, Ciglenečki, Dular 1995, 100).

Iz Kranja je bilo do sedaj objavljenih le nekaj fragmentov, vendar bodo obsežne raziskave zadnjih let gotovo prinesle nove podatke. M. Sagadin je objavil dva odlomka okenskega stekla z dvorišča Kieselsteina, od katerih eden kaže sledove preoblikovanja z drobljenjem (Sagadin 2004, sl. 6: 19,20), in še rumenkaste in zelenkaste kose z istega najdišča in iz poznoantičnega stolpa (najdišče Tomšičeva 38) v svojem doktorskem delu (Sagadin 2008, t. 39: 22; 52: 17–21).

Z izkopavanj poznoantične in zgodnjerednjeveške naselbine v Kopru na Kapucinskem vrtu je R. Cunja objavil tri kose rumenkastega in en kos zelenega okenskega stekla (Cunja 1996, 82–83, t. 5: 82–85), vendar ni mogoče ugotoviti, kateri fazi naj bi pripadalo.

Na Sv. Hemi na avstrijskem Koroškem je rumenkasto do zelenkasto steklo debeline 0,8–2,0 mm⁶ iz četrte in pete cerkve (zahodni kompleks) omenjeno v objavi. Avtorica navaja, da je bilo najdeno v plasteh uporabe v severni prečni ladji in apsidi četrte ter v zakristiji in apsidi pete cerkve. Omenja tudi ostanke okenskega stekla iz plasti nasutih pod cerkvami, vendar pravi, da ni bilo najdeno v drugih stavbah kot v cerkvah (Ladstätter 2000, 184–185, sl. 69). Okensko steklo v vzhodnem cerkvenem kompleksu na Sv. Hemi omenja F. Glaser (Glaser 1991, 73).

Okensko steklo iz pokopališke cerkve iz Teurnije (Sankt Peter im Holz) je omenjal že R. Egger (1916, 25). S. Ladstätter navaja ustno informacijo F. Glaserja o prisotnosti odlomkov tudi v škofovski cerkvi Teurnije (Ladstätter 2000, 185 op. 1244).

Okensko steklo je bilo najdeno tudi v apsidi cerkve v Laubendorfu (Dolenz 1962, 49, 52) in pri vzhodni klopi za duhovščino v cerkvi v Lavantu (Miltner 1953, 48).

Na Duelu so bili fragmenti najdeni v cerkvi I (Egger 1929, 198, 201), 23 kosov svetlo rumenega in rjavkastega ter zelenega, 0,9–4,0 mm debelega okenskega stekla pa je bilo najdenih v bližnjem "župnišču" (Steinklauber 2013, 48, t. 140: D 375).

Na Invillinu v dolini Tilmenta je bilo delno staljeno rumenkasto in zelenkasto okensko steklo

⁴ Izkopavalno dokumentacijo in najdbe začasno hrani Inštitut za arheologijo ZRC SAZU v Ljubljani.

⁵ Ocenjeno iz fotografije v Bitenc, Knific 2001, kat. št. 152.

⁶ V objavi 0,8 do 2 cm, kar pa je verjetno napaka.

najdeno v žganini, ki je označevala konec uporabe cerkvene ladje na Colle di Zuca. V. Bierbrauer omenja, da ni bilo opaziti nobene koncentracije fragmentov in da ni bilo mogoče sklepati o lokaciji oken (Bierbrauer 1988, 41, 44). Na naselbinskem platoju na Colle Santino je bilo odkritih 70 odlomkov rjavkastega, svetlo zelenega ali svetlo rumenega in brezbarvnega stekla, večinoma v humusu ter okrog rimskih stavbnih kompleksov A–B (Bierbrauer 1987, 285).

Med izkopavanji velike cerkve pri San Martino di Ovaro v Karniji je bilo odkrito in analizirano okensko steklo različnih barv. V cerkveni ladji in krstilnici je bilo uporabljeno svetlo steklo, v sobi z relikvijami pa namenoma obarvano modro steklo. Analize so pokazale, da je bilo okensko steklo in posodje izdelano iz mase Levantine I (Zucchiatti et al. 2007, 308, 311).

Omejena količina fragmentov izvira iz plasti propada velike stavbe na Monte Barru, med katerimi so prepoznali tri vrste: tanki zelenkasti odlomki, manj prosojni debelejši kosi in nekaj zelo debelih rumenkastih primerkov (Uboldi 1991, 92–93).

Velika količina rumenkastega in zelenkastega stekla (približno 1.100 kosov) je bila odkrita v večini stavb na Gradini na Jelici v Srbiji. Izvira iz hiš I–IV, VI in iz vseh bazilik (A–E), največ pa iz tako imenovane reprezentativne stavbe VI (20 %) in iz bazilike C (35 %). Stekla so rekonstruirana kot pravokotna, omenjeno pa je tudi preoblikovanje z drobljenjem (Križanac 2009, 276–277, sl. 14; Milinković 2010, 152–153, sl. 189). V vzhodnem zidu severnega prizidka bazilike D je bilo odkrito okno v obliki gobe, ki nam omogoča predstavo velikosti in oblike dejanskega okna (pribl. 45 × 75 cm: Milinković 2010, sl. 227, t. IV: 4). M. Križanac omenja tudi ostanke mavca na nekaterih kosih stekla, ki kažejo na tehniko vstavljanja stekla (Križanac 2009, 276).

Podobno je bilo okensko steklo večinoma v rumenkastih in zelenkastih tonih z ravno odrezanimi, zaobljenimi in oddrobljenimi robovi najdeno v hišah in cerkvi na Vrsenicah v Srbiji (Stamenković 2009, 192–194, t. II).

Okensko steklo je bilo odkrito v velikih količinah na Caričinem gradu. Poleg bolj običajnih svetlih barv so našli tudi temno modre odlomke (Drauschke, Greiff 2010a, 57–58, sl. 4).

Čeprav je okenskemu steklu posvečena zelo različna količina pozornosti v različnih objavah, je iz navedenega jasno, da je bilo široko uporabljano, posebno v cerkvah, pa tudi v drugih stavbah. Najpogosteje so omenjeni rumenkasti in zelen-

kasti odtenci, včasih tudi druge barve. Redko so ohranjeni deli okenskih odprtín ali ostanki mavca kot sredstva za pritrjevanje stekel v odprtine. Oddrobljeni robovi niso pogosto omenjeni, kar pa ne pomeni, da jih ni. Večinoma so opaženi pri podrobnejših analizah, ki pa niso bile vedno izvedene. Tudi ta majhna količina zbranih podatkov kaže, da okensko steklo ni bilo luksuzna dobrina, temveč del običajne opreme poznoantičnih zgradb na obravnavanem prostoru.

ZAKLJUČEK

Na utrjeni višinski naselbini Tonovcov grad pri Kobaridu v zahodni Sloveniji je bilo okensko steklo najdeno v plasteh uporabe in propada poznoantične hiše in cerkvenega sklopa. Zastopani sta dve različni barvi stekla, obe sta naravni barvi stekla in ne rezultat dodajanja barvil. Prva je večinoma rumenkasta, včasih zaide proti zelenkastim ali rjavkastim tonom, druga pa je enotna svetlo zelena. Odlomki kažejo običajne znake tehnike pihanja v cilindar, nekateri kosi so preoblikovani z drobljenjem s steklarskimi kleščami.

V hiši 1 in okrog nje večinoma zeleni fragmenti kažejo na obstoj nekaj verjetno majhnih oken. Steklo je so bilo očitno vstavljeno neposredno v odprtine ali lesene okvirje, saj svinčenih trakov za pritrjevanje niso našli.

V severni in osrednji cerkvi je bilo najdeno rumenkasto steklo, južna cerkev pa je bila zastekljena zeleno, podobno kot večina stekla v hiši 1. V majhnem prostoru med prezbiterijema osrednje in južne cerkve (domnevna memorija) okenskega stekla ni bilo. Najbolj zanimivo odkritje je velika količina razrezanih in oblikovanih geometrijskih oblik (trikotniki in paralelogrami), ki so oblikovali eno ali več oken v ladji osrednje cerkve na Tonovcovem gradu. Predstavljajo zgodnjega prednika vitrajev, ki so jih začeli izdelovati nekaj stoletij kasneje.

Kratek izbor sočasnih najdišč je pokazal, da zastekljena okna niso bila redek pojav v jugovzhodnih Alpah, lahko jih pričakujemo v cerkvah in večini drugih stavb. Kljub temu je bilo eno ali več oken z oblikovanimi vzorci presenečenje. Čeprav vzorca ne moremo rekonstruirati, nam govori o tem, da so osvetlitvi notranjosti posvetili posebno pozornost in da so iskali določen učinek. Rumenkasta stekla so bila verjetno narejena iz enake steklene mase Levantine I, kot je bila uporabljena za posodje, kar govori o skupni oskrbi ali lokalni delavnici.

Rumenkasto in zeleno steklo sta bili uporabljani sočasno, videti je, da sta bili obe masi dosegljivi za časa gradnje hiše 1 in cerkva.

Zgodnjih prednikov vitrajev ni bilo najdenih dovolj, da bi lahko presodili, ali je takšno okno na Tonovcovem gradu posebnost ali je bilo običajno za ta čas. Privlačna je ideja, da bi v tem videli nekaj posebnega, saj Tonovcov grad vidimo kot cerkveni center, vendar bo treba analizirati več najdišč, preden bomo lahko naredili tak zaključek. Kakor koli že, sredozemska oskrba z oljem in vinom ter podatki o levantskem in egipčanskem steklu za posodje in svetilke so bili med prvimi znaki, ki so začeli spreminjati podobo višinskih naselbin

od pribežališč do samooskrbnih vasi ter končno do nečesa že blizu majhnim mestom (Ciglenečki 2011). Okensko steklo še naprej osvetljuje bivalno kulturo pozne antike.

Tina Milavec
Oddelek za arheologijo
Filozofska fakulteta
Univerza v Ljubljani
Aškerčeva 2
SI-1000 Ljubljana
tina.milavec@ff.uni-lj.si

Zgodnjesrednjeveški zakladi železnih predmetov z Gorjancev, Starega gradu nad Uncem in Ljubične nad Zbelovsko Goro

Early medieval ironwork hoards from the Gorjanci Hills, Stari grad above Unec and Ljubična above Zbelovska Gora

Polona BITENC, Timotej KNIFIC

Izvleček

Prispevek obravnava zgodnjesrednjeveške zaklade železnih predmetov s slovenskega ozemlja s podrobnejšo predstavitvijo štirih najdb (Camberk nad Cerovim Logom, Stari grad nad Uncem, Ljubična nad Zbelovsko Goro, Zidani gaber nad Mihovim). Predmeti so bili po prvotnem namenu povezani s tremi dejavnostmi – s poljedelstvom, obrtjo in bojevanjem. Po uporabnosti se delijo na poljedelsko orodje, orodje za obdelavo lesa, kovaško orodje, konjeniško in konjsko opravo, orožje, na predmete za raznovrstno rabo ter ingote in surovo železo. Po sestavi zakladne najdbe lahko razvrstimo v tri skupine, v zaklade z orodjem, zaklade z opravo za konja in konjenika ter zaklade z raznovrstnimi predmeti. Pomembna kriterija sta še ohranjenost predmetov (celi in poškodovani predmeti) in okoliščine najdbe (v naselbini, ob poteh). Presoja vseh teh lastnosti in dobre primerjave, predvsem na Slovaškem in Češkem, omogočajo umestitev zgodnjesrednjeveških zakladov iz Slovenije v širši prostor jugovzhodne in dela srednje Evrope od konca 8. do prve polovice 10. stoletja.

Ključne besede: Slovenija, zgodnji srednji vek, zakladne najdbe, orodje, orožje, konjska oprema, konjeniška oprava, ingoti

Abstract

The article discusses the early medieval ironwork hoards from Slovenia, particularly the four hoard finds from Camberk above Cerov Log, Stari grad above Unec, Ljubična above Zbelovska Gora, and Zidani gaber above Mihovo. The objects in them were originally connected to three activities: farming, crafts, and warfare. In terms of function, we can distinguish between agricultural implements, woodworking tools, blacksmith's tools, riding and horse gear, weaponry, multipurpose tools, ingots and lumps of iron. In terms of composition, the hoards can be divided into three groups: tool hoards, horse gear hoards, and hoards of varied composition. The objects in them have survived in varied conditions (either complete or damaged objects). The hoards were buried at different locations (within a settlement, along communication routes). Taking into consideration all these criteria and close analogies, primarily from Slovakia and the Czech Republic, it can be observed that the hoards from Slovenia form part of a wider phenomenon in south-eastern and part of central Europe ranging from the late 8th to the first half of the 10th centuries.

Keywords: Slovenia, Early Middle Ages, hoard finds, tools, weapons, horse gear, riding gear, ingots

Sl. 1: Najdišča zgodnesrednjeveških zakladov železnih predmetov v Sloveniji.

Fig. 1: Findspots of the early medieval ironwork hoards from Slovenia.

Na ozemlju zdajšnje Slovenije so zakladi, ki vsebujejo železne predmete (orodje, uporabne predmete in v manjši meri tudi orožje), znani iz mlajše železne dobe, poznoantičnega obdobja in zgodnjega srednjega veka. Iz mlajše železne dobe sta dva zaklada,¹ največ jih je iz pozne antike, predvsem iz 4. in prve polovice 5. st.,² nekaj manj iz zgodnjega srednjega veka. Med slednjimi so bili

¹ Najdišči Modrej pri Mostu na Soči (Svoljšak 1967; Guštin 1991, 23, 24, 28, Taf. 45) in Vrhovlje pri Kojškem (Božič 2007).

² Najdišča: Unec (Müllner 1894; Gabrovec 1955, 10, t. 1; Božič 2005, 342, Abb. 50), Kincelj nad Trbinjcem (Božič 2005, 338, 342, Abb. 47), Gora nad Polhovim Gradcem, 3. zaklad (Božič 2005, 308–311, 334–353, Abb. 19), Merišče pri Povirju (Osmuk 1976, 73–78, 81–82, sl. 1, t. 4), Celje (Gaspari et al. 2000, 188–190, Fig. 6: 1–7; 7: 8–10), Ajdovska luknja pri Soteski v Bohinju (Valič 1985), Rudna pri Rudnici (Ciglenečki 1991, 225–232), Sv. Pavel nad Vrtovinom (Gaspari et al. 2000, 192–196, Fig. 10: 18–27; 11: 28–36), Ljubična nad Zbelovsko Goro (Bitenc, Knific 2001, 14, kat. št. 14), Limberk nad Veliko Račno (Bitenc, Knific 2001, 32–33, kat. št. 87), Puštal nad Trnjem pri Škofji Loki (Štukl 2004), Vodice pri Kalcah (Pflaum 2007), Grdovov hrib pri Radomljah (Sagadin 2015). Železna zaklada s Tinja nad Loko pri Žusmu (Ciglenečki 2000, 56–57, 173–174, t. 3; 4; 39: 6–21) in Ljubične (Gaspari et al. 2000, 191–192, Fig. 7: 11–14; 8: 15–17; Bitenc Knific 2001, 58, kat. št. 168) sta bila opredeljena kot poznoantični najdbi iz 6., drugi celo iz 7. st., vendar se tudi zanj predlaga zgodnejša datacija v poznorimsko obdobje pred sredino 5. st. (Božič 2005, 335, 353, 356). V poznoantičnih zakladih z Ajdovskega gradca nad Vranjem pri Sevnici (Riedl, Cuntz 1909, 3–5, Fig. 5; Knific 1979, 751–752, sl. C) ter prvem in drugem zakladu z Gore nad Polhovim Gradcem (Božič 2005) je železnih predmetov malo.

Sl. 2: Območje med Camberkom in Zidanim gabrom.

A – grobišče na Camberku; B – naselbina na Zidanem gabru.

Fig. 2: The area between Camberk and Zidani gaber.

A – location of the cemetery at Camberk; B – settlement at Zidani gaber.

(Vir / Source: lasersko skeniranje reliefa leta 2014 / laser scanning data from 2014 [©ARSO]. Izdelava / Elaborated by: V. Bitenc)

doslej deležni večje pozornosti zakladi iz Sebenj,³ Ljubljance,⁴ z Zidanega gabra⁵ in eden z Gradišča nad Bašljem⁶ (sl. 1). V prispevku podrobneje obravnavamo štiri zaklade, dva z Gorjancev, s sosednjih najdišč Zidani gaber nad Mihovim in Camberk nad Cerovim Logom (sl. 2), ter s Starega gradu nad Uncem in Ljubične nad Zbelovsko Goro.

ZIDANI GABER NAD MIHOVIM

Narodni muzej Slovenije je bil 19. maja 1999 obveščen o najdbi železnega predmeta na Zidanem gabru. Našla sta ga iskalca z detektorjem kovin in ga toliko odkrila, da sta videla, da gre za železno ponev, nista pa ga premaknila. Zavod za varstvo kulturne dediščine je odobril arheološki poseg, ki ga je opravila ekipa Dolenjskega muzeja in Narodnega muzeja Slovenije 24. in 31. maja istega leta.⁷

³ Pleterski 1987.

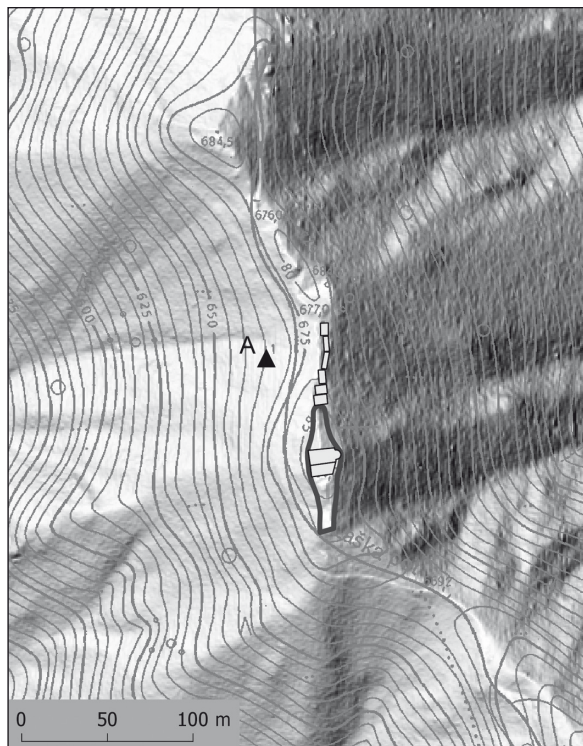
⁴ Knific 2004a; Knific 2009a, 124–125, kat. št. 90; Knific 2010, 85–86, 91, Pl. 2.

⁵ Knific 2010, 87, 89, Pl. 4.

⁶ Knific 2010, 91, Pl. 3.

⁷ Bitenc, Knific 2001, 49, kat. št. 141; Križ 2009b, 192.

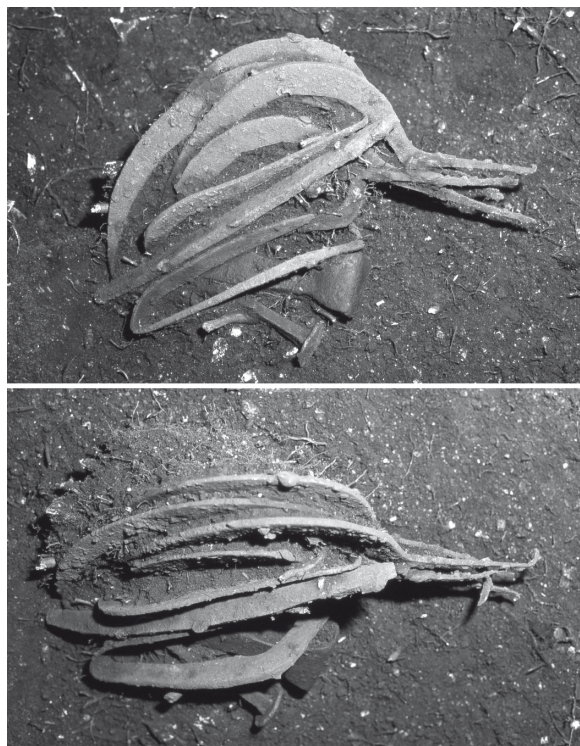
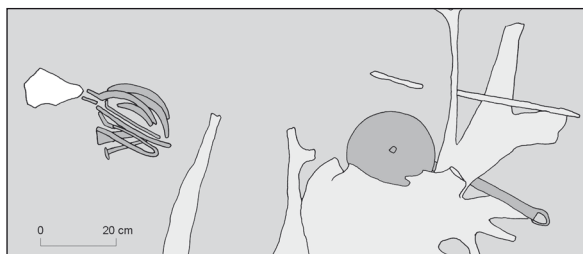

Sl. 3: Območje Zidanega gabra. A – najdišče ponve in zaklada železnih predmetov.

Fig. 3: Area of Zidani gaber. A – location of the iron pan and the ironwork hoard.

(Viri / Sources: lasersko skeniranje reliefa leta 2014 / laser scanning data from 2014; TTN 5 ©GURS; Ciglencečki 1990. Izdelava / Elaborated by: V. Bitenc)

Sl. 4: Zidani gaber. Zaklad železnih predmetov ob odkritju, od strani in z vrha (prim. sl. 14, t. 1). (Foto / Photo: J. Hanc)

Fig. 4: Zidani gaber. Ironwork hoard upon discovery, from the side and from the top (see Fig. 14, Pl. 1).

Sl. 5: Zidani gaber. Terenska risba najdišča ponve in zaklada železnih predmetov.

Fig. 5: Zidani gaber. Field drawing of the location of the pan and the ironwork hoard.

(Grafična obdelava / Graphics: I. Murgelj)

Ponev je ležala na strmim zahodnem pobočju, dobrih 30 m pod zahodnim delom grebena, na katerem so razvaline poznoantične naselbine (sl. 3).⁸ Odprli smo sondo v velikosti $0,85 \times 1,65$ m, ponev je bila na globini 0,35 do 0,4 m pod površino (sl. 6; t. 6: 1).⁹ Zemlja je bila črna, pomešana s kamni.

Pregled jame z iskalnikom kovin nas je opozoril na še eno najdbo ob robu izkopa, približno pol metra zahodno od najdišča ponve. Pod tenko plastjo humozne zemlje so bili najprej vidni drug ob drugem

Sl. 6: Zidani gaber. Železna ponev ob odkritju (prim. sl. 22: 4; t. 6: 1).

Fig. 6: Zidani gaber. Iron pan upon discovery (see Fig. 22: 4; Pl. 6: 1).

(Foto / Photo: J. Hanc)

⁸ Ciglencečki 1987; Ciglencečki 1990.

⁹ Predmeti so opisani v katalogu najdb na koncu prispevka.

zloženi trije železni predmeti, z izkopavanjem pa se je pokazalo, da gre za zakladno najdbo desetih železnih predmetov.¹⁰ Najdbe so ležale do 0,32 m globoko v enotni humozni plasti, sledi morebitnega vkopa niso bile vidne (sl. 4; 5; 14; t. 1).

CAMBERK NAD CEROVIM LOGOM

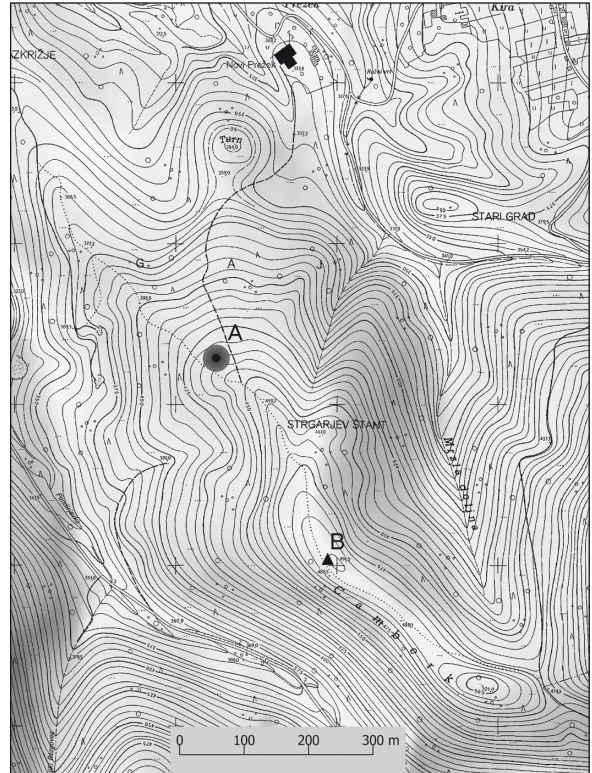
Ekipa Zavoda za varstvo kulturne dediščine OE Novo mesto, Dolenjskega muzeja in Narodnega muzeja Slovenije je 24. maja 2011 raziskala del zemljišča tik nad robom kamnoloma v Cerovem Logu, slabih 400 m jugovzhodno od območja, kjer je bilo leta 2001 raziskano zgodnjemedijevo grobišče (sl. 7; 8).¹¹ Predhodno smo bili obveščeni o močnem signalu, ki ga zaznava iskalnik kovin. Zaradi širitve kamnoloma je bilo najdišče ogroženo, zato je bil poseg nujen.¹²

Na območju, kjer je iskalnik kovin zaznal najdbe, smo zakoličili sondo 4 × 1,5 m. Signal je bil močnejši na dveh mestih. Na prvem smo takoj pod površino v gozdnem humusu našli železno sekirico in železne kleščice, nekoliko pozneje v istem sklopu še eno sekirico in železno dleto (sl. 9; 15: 1–4; t. 2: 1–4). Na drugem mestu, približno 2,5 m zahodneje, je bilo v humozni plasti 10 cm pod površino najdeno majhno železno ralo (sl. 20: 5; t. 2: 6). Ob najdbah na prvem mestu signala so

¹⁰ Bitenc, Knific 2001, 49, kat. št. 140; Križ 2009a, 189–190.

¹¹ Breščak 2002.

¹² Križ 2011.

Sl. 7: Območje Camberka nad Cerovim Logom. Stanje pred odprtjem kamnoloma.

A – zgodnjemedijevo grobišče;

B – najdišče orodja.

Fig. 7: Area of Camberk above Cerov Log. Situation before the quarry opened.

A – Early medieval cemetery;

B – findspot of tools.

(Rekonstrukcija na podlagi TTN iz leta 1976 / Reconstructed on the basis of the 1976 topographic map. ©GURS. Izdelava / Elaborated by: V. Bitenc)

Sl. 8: Območje Camberka maja 2011. Zakladna najdba železnih predmetov je bila odkrita v gozdu približno 5 m za ograjo kamnoloma (označeno s puščico).

Fig. 8: Camberk area in May 2011. The ironwork hoard was found in a forest, roughly 5m behind the fence of the quarry (marked with an arrow).

Sl. 9: Camberk, zaklad železnih predmetov ob odkritju (prim sl. 15; t. 2).

Fig. 9: Ironwork hoard from Camberk upon discovery (see Fig. 15; Pl. 2).

(Foto / Photo: B. Križ).

Sl. 10: Zaklad železnih predmetov s Starega gradu nad Uncem pred konservatorskim posegom (prim. sl. 16; t. 3).

Fig. 10: Ironwork hoard from Stari grad prior to conservation (see Fig. 16; Pl. 3).

(Foto / Photo: T. Lauko)

bili številni odlomki lončenine, zato smo sondo na vzhodni strani povečali z izkopom površine 0,5 × 1 m. V podaljšku je bilo še veliko odlomkov posode, tudi odlomki ustja, ležali so precej strnjeno (sl. 15: 5; t. 2: 5). Keramika je ležala na isti globini kot skupina orodja, približno 20 cm pod površino, v enotni humozni plasti nad dolomitno osnovo.

STARI GRAD NAD UNCEM

Narodni muzej Slovenije je julija 2010 evidencialno predmete, najdene pod zahodnim pobočjem Starega gradu. Zakladna najdba železnih predmetov je bila odkrita z iskalnikom kovin in nestrokovno izkopana. V času, ko so najdbe prišle v muzej, je bila zemlja na njih še precej sveža, sekiri sta bili takrat sprijeti, kar potrjuje navedbe hranitelja predmetov, da so bili predmeti najdeni pred kratkim in da so bili najdeni skupaj (sl. 10).¹³ Predmeti so bili zakopani na ledini Dolga njiva v zatrepu doline ob poti, ki še zdaj vodi

od Planine prek prevala južno pod Starim gradom proti Uncu (sl. 11). Ležali so 30–40 cm globoko, položeni drug na drugega, kose so bile skupaj in obrnjene v isto smer, druga na drugo sta bili položeni tudi sekiri. Na predmetih je ležal razmeroma velik kamen, ki ga na površini ni bilo videti.¹⁴ Najdbe so bile konservirane v Narodnem muzeju Slovenije in registrirane pod številkami ZN 307/1–8 (sl. 16; t. 3).

LJUBIČNA NAD ZBELOVSKO GORO

Oktober 2010 je najditelj predal v hrambo Narodnemu muzeju Slovenije štiri železne predmete, najdene skupaj na Ljubični nad Zbelovsko Goro. Zakopani so bili na severnem pobočju južnega grebena, pod potjo, ki vodi proti vrhu Ljubične gore. Odkriti so bili z iskalnikom kovin in nestrokovno izkopani (sl. 12; 13; 17; t. 4). Po besedah najditelja so ležali do 30 cm globoko v humozni zemlji.

¹³ Švajncer 2010.

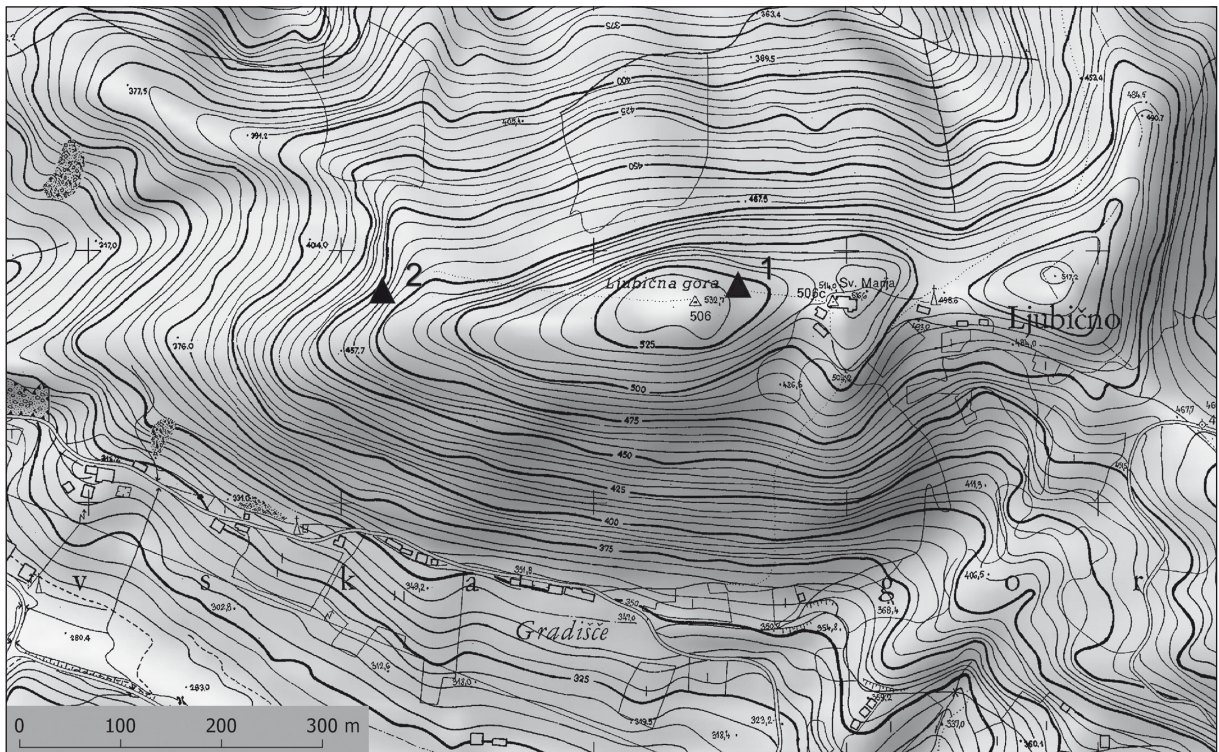
¹⁴ Švajncer 2010, 5.

Sl. 11: Območje Starega gradu nad Uncem. A – verjetno mesto najdbe zaklada železnih predmetov.

Fig. 11: Area of Stari grad above Uncem. A – probable findspot of the ironwork hoard.

(Viri / Sources: lasersko skeniranje reliefa leta 2014 / the laser scanning data from 2014, ©ARSO; TTN 5 ©GURS.)
(Izdelava / Elaborated by: V. Bitenc)

Sl. 12: Območje Ljubične nad Zbelovsko Goro. Mesti najdbe zakladov: 1 – zaklad s konjeniško opravo; 2 – zaklad z orodjem.

Fig. 12: The area of the Ljubična above Zbelovska Gora. Hoard findspots: 1 – riding gear hoard; 2 – tool hoard.

(Vir / Source: TTN 5 ©GURS. Izdelava / Elaborated by: V. Bitenc)

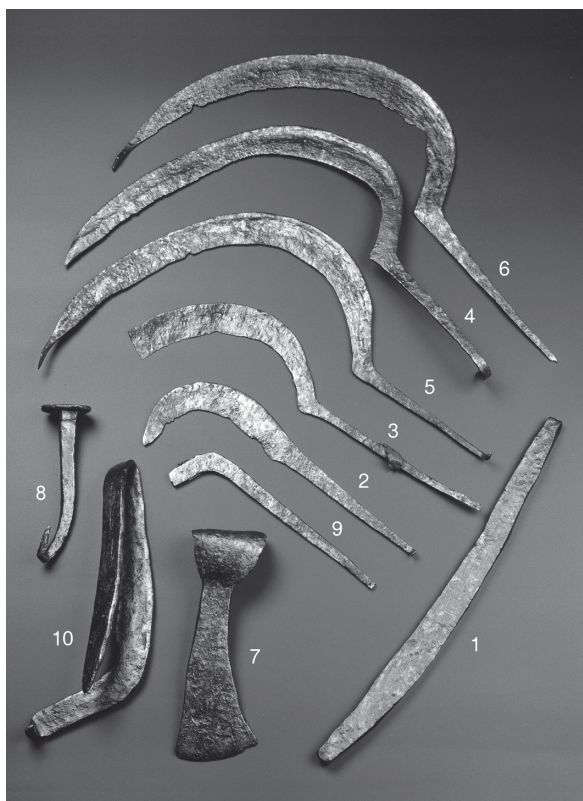

Sl. 13: Ljubična nad Zbelovsko Goro. Zaklad železnih predmetov ob izkopu (prim. sl. 17; t. 4).

Fig. 13: Ljubična gora above Zbelovska Gora. Ironwork hoard upon discovery (see Fig. 17; Pl. 4).

OPREDELITEV

Železni zakladi praviloma vsebujejo velik delež kronološko neobčutljivih predmetov, razširjenih na večjih območjih. Dodatna težava pri oprede-

Sl. 14: Zakladna najdba železnih predmetov z Zidanega gabra (prim. t. 1).

Fig. 14: Ironwork hoard from Zidani gaber (see Pl. 1). (Foto / Photo: T. Lauko)

ljevanju so mnogokrat pomanjkljivi podatki o okoliščinah najdb. Le nekaj slovenskih depojev je bilo odkritih med arheološkimi raziskavami, večina je bila nestrokovno izkopana. Pri opredeljevanju se tako lahko najpogosteje opremo na sestavo zakladov in posamezne časovno prepoznavne predmete. Nesporna prednost najdb v zakladih je dobra ohranjenost uporabnih predmetov, kar je v naselbinskih plasteh redko, kot pridatki v grobovih pa se na slovenskih najdiščih skoraj ne najdejo.

Do zdaj znani zgodnj srednjeveški depoji železnih predmetov s slovenskih arheoloških najdišč so po sestavi primerljivi s sočasnimi najdbami z ozemlja severovzhodno, vzhodno in jugovzhodno od zdajšnje Slovenije.¹⁵ Zaklada z Gradišča nad Bašljem¹⁶ in Ljubične nad Zbelovsko Goro¹⁷ vsebujeta izključno dele konjeniške in konjske oprave,

¹⁵ Curta 2011.

¹⁶ Knific 2010, 91, Pl. 3.

¹⁷ Bitenc, Knific 2001, 103, kat. št. 338. Streme in pasne spone so bili najdeni skupaj, brzda je ležala po besedah najditelja približno meter stran od drugih predmetov (Š. Karo in T. Knific 2015, *Die frühmittelalterlichen Militärfunde*

Sl. 15: Zakladna najdba železnih predmetov in odlomki lonca s Camberka nad Cerovim Logom (prim. t. 2).

Fig. 15: Hoard find of iron objects and a jar from Camberk above Cerov Log (see Pl. 2). (Foto / Photo: T. Lauko)

Sl. 16: Zakladna najdba železnih predmetov s Starega gradu nad Uncem (prim. t. 3).
 Fig. 16: Ironwork hoard from Stari grad above Usec (see Pl. 3). (Foto / Photo: T. Lauko)

Sl. 17: Zakladna najdba železnih predmetov z Ljubične nad Zbelovsko Goro (prim. t. 4).
 Fig. 17: Ironwork hoard from Ljubična above Zbelovska Gora (see Pl. 4). (Foto / Photo: T. Lauko)

Sl. 18: Železni predmeti, odkriti med izkopavanji Narodnega muzeja Slovenije na Gradišču nad Bašljem leta 1998.
 Fig. 18: Iron objects unearthed during the 1998 excavations by the Narodni muzej Slovenije at Gradišče above Bašelj. (Foto / Photo: J. Hanc)

zakladi z Zidanega gabra (*sl. 14; t. 1*), Camberka (*sl. 15; t. 2: 1–5*), Starega gradu nad Uncem (*sl. 16; t. 3*) in drugi zaklad z Ljubične gore (*sl. 17; t. 4*) orodje, v zakladni (?) najdbi iz Ljubljane je poleg orodja še sekirasti ingot,¹⁸ v depoju z Zidanega gabra pa paličast predmet, ki bi lahko bil tudi ingot (*sl. 14: 1; t. 1: 1*).¹⁹ Najbolj raznolika je sestava sebenjskega zaklada,²⁰ ki vsebuje orožje, dele konjeniške oprave in orodje, tako poljedelsko kot orodje za obdelavo lesa. Posebnost med zakladi železnih predmetov s slovenskega ozemlja je drugi zaklad z Gradišča nad Bašljem (*sl. 18*), najden med arheološkimi raziskavami leta 1998, v katerem so križni razdelilnik za jermene, jermenska zaključka, pasna spona, odlomek noža, ročaj vedra, železen trak (verjetno del obroča vedra) in brezoblični košček železa.²¹

Sekire

V zakladih z orodjem s slovenskih najdišč, razen v sebenjskem, je vsaj po ena sekira. Sekire s podaljšanim čelom in zaobljeno pravokotno luknjo za toporišče so v zakladih s Camberka (*sl. 15: 3; t. 2: 3*), Starega gradu (*sl. 16: 4; t. 3: 4*) in Ljubične (*sl. 17: 1; t. 4: 1*) ter iz Ljubljane.²² Razlikujemo lahko dva tipa teh sekir; razlika je najočitnejša v prehodu iz čela v uho, ki je pri sekirah s Camberka in iz Ljubljane zaobljen, pri sekirah s Starega gradu in Ljubične pa podaljšano čelo in stena ušesa oklepata pravi kot. Slednja vrsta sekir je masivnejša od prve. Prva različica je datirana v 9. st. s sekirastim ingotom v zakladu (?) iz Ljubljane,²³ primerjave za drugo pa so iz Ljubljane²⁴ in z Gradišča nad Bašljem (*t. 5: 7,8*),²⁵

tako da je časovna opredelitev v zgodnji srednji vek verjetna, ni pa zanesljiva. Zanimiva je široka sekira z izbočenim podaljšanim čelom in trikotnimi krilci iz zaklada s Starega gradu (*sl. 16: 5; t. 3: 5*). Primerjav iz Slovenije ne poznamo, skoraj enaka sekira pa je del zaklada z najdišča Žitavská Tůň na Slovaškem, datiranega v sredino 9. st.; sekira je glede na velikost, obliko in premer luknje za toporišče opredeljena kot bojna (tip IIICb).²⁶ Podobni sekiri sta znani tudi iz severovzhodne Bolgarije; datirani sta v 10. in 11. st. in uvrščeni v skupino majhnih in lahkih sekir (tip 6), ki so glede na težo opredeljene kot bojne.²⁷

Sekiro z neizrazitimi zaobljenimi krilci z Zidanega gabra (*sl. 14: 7; t. 1: 7*) lahko primerjamo z mlajšimi oblikami ozkih sekir s krilci, datiranimi v zgodnji srednji vek.²⁸

Sekire iz zgodnjesrednjeveških železnih zakladov iz Slovenije lahko na podlagi tipoloških primerjav razdelimo v tri skupine. V prvi je en sam primerek, in sicer sekira s krilci s Starega gradu (*sl. 16: 5; t. 3: 5*). Najdišča te značilne vrste sekir (*Bartäxte mit Helmdach*), večinoma opredeljenih kot bojne, so bila odkrita na širokem območju od Skandinavije prek srednje Evrope do Bolgarije, sekire so datirane od 9. do začetka 12. st.²⁹ V drugi skupini so sekire iz zakladov z Zidanega gabra (*sl. 14: 7; t. 1: 7*), Camberka (*sl. 15: 3; t. 3: 3*) in iz Ljubljane,³⁰ ki v glavnih potezah sledijo oblikam široko razširjenih zgodnjesrednjeveških sekir, tipološko pa jih težko natančneje opredelimo.³¹ Lahko prepoznavna je tretja skupina težkih sekir s podaljšanim čelom, značilna za slovenska najdišča. Opredeljujejo jo ravno ali rahlo izbočeno podaljšano čelo, debele stene ušesa in zaobljeno pravokotna luknja za

von *Höhensiedlungen in Slowenien*, Zbornik srečanja v Wildonu, Dunaj 2015, v tisku).

¹⁸ Knific 2010, 91, Pl. 2.

¹⁹ Paličasti predmet (Knific 2010, 92) je kot ingot opredelil F. Curta (2011, 318, 332, kat. št. 94).

²⁰ Pleterski 1987; Knific 2010, 91–93.

²¹ Najdba bo podrobneje predstavljena v članku Š. Karo in T. Knifica, *Cross Strap Dividers from Gradišče above Bašelj (Slovenia)*, Zbornik srečanja v Bojni, Nitra 2015 (v tisku).

²² Knific 2009a, 124, kat. št. 90; Knific 2010, 91, Pl. 2: 2,3.

²³ Knific 2004a, 191, 193, sl. 2: 3.

²⁴ Bitenc et al. 2009a, 306–307, kat. št. 92.

²⁵ Bitenc, Knific 2001, 100, kat. št. 326. Sekiri je kronološko težko opredeliti, najdeni sta bili kot posamični najdbi z iskalnikom kovin med topografskim pregledom najdišča, ki ga je opravil Inštitut za arheologijo ZRC SAZU julija 1991 in novembra 1992.

²⁶ Bartošková 1986, 61, 64, 79–80, obr. 1, 19C: 9. Eden od kriterijev za delitev sekir na delovne in bojne je tudi premer luknje za toporišče, ki je pri bojnih sekirah med 2,3 in 3 cm.

²⁷ Iotov 2004, 99–100, 206, tabl. 16, obr. 55, t. 51: 589,590. Avtor je sekire po teži razdelil na lahke (do 330 g) in težke (nad 330 g). Lahke sekire naj bi bile bojne, težke pa delovne, uporaba slednjih za boj ni izključena.

²⁸ Heindel 1992, 29–30, Abb. 13a. – F. Curta (2011, 332) sekiro z Zidanega gabra opredeljuje kot tip IIB po Bartoškovi.

²⁹ Bartošková 1986, 80; Heindel 1992, 44, Abb. 23f; Iotov 2004, 99–100, 206.

³⁰ Knific 2004a, 193, sl. 2: 2,3.

³¹ Sekiro z Zidanega gabra lahko uvrstimo med mlajše oblike ozkih sekir s krilci po I. Heindlu (1992, 29–30, Abb. 13a), sekire iz Ljubljane in s Camberka pa lahko primerjamo s sekirami tipa IVCa po A. Bartoškovi (1986, 7, obr. 1).

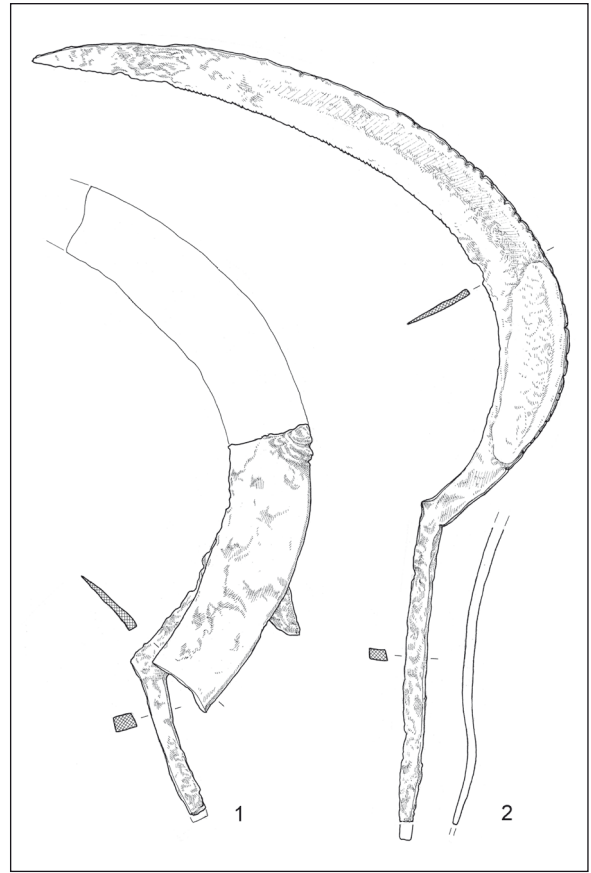
toporišče, stene ušesa in čelo oklepajo pravi kot. Najdene so bile v zakladih s Starega gradu (sl. 16: 4; t. 3: 4) in Ljubične (sl. 17: 1; t. 4: 1) ter kot posamične najdbe na Gradišču nad Bašljem (t. 5: 7,8) in v Ljubljani pri Podpeči.³² Sekire so težke od 580 do 1438 g, najlažji sta sekiri iz Ljubljane (580 in 660 g), najtežji z Gradišča nad Bašljem (1240 in 1438 g), sekiri iz zakladov pa 820 g (Stari grad) in 1008 g (Ljubična). Visoke so od 15,4 do 21,5 cm. Zelo pomembna značilnost je luknja za toporišče, ki je pri vseh primerkih visoka (od 4 do 4,7 cm) in ozka (širina od 2,1 do 2,7 cm), narejena za močen držaj. Vse te lastnosti kažejo, da so bile to delovne sekire. Svojevrstna oblika ušesa ni omejena zgolj na sekire, tako oblikovan je tudi zgornji del rovnice iz zaklada s Starega gradu (sl. 16: 8; t. 3: 8).

Rovnici

Ob sekirah, ki so večnamensko orodje, včasih tudi orožje, je v zgodnjerednjeveških železnih zakladih iz Slovenije največ poljedelskega orodja. Sem lahko uvrstimo rovnice iz zakladne najdbe s Starega gradu (sl. 16: 7,8; t. 3: 7,8). Masivnejša s podaljšanim čelom, pravokotno luknjo za toporišče in debelimi stenami ušesa (sl. 16: 8; t. 3: 8) ima zgornji del oblikovan kot težke sekire s podaljšanim čelom (glej zgoraj). Z njimi se ujema tudi po obliki in velikosti luknje za toporišče (4,7 × 2,3 cm). Rovnica z zaobljenim ušesom (sl. 16: 7; t. 3: 7) je zelo podobna rovnici iz sebenjskega zaklada, le da je nekoliko manjša in skoraj pol lažja, čelo pa ni podaljšano kot pri sebenjski. Umestimo jo lahko med lahke ozke rovnice tipov K₉/K₁₀/K₁₁ po J. Henningu, ki so pogoste najdbe na najdiščih iz 8. do 10. st. v jugovzhodni Evropi.³³ Dobro primerjavo za rovnico s Starega gradu, tako po obliki kot tudi po velikosti in teži, najdemo v Mikulčicah.³⁴

Srpi

V najdbi z Zidanega gabra so trije celi srpi (sl. 14: 4–6; t. 1: 4–6) in še dva, ohranjena le delno (sl. 14:

Sl. 19: Gradišče nad Bašljem, železna srpa. 1 – NMS (inv. št. S 2568); 2 – NMS (inv. št. S 2565). M. = 1:3.

Fig. 19: Gradišče above Bašelj, iron sickles. 1 – NMS (Inv. No. S 2568); 2 – NMS (Inv. No. S 2565). Scale = 1:3. (Risba / Drawing: D. Knific Lunder)

3,9; t. 1: 3,9), ki sta bila verjetno enake vrste. Rezilo je pri ohranjenih srpih nazobčano, pri dveh je konica skovana v trikotno ploščico, konec ploščatega trna za nasaditev ročaja je pri dveh zapognjen. Odlomka srpov v sebenjskem zakladu³⁵ imata nazobčano rezilo, konica pa ni sploščena. Takšni srpi so bili najdeni kot posamične najdbe še na Gradišču nad Bašljem (sl. 19)³⁶ ter na območju zgodnjerednjeveških grobišč na Ptujskem gradu³⁷ in na Pristavi na Bledu.³⁸ Srpe lahko uvrstimo v tip H₂ po Henningu, srpi te vrste so na najdiščih jugovzhodne Evrope

³⁵ Pleterski 1987, 284–285, sl. 39.

³⁶ Srpa sta bila najdena z iskalnikom kovin na zahodnem robu naselbine, pred letom 1986. Bolje ohranjeni srp ima nazobčano rezilo (sl. 19: 2; dol. 34 cm, šir. rezila do 2,82 cm, teža 132 g), pri skrivljenem srpu ni videti zobcev (sl. 19: 1; šir. rezila do 3,42 cm, teža 131,3 g; konica srpa manjka).

³⁷ Korošec 1950, 214, sl. 117; Korošec 1999, 29, 44, 109, t. 47: 1.

³⁸ Belac, Pleterski, Knific 2008, 180, t. 30: 13.

³² Bitenc et al. 2009a, 306, kat. št. 92.

³³ Henning 1987, 81–83, Abb. 38. V okviru tega tipa se rovnice v podrobnostih precej razlikujejo, predvsem v obliki čela in ušesa. Rovnic s preprostim zaobljenim ušesom Henning ne navaja.

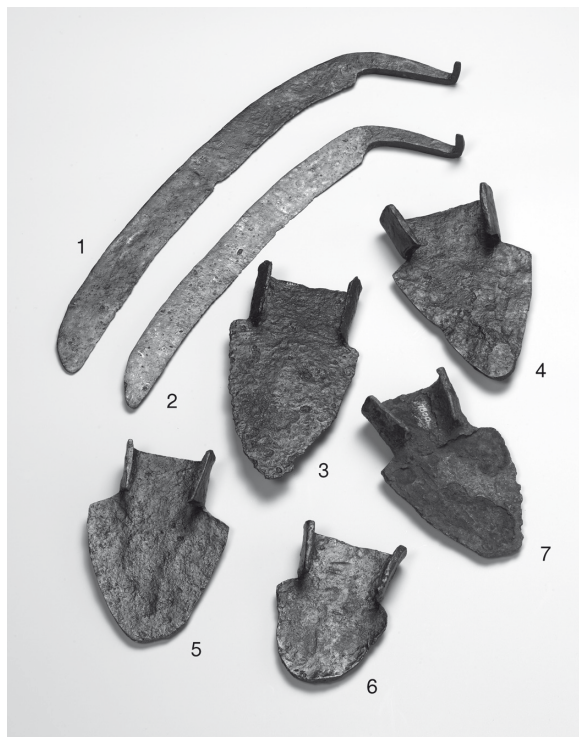
³⁴ Poláček 2003, 605–606, Abb. 12: 5.

najpogosteje datirani v obdobje od 8. do 10. st.³⁹ Takšni srpi so najdeni tudi v zakladnih najdbah, mnogokrat po več skupaj, kot na primer v zakladih iz druge polovice 8. in prve polovice 9. st. z Bojne na Slovaškem⁴⁰ ali iz Semic na Češkem⁴¹ ter v šestih zakladih iz Mikulčic iz poznega 9. ali prve polovice 10. st.⁴² Številni srpi so tudi v zakladih, odkritih na najdišču Klač'ov na Češkem, na primer v depozu D3 kar devet razmeroma dobro ohranjenih in še več odlomkov, šest v depozu D5 in šest v depozu D6. Zakladi so bili odkriti z arheološkimi raziskavami in so zelo dobro datirani z značilnimi najdbami v pozno 9. in zgodnje 10. st.⁴³ Primerjave najdemo tudi vzhodneje, na Madžarskem, v zakladih, datiranih v 8. in 9. st.⁴⁴ V nekoliko poznejši čas – druga polovica 10. in prva polovica 11. st. – sta postavljena zaklada Gamzigrad I in Gamzigrad III, v katerih so srpi enakega tipa.⁴⁵ Srpi z nazobčanimi rezili se ponekod, npr. v Romuniji, uporabljajo še zdaj za žetev enozrne pšenice; šopi stebel se odrežejo nizko pri tleh.⁴⁶

Kose

Podobno sliko kot srpi kažejo tudi kratke kose (*Kurzstielsense*).⁴⁷ V zakladu z Zidanega gabra je zvita kratka kosa (*sl. 14: 10; t. 1: 10*), še dve izvirata z istega najdišča, okoliščine najdbe pa niso natančneje znane (*sl. 20: 1,2; t. 5: 1,2*).⁴⁸ Tri kratke kose, pri dveh sta ohranjena tudi trakasta kosirja, so v zakladni najdbi s Starega gradu (*sl. 16: 1–3; t. 3: 1–3*). Vse imajo enakomerno široko rezilo, dolgo med 32 cm in 39,8 cm, ter ploščat trn, ki je na koncu zapognjen pod pravim kotom. Uvrstimo jih lahko v eno tipološko skupino, poimenovano različno – tip I₅ po Henningu, pogost element zgodnjesrednjeveških zakladnih najdb jugovzhodne

Sl. 20: Železni kosi z Zidanega gabra (1,2) in lemeži iz Ljubljance (3), s Sv. Lamberta pri Pristavi nad Stično (4), Camberka (5), Gradišča nad Bašljem (6) in z Zaplane (7).
Fig. 20: Iron scythes from Zidani gaber (1,2) and ploughshares from the Ljubljance (3), Sv. Lambert near Pristava nad Stično (4), Camberk (5), Gradišče above Bašelj (6) and Zaplana (7). (Foto / Photo: T. Lauko)

Evrope,⁴⁹ tip I po Beranovi (kratke kose z usločnim hrptom rezila), značilen za območje Češke in Slovaške na koncu 8. in v začetku 9. st.,⁵⁰ ali tip 6c po Lumirju Poláčku, ki je obravnaval najdbe iz Mikulčic.⁵¹ Kose z Zidanega gabra, tako primerek iz zaklada kot obe posamični najdbi, se v vseh podrobnostih ujemajo z navedenimi tipi. Rezila vseh treh kos iz zaklada s Starega gradu z ročajnim trnom oklepajo pravi kot, kar pri kratkih kosah ni pogosto; takšne so npr. kratki kosi iz depojev Žabokreky I in II na Slovaškem⁵² ter kosa iz depoja D1 s Klač'ova na Češkem.⁵³ Na dveh kosah s Starega gradu sta ohranjena preprosta trakasta kosirja, precej takšnih je bilo najdenih npr. v

³⁹ Henning 1987, 86–91, Abb. 43; Taf. 40, 41.

⁴⁰ Turčan 2012, tab. 53, 54, 64, 69, 82, 86, 88.

⁴¹ Beranová 1972, 630–636, obr. 1.

⁴² Poláček 2003, 612; Abb. 15, 16, 19, 22, 23.

⁴³ Geisler, Kohoutek 2014, 37–43, 47–53; obr. 23–25, 30–31, 33–34, 106–107, 111. – Profantová 2014, 333–336, obr. 2, 3.

⁴⁴ Müller 1975, 79–80, Abb. 6.

⁴⁵ Bugarski, Ivanišević 2013, 136–139, sl. 4, 6.

⁴⁶ Hajnalová, Dreslerová 2010, 177, Figs. 10, 11.

⁴⁷ Prim. Takács 1971.

⁴⁸ Po navedbi najditelja sta bili kosi najdeni z iskalnikom kovin, blizu skupaj na zahodnem pobočju, približno 10 m stran od najdišča ponve v smeri proti jugu.

⁴⁹ Henning 1987, 92, Abb. 43; Taf. 45: 10–19; – Müller 1975, 84–85.

⁵⁰ Beranová 1957, 109–111.

⁵¹ Poláček 2003, 595, 615–618, 656–658; Abb. 1, 25–28. Kose so bile v Mikulčicah najdene tudi v zakladih, ki so datirani v 9. in predvsem v začetek 10. st.

⁵² Bartošková 1986, 60–62; obr. 19B: 2, 20: 19.

⁵³ Geisler, Kohoutek 2014, 31; obr. 17: D1/72.

Mikulčicah.⁵⁴ S kratkimi kosami so želi travo (za košnjo so se uporabljale dolge kose), ne pa tudi žita, ker bi bile izgube zrnja prevelike.⁵⁵

Lemeži

V dveh zgodnesrednjeveških zakladih železnih predmetov s slovenskih arheoloških najdišč sta velika lopatasta lemeža s tulastim nasadiščem, in sicer v depojih iz Sebenj⁵⁶ in z Ljubične (*sl.* 17: 2; *t.* 4: 2). Na Camberku je bil najden 2,5 m stran od skupine drugega orodja precej manjši lemež (*sl.* 20: 5; *t.* 2: 6). Majhni lemeži⁵⁷ so znani še iz Ljublanice (*sl.* 20: 3; *t.* 5: 3), s Sv. Lamberta pri Pristavi nad Stično (*sl.* 20: 4; *t.* 5: 4), Gradišča nad Bašljem (*sl.* 20: 6; *t.* 5: 5)⁵⁸ in Zaplane (*sl.* 20: 7; *t.* 5: 6).⁵⁹ Vsi pripadajo lemežem tipa Ic po Bartoškovi (trikotni lemeži z dobro vidnimi rameni), ki so zastopani v zakladnih najdbah 9. st. na Češkem in Slovaškem,⁶⁰ oziroma lemežem raznolikega tipa A₁ po Henningu (s širokim rezilom, z jasnim prehodom v tul), ki se sicer pojavi že v mlajši železni dobi, na območju jugovzhodne Evrope pa je posebno pogost v zgodnjem srednjem veku, od 8. do 10. st.⁶¹ V okviru tega tipa kažejo lemeži s slovenskih najdišč precej enotno podobo. Vsi so narejeni iz enega kosa kovine, plavuti tula so zapognjene pod ostrim kotom, rame trikotnega rezila so poševne. Tul je praviloma na zgornjem delu širši, razen pri lemežih iz sebenjskega zaklada in Ljublanice, kjer sta tula cilindrična. Manjša odstopanja od teh pravil so tudi pri lemežih s Camberka in Gradišča nad Bašljem, ki imata pravokotno zapognjene plavuti in (posebno slednji) tudi bolj zaobljeno rezilo. Lemež iz Sebenj se od drugih razlikuje predvsem po tem, da plavuti ne segata do spodnjega roba tula.⁶² Lemeža iz Sebenj in z Ljubične sta sestavna dela zakladov, konteksti, iz katerih izvirajo mali lemeži, pa so manj jasni. Na

Camberku je bil lemež najden blizu skupine orodja, na Gradišču nad Bašljem na območju naselbine z iskalnikom kovin, na Sv. Lambertu pri Pristavi nad Stično na zahodnem pobočju pod naselbino, prav tako z iskalnikom kovin, v Ljublanici na območju Ljubljane v okolici avtocestnega mostu ob športnem potapljanju, za enega pa je zanesljivo le, da je z Zaplane. Analogij za majhne lemeže s slovenskih najdišč ne manjka, med najboljšimi so najdbe iz Slovaške, tako iz zakladov kot tudi iz naselbin iz časa 9. st.,⁶³ ter s češkega najdišča Klač'ov.⁶⁴ Dobro objavo nekaterih slovaških zakladov železnega orodja iz 9. st. smo izkoristili za primerjavo velikosti z lemeži s slovenskih najdišč, za merilo smo vzeli težo (*sl.* 21). Mali lemeži s slovenskih najdišč se vklapljajo v sliko, ki jo kažejo najdbe iz Slovaške (teža od 220 do 773 g), lemeža iz obeh depojev, iz Sebenj in z Ljubične gore, pa krepko presega ta okvir (1850 in 1942 g), kar morda kaže na poznoantično tradicijo na ozemlju nekdanje rimske države.

Črtali za plug

V zakladu z Ljubične sta železni črtali za plug (*sl.* 17: 3,4; *t.* 4: 3,4). Tako kot za lemeže tudi za črtala velja, da se skozi čas le malo spreminjajo in so v rabi na obsežnih območjih. Tip E₁ po Henningu (razmeroma kratka usločena črtala), v katerega lahko uvrstimo črtali z Ljubične gore, so pogoste najdbe na najdiščih jugovzhodne Evrope iz 8. do 10. st., mnogokrat v kombinaciji z lemeži.⁶⁵ Ustrezne primerjave najdemo v slovaških in čeških zakladnih najdbah iz 8. in 9. st.⁶⁶ ter

⁵⁴ Poláček 2003, 618, Abb. 29–31.

⁵⁵ Poláček 2003, 615.

⁵⁶ Pleterski 1987, 257, sl. 17.

⁵⁷ Izbor lemežev s slovenskih najdišč je zaradi najdbe s Camberka namenoma omejen na lemeže, ki ne presegaajo višine 20 cm.

⁵⁸ Knific 1999, 399–400, spodnja sl. na strani 399.

⁵⁹ Gabrovec 1955, 11, t. 2: 4; Horvat 1990, 305, t. 38: 5.

⁶⁰ Bartošková 1986, 7–8, obr. 2. Podobno opredelitev tipov predlaga tudi L. Poláček za lemeže iz Mikulčic (Poláček 2003, 599).

⁶¹ Henning 1987, 49–57; Müller 1975, 85–86.

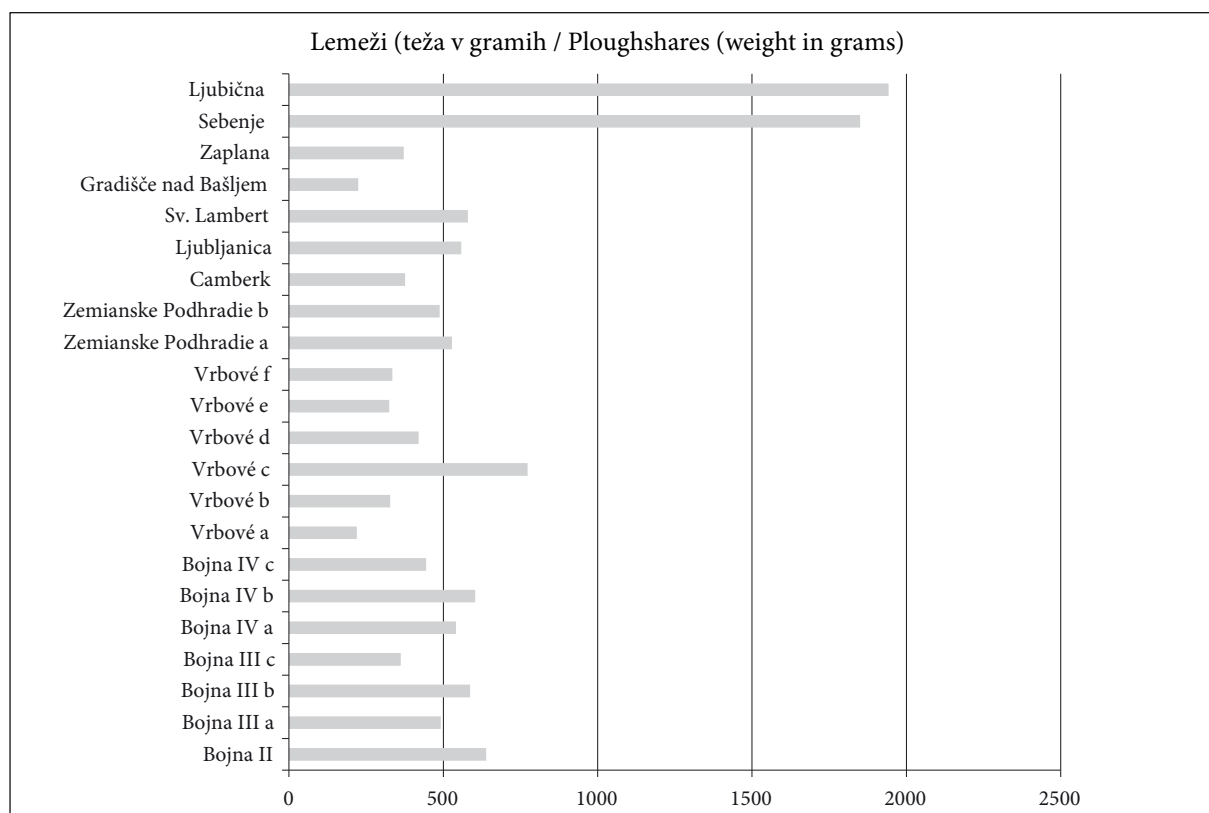
⁶² Ta oblika lemeža je zelo redka, primerjavo najdemo npr. na romunski zgodnesrednjeveški naselbini Capidava (9./10. st.; Henning 1987, 119, Taf. 16: 15).

⁶³ Prim. zakladne najdbe: Bartošková 1986, 10–11, obr. 3: 11 (Brankovice); 20, obr. 7B: 8 (Ivanovice); 22, obr. 8C: 3 (Kúty – Čepangát); 25–28, obr. 9: 14,15 (Mikulčice); 47–49, obr. 15A: 16–18 (Pohansko u Nejdku); 60–64, obr. 19B: 12, 20: 26,27 (Žabokreky). – Turčan 2012, 46–47, tab. 64: 4, 66: 1,2, 68: 1,2,4, 92: 3,7 (Bojna); 85: 1–5; 86: 6 (Vrbové); 92: 3,7 (Zemianske Podhradie). Prim. naselbinske najdbe: Poláček 2013, 596–600, Abb. 8: 5,7 (Mikulčice).

⁶⁴ Geisler, Kohoutek 2014, 17, 21, 47, 57; obr. 9: D1/19–20; 10: D1/21–22; 28: D4/2a; 38: D7/7.

⁶⁵ Henning 1987, 61, Abb. 21; Taf. 30, 31.

⁶⁶ Bartošková 1986, 13–16, obr. 5: 21,25 (Gajary – Pustatina Vrablicova II); 25–28, obr. 10A: 33,34 (Mikulčice I); 38–40, obr. 13C: 1 (Pobedim II); 53, obr. 16C: 1 (Smolnice); 58–60, obr. 18B: 12 (Vrštatecké Podhradie); 60–64, obr. 19B: 6; 19C: 1,3; 20: 12 (Žabokreky I in II, Žitavská Ton). – Turčan 2012, 21, 23, tab. 52: 1,2; 65: 1,2; 66: 3 (Bojna II in III); 31–32, tab. 81: 1–3; 82: 16 (Vel'ký Klíž); 35, tab. 86: 1 (Vrbové); 38, tab. 91: 1,3 (Zemianske Podhradie).

Sl. 21: Teža lemežev s slovenskih najdišč in iz izbranih slovaških zakladnih najdb 9. stoletja (po Turčan 2012). V nekaterih slovaških zakladih je po več lemežev, v preglednici so označeni z zaporednimi črkami v okviru najdbe. Upoštevani so le lemeži z izrazitim prehodom v tul, ki tipološko ustrezajo slovenskim najdbam.

Fig. 21: Weight of the ploughshares from Slovenia and of the select ploughshares from the 9th century hoard finds from Slovakia (after Turčan 2012). Some of the Slovak hoards contained more than one ploughshare, marked in the table with successive numbers. Only the ploughshares with a pronounced blade to socket transition are included, which typologically correspond with the ploughshares from Slovenia.

sočasnih slovanskih naselbinah,⁶⁷ v pozno 9. in zgodnje 10. st. pa so datirani zakladi s Klašt'ova s podobnimi črtali.⁶⁸

Pojav dveh črtal v zakladni najdbi, kot je to v zakladu z Ljubične, ni posebnost: v omenjenih čeških in slovaških zakladih so enakomerno zastopane najdbe z enim ali dvema črtaloma, izjemoma so v enem trije ali štirje.

Nož (vinjak)

Med poljedelsko orodje spada še nož z Zidanega gabra (sl. 14: 2; t. 1: 2). Uvrstimo ga lahko v skupino majhnih nožev G₅ po Henningu, ki naj bi

⁶⁷ Npr. v Mikulčicah (Poláček 2013, 604–605; Abb. 9: 1; 10: 1,2).

⁶⁸ Geisler, Kohoutek 2014, 31, 53, 57; obr. 19: D2/5; 32: D6/10–11; 36: D7/4.

se uporabljali v vinogradništvu. Noži imajo razmeroma ozko ukrivljeno rezilo in večinoma trnast nastavek za držaj. Posamezni primerki so znani že od 2. st., v večjem številu pa so bili najdeni na najdiščih 8.–10. st. Ta najdišča so zelo oddaljena od naših krajev, najbližji sta v zahodni Bolgariji in zahodni Romuniji, največ jih je ob zahodni obali Črnega morja in v njegovem zaledju.⁶⁹

Dleto

V zgodnj srednjeveških zakladih železnih predmetov iz Slovenije je obrtniškega orodja malo. Sem

⁶⁹ Henning 1987, 96, Abb. 44–46. F. Curta (2011, 311, Tab. 1) je obrezovalni nož z Zidanega gabra uvrstil v Henningovo skupino G_{1b}. Tako po velikosti kot tudi po širini rezila ter po razmerju med dolžino ročajnega trna in dolžino rezila je uvrstitev v skupino G₅ po našem mnenju ustrežnejša, kar pa ne spremeni bistveno opredelitve celotne najdbe.

spadajo klešče in dleto s Camberka (*sl. 15: 1,2; t. 2: 1,2*), dleto in svedra so v zakladu iz Sebenj.⁷⁰ Dleto s Camberka s stebлом pravokotnega preseka, ki ima na sredini posnete robove, in z zaobljenim rezilom (*sl. 15: 2; t. 2: 2*) so verjetno uporabljali za obdelavo lesa. Podobno dleto iz sebenskega zaklada je opredeljeno kot kovaško orodje.⁷¹ Na Češkem in Slovaškem je dlet v depojih več.⁷² Najboljši primerjavi za primerka s Camberka in iz Sebenj sta v zakladu s slovaškega najdišča Zemianske Podhradie, kjer sta bili dleti najdeni skupaj s tremi majhnimi lemeži, dvema črtaloma, tremi kratkimi kosami, ostrogo, stremenom, enajstimi sekirastimi ingoti in še nekaterimi železnimi predmeti, kar najdbo datira v 9. st.⁷³ Številna dleta so bila najdena tudi v naselbinah. Dleta iz naselbine v Mikulčicah so obravnavana med orodjem za obdelavo lesa, uporabljala pa so se tudi za obdelavo kosti, roževine in kamna. Večina je bila najdena v naselbinskih plasteh 9. st., trije primerki pa v zakladu, datiranem v začetek 10. st.⁷⁴ Po dolžini sta dleti s Camberka (dol. 26,5 cm) in iz Sebenj (dol. 23,1 cm) primerljivi z največjimi kosi iz Mikulčic (dol. do 26 cm).

Klešče

Klešče so le v zakladu s Camberka (*sl. 15: 1; t. 2: 1*), redke so tudi med najdbami z drugih slovenskih zgodnesrednjeveških najdišč.⁷⁵ Na enem kraku klešč z Ančnikovega gradišča pri Jurišni vasi je ohranjen podoben gumbast zaključek kot na krakih klešč s Camberka, čeljusti pa so drugačne. Klešče so opredeljene kot poznoantične, je pa na najdišču več elementov, ki dokazujejo poselitev tudi v zgodnjem srednjem veku, v 8. in 9. st.⁷⁶ Klešče so razmeroma redke tudi drugod v zgodnesrednjeveških zakladih, se pa večkrat pojavljajo v večjem številu v enem zakladu. Dvoje klešč je v depoju s Klač'ova,⁷⁷ datiranem v pozno

9. in zgodnje 10. st., kar štirje pari so v zakladu Vrštatecké Podhradie na Slovaškem.⁷⁸ Oddaljen primer zakladne najdbe s kleščami najdemo še v Gamzigradu, kjer je bilo v precej mlajšem depoju (11.–12. st.; zakladna najdba Gamzigrad II) devet parov klešč.⁷⁹

Lonec

Iz črepinj lončene posode, ki so bile odkrite ob orodju na Camberku, smo lahko sestavili precejšen del ustja in dna, tako da je bilo mogoče rekonstruirati podobo celega lonca (*sl. 15: 5; t. 2: 5*). Njegova oblika in izdelava ter okras vodoravnih vrezanih črt in lončarski znak na dnu kažejo na zgodnesrednjeveški čas. Podoben okras imajo lonci iz Prekmurja, najdeni na najdiščih, kot so Nova tabla⁸⁰ in Popava pri Lipovcih 1 in 2, kjer so datirani v 8. in 9. st., pa tudi na mlajšem najdišču Gorenje njive 2, kjer je takšna lončenina datirana od 10. st. dalje.⁸¹ Še pogostejše so tako okrašene posode v sklopu velikomoravske lončenine, med katero se je takšno posodje pojavilo v prvi polovici 9. st.⁸² Tudi posode z odtisnjanim lončarskim znakom na dnu, najdene na grobiščih in tudi v naselbinah v Sloveniji, npr. na Popavi pri Lipovcih 2, so datirane na konec 8. in v 9. st.⁸³

Ponev z dolgim ročajem

Ponev z dolgim ročajem ni del zaklada z Zidanega gabra, ker pa je bila najdena le pol metra stran od njega, smo jo vključili v prispevek (*sl. 5; 6; t. 6: 1*). Takšne poneve so v Sloveniji razmeroma pogoste najdbe: sedem celih in osem delov ponev so našli na sedmih najdiščih (*sl. 22–24; t. 6–8*). Vse so narejene na isti način, sestavljene so iz krožnika in dolgega ročaja, ki je na krožnik pritrjen s kovico. Okrogel krožnik z luknjo na sredini ima nizek rob, ploščat ročaj se na prijemalnem koncu zaključuje z zanko, pod krožnikom je zaključek suličasto oblikovan in predrt za pritrnitev s kovico. Dolžina ponev je od

⁷⁰ Pleterski 1987, 285, sl. 40b,c; 41a,b.

⁷¹ Pleterski 1987, 285, sl. 40a.

⁷² Bartošková 1986, 20, 25, 26, 47; obr. 7B: 1; 8E: 13; 10A: 38; 15A: 15. – Turčan 2012, 21, 26, 28, 34, 38; t. 53: 6; 69: 1; 70: 5; 87: 5; 90: 5,8.

⁷³ Turčan 2012, 36–38, 46–47, 72; obr. 10; t. 89–93.

⁷⁴ Poláček 2000, 320, 339, 340, Abb. 17–19.

⁷⁵ NMS hrani klešče z Gradišča nad Bašljem (inv. št. S 4185) in Gradišča nad Trebenčami (S 3438). Neobjavljeno.

⁷⁶ Strmčnik Gulič, Ciglencečki 2003, 23–25, 27, sl. 32, t. 2: 1; Knific 2008, 36, sl. 3: 2 (jagoda je na sliki označena z napačno številko 4).

⁷⁷ Geisler, Kohoutek 2014, 71, obr. 46: D10/1–2.

⁷⁸ Bartošková 1986, 58–60, obr. 18B: 18–21.

⁷⁹ Bugarski, Ivanišević 2013, 139, sl. 5.

⁸⁰ Guštin, Tiefengraber 2002, 56–57, 60, sl. 16, tip 8, različice b, c in e.

⁸¹ Šavel, Karo 2012, 67; Šavel, Knific 2013, 26, 30.

⁸² Poláček 1995, 143, tip 2; Macháček 2001, 261–262, 1. faza.

⁸³ Knific 2002, 123–125, 128, sl. 20, 22, 26; Šavel, Knific 2013, 36–37.

Sl. 22: Železne poneve z Gradišča nad Bašljem (1), Gradišča nad Trebenčami (2), Sv. Lamberta pri Pristavi nad Stično (3) in z Zidanega gabra (4).

Fig. 22: Iron pans from Gradišče above Bašelj (1), Gradišče above Trebenče (2), Sv. Lambert near Pristava nad Stično (3) and Zidani gaber (4). (Foto / Photo: T. Lauko)

50,8 do 68 cm, vendar so štiri od sedmih ponev dolge 62 do 63 cm. Premer krožnikov je od 21,5 do 25,5 cm. Najdeni primerki so si podobni v vseh podrobnostih. Takšne poneve so bile primerne za peko na odprtem ognjišču. Skoraj vse poneve in njihovi deli so bili nestrokovno izkopani, pozneje pa so bili pridobljeni za arheološko zbirko Narodnega muzeja Slovenije.⁸⁴

Zaradi pomanjkljivih podatkov o kontekstih, v katerih so bili ti predmeti najdeni, je njihova časovna opredelitev mogoča le v okviru datacije najdišč. Ponvi s Poštele (*t. 6: 4*) in Ljubične (*t. 6: 5*) bi tako lahko umestili v rimsko dobo ali zgodnji srednji vek,⁸⁵ poneve z Zidanega gabra (*sl. 22: 4; t.*

⁸⁴ Poleg omenjenih predmetov so v NMS tudi tisti, ki jih našla ekipa Inštituta za arheologijo ZRC SAZU med topografskim pregledom Gradišča nad Bašljem leta 1992: krožnik (*t. 8: 3*) in dva ročaja ponev (*t. 8: 4,5*), na Zidanem gabru pa smo med arheološkim posegom leta 1999 izkopali celo ponev (*t. 6: 1*).

⁸⁵ Poštela: Pahič 1985; 1986; Teržan 1990, 27–28, 30, 261; Bitenc, Knific 2001, 103–104, kat. št. 341. Ljubična

Sl. 23: Železna ponev z dolgim ročajem z Velikih bukev pri Logatcu, spodnja stran.

Fig. 23: Iron long-handled pan from Velike bukve near Logatec, bottom side. (Foto / Photo: T. Lauko)

6: 1–3) in s Sv. Lamberta pri Pristavi nad Stično (*sl. 22: 3; t. 7: 3,5*) v rimsko dobo, poznoantično obdobje (pozno 5. in 6. st.) ali zgodnji srednji vek,⁸⁶ poneve z Gradišča nad Bašljem (*sl. 22: 1; t. 8*

gora: Ciglencečki 1994, 242–243, 250, Taf. 3; – Bitenc, Knific 2001, 14, 92, 102, 106, kat. št. 14, 294–295, 336–337, 353; – Bitenc, Pirkmajer 2001; – Ciglencečki 2001; – Ciglencečki 2007, 321, Taf. 1: 1–14; – Ciglencečki 2008, 487, 489, Abb. 3–4, 6; – Pflaum 2001, 26–27, 29, kat. št. 63–64, 76; – Karo 2004, 169–170, 172, Abb. 6; – Knific 2007, 320, 322, 324–325, sl. 2: 7–13; – Š. Karo in T. Knific 2015, *Die frühmittelalterlichen Militärfunde von Höhensiedlungen in Slowenien*, Zbornik srečanja v Wildonu (Dunaj 2015), v tisku. – Najdbe iz rimske dobe, ki jih hranita Dolenjski muzej Novo mesto in Narodni muzej Slovenije, so v obdelavi.

⁸⁶ Zidani gaber: Ciglencečki 1994, 246, 251, Taf. 12; – Bitenc, Knific 2001, 33, 47–49, kat. št. 88, 130, 135, 139–141, 215, 234–236, 263–264; – Klasinc 2001, 68–69, kat. št. 215; – Bitenc, Knific 2008, 99, 101, 103, Fig. 1: 3; 2: 9–13; 4: 5–6. – Sv. Lambert pri Pristavi nad Stično: Pflaum 2001, 25, 29 kat. št. 55, 75; – Bitenc, Knific 2001, 48, 72, 81, 92, 94, kat. št. 134, 230–231, 262, 297, 307; – Klasinc 2001, 68, kat. št. 213; – Karo 2004, 166, 171, Abb. 2; – Bitenc, Knific

Sl. 24: Najdišča železnih ponev z dolgim ročajem v Sloveniji.
Fig. 24: Findspots of the iron long-handled pans in Slovenia.
(Izdelava / Elaborated by: V. Bitenc)

v poznoantično obdobje ali zgodnji srednji vek,⁸⁷ ponvi z Gradišča nad Trebenčami (sl. 22: 2; t. 7: 1,2) pa v zgodnji srednji vek.⁸⁸ Velike Bukve pri Logatcu (ponev na t. 7: 4) so arheološko premalo poznane, da bi lahko sklepali o dataciji.

Dejstvo je, da v Sloveniji na izključno rimsko-dobnih in poznoantičnih najdiščih ni bila najdena niti ena ponev, vedno jih – dosledno na višinskih najdiščih – spremljajo tudi zgodnesrednjeveške najdbe. Tipološko enotne železne ponve z dolgimi ročaji (velikost, oblikovanost ročaja, sredinska pritrnitev krožnika na ročaj) lahko z vso previdnostjo datiramo v zgodnesrednjeveško obdobje, okvirno v čas od poznega 8. do 10. st.

Primerjave s ponvami drugje po Evropi so številne in so datirane v daljše časovno obdobje. V vseh primerih gre za ponve z dolgimi ročaji in sredinsko pritrditvijo krožnika na ročaj, se pa med seboj precej razlikujejo po razmerju med dolžino ročaja in premerom krožnika ter po oblikovanosti ročajev in zaključkov ročajev. Najstarejše so postavljene v mlajšo železno dobo⁸⁹ in rimsko obdobje,⁹⁰ več primerkov je časovno opredeljenih v obdobje zgodnjega preseljevanja ljudstev, v 4./5.

2008, 98–99, 101, 103, Fig. 1: 2; 2: 7; 4: 3–4 (na sliki 4 je pri št. 3 pomotoma navedeno napačno najdišče); – Karo, Knific, Lubšina-Tušek 2011, 134, 136, 138–139, t. 1: 5,16.

⁸⁷ Gradišče nad Bašljem: Bitenc, Knific 2001, 72, 96–101, kat. 226, 315–330; – Knific 2007, 317–320, 323–324; sl. 2: 1–5; – Karo, Knific, Lubšina-Tušek 2011, 132–133, 139, t. 1: 2; – Karo 2012.

⁸⁸ Karo 2004, 170, 172, Abb. 7. – NMS hrani sklop najdb z Gradišča nad Trebenčami, značilne predmete lahko umestimo v zgodnji srednji vek (9. in 10. st.).

⁸⁹ Čambal 2009, 158–161.

⁹⁰ Krause, Limpach, Spehar 1966, 182.

st.⁹¹ Zelo veliko ponev z dolgimi ročaji so našli na Norveškem; veliko jih izvira iz grobov (ženskih in moških), le nekaj je datiranih v merovinški čas okoli leta 600, večina pa je mlajših, iz 9. in 10. st.⁹² Dobra primerjava za slovenske ponve je v slovaškem zakladu Gajary – Pustatina Vrablicova (II) iz predvelikomoravskega obdobja, kjer so ob orodju, orožju, konjski opremi in delih veder tudi plitva krožnika z luknjo v sredini in odlomka enega ali dveh ročajev; zaključek enega odlomka je oblikovan suličasto, drugi se zaključuje z zanko.⁹³

ZAKLJUČEK

V Sloveniji je s sedmih najdišč znanih devet zgodnesrednjeveških zakladov z železnimi predmeti: po dva z Gradišča nad Bašljem in Ljubljane nad Zbelovsko Goro ter po eden iz Sebenj, Ljubljane, s Starega gradu nad Uncem, Camberka in z Zidanega gabra. Predmeti se po uporabnosti delijo na poljedelsko orodje, orodje za obdelavo lesa, kovaško orodje, konjeniško in konjsko opravo, orožje, na predmete za raznovrstno rabo ter na ingote in surovo železo. Izdelki, celi ali kot kovinski deli orodja, so bili po prvotnem namenu povezani s tremi dejavnostmi – s poljedelstvom, obrtjo in bojevanjem (sl. 25).

Največ je železnih zakladov s poljedelskim orodjem; najdemo ga v najdbah iz Sebenj (štirje koničasti lemeži, lopatasti lemež, trije kosirji, odlomka dveh srpov in rovnica),⁹⁴ Ljubljane (kosa), z Zidanega gabra (pet srpov, kosa in nož za obrezovanje), Starega gradu (tri kose in rovnici) ter Ljubljane (lemež in črtali za plug).

Nekaj je orodja za obdelavo lesa, žličasta svedra, kavljasto rezilo, morda tudi dleto med predmeti iz Sebenj in dleto s Camberka; če sem uvrstimo tudi sekire (po ena v najdbah z Zidanega gabra in Ljubljane, po dve v zakladih iz Ljubljane, s Camberka in Starega gradu), se zastopanost te vrste orodja v zakladih poveča. S kovaštvom je mogoče povezati zaklad s Camberka, kjer so bile najdene klešče in dleto, kot kovaško orodje je bilo opredeljeno tudi dleto iz Sebenj.

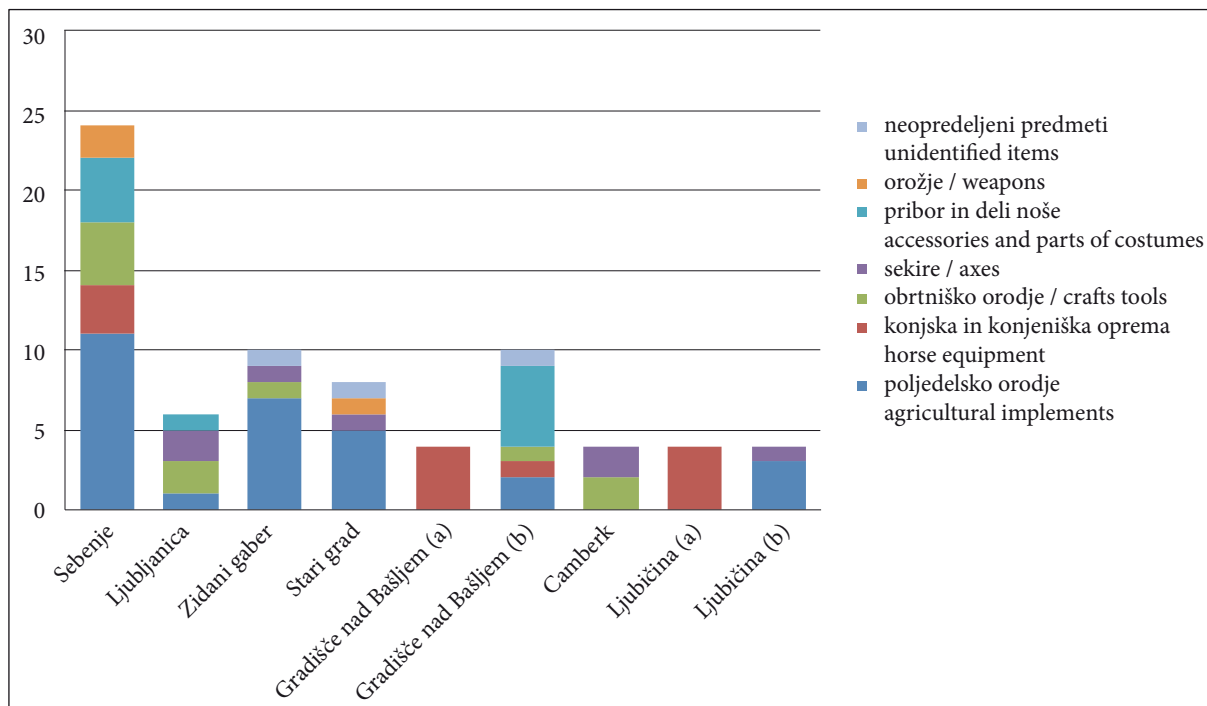
V štirih zakladih je bila konjeniška in konjska oprava. V dveh, z Gradišča nad Bašljem (ostrogi,

⁹¹ Henning, 1985, 589; Gerlach 1989–1990, 263.

⁹² Petersen 1951, 419–421, 529–530; Rabeen 2002, 43–44.

⁹³ Bartošková 1986, 16, 94, 105; obr. 5: 22,23; 6: 56,57.

⁹⁴ Pleterski 1987, 257–281, 283–285; Knific 2010, 85, 90; Curta 2011, 331, št. 66.

Sl. 25: Prvotni namen predmetov v zgodnjerednjeveških železnih zakladih v Sloveniji.
Fig. 25: Original use of the objects found in the early medieval ironwork hoards from Slovenia.

brzda in streme)⁹⁵ in Ljubične (streme, veliki pasni sponi s po dvema trnoma in manjša pasna spona, domnevno tudi brzda), so bile zgolj takšne najdbe, v drugem zakladu z Gradišča nad Bašljem (križni razdelilnik) in iz Sebenj (brzda in stremeni) pa so bili zraven še drugi predmeti. Najdbi z Gradišča nad Bašljem in Ljubične sicer ne vsebujeta orožja v ožjem pomenu besede, vendar ostrogi in dele konjske oprave povezujemo z zgodnjerednjeveškimi vojščaki. Sulici iz Sebenj sta edino orožje v slovenskih zakladih,⁹⁶ med orožje morda lahko uvrstimo še sekuro s Starega gradu (sl. 16: 5; t. 3: 5).

Nekaj je tudi predmetov, ki jih lahko povezujemo z različnimi dejavnostmi, pa tudi z nošo in drugo osebno lastnino. So v zakladih iz Sebenj (šilo, nož, ročaja veder), Ljubljaniice (šilo, cepin), Zidanega gabra (žebelj) in Gradišča nad Bašljem (drugi zaklad; nož, ročaj vedra, jermenska zaključka, pasna spona).

V dveh zakladih sta bila najdena železna polizdelka, pripravljena za nadaljnjo uporabo: iz Ljubljaniice je takšen predmet sekirast ingot,⁹⁷ z

Zidanega gabra pa paličast predmet, morda ingot. V drugem zakladu z Gradišča nad Bašljem je tudi manjši brezoblični kos surovega železa.

Med slovenskimi zgodnjerednjeveškimi zakladi je glede na različno uporabnost vsebovanih predmetov najbolj celovito sestavljen zaklad iz Sebenj, v katerem je bilo 24 predmetov, ki jih je mogoče povezati s kmečkim delom, obrtnimi opravili in vojskovanjem,⁹⁸ najbolj enoviti pa sta najdbi konjeniške in konjske oprave z Gradišča nad Bašljem in Ljubične.

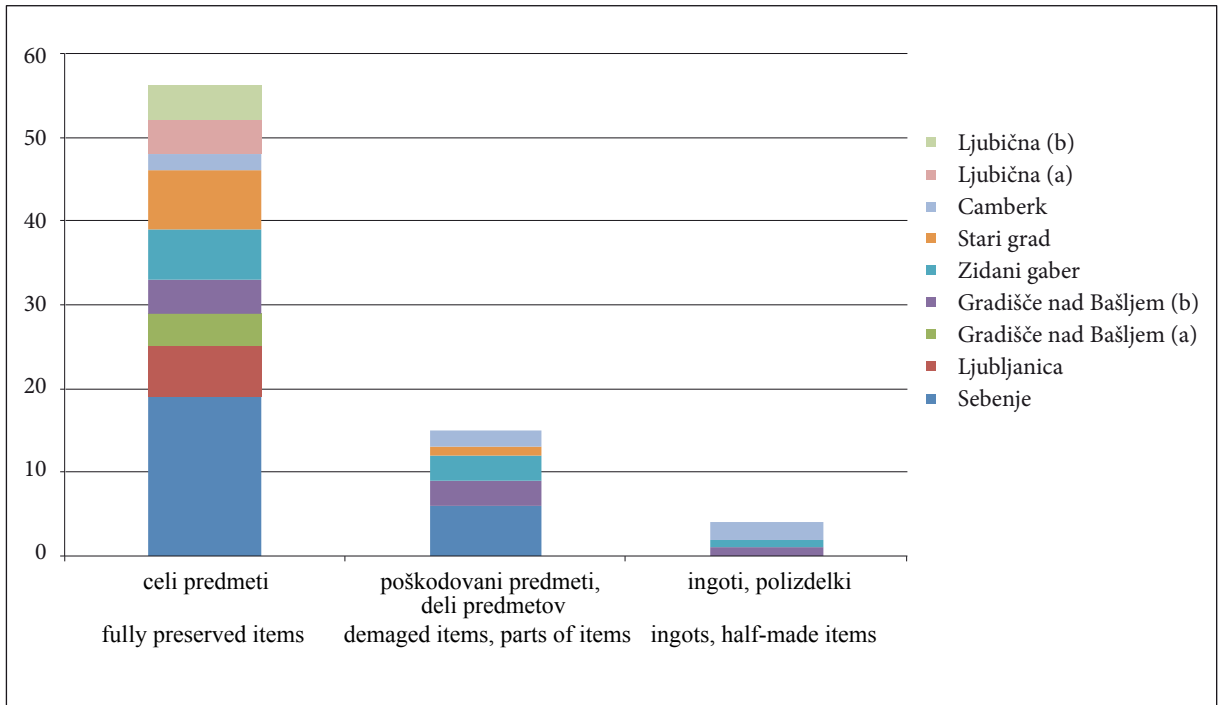
Predmete v zakladnih najdbah lahko razlikujemo tudi po ohranjenosti, ali so celi, še uporabni, ali poškodovani, potrebni popravila, ali pa so uničeni in uporabni le kot surovina za predelavo (sl. 26). Izključno cele predmete vsebujeta zaklad kmečkega orodja z Ljubične gore in najdba konjeniške in konjske oprave z Gradišča nad Bašljem, verjetno so bili celi tudi vsi predmeti v najdbi iz Ljubljaniice, saj poškodbe na kosi lahko pripišemo zobu časa. Zraven lahko prištejemo tudi najdbo konjske oprave z Ljubične gore, če upoštevamo, da je bila poškodovana brzda najdena približno meter stran od drugih predmetov. V teh primerih

⁹⁵ Knific 2010, 89–90; Karo 2012, 301–302, 305–309.

⁹⁶ Pleterski 1987, 241–248; Knific 2010, 88–89.

⁹⁷ Knific 2004a; 191–193, sl. 2: 1; Knific 2010, 85, Pl. 1: 1.

⁹⁸ Pleterski 1987, 289–291.

Sl. 26: Ohranjenost predmetov v zgodnesrednjeveških železnih zakladih v Sloveniji.
 Fig. 26: Condition of the objects found in the early medieval ironwork hoards from Slovenia.

bi bili predmeti lahko skriti z namenom, da bodo čez čas ponovno uporabljeni.

V drugih zakladih so bili poleg celih predmetov, pogosto močno obrabljenih, najdeni tudi poškodovani predmeti ali zgolj njihovi deli, tako v Sebenjah (odlomka srpov, del noža, stisnjena ročaja veder), na Zidanem gabru (delno ohranjena srpa, prepognjena kosa, poškodovana sekira), Camberku (pri ušesu odlomljeni sekiri), Starem gradu (poškodovana sekira, železen trak nekega predmeta) in Gradišču nad Bašljem (del noža, odlomljen ročaj in odlomek obroča vedra). Za našete poškodovane predmete bi lahko rekli, da spadajo med odpadne predmete, uporabne kot surovina za novo kovanje. Premišljevanje v tej smeri krepi dejstvo, da so bili v treh zakladih najdeni tudi predmeti, ki so že v osnovi namenjeni predelavi. To so sekirast ingot iz zaklada (?) v Ljubljani, brezobličen košček železa v zakladu z Gradišča nad Bašljem in morda paličast predmet z Zidanega gabra. Ne glede na to, za kaj so bili železni predmeti zbrani in čemu so bili namenjeni, ostaja nesporno, da so imeli v svojem času določeno vrednost in so bili za nekoga "železna rezerva".

Tretji kriterij za delitev železnih zakladov so okoliščine najdbe, po katerih skušamo sklepati, kako in zakaj so se predmeti znašli tam, kjer smo

jih odkrili. V osnovi lahko najdbe razdelimo na tiste, ki so bile namerno skrite (zakladi v ožjem pomenu besede), in druge, pri katerih so bili predmeti le shranjeni oziroma odloženi skupaj. V vseh primerih, naj so bili zakladi izkopani strokovno ali okoliščine poznamo le po pripovedovanju najditeljev, presenečajo majhne globine, do 30 cm, v katerih so predmeti ležali.⁹⁹ Izbrana mesta zanje so po zdajšnji presoji neznačilna, z izjemo zaklada v Sebenjah, ki je bil skrit na vrhu manjše ledeniške groblje (visoke 0,80 m, s premerom približno 5 m); predmeti so ležali 0,25 do 0,20 m in 0,50 m na široko, zloženi so bili drug ob drugem in prekriti z nekaj kamni.¹⁰⁰ Tesno skupaj so bili zloženi tudi predmeti v zakladu na Zidanem gabru (sl. 4), zdi se, da so bili ob zakopu povezani ali v nekaj zaviti.

Zgodnesrednjeveški zakladi železnih predmetov v ožjem pomenu besede so bili na ozemlju Slovenije skriti na območju sočasne naselbine (zaklad konjeniške in konjske oprave na Gradišču nad Bašljem),

⁹⁹ Enak pojav je bil zaznan tudi na češkem Klač'ovu, kjer sta bila le dva od osmih strokovno raziskanih zakladov vkopana nekoliko globlje (62 in 40 cm), drugi pa med 8 cm in 25 cm (Geisler, Kohoutek 2014, 37, 45, 47, 49, 53, 67, 71, obr. 4–5).

¹⁰⁰ Pleterski 1987, 238.

zunaj območij sočasnih naselbin, pogosto v njihovi bližini (Zidani gaber, Ljubična; *sl.* 3; 12);¹⁰¹ včasih okolica najdbe ni dovolj dobro raziskana, da bi zaklad lahko povezali z določenim arheološkim najdiščem (Sebenje, Ljubljana, Stari grad).

Za drugi zaklad z Gradišča nad Bašljem (s križnim razdelilnikom) smemo sklepati, da predmeti niso bili skriti, ampak le shranjeni ali odloženi na območju naselbine. Podobno lahko domnevamo tudi za zaklad s konjeniško opravo z Ljubične, kjer je sočasna naselbina na vrhu zaradi številnosti najdb verjetna, ni pa dokazana. Nekoliko drugače je z najdbo s Camberka: sledovi naselbine tam niso znani, sodeč po oblikovanosti terena in legi zgodnjesrednjeveškega grobišča bi jo lahko iskali blizu območja, kjer je bilo odkrito orodje (*sl.* 7). Lonec s Camberka (*t.* 2: 5) bi glede na položaj, v katerem so bile najdene črepinje, lahko povezali z orodjem. Lonec je bil dovolj velik (rekonstruirana višina približno 26 cm), da bi bili v njem lahko shranjeni klešče, dleto in obe sekiri (*t.* 2: 1–4).¹⁰² Ob raziskavah ni bilo videti, da bi bili predmeti, niti orodje niti lonec, zakopani. Morda je bil zaklad s Camberka osebna lastnina kovača, ki je predmete pospravil, a nikoli več uporabil.

Širše okolje zakladnih najdb je različno. Sebenjski zaklad je bil zakopan v odmaknjenem, pretežno ravninskem in rodovitnem svetu Blejskega kota z dolgotrajno naselitvijo. Naselitev je izpričana tudi za poznoantično obdobje, vse do zgodnjega 7. st. z grobiščem na Pristavi, ki je pripadalo še ne raziskani naselbini na grajskem griču. V zgodnjem srednjem veku je bil Bled še gosteje naseljen, kar dokazujejo številna arheološka najdišča, predvsem številna grobišča ob jezeru in v okolici ter naselbina na Pristavi.¹⁰³

Iz drugačnega okolja izvira zaklad (?) iz Ljubljane. Domnevno so bili predmeti zakopani na bregu, v vodo naj bi padli pozneje, ko je reka spodjedla breg. Ljubljana je že od davnine poznana plovna pot, izpričana v vseh arheoloških obdobjih.¹⁰⁴ Promet

po Ljubljani tudi v zgodnjem srednjem veku ni zamrl, kot je mogoče sklepati po številnih najdbah v reki iz 9. in 10. st. (sulične osti s krilci, ostroge, lončenina, nakit).¹⁰⁵ Na tej poti se je znašel tudi ingot v obliki sekire, edini primerek v tej smeri daleč od območja, kjer so bili takšni ingoti najdeni v zakladih v velikih količinah.¹⁰⁶

Prometne povezave so pomembne tudi v okoljih drugih zakladov. Gradišče nad Bašljem in Ljubična sta bili, kot je mogoče soditi po množici zgodnjesrednjeveških drobnih najdb, ki kažejo močan karolinški vpliv, pomembni naselbini na točkah, s katerih bi lahko nadzirali višinske prehode med Kranjsko in Koroško ter Celjsko kotlino in Dravskim poljem. Zgodnjesrednjeveško naselbino, čeprav je sledov malo, je mogoče domnevati tudi na območju poznoantičnih razvalin na Zidanem gabru, prek katerega vodi Laška pot, višinska povezava iz Krške kotline prek Gorjancev in Žumberka v Belo krajino in Karlovško kotlino. Zaklad železnih predmetov je bil skrit le nekaj metrov pod to potjo. Tudi zaklad z vznožja Starega gradu nad Uncem je bil najden v bližini prehoda, in sicer med Planinskim poljem in Uncem oziroma Cerkniskim poljem. V bližini zaklada na Camberku pa je mogoče domnevati neko (še neznano) naselbino, ki ji je pripadalo pred nekaj leti odkrito grobišče iz 9. st. (*sl.* 7). To in še zgodnje 10. st. pa je obdobje, v katero datiramo obravnavane zakladne najdbe železnih predmetov s slovenskih najdišč.

Zgodnjesrednjeveške zakladne najdbe iz Slovenije lahko primerjamo z množico podobnih zakladov v srednji in jugovzhodni Evropi.¹⁰⁷ Po uporabnosti predmetov se slovenski zakladi ujemajo s predlagano delitvijo na šest glavnih skupin predmetov, enako je tudi glede najštevilnejše skupine predmetov, tj. poljedelskega orodja in pripomočkov.¹⁰⁸ Prav tako tudi za slovenski prostor velja, da so sekire tisti predmet, ki se največkrat povezuje z drugimi najdbami v zakladih. Pomembno je tudi razmerje med ingoti in drugimi predmeti; v 27 zakladih z velikomoravskega ozemlja prevladuje poljedelsko orodje, na drugem mestu po številu so ingoti.¹⁰⁹ V tej zvezi sta pomembni zakladni najdbi z Zidanega gabra s paličastim predmetom, morda ingotom,

¹⁰¹ Z Ljubične so znane številne najdbe iz (okvirno) 9. st. (prim. Bitenc, Knific 2001, 102, 103, kat. št. 336–340), posamezni predmeti pa dokazujejo tudi obljudenost Zidanega gabra v tem obdobju (Knific, Langus, Milič 2003; Š. Karo in T. Knific 2015, *Die frühmittelalterlichen Militärfunde von Höhensiedlungen in Slowenien*, Zbornik srečanja v Wildonu, Dunaj 2015, v tisku).

¹⁰² Na Moravskem je znan le en primer shrambe orodja v posodi (Pohansko), je pa to značilno za bolgarske zaklade železnih predmetov (Curta 2011, 309).

¹⁰³ Knific 2004b.

¹⁰⁴ Turk et al. 2009a.

¹⁰⁵ Knific 2009a.

¹⁰⁶ Knific 2004a; Turčan 2012, 51–52, 73.

¹⁰⁷ Na seznam 96 zakladov z železnimi predmeti je F. Curta (2011, 327–332) uvrstil tudi tri s slovenskih najdišč, s Tinja nad Loko pri Žusmu (zaklad je sicer opredeljen v poznoantično obdobje) ter iz Sebenj in z Zidanega gabra.

¹⁰⁸ Curta 1997, 252–253.

¹⁰⁹ Curta 2011, 317, 318, Tab. 5.

in iz Ljubljane z ingotom v obliki sekire. Slednja najdba je ena redkih, v kateri je sploh takšen ingot zunaj "matičnega" ozemlja v srednji Evropi.

Za zdaj naših ugotovitev še ne moremo nadgraditi s tezami, za kakšne namene so bili predmeti zbrani – kot delovno orodje, trgovska zaloga, surovina za predelavo, plačilo, dajatve ali kultne daritve.¹¹⁰ Čeprav so v zbirkah le železni predmeti, pa zakladi predstavljajo premoženje – o vrednosti železa in železnega orodja v zgodnjem srednjem veku govorijo tudi zgodovinski viri.¹¹¹

KATALOG NAJDB

DM = Dolenjski muzej Novo mesto
NMS = Narodni muzej Slovenije

Zakladne najdbe

Tabla 1

Zidani gaber nad Mihovim

Zakladna najdba (skupna teža 1314 g).

1. Masiven železen podolgovat predmet pravokotnega preseka, morda ingot. Predmet je nekoliko usločen. Dol. 27,3 cm, šir. do 2 cm, teža 250 g. DM, inv. št. A 2721 (sl. 14: 1).

2. Železen nož (vinjak) s širokim ukrivljenim rezilom. Dolg ročajni trn je pravokotnega preseka in na koncu zakrivljen. Dol. 19,8 cm, dol. trna 10,5 cm, šir. rezila do 2,1 cm, teža 50 g. DM, inv. št. A 2724 (sl. 14: 2).

3. Del železnega srpa z nazobčanim rezilom in ploščatim trnom pravokotnega preseka. Dol. ohr. dela 26,5 cm, dol. trna 13 cm, šir. rezila do 2,23 cm, teža 52 g. DM, inv. št. A 2727 (sl. 14: 3).

4. Železen srp z nazobčanim rezilom. Skoraj po vsej dolžini rezila poteka plitev žleb. Trn za držaj je pravokotnega preseka in na koncu zakrivljen. Dol. 30,2 cm, dol. trna 10,5 cm, šir. rezila do 2,5 cm, teža 108 g. DM, inv. št. A 2730 (sl. 14: 4).

5. Železen srp z nazobčanim rezilom. Ploščat trn je pravokotnega preseka in na koncu zakrivljen. Konica rezila je skovana v trikotno ploščico. Dol. 30,4 cm, dol. trna 10 cm, šir. rezila do 2,5 cm, teža 116 g. DM, inv. št. A 2728 (sl. 14: 5).

6. Železen srp z nazobčanim rezilom in ploščatim trnom za držaj. Konica rezila je skovana v trikotno ploščico. Dol. 33,5 cm, dol. trna 13 cm, šir. rezila do 2,61 cm, teža 112 g. DM, inv. št. A 2729 (sl. 14: 6).

7. Ozka železna sekira, notranji rob rezila je nekoliko usločen. Čelo je podaljšano, luknja za toporišče je zaobljeno trikotna. Viš. 14,6 cm, šir. rezila do 6 cm, dol. čela 4,5 cm, teža 328 g. DM, inv. št. A 2726 (sl. 14: 7).

8. Železen žebelj z veliko ploščato skovano okroglo glavico. Trn kvadratnega preseka je spodaj skrivljen. Dol.

10,3 cm, pr. glavice 3,5 cm, teža 72 g. DM inv. št. A 2723 (sl. 14: 8).

9. Železen ploščat trn in del rezila srpa. Dol. 15 cm, šir. ohranjenega dela rezila do 1,35 cm, teža 34 g. DM, inv. št. A 2725 (sl. 14: 9).

10. Kratka železna kosa z ozkim rezilom. Široko ploščato nasadišče je pravokotnega preseka in na koncu skovano v trikotni trn, postavljen pravokotno na nasadišče. Kosa je namerno skrivljena. Dol. 35,5 cm, šir. rezila do 2,5 cm, dol. nasadišča 7,1 cm, teža 192 g. DM, inv. št. A 2722 (sl. 14: 10).

Tabla 2

Camberk nad Cerovim Logom

1–5: zakladna najdba (skupna teža železnih predmetov 2552 g), 6: posamična najdba.

1. Železne klešče z ozkimi trakastimi čeljustmi. Dolga ročaja okroglega preseka sta ob čeljustih sploščena in zakovičena, zaključka ročajev sta oblikovana v stožca s prisekanim vrhom. Dol. 32,5 cm, šir. čeljusti 4 cm, deb. ročaja ob zaključku 0,9 cm, teža 372 g. DM, inv. št. A 3739 (sl. 15: 1).

2. Železno dleto. Steblo pravokotnega preseka s prisekanimi vogali na spodnjem delu preide v rezilni del pravokotnega preseka. Zgornji del stebela je okroglega preseka, udarna ploskev je nekoliko obrabljena od udarcev. Dol. 26,5 cm, pr. udarne ploskve 2,27 cm, šir. rezila 1,8 cm, teža 472 g. DM, inv. št. A 3740 (sl. 15: 2).

3. Železna sekira s podaljšanim čelom. Sprednja stran ozkega rezila je ravna, zadnja usločena. Luknja za toporišče je trapezasta, stene ušesa so tenke. Uho in čelo sta nekoliko poškodovana. Viš. 21,5 cm, šir. rezila do 8,3 cm, dol. ohr. dela čela 7,1 cm, teža 976 g. DM, inv. št. A 3741 (sl. 15: 3).

4. Železna sekira. Ohranjena sta ozko masivno klinasto rezilo in del ušesa. Luknja za toporišče je bila zaobljeno pravokotna. Viš. 16,2 cm, šir. rezila 6,8 cm, šir. ušesa 3,8 cm, deb. stene ušesa 0,68 cm, teža 732 g. DM, inv. št. A 3742 (sl. 15: 4).

5. Odlomki keramičnega lonca. Ohranjen je velik del izvihane ustja z vratom in ramo posode ter približno polovica ravnega dna z delom ostenja. Rama je okrašena z nepravilno razporejenimi vrezanimi vodoravnimi črtami, na dnu je delno ohranjen reliefen znak – križ (?) v krogu. Porozna keramika je mešana z nekaj peska, barva prehaja od opečnato rdeče prek rjavordeče k temno sivi. Pr. ustja 22,6 cm, deb. roba ustja 0,95 cm, pr. dna 12,5 cm, deb. dna na sredini 0,9 cm, deb. ostenja na rami 0,6 cm. DM, inv. št. A 3743 (sl. 15: 5).

6. Železen lemež s trikotnim rezilom. Nesklenjeno nasadišče je v preseku ovalno. Viš. 14,5 cm, šir. 9,3 cm, šir. nasadišča 5,8 cm, teža 376 g. DM, inv. št. A 3744 (sl. 20: 5).

Tabla 3

Stari grad nad Uncem

Zakladna najdba (skupna teža 3614 g); hrani Vojni muzej v Logatcu, v NMS so predmeti registrirani pod številko ZN 307.

1. Železna kosa z rahlo usločenim rezilom trikotnega preseka in trnom pravokotnega preseka. Trn je bil na koncu

¹¹⁰ Barford 2001, 162; Jaworski 2005; Curta 2011; Turčan 2012, 72–73, 45–46; Geisler, Kohoutek 2014, 106–107, 111.

¹¹¹ Le Goff 1974, 248–250.

verjetno pravokotno zapognjen, a je zdaj izravnani (pri izravnavi je kovina počila). Konica rezila je odlomljena. V bližini trna je ostrina rezila zaradi košnje zavihana (v dolžini 6 cm). Kosa je bila narejena za desničarja. Dol. 38,4 cm, šir. rezila do 4,4 cm, dol. trna 9 cm, deb. rezila in trna 0,62 cm, teža 394 g. ZN 307/1 (sl. 10: 1; 16: 1).

2. Železna kosa z nekoliko usločenim rezilom klinastega preseka in trakastim trnom, ki je na koncu pravokotno zapognjen. Konica rezila je odlomljena. Ohranjen je trakast kosir. Kosa je bila narejena za desničarja. Dol. 36,45 cm, šir. rezila do 3,1 cm, dol. trna 9 cm, deb. trna 0,6 cm, pr. kosirja 4,1 cm, teža 264 g. ZN 307/2 (sl. 10: 2; 16: 2).

3. Železna kosa z rahlo usločenim rezilom klinastega preseka in trakastim trnom, ki je na koncu pravokotno zapognjen. Ohranjen je visoko polkrožno oblikovan trakast kosir. Kosa je bila narejena za desničarja. Dol. 32 cm, šir. rezila do 2,75 cm, dol. trna 7,6 cm, vel. kosirja 4,4 x 4,2 cm, šir. kosirja 1,6 cm, teža 204 g. NMS, ZN 307/3 (sl. 10: 3; 16: 3).

4. Ozka železna sekira, luknja za toporišče je zaobljeno pravokotna. Ščitasto podaljšano čelo je poškodovano, ohranjen je le del presegaajočega konca. Stene ušesa so debele. Viš. 16,15 cm, šir. rezila 7,7 cm, dol. ohr. dela čela 4,5 cm, šir. ušesa 2,1 cm, teža 820 g. ZN 307/5 (sl. 10: 4; 16: 4).

5. Železna sekira s širokim nesimetričnim rezilom in podaljšanim ščitasto oblikovanim čelom. Uho je okrepljeno s trikotnimi krilci, luknja za toporišče je nepravilno okrogla. Viš. 13 cm, dol. čela 6,44 cm, šir. rezila 8,85 cm, pr. ušesa 3 cm, teža 412 g. NMS, ZN 307/4 (sl. 10: 5; 16: 5).

6. Železen trak, en konec je zapognjen in razširjen. Na razširjenem koncu je ohranjena kovica, stranska robova sta nekoliko uvihana in zatolčena. Trak se proti drugemu koncu, kjer je odlomljen, rahlo zožuje. Sredi traku je železna kovica z masivno polkrožno glavico. Dol. 39,5 cm, šir. od 0,6 do 2,6 cm, deb. 0,42 cm, pr. glavice kovice 1,03 cm, teža 142 g. ZN 307/8 (sl. 10: 6; 16: 6).

7. Železna rovnica s trikotno oblikovanim rezilom in zaobljenim čelom. Stene ušesa so razmeroma debele, luknja za toporišče je ovalna. Viš. 19,4 cm, šir. rezila 8,3 cm, dol. čela 2,9 cm, viš. ušesa 4 cm, teža 614 g. NMS, ZN 307/7 (sl. 10: 7; 16: 7).

8. Železna rovnica s pravokotno oblikovanim podaljšanim čelom, luknja za toporišče je zaobljeno pravokotna. Stene ušesa so debele, v ušesu so ohranjeni ostanki lesa. Viš. 19,9 cm, dol. čela 5,9 cm, šir. rezila 7,4 cm, viš. ušesa 4,6 cm, teža 764 g. ZN 307/6 (sl. 10: 8; 16: 8).

Tabla 4

Ljubična nad Zbelovsko Goro

Zakladna najdba (skupna teža 8362 g).

1. Ozka železna sekira s simetrično podaljšanim ščitastim čelom, luknja za toporišče je zaobljeno pravokotna. Prehod iz ušesa v rezilo je v preseku izrazit. Sekira je bila v času uporabe popravljena. Viš. 19,2 cm, dol. čela 7,5 cm, šir. rezila do 7,3 cm, teža 1008 g. NMS, inv. št. S 7762 (sl. 17: 1).

2. Železen lemež z nesklenjenim tulastim nasadiščem in razmeroma visokim trikotnim rezilom. Viš. 23,7 cm, šir. rezila 13,8 cm, šir. tula do 10 cm, teža 1942 g. NMS, inv. št. S 7763 (sl. 17: 2).

3. Železno črtalo za plug, hrbet trikotnega rezila je usločen. Ob zgornjem robu pritrdišča pravokotnega preseka je luknja (namerno?). Dol. 46 cm, šir. rezila do 7,9 cm, teža 2368 g. NMS, inv. št. S 7764 (sl. 17: 3).

4. Železno črtalo za plug z nekoliko usločenim hrbtom. Pritrdišče pravokotnega preseka prehaja v rezilo v blagem loku. Rezilo je na koncu ravno zaključeno, morda se je konica poškodovala v času uporabe. Dol. 49,8 cm, šir. rezila do 8,4 cm, teža 3044 g. NMS, inv. št. S 7765 (sl. 17: 4).

Posamične najdbe

Tabla 5

1. Zidani gaber nad Mihovim.

Železna kosa z enakomerno širokim usločenim rezilom trikotnega preseka. Rezilo se zoži tik ob konici. Rezilo prehaja v nasadišče na hrbtni strani v blagem loku, na notranji pa stopničasto. Nasadišče pravokotnega preseka se zaključuje s pravokotno postavljenim zobom. Dol. 39,8 cm, šir. rezila 3,2 cm, dol. nasadišča 7,6 cm, teža 284 g. NMS, inv. št. S 3127 (sl. 20: 1).

2. Zidani gaber nad Mihovim.

Železna kosa z rahlo usločenim enakomerno širokim rezilom trikotnega preseka, ki so zoži tik ob konici. Prehod iz rezila v nasadišče za držaj je na hrbtni strani zaobljen, na notranji stopničast. Nasadišče pravokotnega preseka se zaključuje s pravokotno postavljenim zobom. Dol. 33,5 cm, dol. rezila 28,5 cm, šir. rezila do 3 cm, dol. nasadišča 6,4 cm, teža 200 g. NMS, inv. št. S 3126 (sl. 20: 2).

3. Ljubljani pri Ljubljani.

Železen lemež z ozkim trikotnim rezilom trikotnega preseka, plavuti cilindričnega tula sta zapognjeni pod ostrim kotom. Viš. 18 cm, šir. rezila do 9 cm, šir. tula 7,46 cm, teža 558 g. NMS, inv. št. V 1783 (sl. 20: 3).

4. Sv. Lambert pri Pristavi nad Stično.

Železen lemež s trikotnim rezilom. Plavuti široko odprtega tula za nasaditev sta zapognjeni pod ostrim kotom. Presek rezila ima obliko krožnega izseka. Viš. 16,3 cm, šir. rezila 10,1 cm, šir. tula 8,5 cm, teža 580 g. NMS, inv. št. S 2525 (sl. 20: 4).

5. Gradišče nad Bašljem.

Železen lemež z zaobljeno oblikovanim rezilom. Plavuti široko odprtega tula za nasaditev sta zapognjeni pod pravim kotom. Presek rezila ima obliko krožnega izseka. Viš. 11 cm, šir. rezila 7,6 cm, šir. tula 6,9 cm, teža 224 g. NMS, inv. št. S 2617 (sl. 20: 6).

6. Zaplana, morda Marinčev grič ali Špikelj.

Železen lemež s trikotnim rezilom, konica rezila je zaobljena. Tul za nasaditev je v preseku ovalen in zgoraj nekoliko širši kot ob rezilu. Presek rezila ima obliko krožnega izseka. Viš. 14,5 cm, šir. rezila do 8,8 cm, šir. tula na vrhu 6,6 cm, teža 372 g. NMS, inv. št. R 1890 (sl. 20: 7).

7. Gradišče nad Bašljem.

Ozka železna sekira s podaljšanim čelom. Luknja za toporišče je pravokotna, stene ušesa so debele. Viš. 21,5 cm, dol. čela 7,4 cm, šir. rezila do 8,15 cm, teža 1438 g. NMS, inv. št. S 2503.

8. Gradišče nad Bašljem.

Ozka železna sekira s podaljšanim čelom. Luknja za toporišče je pravokotna, stene ušesa so debele. Viš. 19 cm, dol. čela 9,05 cm, šir. rezila do 6,91 cm, teža 1240 g. NMS, inv. št. S 2600.

Tabla 6

1. Zidani gaber.

Železna okrogla ponev z nizkim robom. Na sredini je krožnik pritrjen s kovico na ročaj tako, da se vrti okrog svoje osi. Dolg trakast ročaj pravokotnega preseka je ob kovici nekoliko razširjen in se zaključuje suličasto. Drugi konec je oblikovan v zanko s spiralno uvitim zaključkom. Dol. 62,1 cm, pr. krožnika 25 cm, šir. ročaja na sredini 3,3 cm. DM, inv. št. A 2720.

2. Zidani gaber.

Železna okrogla ponev z nizkim robom. Na sredini je bil krožnik pritrjen s kovico na dolg trakast ročaj; kovica je razlomljena. Ročaj je na delu, kjer je bil pritrjen na krožnik, razširjen in se proti koncu suličasto zoži. Drugi konec ročaja je skovan v ploščato zanko s spiralastim zaključkom. Ročaj se od suličasto oblikovanega dela do zanke enakomerno širi. Dol. 62 cm, pr. krožnika 22,8 cm, dol. ročaja 54,5 cm, šir. ročaja od 2,33 do 4,6 cm, šir. zanke 4,97 cm, teža 1196 g. NMS, inv. št. S 5162 in S 5164 (sl. 22: 4).

3. Zidani gaber.

Krožnik železne ponve z nizkim robom. Na sredini je luknja za pritrnitev na ročaj. Krožnik je nekoliko poškodovan. Pr. 23,2 cm, deb. roba 0,3 cm (v povprečju), teža 768 g. NMS, inv. št. S 5163.

4. Poštela.

Dobra polovica okroglega krožnika železne ponve z neizrazitim robom. Na sredini je viden rob luknje za pritrnitev na ročaj, ob njej je kovica. Pr. 21,5 cm, deb. roba 0,3 cm (v povprečju), teža 468 g. NMS, inv. št. S 5092.

5. Ljubična nad Zbelovsko Goro.

Krožnik okrogle železne ponve z nizkim robom. Na sredini je luknja za pritrnitev na ročaj, ob njej – približno 2 cm stran – je ohranjena kovica (sled popravila v času uporabe?). Pr. 21,7 cm, deb. roba do 0,36 cm, teža 524 g. NMS, inv. št. S 2667.

Tabla 7

1. Gradišče nad Trebenčami.

Okrogla železna ponev z nizkim robom. Krožnik je na sredini s kovico pritrjen na ročaj tako, da se vrti okrog svoje osi. Dolg trakast ročaj je na delu, kjer je pritrjen na posodo, nekoliko razširjen, zaključuje se suličasto. Drugi konec ročaja je skovan v ploščato zanko. Dol. 50,8 cm, pr. krožnika 21,5 cm, dol. ročaja 43,7 cm, šir. ročaja na sredini 1,95 cm, šir. zanke 4,17 cm, teža 682 g. NMS, inv. št. S 3478 (sl. 22: 2).

2. Gradišče nad Trebenčami.

Odlomek trakastega ročaja železne ponve. Ohranjen je razširjeni del, kjer je bil pritrjen na krožnik, viden je del roba luknje za kovico. Ročaj se zaključuje suličasto. Dol. 6,5 cm, šir. 3,75 cm, teža 24 g. NMS, inv. št. S 3481.

3. Sv. Lambert pri Pristavi nad Stično.

Okrogla železna ponev z nizkim robom. Krožnik je na sredini s kovico pritrjen na ročaj, tako da se vrti okrog svoje osi. Dolg trakast ročaj je ob kovici razširjen, zaključuje se suličasto. Drugi konec ročaja je oblikovan v ploščato skovano zanko. Dol. 63 cm, pr. krožnika 22,7 cm, dol. ročaja 56,5 cm, šir. ročaja 2,35 cm, šir. zanke 3,65 cm, teža 850 g. NMS, inv. št. S 3344 (sl. 22: 3).

4. Velike bukve pri Logatcu.

Okrogla železna ponev z nizkim robom. Krožnik je na sredini s kovico pritrjen na ročaj. Dolg trakast ročaj je ob kovici nekoliko razširjen, zaključuje se suličasto. Drugi konec ročaja je oblikovan v ploščato zanko. Dol. 68 cm, pr. krožnika 25,5 cm, dol. ročaja 61 cm, šir. ročaja 2,3 cm, šir. zanke na ročaju 4,9 cm. Hrani Vojni muzej v Logatcu, registrirana v NMS pod št. ZN 365 (sl. 23).

5. Sv. Lambert pri Pristavi nad Stično.

Krožnik okrogle železne ponve z neizrazitim nizkim robom. Na sredini je ohranjena kovica, s katero je bila ponev pritrjena na ročaj. Krožnik je nekoliko poškodovan. Pr. 25,5 cm, deb. roba 0,4 cm, teža 1132 g. NMS, inv. št. S 6728.

Tabla 8

Gradišče nad Bašljem.

1. Okrogla železna ponev z nizkim robom. Dolg trakast ročaj je na delu, kjer je pritrjen s kovico na krožnik, nekoliko razširjen, zaključuje se suličasto. Drugi konec ročaja je oblikovan v ploščato zanko. Dol. 61,2 cm, pr. krožnika 24,2 cm, dol. ročaja 53,7 cm, šir. ročaja na sredini 2,6 cm, teža 984 g. NMS, inv. št. S 2596 (sl. 22: 1).

2. Okrogla železna ponev z nizkim robom. Krožnik je na sredini pritrjen z močno kovico na ročaj. Trakast ročaj je pri kovici nekoliko razširjen, konča se suličasto. Drugi konec je skovan v ploščato zanko s spiralastim zaključkom. Ročaj je razlomljen. Dol. 68 cm, pr. krožnika 22,4 cm, dol. ročaja 51,1 cm, šir. zanke 3,97 cm, teža 734 g. Hrani zasebnik, registrirano v NMS pod št. ZN 279/13.

3. Okrogel krožnik železne ponve z nizkim robom. V luknji na sredini je ohranjena kovica, s katero je bil krožnik pritrjen na ročaj. Pr. 25,2 cm, teža 616 g. NMS, inv. št. S 2573.

4. Dolg trakast ročaj železne ponve. Del, kjer je bil pritrjen na krožnik, je rahlo razširjen in se zaključuje suličasto, na najširšem delu je ohranjena kovica. Drugi konec ročaja se zaključuje s ploščato skovano zanko. Dol. 52,5 cm, šir. ročaja na sredini 2,13 cm, šir. zanke 3,8 cm, teža 270 g. NMS, inv. št. S 2597.

5. Dolg trakast ročaj železne ponve. Del, kjer je bil pritrjen na krožnik, je nekoliko razširjen in se zaključuje suličasto. Na najširšem delu je luknja za kovico. Drugi konec ročaja se zaključuje s ploščato skovano zanko. Dol. 60,1 cm, šir. na sredini 2,1 cm, šir. zanke 3,9 cm, teža 326 g. NMS inv. št. S 2598.

Zahvala

Zahvaljujeva se vsem, ki so pripomogli k nastanku članka: Urošu Bavcu za prispevek pri organizaciji izkopavanj, Borutu Križu in njegovi ekipi za sodelovanje pri izkopavanjih na Gorjancih, Žigi Šmitu in Tomislavu Drčarju za pomoč pri odkrivanju zakladnih najdb, Janezu J. Švajncerju za

vpogled v zaklad s Starega gradu in dovoljenje za objavo, Jožetu Hancu za fotografiranje na terenu, Dragici Knific Lunder za risbe predmetov, Idi Murgelj za risbe predmetov in grafično ureditev slikovnega gradiva, Vidi Bitenc za pripravo kart, Tomažu Lauku za fotografije najdb in Draganu Božiču za nasvete in posredovanje literature o zakladnih najdbah.

- BARFORD, P. M. 2001, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. – London.
- BARTOŠKOVÁ, A. 1986, *Slovanské depoty železných předmětů v Československu*. – Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně 13/2.
- BELAK, M., A. PLETERSKI, T. KNIFIC 2008, Katalog predmetov / Katalog der Gegenstände. – V / In: A. Pleterski, *Zgodnjesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Najdbe / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Funde*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14, 171–188.
- BERANOVÁ, M. 1957, Slovanské žnove nástroje v 6.–12. století. – *Památky archeologické* 48, 99–117.
- BERANOVÁ, M. 1972, Slovanský hromadný nálezy ze Semic. – *Archeologické rozhledy* 24/5, 629–643.
- BITENC, P., T. KNIFIC (ur. / eds.) 2001, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*. – Ljubljana.
- BITENC, P., T. KNIFIC 2008, Oggetti di origine ostrogota e ceramiche domestiche di epoca gota rinvenute in Slovenia. – V / In: M. Buora, L. Villa (ur. / eds.), *Goti dall'oriente alle Alpi*, Archeologia di frontiera 7, 98–108.
- BITENC, P., D. PIRKMAJER 2001, Ljubična nad Zbelovsko Goro, kat. št. 338, 340. – V / In: Bitenc, Knific (ur. / eds.) 2001, 102–103.
- BITENC, P., T. KNIFIC, T. NABERGOJ, N. VERŠNIK 2009a, Srednji vek. – V / In: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (ur. / eds.), *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, 295–347, Ljubljana.
- BITENC, P., T. KNIFIC, T. NABERGOJ, N. VERŠNIK 2009b, Middle Ages. – V / In: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (ur. / eds.), *The Ljubljana – a River and its Past*, 319–371, Ljubljana.
- BOŽIČ, D. 2005, Die spätromischen Hortfunde von der Gora oberhalb von Polhov Gradec. – *Arheološki vestnik* 56, 293–368.
- BOŽIČ, D. 2007, The reconstruction and analysis of the Late La Tène hoard of iron tools from Vrhovlje pri Kojskem above the Soča valley. – V / In: M. Chiabà, P. Maggi, C. Magrini (ur. / eds.), *Le valli del Natisone e dell'Isonzo tra Centroeuropa e Adriatico*, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 20, 225–135.
- BREŠČAK, D. 2002, Slovansko grobišče na Camberku nad Cerovim Logom / Slawisches Gräberfeld auf dem Camberk oberhalb von Cerov Log. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, 104–110, Ljubljana.
- BUGARSKI, I., V. IVANIŠEVIĆ 2013, Ranosrednjovekovna ostava gvozdarih predmeta iz Rujkovca i slični nalazi sa područja centralnog Balkana (Early mediaeval hoard of iron objects from Rujkovac and similar finds from the central Balkans). – *Starinar* 63/2013, 131–152.
- CIGLENEČKI, S. 1987, Zidani gaber nad Mihovim. Poznoantična utrdba / Late Roman Fortified Settlement. – *Arheološki pregled* 28, 1987 (1989), 143.
- CIGLENEČKI, S. 1990, Zidani gaber. – V / In: *Arheo, Arheološka najdišča Dolenjske*, 113–116.
- CIGLENEČKI, S. 1991, Poznorimski depo z Rudne pri Rudnici / Der spätrömische Hortfund aus Rudna bei Rudnica. – *Arheološki vestnik* 42, 225–232.
- CIGLENEČKI, S. 1994, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien. – *Arheološki vestnik* 45, 239–266.
- CIGLENEČKI, S. 2000, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznantična in zgodnjesrednjeveška naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*. – Opera Instituti Archeologici Sloveniae 4.
- CIGLENEČKI, S. 2001, Ljubična nad Zbelovsko Goro, kat. št. 339. – V / In: Bitenc, Knific (ur. / eds.) 2001, 103.
- CIGLENEČKI, S. 2007, Zum Problem spätromischer militärischer Befestigungen im südlichen Teil von Noricum mediterraneum. – *Schild von Steier* 20, 317–328.
- CIGLENEČKI, S. 2008, Castra und Höhensiedlungen vom 3. bis 6. Jahrhundert in Slowenien. – V / In: H. Steuer, V. Bierbrauer (ur. / eds.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria / Hilltop settlements between Antiquity and the Middle Ages from the Ardennes to the Adriatic*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 58, 481–532, Berlin, New York.
- CIGLENEČKI, S. 2011, Von römischen Städten zu spätantiken Höhensiedlungen zentralörtlichen Charakters. – V / In: J. Macháček, Š. Ungerman (ur. / eds.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Studien zur Archäologie Europas 14, 183–195.
- CURTA, F. 1997, Blacksmiths, warriors, and tournaments of value: dating and interpreting Early Medieval hoards of iron implements in Eastern Europe. – *Ephemeris Napocensis* 7, 211–268.
- CURTA, F. 2011, New Remarks on Early Medieval Hoards of Iron Implements and Weapons. – V / In: J. Macháček, Š. Ungerman (ur. / eds.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Studien zur Archäologie Europas 14, 309–332.
- ČAMBAL, R. 2009, Nové nálezy z doby laténskej z Plaveckého Podhradia-Pohanskej. – *Zborník Slovenského národného múzea* 103, *Archeológia* 19, 153–162.
- GABROVEC, S. 1955, Prazgodovinsko-arheološko gradivo za proučevanje rala na Slovenskem. – *Slovenski etnograf* 8, 9–30.

- GASPARI, A., M. GUŠTIN, I. LAZAR, B. ŽBONA TRKMAN 2000, Late Roman tool finds from Celje, Gradišče at Zbelovska gora and S. Pavel above Vrtovin (Slovenia). – V / In: M. Feugère, M. Guštin (ur. / eds.), *Iron, Blacksmiths and Tools, Ancient European Crafts*, Monographies instrumentum 12, 187–203.
- GEISLER, M., J. KOHOUTEK 2014, *Vysoké Pole – Klášťov. Inventár hromadných nálezu železných predmetů a shrnutí terénních výzkumných sezon 2005–2007 / Vysoké Pole – Klášťov. Inventory of mass finds of metal items and summary of field surveys in 2005–2007*. – *Pravěk Supplementum* 28, Brno.
- GERLACH, S. 1989–1990, Ein völkerwanderungszeitliches Metalldepot aus Zell a. Main, Lkr. Würzburg, Unterfranken. – *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 30/31 (1994), 253–271.
- Le GOFF, J. 1974, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*. – Beograd.
- GUŠTIN, M. 1991, *Posočje in der jüngeren Eisenzeit / Posočje v mlajši železni dobi*. – Katalogi in monografije 27.
- GUŠTIN, M., G. TIEFENGRABER 2002, Oblike in kronologija zgodnesrednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti / Formen und Chronologie frühmittelalterlicher Keramik in Nova tabla bei Murska Sobota. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die Frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, 46–62, Ljubljana.
- HAJNALOVÁ, M., D. DRESLEROVÁ 2010, *Ethnobotany of einkorn and emmer in Romania and Slovakia: towards interpretation of archaeological evidence*. – *Památky archeologické* 101/2010, 169–202.
- HEINDL, I. 1992, Äxte des 8. bis 14. Jahrhunderts im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Nieße. – *Zeitschrift für Archäologie* 26, 17–56.
- HENNING, J. 1985, Zur Datierung von Werkzeug- und Agrargerätfunden im germanischen Landnahmgebiet zwischen Rhein und oberer Donau (Der Hortfund von Osterburken). – *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 32, 570–594.
- HENNING, J. 1987, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologie Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.* – Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42.
- HORVAT, J. 1990, *Nauportus (Vrhnika)*. – Dela 1. razr. SAZU 33.
- IOTOV, V. 2004, *Vāorāženieto i snariaženieto ot bālgarskoto srednovekovie (VII–XI vek)*. – Varna.
- JAWORSKI, K. 2005, Die Eisenschatzfunde des 9. Jh. von den Burgwällen im süden Niederschlesiens. – V / In: P. Kouřil (ur. / ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, 359–374.
- KARO, Š. 2004, Die Typologie der frühmittelalterlichen Steigbügel aus slowenischen Fundorten. – V / In: G. Fusek (ur. / ed.), *Zbornik na počest' Dariny Bialekovej*, Communicationes Instituti Archaeologici Nitriensis Academie Scientiarum Slovacae 7, 165–173.
- KARO, Š. 2012, Oprema jahača i konja s Gradišča nad Bašljem (Slovenija). – V / In: T. Šeparović (ur. / eds.), *Dani Stjepana Gunjača* 2, 297–315, Split.
- KARO, Š., T. KNIFIC, M. LUBŠINA-TUŠEK 2011, Predmeti avarskega izvora z arheoloških najdišč v Sloveniji (Items of Avar origin from archaeological sites in Slovenia). – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 44, 131–159.
- KARO Š., T. KNIFIC, Z. MILIČ 2001, Pokositreni železni predmeti z Gradišča nad Bašljem. – *Argo* 44/2, 42–47.
- KLASINC, R. 2001, Sv. Lambert pri Pristavi nad Stično, kat št. 213; Zidani gaber nad Mihovim, kat. št. 215. – V / In: Bitenc, Knific (ur. / eds.) 2001, 68–69.
- KNIFIC, T. 1979, Vranje pri Sevnici. Drobne najdbe z Ajdovskega gradca (leto 1974) (Vranje bei Sevnica. Kleinfunde aus Ajdovski gradec [J. 1974]). – *Arheološki vestnik* 30, 732–763.
- KNIFIC, T. 1999, Gradišče nad Bašljem. – V / In: B. Aubelj, D. Božič, J. Dular (ur. / eds.), *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, 398–401, Ljubljana.
- KNIFIC, T. 2002, Lončenina v zgodnesrednjeveških grobovih na Slovenskem / Die Keramik in den frühmittelalterlichen Gräbern in Slowenien. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, 115–128, Ljubljana.
- KNIFIC, T. 2004a, *Sekerovitá hrvina iz reke Ljubljanice (Slovenija)*. – V / In: G. Fusek (ur. / ed.), *Zbornik na počest' Dariny Bialekovej*, 165–173, Nitra.
- KNIFIC, T. 2004b, Arheološki sledovi blejskih prebivalcev iz pozne antike in zgodnjega srednjega veka. – V / In: J. Dežman (ur. / ed.), *Bled tisoč let. Blejski zbornik 2004*, 93–117, Bled.
- KNIFIC, T. 2007, Zgodnesrednjeveški pozlačeni predmeti z Gradišča nad Bašljem (Slovenija) / Early Medieval Gilded Artifacts from Gradišče nad Bašljem (Slovenia). – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 317–326.
- KNIFIC, T. 2008, Predmeti orientalskega izvora z zgodnesrednjeveških najdišč v Sloveniji. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter. Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, 35–38, Ljubljana.
- KNIFIC, T. 2009a, Ljubljana po naselitvi Slovanov. – V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (ur.), *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, 123–127, Ljubljana.
- KNIFIC, T. 2009b, The Ljubljana and the early Slavs. – In: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (eds.), *The Ljubljana – a River and its Past*, 136–141, Ljubljana.
- KNIFIC, T. 2010, Early medieval hoards of iron items in Slovenia. – *Archaeologia Adriatica* 4 (2011), 85–99.
- KNIFIC T., I. LANGUS, Z. MILIČ 2003, Križ z Zidanega gabra nad Mihovim. – *Argo* 46/2, 14–19.
- KOROŠEČ, J. 1950, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu / The old Slav burial place on the Castle-hill of Ptuj. – Dela SAZU, Razred za zgodovino in družbene vede 1, Ljubljana.
- KOROŠEČ, P. 1999, *Nekropola na ptujskem gradu. Turnirski prostor / Das Gräberfeld an dem Schloßberg von Ptuj. Turnierplatz*. – Ptuj.
- KRAUSE, G., R. LIMPACH, R. SPEHR 1966, Ein spät-kaiserzeitlich-völkerwanderungszeitlicher Hortfund mit Eisengeräten von Radeberg-Lotzdorf, Kreis Dresden. – *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 14/15, 159–219.

- KRIŽ, B. 2009a, Pozna antika. 4.–7. stoletje / The Late Roman period. 4th–7th century. – V / In: B. Križ, P. Stipančič, A. Škedelj Petrič, *Arheološka podoba Dolenjske / The archaeological image of Dolenjska*, 183–191, Novo mesto.
- KRIŽ, B. 2009b, Zgodnji srednji vek. 7.–10. stoletje / The early Middle Ages. 7th–10th century. – V / In: B. Križ, P. Stipančič, A. Škedelj Petrič, *Arheološka podoba Dolenjske / The archaeological image of Dolenjska*, 192–195, Novo mesto.
- KRIŽ, B. 2011, Cerov Log – Arheološko najdišče Camberk. – *Varstvo spomenikov* 48 (2013). *Poročila*, 41–42.
- MACHÁČEK, J. 2001, *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely*. – Brno.
- MÜLLNER, A. 1894, Antike Ackergeräte von Maunitz. – *Argo* 3, 158–159.
- MÜLLER, R. 1975, Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. – *Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 27, 59–102.
- OSMUK, N. 1976, Nove antične najdbe v Povirju. – *Goriški letnik* 3, 70–87.
- PAHIČ, S. 1985, Poštela. – *Varstvo spomenikov* 27, 295.
- PAHIČ, S. 1986, Poštela. – *Varstvo spomenikov* 28, 253–254.
- PETERSEN, J. 1951, *Vikingetidens Redskaper*. – Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, 2. Hist.-Filos. Klasse 1951, 4, Oslo.
- PFLAUM, V. 2001, Ljubična nad Zbelovsko Goro, kat. št. 63–64, 76; Sv. Lambert pri Pristavi nad Stično, kat. št. 55, 75. – V / In: Bitenc, Knific (ur. / eds.) 2001, 25–27, 29.
- PFLAUM, V. 2007, The supposed Late Roman hoard of tools and a steelyard from Vodice near Kalce / Domnevna poznorimska zakladna najdba orodja in hitre tehtnice z Vodice pri Kalcah. – *Arheološki vestnik* 58, 315–332.
- PLETERSKI, A. 1987, Sebenjski zaklad / Der Hortfund von Sebenje. – *Arheološki vestnik* 38, 237–330.
- POLÁČEK L. 1995, Altes Gliederungssystem der Mikulčicer Keramik. – V / In: L. Poláček, (ur. / ed.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung*, Internationale Tagungen in Mikulčice 2, 131–202, Brno.
- POLÁČEK, L. 2000, Holzbearbeitungswerzeug aus Mikulčice. – V / In: L. Poláček (ur. / ed.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice* 4, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 18, 303–361, Brno.
- POLÁČEK, L. 2003, Landwirtschaftliche Geräte aus Mikulčice. – V / In: L. Poláček (ur. / ed.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice* 5, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 21, 591–709, Brno.
- PROFANTOVÁ, N. 2015, Rané středověký depot Č. 11 z vrchu Klášťov, kat. Vysoké Pole, okr. Zlín. – *Pravěk NR* 22, 237–343.
- RABBEN, A. M. 2002, *Med vevsverd og stekepanne. Tekstilredskaper og kjøkkenredskaper i vestnorske mannsgrasver fra yngre jernalder*. – Neobjavljeno magistersko delo / Unpublished master thesis, Universitetet i Bergen. [<https://www.ub.uib.no/elpub/2002/h/508003/Hovedoppgave.pdf>].
- RIEDL, E., O. CUNTZ 1909, Uranje in Steiermark, Römische Bauten und Grabmäler. – *Jahrbuch für Altertumskunde* 3 (1910), 1–34.
- SAGADIN, M. 2015, Zakladna najdba z Grdavovega hriba pri Radomljah / Hoard find from Grdavov hrib near Radomlje, Slovenia. – *Arheološki vestnik* 66, xxx–xxx. (v tisku).
- STRMČNIK GULIČ, M., S. CIGLENEČKI 2003, *Ančnikovo gradišče pri Jurišni vasi. Poznoantična in zgodnj srednjeveška naselbina na Pohorju / Late antique and early medieval settlement on Pohorje*. – Slovenska Bistrica.
- SVOLJŠAK, D. 1967, Modrej pri Mostu na Soči. – *Varstvo spomenikov* 12 (1969), 85–86.
- ŠAVEL, I., Š. KARO et al. 2012, *Popava pri Lipovcih 1*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 30 [<http://www.zvks.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/kategorije/4/>].
- ŠAVEL, I., T. KNIFIC et al. 2013, *Popava pri Lipovcih 2*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 41 [http://www.zvks.si/media/images/publications/41_Popava_pri_Lipovcih_2.pdf].
- ŠTUKL, J. 2004, Poznoantični depo s Puštala nad Trnjem (A hoard dating to late Antiquity from Puštala above Trnje). – *Arheološki vestnik* 55, 415–427.
- ŠVAJNCER, J. J. 2010, Hasberški zaklad. – *Vojnogodovinski zbornik* 41, 5–8.
- TAKÁCS, L. 1971, Zur Geschichte der Kurzstielsensen in Ungarn. – *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20, 339–376.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria*. – Katalogi in monografije 25.
- TURČAN, V. 2012, *Depoty z Bojneje a včasnostredovekové hromadné železných predmetov uložené v zbierkach SNM-Archeologického múzea*. – Zborník Slovenského národného múzea, Archeológia, Supplementum 6, Bratislava.
- TURK, P., J. ISTENIČ, T. KNIFIC, T. NABERGOJ (ur.) 2009a, *Ljubljana – kulturna dediščina reke*. – Ljubljana.
- TURK, P., J. ISTENIČ, T. KNIFIC, T. NABERGOJ (eds.) 2009b, *Ljubljana – a River and its Past*. – Ljubljana.
- VALIČ, A. 1985, Ajdovska luknja pri Soteski v Bohinju. – *Varstvo spomenikov* 27, 272–274.

Early medieval ironwork hoards from the Gorjanci Hills, Stari grad above Unec and Ljubična above Zbelovska Gora

Translation

On the territory of the present-day Slovenia, the known hoard finds containing iron objects – tools, utilitarian objects and also some weapons – date to the Late Iron Age, Late Antiquity and the Early Middle Ages. To be more precise, two are attributed to the Late Iron Age,¹ the majority to Late Antiquity, primarily to the 4th and the first half of the 5th century,² and some to the Early Middle Ages. Of the last group, most has been written on the hoards from Sebenje,³ the River Ljubljanica,⁴ Zidani gaber⁵ and on one of the hoards from Gradišče above Bašelj⁶ (Fig. 1). In this contribution, we will focus on four other early medieval hoards: two from the neighbouring sites of Zidani Gaber above Mihovo and Camberk above Cerov Log (Fig. 2), both from the Gorjanci Hills, one

from Stari grad above Unec and one hoard from Ljubična above Zbelovska Gora.

ZIDANI GABER ABOVE MIHOVO

On 19 May 1999, the *Narodni muzej Slovenije*, (NMS) received information on the find of an iron object at Zidani gaber. The object was discovered by two men using a metal detector, who uncovered it to the point of establishing that it was an iron pan, but did not proceed to move it. Shortly afterwards, the *Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije*, (ZVKDS) gave the consent for archaeological investigations at the findspot, which were carried out by a team from the *Dolenjski muzej* (DM), and the *Narodni muzej Slovenije* between 24 and 31 May of the same year.⁷

The pan was located on a steep slope, some 30m below the west part of the ridge that holds the ruins of a Late Antique settlement (Fig. 3).⁸ The trench measured 0.85 × 1.65m and revealed the pan at a depth of 0.35–0.4m (Fig. 6; Pl. 6: 1),⁹ in black earth mixed with stones.

After excavating, the trench was surveyed with a metal detector. This revealed another find at the edge of the trench, roughly half a metre west of the pan. Under a thin layer of humus, we first found three iron objects placed one next to the other, followed downwards by other objects; the hoard consisted of altogether ten iron objects.¹⁰ The finds were lying up to 0.32m deep in a uniform layer of humus, though we could not detect traces of a cut made for them (Figs. 4; 5; 14; Pl. 1).

CAMBERK ABOVE CEROV LOG

Prompted by a report on a strong metal-detector signal, a team of the *ZVKDS OE Novo mesto*,

¹ Modrej near Most na Soči (Svoljšak 1967; Guštin 1991, 23, 24, 28, Pl. 45) and Vrhovlje near Kojško (Božič 2007).

² Unec (Müllner 1894; Gabrovec 1955, 10, Pl. 1; Božič 2005, 342, Fig. 50), Kincelj above Trbinc (Božič 2005, 338, 342, Fig. 47), Gora above Polhov Gradec, Hoard 3 (Božič 2005, 308–311, 334–353, Fig. 19), Merišče near Povirje (Osmuk 1976, 73–78, 81–82, Fig. 1, Pl. 4), Celje (Gaspari *et al.* 2000, 188–190, Fig. 6: 1–7; 7: 8–10), Ajdovska luknja near Soteska in Bohinj (Valič 1985), Rudna near Rudnica (Ciglencečki 1991, 225–232), Sv. Pavel above Vrtovin (Gaspari *et al.* 2000, 192–196, Fig. 10: 18–27; 11: 28–36), Ljubična above Zbelovska Gora (Bitenc, Knific 2001, 14, Cat. No. 14), Limberk above Velika Račna (Bitenc, Knific 2001, 32–33, Cat. No. 87), Puštal above Trnje near Škofja Loka (Štukl 2004), Vodice near Kalce (Pflaum 2007), Grdovov hrib near Radomlje (Sagadin 2015). The iron hoards from Tinje above Loka pri Žusmu (Ciglencečki 2000, 56–57, 173–174, Pls. 3; 4; 39: 6–21) and Ljubična (Gaspari *et al.* 2000, 191–192, Fig. 7: 11–14; 8: 15–17; – Bitenc, Knific 2001, 58, Cat. No. 168) were interpreted as Late Antique finds from the 6th, the latter even the 7th century, but an earlier date has also been proposed, to the Late Roman period before the mid-5th century (Božič 2005, 335, 353, 356). The Late Antique hoards from Ajdovski gradec above Vranje near Sevnica (Riedl, Cuntz 1909, 3–5, Fig. 5; Knific 1979, 751–752, Fig. C) and the first and second hoards from Gora above Polhov Gradec (Božič 2005) contain very few iron objects.

³ Pleterski 1987.

⁴ Knific 2004a; Knific 2009a, 124–125, Cat. No. 90; Knific 2010, 85–86, 91, Pl. 2.

⁵ Knific 2010, 87, 89, Pl. 4.

⁶ Knific 2010, 91, Pl. 3.

⁷ Bitenc, Knific 2001, 49, Cat. No. 141; Križ 2009a, 192.

⁸ Ciglencečki 1987; Ciglencečki 1990.

⁹ The objects are described in the catalogue of finds at the end of the Slovenian text.

¹⁰ Bitenc, Knific 2001, 49, Cat. No. 140; Križ 2009, 189–190.

Dolenjski muzej and Narodni muzej Slovenije investigated, on 24 May 2011, the part of the site just above the edge of the quarry at Cerov log, some 400m southeast of the area where an early medieval cemetery was investigated in 2001 (Figs. 7; 8).¹¹ This investigation was of a rescue nature, as the site came under threat through quarry expansion.¹²

A trench measuring 4 × 1.5m was excavated in the area where the metal detector signalled metal finds. The signal was strongest in two spots. The first yielded an iron axe and iron tongs just under the surface and further down another axe and an iron chisel (Figs. 9; 15: 1–4; Pl. 2: 1–4). The second spot, located roughly 2.5m to the west, revealed a small iron ploughshare 10cm under the surface in a layer of humus (Fig. 20: 5; Pl. 2: 6). The finds from the first spot were found together with numerous pottery shards, which led us to enlarge the trench by a 0.5 × 1m large pit in the east. This extension revealed a concentration of pottery fragments, which included rim fragments (Fig. 15: 5; Pl. 2: 5). The pottery was unearthed at the same depth of roughly 20cm as the tools, in a uniform layer of humus above the dolomite bedrock.

STARI GRAD ABOVE UNEC

In July 2010, the Narodni muzej Slovenije documented a number of finds from Stari grad above Unec; they were discovered with a metal detector and unearthed unprofessionally below the west slope of Stari grad. The finds constitute an ironwork hoard. They were brought to the museum with the earth in them still fresh and with the two axes still bound by corrosion, which confirmed that the finds had been unearthed recently and together, as claimed by the person who keeps them (Fig. 10).¹³ The hoard was hidden at the upper end of a valley near the road that still leads from Planina across a pass south below Stari grad towards Unec (Fig. 11). It was found at a depth of 30–40cm and the objects were piled one on top of the other, the scythes together and facing the same way, the axes were also placed one on top of the other. The objects were covered by a fairly large stone, which was not visible on the surface.¹⁴ The finds were

conserved at the museum and documented under Nos. ZN 307/1–8 (Fig. 16; Pl. 3).

LJUBIČNA ABOVE ZBELOVSKA GORA

In October 2010, four iron objects found together at Ljubična above Zbelovska Gora were offered to the Narodni muzej Slovenije to be kept there. The objects constitute a hoard hidden on the northern slope of the south ridge, just below the road leading towards the top of the hill of Ljubična gora. They were found with the aid of a metal detector and excavated unprofessionally (Figs. 12; 13; 17; Pl. 4). According to the person who found them, they were located 30cm deep in a layer of humus.

CHRONOLOGICAL ATTRIBUTION

Ironwork hoards usually contain a high share of chronologically insensitive objects in use across wide areas. Their chronological attribution is thus always a challenge, further hindered by the often incomplete data on the context. Only a handful of hoards from Slovenia were unearthed during archaeological excavations, while the vast majority was excavated unprofessionally. In dating, we most often rely on the composition of a hoard and the few chronologically more sensitive items it contains. Hoards also have a positive side, in that the objects in them are usually in good condition, which is rarely the case for the finds from settlement contexts, while such types of finds in Slovenia practically never appear as grave goods.

In composition, the early medieval ironwork hoards from Slovenia are comparable with the contemporary finds from areas to the northeast, east and southeast of the present-day Slovenia.¹⁵ The hoards from Gradišče above Bašelj¹⁶ and Ljubična above Zbelovska Gora¹⁷ only contain riding and horse gear, the hoards from Zidani gaber (Fig. 14; Pl. 1), Camberk (Fig. 15; Pl. 2: 1–5), Stari grad (Fig. 16; Pl. 3) and the second hoard from Ljubična (Fig.

¹⁵ Curta 2011.

¹⁶ Knific 2010, 91, Pl. 3.

¹⁷ Bitenc, Knific 2001, 103, Cat. No. 338. The stirrup and the belt buckles were found together, while the bridle bit was located, according to the person who found it, roughly a metre away (Š. Karo and T. Knific 2015, *Die frühmittelalterlichen Militärfunde von Höhensiedlungen in Slowenien*. Proceedings from the meeting at Wildon, Vienna 2015, in print).

¹¹ Breščak 2002.

¹² Križ 2011.

¹³ Švajncer 2010.

¹⁴ Švajncer 2010, 5.

17; Pl. 4) contain tools, the hoard (?) from the River Ljubljana contains tools and an axe-shaped ingot,¹⁸ while the Zidani gaber hoard includes a rod-shaped object that could also be an ingot (Fig. 14: 1; Pl. 1: 1).¹⁹ The hoard of the most varied composition was found at Sebenje,²⁰ which consists of weapons, riding gear and tools, both for arable farming and woodworking. The hoard that stands apart from others in Slovenia is the second hoard from Gradišče above Bašelj (Fig. 18), unearthed during the 1998 archaeological investigation and containing a cross-shaped strap divider, two strap ends, a belt buckle, a fragment of a knife, the handle of a bucket, an iron band (probably part of a bucket hoop) and an amorphous piece of iron.²¹

Axes

With the exception of Sebenje, the hoards with tools contain at least one axe. Axes with an extended butt and a rounded eye have been found at Camberk (Fig. 15: 3; Pl. 2: 3), Stari grad (Fig. 16: 4; Pl. 3: 4), Ljubična (Fig. 17: 1; Pl. 4: 1) and the Ljubljana.²² These axes are of two types, with the main difference in the shape of the transition from the butt to the socket; the axes from Camberk and the Ljubljana have a rounded transition, while the axes from Stari grad and Ljubična have the extended butt and the socket meeting at the right angle. The latter two examples are also larger than the former two. The first variant is dated to the 9th century on the basis of the axe-shaped ingot from the Ljubljana hoard (?).²³ Comparisons for the second variant are known from the Ljubljana²⁴ and Gradišče above Bašelj (Pl. 5: 7,8),²⁵ which makes their early medieval date probable, but not certain.

An interesting find is the wide axe with a convex butt with triangular cheeks from the Stari grad hoard (Fig. 16: 5; Pl. 3: 5), a comparison for which is known outside Slovenia, in an almost identical axe from the Žitavská Tůň hoard in Slovakia, which is dated to the mid-9th century; based on its size, shape and eye diameter, this axe is interpreted as a battle axe (Type IIICb).²⁶ Two other similar axes have been found in north-eastern Bulgaria, dated to the 10th and 11th centuries and classified into the group of small and light axes (Type 6) interpreted as battle axes on the basis of their weight.²⁷

The axe from Zidani gaber has small and rounded cheeks on the socket sides (Fig. 14: 7; Pl. 1: 7) and is similar to the later forms of narrow axes with butt extensions from the Early Middle Ages.²⁸

The axes from the early medieval hoards in Slovenia can be divided into three groups based on typological comparisons. The first group, of bearded axes with cheeks on the socket sides or *Bartäxte mit Helmdach*, consists of a single item, i.e. the axe from Stari grad (Fig. 16: 5; Pl. 3: 5). Such axes are mainly interpreted as battle axes; they were found across wide areas from Scandinavia across central Europe to Bulgaria and date from the 9th to the early 12th century.²⁹ The second group consists of the axes from the Zidani gaber (Fig. 14: 7; Pl. 1: 7), Camberk (Fig. 15: 3; Pl. 3: 3) and the Ljubljana hoards,³⁰ the main features of which are similar to the forms of the widely used early medieval axes, but cannot be ascribed to one particular type.³¹ The third group is again readily identifiable, of heavy axes with an extended butt that are typical finds on Slovenian sites. The axes of this group have a flat

¹⁸ Knific 2010, 91, Pl. 2.

¹⁹ The rod-shaped object (Knific 2010, 92) was interpreted as an ingot by F. Curta (2011, 318, 332, Cat. No. 94).

²⁰ Pleterski 1987; Knific 2010, 91–93.

²¹ The hoard find will be presented in greater detail in the contribution by Š. Karo and T. Knific, *Cross Strap Dividers from Gradišče above Bašelj (Slovenia)*, Proceedings of the meeting at Bojna, Nitra 2015 (in print).

²² Knific 2009a, 124, Cat. No. 90; Knific 2010, 91, Pl. 2: 2,3.

²³ Knific 2004a, 191, 193, Fig. 2: 3.

²⁴ Bitenc *et al.* 2009a, 306–307, Cat. No. 92.

²⁵ Bitenc, Knific 2001, 100, Cat. No. 326. The axes are not readily datable, they were found as stray finds with a metal detector during a topographical survey of the site conducted by the *Inštitut za arheologijo ZRC SAZU* in July 1991 and November 1992.

²⁶ Bartošková 1986, 61, 64, 79–80, Figs. 1; 19C: 9. One of the criteria for distinguishing between working and battle axes is the diameter of the eye, which measures between 2.3 and 3cm in battle axes.

²⁷ Iotov 2004, 99–100, 206, Tab. 16, Fig. 55, Pl. 51: 589,590. The author distinguishes between light (up to 330g) and heavy axes (over 330g). The light ones are presumed to be battle axes and the heavy ones working axes, though the use of the latter in battle is not excluded.

²⁸ Heindel 1992, 29–30, Fig. 13a. Curta (2011, 332) determined the axes from Zidani gaber as Type IIB after Bartošková.

²⁹ Bartošková 1986, 80; Heindel 1992, 44, Fig. 23f; Iotov 2004, 99–100, 206.

³⁰ Knific 2004a, 193, Fig. 2: 2,3.

³¹ The axe from Zidani gaber can be compared with the later forms of axes with butt extensions after Heindel (1992, 29–30, Fig. 13a), while the axes from the Ljubljana and Camberk are comparable with the axes of Type IVCa after Bartošková (1986, 7, Fig. 1).

or slightly convex and extended butt, thick socket sides, a rounded rectangular eye and the sides of the socket and butt meeting at the right angle. Such axes were found in the Stari grad (Fig. 16: 4; Pl. 3: 4) and Ljubična hoards (Fig. 17: 1; Pl. 4: 1), but also as stray finds at Gradišče above Bašelj (Pl. 5: 7,8) and the River Ljubljanica at Podpeč.³² The axes weigh between 580 and 1438g; the lightest are the two axes from the Ljubljanica (580 and 660g), the two heaviest from Gradišče above Bašelj (1240 and 1438g), while the Stari grad axe weighs 820g and the Ljubična axe weighs 1008g. They measure between 15.4 and 21.5cm in height. A very important feature is the socket, which is high (4–4.7cm) and narrow (2.1–2.7cm) in all of these axes, made to hold a very thick haft. All of the above reveals them as working axes. The specific form of the socket, however, is not limited to axes; it can also be found on the upper part of the hoe from the Stari grad hoard (Fig. 16: 8; Pl. 3: 8).

Hoes

The most numerously represented group of objects in the early medieval ironwork hoards from Slovenia, alongside axes that were multifunctional tools, sometimes even weapons, are agricultural tools. These include two hoes from the Stari grad hoard (Fig. 16: 7,8; Pl. 3: 7,8). The larger of the two has an extended butt, rectangular eye, thick socket sides (Fig. 16: 8; Pl. 3: 8) and the upper part of a similar shape to the axes with an extended butt (see above). A further similarity with these axes is in the shape and size of the eye (4.7 × 2.3cm). The hoe with a rounded socket (Fig. 16: 7; Pl. 3: 7) is very similar to the hoe from the Sebenje hoard, only slightly smaller and half its weight, while the butt is not extended as in the Sebenje hoe. It ranks among the light hoes of Types K₉/K₁₀/K₁₁ after Henning, which are common finds on the 8th–10th century sites in south-eastern Europe.³³ A very close comparison, in shape, size and weight, was found at Mikulčice.³⁴

³² Bitenc *et al.* 2009a, 306, Cat. No. 92.

³³ Henning 1987, 81–83, Fig. 38. The hoes of this type differ in details, primarily in the shape of the butt and the socket. Henning does not include the hoes with a simple rounded socket.

³⁴ Poláček 2003, 605–606, Fig. 12: 5.

Sickles

The Zidani gaber hoard includes three complete (Fig. 14: 4–6; Pl. 1: 4–6) and fragments of two other sickles (Fig. 14: 3,9; Pl. 1: 3,9), probably all of the same type. The complete sickles have a serrated blade, two have the tapering blade tip triangularly flattened, while the rectangular-sectioned tang in two sickles is bent at the terminal. The two sickle fragments from the Sebenje hoard³⁵ also have a serrated blade, but the tip is not flattened. Other such sickles were found, as stray finds, at Gradišče above Bašelj (Fig. 19)³⁶ and in the areas of the early medieval cemeteries at Ptujski grad³⁷ and Pristava in Bled.³⁸ The sickles are of Type H₂ after Henning, in south-eastern Europe most frequently dated to the 8th–10th century.³⁹ Such sickles also appear in hoards, for example that from Bojna, Slovakia, dating to the second half of the 8th and first half of the 9th century,⁴⁰ the hoard from Semice in the Czech Republic⁴¹ and in six hoards from Mikulčice dating to the late 9th or first half of the 10th century.⁴² Numerous sickles also form part of the hoards from Klaš'ov, the Czech republic; Hoard D3 includes as many as nine sickles in relatively good condition and several fragments, Hoard D5 contains six sickles, as does Hoard D6. These hoards were unearthed during archaeological investigations together with finds characteristic of the late 9th and early 10th century.⁴³ Other comparisons can be found further to the east, in Hungary, in hoards from the 8th and 9th centuries.⁴⁴ A somewhat later date – second half of the 10th and first half of the 11th century – is attributed to the Gamzigrad I and Gamzigrad III hoards, which also contain sickles of this type.⁴⁵ In some areas, for example in Romania,

³⁵ Pleterski 1987, 284–285, Fig. 39.

³⁶ The sickles were found with a metal detector on the western edge of the settlement, before 1986. The well preserved sickle has a serrated blade (Fig. 19: 1; l. 34cm, blade w. up to 2.82cm, weight 132g), while no serrations can be observed on the bent sickle (Fig. 19: 2; blade w. up to 3.42cm, weight 131.3g; blade tip missing).

³⁷ Korošec 1950, 214, Fig. 117; Korošec 1999, 29, 44, 109, Pl. 47: 1.

³⁸ Belak, Pleterski, Knific 2008, 180, Pl. 30: 13.

³⁹ Henning 1987, 86–91, Fig. 43, Pls. 40–41.

⁴⁰ Turčan 2012, Pls. 53, 54, 64, 69, 82, 86, 88.

⁴¹ Beranová 1972, 630–636, Fig. 1.

⁴² Poláček 2003, 612, Figs. 15, 16, 19, 22, 23.

⁴³ Geisler, Kohoutek 2014, 37–43, 47–53, Figs. 23–25, 30–31, 33–34, 106–107, 111; Profantová 2014, 333–336, Figs. 2, 3.

⁴⁴ Müller 1975, 79–80, Fig. 6.

⁴⁵ Bugarski, Ivanišević 2013, 136–139, Figs. 4, 6.

the sickles with a serrated blade are still in use today to harvest einkorn wheat, with bunches of stalks cut close to the ground.⁴⁶

Scythes

The short scythes or *Kurzstielsense* show a similar picture to that observed for sickles.⁴⁷ The Zidani gaber hoard included a folded short scythe (*Fig. 14: 10; Pl. 1: 10*), while two others were found at the same site, but are of unknown context (*Fig. 20: 1,2; Pl. 5: 1,2*).⁴⁸ Three short scythes, two with band-shaped scythe rings, form part of the Stari grad hoard (*Fig. 16: 1–3; Pl. 3: 1–3*). The blades on all three are of an even width measuring 32–39.8cm in length, their tangs are rectangular-sectioned with terminals bent at the right angle. They belong to a type known under different names: Type I₅ after Henning, who observed it was a common item in early medieval hoard finds from south-eastern Europe,⁴⁹ Type I after Beranová (short scythes with a curved back of the blade), characteristic of the areas of the Czech Republic and Slovakia in the late 8th and early 9th century,⁵⁰ or Type 6c after Poláček, who published the finds from Mikulčice.⁵¹ The scythes from Zidani gaber, both from the hoard and the two stray finds, correspond in detail with this type. To the contrary, the blades on all three scythes from the Stari grad hoard make a 90-degree angle with the tang, which is uncommon for the short scythes. Other such scythes are known from the Žabokreky I and II hoards from Slovakia,⁵² as well as a scythe from Hoard D1 from Klačov, the Czech Republic.⁵³ The two scythes from Stari grad were found together with two simple band-shaped scythe rings, such as were found in great numbers at Mikulčice and elsewhere.⁵⁴ These scythes were used to reap grass (cutting was done with a long

scythe), but not cereal crops, as the loss of grain would be too significant.⁵⁵

Ploughshares

Two of the early medieval ironwork hoards from Slovenia include large spade-like socketed ploughshares, namely the Sebenje⁵⁶ and Ljubična hoards (*Fig. 17: 2; Pl. 4: 2*). At Camberk, a considerably smaller ploughshare was found 2.5m away from the group of tools (*Fig. 20: 5; Pl. 2: 6*). Small ploughshares⁵⁷ are also known from the Ljubljana (*Fig. 20: 3; Pl. 5: 3*), Sv. Lambert near Pristava nad Stično (*Fig. 20: 4; Pl. 5: 4*), Gradišče above Bašelj (*Fig. 20: 6; Pl. 5: 5*)⁵⁸ and Zaplana (*Fig. 20: 7; Pl. 5: 6*).⁵⁹ These small ploughshares belong to either Type Ic after Bartošková (triangular ploughshares with pronounced shoulders), forming part of 9th-century hoard finds from the Czech Republic and Slovakia,⁶⁰ or the varied Type A₁ after Henning (ploughshares with a wide blade and a marked transition into the socket), which appear from the Late Iron Age onwards, but are particularly common in south-eastern Europe in the Early Middle Ages, i.e. from the 8th to the 10th century.⁶¹ The ploughshares from the Slovenian sites are typologically fairly uniform; all are made from a single piece of metal, the flanges of the socket are bent at an acute angle, the shoulders of the triangular blade are sloping. The socket is usually thicker in the upper part, except on the ploughshares from the Sebenje hoard and the Ljubljana, where the sockets are cylindrical. Minor differences with regards to the above-described features can also be observed on the examples from Camberk and Gradišče above Bašelj, with the flanges of the socket bent at the right angle and the blade more rounded, particularly in the ploughshare from Gradišče above Bašelj. The ploughshare from Sebenje differs from the others in that the flanges do not reach to the lower edge

⁴⁶ Hajnalová, Dreslerová 2010, 177, Figs. 10, 11.

⁴⁷ Cf. Takács 1971.

⁴⁸ The finds were reportedly found with a metal detector, close together, on the west slope and roughly 10m southwards from the pan.

⁴⁹ Henning 1987, 92, Fig. 43, Pl. 45: 10–19; Müller 1975, 84–85.

⁵⁰ Beranová 1957, 109–111.

⁵¹ Poláček 2003, 595, 615–618, 656–658, Figs. 1, 25–28. Some scythes from Mikulčice were also found in hoards, dating to the 9th and mainly the early 10th century.

⁵² Bartošková 1986, 60–62, Figs. 19B: 2; 20: 19.

⁵³ Geisler, Kohoutek 2014, 31, Fig. 17: D1/72.

⁵⁴ Poláček 2003, 618, Figs. 29–31.

⁵⁵ Poláček 2003, 615.

⁵⁶ Pleterski 1987, 257, Fig. 17.

⁵⁷ Because of the find from Camberk, the selection of the ploughshares from Slovenia is intentionally limited to those measuring up to 20cm in height.

⁵⁸ Knific 1999, 399–400, bottom fig. on p. 399.

⁵⁹ Gabrovec 1955, 11, Pl. 2: 4; Horvat 1990, 305, Pl. 38: 5.

⁶⁰ Bartošková 1986, 7–8, Fig. 2. A similar classification of types is also proposed by Poláček for the ploughshares from Mikulčice (Poláček 2003, 599).

⁶¹ Henning 1987, 49–57; Müller 1975, 85–86.

of the socket.⁶² The ploughshares from Sebenje and Ljubična form parts of hoards, while the contexts of the smaller ploughshares are less clear. The ploughshare from Camberk was found in the vicinity of the group of tools, the one from Gradišče above Bašelj was found with a metal detector in the area of the settlement, the one from Sv. Lambert near Pristava nad Stično was found, also with a metal detector, on the west slope below the settlement, the one from the Ljubljana was found during scuba diving in the area of the motorway bridge across the river at Ljubljana, while all we know of the last one is that it was found at Zaplana. There are numerous comparisons for the small ploughshares from Slovenia, but particularly close ones come from Slovakia, both from hoards and from settlements dating to the 9th century,⁶³ and from the Czech site of Klačov.⁶⁴ The good publications of certain Slovak 9th-century ironwork hoards led us to compare those with the Slovenian examples, taking weight as the main criterion (Fig. 21). The small ploughshares from Slovenia show a picture comparable to that of the Slovak finds (weight from 220 to 773g), while the two ploughshares from Slovenian hoards, Sebenje and Ljubična, differ considerably (1850 and 1942g), which may indicate a Late Antique tradition on the territory of the former Roman Empire.

Coulters

The Ljubična hoard includes two coulters (Fig. 17: 3,4; Pl. 4: 3,4). Similarly as ploughshares, coulters also saw little change through time and individual types were used across wide areas. The coulters from Ljubična belong to Type E₁ after Henning (relatively short and curved). These coulters are common finds on the sites of south-eastern Europe in the 8th–10th century, often in combination with

⁶² This ploughshare form is very rare, a comparison is known from Capidava, an early medieval settlement in Romania (9th/10th century; Henning 1987, 119, Pl. 16: 15).

⁶³ Cf. hoard finds: Bartošková 1986, 10–11, Fig. 3:11 (Brankovice); 20, Fig. 7B: 8 (Ivanovice); 22, Fig. 8C: 3 (Kúty – Čepangát); 25–28, Fig. 9: 14,15 (Mikulčice); 47–49, Fig. 15A: 16–18 (Pohansko u Nejdku); 60–64, Figs. 19B: 12; 20: 26–27 (Žabokreky). – Turčan 2012, 46–47, Pls. 64: 4; 66: 1,2; 68: 1,2,4; 92: 3,7 (Bojna); 85: 1–5; 86: 6 (Vrbové); 92: 3,7 (Zemianske Podhradie). – Cf. settlement finds: Poláček 2013, 596–600, Fig. 8: 5,7 (Mikulčice).

⁶⁴ Geisler, Kohoutek 2014, 17, 21, 47, 57, Figs. 9: D1/19,20; 10: D1/21,22; 28: D4/2a; 38: D7/7.

ploughshares.⁶⁵ Close comparisons can be found in the Slovak and Czech hoard finds from the 8th and 9th centuries,⁶⁶ also in contemporary Slav settlements,⁶⁷ while the Klačov hoards containing similar coulters date to the late 9th and early 10th century.⁶⁸

The appearance of two ploughshares in one hoard, as is the case for the Ljubična hoard, is not an exception; the above-mentioned Czech and Slovak hoards regularly contain one or two examples, exceptionally three or four.

Billhook

Another object used in arable farming is the knife from Zidani gaber (Fig. 14: 2; Pl. 1: 2). It belongs to the small knives of Group G₅ after Henning, presumably used in wine growing. These knives have a relatively narrow blade and most often a tang, which held the grip. Individual examples are known already from the 2nd century, but appear in larger numbers on the sites from the 8th–10th century,⁶⁹ though these sites do not lie in close proximity; the closest are located in western Bulgaria and western Romania with a concentration along the west coast of the Black Sea and its hinterland.

Chisel

The early medieval ironwork hoards from Slovenia include only rare craftsman's tools. There is the tongs and chisel from Camberk (Fig. 15: 1,2; Pl. 2: 1,2) and the chisel and two augers from the

⁶⁵ Henning 1987, 61, Fig. 21; Pls. 30, 31.

⁶⁶ Bartošková 1986, 13–16, Fig. 5: 21,25 (Gajary – Pustatina Vrablicova II); 25–28, Fig. 10A: 33,34 (Mikulčice I); 38–40, Fig. 13C: 1 (Pobedim II); 53, Fig. 16C: 1 (Smolnice); 58–60, Fig. 18B: 12 (Vrštatecké Podhradie); 60–64, Figs. 19B: 6; 19C: 1,3; 20: 12 (Žabokreky I and II, Žitavská Ton); Turčan 2012, 21, 23, Pls. 52: 1,2; 65: 1,2; 66: 3 (Bojna II and III); 31–32, Pls. 81: 1–3; 82: 16 (Vel'ký Klíž); 35, Pl. 86: 1 (Vrbové); 38, Pl. 91: 1,3 (Zemianske Podhradie).

⁶⁷ E.g. at Mikulčice (Poláček 2013, 604–605, Figs. 9: 1; 10: 1,2).

⁶⁸ Geisler, Kohoutek 2014, 31, 53, 57, Figs. 19: D2/5; 32: D6/10–11; 36: D7/4.

⁶⁹ Henning 1987, 96, Figs. 44–46. Curta (2011, 311, Tab. 1) classified the billhook from Zidani gaber into Group G_{1b} after Henning. Considering its size, blade width and tang to blade length ratio, however, we believe it rather falls into Henning's Group G₅, though this does not substantially change the attribution of the find as a whole.

Sebenje hoard.⁷⁰ The chisel from Camberk has a rectangular-sectioned shank with bevelled edges in the middle and a rounded blade (*Fig. 15: 2; Pl. 2: 2*), and was probably used in woodworking. A similar chisel from the Sebenje hoard is interpreted as a blacksmith's tool.⁷¹ In the hoards from the Czech Republic and Slovakia, chisels appear in greater numbers.⁷² The closest comparisons for the chisels from Camberk and Sebenje can be found in the Slovak hoard from Zemianske Podhradie, which consisted of two chisels, three small ploughshares, two coulters, three short scythes, a spur, a stirrup, eleven axe-shaped ingots and several other iron objects, all dating the hoard to the 9th century.⁷³ Numerous chisels have also been found within settlements. Those from the settlement at Mikulčice are interpreted as woodworking tools, but also as tools to work with bone, horn and stone. Most of the settlement finds were recovered in the layers dating to the 9th century, three in 10th-century contexts.⁷⁴ In their lengths, the chisels from Camberk (l. 26.5cm) and Sebenje (l. 23.1cm) are comparable with the largest pieces from Mikulčice (l. up to 26cm).

Tongs

Tongs have been found in a single hoard, from Camberk (*Fig. 15: 1; Pl. 2: 1*), but are rare in other early medieval sites in Slovenia as well.⁷⁵ One arm of the tongs from Ančnikovo gradišče near Jurišna vas terminates in a knob similar to those on the arms of the Camberk tongs, while the jaws are different. The tongs from Ančnikovo gradišče are attributed to the Late Antiquity, but the site also revealed habitation traces from the Early Middle Ages, i.e. the 8th and 9th centuries.⁷⁶ Outside Slovenia, tongs are relatively rare in early medieval hoards, but several such hoards included more than one tongs.

⁷⁰ Pleterski 1987, 285, Figs. 40b,c; 41a,b.

⁷¹ Pleterski 1987, 285, Fig. 40a.

⁷² Bartošková 1986, 20, 25, 26, 47, Figs. 7B: 1; 8E: 13; 10A: 38; 15A: 15; – Turčan 2012, 21, 26, 28, 34, 38, Pls. 53: 6; 69: 1; 70: 5; 87: 5; 90: 5,8.

⁷³ Turčan 2012, 36–38, 46–47, 72, Fig. 10; Pls. 89–93.

⁷⁴ Poláček 2000, 320, 339, 340, Figs. 17–19.

⁷⁵ The NMS keeps the tongs from Gradišče above Bašelj (Inv. No. S 4185) and Gradišče above Trebenče (S 3438). Unpublished.

⁷⁶ Strmčnik Gulič, Ciglencečki 2003, 23–25, 27, Fig. 32, Pl. 2: 1; – Knific 2008, 36, Fig. 3: 2 (the bead in the figure is erroneously marked under 4).

Two tongs have been found in the Klašt'ov hoard,⁷⁷ dating to the late 9th and early 10th century, and as many as four in the Vrštatecké Podhradie hoard in Slovakia.⁷⁸ More distant comparisons can be found in the much later Gamzigrad II hoard (11th–12th century), which contains nine tongs.⁷⁹

Jar

The shards of a ceramic vessels found alongside the tools at Camberk were assembled into large parts of the rim and base that revealed the vessel to be a jar (*Fig. 15: 5; Pl. 2: 5*). Its shape, building technique, the decoration of horizontal incised lines and the potter's mark on the bottom indicate an early medieval date. Similar decoration is known on the jars from the Prekmurje region in Slovenia, from sites such as Nova tabla⁸⁰ and Popava near Lipovci 1 and 2, which date to the 8th and 9th centuries, but also from the later site at Gorenje njive 2 that yielded such pottery dating from the 10th century onwards.⁸¹ Even more numerous comparisons can be found among the ceramic ware discovered on the territory of Great Moravia, where such vessels appeared in the first half of the 9th century.⁸² The vessels with the potter's mark impressed on the bottom, found in Slovenia in cemeteries and settlements, for example at Popava near Lipovci 2, date to the late 8th and the 9th century.⁸³

Long-handled pan

The long-handled pan from Zidani gaber is not part of the hoard, but is nevertheless included into this contribution because it was found only half a metre from it (*Figs. 5; 6; Pl. 6: 1*). Such pans are relatively frequent finds in Slovenia: seven complete and parts of further eight pans were recovered from seven sites (*Figs. 22–24; Pls. 6–8*). All are made in the same manner; they are composed of a shallow round plate and a long handle attached to the plate

⁷⁷ Geisler, Kohoutek 2014, 71, Fig. 46: D10/1,2.

⁷⁸ Bartošková 1986, 58–60, Fig. 18B: 18–21.

⁷⁹ Bugarski, Ivanišević 2013, 139, Fig. 5.

⁸⁰ Guštin, Tiefengraber 2002, 56–57, 60, Fig. 16, Type 8, Variants b, c and e.

⁸¹ Šavel, Karo 2012, 67; Šavel, Knific 2013, 26, 30.

⁸² Poláček 1995, 143, Type 2; Macháček 2001, 261–262, Phase 1.

⁸³ Knific 2002, 123–125, 128, Figs. 20, 22, 26; Šavel, Knific 2013, 36–37.

with a rivet. The plate has a rivet hole in the centre and a low rim, while the flat handle terminates in a spear-shaped widening with a rivet hole at one end and a loop at the other. The pans measure from 50.8 to 68cm in length, with four of the seven pans measuring between 62 and 63cm. The diameter of the plate is between 21.5 and 25.5cm. The pans are very similar even in details. Such vessels were suitable for baking in open hearths. Almost all of the pans and their parts were excavated unprofessionally and later acquired for the archaeological collection of the Narodni muzej Slovenije.⁸⁴

The limited data on the contexts in which these objects were found only allow us to propose a date as broad as individual sites. The two pans from Poštela (Pl. 6: 4) and Ljubična (Pl. 6: 5) can thus be dated to the Roman period or the Early Middle Ages,⁸⁵ the pans from Zidani gaber (Fig. 22: 4; Pl. 6: 1–3) and Sv. Lambert near Pristava nad Stično (Fig. 22: 3; Pl. 7: 3,5) can be attributed either to the Roman period, Late Antiquity (late 5th and 6th century) or the Early Middle Ages,⁸⁶ the pans from Gradišče above Bašelj (Fig. 22: 1; Pl. 8) to Late Antiquity or the Early Middle Ages⁸⁷ and the two pans from Gradišče above Trebenče (Fig.

22: 2; Pl. 7: 1,2) to the Early Middle Ages.⁸⁸ As for the pan from Velike Bukve near Logatec (Pl. 7: 4), too little is known on the site to make any kind of chronological conjectures.

What we can observe, however, is that none of the exclusively Roman period or Late Antique sites in Slovenia yielded pans, they only appear on the sites – on elevations – that also revealed early medieval finds. The typologically uniform iron long-handled pans can, on the basis of their size, shape of the handle, handle attached at the centre of the plate, very tentatively be attributed to the early medieval period, roughly from the late 8th to the 10th century.

There are numerous parallels for such pans, with long handles and a central attachment of the handle, across Europe, with a long span of use. They do, however, show considerable differences in the ratio between the handle length and plate diameter, as well as in the shape of the handle and in handle terminals. The earliest pans date to the Late Iron Age⁸⁹ and the Roman period,⁹⁰ several examples are attributed to the Early Migration period, i.e. 4th/5th century.⁹¹ A great number of them came to light in Norway; many were found in graves (of men and women). A handful date to the Merovingian period around 600, while most are later, from the 9th and 10th centuries.⁹² A close parallel for the Slovenian pans is known from the Gajary – Pustatina Vrablicova (II) hoard from Slovakia, dating to the pre-Great Moravian period, which revealed tools, weapons, horse gear and parts of buckets alongside two shallow plates with a central hole and fragments of one or two handles; the terminal on one fragment shows a spear-shaped widening, while another terminal fragment has a loop.⁹³

CONCLUSION

Seven sites in Slovenia have yielded nine ironwork hoards from the Early Middle Ages: two were found

323–324, Fig. 2: 1–5; – Karo, Knific, Lubšina-Tušek 2011, 132–133, 139, Pl. 1: 2; – Karo 2012.

⁸⁸ Karo 2004, 170, 172, Fig. 7. The NMS keeps the finds from Gradišče above Trebenče, the most characteristic of which can be dated to the Early Middle Ages (9th and 10th centuries).

⁸⁹ Čambal 2009, 158–161.

⁹⁰ Krause, Limpach, Spehar 1966, 182.

⁹¹ Henning, 1985, 589; Gerlach 1989–1990, 263.

⁹² Petersen 1951, 419–421, 529–530; Rabeen 2002, 43–44.

⁹³ Bartošková 1986, 16, 94, 105, Figs. 5: 22–23; 6: 56–57.

⁸⁴ In addition a team of the *Inštitut za arheologijo ZRC SAZU* conducted a topographic survey at Gradišče above Bašelj in 1992 and found a plate (Pl. 8: 3) and two pan handles (Pl. 8: 4,5), while the archaeological investigation at Zidani gaber in 1999 revealed a complete pan (Pl. 6: 1).

⁸⁵ Poštela: Pahič 1985; 1986; –Teržan 1990, 27–28, 30, 261; – Bitenc, Knific 2001, 103–104, Cat. No. 341. –Ljubična: Ciglencečki 1994, 242–243, 250, Pl. 3; – Bitenc, Knific 2001, 14, 92, 102, 106, Cat. No. 14, 294–295, 336–337, 353; – Bitenc, Pirkmajer 2001; – Ciglencečki 2001; – Ciglencečki 2007, 321, Pl. 1: 1–14; – Ciglencečki 2008, 487, 489, Figs. 3–4, 6; – Pflaum 2001, 26–27, 29, Cat. Nos. 63–64, 76; – Karo 2004, 169–170, 172, Fig. 6; – Knific 2007, 320, 322, 324–325, Fig. 2: 7–13; – Š. Karo and T. Knific 2015, *Die frühmittelalterlichen Militärfunde von Höhensiedlungen in Slowenien*. Proceedings of the meeting at Wildon, Vienna 2015 (in print). – The Roman period finds kept in the Dolenjski muzej Novo mesto and NMS are being analysed.

⁸⁶ Zidani gaber: Ciglencečki 1994, 246, 251, Pl. 12; – Bitenc, Knific 2001, 33, 47–49, Cat. Nos. 88, 130, 135, 139–141, 215, 234–236, 263–264; – Klasinc 2001, 68–69, Cat. No. 215; – Bitenc, Knific 2008, 99, 101, 103, Figs. 1: 3; 2: 9–13; 4: 5–6. – Sv. Lambert near Pristava nad Stično: Pflaum 2001, 25, 29 Cat. Nos. 55, 75; – Bitenc, Knific 2001, 48, 72, 81, 92, 94, Cat. Nos. 134, 230–231, 262, 297, 307; – Klasinc 2001, 68, Cat. No. 213; – Karo 2004, 166, 171, Fig. 2; – Bitenc, Knific 2008, 98–99, 101, 103, Fig. 1: 2; 2: 7; 4: 3–4 (Figure 4 cites an erroneous site for No. 3); – Karo, Knific, Lubšina-Tušek 2011, 134, 136, 138–139, Pl. 1: 5, 16.

⁸⁷ Gradišče above Bašelj: Bitenc, Knific 2001, 72, 96–101, Cat. Nos. 226, 315–330; – Knific 2007, 317–320,

at Gradišče above Bašelj and Ljubična, respectively, and one at Sebenje, in the River Ljubljanica, at Stari grad, Camberk and Zidani gaber. In their function, the objects are either agricultural implements, woodworking tools, blacksmith's tools, riding and horse gear, weapons, multipurpose items, ingots or lumps of iron. The objects, either used individually or as metal parts of larger implements, were connected with three activities – arable farming, crafts and warfare (*Fig. 25*).

Most numerous are the hoards with agricultural implements: Sebenje (four conical ploughshares, spade-like ploughshare, three scythe rings, fragments of two sickles, hoe),⁹⁴ the Ljubljanica (scythe), Zidani gaber (five sickles, scythe and billhook), Stari grad (three scythes and two hoes) and Ljubična (ploughshare and two coulter).

Some objects are woodworking tools, namely the two spoon augers, a tool with a blade and a hook, possibly also a chisel from Sebenje, and a chisel from Camberk. If we add axes, the list extends with one axe from Zidani gaber and one from Ljubična, as well as two from the Ljubljanica, Camberk and Stari grad, respectively. Connected with smithery is the Camberk hoard, which included tongs and a chisel, while the chisel from Sebenje has also been interpreted as a blacksmith's tool.

Four hoards contained riding and horse gear. Two of the hoards, namely Gradišče above Bašelj (two spurs, bridle bit and stirrup) and Ljubična (stirrup, two large belt buckles with two pins and smaller belt buckle, presumably also bridle bit) contained only riding and horse gear, while the second hoard from Gradišče above Bašelj (cross-shaped strap divider)⁹⁵ and the Sebenje hoard (bridle bit and two stirrups) included other objects as well. The Gradišče above Bašelj and Ljubična hoards do not contain weapons as such, but the spurs and horse gear are, in fact, connected with early medieval soldiers. The two spearheads from Sebenje are the only pieces of weaponry in the hoards from Slovenia,⁹⁶ with the axe from Stari grad (*Fig. 16: 5; Pl. 3: 5*) possibly also being used as a weapon.

Some objects may have been used in several activities, but also as parts of the costume and other personal belongings. Such are the objects from Sebenje (awl, knife, two bucket handles), the

Ljubljanica (awl, pickaxe), Zidani gaber (nail) and Gradišče above Bašelj (second hoard; knife, bucket handle, two strap ends, belt buckle).

Two hoards revealed half-finished iron objects. One is an axe-shaped ingot from the Ljubljanica hoard (?),⁹⁷ the other is a rod-shaped object, possibly also an ingot, from Zidani gaber. The second hoard from Gradišče above Bašelj yielded a small amorphous lump of iron.

The early medieval hoards from Slovenia contain objects of very different uses, with the Sebenje hoard standing apart as particularly diverse (containing 24 objects connected with agriculture, crafts and warfare),⁹⁸ while the hoards from Gradišče above Bašelj in Ljubična stand at the other end, being most uniform and containing only riding and horse gear.

The objects from the hoards can also be distinguished on the basis of their condition, whether complete, still usable, damaged in need of repair or damaged to the point of serving as scrap metal (*Fig. 26*). Exclusively complete objects were found in the Ljubična hoard, of agricultural implements, and in the Gradišče above Bašelj hoard, of riding and horse gear. The find from the Ljubljanica probably also contained only complete objects, as the damage on the scythe can be ascribed to the natural processes it was exposed to. Considering that the damaged bridle bit was found a metre away from the other objects, the horse gear hoard from Ljubična may also fall into this group. The objects in this group of hoards were presumably hidden so as to be dug up at a later time and used again.

Other hoards contain complete, but often much worn objects together with damaged items or only their parts. This is the case for the hoards from Sebenje (two sickle fragments, part of a knife, two folded bucket handles), Zidani gaber (two partially surviving sickles, folded scythe, damaged axe), Camberk (two axes broken at the socket), Stari grad (damaged axe, iron band from an undetermined object) and Gradišče above Bašelj (part of a knife, broken handle and hoop fragment from a bucket). These objects may be interpreted as scrap iron, which is further corroborated by the presence, in these hoards, of items purposely made for further processing. These are the axe-shaped ingot from the Ljubljanica hoard (?), the amorphous lump of iron from the Gradišče above Bašelj hoard and possibly the rod-shaped object

⁹⁴ Pleterski 1987, 257–281, 283–285; Knific 2010, 85, 90; Curta 2011, 331, No. 66.

⁹⁵ Knific 2010, 89–90; Karo 2012, 301–302, 305–309; Ciglencečki 2001.

⁹⁶ Pleterski 1987, 241–248; Knific 2010, 88–89.

⁹⁷ Knific 2004a; 191–193, *Fig. 2: 1*; Knific 2010, 85, 91, *Pl. 1: 1*.

⁹⁸ Pleterski 1987, 289–291.

from the Zidani gaber hoard. Regardless of the motive for assembling these iron objects and of the purpose of such hoards, they must have been of a certain value which led someone to bury them and served as a sort of an 'iron reserve'.

The third criterion for distinguishing between individual hoards is the context, which allows us make inferences on how and why the objects came to be where they were found. We may distinguish between intentionally hidden objects (hoards *sensu stricto*) and those that were jointly stored or deposited. Surprisingly, all were found at shallow depths of up to 30cm, regardless of whether the hoards were excavated by archaeologists or the depth data was acquired second-hand from the persons who found them.⁹⁹ The knowledge we have today suggests that they were buried at random, with the exception of the Sebenje hoard, which was hidden at the top of a small moraine heap (measuring 0.80m in height and roughly 5m in diameter). The objects in this hoard were deposited next to one another, forming a 0.25–0.20m wide and 0.50m long assemblage, and covered with stones.¹⁰⁰ The objects from the Zidani gaber hoard were also deposited close to one another (*Fig. 4*), possibly either bound together or wrapped into something at burial.

The hoards in *sensu stricto* were hidden either within contemporary settlements (riding and horse gear hoard at Gradišče above Bašelj), outside contemporary settlements, but often in close proximity (Zidani gaber, Ljubična; *Figs. 3; 12*),¹⁰¹ while sometimes the wider location of the hoard has not been investigated enough to allow us to tie the hoard to a particular archaeological site (Sebenje, the Ljubljana, Stari grad).

For the second hoard from Gradišče above Bašelj (with a cross-shaped strap divider), we may presume that the objects were not hidden, but merely stored or deposited within the settlement.

⁹⁹ A similar observation has been made for the Klač'ov site, where only two of the eight professionally investigated hoards were found at greater depths (62 and 40cm), while the others were found between 8 and 25cm deep (Geisler, Kohoutek 2014, 37, 45, 47, 49, 53, 67, 71, *Figs. 4; 5*).

¹⁰⁰ Pleterski 1987, 238.

¹⁰¹ Ljubična revealed numerous finds from the (roughly) 9th century (cf. Bitenc, Knific 2001, 102, 103, *Cat. Nos. 336–340*), while the stray finds from Zidani gaber suggest that this area as well was inhabited in the same period (Knific, Langus, Milić 2003; Š. Karo and T. Knific 2015, *Die frühmittelalterlichen Militärfunde von Höhensiedlungen in Slowenien*. Proceedings of the meeting at Wildon, Vienna 2015, in print).

A similar observation can be made for the riding gear hoard from Ljubična, where the existence of a contemporary settlement is highly likely, considering the high number of finds in the area, but not yet proven. As for Camberk, no habitation traces are known in the area, but the terrain and the location of the early medieval cemetery suggest that a settlement can be sought in the vicinity of the location of the tools (*Fig. 7*). Judging from the position of its shards, the jar from Camberk (*Pl. 2: 5*) can be brought into connection with the tools; it is large enough (reconstructed height of roughly 26cm) to have held the tongs, chisel and both axes (*Pl. 2: 1–4*).¹⁰² The investigation found no evidence of the objects, either the jar or the tools, being buried; the Camberk hoard might thus represent the belongings of a blacksmith who stored away his tools, but never picking them up again.

The wider geographical context of the hoard finds varies. The Sebenje hoard was buried in a remote location in a mostly flat and fertile area of Bled that was inhabited through long periods of time. Habitation traces are also known from Late Antiquity and up to the early 7th century, as revealed by the cemetery at Pristava associated with an as yet unidentified settlement on the castle hill. In the Early Middle Ages, Bled was even more densely populated, as attested to by the numerous archaeological sites, mostly cemeteries along the lake and its surroundings, as well as the settlement at Pristava.¹⁰³

A different environment is that of the River Ljubljana hoard (?). The objects were presumably buried on the bank of the river and fell in as the river gradually eroded the bank. Throughout archaeological periods, the Ljubljana represented a navigable waterway.¹⁰⁴ The traffic along the river did not cease in the Early Middle Ages, as may be inferred from the numerous river finds from the 9th and 10th centuries (winged spearheads, spurs, pottery, jewellery).¹⁰⁵ Also found on this traffic route was the axe-shaped ingot, an object recovered far away from the main distribution area of such items, where they appear in large numbers within hoard finds.¹⁰⁶

¹⁰² In Moravia, a single example of storing tools in a vessel is known (Pohansko), but it is typical of the ironwork hoards from Bulgaria (Curta 2011, 309).

¹⁰³ Knific 2004b.

¹⁰⁴ Turk *et al.* (eds.) 2009b.

¹⁰⁵ Knific 2009b.

¹⁰⁶ Knific 2004a; Turčan 2012, 51–52, 73.

Lines of communication were an important factor for other hoard finds as well. As may be inferred from the numerous early medieval small finds showing a strong Carolingian influence, Gradišče above Bašelj and Ljubična were the sites of important settlements located so as to enable control of the passages between Carniola and Carinthia, as well as between the Celje Basin and the Dravsko polje. Although we have little evidence, the existence of an early medieval settlement can also be presumed in the area of the Late Antique ruins at Zidani gaber, across which leads the so-called Laška pot, a road leading across the Gorjanci Hills and Žumberak from the Krško Basin to the region of Bela Krajina and the Karlovac Basin. The Zidani gaber hoard was hidden only a few metres below this road. The Stari grad hoard as well was found in the vicinity of a pass, connecting Planinsko polje on one side and Unec and Lake Cerknica on the other. As for the Camberk hoard, a settlement, as yet unidentified, may be presumed in the vicinity of the recently documented cemetery from the 9th century (Fig. 7). The 9th, as well as the early 10th century, is also the period to which we date the early medieval ironwork hoard finds from Slovenia.

These hoards are comparable to a number of similar finds across central and south-eastern Europe.¹⁰⁷ In the function of the objects, the Slovenian hoards correspond with the proposed division into six main groups of objects, as well as the largest group being that of agricultural tools and implements.¹⁰⁸ Another common point is that axes represent objects most frequently associated with other objects in hoards. Also important is the ratio between ingots and other objects; the largest group of objects in the 27 hoards from the Great Moravia region is agricultural implements, while ingots come second.¹⁰⁹ In Slovenia, two hoards revealed ingots: the Zidani gaber hoard contained a rod-shaped object possibly an ingot and the Ljubljana hoard (?) an axe-shaped ingot. The latter ingot is also one of the rare finds of its kind recovered outside its area of origin in central Europe.

The current state of knowledge does not yet allow us to determine the purpose of these assemblages – either as working tools, as merchant's stocks,

scrap metal, payments, dues or cult offerings.¹¹⁰ The hoards only contain iron objects, but they nevertheless represent a fortune, an assemblage of great value, as can be inferred from the historical sources on the value of iron and iron tools in the Early Middle Ages.¹¹¹

Translation: Andreja Maver

Polona Bitenc
Narodni muzej Slovenije
Prešernova 20
SI-1000 Ljubljana
polona.bitenc@nms.si

Timotej Knific
Narodni muzej Slovenije
Prešernova 20
SI-1000 Ljubljana
timotej.knific@nms.si

¹⁰⁷ Curta's list of 96 ironwork hoards (2011, 327–332) includes three from Slovenia: Tinje above Loka pri Žusmu (attributed to Late Antiquity), Sebenje and Zidani gaber.

¹⁰⁸ Curta 1997, 252–253.

¹⁰⁹ Curta 2011, 317, 318, Tab. 5.

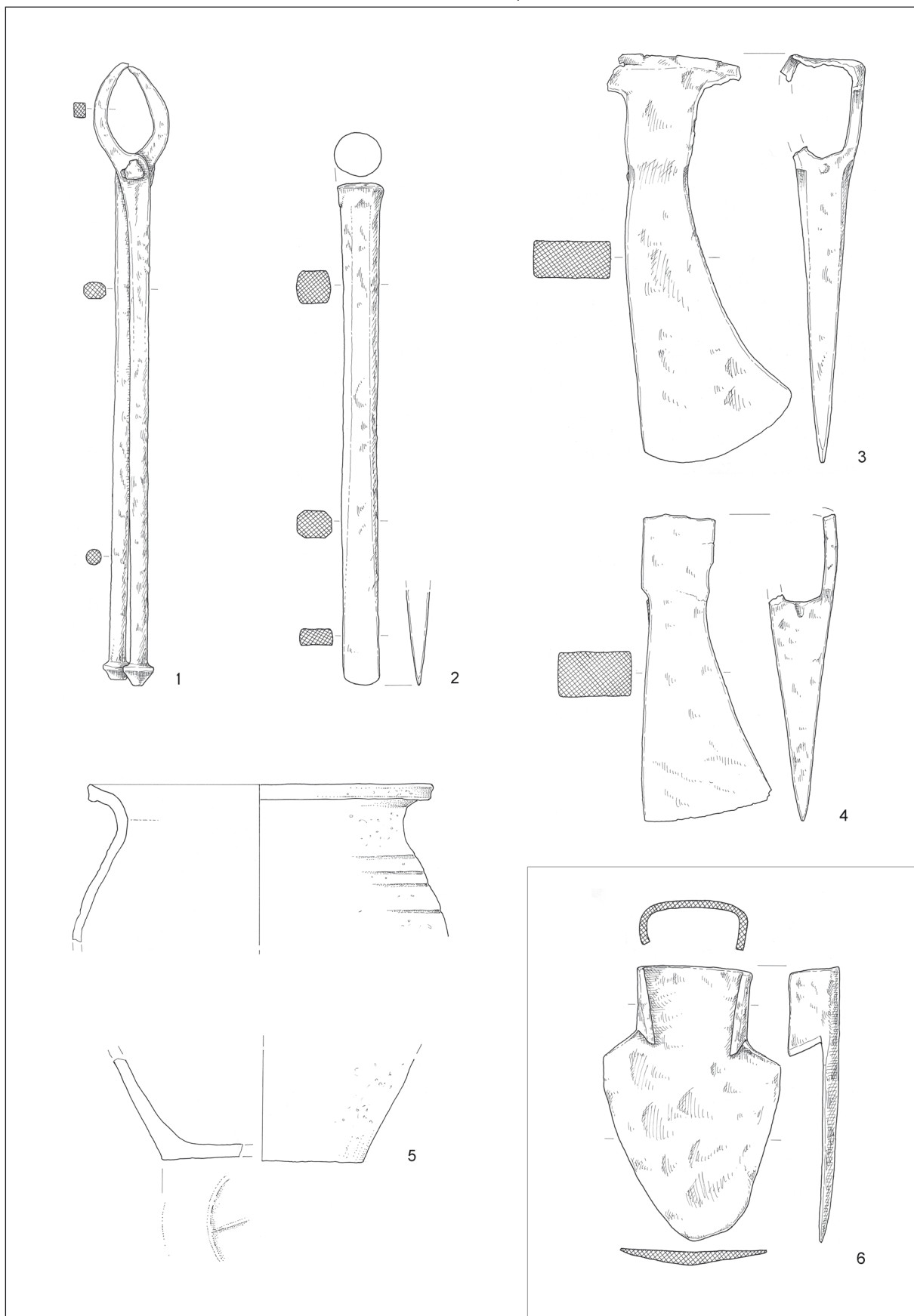
¹¹⁰ Barford 2001, 162; Jaworski 2005; Curta 2011; Turčan 2012, 72–73, 45–46; Geisler, Kohoutek 2014, 106–107, 111.

¹¹¹ Le Goff 1974, 248–250.

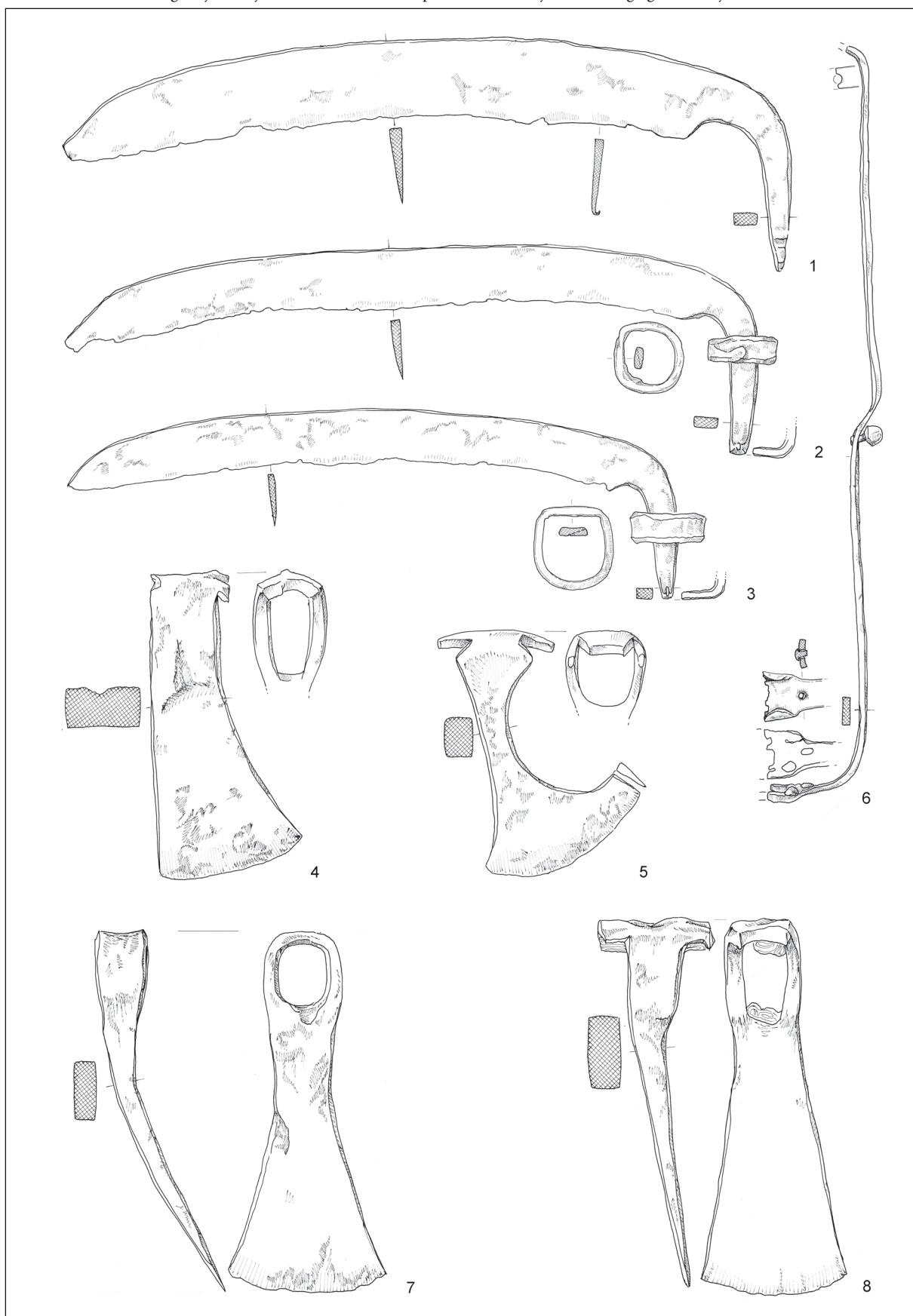

T. 1: Zidani gaber nad Mihovim, zakladna najdba. Vse železo. M. = 1:3.

Pl. 1: Zidani gaber above Mihovo, hoard find. All iron. Scale = 1:3. (Risba / Drawing: D. Knific Lunder)

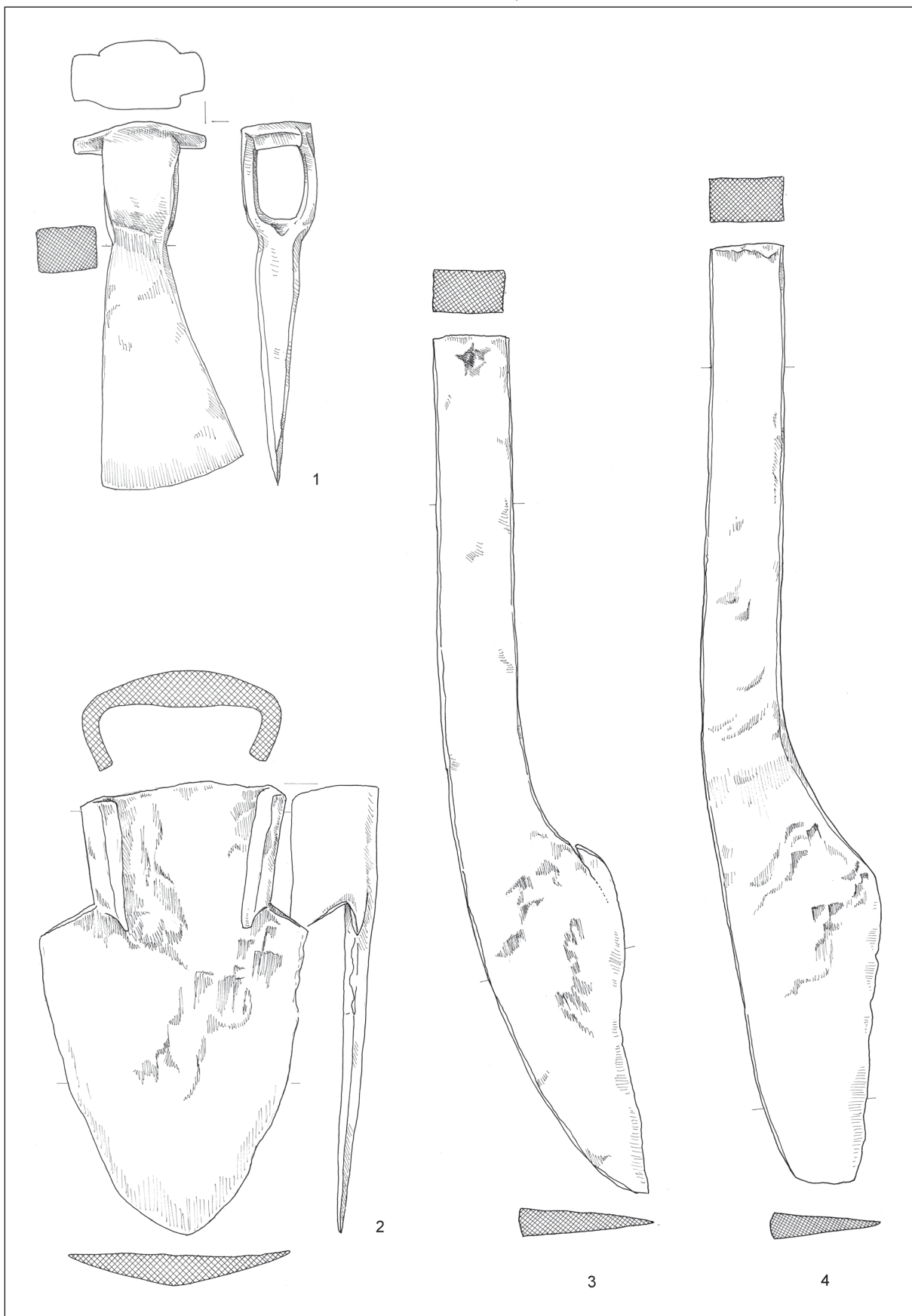

T. 2: Camberk nad Cerovim Logom. 1–5 zakladna najdba; 6 posamična najdba. 1–4,6 železo; 5 keramika. M. = 1:3; 5 = 1:4.
 Pl. 2: Camberk above Cerov Log, 1–5 hoard find, 6 stray find. 1–4,6 iron, 5 pottery. Scale = 1:3; 5 = 1:4.
 (Risba / Drawing: I. Murgelj).

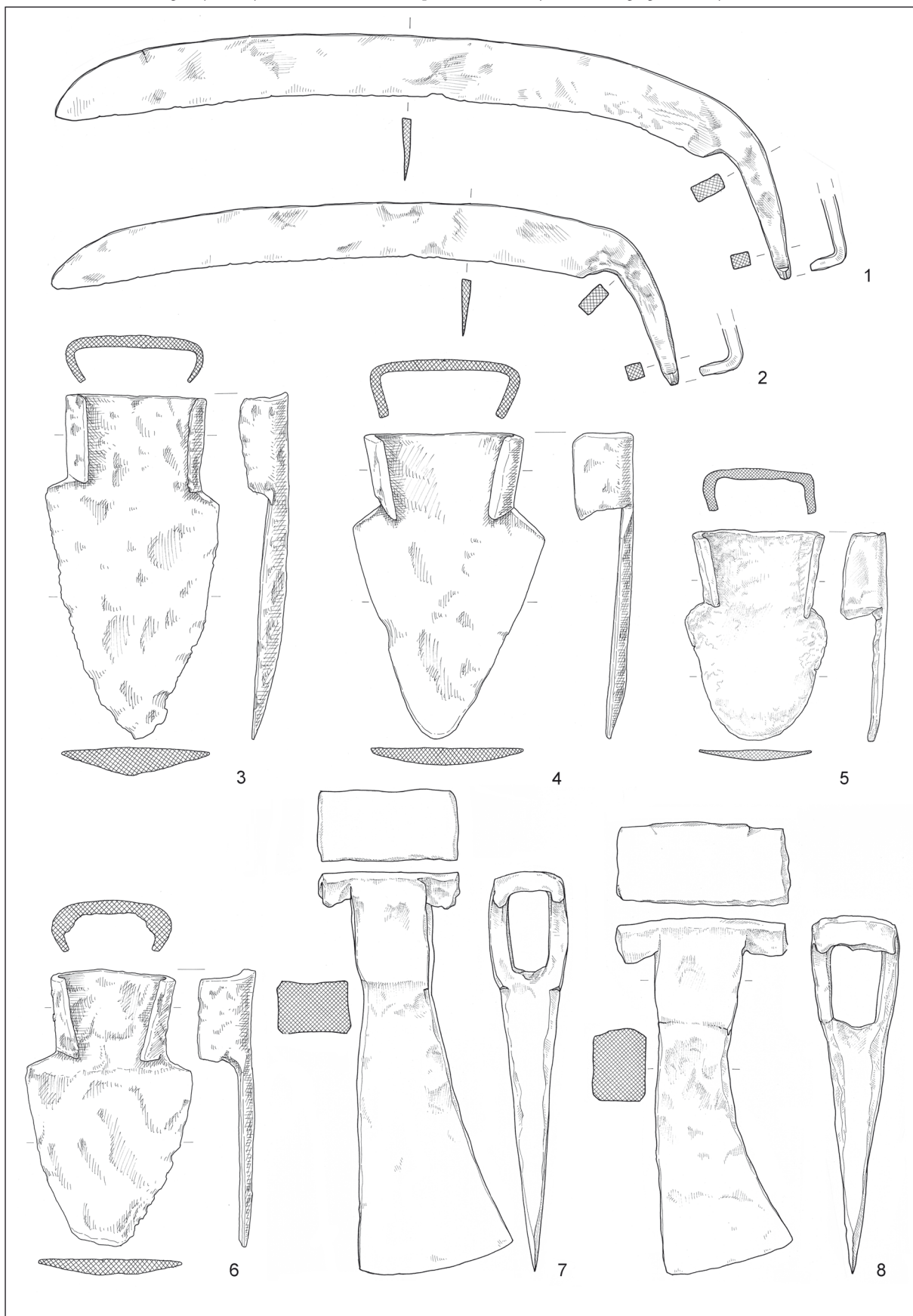
T. 3: Stari grad nad Uncem, zakladna najdba. Vse železo. M. = 1:3.

Pl. 3: Stari grad above Uncem, hoard find. All iron. Scale = 1:3. (Risba / Drawing: D. Knific Lunder)

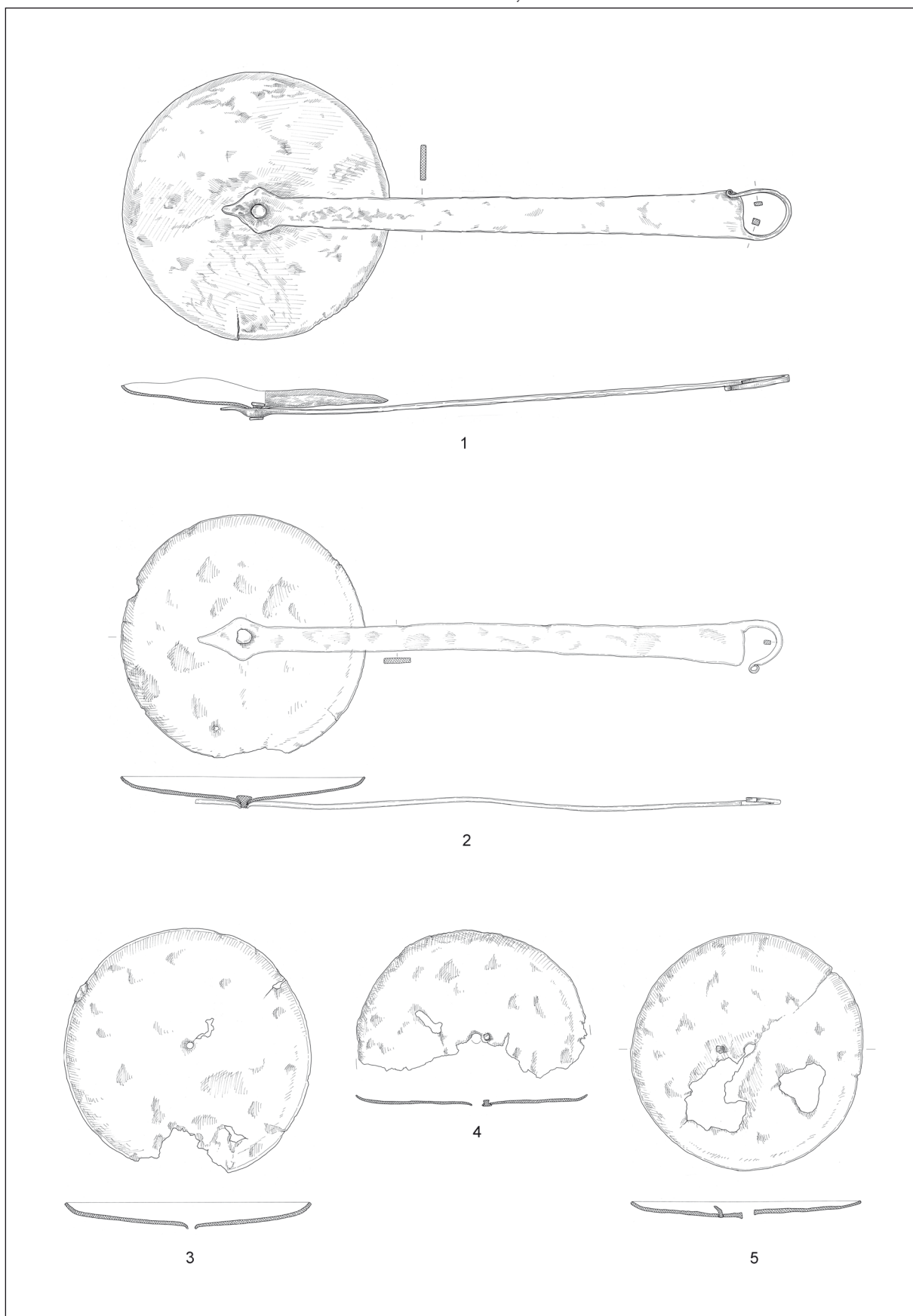
T. 4: Ljubična nad Zbelovsko Goro, zakladna najdba. Vse železo. M. = 1:3.

Pl. 4: Ljubična above Zbelovska Gora, hoard find. All iron. Scale = 1:3. (Risba / Drawing: I. Murgelj).

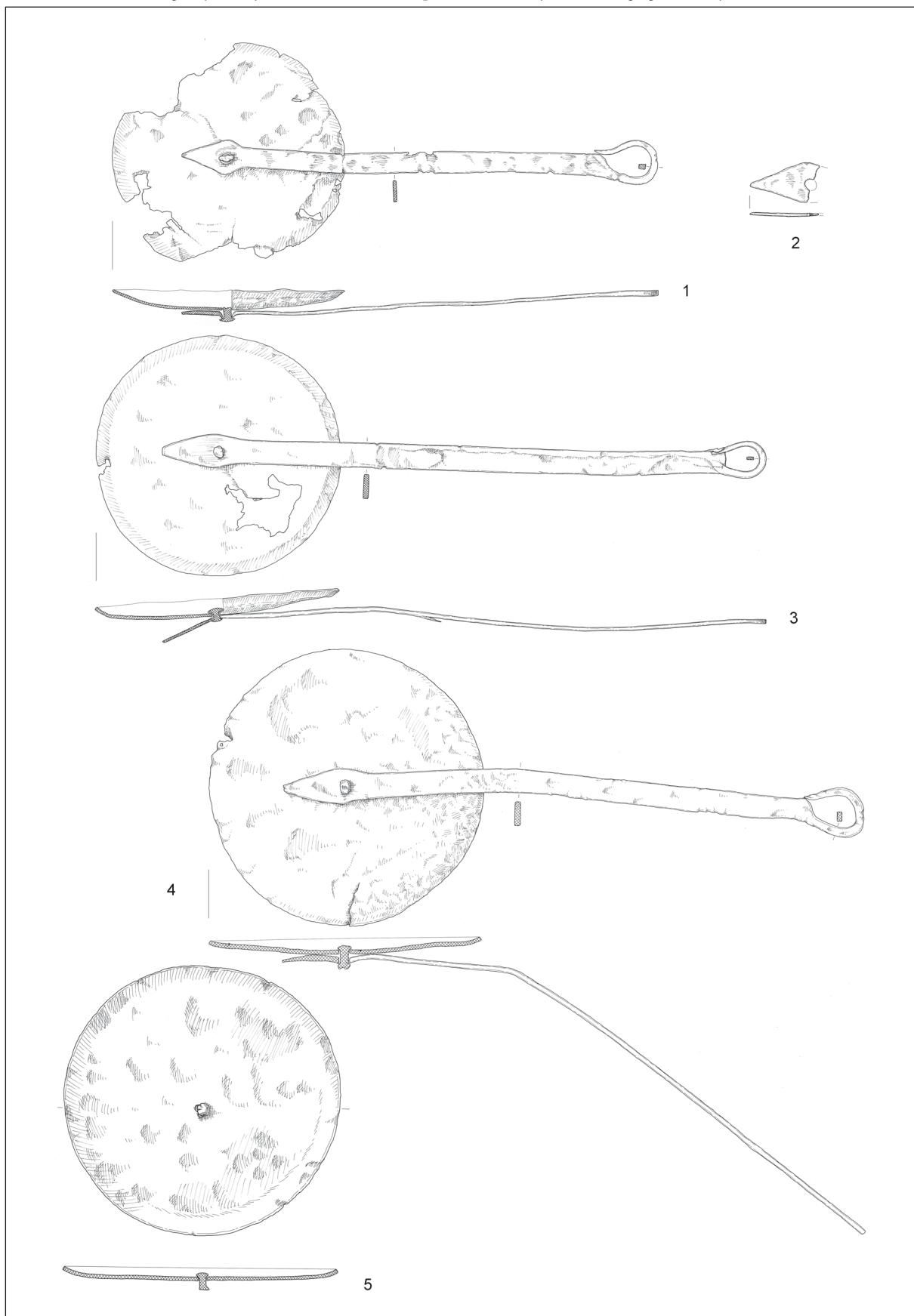
T. 5: Posamične najdbe. 1,2 Zidani gaber; 3 Ljubljanica; 4 Sv. Lambert; 5,7,8 Gradišče nad Bašljem; 6 Zaplana. Vse železo. M. = 1:3. (Risba: 1,2,5,7,8 D. Knific Lunder; 3,4,6 I. Murgelj).

Pl. 5: Stray finds. 1,2 Zidani gaber; 3 the Ljubljanica; 4 Sv. Lambert; 5,7,8 Gradišče above Bašelj; 6 Zaplana. All iron. Scale = 1:3.

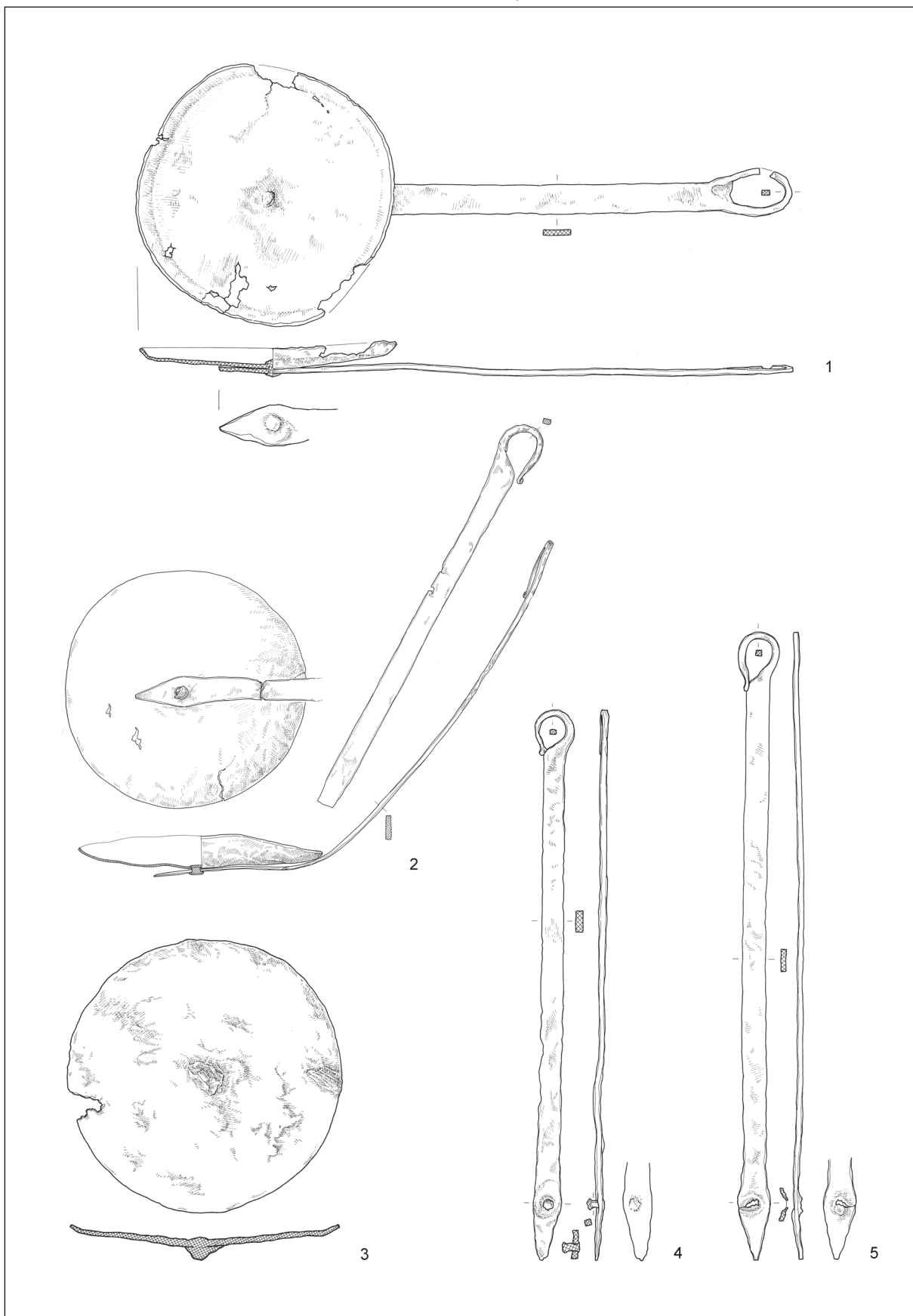
T. 6: Posamične najdbe. 1–3 Zidani gaber nad Mihovim; 4 Poštela; 5 Ljubična nad Zbelovsko Goro. Vse železo. M. = 1:5.
 Pl. 6: Stray finds. 1–3 Zidani gaber above Mihovo; 4 Poštela; 5 Ljubična above Zbelovska Gora. All iron. Scale = 1:5.
 (Risba / Drawing: 1 D. Knific Lunder, 2–5 I. Murgelj)

T. 7: Posamične najdbe. 1,2 Gradišče nad Trebenčami; 3,5 Sv. Lambert pri Pristavi nad Stično; 4 Velike bukve pri Logatcu. Vse železo. M. = 1:5.

Pl. 7: Stray finds. 1,2 Gradišče above Trebenče; 3,5 Sv. Lambert near Pristava nad Stično; 4 Velike bukve near Logatec. All iron. Scale = 1:5. (Risba / Drawing: I. Murgelj)

T. 8: Gradišče nad Bašljem, posamične najdbe. Vse železo. M. = 1:5.

Pl. 8: Gradišče above Bašelj, stray finds. All iron. Scale = 1:5. (Risba / Drawing: D. Knific Lunder)

Čar srednjeveških podkev. Razprava o njihovi kronologiji, klasifikaciji in izvoru

The charm of medieval horseshoes A discussion of their chronology, classification and origin

Andrej PLETERSKI

Izvleček

V izjemno dolgotrajni diskusiji o izvoru, času pojava in razvoju podkev avtor s pomočjo novih najdb sestavi trenutno najverjetnejšo razlago. Podkve so se razvile v 5. st. iz kopitnih natikačev ter se razširile najprej po rimskem in bizantinskem cesarstvu, nato pa še naprej. Kot oblika prehodnega trajanja se konec 10. st. pojavijo podkve z valovitim robom. Novosti, ki sta v uporabi še danes, so najkasneje sredi 11. st. ozobci in najkasneje konec 12. st. žlebovi za podkovske žeblje.

Ključne besede: kopitni natikači, podkve, srednji vek, Evropa, kronologija, tipologija, metodologija

Abstract

Discussions about the origin, period of appearance, and the development of horseshoes have a very long history. This contribution based on recent finds offers an explanation that is currently the most likely. It argues that horseshoes developed in the 5th century from hipposandals and spread first across the Roman and Byzantine Empires, and then beyond. As a form of limited duration, horseshoes with a wavy edge appeared in the 10th century, while features still in use today are caulkins, which appeared in the mid-11th century at the latest, and fullering, documented at least from the end of the 12th century onwards.

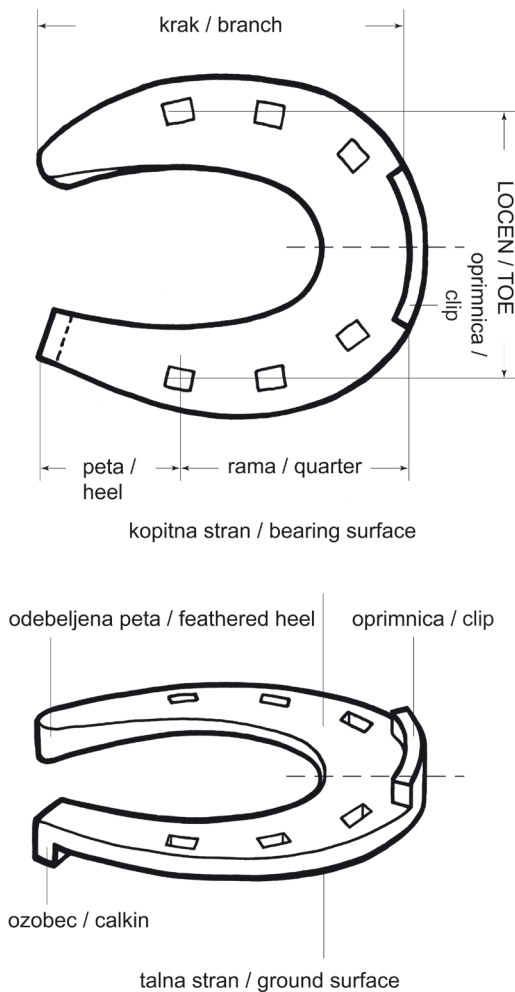
Keywords: hipposandals, horseshoes, Middle Ages, Europe, chronology, typology, methodology

Arheološka topografija se je na Slovenskem začela v 19. st. z Jernejem Pečnikom, ki ga po številu novoodkritih najdišč najverjetneje ne bo prekosil nihče. Lidarska tehnologija 21. st. seveda prinaša povsem nove možnosti razpoznavanja arheoloških sledov, vendar bo ob tem vedno imelo pomen nardarjeno arheološko oko terenskega topografa. To je razlika med tehnično popolnostjo 3-R tiskalnika in čutom mojstrskega rokodelca, ki izdelku šele vdihne dušo. Tako nenadkriljivo oko ima Slavko Ciglencečki. Zato ga je mnogokrat doletela inštitutska

naloga, da preverja številne nove najdbe in najdišča na terenu. Med njimi je bil tudi Vražji vrtec nad Babnim Poljem pri Prezidu. Iz njegovega obiska in izkopavanja domoznanca Bogdana Mlakarja je nastala kratka objava (Ciglencečki 1986). Med najdbami je bila tudi podkev, ki me je še posebej zanimala, a je njeno risbo neroden prehod na digitalno tehnologijo tiska popačil do nespoznavnosti. Original risbe je poniknil, in ko mi ga je Slavko pred kratkim prinesel, je bil to razlog za veselje, ki ga ob njegovem jubileju želim deliti z njim.

SPLOŠNO

Podkev (kot pribito obuvalo) in število podkovskih žabljev (*sl. 1*) sta za sodobnega jezdeca nujno zlo, ki po eni strani ščiti kopito živali, po drugi strani pa ji tudi škoduje in se temu dodatku kopita zato kaže izogniti, kadar je le mogoče. Potreba po podkvah je odvisna od teže živali, njene delovne obremenitve in trdote poti. Težka žival in zelo kamnita tla zahtevajo podkve, težka vleka pa še dodatno ozobce (prim. Clark 2004, 75–78; Mechelhoff 2013). Predvidevamo lahko, da so podkve razvili tam in takrat, ko se je pojavila potreba po njih. Torej tam, kjer so konje in druge živali (osle, mezge, mule, vole) mnogo uporabljali kot delovno silo na trdih tleh.

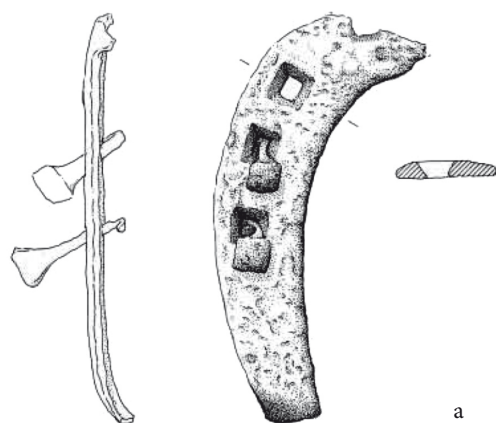
Sl. 1: Podkev in njeni sestavni deli.
Fig. 1: A horseshoe and its parts.
(po / after Štular 2009, sl. / Fig. 5.17)

Podkev in podkovski žablji so potrošni material. Konja je treba znova podkovati po 4–6 tednih in če stara podkev ni preveč izrabljena, jo je mogoče ponovno uporabiti. Vendar se je to le izjemoma zgodilo več kot enkrat, kar kaže nakupno razmerje med številom podkev in žabljev, ki se giblje okoli 1 : 10. Pri tem ni nujno, da so pri podkovanju uporabili toliko žabljev, kot je v podkvi lukenj (Steuer 2000, 194; Clark 2004, 83). To pomeni, da so posamične podkve predmeti zelo kratkega časa uporabe. Njihova oblika je strogo funkcionalna in se zato ni mnogo spreminjala.

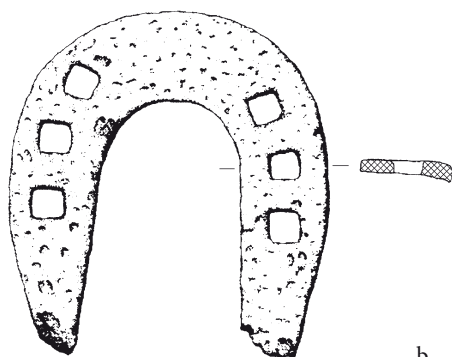
Po tem, ko je že veljalo, da se podkve pojavljajo od poznega latenskega obdobja, je kritična revizija najdb pokazala, da gre za nezanesljive najdbene skupke ali drugotne stratigrafske odnose. Pisni viri podkve omenjajo od 9. st. in do nedavnega so se s tem ujemale tudi nedvoumne arheološke najdbe. Kje so izumili podkve in kako so se razširile po Evropi, je ostalo nepojasnjeno. Prav tako ni znano, kako so ščitili kopita živali od 4. st., ko so prenehali uporabljati železne natikače (*hipposandale*), do 9. st., ko so podkve že nedvomno izpričane (prim. Steuer 2000 z zgodovino raziskav; tudi Lingens 2007, 8–17; za Britanijo Clark 2004, 78–81). Pozna datacija podkev pa ni prepričala vseh. Po soočenju vseh dokazov v že več kot stoletni diskusiji ima Mauricio G. Álvarez Rico vprašanje za nerazrešeno. Sam še vedno dopušča možnost starega izvora podkev in priznava, da bodo odločilen odgovor dale zanesljive arheološke najdbe. Pri podkvah ne vidi oblikovnega razvoja, njihov izvor iz kopitnih natikačev se mu ne zdi mogoč brez vmesnih stopenj, ki pa še niso izpričane (Álvarez Rico 2003, 166–170). Kaj torej prinašajo nove najdbe in morda še pomembnejše, kako na vidljivost vpliva naša pripravljenost videti?

Kronologija podkev in kognitivna disonanca

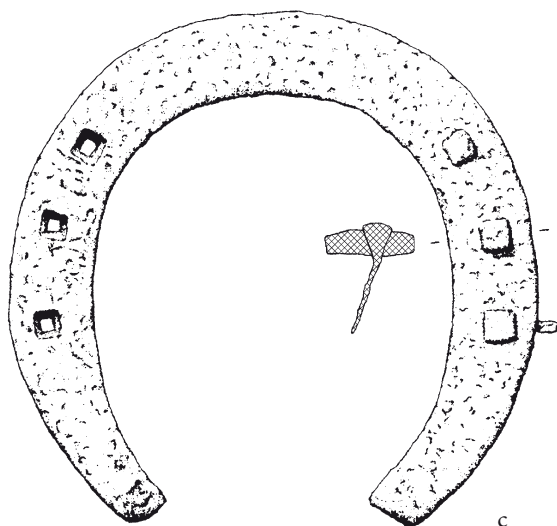
Psihološka teorija o kognitivni disonanci pravi, da ljudje težko preidejo od enega pogleda na realnost na drugega. Če v nekaj močno verjamejo in jih kasneje dejstva soočijo z napačnostjo njihovega pogleda, bodo številni raje vztrajali pri starem verovanju, kot pa da bi sprejeli nov pogled. Sprejetje novih dejstev je namreč lahko preveč boleče in onemogoča ohranjanje podobe o sebi, ki jo je nekdo prej imel. Raziskovanje kronologije podkev je nazoren primer, kako kognitivna disonanca usmerja poglede na dokazno gradivo in tako vpliva na kronologijo podkev.

a

b

c

Sl. 2: Aldaieta, Baskija, Španija. Primeri podkev:
a – iz groba B17; b in c – med grobovi. M. = 1:2.

Fig. 2: Aldaitea, Basque Country, Spain. Examples of
horseshoes: a – from Grave B17; b and c – between graves.
Scale = 1:2.

(po / after Azkarate Garai-Olaun 1999, Fig. 50: 89; 52:
93; 126: 6)

V začetni stopnji raziskav podkev je veljalo, da se pojavljajo že v latenskem obdobju. Vendar je sum vzbudila že preprosta okolnost, da naj bi se potem oblike podkev v več kot tisočletju prav nič ne spremenile (prim. Clark 2004, 79). O pravilnosti najdbenih kontekstov in o kronologiji sami je v Britaniji že leta 1941 odločilno podvomil Ward Perkins (Clark 2004, 81). Na celini je to vlogo prevzel Walter Drack, ki je hkrati želel postaviti zanesljivo kronološko izhodišče tako, da se je oprl na dobro stratificirane in datirane najdbe s švicarskih gradov, zaradi česar nobena njegova podkev ni starejša od 10. st. (Drack 1990). To je bil odločilen preobrat k drugi stopnji raziskav kronologije podkev. Zgodnje datiranje podkev je postalo zastarelo, vse zgodnje datacije pa predmet kritičnega preinterpretiranja.

Res, le kako bi lahko vedeli za podkev s prometne površine, ki je bila v neprekinjeni uporabi več kot tisoč let, kdaj je bila izgubljena ali odvržena. Če k temu prištejemo še pojav, da neka stratigrafska enota lahko vsebuje predmete, ki niso iz časa njenega nastanka, ampak so v njej kot starejši (*residual*) ali mlajši (*intrusive*) vrinek (prim. Clark 2004, 78), potem se znajdemo na zelo tankem ledu povsem osebnega razsojanja, kaj je staro, kaj pa mlado ter kaj je stratigrafsko zanesljivo in kaj ni. Ali z drugimi besedami, tudi ko naj bi se oprli na stratigrafijo, lahko vsak predmet neodvisno od nje naredimo mlad ali star, kakor nam je pač ljubo. Treba je samo razglasiti pojav vrinkov.

Zato so toliko pomembnejša izkopavanja grobišča Aldaieta (Baskija), ki so med grobovi odkrila večje število podobnih si podkev z gladkim robom, brez ozobcev in brez žleba za žeblice (*sl. 2*) ter eno tako celo v tamkajšnjem grobu B17 (Azkarate Garai-Olaun 1999, 98, 183–185, 499). Horst Wolfgang Böhme je grobišče pojasnil kot ostanke frankovskega bojišča iz druge tretjine 6. st., za nas pa je pomembno njegovo opozorilo na potrebo po ponovni proučitvi vprašanja izvora in kronologije podkev (Böhme 2002, 145–150). Opozorilo ni ostalo brez učinka. Simone Martini, ki sicer še vztraja pri Drackovi členitvi srednjeveških podkev na dve časovni skupini, jo je vendarle že dopolnila še s starejšo, zgodnesrednjeveško skupino (Martini 2010, 78). Obratno ob tem še vedno obstajajo tudi kronologije, ki se jih je razprava zadnjega pol stoletja nesrečno izognila (Busuladžić 2005 temelji na Vikić, Walter 1955).

Raziskovalec najdišča Aldaieta Agustín Azkarate Garai-Olaun je v odgovor Böhmeju z antropološkimi podatki o starosti, spolu in sorodstvenih vezeh, ki

jih kažejo podatki DNK, ter s kronološko analizo predmetov dokazal, da gre za grobišče drugačnega nastanka. V uporabi naj bi bilo od sredine 6. st. do najmanj druge polovice 7. st., groba s podkvijo ni podrobneje datiral (Azkarate Garai-Olaun 2004; 2005–2006). Podkev bi bila v grobu lahko kot del zasutja, kar bi pomenilo, da ni mlajša od groba, je pa od njega morda celo starejša. S tem je postalo očitno, da so bile podkve v uporabi že zelo dolgo pred 9. st. prav v navidezno "praznem" obdobju in da ta praznina ni nič drugega kot posledica pretirane uporabe interpretativne doktrine, po kateri zgodnjih podkev ne sme biti. V nadaljevanju bo prikazano, da "milejša" presoja najdb lahko zapolni praznino, pojasni nastanek podkev in predloži njihovo smiselno tipologijo in kronologijo.

KLASIFIKACIJA IN KRONOLOGIJA PODKEV

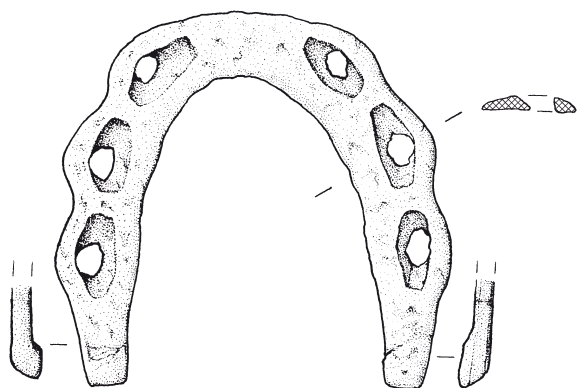
Tudi pri podkvah se njihove klasifikacije opirajo na obliko, pri čemer je v ozadju tiho prepričanje, da je s tem mogoče prepoznati tudi spremembe v času. Ob tem se ponuja skušnjava klasificiranja na osnovi merskih podatkov, oblike locna in krakov, števila in razporeditve lukenj za žeblje ter še zlasti različno oblikovanih ozobcev. Tako je Rudolf Krajc, ki je izhajal iz podrobne klasifikacije Józefa Kaźmierczyka, naštel 31 različic, pri čemer ni izčrpal vseh možnosti. Vendar je že sam opazil in opozoril, da vsaj tretjine podkev ni mogel uvrstiti v lastno klasifikacijo, ker so bile slabo ohranjene, pogosto pa je en del iste podkve pripadal enemu oblikovnemu tipu, drugi pa drugemu (Krajc 2003, 102). Tako se je sam zadovoljil z 18 oblikovnimi tipi in jih nato uporabil 15, ki pa se pojavljajo večinoma sočasno (s pregledom starejših klasifikacij Krajc 2003, 102–105). Podobne težave je imel Piotr Świątkiewicz, ko je skušal klasificirati podkve iz Gdańska (Poljska) po zelo podrobno razčlenjeni klasifikacijski shemi Kaźmierczyka. Izkazalo se je, da je zaradi različne ohranjenosti in nemajhne individualnosti podkev podrobna klasifikacija težka, nekatere oblikovne značilnosti je namreč mogoče presojati različno (prim. Świątkiewicz 2012, 34–36). Vse to kaže, da klasifikacija podkev, katere edini namen je čim bolj podrobna opredelitev oblike podkve, zgreši namen.

V nadaljevanju bom primerjal dve klasifikaciji in kronologiji podkev, ki obsegata celotno domnevno obdobje uporabe srednjeveških podkev, številne dobro ohranjene podkve ter njihov podroben katalog in datacije posameznih primerkov. Vse

to omogoča vzpostaviti primerljivost obeh analiz ter s tem njuna ujemanja in razlike med njima. Gre za že omenjeno Drackovo študijo, ki obsega obdobje od 10. do 16./17. st. (Drack 1990), in za analizo okrog 360 srednjeveških londonskih podkev Johna Clarka (Clark 2004). Prva je utemeljena z datiranimi plastmi švicarskih gradov, druga večinoma s kronološkimi fazami londonske lončenine, ki predstavljajo arheološki kontekst podkev in obsegajo obdobje od okoli 900 do okoli 1450. Pri tem samo tri podkve spadajo v čas med 900 in 1050 (Clark 2004, 91).

Drack je svoje podkve po obliki roba razdelil na dve skupini. Starejša od 10. do 13./14. st. naj bi obsegala podkve z valovitim robom, mlajša od 13./14. do 16./17. st. pa podkve z gladkim robom in zato lepo polmesečastimi kraki – *Mondsichelruten* (Drack 1990, 207). S tem je zadostil tihi predpostavki, da različni oblikovni tipi samoumevno pomenijo različne časovne plasti. Njegov lastni katalog tej samoumevnosti oporeka. Medtem ko je podkev z gladkim robom iz Scheidegga (Drack 1990, 207, 210, Abb. 12: 15) datirana v 13. st., so enako oblikovane podkve iz Habsburga (Drack 1990, 207, 210 Abb. 12: 5–7) opredeljene kot z valovitim robom (vsaj primerek Abb. 12: 7 ga zanesljivo nima) in datirane v 11./12. stoletje. Podkve z gladkim robom z najdišč Ensérune (Francija) in Aguilar de Anguita (Španija) so datirane v 10.–12. st. (Drack 1990, 214, Abb. 14: 8,10–15). To pomeni, da se podkve z gladkim robom pojavljajo v vsem opazovanem obdobju. Dveh časovno ločenih skupin podkev torej ni, predpostavka pa je napačna.

Clark je londonske podkve razdelil na 4 oblikovne tipe. Merila so mu bila oblika roba podkve ter oblike lukenj za žeblje in ležišče za glave žebeljev. Tip 1 ima po tri luknje za žeblje na vsaki strani locna. Te so okrogle in imajo pravokotno ali ovalno ležišče za glavo žeblja, ki lahko vpliva na izboklost roba podkve. V tem primeru se podkev približuje tipu 2A z valovitim robom. Pripadajoči žebliji imajo T-obliko – torej s plosko glavo, za katero pa Clark dopušča možnost, da gre zgolj za obrabljene izbokle glave, kakršne so bili najdene tudi v skupkih, ki so dali podkve tipa 1. Nizki ozobci so na podkvah samo izjemoma (Clark 2004, 85–86, Fig. 80). Tip 2 so podkve, ki imajo ozek in debel locen ter valovit rob (*sl.* 3). Luknje za žeblje so narejene s spodnje ali zgornje strani. Razvrščene so po tri na vsaki strani locna. Clark loči tip 2A, ki ima okrogle luknje za žeblje, od tipa 2B, ki ima pravokotne in bolj izdelane. V obeh primerih imajo predrtine globoka ležišča

Sl. 3: London, Velika Britanija. Podkev z valovitim robom. Ni v merilu.

Fig. 3: London, Britain. Horseshoe with a wavy edge. Not to scale.

(po / after Clark 2004, Fig. 81: 111)

za glave žabljev, kvadratne ali zaobljene oblike. Pripadajoči žablji imajo izboklo glavo. Poznani so tudi taki s trapezoidno glavo. Glave so pogosto tako obrabljene, da imajo T-obliko. Ozobce različnih oblik na enem ali obeh krakih ima 91 % podkev (Clark 2004, 86, Fig. 81–82). Ob tem se postavlja vprašanje, ali morda niso Clarkove trapezoidne glave žabljev samo obrabljene piramidne.

Tip 3 so težje podkve, ki imajo pravokotne luknje za žablje, z ozkimi pravokotnimi ležišči za njihove glave. Luknje so pogosto precej oddaljene od roba podkve, ki ni valovit. Pogosto imajo podkve tega tipa po 4 luknje na vsakem kraku. Če imata kraka različno število lukenj za žablje, ima zunanji več lukenj. Podkvam pripadajo žablji z izboklo glavo, pa tudi taki s pravokotno. Ozobce različnih oblik na enem ali obeh krakih ima 78 % podkev (Clark 2004, 86–88). Tip 4 se od drugih loči po oblikah lukenj in po žabljih. Luknje nimajo ležišč za glavo žablja, so kvadratne ali pravokotne in se ožijo navzgor. Zdi se, da so pravokotne luknje na splošno mlajše od kvadratnih, v uporabi so bile v glavnem po letu 1350. Luknje so po tri ali štiri na vsakem kraku locna. Žablji imajo kvadratno ali pravokotno glavo, ki je debelejša od stebila. Ozobci različnih oblik so manj pogosti, vendar jih ima še vedno več kot polovica podkev. Med podkvami tega tipa se pojavljajo tudi take, ki majo luknje enakomerno razporejene po celem locnu (Clark 2004, 88–91, Fig. 86–89).

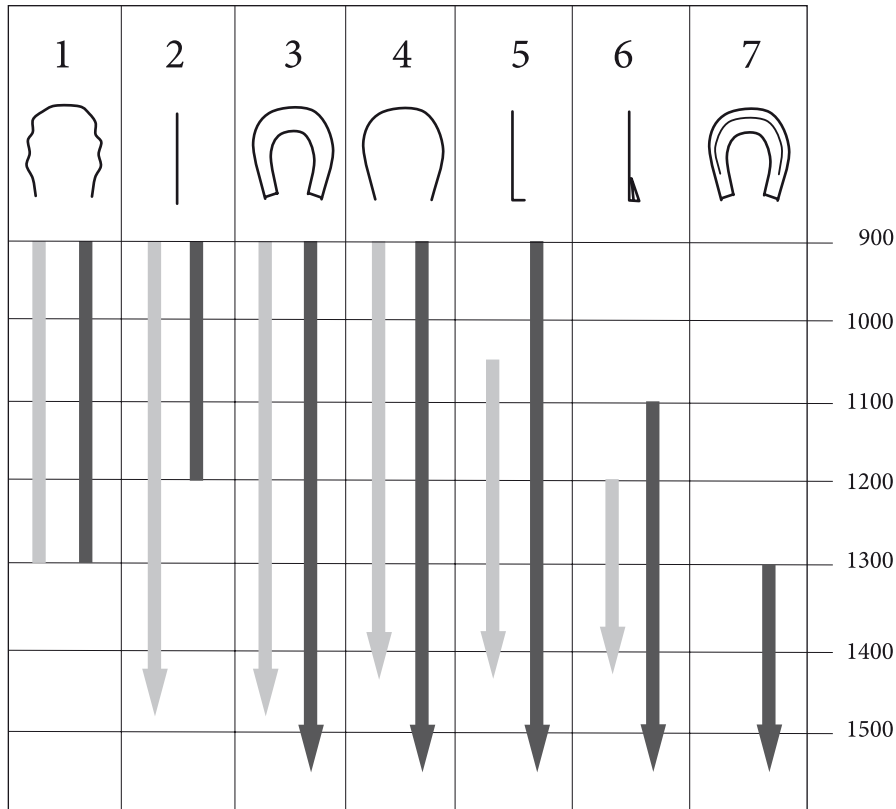
Približno polovico od obravnavanih podkev je bilo mogoče datirati s pomočjo najdiščnih okoliščin. Tako je Clark določil obdobje njihovega trajanja

in ga primerjal še z najdbami drugod po Britaniji. Pri interpretaciji je opozoril na možnost, da so odslužene podkve hranili za nadaljnjo predelavo. Izsledke je povzel v posebni preglednici, po kateri so podkve tipa 1 v uporabi od okoli 900 do okoli 1150, tipa 2A od okoli 1050 do okoli 1350, tipa 2B od okoli 1150 do okoli 1350, tipa 3 od okoli 1200 do okoli 1400 in tipa 4 od okoli 1270 najmanj do 17. st. (Clark 2004, 91–97, Fig. 74–75).

Večje število opazovanih sestavin je dalo Clarku več tipov, njihova številnost pa dovolj dobro datirane skupine, ki se v veliki meri časovno prekrivajo. Tak rezultat potrjuje opažanje, da se "celinski" Drackovi skupini v resnici časovno prekrivata. Vsekakor se gre strinjati s Clarkom, da so podkovski žablji neločljivo povezani s podkvijo in njeno funkcionalnostjo. Vendar je oblika rabljenih žabljev zanesljivo drugačna od oblike novih, razločevanje oblik lukenj za žablje pa je pri večinoma slabo ohranjenih in pogosto zelo obrabljenih podkvah preveč prepuščeno osebni razsodbi opazovalca. Podrobnejši pregled zato pokaže, da je tudi Clarkova klasifikacija odločilno odvisna od njegove želje določiti čim večje število oblikovnih tipov. Skupina 4 se od skupine 3 loči predvsem po tem, da naj njene podkve ne bi imele ležišč za glave žabljev. Vendar upodobljene podkve temu oporekajo, ker imajo večinoma dobro vidna ležišča (Clark 2004, 86–89). Na kaj biti potem pozoren?

Nekoliko drugače. Zato je na tej stopnji raziskav bolje graditi klasifikacijo na najlažje prepoznavnih sestavinah podkev: oblika roba, prisotnost ali odsotnost ozobcev ter prisotnost ali odsotnost žleba za žablje. Tako je mogoče sestaviti skupino preprostih meril: gladek rob, valovit rob, brez ozobcev, z ozobci (z odebeljeno peto), brez žleba za žablje, z žlebom. In očitno je boljše opazovati vsako sestavino posebej, kot pa takoj poskušati opredeljevati cele podkve, ne da bi že razumeli, kako in zakaj se pojavljajo sestavine.

Po obeh obravnavanih katalogih je mogoče dobro spremljati pojavljanje naštetih sestavin v času (sl. 4). Vidimo pojavljanje in izginjanje sestavin, na čemer lahko gradimo kronologijo podkev. Čeprav so podkve iz Drackove zbirke posamično datirane večinoma le na dvesto let natančno in so ožje datacije izjema, podkve iz Clarkove zbirke pa večinoma datirane ozko na 30 do 50 let, se razvoja v Britaniji in na celini precej ujemata. Manjše razlike so morda delno posledica stanja raziskav. Sem bi lahko spadalo navidežno poznejši začetek uporabe ozobcev v Britaniji, ker so bile Clarku na

Sl. 4: Sestavine podkev (po Drack 1990 in Clark 2004). 1 – valovit rob, 2 – brez ozobcev, 3 – brez žleba, 4 – gladek rob, 5 – ozobci, 6 – odebeljena peta, 7 – žleb za žeblje. Svetli trak so londonske podkve, temni trak so celinske, predvsem švicarske.

Fig. 4: Components of horseshoes (after Drack 1990 and Clark 2004). 1 – wavy edge, 2 – without calkins, 3 – without fullering, 4 – smooth edge, 5 – calkins, 6 – feathered heel, 7 – fullering. The light strips mark the horseshoes from London, the dark strips those from the continent, mostly from Switzerland.

voljo le tri londonske podkve iz časa pred letom 1050. Vsekakor pa je tam mlajših podkev dovolj, da je Clarkova trditev, da se oprimnice in žlebovi za žeblje pojavijo na britanskih podkvah šele v novem veku (Clark 2004, 82), precej zanesljiva in pomeni, da so žleb za žeblje uvedli na celini vsaj nekaj stoletij pred Britanci, medtem ko je oprimnica očitno tudi na celini novoveškega izvora.

Čeprav je zaradi grobosti časovne razpredelnice, ki zaokroža na stoletja, videti, da se podkve z gladkim in valovitim robom pojavijo sočasno, podrobnejše datacije britanskih podkev omogočajo natančnejši vpogled. Medtem ko je mogoče samo eno podkev z valovitim robom zanesljivo postaviti v 10. st. in take podkve prevladujejo v 11. in 12. st. (Clark 2004, 95, Fig. 74), pred tem prevladujejo podkve z gladkim robom (Clarkov tip 1: Clark 2004, Fig. 75). En primerek tipa 1 je zanesljivo datiran najpozneje v konec 9. st. in če Clark ne bi imel tihe predpostavke, da so samo okrogle luknje za žeblje

značilnost zgodnjih podkev, bi lahko priznal še starejšo podkev iz Wicken Bonhunta v Essexu, ki je bila najdena v dobro stratificiranem kontekstu iz 8. do 9. stoletja. Ker pa je imela pravokotno luknjo za žebelj, je luknjo razglasil za neznačilno in podkev datiral pozneje (Clark 2004, 94). To pomeni, da jo je posredno razglasil za mlajši vrinek v starejšo plast, da bi obvaroval svojo klasifikacijo. Prav okrogle luknje za žeblje v njegovi razdelitvi namreč ločijo podkve tipa 1 od podkev tipov 3 in 4. Če bi priznal veliko starost podkve iz Wicken Bonhunta, bi bil tipološki oziroma kronološki pomen okroglih lukenj za žeblje ogrožen in enako bi bila ogrožena smiselnost členitve na tipe 1, 3 in 4. Pri tem gre seveda spet za problem kognitivne disonance, katere rezultat je sklep, da je toliko slabše za predmet, če se ne vklaplja v tipologijo. Vendar je tudi brez zadnje opisane podkve povsem očitno, da podkve z gladkim robom obstajajo že pred podkvami z valovitim robom in da se te druge pojavijo šele v 10. st.

Kronološko podobno je z ozobci, kjer je mogoče ločiti različne izvedbe (npr. Clark 2004, Fig. 59). K različicam ozobcev verjetno lahko prištejemo tudi odebeljeno peto (*sl. 1*), ki je poskusno uvrščena v razpredelnico (*sl. 4: 6*). Kolikšno kronološko vrednost imajo različice ozobcev, bo še treba raziskati v prihodnosti s pomočjo večjega števila dobro datiranih podkev. Clarkov tip 1 je v veliki večini brez ozobcev, edina londonska podkev tega tipa z ozobci je iz druge polovice 11. st., medtem ko imajo podkve z valovitim robom v veliki večini ozobce (Clark 2004, 85–86). To pomeni, da ozobcev v Britaniji v 10. st. verjetno še ni bilo. V primerjavi s celino bi to govorilo za nekaj različnih možnosti. Prva bi bila, da se na celini ozobci pojavijo nekaj prej, a malo verjetno pred 10. st. Druga bi bila, da grobe datacije celinskih podkev pojav ozobcev samo navidezno vlečejo že v 10. st. in so se tudi tam ozobci pojavili šele v 11. stoletju.

Iz soočenja Drackove in Clarkove zbirke je mogoče povzeti, da so podkve z gladkim robom starejše od valovitega roba, da obe obliki nato vztrajata ves čas vzporedno, pri čemer druga prevladuje v 11. in v 12. st. ter jo do 14. st. prenehajo izdelovati. Tudi ozobci so mlajši pojav, ob njih pa so še naprej v uporabi podkve brez ozobcev, v Britaniji do novega veka, medtem ko jih na celini Drackova zbirka po 12. stoletju ne kaže več. Za britanske podkve brez ozobcev se zdi, da so od 11. st. v manjšini, za celinske pa je to verjetno. Kot celinska novost se še v srednjem veku pojavi žleb za žeblje, oprimnica pa je novoveški izum.

Od kod torej podkve

Da bi se funkcionalno tako izpopolnjen predmet, kot so podkve, razvil popolnoma iz nič, je neverjetno. Kot najbolj logično izhodišče se ponujajo rimski železni kopitni natikači (*solea ferrea*), ki so jih na kopita privezovali. Vendar obstaja večstoletna vrzel med prenehanjem uporabe takih natikačev v 4. st. in domnevno srednjeveško uvedbo podkev v 9. stoletju (prim. Steuer 2000, 195–196). Tu naletimo na dokazno protislovje doktrine “pozni” podkev.

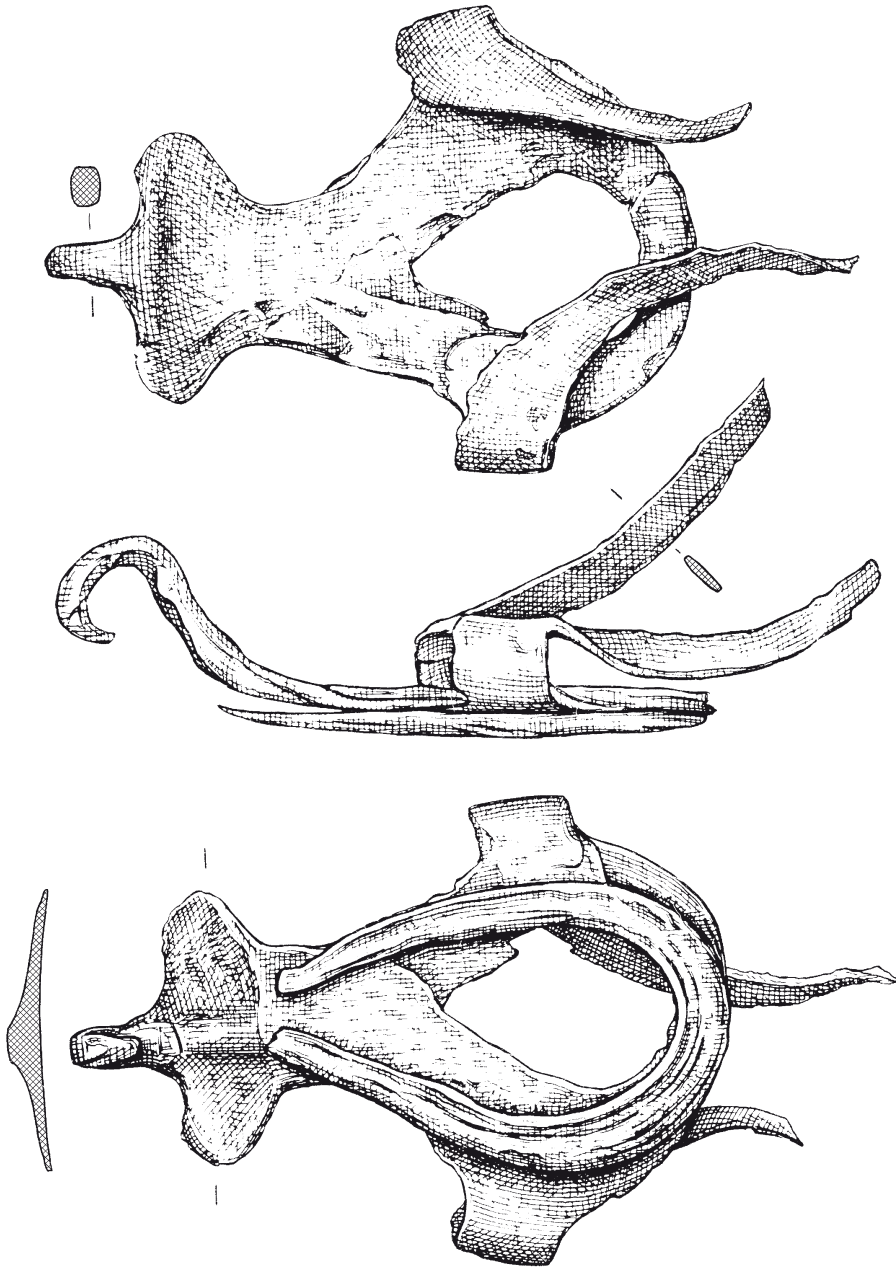
Da natikačev ni v arheoloških plasteh od 5. st., lahko pojasnimo z dvema razlogoma. Prvi so gospodarsko-prometne spremembe v 5. stoletju, zaradi katerih so na ozemlju cesarstva prenehali uporabljati trda cestišča ter vlečne in tovrstne živali, drugi bi bil, da natikačev niso več uporabljali, ker so imeli boljši nadomestek. Dokazno protislovje je v tem, da je sorazmerna mladost

podkev na starih cestiščih in ob njih utemeljena z dokazano tisočletno uporabo teh cestišč, torej z nespremenjenimi prometnimi razmerami, kakršne bi potem zahtevale nadaljnjo uporabo kopitnih natikačev, ki pa je ni bilo. Če ugotovljamo, da se prometne razmere niso spremenile, da je zato še vedno obstajala potreba po podkvah in da kopitni natikači od 5. st. res niso bili v uporabi, potem je mogoče postaviti trditev, da je napaka v doktrini “pozni” podkev.

Zato se kaže vrniti h kopitnim natikačem, ki so bili namenjeni vlečnim in tovornim živalim in niso bili primerni za jezdne živali (Lawson 1978, 133; Pflaum 2007, 326; Martini 2010, 74). Še vedno je uporabna klasifikacija Xavierja Auberta, ki glede na način pritrdjevanja loči tri tipe (tipi 1, 2 in 3), kar je še z dvema (tipa 4 in 5) dopolnil W. H. Manning (Manning 1985, 63–66). Lawsonova natikače prvih treh tipov datira od druge polovice 1. do 4. st., pri čemer zgolj domneva, da bi bil tip 1 morda najstarejši (Lawson 1978, 136). Manning zaradi londonskih primerkov meni, da je bil tip 2 v uporabi pred 3. st. (Manning 1985, 65). Vse to se ujema z opažanjem Dragana Božiča in Veronike Pflaum, da so v zakladnih najdbah 3. st. samo natikači tipa 3 in je tip 1 starejši (Pflaum 2007, 325–326). Tip 3 ima pogosto nažlebljeno spodnjo površino, kar naj bi omogočalo boljši oprijem. V času uporabe tega tipa so uvedli izboljšavo, ki je omogočila opazen prihranek železa. Gre za luknjo v podplatu. Taki natikači se pojavljajo v četrtem ali petem stoletju (Manning 1985, 63–65). V Londonu je bil najden tovrsten primer, ki pa ima na talni strani namesto žlebov za boljšo oprijemljivost dodan podkvast okov (Manning 1985, 65). Ta okov je več kot očitno vmesni člen (*sl. 5*) med kopitnimi natikači in podkvami.

Ko se je zgodil prvemu kovaču miselni preskok, da je mogoče podkvast okov na kopito kar pribiti in ne samo privezovati, kot so delali dotlej, se je rodila podkev. Poleg boljše oprijemljivosti in s tem uporabnosti tudi za jezdne živali je prinesla pomemben prihranek surovine za izdelavo. Ni zagotovljeno, da se je to zgodilo v Britaniji, a možnost obstaja. Vsekakor pa se je uporaba podkev sčasoma razširila po rimskem cesarstvu.

V tej luči tudi trditev Mortimerja Wheelerja, da je našel v Maiden Castlu (Britanija) podkve iz poznega 4. ali zgodnjega 5. st., ni nujno – zaradi možnosti mlajših vrinkov – popolnoma zgrešena, kot je prepričan Clark (Clark 2004, 80), ki pa se je hkrati vzdržal komentarja k najdbi podkve Charlesa Greena v Caisterju (Britanija) s poznorimske ceste,

Sl. 5: London, Velika Britanija. Kopitni natikač s podkvastim okovom.
 Fig. 5: London, Britain. Hipposandal with a horseshoe-shaped strip.
 (po / after Manning 1985, Pl. 28: H7)

ki je bila tako zelo opuščena, da se je sčasoma vse znašlo pod grobom iz srednjega anglosaškega obdobja (Clark 2004, 79).

Slovanska **podŕkova*

Vsi slovanski jeziki imajo besedo za podkev, ki izhaja iz splošnoslovanske oblike **podŕkova*, ki je

sestavljena iz **podŕ* in **kovati*, kar pomeni **kar* se spodaj kuje (Snoj 1997, 459). Praslovansko **kovati* pa je izpeljano iz indoevropske osnove **kaHu-*, **kawH-* "tolči" (Snoj 1997, 265). Splošnoslovanska oblika je bila privzeta v slovanski jezik najkasneje v 8. st., morda še v 9. st. (Marko Snoj, ustno pojasnilo). Slovansko poimenovanje je torej izpeljano iz načina pritrditve predmeta, ki se ga pribije od spodnje strani na kopito. To je pomemben poda-

tek za zgodovino podkev v Evropi. Pove namreč, da so se Slovani srečali s podkvami v času, ko so bile notranjeslovanske povezave še žive, da so bili tedaj to že predmeti, ki so jih pribijali na konjska kopita, in da podkev niso dobili od sosedov skupaj s tujim poimenovanjem. Še več, besedo so od Slovanov prevzeli tudi Albanci in Romuni (Snoj 1995). Tudi če so ti nekoč že imeli svojo besedo za podkev, jo je slovanska izpodrinila, bodisi zato, ker je bil slovanski jezik prestižnejši, bodisi zato, ker je označevala tehnično inovacijo, ali iz obeh razlogov (Marko Snoj, ustno pojasnilo). Po drugi strani še velja, da se podkve pojavljajo pri zahodnih Slovanih od 10. st. (Kaźmierczyk 1978, 147; Steuer 2000, 195). To bi nakazovalo, da so se Slovani pri svoji naselitvi na Balkan in v Alpe srečali s podkvami v 6. in 7. stoletju ali vsaj ne dolgo za tem, od tam pa so se postopoma – skupaj s poimenovanjem – širile med Slovani proti severu. Da podkev niso uporabljali Avari, je povsem logično, saj so poznali uporabo konj, ki ni potrebovala podkev, tako kot so tudi znali kot jezdeci brez ostrog obvladati konje. Podobno je bilo pozneje pri Madžarih in Tatarih (prim. Slivka 1980, 260–261).

NEKAJ RAZLIČNIH SKUPIN PODKEV KOT KONTROLNO GRADIVO

Med zagovorniki poznega pojava podkev veljajo najdbe z gradišča **Runden Berg pri Urachu** (Nemčija) za enega najstarejših primerov uporabe podkev. Tam je bilo najdeno večje število podkev, ki imajo skoraj vse gladek rob in so brez ozobcev, domnevno spadajo v poznokarolinško ali otonsko obdobje, vsekakor pa se poselitev najdišča konča v prvi polovici 11. st. (Kind 2001).

Tudi na zgodnjersrednjeveškem gradišču v mestu **Sopot** (med Gdynjo in Gdańskom, Poljska) je bila najdena podkev. Tam je bila naselbina že od 8. st., gradišče je bilo v uporabi od sredine 9. do konca 10. stoletja. Slabo ohranjena podkev ima gladek rob in je videti brez ozobcev (Szymańska-Bukowska 2005, Ryc. 10. c). Podkev je ležala znotraj gradišča in ni mlajša od 10. st.

Gradivo z gradu v lužiškem **Mišnu/Meißen** v vzhodni Nemčiji nakazuje razvoj podkev v obdobju od 10. st. do okoli leta 1200. V 10./11. st. so bile tam tako podkve z ravnim robom in brez ozobcev (Schmid-Hecklau 2003, Abb. 2: 1) ter tudi podkve z valovitim robom in prav tako brez ozobcev (Schmid-Hecklau 2003, Abb. 2: 4). V 11./12. st. se začenjajo pri obeh vrstah podkev

pojavljati ozobci, slednji tudi kot odebeljene pete (Schmid-Hecklau 2003, Abb. 2: 6,7; 3: 1,4). Podkev z ravnim robom in zelo širokimi kraki iz okoli leta 1200 ima ozobce na obeh koncih in na vrhu locna. In če ne gre za risarsko pretiravanje, ima podkev tudi žleb za žeblje (Schmid-Hecklau 2003, Abb. 3: 6), kar je stoletje pred podkvami Drackove zbirke.

V plasteh gradu **Raabs an der Thaya** (Avstrija) iz zgodnjega 11. st. je bilo tudi 7 podkev, ki imajo gladek rob, večina pa že valovitega, samo ena ima ozobce, druge so brez njih (Felgenhauer-Schmiedt 2006, 30–31, 34, Taf. 12).

Dvanajst podkev iz naselbinskih plasti **Gdańska** (Poljska) kaže konec 12. st. in na začetku 13. st. sočasno uporabo podkev z ozobci in brez njih ter sočasno uporabo podkev z gladkim in tistih z valovitim robom. Podkev brez ozobcev je iz obdobja 1200–1220. Izstopajoči sta podkvi z valovitim robom iz obdobja 1320–1410 in celo po 1410 (Świątkiewicz 2012, Tabela 7; Tablica XIII, XIV), kar je več kot stoletje pozneje kot pri podkvah iz Clarkove in Drackove zbirke (*sl.* 4: 1). Zanimivo je tudi, da v starejših naselbinskih plasteh podkev ni. Świątkiewicz podkve pridružuje obravnavi vojaške opreme, kar je po eni strani upravičeno, ker so bili tudi bojni konji podkovani. Po drugi strani pa ob tem ne smemo pozabiti, da podkev niso imeli zgolj bojni konji in zato podkev sama še ni dokaz bojevnikov.

Tudi na lužiškem gradu Ortenburg v **Budyšinu/Bautzen** v vzhodni Nemčiji je bilo najdenih nekaj podkev, ki kažejo v 13. st. uporabo valovitega robu, ozobcev, a tudi podkev brez njih. Zgodnjo uporabo žleba za žeblje potrjuje podkev iz 13. st., ki je hkrati še vedno brez ozobcev in ima gladek rob (Meffert 2002, 154, Abb. 89: 3–7; 90).

V husitskih vojnah je bilo opuščeno mesto **Sezimovo Ústí** (Češka), kjer so našli že več kot 18 tisoč železnih predmetov, med njimi 335 podkev, ki spadajo v čas od druge polovice 13. st. do leta 1420. Ni podkev brez ozobcev in med vsemi podkvami ima samo ena valovit rob, vendar je brez najdbenih podatkov. Ves čas se pojavljajo podkve brez žleba za žeblje in take, ki ga imajo. Vendar je od drugih samo ena zanesljivo iz 13. st. (Krajč 2003, 100–109). To kaže 13. st. kot tisto, v katerem so tam opustili valovite robove in uvedli žlebove za žeblje.

V naselbinskih plasteh najdišča **Vokovice v Pragi** (Češka), ki obsegajo obdobje od začetka 12. do druge polovice 19. st., so našli tudi 17 podkev (Chmielowiec, Kašpar, Zdaniewicz 2013, 301–304, Obr. 13, 14). Med njimi ni podkev z valovitim

robom, čeprav bi jih v 12. in 13. st. tam pričakovali. Že v 12. st. se pojavijo podkve z žlebom za žablje, vendar take brez njega uporabljajo še ves čas do druge polovice 19. stoletja. Podobno je z ozobci; podkve z njimi in tiste brez njih so bile hkrati v uporabi od 16. do druge polovice 19. st., za starejši čas to ni zanesljivo. Samo ena podkev iz 19. st. ima oprimnico, vse starejše so brez nje.

Nekaj primerov podkev iz Slovenije

Pristava na Bledu (sl. 6)

Opis: Gre za odlomek železne, tanke podkve z gladkim robom in pravokotnima predrtinama za podkovske žablje. Dolžina 7,6 cm; širina 2,1 cm; debelina 0,35 cm. Hrani Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, inv. št. S4292.

Datacija: Leta 1949 so pri izkopavanju grobišča in poti, ki je tekla med grobovi, na prostoru med grobovoma 240 in 243 našli odlomek podkve. Ležala je globlje od groba 240 in plitveje od groba 243. Severni grob 240 je bil ob odkritju plitvejši od južneje ležečega groba 243 in je bil najverjetneje vkopan v rob poti, ki je tekla skozi grobišče (Pleterski 2008, 80–93, sl. 3.53; 3.54; 3.64; 3.65; T. 39: 8). S tem se je prometna površina zožila. Zato lahko sklepamo, da je podkev prišla na svoje mesto pred zožitvijo poti, ker ni verjetno, da bi ljudje hodili in vozili čez grobove. To pomeni, da je odlomek podkve starejši od groba 240, ki je zožil pot.

Da bi bila podkev mlajši vrinek v starejšo plast, ni verjetno vsaj iz dveh razlogov. Ker gre za manjši, lahek odlomek tanke podkve (glej spodaj), se zaradi teže v stoletjih po odložitvi ni mogel pogrezati v spodnjo plast in biti zato od nje mlajši.

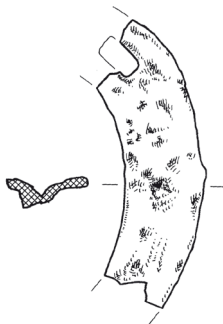
Trditvi, da bi šlo za mlajši vrinek, nasprotuje še eno opažanje. Zaradi kataklizmičnega vremenskega

dogodka, ki je poškodoval cestišče in grobove prekril z naplavinno plastjo (Pleterski 2008, 38–40, 90–93), se je odlomek podkve nedvomno znašel pod to plastjo. Dogodek, ki ga je mogoče stratigrafsko datirati v drugo polovico 7. st. (Pleterski 2008, 161), se zelo verjetno ujema z večdnevnimi silovitimi neurji, ki so leta 676 po 17. juniju zajeli Italijo (Pleterski 2010, 149–150) in lahko imeli usoden vpliv tudi na Pristavi na Bledu (Žagar 2010).

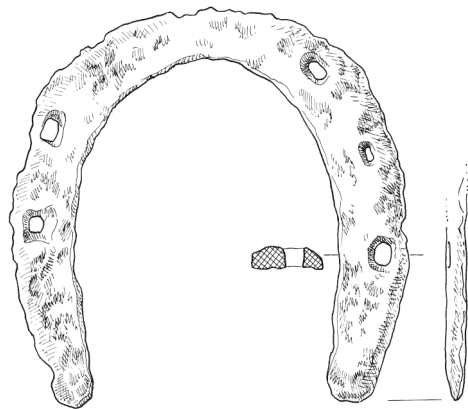
Pridatke ima grob 240. Timotej Knific ga je uvrstil med mlajše grobove starejšega dela pristavskega grobišča, vendar ne med najmlajše (Knific 1983, 22–26). Njegova sorazmerna "mladost" se ujema s tem, da so ga – očitno zaradi pomanjkanja prostora – vkopali v rob cestišča, kar se je zgodilo pred vremenskim dogodkom leta 676, precej verjetno še v prvi polovici 7. stoletja. Za starost odlomka podkve vse to pomeni, da ni mlajša od prve polovice 7. st., lahko pa bi bila tudi precej starejša.

Šentilj, jugozahodno od črpalke (občina Šentilj) (sl. 7), GPS: N46 40.264 E15 39.670.

Opis: Železna, srednje ohranjena z gladkim robom in brez ozobcev. Po tri (?) nesomerno postavljene luknje za žablje na vsaki strani, danes zaradi korozije (?) preoblikovane in navidezno različnih velikosti, slutiti je prvotno pravokotno obliko. Locen je bil prvotno najverjetneje na celotni površini enako debel. Danes je njegov zunanji rob močno obrabljen, ponekod stanjšan do konca, zato je notranji rob sedaj debelejši. Dolžina 10,7 cm; širina krakov do 1,9 cm; debelina do 0,4 cm. Podkev hrani najditelj.

Sl. 6: Pristava na Bledu. Odlomek železne podkve. M. = 1:2.
Fig. 6: Pristava in Bled, Slovenia. Fragment of an iron horseshoe. Scale = 1:2.

Sl. 7: Šentilj. Podkev. M. = 1:2.
Fig. 7: Šentilj, Slovenia. Horseshoe. Scale = 1:2.

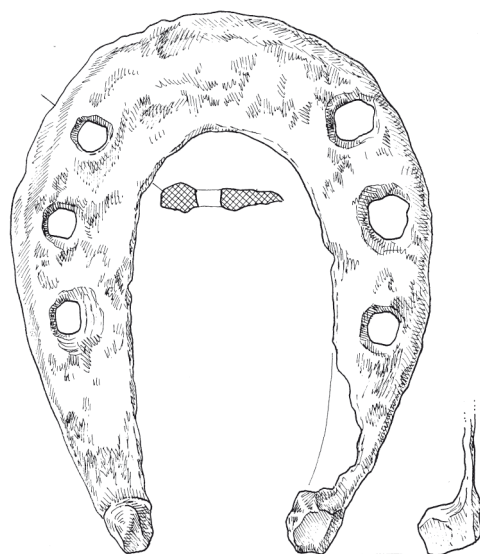
Podkev je bila najdena marca 2009 na severovzhodnem vznožju vzpetine, ki se dviga jugozahodno od bencinske črpalke ob stari magistralni cesti pri južnem uvozu v Šentilj. Ležala je v nariti zemlji pod novo potjo, ki so jo naredili do sosednjega travnika z ogrado za noje. Mesto najdbe je nekaj metrov nad dolinskim dnom, po katerem danes poteka cesta. Lega obeh šentiljskih podkev (glej še: Šentilj, vzhodno od kmetije Ornik) na nekoliko dvignjenem zahodnem obrobju doline, ki ni izpostavljeno poplavam, nakazuje staro traso magistralne ceste.

Datacija: Po obliki in manjši debelini podkev spada med najstarejše podkve, zato zelo verjetno sodi v čas od 5. do 10. stoletja, čeprav bi bil mogoč tudi še poznejši čas do 12. stoletja.

Šentilj, vzhodno od kmetije Ornik (občina Šentilj) (sl. 8), GPS: N46 40.603 E15 38.751.

Opis: Železna, srednje ohranjena z gladkim robom in ozobcema. Odebeljeni zunanji rob locna je močno obrabljen in zato zaobljen. Na vrhu je locen nekoliko odebeljen in neznatno zavihan navzgor, kar je posledica udarcev ob trdo podlago in ne oprimnica. Po tri somerno postavljene luknje za žeblje na vsaki strani so danes zaradi korozije (?) skoraj okrogle oblike. Iz istega razloga manjka del enega kraka. Dolžina 14,3 cm; širina krakov do 3,3 cm; debelina do 0,65 cm. Podkev hrani najditelj.

Podkev je bila najdena oktobra 2008 na kupu navožene zemlje vzhodno ob kmetiji Ornik. Tja so

Sl. 8: Šentilj. Podkev. M. = 1:2.

Fig. 8: Šentilj, Slovenia. Horseshoe. Scale = 1:2.

jo pripeljali z gradbišča naselja stanovanjskih hiš, ki stoji na zložnem travnatem pobočju zahodno ob stari magistralni cesti Maribor–Gradec, nekoliko nad samim dnom doline, po katerem danes poteka cesta. Priložnost, da bi pred gradnjo naselja raziskali morebitno staro traso magistralne ceste proti Flavii Solvi (prim. Pahič 1983), je bila zamujena.

Datacija: Ker ima podkev ozobce, ne pa še žleba za žeblje, jo je mogoče postaviti v čas 12. ali 13. st., ne gre pa izključiti niti mlajšega časa do 15. stoletja ali še pozneje.

Vražji vrtec nad Babnim Poljem (sl. 9). GPS: N45 38.924 E14 33.849.

Opis: Železna, srednje ohranjena z gladkim robom in kratkima ozobcema. Slutiti je žleb za žeblje. Spretni rob je upognjen navzgor in če ne gre za posledico močnega udarca potem, ko je bila podkev že pritrjena, bi v tem lahko že videli preprosto oprimnico. Luknje za žeblje so razporejene v skupinah po tri in po dve. V treh luknjah so še trije podkovski žebli. Dolžina 9,4 cm; širina krakov do 3,7 cm; debelina do 0,7 cm. Podkev hrani Zavičajni muzej, Prezid (Hrvaška).

Podkev je bila najdena 5. julija 1985 na vzhodnem robu prazgodovinskega gradišča Vražji vrtec. Tičala je pod ploščatim kamnom, ki je ležal v globini 40 cm. Ker so bili nad kamnom odlomki prazgodovinske lončenine, pomeni, da je zakop podkve segel v prazgodovinsko naselbinsko plast (prim. Ciglenečki 1986). Motivacijo za zakop podkve lahko iščemo v prostoru zakopa. Vražji vrtec je staro kultno mesto (Pleterski, Šantek 2012, 68–70). Prav mogoče je, da je šlo pri zakopu podkve za magično dejanje.

Sl. 9: Vražji vrtec na Babnem Polju/Prezid, Slovenija/Hrvaška. Podkev. M. = 1:2.

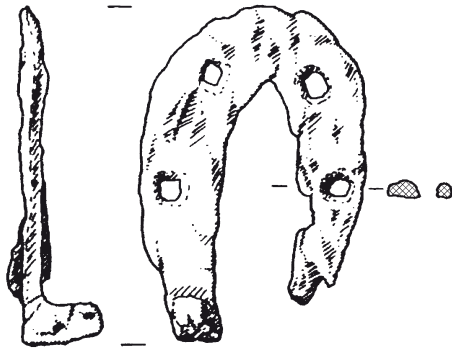
Fig. 9: Vražji vrtec in Babno polje/Prezid, Slovenia/Croatia. Horseshoe. Scale = 1:2.

Datacija: Zaradi ozobcev in žleba za žeblje podkev ni starejša od 12. st., možnost oprimnice pa obdobje nastanka podkve podaljšuje še vsaj do 16. stoletja.

Stari grad nad Podbočjem (sl. 10)

Opis: Železna, z gladkim robom in enim ohranjenim ozobcem, drugi zaključek kraka manjka. Zaradi majhnosti se kraka stikata pod ostrim kotom. Pravokotne luknje za žeblje so razporejene v skupinah po dve. Dolžina 8,8 cm; širina krakov do 2,4 cm; debelina do 0,6 cm). Podkev hrani Posavski muzej, Brežice.

Datacija: Podkev je bila odkrita v stratigrafski enoti 141, ki predstavlja četrto fazo življenja na gradu in je dobro datirana v konec 14. st. ali začetek 15. st. (Predovnik 2003, 41, 182).

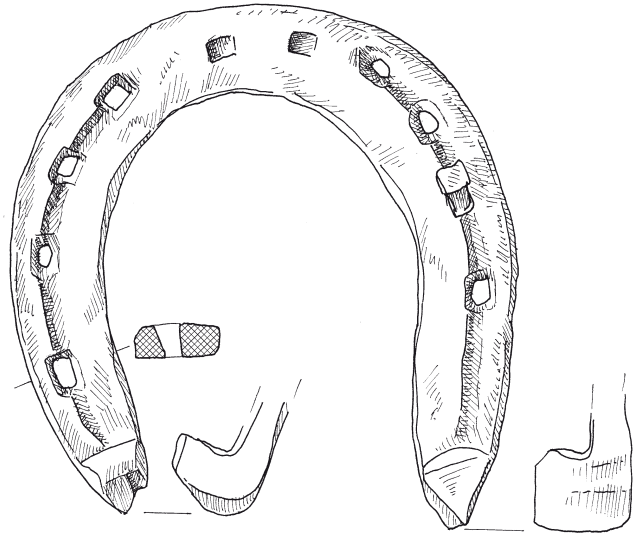

Sl. 10: Stari grad nad Podbočjem. Podkev. M. = 1:2.
Fig. 10: Stari grad above Podbočje, Slovenia. Horseshoe. Scale = 1:2.
(po / after Predovnik 2003, sl. / Fig. 74: 718)

Na Bleku na Krvavcu (naselje Ambrož pod Krvavcem) (sl. 11)

Opis: Železna, z gladkim robom, z ozobcema in z žlebom za glavice podkovskih žebeljev. Luknje za žeblje so razporejene v treh skupinah, vdolbini srednje skupine ne segata skozi telo podkve. V eni od lukenj še tiči podkovski žebelj. Dolžina 13,5 cm; širina krakov 2,5 cm; debelina 0,9 cm. Hrani Gorenjski muzej, Kranj, inv. št. A1565.

Datacija: Leta 2009 je bila v izkopu B3 odkrita 8 × 12 m velika dvocelična stavba, ki je imela v temelju severozahodnega vogala skrito konjsko podkev, položeno s talno stranjo navzgor. Razumemo jo lahko kot stavbno žrtev. Tamkajšnji domačini se še spominjajo navade polaganja podkev v temelje hiš. Gre za enkratni dogodek, ki ga je treba datirati v čas postavitve hiše, s tem pa tudi podkev

Sl. 11: Na bleku na Krvavcu nad Ambrožem. Podkev. M. = 1:2.
Fig. 11: Na bleku on Krvavec above Ambrož, Slovenia. Horseshoe. Scale = 1:2.

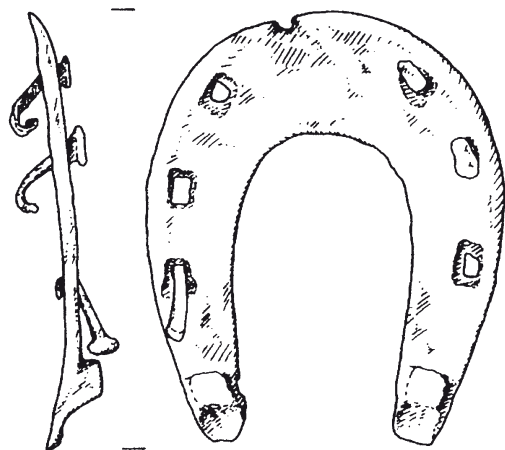
samo, če odmislimo malo verjetno možnost, da so uporabili naključno najdeno mnogo starejšo podkev. Pred tem je na istem mestu stala starejša stavba. Podkev stratigrafsko pripada mlajši stavbi (pisna informacija: Benjamin Štular).

Datacija ostankov prismojene hrane na odlomku lončenine iz časa uporabe mlajše stavbe z metodo C14 ima kalibrirani 2 sigma časovni razpon od leta 1306 do leta 1437 (laboratorijska starost C14: 550 ± 37 ; kalibrirano s programom OxCal 4.2 in s kalibracijsko krivuljo 2013). To se ujema z značilno lončenino 15. st., ki pripada stavbi, kar pomeni, da je temelj s podkvijo nastal najkasneje v prvi tretjini 15. st. (prim. Štular 2010, 266–269 in Štular, Pleterski 2011).

Stari grad nad Podbočjem (sl. 12)

Opis: Železna, z gladkim robom in ozobci. Pravokotne luknje za žeblje so razporejene v skupinah po tri. V njih še tičijo trije podkovski žebli. Dolžina 11,6 cm; širina krakov do 3,2 cm; debelina do 0,4 cm. Podkev hrani Posavski muzej, Brežice.

Datacija: Podkev je bila odkrita v stratigrafski enoti 130, ki predstavlja hodno površino in njeno podlago v zadnji fazi obstoja gradu, ki je bil najverjetneje opuščen v drugi polovici ali ob koncu 15. stoletja (Predovnik 2003, 32, 41–42, 182).

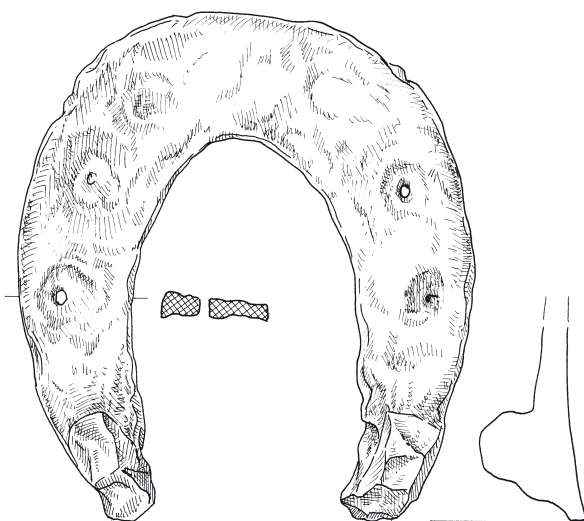

Sl. 12: Stari grad nad Podbočjem. Podkev. M. = 1:2.
Fig. 12: Stari grad above Podbočje, Slovenia. Horseshoe.
Scale = 1:2.
(po / after Predovnik 2003, sl. / Fig. 74: 716)

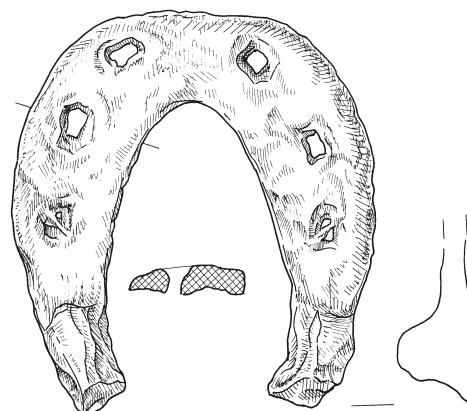
Mali grad v Kamniku (sl. 13)

Opis: Železna, z gladkim robom in ozobci. V slabo ohranjeni površini je razpoznavni dve skupini po tri luknje za žeblice. Dolžina 13,4 cm; širina krakov do 3,8 cm; debelina do 0,7 cm. Podkev hrani Medobčinski muzej, Kamnik, inv. št. 7910.

Datacija: Podkev je bila najdena v temelju severovzhodnega vogala mestne utrdbe, kamor je bila odložena namensko. Utrdba je bila postavljena najverjetneje v zadnji četrtini 15. st. (Štular 2009, 66, 157, sl. 4.22; 8.6).

Sl. 13: Mali grad v Kamniku. Podkev. M. = 1:2.
Fig. 13: Mali grad in Kamnik, Slovenia. Horseshoe. Scale = 1:2.
(po / after Štular 2009, t. 3: 6)

Sl. 14: Mali grad v Kamniku. Podkev. M. = 1:2.
Fig. 14: Mali grad in Kamnik, Slovenija. Horseshoe.
Scale = 1:2.
(po / after Štular 2009, t. 3: 7)

Mali grad v Kamniku (sl. 14)

Opis: Železna, z gladkim robom in ozobci. Pravokotne luknje za žeblice so razporejene v skupinah po tri. Dolžina 10,5 cm; širina krakov do 3,1 cm; debelina do 0,8 cm. Podkev hrani Medobčinski muzej, Kamnik, inv. št. 7910.

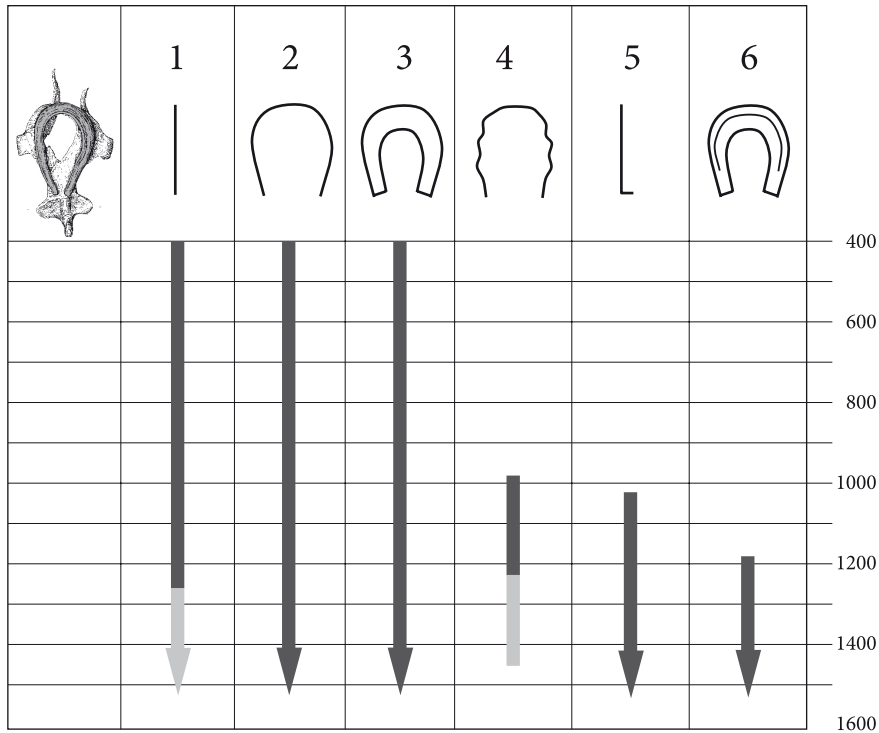
Datacija: Podkev je bila najdena v temelju severovzhodnega vogala mestne utrdbe, kamor je bila odložena namensko. Utrdba je bila postavljena najverjetneje v zadnji četrtini 15. st. (Štular 2009, 66, 157, sl. 4.22; 8.6).

***

Zgornjih devet podkev se v vsem ujema s splošno podobo razvoja podkev (sl. 15), nakazuje možnosti, ki jih pomeni proučevanje simbolnega pomena podkev, in možnosti, ki jih ponujajo podkve pri raziskovanju prometa in prometnic.

POVZETEK IN RAZMISLEKI

Zgornja raziskava kaže, da so se podkve uveljavile v 5. st. kot naslednja razvojna stopnja kopitnih natikačev (sl. 15). Obstaja celo vmesni razvojni člen (sl. 5), ki ga je v primeru takega izvora predvidel Alvarez Rico, in obstaja razvoj podkev, ki ga je zanikal (glej zgoraj). Prve podkve imajo gladek rob, nimajo pa še ozobcev in žleba za žeblice. Podkve z gladkim robom in take brez žleba za žeblice so se obdržale do danes. Podkve brez ozobcev so pogoste še v prvi polovici 13. st., pozneje je njihov delež majhen.

Sl. 15: Sestavine podkev splošno. 1 – brez ozobcev, 2 – gladek rob, 3 – brez žleba, 4 – valovit rob, 5 – ozobci, 6 – žleb za žeblice. Svetli trak je lokalno pojavljanje, temni trak je splošno pojavljanje.

Fig. 15: Components of horseshoes. 1 – without calkins, 2 – smooth edge, 3 – without fullering, 4 – wavy edge, 5 – calkins, 6 – fullering. The light part marks the local and the dark part the general distribution.

J. Clark, ki je podkve tudi meril in tehtal, je ugotovil, da so mlajše v povprečju večje in težje od starejših (Clark 2004, 97–100), kar bi lahko bilo povezano s splošnim povečanjem velikosti in teže živali v srednjem veku (prim. Steuer 2000, 194). Ker pa ves čas obstajajo večji in manjši kopitarji, je brez velikoserijske statistike zelo tvegano datirati podkve z njihovo velikostjo.

Vsekakor obstaja vprašanje, zakaj so podkve z gladkim robom, brez ozobcev in brez žleba za žeblice ostale ves čas v uporabi. Morda njihovo prednost lahko vidimo v nekoliko manjši količini surovine ter v lažji in zato hitrejši izdelavi. Oboje bi v razmerah prostega trga vodilo k nižji ceni in zato k sprejemljivosti za kupce.

Poznoantičen pojav podkev in njihova razširjenost na ozemlju rimskega in nato bizantinskega cesarstva bi bila pojasnilo slovanskemu srečanju in poimenovanju tega predmeta (glej zgoraj). Najdba z blejske Pristave potrjuje, da zgodnje podkve iz baskovske Aldaiete niso osamljen primer. V prihodnosti lahko pričakujemo še več takih podkev.

Medtem je bilo v razpravo vključeno tudi opozorilo na navedbe o železu in konjih v Koranu,

ki jih je mogoče razumeti tako, da naj bi Arabci poznali podkve že v 7. st. (Lingens 2007, 15). Navedbe, podobo tedanjih arabskih podkev, ali so bile prevzete iz Bizanca, bo treba še raziskati.

Nova okolnost v razpravi o starosti podkev je legendarni dogodek iz življenja zavetnika zlatarjev in kovačev – sv. Eligija iz Noyona (Francija), ki govori o podkovanju nemirnega konja (Busuladžić 2005, 253). Ker gre za historično osebnost (rojen nekaj let pred letom 590, umrl leta 660), za poklicnega zlatarja, ki je deloval tudi na merovinškem kraljevem dvoru (Schäferdiek 1986), bi legenda lahko dokazovala uporabo podkev v času njegovega življenja. Žal njegov življenjepis (*Vita Eligii episcopi Noviomagensis* v: Krusch 1902, 634–742), ki je nastal nedolgo po njegovi smrti, sicer omenja nemirnega konja (lib. II. 47), vendar ne njegovega podkovanja. Legendo o podkovanju je mogoče zaslediti šele v poznosrednjeveški zbirki svetniških legend *Legenda Aurea* in zato nima pričevalnega pomena za starejši čas.

Kot novost so sledile podkve z valovitim robom, ki pa so bile izrazito “kratkotrajen” pojav.

Uvedli so jih konec 10. st. in jih v prvi polovici 13. st. ponekod že povsem opustili, drugod so jih v manjšem številu uporabljali še do prve polovice 15. stoletja. V čem je bila njihova prednost, da so jih sploh uvedli, in v čem je bila njihova slabost, da so jih opustili, bo treba še raziskati.

Valovite robove so uvedli zanesljivo pred ozobci, ki so se uveljavili najkasneje sredi 11. st. in pri odzivu živalim omogočili boljši oprijem podlage. Podoba, ki jo je dala Drackova zbirka (*sl.* 4: 5), da so ozobce uporabljali že v 10. st., je zgolj posledica zelo ohlapnega datiranja njegovih primerkov. Niti londonske podkve z ozobci niti drugi natančneje datirani primerki ozobcev niso iz 10. stoletja.

Nasprotno Drackova zbirka ne kaže zgodnjega pojava žleba za želbje, ki so jih začeli izdelovati najkasneje konec 12. stoletja. Ker Drackova zbirka temelji na švicarskih gradovih, bi to lahko pomenilo, da so se tam žlebovi za želbje pojavili kasneje.

Posamezne nove sestavine podkve se torej niso pojavile povsod hkrati in stare lastnosti niso povsod izginile sočasno. To pomeni, da bi bile potrebne regionalne kronologije podkev, ki bi lahko zanesljiveje pokazale lokalne spremembe v času in verjetno zaznale tudi spreminjanje lastnosti, ki jih v tej grobi analizi ni bilo mogoče (npr. oblike ozobcev).

In za konec še **nekaj pojasnil kritičnemu bralcu**, ki je medtem opazil, da zagovorniki poznega

pojava podkev ne priznavajo zgodnejših najdbenih kontekstov, da zagovorniki zgodnjega pojava podkev priznavajo vse kontekste in da jaz nekako vmesno priznavam najdbene kontekste od 5. st. naprej, starejših pa prav tako ne. Vsi pa dokazujemo kronologijo z najdbenimi konteksti in njihovo (ne) zanesljivostjo. V čem je potem moj pristop boljši?

Ko odmislimo vse utemeljitve, povzete zgoraj, se znajdemo na čistini z miselnim trikotnikom videti – vedeti – verjeti. Kar vidimo, vemo, kar vemo, verjamemo, kar verjamemo, vidimo – in zaprti dokazni krog je sklenjen. Izstop iz njega je izjemno težaven, ker ga ovira kognitivna disonanca, čeprav bi bil nujen takoj, ko se pojavi prva informacija, ki se v ustvarjeno interpretativno sliko ne vklaplja. Samo če se zavedamo, da naša lastna kognitivna disonanca vkaluplja naše razmišljanje, imamo “športno” možnost, da jo potisnemo v kot in izstopimo iz sklenjenega dokaznega kroga.

Vendar pri tem ne gre za znano strategijo načrtnega dvoma, ki se hitro izrodi v razvrednotenje vsega. Kajti če ne verjamemo nobeni informaciji, ne moremo zgraditi nobene podobe preteklosti. Zaplet je torej v tem, da najprej moramo verjeti, da sploh pridemo do nekega spoznanja, in da moramo nato v to isto nehati verjeti, da bomo v nadaljevanju lahko prišli do novega spoznanja. Torej je potreben miselni salto mortale. Jaz vem, da je salto mortale nujen, zgornja raziskava je narejena v tej zavesti.

ÁLVAREZ RICO, M. G. 2003, La cuestión de la herradura en la Antigüedad. – V / In: F. Quesada, M. Zamora (ur. / eds.), *El caballo en la antigua Iberia*, Bibliotheca archaeologica Hispana 19, 145–178.

AZKARATE GARAI-OLAUN, A. 1999, *Necrópolis tardoantigua de Aldaieta*. (Nanclares de Gamboa, Álava). Vol. 1. *Memoria de la excavación e inventario de los hallazgos*. – *Memorias de yacimientos alaveses* 6.

AZKARATE GARAI-OLAUN, A. 2004, *¿Reihengräberfelder al sur de los Pirineos Occidentales?* – *Sacralidad y Arqueología, Antigüedad y Cristianismo* 21, 389–413.

AZKARATE GARAI-OLAUN, A. 2005–2006, Sobre los orígenes cronológicos de los cementerios cispirenaicos de época tardoantigua. – *Munibe (Antropología-Arqueología)* 57/2, 405–417.

BÖHME, H. W. 2002, Der Friedhof von Aldeieta in Kantabrien – Zeugnis für ein fränkisches Schlachtfeld des 6. Jahrhunderts? – *Acta Praehistorica et Archaeologica* 34, 135–150.

BUSULADŽIĆ, A. 2005, Potkove pohranjene u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. – *Opuscula Archaeologica* 29, 247–274.

CHMIELOWIEC, S., V. KAŠPAR, R. ZDANIEWICZ 2003, Sedláci a vojáci: nálezy militářií a železných nožů ze záchranného archeologického výzkumu dvou středověkých a novověkých hospodářských dvorů v Praze-Vokovicích. – *Archeologie ve středních Čechách* 17/1, 275–314.

CIGLENEČKI, S. 1986, Babno polje. – *Varstvo spomenikov* 28, 255.

CLARK, J. 2004, Horseshoes. – V / In: J. Clark (ur. / ed.), *The Medieval Horse and its Equipment c.1150–c.1450*, Medieval Finds from Excavations in London 5 (1995¹), 75–123, London.

DRACK, W. 1990, Hufeisen – entdeckt in, auf und über der römischen Straße in Oberwinterthur (Vitudurum). – *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 55, 191–239.

FELGENHAUER-SCHMIEDT, S. 2006, Archäologische Forschungen in der Burg Raabs an der Thaya, Niederösterreich. – *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 22, 15–49.

KAŹMIERCZYK, J. 1978, *Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku*. *Studia z dziejów kultury materialnej*. – Polska

- Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu, Prace Komisji Nauk Humanistycznych 9.
- KIND, T. 2001, Hufeisen. – V / In: M. Puhle (ur. / ed.), *Otto der Grosse, Magdeburg und Europa*, Katalog der 27. Ausstellung des Europarates und Landesausstellung Sachsen-Anhalt, Bd. 2, 264–265, Mainz am Rhein.
- KNIFIC, T. 1983, *Bled v zgodnjem srednjem veku. Arheološko proučevanje naselitve v mikroregiji*. – Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished dissertation, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- KRAJČIĆ, R. 2003, *Sezimovo ústí. Archeologie středověkého poddanského města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa 1*. – Praha.
- KRUSCH, B. 1902, *Passiones vitae aevi Merovingici*. – Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum 4, Hannoverae et Lipsiae.
- LAWSON, A. K. 1978, Studien zum römischen Pferdegeschirr. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 25, 131–172.
- LINGENS, I. 2007, *Die Entwicklung der Hufpflege und des Hufbeschlags von der Antike bis zur Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des Hufbeschlags bei der Hufrehe*. – Inaugural- Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Veterinärmedizin an der Freien Universität Berlin (http://www.diss.fu-berlin.de/diss/receive/FUDISS_thesis_000000003898 [zadnji dostop / last access 20. apr. 2015]).
- MANNING, W. H. 1985, *Catalogue of the Romano-British iron tools, fittings and weapons in the British Museum*. – London.
- MARTINI, S. 2010, Mittelalterliche und neuzeitliche Hufeisen im Rheinischen Landesmuseum Trier. – *Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier* 42, 70–90.
- MECHELHOFF, F. 2013, *Taunusreiter*. – (<http://taunusreiter.de/Hufbeschlag.html> [zadnji dostop / last access 20. apr. 2014]).
- MEFFERT, J. 2002, Die Ortenburg in Bautzen – Der archäologische Forschungsstand und die Ausgrabungen von 1999–2001. – *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 44, 75–173.
- PAHIČ, S. 1983, Die Erforschung der Römerstrassen im nordöstlichen Slowenien (Raziskovanje rimskih cest v severovzhodni Sloveniji). – *Arheološki vestnik* 34 (1984), 247–287.
- PFLAUM, V. 2007, The supposed Late Roman hoard of tools and a steelyard from Vodice near Kalce / Domnevna poznorimska zakladna najdba orodja in hitre tehtnice z Vodice pri Kalcah. – *Arheološki vestnik* 58, 285–332.
- PLETERSKI, A. 2008, *Zgodnjerednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Najdbe / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Funde*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14.
- PLETERSKI, A. 2010, *Zgodnjerednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 19.
- PLETERSKI, A., G. P. ŠANTEK 2012, Baba Babnega polja. – *Studia mythologica Slavica* 15, 63–77.
- PREDOVNIK, K. 2003, *Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem*. – *Archaeologia historica Slovenica* 4.
- SCHÄFERDIEK, K. 1986, Eligius von Noyon. – *Lexikon der Germanischen Altertumskunde* 7, 145–147, Berlin, New York.
- SCHMID-HECKLAU, A. 2003, Archäologische Studien zu den Kontakten zwischen dem Markengebiet und Böhmen im 10. und 11. Jahrhundert. – *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 45, 231–261.
- SLIVKA, M. 1980, Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku. 2. časť. – *Historica Carpatica* 11, 218–288.
- SNOJ, M. 1995, Podkev. – V / In: F. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika* 3, 69, Ljubljana.
- SNOJ, M. 1997, *Slovenski etimološki slovar*. – Ljubljana.
- STEUER, H. 2000, Hufeisen. – *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 15, 192–197, Berlin, New York.
- SZYMAŃSKA-BUKOWSKA, A. 2005, Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego Grodziska w Sopocie w latach 1999 i 2003. – *Pomorania antiqua* 20, 387–412.
- ŠTULAR, B. 2009, *Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku / Mali grad. High Medieval Castle in Kamnik*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 15.
- ŠTULAR, B. 2010, Medieval high-mountain pastures in the Kamnik Alps (Slovenia). – V / In: F. Mandl, H. Stadler (ur. / eds.), *Archäologie in den Alpen : Alltag und Kult*, Forschungsberichte der ANISA 3 (Nearchos 19), 259–272.
- ŠTULAR, B., A. PLETERSKI 2011, *Na Bleku 2009*. – Elaborat, hrani: / Report, kept in: arhiv Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, Ljubljana.
- ŚWIĄTKIEWICZ, P. 2012, Średniowieczne militaria z gdańskiego zespołu grodowego (stanowiska 1, 2 i 4). – *Acta Archaeologica Lodziensia* 58, 5–73.
- VIKIĆ, B., E. WALTER 1955, Zbirka potkova u Arheološkom muzeju u Zagrebu. – *Starohrvatska prosvjeta* III/4, 23–84.
- ŽAGAR, M. 2010, Mogoči vzroki za izjemno deževje leta 676 / Mögliche Ursache für anhaltender Regen des Jahres 676. – V / In: A. Pleterski, *Zgodnjerednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 19, 187–188, 257.

The charm of medieval horseshoes. A discussion of their chronology, classification and origin

Translation

GENERAL REMARKS

For modern riders, the horseshoe, i.e. a piece of metal nailed to the hoof of an animal (*Fig. 1*), represents a necessary evil; it protects the animal's hooves, but at the same time damages the animal and is therefore avoided if possible. The need for shoeing depends on the animal's weight, its work load and the roughness or hardness of the ground. A heavy animal and a hard stone-covered surface all dictate the use of horseshoes, a heavy-duty animal traction even additional calkins (cf. Clark 2004, 75–78; Mechelhoff 2013). We can presume that the horseshoe was developed where and when the need arose, i.e. where horses and other animals (donkeys, hinnies, mules and oxen) were frequently used as work force on hard surfaces.

Horseshoes and horseshoe nails are consumables. A horse needs new shoes every 4–6 weeks. If the old shoe is not excessively worn, it can be repaired and reused. A horseshoe was rarely repaired more than once, as indicated by the ratio between the number of horseshoes and the number of horseshoe nails purchased, which is approximately 1 : 10. In connection with that, we have to take into account that the number of nails used to fasten a horseshoe may not have corresponded with the number of available nail holes (Steuer 2000, 194; Clark 2004, 83). This suggests that a horseshoe was in use for a very short period of time. Their shape is strictly functional and did not change much through time.

It was once thought that horseshoes were used from the Late La Tène period onwards, but a critical revision of the finds showed that this belief was based either on unreliable finds contexts or on secondary stratigraphic relationships. Horseshoes are mentioned in literary sources from the 9th century onwards, which has until recently been corroborated by reliable archaeological finds. What remains unexplained is where was the horseshoe invented, how it spread across Europe and how were animal hooves protected from the 4th, when the use of iron hipposandals ceased, until the 9th

century, when the first reliably dated horseshoes appeared (cf. Steuer 2000 with history of research; also Lingens 2007, 8–17; for Britain see Clark 2004, 78–81). Such a late date for the appearance of horseshoes is not, however, convincing to all. Mauricio Gabriel Álvarez Rico, for example, believes that the question has not yet been resolved, even after discussing the matter for more than a century. He allows for the possibility of horseshoes having an earlier origin and concludes that reliable archaeological finds will eventually provide decisive evidence. He does not observe a formal development in horseshoes, while gradual development from hipposandals does not seem possible without intermediary phases, which have not yet been identified (Álvarez Rico 2003, 166–170). In light of this, we should take a look at what new finds tell us on the subject, but also attempt to assess how our ability or willingness to see influences our interpretations.

Chronology of horseshoes and cognitive dissonance

Psychological theory on cognitive dissonance suggests that people have difficulties in shifting from one perception of reality to another. If a person holds a very firm opinion and is later confronted with facts that contradict it, he or she is in numerous cases likely to insist on the old opinion rather than accepting the new one; accepting new facts can prove too difficult and even challenges the previously held self-perception. The research into horseshoe chronology is an excellent example of how cognitive dissonance influences the interpretation of evidence and consequently the proposed chronology.

It was initially believed that horseshoes appeared from the La Tène period onwards. But this was soon called into question, as it would mean that the horseshoe saw no change in its shape over more than a thousand years (cf. Clark 2004, 79). In Britain, serious doubts about the reliability of

the archaeological contexts and consequently the chronology were raised already in 1941 by Ward Perkins (Clark 2004, 81). On the continent, the same was done by Walter Drack, who attempted to establish a reliable chronological starting point by basing his research on finds from clear stratigraphic contexts and dates recovered from Swiss castles. The latter meant, however, that none of his horseshoes predated the 10th century (Drack 1990). In spite of that, Drack's publication brought a decisive turn towards the second phase of research into horseshoe chronology – early dating became outdated and all the early dates critically reinterpreted.

It is a challenge to determine when a horseshoe was lost or discarded, ending up on a road surface in continuous use for over a millennium. If we add to that the fact that a stratigraphic unit may contain objects not dating to the time of its deposition, but either earlier (*residual*) or later (*intrusive*) (cf. Clark 2004, 78), we can find ourselves on very thin ice of subjectively judging what is early, what is late, what is stratigraphically reliable and what is not. In other words, even if we do base our conclusions on stratigraphy, every object can be made either early or late by simply crying residual or intrusive finds.

In view of that, the excavations of the cemetery at Aldaieta (Basque Country) provides important information. A large number of horseshoes with a smooth edge and without either calkins or fullerings was found between graves (*Fig. 2*), one even in Grave B17 (Azkarate Garai-Olaun 1999, 98, 183–185, 499). Horst Wolfgang Böhme interpreted the site as the burial ground of soldiers who died on a Frankish battlefield in the second third of the 6th century. He also made an appeal to reconsider the origin and chronology of horseshoes (Böhme 2002, 145–150). The appeal did not go unnoticed. Simone Martini, who otherwise still insists on Drack's division of medieval horseshoes into two chronological groups, added an earlier, Early Middle Age group (Martini 2010, 78). Concurrently, there existed other chronologies, which the horseshoe discussion in the last 50 years has unfortunately avoided (Busuladžić 2005 based on Vikić, Walter 1955).

Agustín Azkarate Garai-Olaun, who investigated at Aldaieta, suggested a different date and nature of the cemetery. Using anthropological data on the age, sex and family connections as revealed by DNA analyses, but also a chronological analysis of the grave goods, he showed that burial took place there from the mid-6th to at least the second half of the 7th century, though he did not date the

grave with the horseshoe more precisely (Azkarate Garai-Olaun 2004; 2005–2006). The horseshoe in question could have come into the grave as part of the fill, which could mean that it is not later than the grave, but could be earlier. This proves that horseshoes were in use long before the 9th century, in the period seemingly 'devoid' of horseshoes, with the void merely a consequence of an interpretative doctrine according to which there were no earlier horseshoes. The discussion below will attempt to show how a more open-minded view can not only fill the void, but also explain the appearance of the horseshoe and propose a reasonable typonomology.

CLASSIFICATION AND CHRONOLOGY

As usual for archaeological finds, the classification of horseshoes is also based on their form, with the implicit assumption that the form reflects a chronological sequence. There is the temptation to classify horseshoes on the basis of size, shape of the toe and branches, number and distribution of nail holes and particularly the various shapes of calkins. Rudolf Krajíc, based on a detailed classification proposed by Józef Kazłmierczyk, initially found 31 variants, though he did not exploit all the possibilities. He observed, however, that at least a third of the horseshoes could not be classified due to their poor state of preservation, while there were also numerous horseshoes with one part pointing to one variant and the other to another variant (Krajíc 2003, 102). He thus concluded his classification with 18 formal types, 15 of which he used in his chronology, noting that they were mostly contemporaneous in use (with an overview of earlier classifications Krajíc 2003, 102–105). Piotr Świątkiewicz encountered similar problems in attempting to classify the horseshoes from Gdańsk (Poland) using Kazłmierczyk's classification. He found that the various states of preservation and a great measure of individuality in horseshoes render a detailed classification very difficult, with certain formal characteristics possibly interpreted in different ways (cf. Świątkiewicz 2012, 34–36). This shows that a classification of the horseshoes, which only purpose is to make a detailed shape description, does not bring the desired results.

Two other classifications and chronologies were proposed that span the whole presumed period of use of medieval horseshoes and include numerous well-preserved horseshoes, their detailed

catalogue and dates of individual examples. They will be compared below, with the juxtaposition highlighting their common points and their differences. One is the already mentioned study by Drack that spans from the 10th to the 16th/17th century (Drack 1990) and the other an analysis of approximately 360 medieval horseshoes from London performed by John Clark (Clark 2004). The first is based on dated layers from Swiss castles and the other predominantly on the chronological phases of the London pottery associated with the horseshoes and roughly spanning the time from 900 to 1450. Of the latter horseshoes, only three date between 900 and 1050 (Clark 2004, 91).

Drack used the shape of the edge to divide horseshoes into two groups. The early group comprises horseshoes with a wavy edge dated from the 10th to the 13th/14th century, while the late group consists of horseshoes with a smooth edge and therefore crescent shaped branches (*Mondsichelruten*) dating from the 13th/14th to the 16th/17th century (Drack 1990, 207). This was in keeping with the implicit assumption that different formal types signify different chronological layers, but is contradicted by his own catalogue of the finds: the horseshoe with a smooth edge from Scheidegg (Drack 1990, 207, 210, Abb. 12: 15) is dated to the 13th century, while the horseshoes of the same shape from Habsburg (Drack 1990, 207, 210 Abb. 12: 5–7) are described as having a wavy edge (the edge on at least the horseshoe on Abb. 12: 7 is certainly smooth) and dated to the 11th/12th century. Furthermore, the horseshoes with a smooth edge from Ensérune (France) and Aguilar de Anguita (Spain) are dated to the 10th–12th centuries (Drack 1990, 214, Abb. 14: 8,10–15). This implies that horseshoes with a smooth edge appear throughout the period under observation, that there is no basis for maintaining two chronologically distinct groups of horseshoes and that Drack's division is erroneous.

Clark divided the horseshoes from London into four formal types on the basis of the following criteria: shape of the edge, shape of the nail holes and shape of the counter-sinking for the nail head. Type 1 has three nail holes to each branch that are round and have either a rectangular or an oval counter-sinking for the nail head, which may slightly distort the outer edge of the shoe. In the latter case, the shoe may well approach Type 2A with a wavy edge. The associated nails are of T-shape, with a flat head, for which Clark sees the possibility that in some, if not all, cases these represent much worn examples of nails of

the so-called fiddle-key form also found with the horseshoes of Type 1. Shallow calkins occur, but are rare (Clark 2004, 85–86, Fig. 80). Horseshoes of Type 2 have narrow but thick toe with a wavy edge (Fig. 3). The nail holes are punched either from the bearing or the ground surface, three on each branch. Clark distinguishes between Type 2A, with round nail holes, and Type 2B, with rectangular and neater nail holes. Both subtypes have deep countersunk slots, with square or rounded ends. Surviving nails are of the so-called fiddle-key form, but also trapezoid. The heads are often so worn that they appear T-shaped. Of all the Type 2 shoes, 91% have variously shaped calkins on one or both branches (Clark 2004, 86, Figs. 81–82). The question here is whether Clark's trapezoid nail heads are not, in fact, worn pyramidal nail heads.

Type 3 consists of horseshoes with rectangular nail holes and narrow rectangular countersunk slots, with sometimes quite broad margins between the holes and the edge that is smooth. The shoes usually bear four holes on each branch. If the number of the nail holes on both branches differs, more are to be found on the outer branch. The associated nails are of a fiddle-key form, some heads are also rectangular. There is 78% of horseshoes with variously shaped calkins on one or both branches (Clark 2004, 86–88). Type 4 differs in the shape of the nail holes and of the nails. Some holes are without countersunk slots, they are either square or rectangular and taper towards the ground side. It appears that rectangular holes are generally later than the square ones, largely dating after 1350. There are three or four holes in each branch. The associated nails have a square or rectangular head that is thicker than the shank. The calkins of various shapes are less common, but still present on more than 50% of the shoes. The horseshoes of this type include examples with nail holes spaced more or less regularly around the toe area (Clark 2004, 88–91, Figs. 86–89).

Roughly half of the horseshoes included into his publication could be dated on the basis of their archaeological context. Clark thus determined the period of their use and compared them with other finds across Britain. In his interpretation, he noted the possibility of storing worn-out shoes for reuse. He summarized his findings in a chart, which shows that Type 1 horseshoes were in use roughly from 900 to 1150, Type 2A from 1050 to 1350, Type 2B from 1150 to 1350, Type 3 from 1200 to 1400 and Type 4 from 1270 at least to the 17th century (Clark 2004, 91–97, Figs. 74–75).

An increased number of criteria produced more types, while a fairly large number of shoes within a type yielded well dated groups that chronologically overlap in a considerable measure. Such a result confirms the observation that the two groups determined by Drack on the continent overlap in time. We should certainly agree with Clark that horseshoe nails are inextricably tied with the horseshoe and its functionality. However, we should also be aware of the fact that the shape of a used nail undoubtedly differs from that of a new one, but also that differentiating between the shapes of nail holes on poorly preserved and often heavily worn pieces depends in too great a measure on the personal judgement on the part of the observer. A more careful examination thus shows that Clark's classification is also decisively influenced by his wish to determine as great a number of formal types as possible. Type 4, for example, differs from Type 3 primarily in the absence of countersunk slots in the former. A careful observation of the horseshoes of this group, however, shows that most bear clearly visible slots (Clark 2004, 86–89). The question is then, which are the features that one should observe?

A different view. It is reasonable to base the classification on the features that are most readily identifiable: shape of the edge, presence or absence of calkins, presence or absence of fullerings. This makes up a group of simple criteria: smooth edge, wavy edge, without calkins, with calkins (with a feathered heel), without fullering, with fullering. It is also clear that each of the criteria should be observed independently, rather than attempt to determine a horseshoe as a whole without previously understanding how and why a feature appears.

Both catalogues allow us to track the appearance of the features or parameters established above (Fig. 4). We can track the appearance and disappearance of individual features, which consequently allows us to build a chronology of the horseshoe. The pieces from Drack's catalogue are predominantly dated with a two-hundred-year precision and those from Clark's catalogue within the span of 30–50 years. In spite of that, they reveal a comparable picture between the continent and Britain. There are minor differences, which may in part be the consequence of the state of research. One of these differences is a seemingly later beginning of the use of calkins in Britain, as there were only three horseshoes from London predating 1050 available to Clark. London certainly revealed an abundance

of later horseshoes to make Clark's observation, on the clips and fullerings appearing in Britain only in the modern period, fairly accurate (Clark 2004, 82). This observation also signifies that fullerings were being made on the continent at least a few centuries before Britain, while the clip represents a modern-period invention on the continent as well.

Clark's part of the chart proposes dates with the precision of a century, which gives the impression that the horseshoes with the wavy edge and those with a smooth edge appeared contemporaneously. More precise dates of the horseshoes, however, offer a different picture. Only one shoe with a wavy edge can be reliably dated to the 10th century, while they predominate in the 11th and 12th centuries (Clark 2004, 95, Fig. 74). Prior to this, there is a prevalence of the horseshoes with a smooth edge (Clark's Type 1: Clark 2004, Fig. 75). One example of Clark's Type 1 is dated to the end of the 9th century at the latest. If Clark had not implicitly presumed that early horseshoes are only characterized by round nail holes, he would have admitted to an even earlier shoe from Wicken Bonhunt in Essex, which was found in a reliably stratified context from the 8th–9th century; the horseshoe having a rectangular hole, he deemed it untypical and dated it to a later time (Clark 2004, 94). This, of course, means that he interpreted it as an intrusive find. The distinguishing feature between the horseshoes of Type 1 and those of Types 3 and 4 is round holes. If he had accepted the early date of the horseshoe from Wicken Bonhunt, he would endanger the typochronological rationality of the round-nail-hole criterion and consequently the division into Types 1, 3 and 4. It is again an issue of cognitive dissonance, the result of which is the conclusion that if an object does not fit into the typology, there has to be something wrong with the object. Even without the Wicken Bonhunt horseshoe, however, it is clear that horseshoes with a smooth edge appear earlier than those with a wavy edge and that the latter appear only in the 10th century.

A chronologically comparable picture is offered by the calkins, which were made in various ways (e.g. Clark 2004, Fig. 59). Various types of calkins probably also include a feathered heel (Fig. 1), which is tentatively shown in the chart on Fig. 4: 6. The exact chronological value of individual calkin variants is still to be determined, with the aid of a sufficient number of reliably dated horseshoes. Clark's Type 1 is largely without calkins, the only horseshoe from London of this type with calkins is dated to the second half of the 11th century; most

of the horseshoes with a wavy edge bear calkins (Clark 2004, 85–86). This speaks in favour of calkins not yet being introduced in Britain in the 10th century. In comparison with the continent, this would suggest two possible scenarios. The first would be that calkins appear on the continent earlier than in Britain, but less likely prior to the 10th century. The second scenario is that the broad dates for the continental horseshoes only seemingly include the 10th century and that precise dates would only point to the 11th century.

The juxtaposition of Drack's and Clark's collections shows that the horseshoes with a smooth edge are earlier than those with a wavy edge, but that after the appearance of the latter both forms coexist, the wavy edge being prevalent in the 11th and 12th centuries and ceases to be made until the 14th century. Calkins are also a feature of a later date, used alongside horseshoes without calkins, in Britain until the modern period, while Drack's continental horseshoes include no pieces with calkins after the 12th century. The British horseshoes without calkins seem to be in a minority from the 11th century onwards, for the continental ones this is probable. As a novelty on the continent, fullerings also appear in the Middle Ages, while the clip is a modern-period invention.

The origin of the horseshoe

It seems incredible for an object so functionally perfected as the horseshoe to appear as such without forerunners. The latter would most logically be sought in the Roman iron hipposandals (*soleae ferreae*), which were tied to the hoof. There exists, however, a gap of several centuries between the end of the use of such sandals in the 4th century and the presumed medieval introduction of horseshoes in the 9th century (cf. Steuer 2000, 195–196). Here we stumble upon contradicting argumentation of the doctrine of 'late' horseshoes.

The absence of hipposandals from archaeological layers from the 5th century can be explained in two ways. The first is that the 5th century witnessed changes in the economy and communications that led to the disuse of hard road surfaces, as well as draught and pack animals. The second is that a better replacement was invented. The contradiction lies in the fact that the 'late' datation of horseshoes, found on old road surfaces which were used over a millennium, have been proven with a continuous use of this roads. This means, there were the unchanged

traffic conditions which would then require the continued use of hipposandals, but this use did not happen. Therefore, if the traffic conditions have not changed and a need for hoof-protection was still there, as well as if the hipposandals were really not in use from the 5th century on, it leaves us with the conclusion that the doctrine on the 'late' horseshoes must be false.

To look at the matter more closely, we should first turn to the hipposandals, which were used for draught and pack animals, but unsuitable for riding (Lawson 1978, 133; Pflaum 2007, 326; Martini 2010, 74). The hipposandal classification that is still valid was proposed by Xavier Aubert, who distinguished between three types according to the manner of fastening (Types 1, 2 and 3), to which W. H. Manning later added Types 4 and 5 (Manning 1985, 63–66). Annabel K. Lawson dates the sandals of the first three types from the second half of the 1st to the 4th century, presuming that Type 1 is the earliest (Lawson 1978, 136). Based on the pieces from London, Manning believes that Type 2 was in use prior to the 3rd century (Manning 1985, 65). All this corresponds with the observations by Dragan Božič and Veronika Pflaum on hoard finds from the 3rd century only including hipposandals of Type 3 and hence concluding that Type 1 must be earlier (Pflaum 2007, 325–326). The sandals of the latter often have a grooved ground surface for better traction. Through use, the sandals of this type were improved with the addition of a hole in the sole, which reduced the amount of iron needed in production. Such hipposandals were used in the 4th or 5th century (Manning 1985, 63–65). From the point of view of the horseshoes, a particularly important piece from London shows another addition for better traction, namely a horseshoe-shaped iron strip that replaced the grooves, welded on the underside of the sole (Manning 1985, 65). This tread is obviously the link (*Fig. 5*) between the hipposandal and the horseshoe.

When the first blacksmith came upon the idea of nailing a curved piece of metal directly onto the hoof, rather than tying it as it had been done up to that point, the horseshoe was born. Apart from better traction and hence possible use also for riding, the horseshoe also importantly reduced the amount of iron needed in production. It is not certain whether this occurred in Britain, but the possibility of it exists. What is certain is that the horseshoe gradually came to be used across the Roman Empire.

In light of this, the claim by Mortimer Wheeler of finding horseshoes from the late 4th or early 5th century at Maiden Castle (Britain) may not be false, as stated by Clark, who saw it as an intrusive find (Clark 2004, 80). Contrary to this, Clark did not comment the find of a horseshoe from Caister (Britain) that Charles Green found on the surface of a Late Roman road that fell into disuse and was finally covered by a grave from the Middle Anglo-Saxon period (Clark 2004, 79).

The Slavic **podǫkova*

All Slavic languages have a word for the horseshoe that originates from the Common Slavic form of **podǫkova*, composed of **podǫ* (under) and **kovati* (to forge), meaning 'what is forged from below' (Snoj 1997, 459). The Proto-Slavic **kovati* (to forge) is a derivation from the Indo-European root **kaHu-*, **kawH-*, meaning to beat (Snoj 1997, 265). The Common Slavic form was accepted into the Slavic language in the 8th, possibly the 9th century at the latest (Marko Snoj, pers. comm.). The Slavic term thus originates in the manner in which the object was fastened, i.e. nailed to the hoof from the bottom side. This is an important piece of information for the history of the horseshoe in Europe. It tells us that the Slavs came to be familiar with the horseshoe in the time before the Slavic-speaking area became dialectally differentiated, that already at that time the horseshoes were objects nailed to horses' hooves and that they were not objects introduced to the Slavs by neighbours together with the name. Furthermore, the word was taken over from the Slavs by the Albanians and the Romanians (Snoj 1995). Even if the latter already had a word for the horseshoe, it was replaced by the Slavic one, either because the Slavic language was more prestigious or because it marked a technical invention, possibly even both (Marko Snoj, pers. comm.). Also important is that horseshoes came to be used by West Slavs from the 10th century onwards (Kazĭmierczyk 1978, 147; Steuer 2000, 195). This would suggest that the Slavs came across horseshoes when they settled the Balkans and the Alps in the 6th and 7th century or not long after that, whence the horseshoes gradually spread northwards among the Slavs; physical objects together with the name. Avars did not use horseshoes, which is logical because they used horses in a manner that did not require shoes, just as they could ride their horses without

using spurs. A similar, though later example of this was observed with the Hungarians and Tatars (cf. Slivka 1980, 260–261).

SOME 'CONTROL FINDS' OF HORSESHOES ACROSS EUROPE

The scholars who advocate a late appearance of the horseshoe consider the finds from the hillfort at **Runden Berg near Urach** (Germany) among the earliest examples of the use of the horseshoe. The site yielded a large number of horseshoes, almost all with a smooth edge, without calkins and presumably dating to the Late Carolingian or Ottonian period, with habitation at the hillfort certainly ceasing in the first half of the 11th century (Kind 2001).

The early medieval hillfort in the town **Sopot** (between Gdynia and Gdańsk, Poland) also revealed a horseshoe. A settlement existed there from the 8th century onwards, while the hillfort was in use from the mid-9th to the end of the 10th century. The poorly surviving horseshoe has a smooth edge and does not appear to have calkins (Szymbańska-Bukowska 2005, Ryc. 10. c). It was found in the hillfort's interior and does not postdate the 10th century.

The finds from Lusatian castle in **Meißen/Mißen** (eastern Germany) illustrate the development of the horseshoe in the period from the 10th century to around 1200. In the 10th/11th century, the horseshoes comprised those with a smooth edge and without calkins (Schmid-Hecklau 2003, Abb. 2: 1), but also those with a wavy edge and without calkins (Schmid-Hecklau 2003, Abb. 2: 4). In the 11th/12th century, calkins, sometimes as feathered heels, begin to appear alongside both the smooth and the wavy edge (Schmid-Hecklau 2003, Abb. 2: 6,7; Abb. 3: 1,4). A horseshoe with a smooth edge and very wide branches from around 1200 also has calkins on both branches and at the toe. If the drawing is correct, the horseshoe also has a fullering (Schmid-Hecklau 2003, Abb. 3: 6), which would predate the fullerings in Drack's catalogue by a century.

The early 11th-century layers from the castle in **Raabs an der Thaya** (Austria) yielded a number of horseshoes, only 7 of which have a smooth edge and others a wavy one, a single horseshoe bears calkins, others are without (Felgenhauer-Schmiedt 2006, 30–31, 34, Taf. 12).

Twelve horseshoes from habitation layers at **Gdańsk** (Poland) point to a contemporaneous use of horseshoes with and those without calkins, but

also those with a smooth and with a wavy edge at the end of the 12th and beginning of the 13th century. The horseshoe without calkins dates more precisely to 1200–1220. Two horseshoes with a wavy edge stand apart, dating to 1320–1410 and even after 1410 (Świątkiewicz 2012, Tab. 7, Tabl. XIII, XIV), which is more than a century later in comparison with the horseshoes published by either Drack or Clark (Fig. 4: 1). It is also noteworthy that no horseshoe was recovered from earlier habitation layers. Świątkiewicz treats the horseshoes jointly with military equipment. This is correct to a certain extent, because horses used in battle were also fitted with horseshoes, though we should not forget the fact that other horses also wore horseshoes and the horseshoe itself is not yet evidence of cavalry.

The Lusatian Ortenburg Castle in **Bautzen/Budyšin** (eastern Germany) also revealed several horseshoes, which show that examples with a wavy edge and calkins were used in the 13th century, but also horseshoes without calkins. The early use of a fullering is confirmed by a horseshoe from the 13th century, which is without calkins and with a smooth edge (Meffert 2002, 154, Abb. 89: 3–7; 90).

The town of **Sezimovo Ústí** (Czech Republic), abandoned during the Hussitic Wars, thus far revealed over 18000 iron objects, 335 of which are horseshoes dated between the second half of the 13th century and 1420. All horseshoes bear calkins and a single one a wavy edge, the latter alas without find data. Throughout the period there are horseshoes with and those without fullerings. Of the former, a single can reliably be dated to the 13th century (Krajč 2003, 100–109). This would suggest that the 13th century should be considered as the time when wavy edges were abandoned and fullerings introduced.

The habitation layers of the site at **Vokovice in Prague** (Czech Republic) that span from the beginning of the 12th to the second half of the 19th century revealed 17 horseshoes (Chmielowiec, Kašpar, Zdaniewicz 2013, 301–304, Obr. 13, 14). None of them bears a wavy edge, although we could expect it for the 12th and 13th centuries. Fullerings appear already on horseshoes from the 12th century, although horseshoes without them are concurrently used until the end, i.e. to the second half of the 19th century. A similar picture can be observed for the calkins; horseshoes with and those without calkins are in contemporaneous use from the 16th to the second half of the 19th century, while the picture for earlier centuries is

not clear. A single horseshoe from the 19th century has a clip, all earlier ones are without it.

Of the horseshoes found on the territory of the present-day **Slovenia**, nine have been selected for this article (Figs. 6–14). They correspond with the above-discussed outline of horseshoe development (Fig. 15). They also indicate the possibilities of studying their symbolic meaning and of studying the traffic and communication lines.

For the topic in question, the most important Slovenian horseshoe is the one with a smooth edge from **Pristava in Bled**, because it ranks among the earliest horseshoes in Europe (Fig. 6). It was found in 1949 while excavating an early medieval cemetery and a road that led between the graves. More precisely, the horseshoe fragment was found in the area between Graves 240 and 243, at a depth greater than the former and shallower than the latter grave located further to the south. Grave 240 was most probably dug into the edge of the road that crossed the cemetery (Pleterski 2008, 80–93, Sl. 3.53; 3.54; 3.64; 3.65; T. 39: 8), which caused the road surface to narrow down. Being unlikely that people walked and rode across graves, this leads us to infer that the horseshoe came into the ground before the road surface narrowed and, consequently, that the fragment is earlier than Grave 240.

It is not likely for the horseshoe to be an intrusive find. Firstly, it is a small, light find of a thin horseshoe that could not have sunk into the lower-lying and earlier layer due to its weight. Secondly, the fragment was found under a layer of alluvium, formed during a cataclysmic weather event that damaged the road surface and covered the cemetery (Pleterski 2008, 38–40, 90–93). This event may stratigraphically be attributed to the second half of the 7th century (Pleterski 2008, 161). It can very probably be brought into relation with the fierce storms that ravaged Italy for several days after 17 June 676 (Pleterski 2010, 149–150), the devastating consequences of which may also have been felt at Pristava (Žagar 2010).

As for grave goods, those in Grave 240 suggest that it ranks among the later graves of the cemetery's early phase, though not the latest (Knific 1983, 22–26). Its relative 'lateness' corresponds with the fact that it was – apparently because of the lack of available burial space – most probably dug into the side of the road, which occurred very probably already in the first half of the 7th century. This means that the horseshoe fragment cannot be later than the first half of the 7th century, possibly even considerably earlier.

SUMMARY AND DISCUSSION

We have indicated above that horseshoes developed in the 5th century as the next step in the evolution of the hipposandals (*Fig. 15*). There exists a link between the hipposandal and the horseshoe (*Fig. 5*), which Alvarez Rico predicted in the case of such a scenario, but there is also a formal development of horseshoes that he refuted (see above). The first horseshoes have a smooth edge and are without calkins and fullerings. The horseshoes with a smooth edge and those without the fullerings are still in use today. Horseshoes without calkins were common up to the first half of the 13th century, later their share decreased substantially.

Clark, who measured and weighed horseshoes, observed that later ones are on average larger and heavier (Clark 2004, 97–100). This could be connected with the general increase in the size and weight of animals during the Middle Ages (cf. Steuer 2000, 194). However, there have always been large as well as small hoofed animals and it would be very questionable to attempt to date horseshoes on the basis of their size without a large sample for a statistical analysis.

The question that certainly remains is why have the horseshoes with a smooth edge, without calkins and without fullerings remained in use throughout the horseshoe history. Their advantage might be seen in the slightly smaller amount of raw material needed and in a simpler and thus quicker production. On the free market, the two factors would lead to a lower price and thus wider accessibility.

The appearance of horseshoes in Late Antiquity and their spread in the area of the Roman and then Byzantine Empires would explain how the Slavs came to know the object and give it a name (see above). The find from Pristava in Bled confirms that the early horseshoes from Aldaieta (Basque Country) are not an isolated example; more such finds may be expected in the future.

The discussion on the development of the horseshoe also includes passages in the Koran mentioning iron and horses, which may suggest that the Arabs were familiar with horseshoes already in the 7th century (Lingens 2007, 15). These passages, the shape of the 'Arabic' horseshoes, but also whether they were adopted from the Byzantine Empire remains to be studied in detail.

The value of an information on the age of the horseshoe, provided by a legend from the life of Saint Eligius of Noyon (France), is to be discussed. It states that he shod a reluctant horse

(Busuladžić 2005, 253). Eligius is patron saint of goldsmiths, blacksmiths (born a few years before 590, died in 660), he was a professional goldsmith, who rose in importance at the Merovingian court (Schäferdiek 1986), and the legend could indicate the use of horseshoes in the time of his life. Unfortunately, however, his biography (*Vita Eligii episcopi Noviomagensis* in: Krusch 1902, 634–742), written not long after his death, does mention a reluctant horse (lib. II. 47), but not its shoeing. The legend on the shoeing can first be found in *Legenda Aurea*, a Late Middle Age collection of hagiographies, which cannot be taken as reliable testimony of earlier times.

As for the formal development, horseshoes with a wavy edge were introduced at the end of the 10th century. It was in use for a rather short period of time, in certain regions not persisting beyond the first half of the 13th century and in others continuing to be used in smaller numbers until the first half of the 15th century. We are as yet unable to determine either the advantage that led to its appearance or the weakness that finally led to its disappearance.

The wavy edge was certainly introduced before the calkins, the latter appearing in the mid-11th century at the latest so as to enable better traction. The picture offered by Drack's catalogue (*Fig. 4: 5*), of calkins dating already to the 10th century, is merely a consequence of his broad dates of individual examples – none of the precisely dated pieces, either from London or elsewhere, can be attributed to the 10th century.

On the contrary, Drack's collection does not offer evidence for an early appearance of fullerings; these were first made at the end of the 12th century at the latest. His catalogue mainly being composed of the horseshoes from Swiss castles, this might indicate that fullerings in Switzerland appeared later.

Individual elements of the horseshoe did not appear or disappear contemporaneously across Europe. This proves the need for establishing regional chronologies, which would more reliably show local changes through time and could most probably also reveal the changes in individual elements that remain undetected in a general analysis (for example the shape of the calkins).

I conclude with a **few remarks for the critical reader**, who will have noticed that those who advocate a late appearance of the horseshoe do not

admit earlier contexts, that those who advocate an early appearance admit all contexts and that I accept the contexts dating from the 5th century onwards, but not earlier. We all, however, base our chronologies on archaeological contexts and their reliability or lack thereof. What, then, makes my approach better than others?

When we think away all the evidence mentioned above, we are left with the triangle see – know – believe. What we see, we know; what we know, we believe; what we believe, we see – and the circle of argumentation is closed. It is very difficult to exit from it, hindered by cognitive dissonance, in spite of the necessity of such a step with the first information that does not correspond with the interpretative picture. Only by being aware of the predetermining effect of cognitive dissonance on our thinking, do we have a fair chance of keeping it at bay and exit the closed circle of argumentation.

The strategy proposed here is not one of deliberate doubt, which can quickly degenerate into a general devaluation; without believing some of

the available data, it is not possible to reconstruct past events or developments. Here is the rub: we first need to believe a piece of information to be able to arrive at a finding, after which we have to stop believing the finding so as to arrive at a new and improved one. This requires a cognitive *salto mortale*. In the case of horseshoe history, I believe that such a *salto mortale* is necessary and the study has been written with this in mind.

Translation: Andreja Maver

Andrej Pleterski
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
pleterski@zrc-sazu.si

Archäologische Notizen zu fortifikatorischen Lösungen bei frühbyzantinischen befestigten Anlagen in Serbien

Arheološka opažanja o fortifikacijskih rešitvah pri zgodnje-bizantinskih utrjenih postojankah na območju današnje Srbije

Mihailo MILINKOVIĆ

Izvleček

Članek prikazuje nekatera arheološka opažanja o sistemu gradnje in rešitvah, uporabljenih pri izgradnji zgodnebizantinskih utrjenih naselbin 6. in začetka 7. st. na območju današnje Srbije (severni Ilirik). Po kratki zgodovini raziskav in interpretacij so analizirani glavni principi zgodnebizantinskih fortifikacij z balkanskega območja. Arheološka izkopavanja so dokazala, da lahko večino aglomeracij interpretiramo kot utrjena ruralna naselja, nekatera z mogočimi dodatnimi funkcijami v povezavi z rudarstvom, metalurgijo, trgovanjem. Predstavljene so zakonitosti izbire lokacije, obrambnega sistema – izgradnja obzidij, jarkov, vhodov, stolpov ipd.

Ključne besede: Srbija, Ilirik, zgodnebizantinsko obdobje, utrdbe, obzidja, stolpi, vrata

Abstract

[Archaeological notes on the fortification solutions of Early Byzantine forts in Serbia] The article presents some archaeological notes about solutions applied in Early Byzantine fortified settlements (6th cent. – beginning of the 7th cent.) in modern Serbia (Northern Illyricum). After a short history of investigation and interpretation, the main principles of Early Byzantine fortifications located in the Balkans are considered. Most of the 'Early Byzantine fortifications' have been shown after excavation to be fortified rural settlements, with possible additional functions like mining, metallurgy, or trade at some of them. The choice of location for building a fortified settlement is analyzed, as well as the ditches, the wall layout, the manner of wall construction, the different forms of gates, towers, etc.

Keywords: Serbia, Illyricum, Early Byzantine period, fortifications, walls, towers, gates

Es mag auf den ersten Blick sonderbar erscheinen, dass ausgerechnet jene Aspekte einer speziellen Siedlungsgruppe, die im Vergleich zu den anderen besonders augenscheinlich waren – die Bestandteile ihrer Befestigungen wie Türme, Mauern oder Tore – im bisherigen frühgeschichtlichen Schrifttum keine allzu große Achtung gefunden haben. Vielleicht ist das durch die Forschungsgeschichte dieser Fundorte verursacht, da vorerst ihre Gesamtinterpretation im Fokus stand: waren es Städte, Dörfer, Kastelle

oder Refugien, wie gestaltete sich die Verbreitung dieser Anlagen, was war ihre wirtschaftliche Grundlage, wie die soziologische und ethnische Zusammensetzung der Einwohner? Andererseits wurde den Kirchenüberresten innerhalb oder in unmittelbarer Nähe der Befestigungen etwas mehr Interesse geschenkt, was durch den forschungsgeschichtlichen Diskurs bedingt war.

An dieser Stelle werden Bemerkungen zu den einzelnen Bestandteilen der frühbyzantinischen

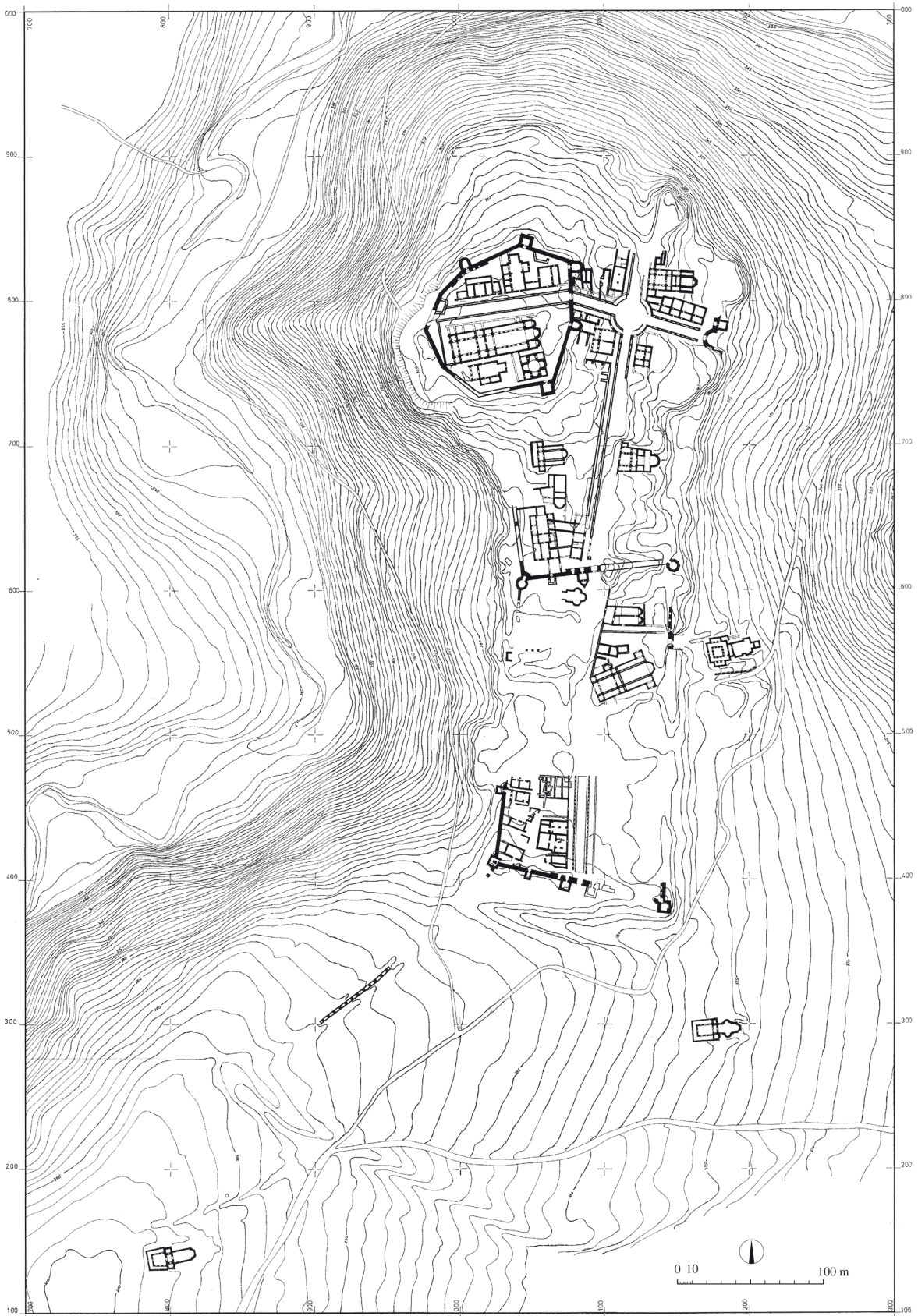

Abb. 1: Caričin Grad (*Justiniana Prima?*). Situationsplan (nach Stamenković 2013, Abb. 22).
Sl. 1: Caričin Grad (*Justiniana Prima?*). Situacijski načrt.

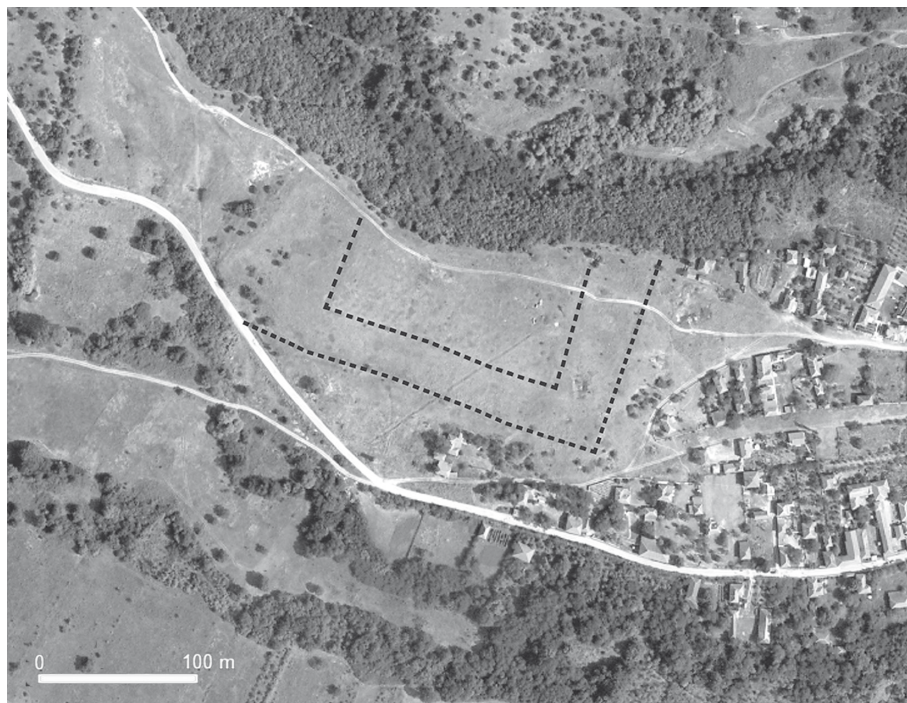

Abb. 2: Zlata-Kale. Luftaufnahme (Geoportal des Landesinstituts für Geodäsie, Serbien).

Sl. 2: Zlata – Kale. Posnetek iz zraka.

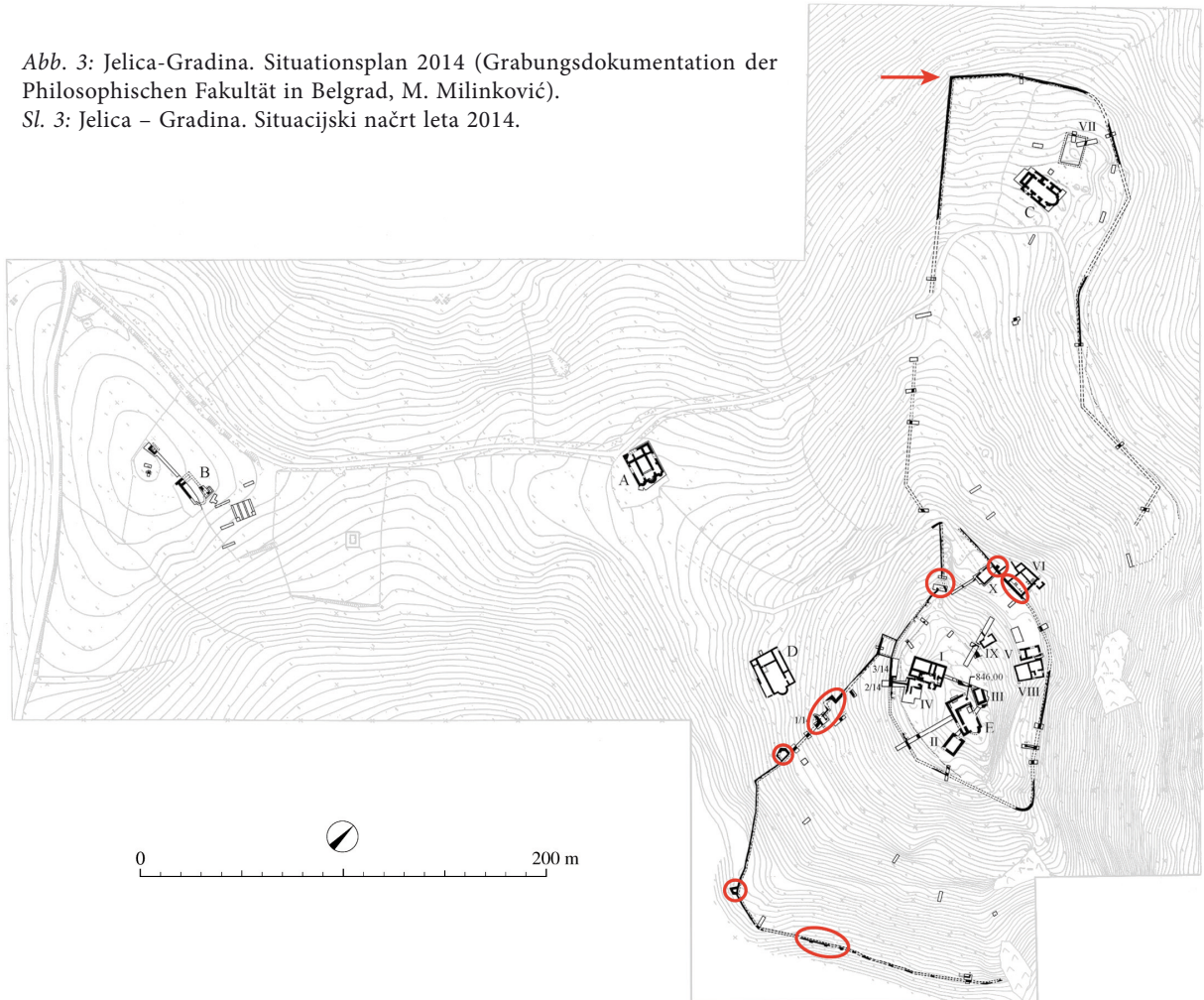
Fortifikationen im heutigen Serbien vorgelegt, zusammen mit einigen bisher unpublizierten Daten. Die Notizen beruhen bei diesem Anlass – dem Dank an Slavko Ciglonečki für sein wirksames lebenslanges Forschen – auf archäologischen Funden. Angaben aus schriftlichen Quellen werden dabei – falls überhaupt – weniger in Betracht gezogen. Eine detaillierte, auf allen Quellengattungen beruhende Gesamtbearbeitung des oströmischen Befestigungswesens im Illyricum oder auf der ganzen Balkanhalbinsel steht noch bevor. Den Grenzen und dem realen Machtbereich des Oströmischen Reiches entsprechend werden Fortifikationen aus dem heutigen Ost-Zentral-West- und Südserbien behandelt (Moesia I, Teile von Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea, Dardania, möglicherweise auch Praevalitana und Dalmatia). Der zeitliche Rahmen bezieht sich auf das 6. und den Anfang des 7. Jahrhunderts.

FORSCHUNGSGESCHICHTE UND CHARAKTER DER ANLAGEN

Das Phänomen der „frühbyzantinischen Befestigungen“ hat in Serbien und den umliegenden Gebieten (Nordillyricum) keine lange Forschungsgeschichte. Deren intensivere Erkundung beginnt

um 1980, als in der Umgebung der Stadt Novi Pazar (Südwestserbien, Gebiet des mittelalterlichen Ras) Befestigungsüberreste in Höhenlagen, durch Probegrabungen erschlossen wurden. Diese Befestigungen hatten einen durch ihre Position vorbestimmten, unregelmäßigen Grundriss, daher wurde zuerst angenommen, dass sie vorgeschichtlich oder mittelalterlich sein könnten. Durch spätere Sondierungen, seltener flächendeckende Ausgrabungen, erwies es sich, dass die ungefähr 20 fortifizierten Anlagen um Novi Pazar hauptsächlich „frühbyzantinische Befestigungen“ aus dem 6. Jahrhundert waren, einige mit einer Vorgängerphase aus dem 4., in wenigen Fällen auch aus dem 3. Jahrhundert. Nur eine kleine Anzahl der Wehranlagen hatte einen hoch – oder spätmittelalterlichen Nachfolgehorizont, die frühmittelalterlichen Benutzungsphasen an einigen Befestigungen hier außer Acht lassend. Somit bekam die frühbyzantinische Archäologie in Serbien eine wichtige Ergänzung im Forschungsgebiet: neben Caričin Grad/*Iustiniana Prima*?, wo die Ausgrabungen noch 1912 begannen, und neben der gut bekannten „justinianischen Erneuerungsphase“ am Limes, vereinzelte Ausgrabungen wie die in Bregovina ausgenommen, kamen jetzt die vielen Höhenanlagen in den Fokus. Das führte unter anderem in Serbien dazu, dass durch die archäologische Aufdeckung der kirchlichen

Abb. 3: Jelica-Gradina. Situationsplan 2014 (Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad, M. Milinković).
Sl. 3: Jelica – Gradina. Situacijski načrt leta 2014.

Überreste in den Anlagen mit der Zeit erste Einsichten in die Verbreitung des Christentums im *pagus* gewonnen wurden. Dies ist vergleichbar mit einigen Nachbarländern, in denen der Charakter der Höhenanlagen aus dem 6. Jahrhundert auch relativ spät erkannt wurde.¹

Nach der Einsicht in die wirkliche chronologische Zugehörigkeit der Befestigungen wurden im weiteren Verlauf der Forschungen die Interpretationsmodelle ohne Verzögerung umgeändert. Ein neuer Deutungsvorschlag wurde unterbreitet, nach welchem die Überreste in den schwer zugänglichen Höhenlagen von in Notzeiten benutzten „spätantiken Refugien“ stammen sollen. Diese Meinung ist stellenweise heute noch vertreten, wie auch die ansonsten für das 19. Jahrhundert typische Auffassung, dass die „Befestigungen“ zum Schutze des Straßennetzes dienten.² In einigen Fällen wurden

die Überreste von vorgeschichtlichen Befestigungen in der Spätantike tatsächlich vorübergehend als Refugien benutzt, mit spärlichen Funden und Schichtenbildung, wie vielleicht die in Vučkovića-Gradina (Westserbien),³ aber solche wurden bisher nur selten festgestellt. Die Annahme des Schutzes der Straßen durch Befestigungen im 6. Jahrhundert sollte überdacht werden, da zu erwarten wäre, dass sich das Straßen- oder Wegenetz dem neuen, in die Höhenlagen versetzten Siedlungsmuster anpasste. Obwohl es ein altes Dilemma ist, ob die Befestigung / Siedlung der Straße vorangeht oder umgekehrt, scheint im besprochenen Falle doch die Befestigung / befestigte Siedlung im Mittelpunkt gestanden zu haben, wie aus der Folge hervorgeht.

In den letzten 35 Jahren sind merkliche Fortschritte bei der Erforschung der „spätantiken/frühbyzantinischen Befestigungen“ in Serbien und in den umliegenden Gebieten – in Bulgarien,

¹ Kirilov 2007, 331–332.

² Stamenković 2013, 53.

³ Petrašinović, Ludajić 1986, 75–80.

Abb. 4: Jelica-Gradina. Luftaufnahme, von Südwesten (Milinković 2010, Abb. 285).

Sl. 4: Jelica – Gradina. Posnetek iz zraka, pogled z jugozahoda.

Bosnien und Herzegowina, Dalmatien und Mazedonien gemacht worden, die eine neue Interpretation zulassen: in der Mehrzahl waren die erwähnten „Befestigungen“ Ansiedlungen ruralen Charakters, also Dörfer, dessen Bewohner neben der Landwirtschaft sekundär auch anderen professionellen Aktivitäten nachgehen konnten, wie Handwerk, Handel, Bergbau, usw. Da die Argumentation dazu bereits vorgelegt ist,⁴ wird sie hier nur in Auszügen wiederholt. Die Anzahl der auf der Balkanhalbinsel über Tausend gehenden und kontinuierlich steigenden erfassten Befestigungen erlaubt hinsichtlich der Zahlenstärke der oströmischen Armee keine Vorstellungen von ständigen Garnisonen in den Wehranlagen. Das Fundrepertoire mit zahlreichen Gegenständen, die zum „femininen Bereich“ gehören (Schmuck, Spinnwirtel, Fingerkunkeln etc.), die Grabfunde (mit Frauen- und Kindergräbern), Werkzeug und Zubehör (Hacken, Beile, Sicheln, Wetzsteine, Schaber, Bohrer, „Rebmesser“, Schafscheren, Viehlocken, Mühlsteine usw.), mehrere Kirchenüberreste in einer Anlage, profane Bauten sowie andere Funde und Befunde zeugen von ständig bewohnten Niederlassungen – Dörfern, die befestigt und meist in Höhenlagen waren (bis zu 1502m ü.d.M., Kirchen bis 1800m ü.d.M.), was gewissermaßen ein Spezifikum des 6. /Anfang des 7. Jahrhunderts in Südosteuropa und auf der Balkanhalbinsel ist. Für eine typologisch-hierarchische Einteilung der verschiedenen Ansiedlungen und befestigten Anlagen, sowohl in Serbien als auch anderswo auf dem Balkan, auf welchem der Ruralisierungs- und Desintegrationsprozess vom 5. bis zum 7. Jahrhundert die Grenzen zwischen Stadt,

⁴ Milinković 2008, 533–557; id. 2014, 251–259.

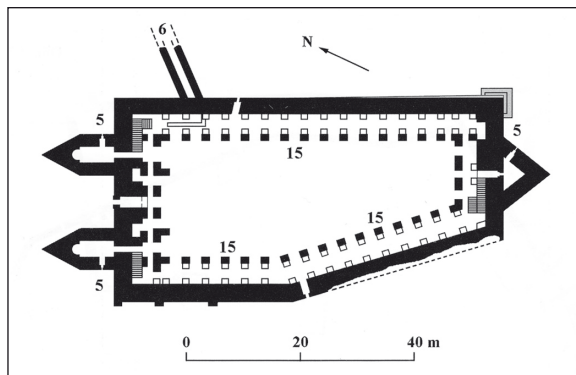

Abb. 5: Markova Mehana, Bulgarien. Grundriss der Befestigung (nach Dinčev 2006, Abb. 89).

Sl. 5: Markova Mehana v Bolgariji. Tloris utrdbe.

Dorf und Kastell fließend machte,⁵ genügt schon der Forschungsstand in den erwähnten Gebieten nicht, wie das die verfrühten und ungenügend argumentierten Versuche von Ivan Mikulčić zeigen.⁶ Mit Prospektion allein kann der Charakter einer Befestigung oder einer befestigten Siedlung nicht erschlossen werden. Es gibt in Serbien jährlich an mehreren Orten Grabungen in den erwähnten Anlagen, von denen neben Sondierungen einige systematisch sind (Caričin Grad, Jelica-Gradina, Maskare-Bedem, Brangovic-Jerinin Grad), womit sich die Lage in den letzten Jahren erheblich verbessert hat. Nur mit solchen Methoden oder mit ausreichenden geophysischen Untersuchungen kann eine Einsicht in die innere Struktur der befestigten Anlagen gewonnen werden, wie die Antwort auf die Frage, ob die Gesamtgröße einer befestigten Siedlung mit dem Grad ihrer „Urbanität“ zusammenhängt. Es könnte nämlich sein, dass die noch nicht erforschten ummauerten Vorstädte für die Zuflucht suchende Bevölkerung aus der Umgebung bestimmt waren, zusammen mit deren Viehherden.⁷

Es ist ersichtlich, dass neben befestigten Dörfern auch Siedlungen mit zentralörtlicher Funktion bestanden,⁸ die man bedingt als Städte ansprechen kann – Caričin Grad/*Iustiniana Prima*? (Abb. 1) und Zlata-Kale (Abb. 2) (beide in Südserbien), Jelica-Gradina (Abb. 3; 4) (Westserbien) und einige mehr. Im behandelten Gebiet konnten bisher keine

⁵ Popović 1982, 545–566; Köbler 1977, 137–143; Kuhn 1995, 253–259.

⁶ Mikulčić 1986, 101–122; id. 2002, 51–68.

⁷ Milinković 2008, 534–535.

⁸ Vgl. Fehn 1970; Ciglenečki 2011.

Befestigungen mit Sicherheit als rein militärisch ausgemacht werden, da u.a. auch die Grenzkastelle am Donaulimes längst ruralisiert und zivil bevölkert waren, wie das aus dem Kleinfundrepertoire klar hervorgeht.⁹ Die einzige Ausnahme könnte das Kastell in Maskare-Bedem beim Zusammenfluss der Westlichen und der Südlichen Morava sein, wovon noch die Rede sein wird. In Bulgarien sind einige Anlagen von Venzislav Dinčev auf diese Weise gedeutet worden, wie die kompakt gebaute Befestigung in Markova Mehana beim Succu-Pass, dessen zwei mächtige, im Grundriss fünfeckige Türme, der Kurtine 11m vorstanden (Abb. 5). An der südöstlichen Mauer befand sich ein massiver Turm mit dreieckigem Grundriss. Die starken in *opus mixtum* erstellten Mauern waren 2,10–2,20m breit.¹⁰ Hinsichtlich der Größe (0,18ha), der Mauerstärke, der inneren Raumverteilung und der strategisch wichtigen Lage, hat Dinčev vielleicht recht, wenn er diese Befestigung als militärische Anlage deutet.¹¹ Für einige kleinere Fortifikationen wurde die Vermutung ausgesprochen, dass sie zum Schutz des Akvaduktes von Caričin Grad dienten. Es stellt sich die Frage, Schutz vor wem: vor einheimischen Wasserdieben in einer sehr wahrscheinlich damals wie heute wasserarmen Region (weshalb hier im 6. Jahrhundert gleich zwei in Luftlinie nur 13,5km voneinander entfernte Staudämme errichtet wurden, in Zlata und in Caričin Grad) oder vor wirklichen Feinden.¹² Die überwiegende Mehrheit jedoch werden befestigte Dörfer gewesen sein.

DIE GRUNDSÄTZE DES BEFESTIGUNGSWESENS UND DER HISTORISCHE ZUSAMMENHANG

Aus der Einführung geht hervor, dass die Anlagen, obwohl befestigt, vorwiegend zivilen Charakters waren, und in ihrer Mehrzahl primär nicht für das Militär gebaut wurden. Für das Studium der einzelnen fortifikatorischen Elemente ist das nicht unwichtig. Lösungen, die bei Kastellen Anwendung fanden, werden nun auch für zivile Siedlungen in Gebrauch genommen. Grundsätzlich wäre es von Interesse, die einzelnen fortifikatorischen Elemente der Dörfer auf der einen und der zentralörtlichen

Anlagen auf der anderen Seite zu vergleichen, danach aber, was keine leichte Aufgabe ist, mit denen militärischer Anlagen; den Umstand berücksichtigend, dass in der Zeit vom 5. bis zum 7. Jahrhundert die Grenzen zwischen Stadt, Dorf und Kastell fließend waren.

Für den hier zu behandelnden Aspekt sind die wichtigsten Eigenschaften der massenweise auftretenden Anlagen (Abb. 6), die offensichtlich, wie Slavko Ciglencečki es nannte, die Siedlungsgrundeinheit waren¹³: die bevorzugte Höhenlage auf von Natur aus geschützten Positionen und dadurch ein unregelmäßiger, dem Gelände konsequent angepasster Grundriss. Bei unüberwindbaren Steilhängen wurden Mauern als unnötig erachtet und daher nicht errichtet. Es musste an Material, Zeit und Arbeitsaufwand gespart werden, da im ganzen Reich Siedlungen neu erstellt oder erneuert wurden, was die Kräfte des Imperiums aufs Äußerste anspannte. Als Baumaterial wurde meist gebrochener oder zugehauener lokaler Kalkstein verwendet, mit Kalkmörtel verbunden (*opus incertum*). Seltener, vor allem in südlicheren Gebieten oder an der Donau-Limesstrecke, errichtete man Mauern und Türme in der aufwendigeren *opus mixtum* – Technik.

In der geschichtlichen Entwicklung ihres Berufes betrachtet, gehören die oströmischen Militäringenieur im 6. Jahrhundert zu den seltenen Fachleuten im Areal der Mittelmeerzivilisationen, die noch einen „Katalog“ des Befestigungswesens, auch aus vergangenen Zeiten, in den Händen hielten, und dort vorhandene Lösungen realisieren konnten. Das Wissen der „byzantinischen“ Ingenieure beruhte auf antiken Traditionen.¹⁴ Die schriftlichen Quellen hier ausgelassen,¹⁵ weisen einige fortifikatorische Elemente, die bereits in früheren Epochen Anwendung fanden, neben offensichtlich gut durchdachten Lösungen darauf hin. Im weiteren Verlauf der Geschichte des Befestigungswesens werden sich, als Folge der Einführung von Artillerie, von Grund auf neue Prinzipien erst viel später entwickeln, bis schlussendlich die Art der modernen Kriegsführung die klassischen militärischen Bastionen und Fortifikationen sinnlos machte. So gesehen bietet das frühbyzantinische Befestigungswesen die letzte große Rekapitulation der antiken Fortifikationskunst an. Die Ansammlung von antikem

⁹ Špehar 2010, 148–154.

¹⁰ Dinčev 2006, 37, Fig. 89.

¹¹ Ebenso Ciglencečki 2009, 212.

¹² Bavant, Ivanišević 2007, 112; Ivanišević 2012, 27.

¹³ Ciglencečki 1994, 239–266.

¹⁴ Foss, Winfield 1986, 3.

¹⁵ z.B. The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy, in: Dennis 1985, 29–44.

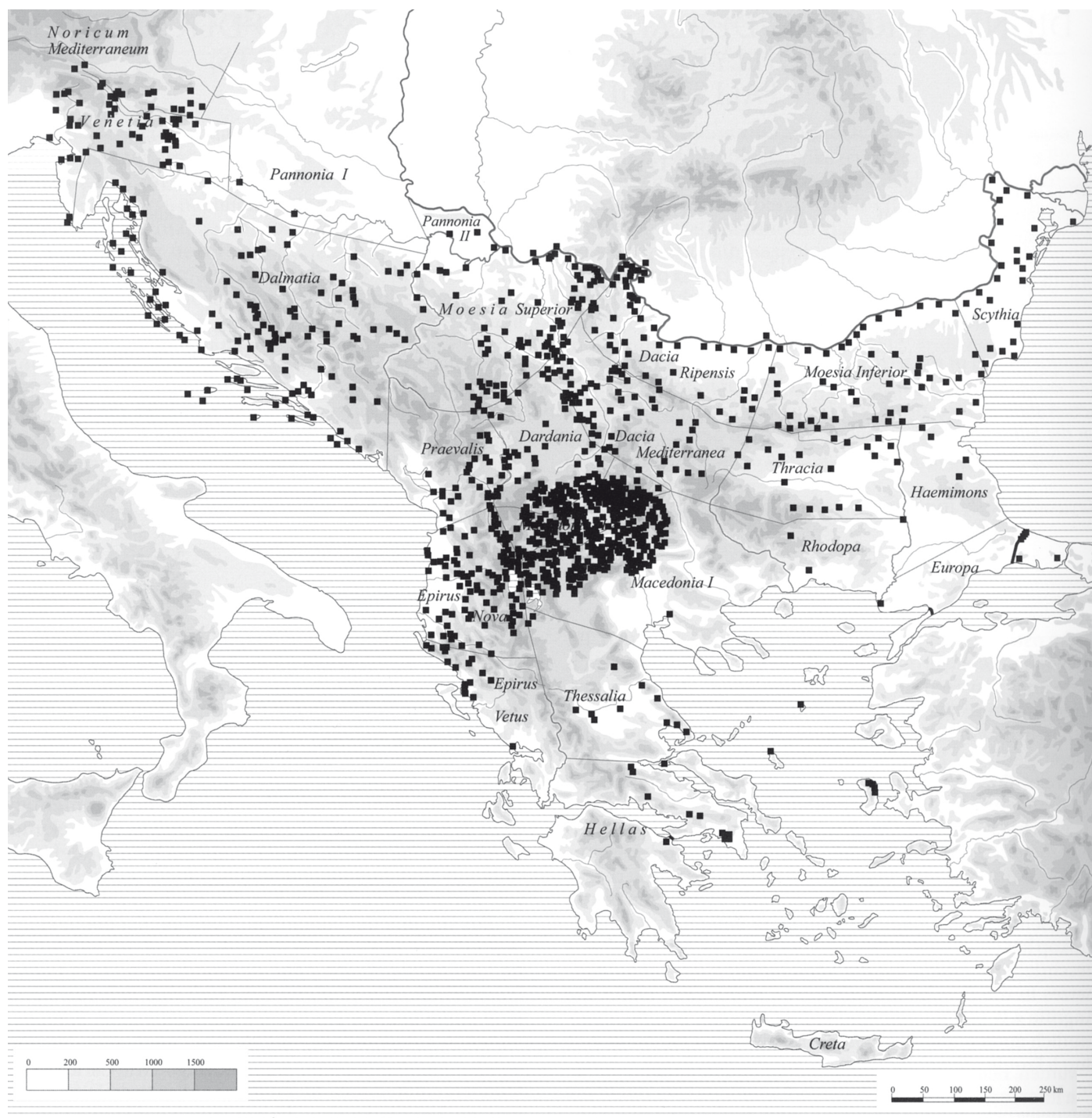

Abb. 6: Annähernde Verbreitungskarte der spätantiken und frühbyzantinischen befestigten Anlagen auf der Balkanhalbinsel und in angrenzenden Gebieten (nach Milinković 2014, Abb. 1)

Sl. 6: Približna karta razprostranjenosti poznoantičnih in zgodnjebizantinskih utrd na Balkanskem polotoku in mejnih območjih.

Wissen und Erfahrungen wurde pragmatisch den Bedürfnissen der Zeit angepasst, in welcher das Reich an mehreren Fronten gleichzeitig Krieg führte. Die unsicheren Verhältnisse, im Nord-

illyricum vor allem die Barbareneinfälle (Slawen, Awaren und andere), sind der eigentliche Grund, wieso die Siedlungen aus den Niederungen und Tallagen in unwegsame Berglandschaften versetzt

und befestigt wurden. Dabei war im Nordillyricum vor allem der Schutz der Bevölkerung wichtig, und nicht die symbolische oder ästhetische Bedeutung der Mauern.¹⁶

Enrico Zanini hat sich mit der Rolle der Architekten und ihrer Mitarbeiter im Oströmischen Reich befasst (*mechanikos, mechanopoios, architekton, technites*).¹⁷ Ihre Existenz ist auch durch epigraphische Funde überliefert, wie die eines gewissen Viktorinos, der Befestigungen im Illyricum baute.¹⁸ Andererseits wurde auf Improvisationen im Verteidigungswesen hingewiesen, auf bewaffnete Bauernverbände, Stadtmilizen usw.¹⁹ Wenn das große Bauvorhaben in einem Rahmen betrachtet wird, in dem im ganzen Reich befestigte Siedlungen zu Tausenden neu errichtet oder erneuert wurden, stellt sich die Frage, ob das alles mit verfügbaren finanziellen Mitteln aus der Reichskasse zu erreichen war, oder ob auch andere Ressourcen genutzt wurden. Es ist vorstellbar, dass die zentrale Planung und Aufsicht bei diesem großen Unterfangen in den Händen von oströmischen Militäringenieurern lag (im koordinierten Wirken mit Hof, Kommandanten und Kirche), während die Ausführung vor Ort einer Art von „Technikern“ überlassen wurde, welche in Verbindung mit Vertretern der Lokalbevölkerung, des Militärs, der Kirche und Administration die Neubefestigung der einzelnen Siedlungen oder deren Neubau leiteten. Bei den vielen neuen Siedlungen musste darauf geachtet werden, dass die Position in der Mikroregion der räumlichen Verteilung der (Rest) Bevölkerung entsprach. Ansiedlung von Neupopulation auf Reichsgebiet ist in den schriftlichen Zeugnissen nicht erwähnt, außer der der gepidischen Flüchtlinge nach 567, wie es der Dux Usdibad und andere waren.²⁰ Die Relevanz dieser Quellengattung für die Zustände im Illyricum des 6. und Anfang des 7. Jahrhunderts ist zwar fragwürdig – so sind, beispielsweise, wichtige und verbreitete Wirtschaftszweige, die archäologisch festgestellten Aktivitäten im Bergbau und der Metallurgie im Nordillyricum des 6. Jahrhunderts nicht erwähnt, was nicht heißt, dass dies die einzige große Lücke in der schriftlichen Überlieferung ist. Diese Lücken werden mit der Zeit durch die Archäologie wenigstens zum Teil geschlossen.

Zurück zur Rekonstruktion der möglichen Vorgehensweise: Die Position musste der Bevölkerung entsprechen, hinsichtlich der Entfernung zu den Weiden und Bergäckern, der Wasserversorgung usw. Zugleich durfte sich das neue, nun befestigte Dorf nicht an einer leicht zugänglichen Stelle befinden. Material musste bereitgestellt werden – Stein, Holz, Ziegel, Kalkmörtel und anderes mehr. Es kann angenommen werden, dass die Lösung dieser wichtigen Aufgaben im Zusammenwirken aller verfügbaren Kräfte in Bevölkerung, Militär, Administration und Kirche erreicht wurde. Hier soll daran erinnert werden, dass die Befestigungen auf der Balkanhalbinsel, außer an der Donau-Limesstrecke oder in Fällen der wenigen „Langen Mauern“ (Hexamilion, Anasthasius-Mauer etc.²¹), nicht in überregionalen frontähnlichen Abwehrlinien verteilt waren, wie das früher bei ungenügendem Forschungsstand angenommen wurde,²² sondern meistens einer mikroregionalen Logik folgten, was an sich ein zusätzliches Argument zugunsten der oben vorgeschlagenen Deutung der Anlagen ist (Abb. 6). Auf das Vorhandensein einer zentralen Leitung und Koordination deuten einige sich oft wiederholende Lösungen, die beim Bau der Befestigungen vorkommen. Es entsteht der Eindruck, dass die *mechanikoi, mechanopoi* und vor allem die vor Ort wirkenden Fachkräfte eine Art „Handbuch“ mit vorgefertigten Modellplänen benutzten, aus welchem sie die den lokalen Bedürfnissen und Zuständen entsprechenden konkreten Lösungen aussuchten und nötigerweise modifizierten, und die Bauarbeiten unter Mitwirkung der lokalen Bevölkerung durchführten.²³

Die Position und der Grundriss

Höhenpositionen wurden vor allem bei kleineren Siedlungen bevorzugt, da solche Lagen von Natur aus leichter zu verteidigen sind. Es kann sich dabei um Höhen von mehr als 1500m ü.d.M. handeln, aber auch um niedriger angesetzte Hügelgipfel. Diese konnten unter 500m ü.d.M. positioniert sein (die Lagen über 500m ü.d.M. sind im besprochenen Raum besser für Viehzucht geeignet), waren aber wiederum von Hängen umgeben, die auch in diesen Fällen den Zugang erschwerten

¹⁶ Vgl. Gregory 1982, 56–57.

¹⁷ Zanini 2007, 385–401.

¹⁸ Feissel 1988, 136–146.

¹⁹ Wozniak 1982, 199–209.

²⁰ Milinković 2010, 283.

²¹ Crow, Ricci 1997, 235–262; Gregory 1993, 1–151.

²² Ovčarov 1982, 19–20; Ravegnani 1983, 119; vgl. auch Dinčev 2006, 34.

²³ Vgl. Wozniak 1982, 200, 204.

Abb. 7: Đerekare-Đurđevica. Position von Südosten (Milinković 2008, Abb. 13).

Sl. 7: Đerekare – Đurđevica. Pogled na postojanko z jugovzhoda.

(„vertikale Tension“).²⁴ Dabei wurde die Position nach Möglichkeit so ausgewählt, dass die Siedlung nur von einer Seite leichter zugänglich war (über den „Sattel“), während Steilhänge den Zugang aus anderen Richtungen schwer machten. Der Einsatz von Kavallerie wäre in solchen Fällen nicht effektiv oder unmöglich. Da bei Steilhängen keine Mauern errichtet werden mussten, waren die mit Felsklippen umgebenen Bergplateaus attraktiv für den Siedlungsbau, wie das, neben anderen, durch die Anlagen in Đerekare-Đurdjevice (1470m ü.d.M.) (Abb. 7; 8) oder in Izbeg-Tupi Krš, auf 1286m ü.d.M., beide in Südwestserbien, gut bezeugt ist.²⁵

Der gleichen Logik folgend wurde bei Ansiedlungen auf Halbinseln nur die zugängliche Seite durch Mauern abgeschirmt, was in Viminatium-Svetinja am rechten Donauufer der Fall ist – das Wasser hinderte die Angreifer, näher zu kommen, nur die Landverbindung wurde dank einer Mauer mit im Grundriss rechteckigen herausgeschobenen Türmen verteidigt („horizontale Tension“) (Abb. 9).²⁶

Einige für die regionalen Verhältnisse größere und aufwendiger strukturierte Siedlungen (10–20ha Fläche oder mehr), für die eine zentralörtliche Funktion angenommen werden kann (Städte), wurden immerhin auf leichter erreichbaren Positionen errichtet, wie das die Fälle von Caričin Grad/*Iustiniana Prima*? und besonders von Zlata-Kale

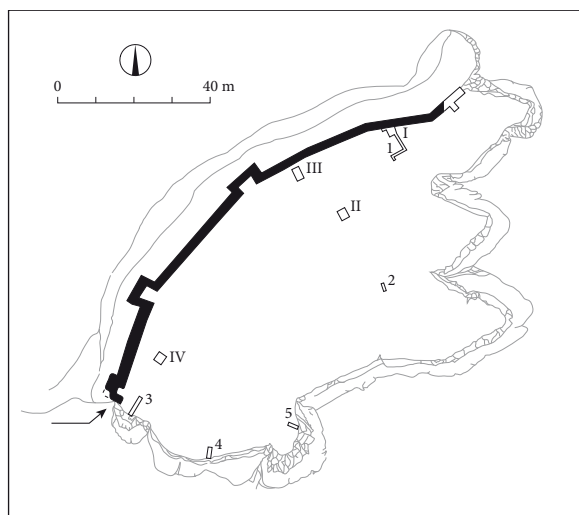

Abb. 8: Đerekare-Đurđevica. Grundriss-Skizze (nach Milinković 2008, Abb. 13).

Sl. 8: Đerekare – Đurđevica. Tlorisna skica postojanke.

in jenem Teil Südserbiens illustrieren, der von den meisten Autoren als die Heimat des Kaisers Justinian I angesehen wird (Abb. 1; 2).²⁷ Bei Gamzigrad/*Romuliana* in Nordostserbien, ebenfalls in Tallage, handelt es sich um eine Weiterbenutzung des befestigten Palastes von Kaiser Galerius, dessen Positionierung und Ausstattung ganz anderen, imperialen Repräsentationsbedürfnissen Folge leistete, was aber hier nicht das Thema ist. Der massiv befestigte Palast wurde an einer von West nach Ost abfallenden Böschung errichtet, unterhalb von Hügelgipfeln, was nicht nur die frühbyzantinischen Befestigungsregeln ignorierte (Abb. 10). Da der monumentale tetrarchische Bau schon bestand, wurde er pragmatisch weiterbenutzt – einen solchen Neubau, an dieser Stelle, hätte es im 6. Jahrhundert nie gegeben.²⁸ Beim Zusammenfluss der Westlichen und der Südlichen Morava (von wo ab der Fluss den Namen Große Morava führt), in Maskare-Bedem in Zentralserbien, ist die soweit einzige im 6. Jahrhundert neu gebaute, 130m × 130m große frühbyzantinische Befestigung im Flachland registriert worden (Abb. 11).²⁹ Der Lage entsprechend waren hier die äußeren Mauern bis zu 3m breit, was regional gesehen überdurchschnittlich ist.³⁰ Die Gründe für eine solche Platzauswahl bleiben unerschlossen, außer der offensichtlich

²⁴ Vgl. Kirilov 2007, 330.

²⁵ Milinković 1985, 47 und T. I, 52–53; Premović-Aleksić 2014, 353–354, Abb. 177, 390, Abb. 285.

²⁶ Popović 1987, 5, Abb. 2.

²⁷ Milinković 2009, 239–244.

²⁸ Milinković 2011, 138.

²⁹ Rašković et al. 2000, 13.

³⁰ Freundliche Mitteilung von Grabungsleiter Marin Bugar, Narodni muzej Kruševac.

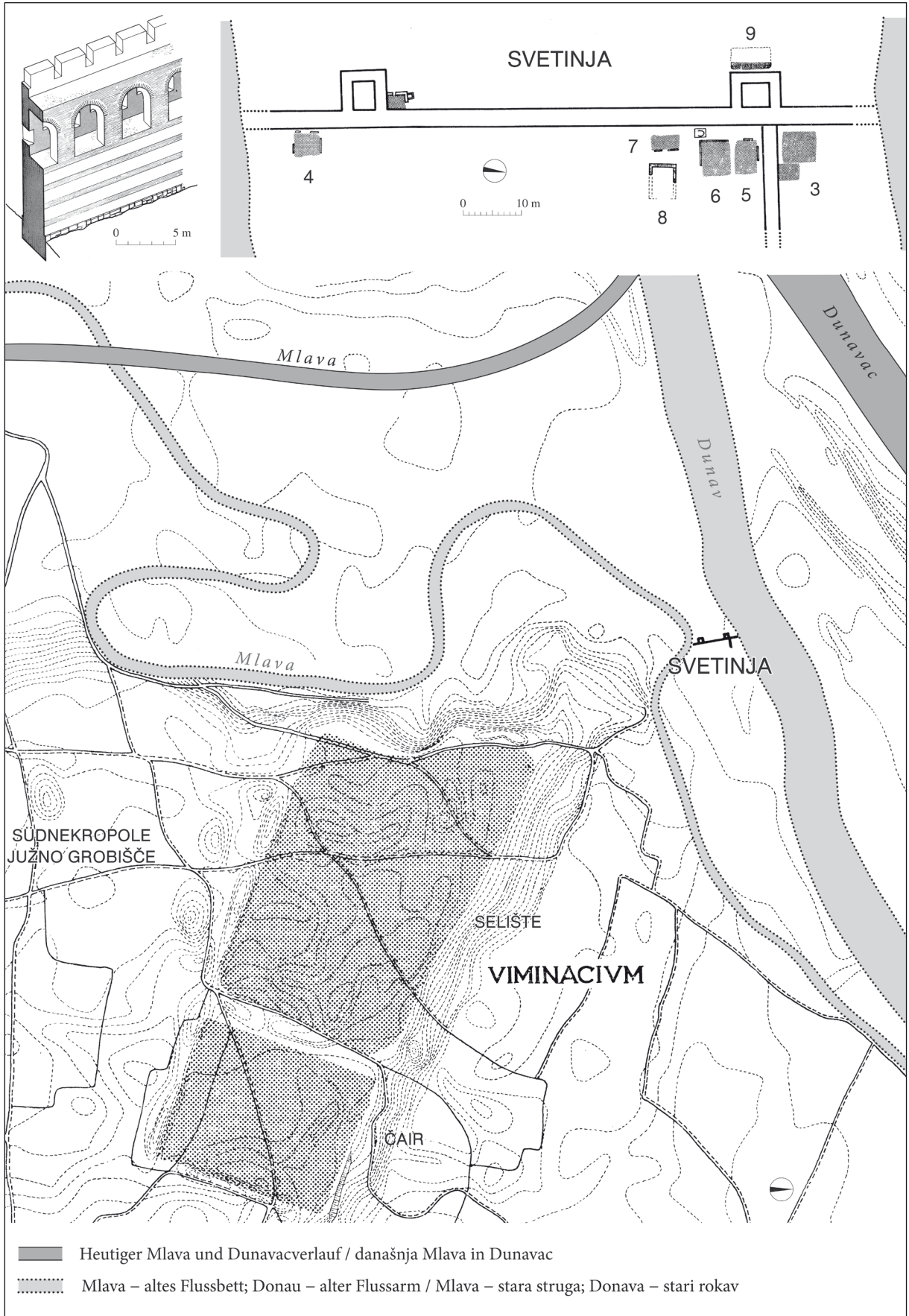

Abb. 10: Gamzigrad (Romuliana). Position von Südosten, vom Gipfel Magura (Milinković 2011, Abb. 6).

Sl. 10: Gamzigrad (Romuliana). Pogled z jugovzhoda, z vrha Magura.

Abb. 11: Maskare-Bedem. Position (Photo M. Bugar).

Sl. 11: Maskare – Bedem. Pogled na najdišče.

Abb. 9: Viminatium-Svetinja. Position, Situationsplan und Rekonstruktion der Sperrmauer (nach Popović 1987, Abb. 1, 2; Milošević 1987, Abb. 5).

Sl. 9: Viminacij – Svetinja. Lega zapornega zidu, situacijski načrt in rekonstrukcija.

strategisch wichtigen Lage. Denkbar wäre hier eine Truppenversorgung. Bis in die 40-er Jahre des 20. Jahrhunderts floss die Westliche Morava nahe der Festungsmauern. Andererseits gibt es für die Schiffbarkeit der Großen Morava im späten Mittelalter schriftliche Zeugnisse.³¹ Ob es in spät-römischer und frühbyzantinischer Zeit ähnlich war, ist ungewiss, aber nicht ausgeschlossen, besonders für leichtere Schiffe. Sollte diese Annahme richtig sein, könnte die Festung in Maskare primär für die Bedürfnisse des Heeres bestimmt gewesen sein.

Gräben und Wälle

Gräben und Wälle sind die am wenigsten erforschten Fortifikationselemente im Arbeitsbereich. Bei ungenügend untersuchten mehrschichtigen Befestigungen, wie im Fall von Juhor-Momčilov Grad,³² ist es nicht ganz sicher, zu welcher Nutzungsphase sie gehörten, weshalb einige hier nicht in Betracht gezogen worden sind, auch wenn sie mit Wahrscheinlichkeit aus der frühbyzantinischen Periode stammen. Die im 6. Jahrhundert angelegten Gräben wurden nur an einigen Stellen festgestellt (am sichersten bei einschichtigen An-

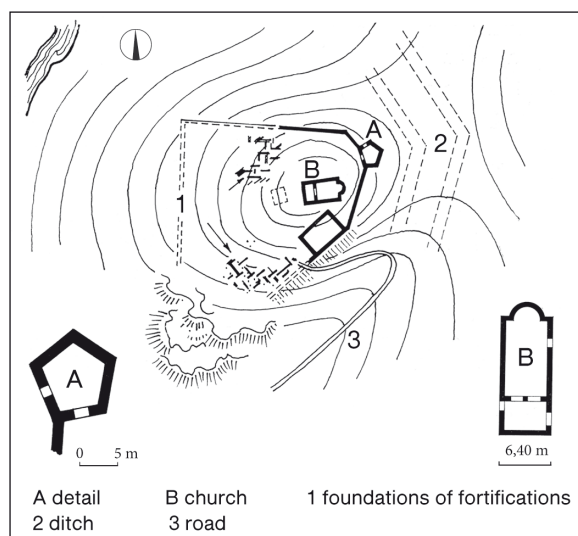

Abb. 12: Sakicol. Grundriss der Befestigung mit Gräben (nach Kondić, Popović 1977, Abb. 110).

Sl. 12: Sakicol. Načrt utrdbe z jarkom.

lagen). Das muss nicht bedeuten, dass sie nicht auch öfter ausgehoben wurden, aber wegen der Zuschüttung an der Geländeoberfläche können sie mit klassischen Methoden der Prospektion, ohne geophysische Untersuchungen oder Sondierungen, oft nicht erkannt werden. Vor der Südmauer von Caričin Grad liegt ein Graben, es werden auch weitere, 200m Richtung Süden entfernte „leichtere“

³¹ ISN 2, 300, 308; de la Brocquière (Rajičić [Hrsg.] 1950, 129).

³² Brmbolić 1986, 199–200.

Verteidigungsgürtel erwähnt.³³ Vladislav Popović und Vladimir Kondić berichten von zwei langen, parallel verlaufenden Gräben mit gegenseitigem Abstand.³⁴ Bernard Bavant und Vujadin Ivanišević schreiben über einen großen *vallum* an der Südseite, mit der Bemerkung: „Reste eines Grabens wurden ebenfalls an der Ostseite festgestellt“ (Abb. 1).³⁵ Diese Beschreibungen, die durch die neuen LIDAR-Aufnahmen präzisiert sein werden,³⁶ erinnern an die große nahegelegene, gleichzeitige befestigte Anlage in Zlata-Kale, wo ebenso Gräben und Wälle, vor allem an der leichter zugänglichen Westseite, registriert wurden,³⁷ obwohl in Zlata noch keine detaillierten Untersuchungen außer Probegrabungen im Jahr 2013 gemacht wurden.³⁸ Gräben und Wälle können vor allem bei leichter zugänglichen Befestigungen erwartet werden, wie das ja auch der Fall bei Zlata und Caričin Grad ist. Bei Höhenanlagen sind sie eventuell am Bergsattel zu vermuten. Die dominant gelegene Befestigung in Sakicol, 4km nördlich von Caričin Grad in Richtung Zlata-Kale, hatte nur von einer Seite einen leichteren Zugang („Sattel“). Gegenüber, wie das auch in anderen Fällen vorkommt (siehe unten), stand der herausgeschobene „polygonale“ Turm, hier mit unregelmäßigem fünfeckigen Grundriss. Unterhalb des Turmes, am Osthang, sind Spuren von zwei parallel verlaufenden Gräben zu vermerken (Abb. 12).³⁹ Gräben sind in der gleichen Region auch in Gornje Gradište registriert worden.⁴⁰ Die Höhenanlage in Kaludra-Kula hatte in Richtung der nördlichen Seite einen äußeren Wall aus Erde, der von den Mauern ungefähr zwischen 10m und 30m entfernt war (Abb. 32).⁴¹

Die Mauern

Die Mauern der Befestigungen wurden aus Stein gebaut, manchmal unter Verwendung von Ziegeln (*opus mixtum*). Sie sind fast ausnahmslos mit Kalkmörtel erstellt, in sehr wenigen Fällen sind

Abb. 13: Jelica-Gradina. Außenseite der nördlichen Mauer der Oberstadt (Milinković 2010, Abb. 116).

Sl. 13: Jelica – Gradina. Zunanje lice severnega obzidja gornjega mesta.

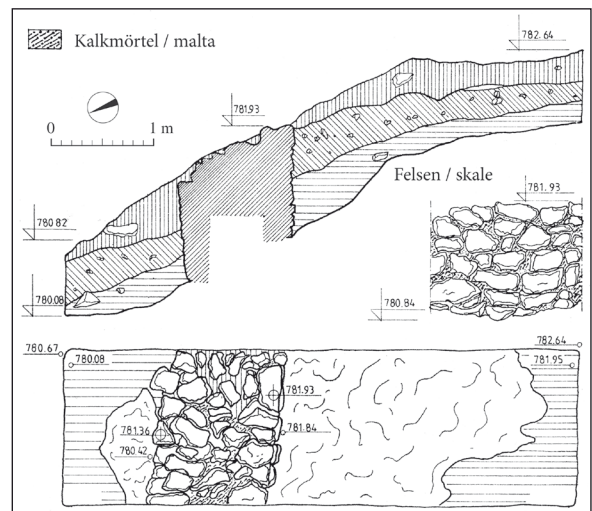

Abb. 14: Jelica-Gradina. Die Nordmauer der Nördlichen Unterstadt (nach Milinković 1988, Taf. 14).

Sl. 14: Jelica – Gradina. Severno obzidje dolnjega mesta.

Teile der Kurtinen mit Erde gebunden, als ob in Eile gebaut – vielleicht wegen Reparaturen.⁴² Ihre Bauweise besteht aus einer Verschalung, die aus größerem gebrochenen oder zugehauenen Stein zusammengesetzt war (meistens lokaler Kalkstein), und im Inneren aus einer Füllung von vorwiegend kleinerem Bruchstein, der mit demselben Kalkmörtel vermischt wurde. Die Breite der Mauern konnte zwischen ca. 0,90m und 3m variieren, dies war hauptsächlich vom Grad der Zugänglichkeit abhängig. Auf der Jelica ist ihre Breite zwischen

³³ Deroko, Radojčić 1950a, 127, Abb. 4.

³⁴ Kondić, Popović 1977, 17.

³⁵ Bavant, Ivanišević 2007, 123, 128, Abb. 2.

³⁶ Ivanišević, Bugarski 2013, 82–83; Ivanišević 2012, 13–29.

³⁷ Deroko, Radojčić 1950b, 178.

³⁸ Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad (M. Milinković), unpubliziert.

³⁹ Kondić, Popović 1977, 359, Abb. 110–111.

⁴⁰ Deroko, Radojčić 1950b, 175.

⁴¹ Popović 1984, 12, Abb. 1.

⁴² Brmbolić 1986, 201.

Abb. 15: Zlata-Kale. Die Nordmauer, Probegrabungen 2013, 2014 (Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad, M. Milinković).

Sl. 15: Zlata – Kale. Severno obzidje, sondiranje v letih 2013 in 2014.

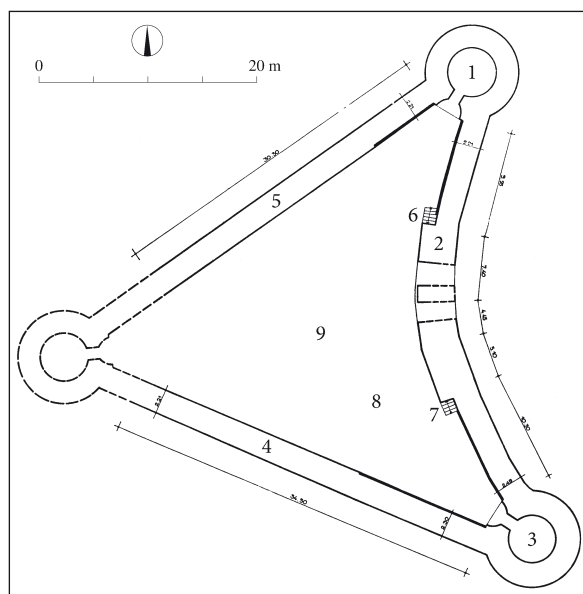

Abb. 16: Bosman, Grundriss (nach Kondić 1982–1983, Abb. 1).

Sl. 16: Bosman. Načrt.

0,96m und 1,80m angesetzt. Die Mauern sind hier stellenweise über 3m hoch erhalten (Abb. 13; 14).⁴³ In Zlata war die Südmauer beim Tor 1,89m stark, die Nordmauer an der gegenseitigen Trasse ohne Sockel 1,48m (dem steileren Hang gegenübergestellt), mit Sockel 2,08m (Abb. 15). Beide waren qualitativ in der *opus mixtum* Technik erstellt.⁴⁴

Obwohl bei profanen Bauten und Kirchen im 6. Jahrhundert in Serbien römische Spolien oft als Baumaterial vorkommen, wie das allgemein für die Spätantike üblich ist, sind sie beim Errichten der Festungsmauern und Türme eher selten vertreten. In Ravna/*Timacum Minus* in Ostserbien wurden beim Bau der Mauern vielfach Stelen und Altäre sekundär verwendet, dies aber während der dort letzten Rekonstruktion, die ins 4. Jahrhundert datiert worden ist.⁴⁵ In Viminatum-Svetinja jedoch wurden in die frühbyzantinische Sperrmauer (Abb. 9) römische Stelen, Blöcke und Ziegelsteine eingebaut, was durch die Nähe antiker Trümmer und Überreste zu erklären ist.⁴⁶ Offensichtlich waren diese in der Umgebung der neu gebauten Höhenanlagen nicht in großen Mengen verfügbar. Auf der Jelica wurden für die besseren Häuser und für Kirchen Spolien aus den Trümmern einer etwa 10km entfernten und ca. 600m tiefer gelegenen römischen Siedlung im Tal der Westlichen Morava auf 846m ü.d.M. heraufgetragen, aber während der bisherigen Ausgrabungen konnte bei Festungsmauern und Türmen keine Verwendung festgestellt werden.⁴⁷

Über die Höhe der Mauern kann spekuliert werden. Sie war u.a. von der Mauerbreite abhängig. In den meisten Fällen ist mit einer Mauerhöhe von bis zu 7–8 Meter zu rechnen.⁴⁸

In einigen Fällen wurden Fundamentalsockel festgestellt, wie in Zlata-Kale (an der Innenseite der Nordmauer 0,34 m, an der modern beschädigten Außenseite 0,285 m breit)⁴⁹ oder stellenweise auf der Jelica-Gradina (ca. 0,6 m breit),⁵⁰ was aber keine Regel war. Dort wo die Bauweise und die Position es nötig machten, wurde die Statik der Mauern durch Stützpfiler gestärkt, wofür wiederum neben anderen die Jelica-Gradina Beispiele bietet (siehe unten).

⁴³ Milinković 2010, 32–33.

⁴⁴ Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad (M. Milinković), unpubliziert.

⁴⁵ Petrović 1997, 123.

⁴⁶ Popović 1987, 6–7.

⁴⁷ Milinković 2010, 81–82, 234.

⁴⁸ Milinković 2010, 35.

⁴⁹ Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad (M. Milinković), unpubliziert.

⁵⁰ Milinković 2010, 33.

Vielfach wurde die Trasse der Mauern den Höhenkurven angepasst und so angelegt, dass sich der Mauerzug genau dort befand, wo der Hang unterhalb der Mauer steiler wurde (Bruchstelle im Geländequerschnitt). Dadurch war *extra muros* der Anstieg zu den Mauern schwerer, und die Fläche *intra muros* ebener und leichter zum Bebauen und Benutzen. Das ist gut an den Ost-Nord- und zum Teil den Westmauern der Nördlichen Unterstadt auf der Jelica ersichtlich (Abb. 3).⁵¹

In mehreren Kastellen am Donaulimes, wie Bosman, Boljetin, Ravna oder Donje Butorka sind an der Innenseite der Kurtinen Untermauerungen und Stützen von Treppen erhalten geblieben, die zu den Zinnen führten. Bei Bosman, das eine der wenigen im 6. Jahrhundert am Limes neugegründeten Anlagen ist, mit annähernd dreieckigem Grundriss, waren die Treppen zum Aufstieg auf die Mauern beidseitig des Tores angelegt (Abb. 16). Einige der Treppenaufstiege wurden durch mit Bögen verbundene Pfeilern getragen, wie in Donje Butorka.⁵² Die Untermauerungen für die Treppen waren zugleich Verstärkungen der Kurtinen.

Die Fundamente konnten auf Felsen (Abb. 14), auf gewachsener Erde (auf der Jelica Tonerde) ruhen,⁵³ auf Überresten von früheren Mauern, wie das an der Donau-Limesstrecke oft der Fall war („justinianische Erneuerung“),⁵⁴ bzw. auf vorgeschichtlichen Wehrmauern (Južac bei Sopoćani)⁵⁵ oder auf Ruinen von vorangehenden Gebäuden, wie in Viminatium-Svetinja.⁵⁶ Auf der Gradina in Pazarište (Südwestserbien) wurde beobachtet, dass die Fundamente nicht immer auf sehr solide Art und Weise gelegt wurden.⁵⁷ Es gibt keine Befestigungen, die ohne Mauern errichtet wurden, wie in Korinjski hrib, wo die von Natur aus geschützte Position nur durch Türme verteidigt wurde.⁵⁸

Die Tore

Die Tore und andere Eingänge in frühbyzantinische befestigte Anlagen im heutigen Serbien weisen verschiedene Typen auf, von denen einige

⁵¹ Milinković 2010, 36, Abb. 8.

⁵² Kondić 1984, 141–142 mit Abb. 6, 153–155 mit Abb. 11, 155–156 mit Abb. 14, 145–147 mit Abb. 8.

⁵³ Milinković 2010, 33.

⁵⁴ Kondić 1984, 134; Popović 1984, 273.

⁵⁵ Popović 1986, 115.

⁵⁶ Popović 1987, 3.

⁵⁷ Popović 1999, 75–76.

⁵⁸ Ciglencečki 2009, 217, Abb. 9.

Abb. 17: Jelica-Gradina, Oberstadt. Situationsplan 2014, Detail (vgl. Abb. 3).

Sl. 17: Jelica – Gradina, gornje mesto. Situacijski načrt leta 2014, detajl (prim. sl. 3).

Abb. 18: Zlata-Kale. Tor an der Südmauer, 2013 (Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad, M. Milinković).

Sl. 18: Zlata – Kale. Vhod v južnem obzidju leta 2013.

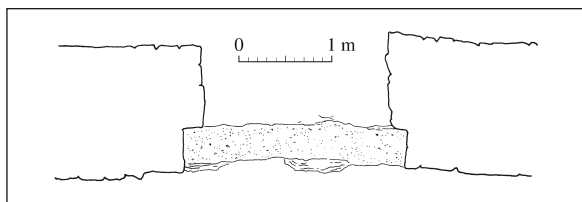

Abb. 19: Južac-Sopoćani. Tor mit hölzerner Schwelle (nach Popović 1986, Abb. 2).

Sl. 19: Južac – Sopoćani. Vhod z lesenim pragom.

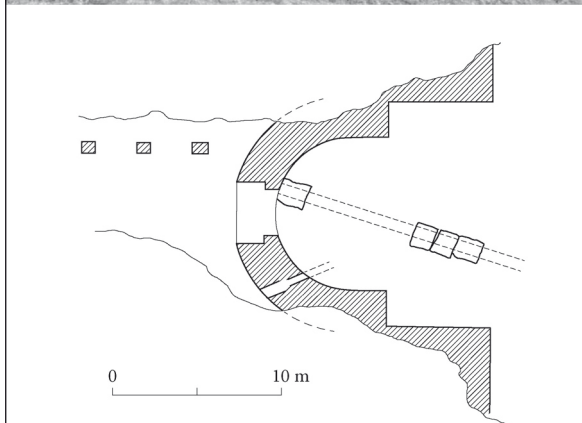

Abb. 20: Caričin Grad. Das Osttor zur Oberstadt (vgl. Abb. 1) (nach Kondić, Popović 1977, Abb. 26, 27).

Sl. 20: Caričin Grad. Vzhodna vrata v gornje mesto (prim. sl. 1).

in der Geschichte der Fortifikation nicht neu sind – von einfachen Durchgängen bis zu monumentalen Toranlagen. Das Benutzungsniveau, bzw. die Torschwellen oder Stufen der Durchgänge waren aus gestampfter Erde, wie das bei dem von Türmen flankierten 2014 entdeckten Tor in die Südliche Unterstadt der Jelica-Gradina der Fall ist⁵⁹ (Abb. 17; 25), aus Stein bzw. Stein mit Mörtelüberzug⁶⁰ oder aus breit gestrichenem, flächendeckendem Mörtelstrich, welcher anscheinend die Unterlage der einen bisher ausgegrabenen Toranlage in Zlata

war (Abb. 18).⁶¹ In Južac nahe Sopoćani (Südwestserbien) hatte der Eingang eine schlichte hölzerne Schwelle (Abb. 19).⁶²

Eine befestigte Anlage konnte zugleich mehrere Tore und Durchgänge haben, vor allem bei zentralörtlichen oder stadähnlichen Siedlungen/Städten, wie auf der Jelica und besonders in Caričin Grad, wo bisher fünf größere Tore an den Außen- und Innenmauern festgestellt wurden, darunter auch das eingelassene Osttor der Oberstadt, in monumentaler Ausführung (Abb. 20).⁶³ Es ist zu beachten, dass bei dem momentanen Forschungsstand, wegen fehlenden Untersuchungen der Mauertrassen oder ungenügendem Erhaltungszustand der Mauern, die Positionen von Toren vielfach erst ermittelt werden müssen oder nicht mehr feststellbar sind.

Einfache Tore

Als einfache Tore sind hier die breiteren Auslassungen an der Trasse der Festungsmauern benannt, wobei die Ausrichtung der Mauern nicht geändert wird. Solche Lösungen kommen oft vor, in Izbeg-Tupi Krš,⁶⁴ mit einem etwa 1,50m breiten Durchgang, in Kaludra-Kula, hier an der inneren Mauer,⁶⁵ oder bei der Befestigung Južac nahe Sopoćani (Abb. 19) (alle drei in Südwestserbien), wo der Eingang 1,96m breit war.⁶⁶ In Bregovina-Kale (Südserbien) war der Durchgang an der (inneren?) nordwestlichen Mauer 2,40m breit. Ein weiteres „einfaches“ Tor stand an der Nordmauer, und führte zum Vorraum der dreischiffigen Basilika. Es war 1,47m breit und wurde in einem nachträglichen Moment zugemauert, wie das nicht selten der Fall mit Eingängen und Durchgängen in Befestigungsmauern und Häusern im Illyricum Ende des 6. Anfang des 7. Jahrhunderts geschah (Abb. 21).⁶⁷ Nachträglich zugemauert wurde auch das Tor zur Oberstadt der Befestigung Gojin Dol-Kale bei Dimitrovgrad in Südostserbien, an der *via militaris*. Dabei wurde die Originalbreite von 3m

⁶¹ Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad (M. Milinković), unpubliziert.

⁶² Popović 1986, 116, Abb. 2.

⁶³ Bavant, Ivanišević 2006, 29, Abb. 2; Kondić, Popović 1977, 321–322, Abb. 26–27.

⁶⁴ Milinković 1985, 50, T. I.

⁶⁵ Premović-Aleksić 2014, 84–85, Abb. 146.

⁶⁶ Popović 1986, 116, Abb. 1, 2; Premović-Aleksić 2014, 147–148, Abb. 296, 214–215, Abb. 472.

⁶⁷ Jeremić, Milinković 1995, 210, Abb. 3; Milinković 2010, 78, Abb. 62–63, 99–100, Abb. 90, Abb. 103–104.

⁵⁹ Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad (M. Milinković), unpubliziert.

⁶⁰ Milinković 2010, 40–41, Abb. 20.

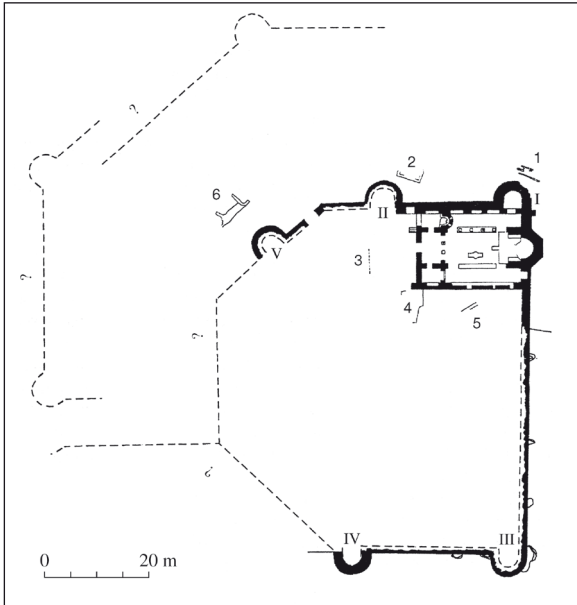

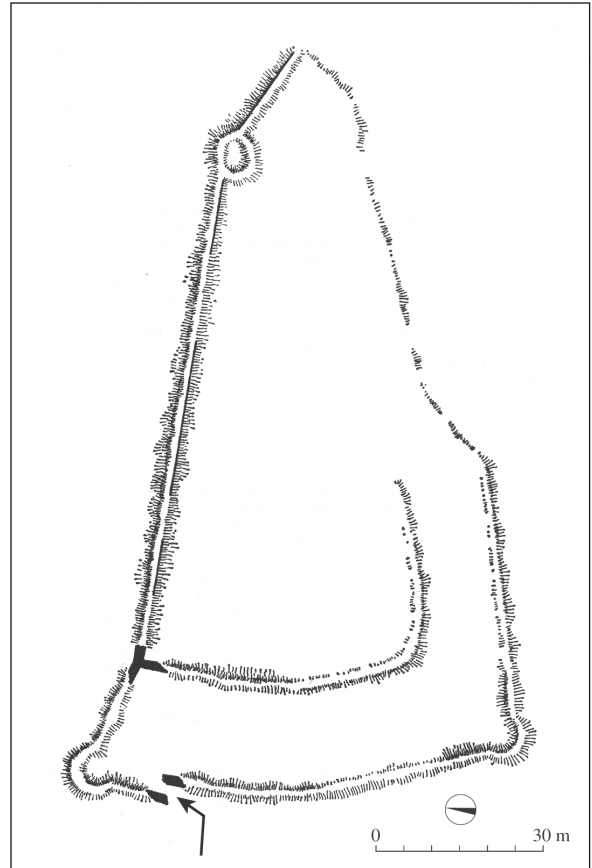
Abb. 21: Bregovina-Kale. Grundriss-Skizze (nach Jeremić, Milinković 1995, Abb. 3).

Sl. 21: Bregovina – Kale. Tlorisna skica.

Abb. 22: Šaronje-Gradovi. Grundriss-Skizze (nach Milinković 1982, Abb. 4).

Sl. 22: Šaronje – Gradovi. Tlorisna skica.

zuerst auf 1,84m verengt. In der dritten Bauphase wurde das Tor gänzlich zugemauert. Ähnlich erging es dem in der gleichen Achse gelegenen Tor zur Unterstadt des Kale in Gojin Dol.⁶⁸ Damit ist nochmals demonstriert, dass durch die Geschichte der Fortifikation Tore die Schwachstellen waren.

Tangentiale Tore

Die sog. tangentialen Tore⁶⁹ bestehen aus einer Unterbrechung in der Mauertrasse, wobei die beiden Mauerenden auseinandergespreizt wurden. Der Durchgang verlief zwischen den Mauerenden, die mehr oder weniger parallel zueinanderstanden. Diese für die Angreifer ungünstige Lösung wurde vielfach angewendet, wie das die Beispiele der Unterstadt von Šaronje-Gradovi⁷⁰ (Abb. 22), Šaronje-Gradina⁷¹ (Abb. 29), Radaljica-Gradina⁷²

(Abb. 23), Pazarište-Gradina⁷³ (Südwestserbien), Cer-Konjuša⁷⁴ (Nordwestserbien) (Abb. 24), zum Teil auch Jelica-Gradina⁷⁵ und andere zeigen. Ein tangenciales, 3,40m breites Tor befand sich an der Südmauer von Zlata-Kale, einer der größeren befestigten Anlagen des 6. Jahrhunderts in Südserbien, neben der sich ein ca. 100m langer Staudamm aus Ziegelsteinen erstreckte (Abb. 18).⁷⁶ Diese Lösung, wie das schon im Fall von Jelica aufgezeigt, wurde somit nicht nur bei kleineren Höhenanlagen verwendet. In Zlata war der Boden zwischen den beiden auseinandergespreizten Mauerenden mit einem nicht ganz ebenen Mörtelstrich versehen. Manchmal, wie im Falle des Oberen Tores zur Oberstadt der Jelica-Gradina, sind die zwei Mauertrassen unter einem Winkel gebogen und enden kurz (Abb. 17). Bei diesem ebenso 3,40m breiten Tor sind drei Stufen im Durchgang errichtet worden, dies wegen des Steilhanges, an dem sich das Tor

⁶⁸ Milinković 1986, 152.

⁶⁹ Vgl. Ivanova 2008, 118.

⁷⁰ Premović-Aleksić 2014, 334, Abb. 121.

⁷¹ Premović-Aleksić 2014, 71–72, Abb. 118.

⁷² Premović-Aleksić 2014, 45–46, Abb. 58.

⁷³ Popović 1999, 76, Abb. 28.

⁷⁴ Milinković 2011, 134, Abb. 4: 5.

⁷⁵ Milinković 2010, 40–41.

⁷⁶ Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad (M. Milinković), unpubliziert.

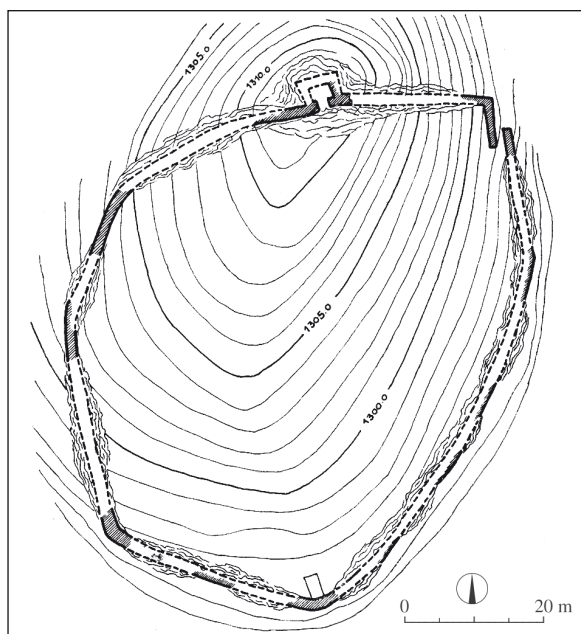

Abb. 23: Radaljica-Gradina. Grundriss (nach Kalić, Mrkobrad 1985, Taf. 1).

Sl. 23: Radaljica – Gradina. Tloris.

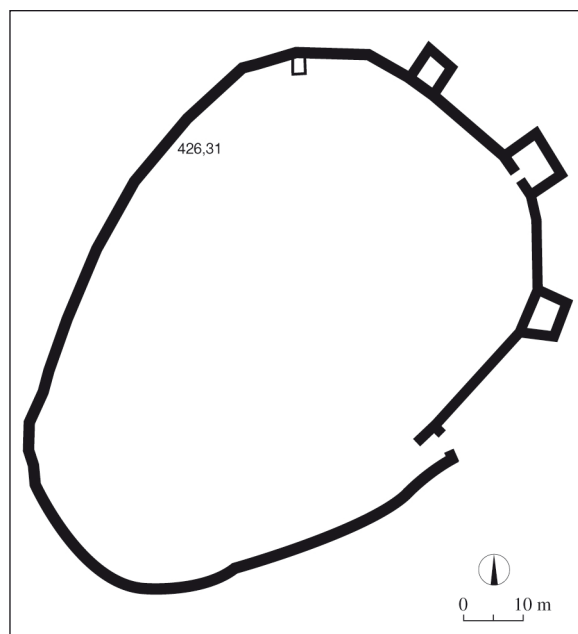

Abb. 24: Cer-Konjuša. Grundriss (nach Milinković 2011, Abb. 4/5).

Sl. 24: Cer – Konjuša. Tloris.

befand. Daraus kann geschlossen werden, dass der Eingang nicht für Wagen Transporte gedacht war, sondern dazu diente, einen schnellen Sonderzugang zur Basilika „E“ und der nahegelegenen „Residenz“ (Gebäude I–IV) zu gewährleisten. In der intensiven Schuttschicht um das obere Tor waren viele Ziegelsteine verschiedenen Formats, Dachziegel fragmente, wie auch bearbeitete Tuffsteinquader zu vermerken, die von der ehemaligen Toranlage stammen.⁷⁷

Tangential angelegte Toranlagen sind schon in der Vorgeschichte bekannt,⁷⁸ kommen aber auch im alten Griechenland zum Gebrauch, wie in Smyrna, und stellen somit ein gutes Beispiel der Weiterverwendung von Lösungen dar, die schon in der frühbyzantinischen Zeit uralt waren.⁷⁹

Mit Türmen flankierte Tore

Mit Türmen flankierte Tore waren bei frühbyzantinischen Befestigungen keine Seltenheit, wobei ihnen die herausgeschobenen Türme neben Spähmöglichkeiten, Schutz und Überwindung von „toten Winkeln“ eine gewisse Monumentali-

tät verliehen. Die flankierenden Türme konnten verschiedene Grundrisse haben, rechteckige, wie beim Tor an der Südmauer der Unterstadt von Caričin Grad und beim monumentalen Osttor der Oberstadt, oder symmetrisch fünfeckige, wie beim Südtor der Oberstadt (Abb. 1; 33; 34).⁸⁰ Dieses Tor war 3m breit, in seinem gewölbten Inneren 4,10m.⁸¹ Das soweit einzige entdeckte Tor der Südlichen Unterstadt von Jelica-Gradina war zumindest an der südlichen Seite durch einen im Grundriss fünfeckigen Turm flankiert. Ob sich auch an der Nordseite ein weiterer Turm finden wird, bleibt unklar, vor allem auch dadurch, da an der entsprechenden Trasse bereits ein Turm in der Nähe ist, der einen unregelmäßigen rechteckigen Grundriss hatte. Der Durchgang war 3m breit (Abb. 25).⁸² Dass Tore auch von im Grundriss kreisförmigen Türmen flankiert waren, bezeugt das Limeskastell in Čezava mit der Nordwestmauer, während im 6. Jahrhundert das mit zwei im Grundriss U-förmigen Türmen geschützte südöstliche Tor nachträglich zugemauert wurde, sodass nur ein schmaler Durchgang übrigblieb (Abb. 26: 4).⁸³

⁸⁰ Bavant, Ivanišević 2006, 29, Abb. 2.

⁸¹ Kondić, Popović 1977, 320–321, Abb. 23–25.

⁸² Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad (M. Milinković), unpubliziert.

⁸³ Vasić 1982–1983, 102, Abb. 9.

⁷⁷ Milinković 2010, 41.

⁷⁸ Kapuran 2009, 203, Abb. 5.

⁷⁹ Lawrence 1979, 31, Abb. 15.

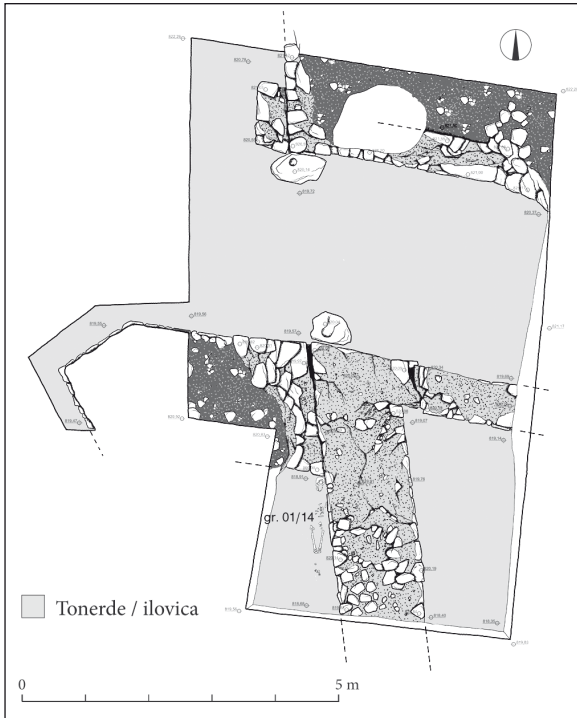

Abb. 25: Jelica-Gradina. Tor zur Südlichen Unterstadt (vgl. Abb. 3).

Sl. 25: Jelica – Gradina. Vhod v južno dolnje mesto (prim. sl. 3).

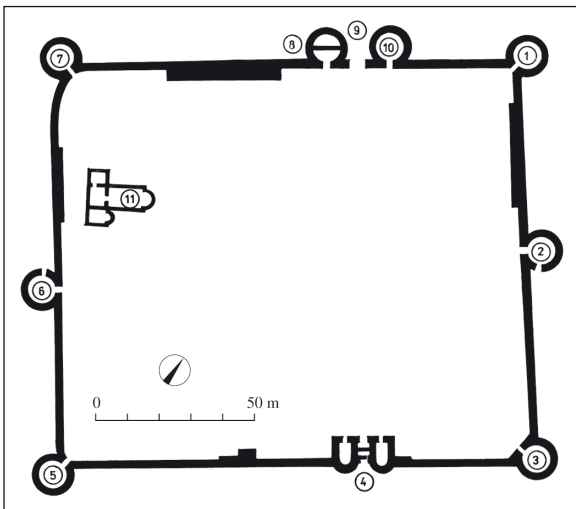

Abb. 26: Čezava. Grundriss (nach Vasić 1982–1983, Abb. 9).

Sl. 26: Čezava. Tloris.

Eingelassene Tore

Eingelassene Tore sind im heutigen Serbien nur selten festgestellt worden, in stadtähnlichen Komplexen, wie das im Grundriss halbkreis-hufeisenförmige

östliche Tor der Oberstadt von Caričin Grad/*Iustiniana Prima*?. Der Vorraum des eingelassenen Tores war 9,90m weit. Der an der Aussenseite mit Stufen versehene, zentral positionierte Durchgang war 3,13m (nach Aussen), bzw. 4m nach Innen breit.⁸⁴ Es führte über den kreisförmigen Platz in der Oberstadt zum Eingang in die Akropolis und war mit aller Wahrscheinlichkeit das Prachttor der Stadt (Abb. 20). Nach den Skizzen von Arthur Evans scheint auch Zlata ein eingelassenes monumentales Tor gehabt zu haben. Den verfügbaren Angaben (Evans, Kanitz, eigene Prospektion) stand es zwischen dem Staudamm, welcher wahrscheinlich auch als Fahrroute benutzt wurde, und dem südöstlichen Teil des befestigten Komplexes.⁸⁵

Tore in den Turmmauern

Etwas seltener, aber dennoch nicht unüblich, wurden Durchgänge in die Mauern von Türmen eingelassen, die relativ eng waren. Dabei handelt es sich um Türme mit mehr oder weniger regelmäßigem rechteckigem Grundriss. Beim momentanen Forschungsstand ist abzuwarten, ob diese Anlagen nicht auch ein anderes, breiteres Eingangstor hatten, was wahrscheinlich ist. Als Beispiel eines Durchgangs an der Seitenmauer des Turmes kann Viča-Stojkovića Gradina in Westserbien angeführt werden⁸⁶ (Abb. 27), während sich in Ravna an der Donau-Limesstrecke der Eingang an der Frontalmauer eines Turmes befand.⁸⁷ Der polygonale Turm in Sakicol in Südserbien hatte ebenso einen Seiteneingang (Abb. 12).⁸⁸

Einen besonderen Fall stellt der einzig festgestellte Turm der befestigten Anlage Južac beim Kloster Sopoćani dar, der auch einen Seiteneingang hatte. Da der Turm keinen feststellbaren Durchlass zum Inneren der Befestigung hatte, scheint der sich außen befindende seitliche Turmeingang nicht ins Innere der Befestigung geführt zu haben, außer indirekt, durch den Turm und vielleicht über eine Treppe (?).⁸⁹ Bei engeren in die Turmmauern eingelassenen Durchgängen muss auch an die Möglichkeit von Ausfallpforten/Poternen gedacht werden.

⁸⁴ Kondić, Popović 1977, 321–322, Abb. 26–29.

⁸⁵ Evans 1883; Kanitz 1892. Milinković 2009, 241, Abb. 3; Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad (M. Milinković), unpubliziert.

⁸⁶ Milinković 2010, 219, Abb. 280.

⁸⁷ Kondić 1984, 155–156, Abb. 14.

⁸⁸ Kondić, Popović 1977, 359, Abb. 110, 111.

⁸⁹ Popović 1986, 115–116, Abb. 1.

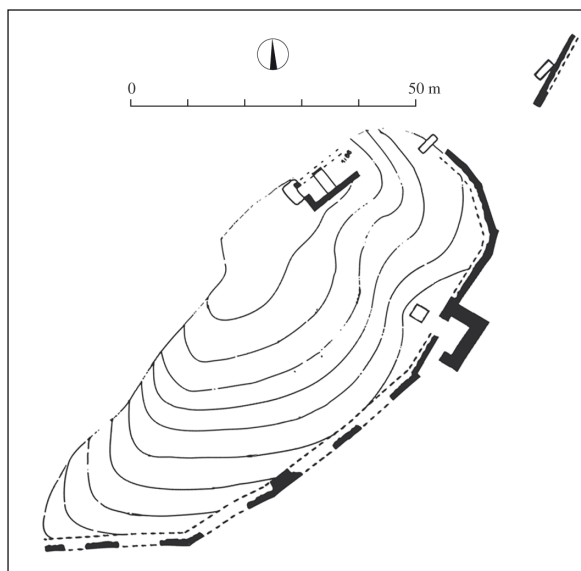

Abb. 27: Viča-Stojkovića Gradina. Grundriss (nach Milinković 2010, Abb. 280).

Sl. 27: Viča-Stojkovića Gradina. Floris.

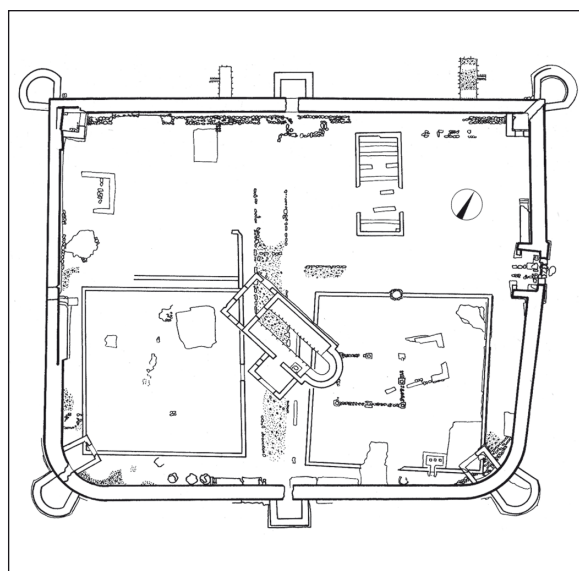

Abb. 28: Boljetin. Grundriss (Kondić 1984, Abb. 11).

Sl. 28: Boljetin. Floris.

Tore mit Innenausbau

Tore mit Innenausbau sind im besprochenen Gebiet soweit sehr selten. Das Tor an der östlichen Mauer des Kastells in Boljetin am Donaulimes hatte zwei parallel verlaufende Mauern, die unter einem rechten Winkel von der Kurtine zum Inneren gerichtet waren. Im 6. Jh. wurden diese Mauern durch je einen zu ihrer Richtung quergestellten „Pilaster“ erweitert, sodass ein Raum an der Innenseite des Tores entstand, welcher einem propugnaculum ähnelte (Abb. 28).⁹⁰ In der Nähe von Dimitrovgrad, auf dem Kale in Gojin Dol (Südostserbien), könnte eventuell das Tor zur Oberstadt im Inneren einen „Ausbau“ durch angefügte Bauobjekte gehabt haben (?), welcher aber nicht zu Genüge erforscht wurde.⁹¹

Poternen – Ausfallpforten

Poternen waren schmale Durchlässe in den äußeren Mauern, die zum Spähen, zu unbemerktem Wasserholen, Überraschungsangriffen und anderen Aktivitäten der Verteidiger genutzt wurden. Poternen treten u.a. bei Höhenanlagen auf, wie in Šaronje-Gradina in Südwestserbien, hier neben

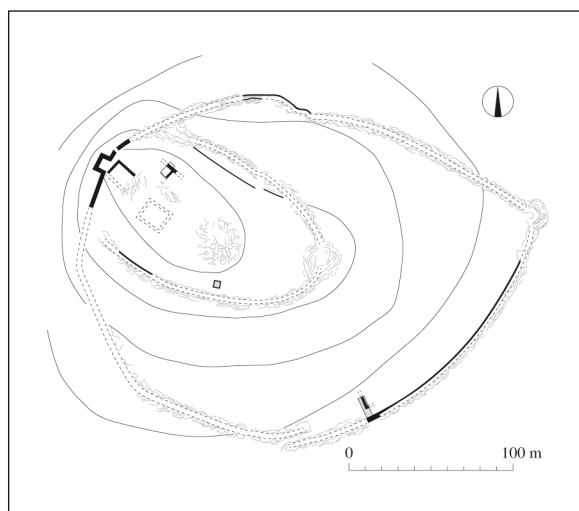

Abb. 29: Šaronje-Gradina. Grundriss (nach Premović-Aleksić 2014, Abb. 118).

Sl. 29: Šaronje – Gradina. Floris.

einem Turm gesetzt (Abb. 29).⁹² Im 6. Jahrhundert wurde am Limeskastell in Čezava das Südtor zugemauert, wobei ein sehr schmaler Durchgang gelassen wurde – mit aller Wahrscheinlichkeit eine Ausfallpforte (Abb. 26).⁹³ Es ist nicht auszuschließen, dass einige Durchgänge an den Turmmauern auch als Poternen gedient haben (siehe oben).

⁹⁰ Zotović 1982–1983, 223, Abb. 2.

⁹¹ Milinković 1986, 154–156.

⁹² Premović-Aleksić 2014, 71–72, Abb. 118.

⁹³ Vasić 1982–1983, 102, Abb. 9.

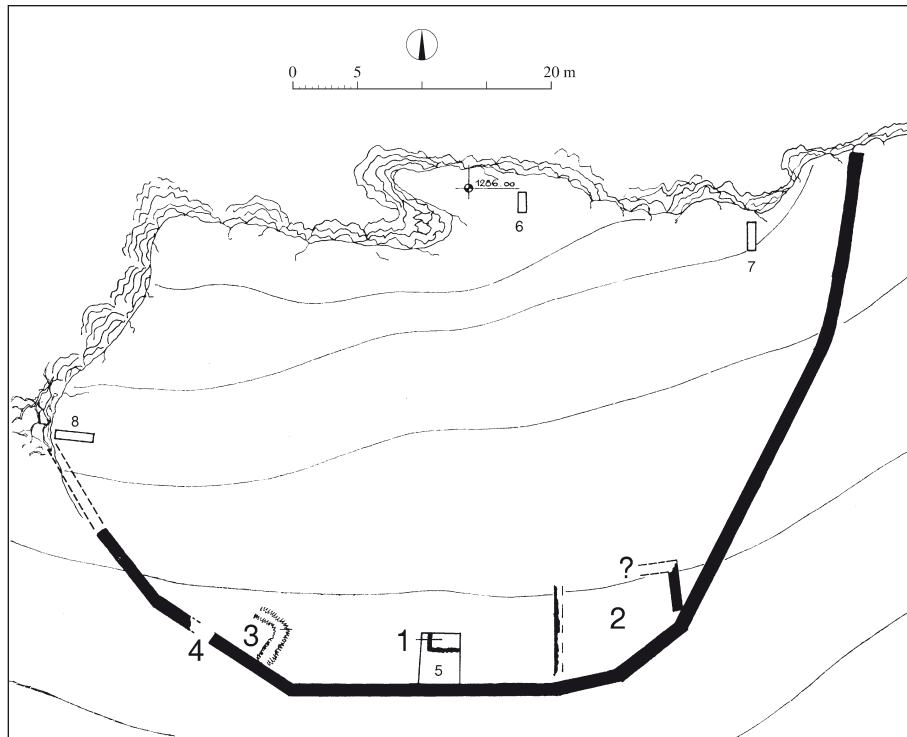

Abb. 30: Izbeg-Tupi Krš. Grundriss-Skizze (nach Milinković 1985, Taf. 1).
Sl. 30: Izbeg – Tupi Krš. Tloris.

Türme

Es gibt nur wenige Befestigungen aus dem 6. – Anfang des 7. Jahrhunderts in Serbien, bei denen keine Türme festgestellt wurden. Auch in solchen Fällen sollte vorsichtshalber der Grund vorerst in der ungenügenden Forschungslage gesucht werden, ohne die Möglichkeit von turmlosen befestigten Anlagen im Voraus auszuschließen. So wurde die Feste in Izbeg-Tupi Krš (Südwestserbien), wo keine Türme festgestellt wurden, nur durch Probeschnitte erschlossen (Abb. 30).⁹⁴ Auch in Ervence-Gradina (Hum), auf 1502m ü.d.M., wurden Mauern ohne Türme registriert, allerdings auch hier nur aufgrund von Probeschnitten.⁹⁵ Die Türme waren sowohl bei den Kastellen am Donaulimes wie auch bei den Höhen – und zentralörtlichen Anlagen vertreten, fast immer nach außen herausgeschoben. Innentürme sind bei frühbyzantinischen Befestigungen in Serbien nur selten vertreten. Die Bauweise der Türme entsprach hauptsächlich derjenigen der Mauern und war meistens ein *opus incertum*. Seltener wurden sie

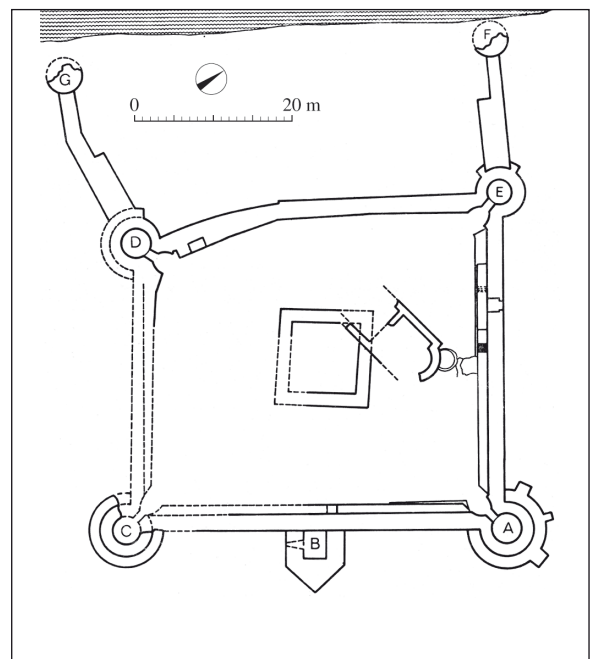

Abb. 31: Hajdučka Vodenica. Grundriss (nach Jovanović 1982–1983, Abb. 1).

Sl. 31: Hajdučka Vodenica. Tloris.

⁹⁴ Milinković 1985, 47.

⁹⁵ Premović-Aleksić 2014, 367–368, Abb. 220.

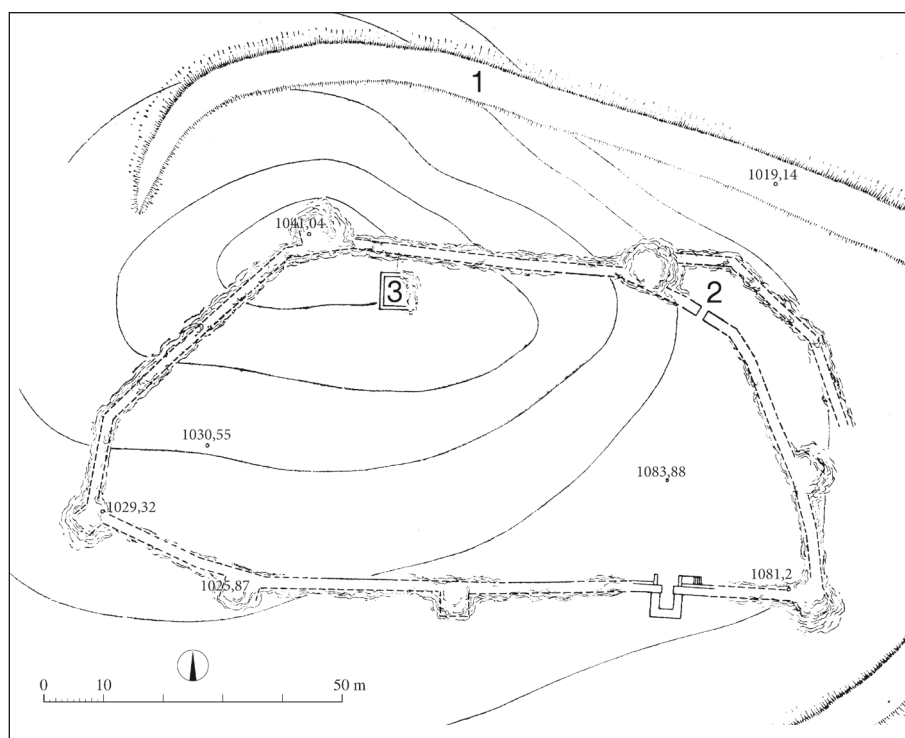

Abb. 32: Kaludra-Kula. Grundriss (nach Popović 1984, Abb. 1).

Sl. 32: Kaludra – Kula. Tloris.

in der aufwendigeren *opus mixtum*-Technik erstellt – dort, wo die Mittel dazu verfügbar waren (vor allem im Süden und am Limes). Die Positionen der Türme an den Kurtinen konnten verschieden sein – von nur einem Turm an höchstgelegener Stelle, welcher den Zutritt wehrte (Abb. 23), über Türme die bei weniger steilen Hängen näher aneinander, und bei steileren Hängen weiter auseinander lagen (Abb. 8), bis hin zu den in gleichen oder fast gleichen Abständen verteilten Türmen. Ecktürme und Tore flankierende Türme sind ebenso vertreten, wie Türme, die zugleich als (sekundäre?) Toranlagen oder Poternen dienten. Einzelstehende innere Türme hat es bei den erneuerten oder im 6. Jahrhundert neu errichteten befestigten Anlagen nicht gegeben, außer den nachträglich ummauerten spätrömischen Spähtürmen, am Donaulimes (Borgei, Mora Vagei, Mihajlovac etc.), falls diese noch ihre Funktion ausübten (vgl. Hajdučka Vodenica) (Abb. 31).⁹⁶ In einigen Fällen könnten an Mauern angelehnte innere Anbauten vielleicht auch als Türme gedeutet werden (siehe unten). Letztendlich, Türme überstiegen mit ihrer Höhe die Festungsmauern.

⁹⁶ Kondić 1984, 157–158, 138.

Im Grundriss rechteckige Türme

Türme die einen regelmäßigen rechteckigen Grundriss hatten, kommen vor allem bei den Kastellen am Donaulimes vor. Die Dimensionen des rechteckigen Turmes in Milutinovac betragen 6,40m × 4m.⁹⁷ In einigen Fällen sind die Mauern der herausgeschobenen Türme mit rechteckigem oder unregelmäßigem rechteckigem Grundriss Weiterführungen der schon bestehenden Trassen, da keine gemauerte Trennwand zwischen dem Turminneren und dem Inneren der Befestigung bestand, wie auch kein wesentlicher Unterschied in der Breite und Bauweise der Mauern. Sie sind auch bei Höhenanlagen vertreten, wie z. B. in Kaludra-Kula⁹⁸ (Abb. 32), oder in Nosoljin-Gradina (beide in Südwestserbien), wo sie an drei Stellen registriert wurden. Dabei diente der Turm an der Ostmauer in Nosoljin zugleich als Wasserzisterne, 5,90m × 7m groß.⁹⁹

⁹⁷ Kondić 1984, 137.

⁹⁸ Premović-Aleksić 2014, 84–85, Abb. 146.

⁹⁹ Kalić, Mrkobrad 1983, 22–26.

Türme mit unregelmäßigem rechteckigem Grundriss

Türme mit unregelmäßigem rechteckigem Grundriss treten oft bei Höhenanlagen auf. Auch sie sind aus gebrochenem oder zugehauenen, mit Kalkmörtel gebundenem Stein gebaut, in ähnlicher Technik wie die Mauern. Es ist fraglich, ob die Unregelmäßigkeit im Grundriss der Projektion eines pythagoreischen Rechtecks auf einer unebenen, schräg gestellten Fläche (Berghang) beruht, oder ob es sich um absichtliche Abweichungen beim Bau handelt, die einer besseren Statik der Bauobjekte dienen sollten. Nachlässigkeit und Eile könnten auch der Grund sein. Dieses Dilemma ist nicht nur auf die Unregelmäßigkeit in den Turmgrundrissen beschränkt, sondern bezieht sich auch auf andere, profane und kirchliche Bauten aus derselben Zeit.¹⁰⁰

Türme mit unregelmäßigem rechteckigem Grundriss, nicht selten der Trapezform nahe, wurden an der westlichen Mauer der Südlichen Unterstadt auf der Jelica-Gradina in zwei Fällen registriert (Dim. 7m × 5m, 4,20m × 3,60m)¹⁰¹ (Abb. 3; 17; 40; 41), oder in der Höhenanlage Radaljica-Gradina in Südwestserbien (Abb. 23), wo sich ein solcher, hier einziger Turm auf der dominantesten Stelle innerhalb des befestigten Areals befand (1316m ü.d.M.).¹⁰² Eine ähnliche Position hatte in der gleichen Region der immerhin im Grundriss regelmäßigerer Turm der Anlage in Šaronje-Gradina.¹⁰³ Nicht weit davon, wiederum in Höhenlage, befanden sich an der kurzen Westmauer in Zlatni Kamen-Krš/Duvarine zwei Türme mit ähnlichem Grundriss (einer davon annähernd trapezförmig und damit zum Teil mit dem Turm am südwestlichen Mauerzug der Südlichen Unterstadt auf der Jelica-Gradina vergleichbar), zur leichter zugänglichen Seite gerichtet, mit Dimensionen von 4,14m × 1,80m und 4,06m × 3,72–4,30m.¹⁰⁴ Ähnlich sind die Grundrisse der drei Türme in Đerekare-Đurđevica gestaltet (Abb. 8).¹⁰⁵

Türme mit fünfeckigem Grundriss

Die Türme mit herausgeschobener Spitze und fünfeckigem Grundriss zählen zu den typischen

Merkmale des frühbyzantinischen Befestigungswesens. Ein gutes Beispiel, bei dem die Türme dicht aneinandergereiht sind, ist in dieser Region die Befestigung Markovi Kuli in Vodno nahe Skopje in Mazedonien.¹⁰⁶ Auf der Donau-Limesstrecke in Serbien (in Dacia Ripensis) wird die Befestigung in Hajdučka Vodenica (mit einer Hafenanlage) als die charakteristischste für die justinianische Epoche angesehen. Die südöstliche Festungsmauer wurde durch einen fünfeckigen Turm gestärkt, welcher 8m × 7m maß und als einzig registrierter an der erwähnten Limesstrecke hervorgehoben wird (Abb. 31).¹⁰⁷ Im Grundriss fünfeckige Türme konnten wegen der gegen die Angriffsrichtung schräg gestellten Mauern einen Abpralleffekt bei Projektilen erwirken.¹⁰⁸ Besonders massiv waren die Türme, die das Südtor der Oberstadt von Caričin Grad flankierten. Der westliche Turm, welcher im Grundgeschoss drei geteilte Räume hatte, maß nach Angaben von Vladislav Popović und Vladimir Kondić ca. 11m × 8m und war in der *opus mixtum* Technik erbaut. Die äußeren Mauern des Turmes waren 1,60–1,65m breit (Abb. 33; 34).¹⁰⁹

Auch solche Türme wurden nicht immer mit regelmäßigem Grundriss erstellt, wie das durch das Beispiel von Sakicol in Südserbien, in der Nähe von Caričin grad, aufgezeigt ist (Abb. 12). Hier handelt es sich eigentlich um einen polygonalen Turm, welcher der Form des Hexaeders nahekommt.¹¹⁰ Ein im Grundriss unregelmäßiger, asymmetrischer fünfeckiger Turm befand sich an der Westmauer der Südlichen Unterstadt der Jelica-Gradina, aus gebrochenem Stein erstellt, mit Dimensionen von 6,10m × 4,78m (Abb. 3; 17).¹¹¹ Die noch unpublizierten Resultate der Grabungskampagne 2014 bezeugen, dass er hier nicht der Einzige war: direkt neben der südlichen Seite des neu entdeckten Tores zur Südlichen Unterstadt stand an der gleichen Mauertrasse ein soweit nur teilweise ausgegrabener fünfeckiger Turm (Abb. 25).¹¹²

¹⁰⁰ Vgl. Glaser 1997, 38–39.

¹⁰¹ Milinković 2010, 37–39, Abb. 16, 17.

¹⁰² Premović-Aleksić 2014, 45–46, Abb. 58.

¹⁰³ Premović-Aleksić 2014, 71–72, Abb. 118.

¹⁰⁴ Ivanišević 1990, 10, Abb. 8.

¹⁰⁵ Premović-Aleksić 2014, 353–354, Abb. 177.

¹⁰⁶ Mikulčić 2002, 190–195, Abb. 85.

¹⁰⁷ Kondić 1984, 138–140, Abb. 5.

¹⁰⁸ Velkov 1961, 147–151.

¹⁰⁹ Kondić, Popović 1977, 320–321, Abb. 23–25.

¹¹⁰ Kondić, Popović 1977, 359, Abb. 110–111.

¹¹¹ Milinković 2010, 38, Abb. 15.

¹¹² Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad (M. Milinković), unpubliziert.

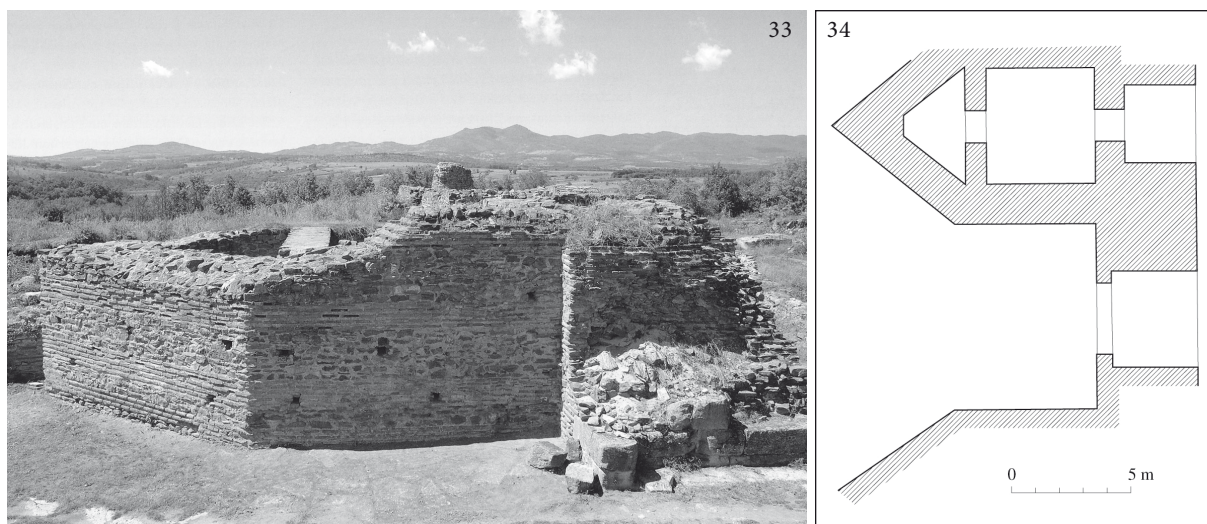

Abb. 33: Der westliche Turm beim Südtor der Oberstadt von Caričin Grad (vgl. Abb. 1).
Sl. 33: Caričin Grad. Zahodni stolp ob južnem vhodu v gornje mesto (prim. sl. 1).

Abb. 34: Das Südtor der Oberstadt von Caričin Grad, Grundriss (vgl. Abb. 1) (nach Bavant, Ivanišević 2007, Abb. 10).
Sl. 34: Caričin Grad. Načrt južnega vhoda v gornje mesto (prim. sl. 1).

Türme mit halbkreisförmigem Grundriss

Türme mit halbkreisförmigem Grundriss sind nicht oft vertreten. Als Beispiel kann der westliche Eckturm von Ravna am Limes angeführt werden.¹¹³ Ein weiteres bietet sich ebenfalls an der Donau-Limeslinie an, in Veliki Gradac/*Taliata* (Kastelldimensionen 126m × 134m), wo nach der Erneuerung im 6. Jahrhundert der nordwestliche Eckturm im Grundriss halbkreisförmig war (Abb. 35).¹¹⁴ Eine strikte Unterscheidung von im Grundriss halbkreisförmigen, hufeisenförmigen oder U-förmigen Türmen („apsidal towers“)¹¹⁵ ist aufgrund von Ähnlichkeiten manchmal nur schwer durchführbar.

Türme mit kreisförmigem Grundriss

Als Beispiele für Türme mit kreisförmigem Grundriss können diejenigen von Milutinovac (mit einem Innendurchmesser von 3,10–4m) oder Hajdučka Vodenica angeführt werden (Innendurchmesser 3,30–4m). In Hajdučka Vodenica war der östliche Eckturm durch Stützpfiler verstärkt (Abb. 31: A). Beim neu errichteten Bosman waren

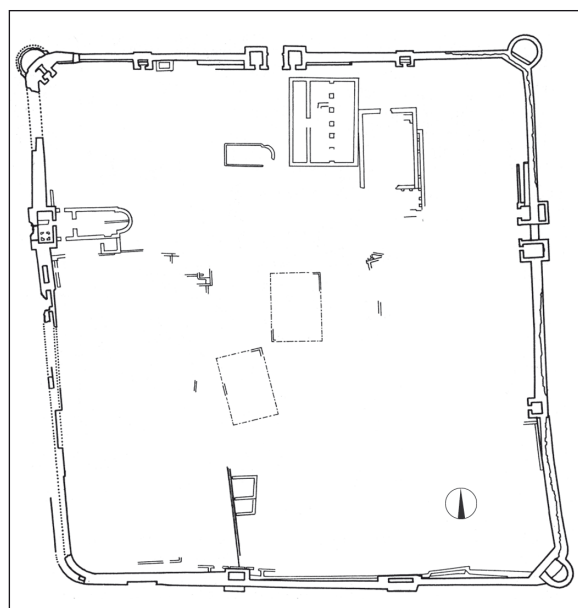

Abb. 35: Veliki Gradac (*Taliata*). Grundriss (nach Kondić 1984, Abb. 9).

Sl. 35: Veliki Gradac (*Taliata*). Floris.

die Ecktürme, wie bei den vorangehend erwähnten Kastellen, auch rund im Grundriss (äußerer Durchmesser 8,50m, innerer 4,50m) (Abb. 16).¹¹⁶ Am Limes waren solche Türme keine Seltenheit

¹¹³ Kondić 1984, 156, Abb. 14.

¹¹⁴ Popović 1982–1983, 273–274, Abb. 4.

¹¹⁵ Vgl. Lawrence 1983, Abb. 5.

¹¹⁶ Kondić 1984, 137–142.

(Slatinska Reka, Saldum, Donje Butorke, Čezava etc.), während sie im Hinterland bisher seltener registriert wurden, wie in Balajnac (Südserbien).¹¹⁷

Türme mit fächerförmigem Grundriss

Türme mit fächerförmigem Grundriss sind eine Seltenheit in Serbien. An der Limesstrecke sind sie vertreten, und zwar in Boljetin (Kastelldimensionen 50m × 60m), wobei der westliche und der nördliche Turm die Form einhielten, während der östliche und der südliche Eckturm an der Verbindung mit der hier im Grundriss abgerundeten Kurtine verbreitert wurden (Abb. 28).¹¹⁸

Türme mit U-förmigem Grundriss

Im Grundriss U-förmige Türme treten bei allen in Serbien vertretenen Befestigungen auf – bei den „Kastellen“ an der Limeslinie und bei den Höhenanlagen. In Babrež-Gaj bei Novi Pazar ist soweit nur ein im Grundriss U-förmiger, 4,90m × 4m großer Turm bezeugt, welcher an der dominantesten Stelle stand. Ähnlich wie in Radaljica, konnte er dank einer solchen Position auch als speculum benutzt werden. Die Ausgräberin geht von der Annahme aus, dass der Turm in Babrež auch den Eingang schützte (Abb. 36).¹¹⁹ Der Grundrisskizze von Đorđe Stričević folgend, besaß die befestigte Ansiedlung in Bregovina-Kale (Südserbien), mindestens fünf Türme, die im Grundriss U-förmig waren, obwohl sich die Türme IV und V dem halbkreisförmigen Plan nähern. Hier, im Süden, wurden die Wehrmauern und die Türme in der *opus mixtum* Bauweise errichtet (Abb. 21).¹²⁰

Eine besondere Untergruppe der Türme mit U-förmigem Grundriss bilden einige Ecktürme der Kastele an der Donau-Limesstrecke, die in ihrer Form kleineren Kirchen oder Kapellen ähneln. Diese Frage stellte sich vor allem im Falle von Saldum, wo der nordöstliche Eckturm eine Richtung Osten gerichtete, innen und außen halbkreisförmige Apsis hatte. Die Innendimensionen dieses Turmes betragen 6m × 4,30m (Abb. 37).¹²¹ Leider konnte diese Annahme bisher nicht mit Sicherheit

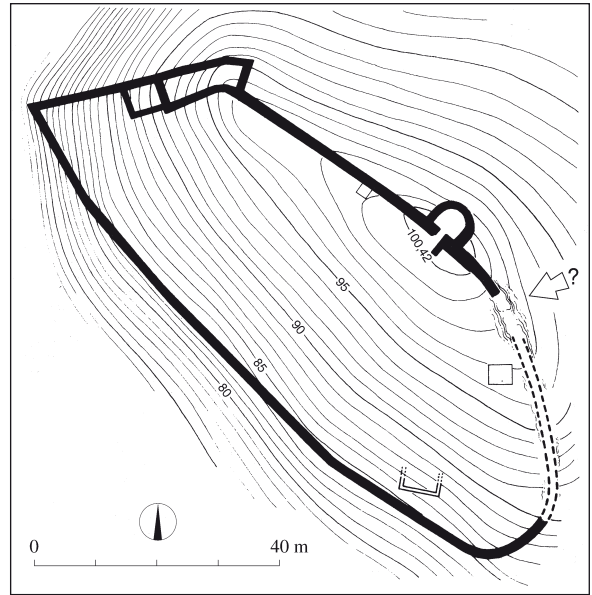

Abb. 36: Babrež-Gaj. Grundriss (nach Premović-Aleksić 2014, Abb. 318).

Sl. 36: Babrež – Gaj. Tloris.

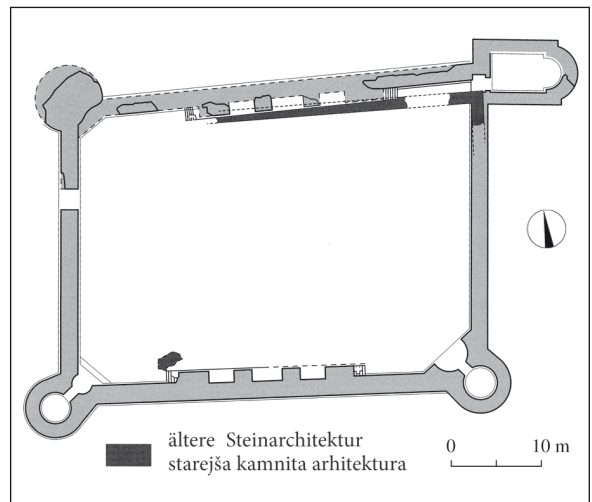

Abb. 37: Saldum. Grundriss (nach Jeremić 2009, Abb. 19).

Sl. 37: Saldum. Načrt.

beantwortet werden, wie auch in Donje Butorke mit dem 5,50m × 3,20m großen U-förmigem Turm an der südöstlichen Kurtine, der eine gegen Südosten gerichtete Apsis aufwies, oder in Ravna, wo der südliche Eckturm in Richtung Südosten im Grundriss halbkreisförmig endete.¹²²

¹¹⁷ Jeremić 1995, 187, Abb. 4.

¹¹⁸ Kondić 1984, 153–155, Abb. 11.

¹¹⁹ Premović-Aleksić 2014, 155–156, Abb. 318.

¹²⁰ Jeremić, Milinković 1995, 210, Abb. 3.

¹²¹ Jeremić 2009, 40–42, 226, Abb. 28a.

¹²² Kondić 1984, 143, Abb. 7, 145–146, Abb. 8, 156, Abb. 14.

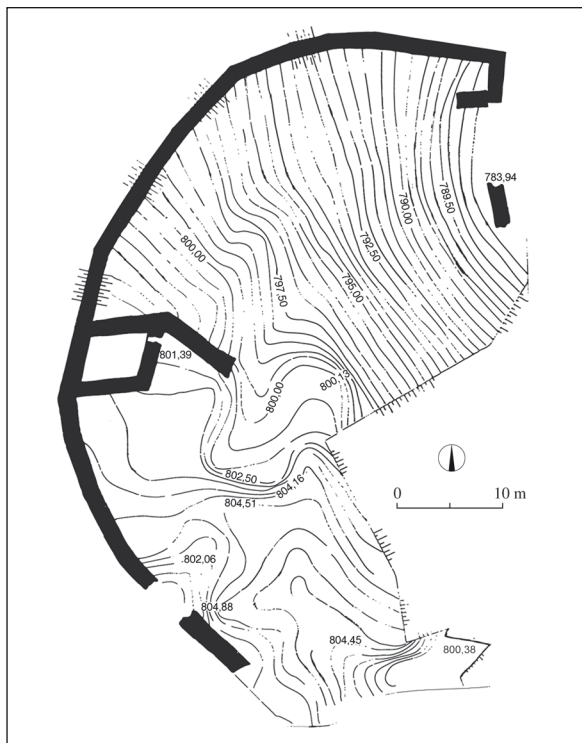

Abb. 38: Ostra-Sokolica. Grundriss (nach Milinković 2010, 273).

Sl. 38: Ostra – Sokolica. Načrt.

Türme an der Innenseite der Mauern

In der Regel waren alle hier besprochenen Türme Außentürme. In einigen Fällen jedoch wurden an den Innenseiten der Befestigungsmauern Gebäude registriert, die wahrscheinlich die Funktion von Türmen hatten. Bei der verhältnismäßig kleinen Höhenanlage in Ostra-Sokolica (Westserbien) ist ein Turm (?) mit unregelmäßigem rechteckigem, rhombischem Grundriss entdeckt worden. Er stand innerhalb der „Oberstadt“, an der Verbindungsstelle zur „Unterstadt“. Der Eingang zu diesem Gebäude wurde nachträglich zugemauert (Abb. 38).¹²³ Ein ähnliches Bauobjekt ist auch in Vrsenice in Südwestserbien festgestellt worden (siehe unten).

Stützpfeiler

Stützpfeiler wurden an die äußere Seite der Wehrmauern angelegt, um ihre Statik zu verbessern. Sie konnten in der Größe erheblich variieren, wie das die Stützpfeiler an der Nordmauer der Oberstadt

¹²³ Milinković 2010, 208–209, Abb. 273.

Abb. 39: Jelica-Gradina. Stützpfeiler an der Nordmauer der Oberstadt (nach Milinković 2010, Abb. 13).

Sl. 39: Jelica – Gradina. Opornik ob severnem obzidju gornjega mesta.

und an der Südmauer der Südlichen Unterstadt auf der Jelica demonstrieren, mit Dimensionen von 2,36m × 1,50m¹²⁴ (Abb. 39), bzw. 0,62m × 0,19m, 0,60m × 0,30m und 0,60m × 0,26m.¹²⁵ Dass solche Pfeiler auch in befestigten Bergdörfern Verwendung fanden, bezeugen die Überreste einer gemauerten Stütze in Ostrovica-Zlostup (Südwestserbien), mit 1,60m Breite und 2,05m erhaltener Länge.¹²⁶ In Donje Butorke hatte der östliche im Grundriss kreisförmige Außenturm zumindest zwei Stützpfeiler.¹²⁷

Andere Befestigungselemente

Einige Gebäude innerhalb der Anlagen hatten möglicherweise eine gemischte Funktion, unter anderem auch zur Verteidigung. Im nordwestlichen

¹²⁴ Milinković 2010, 35.

¹²⁵ Grabungsdokumentation der Philosophischen Fakultät in Belgrad, unpubliziert.

¹²⁶ Milinković 1982, 133, Abb. 2; Premović-Aleksić 2014, 420–421, Abb. 374.

¹²⁷ Kondić 1984, 145 mit Abb. 8.

Teil der Befestigung in Babrež (Südwestserbien) wurde ein längliches Gebäude festgestellt, das eine im Grundriss dreieckförmige nach außen gerichtete Spitze hatte.¹²⁸ Es kann nicht ausgeschlossen werden, dass dieser Raum auch als Turm diente (Abb. 36). Ein ähnlicher Bau, ebenso unregelmäßig rechteckig im Grundriss, befand sich auf der Pešter-Hochebene in Südwestserbien, in Vrsenice. Hier ist er als „Hauptturm“ gedeutet worden.¹²⁹ Bei Deutungsversuchen von Gebäuden, die direkt an die Innenseiten der Kurtinen angelehnt sind, manchmal aneinander, sollte Vorsicht geboten sein, denn eine solche Anordnung kann bei Befestigungen des 6. Jahrhunderts vorkommen (vgl. Markova Mehana, Abb. 5. Einzelstehende, an günstigen Positionen errichtete Bauobjekte könnten hingegen in nähere Betrachtung gezogen werden.

Hindernisse durch künstliche Seen

Die zwei einzigen registrierten Staudammüberreste aus der frühbyzantinischen Zeit in Serbien sind schon seit Langem bekannt, haben aber im Unterschied zu den Kirchen und der Bauplastik erst in neuerer Zeit Aufmerksamkeit erlangt, besonders in Zlata, wo nach 2013 durchgeführten Messungen die Länge der Staudammmauer etwa 100m betrug, vielleicht auch etwas mehr, da sie im nördlichen Teil nur unterirdisch erhalten ist (siehe oben). Was bisher kaum in Erwägung gezogen wurde, ist der Umstand, dass durch die künstlichen Seen oder Teiche an der Ostseite von Caričin Grad und an der Südseite von Zlata-Kale die Zugänglichkeit nicht unerheblich erschwert wurde. So konnten diese Gewässer neben nützlichen (Wasserversorgung für Äcker, Gärten und Vieh, Fischzucht) auch eine verteidigende Funktion gehabt haben.

SCHLUSSBEMERKUNGEN

In den vorgelegten archäologischen Bemerkungen und Notizen zu frühbyzantinischen Befestigungselementen auf dem Territorium des heutigen Serbien ist auf die wichtigsten Erscheinungsformen eingegangen worden, ohne Anspruch auf Vollständigkeit und die Angaben aus den schriftlichen Quellen – die Funde und Befunde beruhen auf archäologischen Ausgrabungen. In

der Einführung sind die wesentlichsten Momente in der Forschungsgeschichte festgehalten worden, mit der angebotenen Deutung der Anlagen, die in ihrer Mehrzahl als befestigte Dörfer interpretiert werden. Für eine solche Interpretation sind die Argumente schon vorgetragen worden, worauf hier kurz Bezug genommen wird. Die Bevölkerungszusammensetzung in den Anlagen, die wirtschaftliche Grundlage, die sprachlichen, kulturellen und religiösen Aspekte usw. werden hier nicht näher behandelt. Im Fokus stehen Bemerkungen zu den einzelnen Elementen der befestigten Anlagen, vom Donaulimes bis Südserbien. Dabei sind einige gemeinsame Merkmale in der Platzauswahl und der Bauweise nicht zu übersehen: Errichtung auf schwer zugänglichen Höhenlagen, die von Natur aus leicht zu verteidigen sind, konsequente Anpassung des Festungsgrundrisses an das Gelände, Benutzung der Bautechnik *opus incertum* und *opus mixtum*, Anpassung der Mauerbreiten und der Turmverteilung an den Grad der Zugänglichkeit, Vermeiden von Innentürmen, Wiederholung von Lösungen für Tore (tangente Tore, Eingänge durch Seitenwände der Türme, durch im Grundriss fünfeckige Türme flankierte Toranlagen usw.), wie auch die fünfeckigen Türme selbst, symmetrisch oder asymmetrisch, neben den anderen Turmformen, vor allem denjenigen mit unregelmäßigem rechteckigem Grundriss (Abb. 8; 23; 24; 40; 41; 42). An einigen Orten wurde festgestellt, dass in Eile und nicht immer solide gebaut wurde, trotz der Tradition, des technischen Wissens und des fortifikatorischen Raffinements – als Tribut für die riesigen Ausmaße des imperialen Bauvorhabens in der Regierungszeit von Anasthasius und vor allem Justinian I¹³⁰ aber auch danach, bis zum vorübergehenden Untergang des Oströmischen Reiches auf dem Gebiete des heutigen Serbien um 614/615. Dieser ist durch den Abbruch des Münzlaufes und oft durch abschließende Brandhorizonte manifestiert.¹³¹ Letztendlich hat es sich gezeigt, dass die „materiellen“ Maßnahmen eines Imperiums (in diesem Falle Mauern¹³²) nicht immer genügen, um die fremden Gruppierungen fernzuhalten und vor Einfällen, Plünderungen und Landnahme Schutz zu gewähren. Vielleicht haben die befestigten Siedlungen, vor allem die Höhenanlagen, das Leben der romanisierten Bevölkerung nördlich der Jireček-Linie dennoch verlängert, wenn man

¹²⁸ Premović-Aleksić 2014, 155–156, Abb. 318.

¹²⁹ Popović, Bikić 2009, 49–51, Abb. 32.

¹³⁰ Vgl. Wozniak 1982, 205, 207.

¹³¹ Milinković 2010, 228.

¹³² Lawrence 1983, 188.

Abb. 40: Jelica-Gradina. Turm an der südwestlichen Mauer der Südlichen Unterstadt (nach Milinković 2010, Abb. 16).
Sl. 40: Jelica – Gradina. Stolp v jugozahodnem obzidju južnega doljnega mesta.

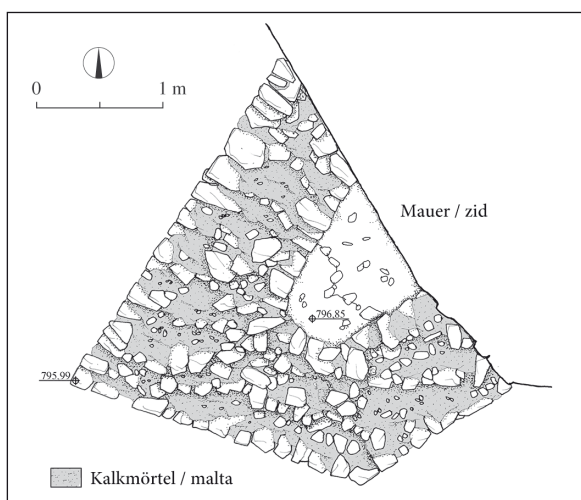

Abb. 41: Jelica-Gradina. Turm an der südwestlichen Mauer der Südlichen Unterstadt. Grundriss (nach Milinković 2010, Abb. 17).

Sl. 41: Jelica – Gradina. Tloris stolpa v jugozahodnem obzidju južnega doljnega mesta.

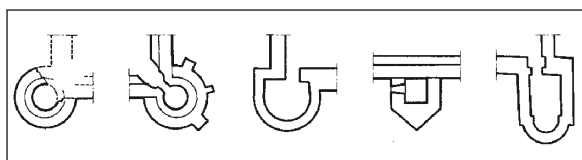

Abb. 42: Wichtigste Turmformen am Eisernen Tor, Donaulimes (nach Kondić 1984, Abb. 2).

Sl. 42: Značilne oblike stolpov v Železnih vratih na donavskem limesu.

die heute fast ausgestorbenen Aromunen oder Cincaren in Betracht zieht.

Die vorgeführten Beispiele sind auf dem Gebiet des heutigen Serbien loziert, mit anderen Worten im Nordillyricum, am Limes und in seinem „Hinterland“. Das heutige Nordserbien war in dieser Zeit

fast ausnahmslos Barbaricum (Srem, Bačka, Banat). Dabei war der Limes die einzige organisierte Verteidigungslinie im ganzen Gebiet, obwohl die Bewohner der Kastelle längst auch zivil waren. Es gab keine weiteren befestigten Verteidigungsgürtel im „Hinterland“, bis vor den Isthmus oder Konstantinopel. Das oströmische Heer hätte solche „Fronten“ nur schwer verteidigen können. Dazu wären sie, außer in der Nähe der Hauptstadt oder auf dem Isthmus, militärisch gesehen eher sinnlos, denn sie konnten umgangen oder durchbrochen werden.

Die befestigten Anlagen wurden nach ganz anderen Prinzipien verteilt, einer mikroregionalen Logik folgend, die der lokalen Bevölkerung entsprach. Fundstellen wie Maskare-Bedem, die ausnahmsweise im Flachland errichtet wurden, könnten mit dem Heer in Verbindung gestanden und der Positionierung nach seinen Bedürfnissen entsprochen haben. Die Art und Weise ihrer Erbauung lässt erahnen, dass in den befestigten Anlagen mit verhältnismäßig kurzen Belagerungen durch Barbaren gerechnet wurde, dies wegen deren Problemen mit der Versorgung und aus anderen Gründen.¹³³ Berittene Einheiten mussten absteigen, wenn sie sich den Mauern der Höhenanlagen nähern wollten. In solchen Fällen werden sich die Einwohner zum guten Teil selber verteidigt haben, auf die Hilfe des Heeres konnte wohl nicht immer Verlass sein. Trotzdem, es scheint, dass die meisten der befestigten Dörfer aus dem 6. Jahrhundert in einem Zusammenwirken der imperialen Zentralmacht in Konstantinopel mit der Lokalbevölkerung entstanden und am Leben blieben, denn die Erneuerung brachte sicherlich manche Vorteile mit sich (Handwerk, Handel, erneuerter Münzverkehr usw.), sowohl für die verbliebenen Romanen als auch die Anhänger anderer Völkerschaften, die zusammen mit ihnen siedelten, darunter Germanen (vor allem Gepiden nach 567). Offensichtlich war die Erneuerung ohne Abwehrmauern und Auswahl von neuen geschützten Höhenpositionen undenkbar, was historisch bedingt war (Völkerwanderungszeit). Dabei griffen die oströmischen Ingenieure auf alte und bewährte Lösungen zurück, die noch aus der Vorgeschichte oder frühen Antike stammen, wie das durch die sog. tangentialen Tore dokumentiert ist. Einige Neuerungen ausgenommen, hat sich die Art der Kriegsführung im Grunde nicht wesentlich geändert. Neue Waffen von größerer Wichtigkeit, die bei einer Belagerung hätten Verwendung finden können, gab es im 6. Jahrhundert nicht, vor allem

¹³³ Lawrence 1983, 194–195.

- bei den Barbaren, trotz aller Überläufer und Gefangenen. Gewissermaßen könnte man auch anhand der vorgeführten Beispiele das frühbyzantinische Befestigungswesen als eine Weiterentwicklung des alten griechischen betrachten, in welcher nicht nur Wiederholungen vorkommen, sondern auch neue, originelle und pragmatische Lösungen vorgeführt werden, die den konkreten Bedürfnissen einer Mikroregion und deren Population entsprachen. An den Ausmaßen gemessen war die oströmische, vor allem die justinianische Erneuerung und Neugründung der befestigten Ansiedlungen eines der größten solcher Unternehmen in der Geschichte der letzten 15 Jahrhunderte und dadurch auch die größte Vorlage des angesammelten fortifikatorischen Wissens am Übergang von der Antike zum Mittelalter.
- BAVANT, B., V. IVANIŠEVIĆ 2006, *Iustiniana Prima-Caričin Grad*. – Leskovac.
- BAVANT, B., V. IVANIŠEVIĆ 2007, Iustiniana Prima (Caričin Grad) – eine spätantike Stadt vom Reissbrett. – In: U. Brandl, M. Vasić (Hrsg.), *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*, 108–129, Maniz.
- BRMBOLIĆ, M. 1986, Ranovizantijsko utvrđenje na Juhoru (Fortification paléobyzantine sur les versants de Juhor). – *Zbornik Narodnog muzeja Beograd* 12/1. Arheologija, 199–216.
- CIGLENEČKI, S. 1994, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien. – *Arheološki vesnik* 45, 239–266.
- CIGLENEČKI, S. 2009, Justinijanovo utvrđivanje Ilirika (Justinian's Fortification of Illyricum). – *Archaeologia Adriatica* 3 (2011), 205–222.
- CIGLENEČKI, S. 2011, Von römischen Städten zu spätantiken Höhensiedlungen zentralörtlichen Charakters. – In: J. Macháček, Š. Ungerman (Hrsg.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Studien zur Archäologie Europas 14, 183–195.
- CROW, J., A. RICCI 1997, Investigating the hinterland of Constantinople: interim report on the Anastasian Long Wall. – *Journal of Roman Archaeology* 10, 235–262.
- DENNIS, G. 1985, *Three Byzantine Military Treatises*. – *Dumbarton Oaks Texts* 9, Washington, D.C.
- DE LA BROQUIÈRE = M. Rajičić (transl.), *Putovanje preko mora (Le voyage d'outremer de Bertrandon de La Broquière ...)*. – Biblioteka Istoriskog društva N.R. Srbije (Beograd 1950).
- DEROKO, A., S. RADOJČIĆ 1950a, Otkopavanje Caričina grada 1947 godine. – *Starinar* n. s. 1, 119–140.
- DEROKO, A., S. RADOJČIĆ 1950b, Vizantiske starine u Jablanici i Pustoj Reci. – *Starinar* n. s. 1, 175–181.
- DINČEV, V. 2006, *Rannovizantijskite kreposti v B'lgarija i s'ednite zemi (v diocezite Trakija i Dakija) (Early Byzantine Fortresses in Bulgaria and its Neighbouring Territories (In the Dioceses of Thracia and Dacia))*. – *Razkopki i proučvanija* 35.
- EVANS, A. 1883, *Antiquarian researches in Illyricum* I, II. – Westminster.
- FEHN, K. 1970, *Die zentralörtlichen Funktionen früher Zentren in Altbayern. Raumbindende Umlandbeziehungen im bayerisch-österreichischen Altsiedelland von der Spätlatènezeit bis zum Ende des Hochmittelalters*. – Wiesbaden.
- FEISSEL, D. 1988, L'architecte Victôrinus et les forifications de Justinien dans les provinces balkaniques. – *Bulletin de la société nationale des antiquaires de France*, 136–146.
- FOSS, C., D. WINFIELD 1986, *Byzantine Fortifications. An Introduction*. – Pretoria.
- GLASER, F. 1997, *Frühes Christentum im Alpenraum. Eine archäologische Entdeckungsreise*. – Graz-Wien-Köln.
- GREGORY, T. 1982, Fortification and Urban Design in Early Byzantine Greece. – In: R. L. Hohlfelder (Hrsg.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, East European monographs, Byzantine series, 43–63.
- GREGORY, T. 1993, *The Hexamilion and the Fortress*. – Isthmia 5, Princeton.
- ISN 2 = Istorija srpskog naroda 2 (= *Istorija srpskog naroda*. Druga knjiga. Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371–1537)), Beograd 1982.
- IVANIŠEVIĆ, V. 1990, Kasnoantičko utvrđenje na Zlatnom Kamenu kod Novog Pazara (La forteresse de Zlatni Kamen). – *Novopazarski zbornik* 14, 7–16.
- IVANIŠEVIĆ, V. 2012, Akvedukt Caričinog Grada – Justinijane Prime (Aqueduct of Caričin Grad-Justinijana Prima). – *Saopštenja* 44, 13–29.
- IVANIŠEVIĆ, V., I. BUGARSKI 2013, Prva domaća iskustva u dokumentovanju širih zona arheoloških nalazišta putem LiDAR tehnologije. – *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 37, 79–84.
- IVANOVA, M. 2008, *Befestigte Siedlungen auf dem Balkan, in der Ägäis und in Westanatolien, ca. 5000–2000 v. Chr.* – Münster.
- JEREMIĆ, G. 2009, *Saldvm. Roman and Early Byzantine Fortification*. – Belgrade.
- JEREMIĆ, M. 1995, Balajnac, agglomération protobyzantine fortifiée (Région de Niš, Serbie de Sud). – *Antiquité Tardive* 3, 193–207.
- JEREMIĆ, M., M. MILINKOVIĆ 1995, Die byzantinische Festung von Bregovina (Südserbien). – *Antiquité Tardive* 3, 209–225.
- JOVANOVIĆ, A. 1982–1983, Hajdučka Vodenica, kasnoantičko i ranovizantijsko utvrđenje (Hajdučka Vodenica, fortification antique tardive et paléobyzantine). – *Starinar* 33–34 (1984), 319–335.
- KALIĆ, J., D. MRKOBRAĐ 1983, Utvrđenje u Nosoljinu kod Raške. – *Novopazarski zbornik* 7, 21–28.
- KALIĆ, J., D. MRKOBRAĐ 1985, Gradina u Radalici, Novopazarski Zbornik 9, 39–46.
- KANITZ, F. 1892, *Römische Studien in Serbien. Der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle,*

- Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien.* – Wien.
- KAPURAN, A. 2009, Ostaci praistorijske arhitekture otkriveni na lokalitetu Hisar u Leskovcu (Remains of Prehistoric Architecture found on site Hisar near/in Leskovac). – *Leskovački Zbornik* 49, 197–217.
- KIRILOV, Ch. 2007, Der rissig gewordene Limes. Höhen-siedlungen im östlichen Balkan als Zeugnis für die Schwäche des öströmischen Reichs in der Spätantike. – In: L. Vagalinski (Hrsg.), *The Lower Danube in anti-quity (VI c BC - VI c AD): International Archaeological Conference, Tutrakan, 6-7.10.2005*, 329–352, Sofia.
- KONDIĆ, V. 1982–1983, Bosman, ranovizantijsko utvrđe-nje (Bosman, fortification paléobyzantine). – *Starinar* 33–34 (1984), 137–144.
- KONDIĆ, V. 1984, Les formes des fortifications protoby-zantines dans la région des Portes de fer. – In: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, 12-14 mai 1982*, 131–161, Rome.
- KONDIĆ, V., V. POPOVIĆ 1977, *Caričin Grad. Utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku / Site fortifié dans l'Illyricum Byzantin.* – Galerija Srpske Akademije nauka i umetnosti / Galerie de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts 33, Beograd.
- KÖBLER, G. 1977, Vicus und thorf zwischen Antike und Mittelalter. – In: H. Jankhun, R. Schützeichel, F. Schwind, *Das Dorf der Eiszeit und des frühen Mittelalters. Siedlungsform-wirtschaftliche Funktion-soziale Struktur. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1973 und 1974*, 136–146, Göttingen.
- KUHNEN, H.-P. 1995, Max Weber – die römische Stadt und die Provinzialrömische Archäologie. Archäolo-gische Anmerkungen zur Diskussion um die antike Stadt. – In: W. Cyszcz, C.-M. Hüssen, H.-P. Kuhnén, C. S. Sommer, G. Weber (Hrsg.), *Provinzialrömische Forschungen. Festschrift für Günter Ulbert zum 65. Geburtstag*, 253–259, Espelkamp.
- LAWRENCE, A. W. 1979, *Greek Aims in Fortification.* – Oxford.
- LAWRENCE, A. W. 1983, A skeletal History of Byzantine Fortification. – *The Annual of the British School at Athens* 78.
- MIKULČIĆ, I. 1986, Kasnoantička utvrđenja u SR Ma-kedoniji – pokušaj klasifikacije. – In: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Referati XII Kongresa arheologa Jugoslavije*, Novi Sad, 1984, Materijali 22, 101–123.
- MIKULČIĆ, I. 2002, *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte-Vici-Refugien-Kastelle.* – Münchner Beiträge zur Vor-und Frühge-schichte Bd. 54.
- MILINKOVIĆ, M. 1982, Kasnoantička utvrđenja u Ostro-vici i Šaronjama kod Tutina. – *Novopazarski zbornik* 8, 131–140.
- MILINKOVIĆ, M. 1985, Ranovizantijsko utvrđenje na Tupom kršu i okolna utvrđenja u tutinskoj oblasti. – *Novopazarski zbornik* 9, 47–54.
- MILINKOVIĆ, M. 1986, *Ranovizantijska utvrđenja u unutrašnjosti Srbije.* – Unveröffentlichte Magisterar-beit, Abteilung für Archäologie der Philosophischen Fakultät in Belgrad.
- MILINKOVIĆ, M. 1988, Arheološka istraživanja Gradine na Jelici u 1987. i 1988. godini (Archäologische Erforschung der Gradina auf Jelica in 1987. und 1988.). – *Zbornik radova Narodni muzej Čačak* 18 (1989), 61–78.
- MILINKOVIĆ, M. 2008, Die spätantik-frühbyzantinischen befestigten Höhenanlagen in Serbien. – In: H. Steuer, V. Bierbrauer (Hrsg.), *Höhensiedlungen zwischen An-tike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 58, 533–557, Berlin, New York.
- MILINKOVIĆ, M. 2009, Prilog pitanju ubicacije Justini-jane Prime (Ein Beitrag zur Frage der Ubikation von Iustiniana Prima). – *Leskovački zbornik* 49, 239–244.
- MILINKOVIĆ, M. 2010, Gradina na Jelici. Ranovizan-tijski grad i srednjovekovno naselje (*Die Gradina auf der Jelica. Frühbyzantinische Stadt und mittelalterliche Siedlung*), Beograd.
- MILINKOVIĆ, M. 2011, Völkerwanderungszeitliche Funde und Befunde im heutigen Serbien unter besonderer Berücksichtigung von Gamzigrad. – In: G. v. Bülow, H. Zabelhicky (Hrsg.), *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008*, 129–141, Bonn.
- MILINKOVIĆ, M. 2014, Die Neuformung des Land-schaftsbildes und der Stadt im Nordillyricum des 6. Jahrhunderts, Fallstudie Jelica-Gradina (Novo oblikovanje pejzaža i grada na sjeveru Ilirika u 6. stoljeću - studija slučaja Gradine na Jelici). – *Hortus Artium Medievalium* 20/1, 251–259.
- MILOŠEVIĆ, G. 1987, Ranovizantijska arhitektura na Svetinji u Kostolcu (Architecture paléobyzantine de Svetinja à Kostolac). – *Starinar* 38 (1988), 37–71.
- OVČAROV, D. 1982, *Vizantijski i bálgarski kreposti V-X vek.* – Sofija.
- PETRAŠINOVIĆ M., N. LUDAJIĆ 1986, Sondažna is-traživanja višeslojne Gradine u Vučkoviću kod Guče (Sondages des couches du plateau fortifié de Vučkovića près de Guča). – *Zbornik radova Narodni muzej Čačak* 16, 75–80.
- PETROVIĆ, P. 1997, Rimljani na Timoku / Romans in the Timok Valley. – In: M. Lazić (Hrsg.), *Arheologija istočne Srbije / Archaeology of Eastern Serbia. Symposium Belgrade-Donji Milanovac December 1995*, 115–131, Beograd.
- POPOVIĆ, M. 1984, Utvrđenje na Kuli u Kaludri. – *Novopazarski zbornik* 8, 11–18.
- POPOVIĆ, M. 1986, 183. Južac kod Sopoćana. Late Roman Fortification, Early Iron Age Hillfort and Medieval Cemetery (Kasnoantičko utvrđenje, gradinsko naselje starijeg gvozdenog doba i srednjovekovna nekropola). – *Arheološki Pregled* (1987), 115–117.
- POPOVIĆ, M. 1987, Svetinja, Novi podaci o ranovizan-tijskom Viminacijumu (Svetinja – Contribution to the Study of the Early Byzantine Viminacium). – *Starinar* 38 (1988), 1–35.
- POPOVIĆ, M., V. BIKIĆ 2009, Vrsenice. Kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje (*Late Roman and Serbian Early Medieval fortress*). – Arheološki institut. Monografije, Beograd.

- POPOVIĆ, V. 1982, Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr. – In: *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung Bonn-Bad Godesberg veranstaltet vom 25.-30. November 1979 in Berlin*, 545–566, Mainz.
- POPOVIĆ, V. 1982–1983, Donji Milanovac – Veliki Gradac (Taliata), rimsko i ranovizantijsko utvrđenje (fortresse romano-byzantine). – *Starinar* 33–34 (1984), 265–280.
- PREMOVIĆ-ALEKSIĆ D. 2014, *Arheološka karta Novog Pazara, Tutina i Sjenice*. – Novi Pazar.
- RAJIČIĆ, M. (transl.) 1950, Bertrand de La Broquière, *Putovanje preko mora (Le voyage d'outremer de Bertrand de La Broquière ...)*. – Beograd.
- RAŠKOVIĆ, D. et al. 2000, *Ranovizantijska utvrđenja u kruševačkom okružju*. – Kruševac.
- RAVEGNANI, G. 1983, *Castelli e citta' fortificate nel VI secolo*. – Ravenna.
- SCHIBILLE, N. 2009, The Profession of the Architect in Late Antique Byzantium. – *Byzantion* 79, 360–379.
- STAMENKOVIĆ, S. 2013, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini (Roman Legacy in the Leskovac Valley)*. – Beograd.
- ŠPEHAR, P. 2010, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu (Material Culture from Early Byzantine Fortresses in Djerdap)*. – Beograd.
- VASIĆ, M. 1982–1983, Čezava – Castrum Novae. – *Starinar* 33–34 (1984), 91–121.
- VELKOV, V. 1961, *Istoričeski izvori za kreposnite kuli s izdaden rib*. – *Izvestija na arheologičeskija institut* 24, 147–151.
- WOZNAK, F. 1982, The Justinianic Fortification of interior Illyricum. – In: R. L. Hohlfelder (Hrsg.) *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, East European monographs, Byzantine series, 199–209.
- ZANINI, E. 2007, Technology and Ideas: Architects and Master-Builders in The Early Byzantine World. – In: L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis (Hrsg.), *Technology in Transition A.D. 300–650*, Late Antique Technology 4, 381–405. Leiden.
- ZOTOVIĆ, L. 1982–1983, Boljetin (Smorna), rimski i ranovizantijski logor (camp romain et paléobyzantin). – *Starinar* 33–34 (1984), 212–229.

Arheološka opažanja o fortifikacijskih rešitvah pri zgodnje-bizantinskih utrjenih postojankah na območju današnje Srbije

Povzetek

Članek po krajšem uvodu o zgodovini raziskav, interpretacijah in razumevanju problematike obravnava zakonitosti in fortifikacijske rešitve pri izgradnji utrd in utrjenih naselbin na območju od donavskega limesa do južne Srbije v zgodnejbizantinskem obdobju (6. st./začetek 7. st.). Izhaja iz rezultatov, pridobljenih med arheološkimi izkopavanji, brez upoštevanja pisnih virov.

Med obravnavanimi naselbinami so zastopane vojaške utrdbe na donavskem limesu, višinske (utrjene) naselbine v hribovitih predelih (tudi na nadmorski višini čez 1500 m) in večje naselbine, ki so opravljale funkcijo mest.

Večina višinskih utrjenih naselbin je opredeljena kot naselja podeželskega značaja (vasi), njihovi prebivalci so se ukvarjali tudi z drugimi aktivnostmi (predvsem rudarstvom in metalurgijo, trgovanjem). Da gre za vasi in ne vojaške naselbine, kaže predvsem njihovo število, ki gre znotraj vzhodnorimskega cesarstva v tisoče, ostanki več cerkva v eni naselbini, nekatere profane zgradbe, grobovi (tudi ženski in otroški), najdbe "ženskega" značaja, pogoste najdbe poljedelskega in živinorejskega orodja in opreme in še druga dejstva. Poleg vasi so na obravnavanem

območju obstajala tudi večja, zapletenejša strukturirana naselja, ki so imela funkcijo središč večjega območja – gre pravzaprav za mesta. Ta so bila zgrajena večinoma na ravninskih, lahko dostopnih mestih (npr. Caričin Grad / Iustiniana Prima?, Zlata – Kale), lahko pa tudi na višinah (npr. Jelica – Gradina). Poleg utrjenih višinskih naselbin in centralnih mest so na severu obravnavanega območja delovale tudi vojaške naselbine na donavskem limesu. Zaradi procesa ruralizacije in razkroja mest in utrd v tem času pa so meje med mestom, vasjo in utrdbo nejasne.

Veliko število naselbin v tem obdobju kaže, da je šlo pri njihovem nastanku za centralno načrtovano akcijo. Ta je bila verjetno v rokah bizantinskih inženirjev, ki pa so morali delovati usklajeno z vojaškimi poveljniki in cerkveno organizacijo, pri izvrševanju pa je sodelovalo tudi lokalno prebivalstvo. Izbrana lokacija je morala izpolnjevati nekaj bistvenih pogojev: težka dostopnost, možnost oskrbe z vodo, primerna oddaljenost od pašnikov. Prav tako je bilo treba zagotoviti gradbeni material. Vse te zahteve je bilo mogoče izpolniti le v sodelovanju vojaških in cerkvenih oblasti s prebivalstvom.

Velika večina teh naselbin kaže nekatere skupne značilnosti. Večinoma imajo nepravilen tloris, ki se prilagaja terenu. Obrambno obzidje je bilo zgrajeno le na lažje dostopnih predelih – na mestih, kjer je bil dostop zaradi strmih sten nemogoč, obzidja ni bilo. Kot gradbeni material za obzidje in stolpe so uporabljali lomljence iz lokalnega apnenca, povezane z apneno malto, včasih tudi z uporabo opeke. Notranje in zunanje lice zidovja je bilo zgrajeno iz večjih lomljenih ali klesanih kamnov, med njima pa so bili manjši lomljenci. Širina zidov se giblje med 0,90 in 3 m, in je odvisna predvsem od stopnje dostopnosti terena. Za izgradnjo cerkvenih in stanovanjskih stavb so kot gradbeni material pogosto uporabljali spolije, ki pa so v obzidjih in stolpih redke. V nekaterih primerih so bili zidovi temeljeni, vendar to ni pravilo. Statika sten je bila ponekod okrepljena z oporniki. Število in razporeditev stolpov sta se prav tako prilagajala naravni dostopnosti. Stolpi so bili postavljeni večinoma na zunanji strani obzidja, notranji stolpi so izredno redki. Zastopani so pravokotni stolpi, stolpi z nepravilnim pravokotnim tlorisom, peterokotni, polkrožni, okrogli, stolpi z nepravilnim ali pa s “pahljačastim” tlorisom in stolpi v obliki črke U. Ponekod so odkriti obrambni jarki in nasipi. Vrata in drugi vhodi v naselbine so različnih tipov, od preprostih prehodov do monumentalnih vrat. Naselbine (predvsem večje) so lahko imele tudi več vhodov.

Višinske utrjene naselbine so bile – v nasprotju s centralno organiziranimi utrdami na limesu –

organizirane po načelu mikroregionalne logike, ki je ustrezala lokalnemu prebivalstvu. Kljub temu se zdi, da je večina utrjenih vasi v 6. st. ostala v tesnem stiku s centralno oblastjo v Konstantinoplu, saj je gradnja prinesla tudi precej prednosti za lokalno prebivalstvo (obrt, trgovina, obnova novčnega obtoka).

Kljub izjemnim organizacijskim naporom, potrebnim za izgradnjo celotnega sistema se je na koncu sicer izkazalo, da “materialni” ukrepi vselej ne zagotavljajo zaščite imperija pred vdori, ropanjem ali osvojitvijo, nedvomno pa so na obravnavanem območju ohranjali in podaljšali preživetje romaniziranega prebivalstva.

Zaradi izjemnega obsega je vzhodnorimska, predvsem justinijanska prenova utrjenih naselbin ena največjih v zadnjih 1500 letih in je hkrati izjemen prikaz znanja gradnje utrd na prehodu iz antike v srednji vek.

Prevod: Zvezdana Modrijan

Mihailo Milinković
 Odeljenje za arheologiju
 Filozofski fakultet
 Čika Ljubina 18–20
 RS-11000 Beograd
 mmilinko@f.bg.ac.rs
 mihailo@yubc.net

Testimonianze di scultura di età gota e bizantina nella basilica di Aquileia e nella chiesa di Monastero. Nuove considerazioni

Nove ugotovitve ob pričevanju kiparstva gotskega in bizantinskega obdobja v oglejski baziliki in v cerkvi v Monasteru

Maurizio BUORA

Izvleček

Notranjost bazilike v Ogleju (Aquileia) so v renesansi obnovili, med drugim so se lotili novega tlakovanja, ki so ga zaključili v 16. stoletju. Pri tem so uporabili tudi dele starejše kamnite cerkvene opreme iz časa od 6. do 12. stoletja.

Med odlomki, ki so jih našli med obnovitvenimi deli v petdesetih letih 20. stoletja, je del reliefa iz prve polovice 6. stoletja; ta relief lahko dopolnimo še z enim odlomkom, predelanim v 15. stoletju, in nekaj sočasnimi fragmenti, katerih izvor sicer ni jasen, vendar gre verjetno za dele iste kamnite opreme.

Leta 1959 so v cerkvi v bližnjem Monasteru porušili prečni oporni zid (it. *muro di spina*), zgrajen v osemdesetih letih 18. stoletja, ko je samostanski kompleks prešel v zasebno last in so ga preoblikovali v kmetijo. Takrat je bilo v novo stavbo vključenih več kot osemdeset fragmentov (kapiteli, stebrički ikonostasa in pluteji), ki predstavljajo dele kamnite cerkvene opreme druge faze, časovno opredeljene na začetek 6. stoletja. Poskusi grafičnih rekonstrukcij spomenikov kažejo na močne povezave z bizantinskim kamnoseštvom in predvsem z bizantinsko kiparsko umetnostjo v krajih na severnem Jadranu.

Analiza kamnite opreme dokazuje živahnost Akvileje v gotskem in bizantinskem obdobju ter njene tesne povezave z Gradežem na eni strani in s Concordio na drugi.

Ključne besede: gotsko in bizantinsko obdobje, Akvileja (Oglej), Monastero, bazilika, kamnita oprema cerkva

Abstract

[Testimonials of sculpture from the Gothic and Byzantine periods at the basilica of Aquileia and the church of Monastero. New remarks] Embellishments were added inside the Basilica of Aquileia in the Renaissance, including a new floor, completed in the sixteenth century. Materials from previous furnishings, dating from the sixth to the twelfth century, were used for it. Among the items recovered during restoration work in the 1950s is part of a relief from the first half of the sixth century. To this can be added another relief, reworked in the fifteenth century, and some contemporary fragments of unknown origin, perhaps part of same elements.

The so-called 'muro di spina' (or supporting wall) built in the 1780s in the church of Monastero, when the monastic complex was acquired by private owners and transformed into a farm, was demolished in 1959. On this occasion over eighty fragments belonging to furnishings of the second phase (capitals, iconostasis columns, and plutei), dated to the beginning of the sixth century, were incorporated into the new building. An attempt at reconstruction highlights strong ties with early Byzantine sculpture and especially with examples in the upper Adriatic regions.

The analysis allows recognition of the vitality of Aquileia in the Gothic and Byzantine period, and the close links with Grado on the one hand and Concordia on the other.

Keywords: Gothic and Byzantine period, Aquileia, Monastero, basilica, stone furnishings

Per rendere omaggio a Slavko Ciglenečki, uno dei padri della moderna ricerca slovena sull'età altomedievale, che voglio ricordare soprattutto come buon amico, attento alle indagini nell'area friulana, desidero esporre di seguito alcune riflessioni su una serie di frammenti lapidei aquileiesi per lo più inediti che possono, credo, gettar luce su uno dei momenti meno noti della storia della città antica.

***

Gli anni Cinquanta del Novecento furono fortunati per Aquileia. I lavori di restauro effettuati dalla Soprintendenza per i Monumenti nella basilica e poi a Monastero, nell'ex Follador Ritter, portarono all'acquisizione di importanti testimonianze artistiche, – mi riferisco qui ai frammenti di decorazione architettonica, – di indubbio valore storico. Tuttavia mentre i rilievi della basilica furono in parte presto pubblicati¹ e poterono così entrare nell'ambito della storia dell'arte, quelli provenienti da Monastero – in condizioni di conservazione non altrettanto buone – hanno avuto fino ad oggi un destino meno felice.

I LAVORI NELLA BASILICA DI AQUILEIA

I lavori della basilica a partire dal 1954 interessarono varie sue parti, dall'esterno, cui fu tolto l'intonaco², alla zona dell'altar maggiore; qui nel marzo del 1957 si scoperse il paliotto con la figura di san Tommaso di Canterbury³. Di fatto sembra trattarsi di una riscoperta perché pare che il Bertoli l'avesse già visto nel 1739⁴. Nel corso di questi lavori furono asportate parti del pavimento steso a partire dal 1484, nell'ambito del grande ciclo dei lavori – iniziato nel decennio precedente – che vide tra l'altro la messa in opera della *tribuna magna* e dopo un'interruzione, avvenuta nel 1499 dopo

¹ Una parte dei rinvenimenti effettuati durante i medesimi lavori non furono pubblicati e di essi si è sostanzialmente persa memoria. Si veda quanto scrive Pensabene 2010, 622 “al momento della sistemazione nella prima metà del XX secolo dell'area presbiteriale, devono essere state rinvenute, forse riutilizzate come lastre pavimentali della fase medievale lastre sia anepigrafi sia iscritte”.

² Su questi si vedano Civiletti 1954 e Pinarello 2006, 268.

³ La prima notizia fu offerta da Giovanni Battista Brusin 1957. In seguito se ne sono occupati vari studiosi, a partire dallo stesso Brusin (1958), seguito da Carlo Gaberscek (1981, 64–65 e 1983), da Sandro Piussi (1984) e da altri. Da ultimo si veda Bottazzi 2011.

⁴ Così Joppi 1895, 223; cfr. Piussi 1984, 387, nota 13.

l'invasione turca nel Friuli, si concluse solo nel secolo successivo a opera di maestranze locali, di livello decisamente inferiore⁵.

Il 7 gennaio 1484 il decano, Doimo di Valvasone⁶, e i canonici del Capitolo di Aquileia “convennero con maestro Antonio q. Bartolomeo del lago di Lugano lapicida per lavorare e mettere in opera le pietre del pavimento della navata maggiore della chiesa. Queste pietre dovevano essere quadre ed avere ciascuna un piede e un quarto di lato, e grosse almeno tre dita ne li suoi orli; metà di marmo bianco d'Istria e metà di rosso di Verona... I camerari promettevano da parte del Capitolo di pagarle in ragione di 35 soldi al paio, cioè una rossa ed una bianca, e le mezze o meno a ragione di mezze e quelle più di mezze in ragione di integre”⁷. Quanto riportato è solo uno dei documenti che si riferiscono ai lavori condotti in quel decennio e successivamente nella chiesa⁸. Maestro Antonio è uno dei numerosi lapicidi lombardi attivi ad Aquileia (ma anche in Friuli) nell'ultimo quarto del Quattrocento⁹. Per il pavimento, ma anche per la *tribuna magna*, essi si avvalsero forse anche di pietre tratte da monumenti allora ancora in piedi e di marmo proconnesio e altri materiali pregiati recuperati nell'ambito della città antica. Non si fecero peraltro scrupolo di utilizzare anche parti del precedente arredo della medesima chiesa¹⁰, come per l'altar maggiore la lastra raffigurante san Tommaso di Canterbury, accostata ad altra che recava a matita la nota “taiapiera Bastiano de Poco [= da Pozzo] de Osteno del lagho de Lughano fece quest'opera. MCCCCLXXXV”, mentre la

⁵ Così Pinarello 2006, 274.

⁶ Sulla sua figura e la sua attività in Aquileia si rimanda a Casadio, Buora 2011.

⁷ Sui dati d'archivio relativi alla pavimentazione si veda Vale 1933, 69; ne tratto in Buora 2001, 88.

⁸ Per altri documenti legati agli interventi tardo-quattrocenteschi nella zona del presbiterio e della *tribuna magna* si veda Joppi 1895. Ancora nel 1545 si incaricava il lapicida veronese Girolamo da Pozzo di ultimare la pavimentazione: ciò che forse fu fatto se è vero che nel 1570 Bartolomeo da Porcia, visitando la basilica, vi notava il pavimento fatto di vari marmi bianchi, rossi e neri di bella fattura, ma disponeva anche di completarlo *ubi non est integrum lapidibus ad rationem integri* (Vale 1933, 81).

⁹ Sulle presenze dei lapicidi nella basilica si rimanda a Bergamini 1992.

¹⁰ Una simile prassi era, come è ovvio, comune; tra gli infiniti esempi possibili in cui essa è stata riscontrata ricordo, ad es., il riutilizzo delle lastre di rivestimento dei pilastri nel pavimento di Kourion (Boyd 1989, Pl. 16,b).

lastra con il rilievo recava l'annotazione "Antonio so fradelo la mese in opera"¹¹.

Per far fronte all'ingente quantità di materiale necessario per la pavimentazione, i responsabili del Capitolo di Aquileia autorizzarono il riuso di parti di precedenti arredi dell'edificio e permisero anche lo smontaggio di parte del muro romano della cinta urbana che si trovava a Est della chiesa, evidentemente di proprietà del Capitolo stesso: da qui infatti si tolse metà di un'epigrafe che va completata con altro frammento scavato, presumibilmente nello stesso sito, dal Bertoli nel 1726¹². In teoria si sarebbero potuti usare anche elementi decorativi provenienti da altre chiese aquileiesi (peraltro non dipendenti direttamente dal Capitolo), ma giova ricordare che in quel periodo erano tutte officiate.

Forse nello stesso 1957, certo prima del 1959, dunque, furono asportate dal pavimento della basilica più piastrelle, per lo più triangolari, che vennero deposte nel magazzino della Soprintendenza ubicato nella casa Bertoli. Possiamo riconoscere un gruppo di una decina di lastre ritagliate da plutei altomedievali¹³: esse nella parte posteriore presentano per lo più rilievi di età carolingia, ma anche più antichi. Tra queste un pezzo, con la raffigurazione della parte inferiore di un animale, fu dunque riutilizzato per la pavimentazione rinascimentale (fig. 1: 1)¹⁴. Per quanto l'incarico affidato originariamente ai lapidici prevedesse una piastrella base di un piede veneto e un quarto di lato, esso poteva ammettere ovviamente altre misure, che dovevano adattarsi o alle sporgenze dei muri o alla presenza di altre strutture¹⁵. La nostra piastrella, triangolare, ha la

faccia posteriore consunta, come si addice a un pavimento, e solo il lato maggiore corrisponde alla misura stabilita dal decano e dai canonici.

Siamo sicuri che esso, già edito con "provenienza originaria sconosciuta" dal Tagliaferri¹⁶, proviene dalla stessa basilica di Aquileia. Lo prova la foto ricavata dal negativo n. 3650 scattata nel 1959 e conservata nell'archivio della Soprintendenza di Udine con la chiara indicazione "basilica".

Il rinvenimento di questo pezzo è molto importante perché permette in via di ipotesi di attribuire alla medesima basilica altri due pezzi considerati dal Tagliaferri e da lui ritenuti parte di una stessa decorazione. Sono evidenti le affinità di materiale, dimensioni e stile. Il nostro frammento che presenta un animale probabilmente volto a sinistra può essere messo in relazione con il noto cervo di ignota provenienza ora al Museo paleocristiano di Monastero (fig. 1: 2). Non è difficile pensare a due animali affrontati. Per quanto concerne il cervo ora a Monastero va notata la presenza sui bordi della figura di un solco, solco che troviamo anche nella lastra triangolare della basilica. Inoltre sembra significativa la posizione del cervo che pare quasi danzare con le punte delle zampe volte verso il basso. Questo carattere si trova appunto in età bizantina ad esempio in numerosi rilievi dell'isola di Cipro. Notiamo ancora che nella parte superiore dell'albero, nella fascia sinistra della lastra con il cervo, compaiono i fori del trapano. Fori simili si trovano anche in un frammento con tralcio di foglie di vite che proviene dalla chiesa di Piazza della Vittoria a Grado ed è stato messo in relazione con la costruzione promossa dal vescovo Macedonio¹⁷: si tratta dunque di una pratica usuale ai lapidici dell'epoca.

Nel bordo inferiore vi poteva essere una matassa¹⁸ che ritroviamo in altri due frammenti, sia pure leggermente diversi, da Aquileia, di cui uno riprodotto alla fig. 1: 3. Possiamo forse pensare ai *disiecta membra* di una unica recinzione già nella basilica e riutilizzata nel XV o XVI secolo. Il medesimo tipo di matassa si trova su un frammento della chiesa di S. Giovanni di Duino, che ebbe interventi datati in base agli scavi archeologici alla fine del V o all'inizio del VI secolo (fig. 1: 4)¹⁹.

¹¹ Ciò è ben noto e documentato dalle lastre n. 2779 e 2780 conservate presso la Soprintendenza di Udine. Per la successiva attività veneziana di Sebastiano si veda Foscarì, Tafuri 1982.

¹² Buora 2001, 87. L'iscrizione è *CIL* 840 = *I.A.*, 21.

¹³ Si tratta di Tagliaferri 1981, n. 45 (m 0,485 × 0,45); n. 46 (m 0,47 × 0,45); n. 57 (m 0,285 di lato); n. 61 (m. 0,28 di lato); n. 65 (m 0,30 × 0,29); n. 66 (m 0,365 × 0,35); n. 67 (m. 0,39 × 0,40); n. 70 (m. 0,42 × 0,41) e infine n. 99 (m 0,45 × 0,29). L'origine di alcuni di questi ritagli è confermata dal negativo n. 3648 del 1959 conservato presso l'archivio della Soprintendenza di Udine.

¹⁴ Le misure del pezzo (m 0,42 × 0,295 × 0,08) corrispondono a quelle di una "mezza" pietra pari a un piede (veneto) e un quarto di lato (teoricamente 42,5 cm per una lunghezza standard del piede veneto di 34 cm) e tre dita di spessore, secondo quanto commissionato ai lapidici per l'esecuzione della pavimentazione.

¹⁵ O forse negli interventi successivi, ben documentati, alcune misure dovettero essere modificate.

¹⁶ Tagliaferri 1981, 99, tav. XXI: 61.

¹⁷ Tagliaferri 1981, n. 618.

¹⁸ Adotto qui la terminologia usata da Napione per Vicenza, cfr. Napione 2001, 123.

¹⁹ Tagliaferri 1981, 135, n. 457, da lui datato all'inizio del VI secolo.

Fig. 1: La Basilica di Aquileia. 1 – Piastrella del pavimento rinascimentale; 2,3 – frammenti di provenienza ignota; 4 – frammento da S. Giovanni di Duino; 5 – lastra dalla basilica.

Sl. 1: Bazilika v Akvileji. 1 – ploščica, iztrgana iz kamnitega renesančnega tlaka; 2,3 – odlomka z neznanega najdišča; 4 – odlomek iz Štivanja; 5 – plošča iz bazilike.

(arch. Soprintendenza, Udine/Videm [1]; da / po Tagliaferri 1981 [2–5])

Una rilavorazione quattrocentesca, probabilmente nel corso degli stessi lavori di abbellimento, ebbe anche un noto frammento coevo già attribuito dal Tavano a una probabile cattedra e da lui ritenuto di origine costantinopolitana (fig. 1: 5)²⁰. Dunque

²⁰ La vicenda critica di questo pezzo è molto interessante. Si tratta di una lastra probabilmente già impiegata nella basilica di Aquileia: nella sua prima pubblicazione fu attribuita dal Tavano alla fine dell'VIII secolo (Tavano 1971, 120–128). Egli pochi anni dopo si corresse attribuendola al

alcuni dei frammenti che ho evidenziato – pro-

periodo di Narsete o a quello immediatamente successivo (Tavano 1978, 29 e 74–75). Il Tagliaferri si spinge più in là, arrivando quasi a suggerire una datazione alla fine del V, proponendo il confronto con il dittico di Sividio (Tagliaferri 1981, 77, n. 15). La lastra della basilica trova stretti rapporti iconografici con un rilievo, frammentario, rinvenuto negli scavi della basilica di San Polieuto a Costantinopoli, costruita presumibilmente da Anicia Giuliana tra 524 e 527. Il Tavano ne mise inizialmente in rilievo la stretta parentela con i due pilastri veneziani detti da S. Giovanni d'Acri, che oggi

tabilmente insieme con altri la cui provenienza non è stata ancora accertata – appartenerebbero al rinnovo interno dell'edificio effettuato o al tempo dei Goti o a quello dei Bizantini.

Si osservi anche come la più vasta opera di reimpiego effettuata nella basilica di Aquileia in età rinascimentale, nota dai tempi del Bertoli e ben documentata dai restauri novecenteschi, – per la pavimentazione e la decorazione della *tribuna magna* – sia stata sostanzialmente trascurata da tutti coloro che si sono occupati, per Aquileia, della tematica del reimpiego.

LA CHIESA DI MONASTERO E IL SUO ARREDO

Il monastero delle monache benedettine, che ha dato nome alla località oggi sobborgo di Aquileia, fu soppresso al tempo di Giuseppe II e passò in proprietà a Raimondo della Torre Hoffer e Valsassina e successivamente ad Antonio Cassis, detto Faraone a motivo della sua provenienza dall'Egitto²¹. Costui dopo il 1786 fece abbattere il chiostro e mantenne solo l'ala Nord che divenne casa padronale. La chiesa, sconsacrata, fu allungata nella sua parte anteriore e divenne "follador" ovvero cantina. Per renderla adatta a questa funzione il nuovo proprietario fece togliere la copertura antica e costruire una serie mediana di archi, nota come "muro di spina"; essa doveva sostenere il colmo del nuovo tetto, dell'edificio portato a tre piani. Detto muro proseguiva a Ovest della chiesa. La rimanente parte orientale del Follador è rimasta cantina fino a pochi anni fa ed è stata acquistata dalla Soprintendenza per i Beni Archeologici.

Già alla fine dell'Ottocento si scoperse qui parte di un mosaico di età tarda²² e si poté stabilire che qui si trovava una basilica paleocristiana, confer-

---

concordemente sono ritenuti provenienti dalla medesima basilica costantinopolitana. In seguito numerosi autori, tra cui la Farioli Campanati (Farioli Campanati 1982, 325–326, sch. n. 159), l'Harrison (Harrison 1986, 165) e da ultimo il Marano (Marano 2008, 200) hanno ritenuto anche la lastra aquileiese proveniente dalla medesima basilica e portata qui dopo il sacco di Costantinopoli del 1204, benché di ciò non vi sia alcuna prova e soprattutto non risultino lavori effettuati in quell'epoca nella basilica di Aquileia.

²¹ Su di lui si vedano Philipp 1985, 40–41; Fantini 1995; Daly 1998, 65; Coller 2010, 38; D'Ottone 2013; sulle vicende del Monastero dopo la sua soppressione si rimanda al documentato studio di Franceschin 2007.

²² Maionica 1895.

mata dagli scavi del Brusin del 1949²³. Nel 1951 la famiglia Ritter cedette l'edificio allo Stato²⁴ e cominciarono i lavori per la rimessa in luce della sua parte più antica. Uno dei primi interventi fu proprio la demolizione del muro di spina, nella zona che attualmente è adibita a museo²⁵. Dai documenti conservati presso l'archivio del museo archeologico nazionale di Aquileia si ricava che la demolizione fu eseguita dal 19 gennaio al 14 febbraio del 1959: il materiale proveniente dalla demolizione fu trasportato dapprima all'esterno dell'edificio²⁶. Si comprese allora che esso era stato costruito con materiale di risulta: tra le macerie che lo costituivano vi erano vetri romani, ceramiche del Rinascimento e terrecotte del XVII–XVIII secolo. Quanto considerato di qualche interesse archeologico proveniente dalla sua demolizione fu depositato nel magazzino aquileiese della Soprintendenza per i Monumenti e le Gallerie, ma venne poi negli anni Sessanta trasportato in uno dei magazzini del museo archeologico di Aquileia, dove fu inventariato²⁷. I numeri di inventario vanno dal 59.440 al 59.644: in massima parte questi non sono oggi più leggibili sui frammenti, ma per fortuna in epoca recente un riordino del magazzino ha radunato insieme pezzi del muro di spina di diversa cronologia. Solo alcuni furono editi nel catalogo del Tagliaferri, con l'indicazione di provenienza ignota. Lo stesso autore, riconoscendo per una parte di essi una datazione all'età bizantina, si riprometteva di riesaminarli e studiarli in seguito, cosa che peraltro non fece.

Lo studio delle fasi antiche della basilica di Monastero, forse il più importante, dopo la basilica maggiore, palinsesto monumentale aquileiese oggi visibile, non ha fatto molti progressi dopo il lavoro fondamentale di Brusin-Zovatto²⁸ e soprattutto l'ampio studio di Luisa Bertacchi del 1965, cui fe-

²³ Brusin 1949.

²⁴ Brusin, Zovatto 1957, 305.

²⁵ Su questi lavori Belluno 1966, 195; *Notiziario* 1966; D'Angelo, Moretti 2004, 108.

²⁶ Nota del 16 febbraio 1959, prot. n. 59 alla Soprintendente alle antichità di Padova. Ne ho potuto avere copia, grazie alla cortesia della Direzione e del personale addetto (Adriana Comar), nel museo nazionale di Aquileia.

²⁷ Alcuni pezzi sembrano aver avuto una doppia numerazione, la prima di tre sole cifre. Sembra che questa derivi dalla collocazione nel così detto magazzino paleocristiano, ove i frammenti, per lo più di epigrafi cristiane, hanno in massima parte una numerazione appunto di tre cifre.

²⁸ Brusin, Zovatto 1957, 306–330.

cero seguito poche note di Sergio Tavano²⁹, seguite da una nuova sintesi della Bertacchi nel 1980³⁰. Se ne sono poi occupati naturalmente altri autori, a partire dal Caillet (1993), seguito da Luca Villa (2003) e quindi da Gisella Cantino Wataghin (2006), ma talora si sono ripresi concetti già espressi in precedenza e perpetuati vecchi errori. Negli ultimi anni invece sono di molto progredite le conoscenze del monastero nelle sue fasi più recenti, sia sotto l'aspetto documentale³¹ sia sotto quello propriamente monumentale³². L'approccio storico-artistico al monumento tentato da Tavano, in base al quale i capitelli della seconda fase sarebbero databili al IX secolo, ha in questo caso rivelato la sua fragilità. La mancata conoscenza delle fasi moderne dell'edificio ha impedito fino ad anni recenti di comprendere quanto sia stato determinante, per la sua storia futura, l'intervento effettuato nella seconda fase. Il dislivello tra parte absidale e zona riservata al popolo rimase in essere fino alla fine della vita dell'edificio; la tripartizione e il numero dei pilastri, sostituiti da colonne in età poponiana, rimasero sostanzialmente immutati. Nel tempo restò invariata l'altezza del tetto a capriate sia sopra le navate sia sopra la parte presbiteriale³³, comportando l'esistenza di colonne di altezza diversa: le vediamo nella pianta tardo settecentesca forse riprodotte una sistemazione più antica³⁴. Si è ipotizzata una fase carolingia che avesse trasformato la chiesa, quando noi oggi vediamo benissimo che in quel tempo fu solo rinnovato l'arredo, come avvenne probabilmente anche nella

²⁹ Specialmente Tavano 1972, 131-140.

³⁰ Bertacchi 1980, 239-244.

³¹ Mi riferisco qui agli studi di Elena Vidoz (1999) e Giuseppe Franceschin (2007).

³² Esempio lo studio di Gianpaolo Trevisan (2012) sui capitelli poponiani, che peraltro non prende in considerazione i due asportati al momento della costruzione del muro divisorio, dopo il concilio di Trento e portati da uno dei due fratelli di Montegnacco, canonici del Capitolo, nel loro castello di Cassacco (sulle questioni connesse rimando al mio Buora 2015, in stampa).

³³ Ce lo conferma la veduta di Aquileia del 1693 ora al Museo diocesano di Udine.

³⁴ Biblioteca civica di Udine, fondo principale, ms. 1368/1, riprodotta in Vidoz 1999 e Franceschin 2007. Essa smentisce l'ipotesi che "la chiesa venisse officiata [sc. dopo la costruzione del muro trasversale, al limite del presbiterio rialzato nella seconda fase] soltanto nella parte occidentale" (Tavano 1972, 140). La mancanza degli strati superiori della parte della chiesa riservata alle monache di clausura, ovvero di tutta la parte del presbiterio, dell'abside etc. rialzata nel corso della seconda fase, si spiega con le operazioni di abbassamento del livello effettuate evidentemente con la secolarizzazione dell'edificio.

maggiore basilica. Lo prova la stratigrafia visibile da ogni visitatore in cui si nota – nella parte occidentale della chiesa destinata al popolo – al di sotto del pavimento cinquecentesco in cocciopesto quello lapideo romanico e sotto ancora il mosaico della prima fase. Ai capitelli che ritengo, in accordo con la Bertacchi, dell'iniziale VI secolo venne attribuita una datazione posteriore di tre secoli con la conseguenza di falsare completamente la conoscenza dell'insieme; inoltre la fase romanica, effettivamente riconducibile al tempo di Popone e quindi da mettere in relazione con le donazioni da lui effettuate al monastero benedettino³⁵, è stata sotto l'aspetto archeologico completamente trascurata. A questa stessa fase appartenevano capitelli posti su colonne cilindriche e almeno due ottagonali – già posti su colonne evidentemente ottagonali in corrispondenza del muro trasversale costruito dopo il concilio di Trento.

I resti dell'arredo lapideo della seconda fase

Benché Caillet affermi che "aucune trace de meuble liturgique n'a été relevée"³⁶ la realtà è più complessa. Il muro di spina tardo settecentesco inglobava nella parte demolita negli anni Cinquanta del secolo scorso almeno un'ottantina di frammenti appartenenti alla seconda fase. Molti di essi sono ridotti allo stato di frustoli e si richiederebbe un attento – e lungo – restauro per poter comprendere appieno e ove possibile la loro originaria collocazione. Mi limito qui a segnalarne, tra quelli che ora si possono interpretare, una metà circa: essa comprende un frammento di capitello di pilastro, tre piccoli capitelli di iconostasi, parte di una colonnina della medesima iconostasi e i pezzi che permettono di ricostruire il disegno di alcune lastre di recinzione. È possibile che altri frammenti appartenessero al medesimo arredo, ma dai dati dell'inventario e soprattutto a motivo della quasi totale scomparsa dei numeri scritti su ogni pezzo non è possibile ricavare altro.

Il materiale e la sua lavorazione

Tutti i frammenti qui catalogati sono di marmo a grana grossa, in qualche caso con ben visibili le caratteristiche venature azzurrognole tipiche del

³⁵ Su cui da ultimo Härtel 2011.

³⁶ Caillet 1993, 162.

marmo proconnesio (fig. 2: 1). Non è stata effettuata alcuna analisi scientifica per cui la valutazione si basa esclusivamente sull'autopsia. Alcuni frammenti si sono sgranati ai margini di frattura e altri presentano una superficie rovinata. Alcuni recano tracce di malta, forse dipendente dalla messa in opera nel muro o, in precedenza, nella pavimentazione di età poponiana o al di sotto di essa. Spesso i frammenti sono di piccole dimensioni (circa cm 5 × 5) o hanno forma rettangolare, ma appaiono obliqui rispetto alla loro collocazione originaria nella lastra. Anche nelle lastre di recinzione di Concordia (fig. 3), cui farò spesso riferimento in questo contributo, si nota il medesimo sistema di fratture. Ritengo che tutto il materiale per l'arredo lapideo sia stato fatto venire, probabilmente semilavorato, dalle cave dell'Asia Minore. Lo spessore dei singoli pezzi varia da cm 7 a cm 8; esso dipende dal differente rilievo

delle varie parti, ma un frammento è spesso 11 cm. Tutti sono lavorati dai due lati, anche se nella parte che ritengo posteriore – quindi rivolta all'interno delle aree recintate – la decorazione è più limitata, riducendosi essenzialmente alla cornice e a una croce a rilievo³⁷.

I capitelli

Il frammento di capitello di pilastro (tav. 1: 1a) corrisponde, per misure e per disegno, ai tre capitelli a sezione pressoché quadrata rinvenuti nella basilica (tav. 1: 1b), nondimeno si distingue nettamente poiché qui vi è un gruppo non di due, ma

³⁷ Potrebbero esserci stati altri elementi come un cantaro, ma non abbiamo elementi certi.

Fig. 2: La chiesa di Monastero. 1 – profilo con le venature del marmo proconnesio, dal muro di spina; 2 – lavorazione a gradina del retro di una lastra.

Sl. 2: Cerkev v Monasteru. 1 – presekok z značilnimi žilami prokoneškega marmorja, iz sredinskega opornega zidu (*muro di spina*); 2 – hrbtna stran kamnite plošče, obdelana z nazobčanim dletom.

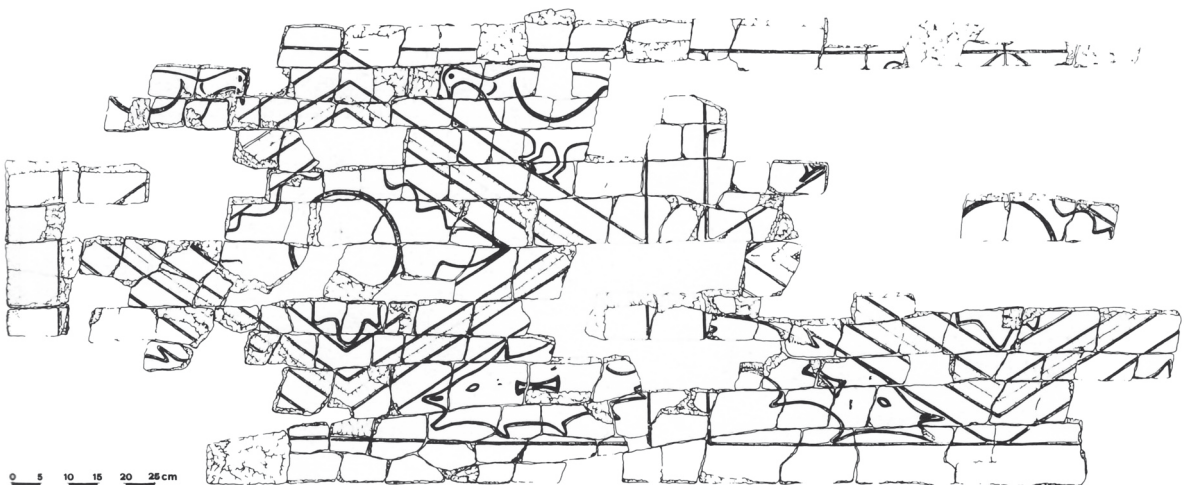

Fig. 3: Lastra, ricostruita, dalla chiesa cattedrale di Concordia.
Sl. 3: Rekonstrukcija kamnite plošče iz katedrale v Concordiji.
(da / po Croce Da Villa 1989)

di tre elici, di cui quella centrale è più alta. Inoltre lo stelo non si trova al margine esterno di ogni voluta, ma esattamente al centro³⁸. L'accostamento di tre steli a formare un triangolo con la punta in basso si trova nella parte centrale di altri capitelli della medesima fase³⁹; come in quelli, a ridosso della parte inferiore degli steli esterni sporgono le foglie dell'ordine superiore, qui a malapena riconoscibili. Il disegno non è così estraneo all'ambito aquileiese, in senso lato: lo ritroviamo su un piccolo capitello cubico, che presenta nella parte superiore quattro elici disposte a coppie affiancate. Le due centrali poggiano su una foglia tripartita che dà l'impressione della presenza di tre steli⁴⁰. Il nostro frammento di Monastero, già inserito nel muro di spina, apparteneva dunque al quarto sopravvissuto dei dodici capitelli già esistenti, cui vanno aggiunti i quattro addossati alle pareti (orientale e occidentale). Come in età poponiana, nei primi decenni dell'XI secolo⁴¹, i capitelli della seconda fase non erano dunque tutti uguali, ma mostravano delle variazioni, dipendenti dalla fantasia dell'architetto o dalla volontà degli scultori o semplicemente dalla posizione che il capitello stesso aveva all'interno dell'edificio. Possiamo pensare che le due (? O più?) serie fossero disposte in aree diverse dell'edificio, ad esempio nella parte riservata al popolo e in quella presbiteriale, ove erano disposti quattro pilastri. La datazione di questi capitelli al periodo carolingio, proposta dal Tavano⁴², non spiega come questi si adattino ai pilastri in marmo proconnesio. Si potrebbe ovviamente pensare a un riutilizzo, ma i pilastri stessi, insieme con le altre parti dell'arredo lapideo, sono frutto di un medesimo intervento databile alla prima metà del VI secolo, mentre la fase dell'iniziale IX secolo riguardò in questa chiesa, come del resto nella maggiore basilica di Aquileia, solo l'arredo interno e non la struttura architettonica.

I capitelli (forse semilavorati), i pilastri e le loro basi furono molto probabilmente importati insieme con le lastre di recinzione, i capitelli di iconostasi e

forse qualche altro arredo lapideo dalle cave della Propontide. In teoria potrebbe trattarsi di materiale di reimpiego, recuperato nella stessa Aquileia. Peraltro le lastre della recinzione sono alquanto grandi, come notevoli sono le parti dei pilastri in uso nella chiesa altomedievale: perciò pare di poter escludere un riutilizzo di materiale già in opera in altri edifici. Le dimensioni stesse degli elementi che compongono i pilastri sono adatte a un trasporto marittimo. Non sappiamo peraltro se da là sia giunto solo il materiale, magari tagliato quasi a misura, ovvero semilavorato, o se esso sia stato lavorato o almeno rifinito dopo giunto a destinazione, come inclino a credere.

Rimangono frammenti di tre distinti piccoli capitelli, con misure simili, ma non identiche (*tav. I: 2-4*): sono leggermente diverse, per forma e dimensioni, anche le varie parti che li compongono. Il Tagliaferri ne rileva l'impronta bizantina datandoli verso la metà del VI secolo⁴³. I capitelli aquileiesi di quest'epoca mostrano alcune varianti quanto a materiale, dimensioni e disegno, il che fa supporre che siano appartenuti almeno a quattro-cinque strutture diverse. I nostri capitelli, come ha messo in evidenza Yuri Marano, trovano confronti con quelli della basilica di Concordia nella sua fase di VI secolo, ma anche con altri della basilica eufrasiana di Parenzo. In base alle loro dimensioni⁴⁴ si può calcolare che l'insieme capitello-colonnina-base ad Aquileia fosse alto circa 2 m e 30 cm. Non sappiamo se essi siano effettivamente appartenuti a una iconostasi: in teoria potrebbero essere stati usati come sostegno della mensa d'altare.

*L'iconostasi della seconda fase,
pilastrino e colonnina*

Sappiamo che nella prima fase vi era una recinzione nella "cappella" settentrionale, più piccola e una seconda in quella meridionale, di maggiori dimensioni. Al momento non conosciamo capitelli o lastre di recinzione riferibili alla prima fase. Si può solo osservare che dalla semplice fascia in marmo rosso di Verona che divide il presbitero delle due aule della maggiore basilica dalla parte riservata al popolo, – che quindi poteva avere una recinzione molto sottile, forse lignea, priva di colonne, – nella prima fase di Monastero si trova un chiaro incasso sul pavimento e una soglia segnata;

³⁸ Inv. n. 59.579; l'inventario riporta le seguenti misure 18,5 × 14 × 11, mentre il Tagliaferri dà 22 × 13 × 10. *Non vidi*. Il numero garantisce la sua provenienza dal muro di spina. Non risulta accettabile la "datazione generica al VI-VIII secolo" riportata dal Tagliaferri. Bibliografia: Tagliaferri 1981, p. 169, n. 242.

³⁹ Si veda Bertacchi 1965, figg. 31 e 32.

⁴⁰ Tagliaferri 1981, 392, n. 608, assegnato da lui a "un largo periodo situato tra l'VIII e il IX secolo".

⁴¹ Trevisan 2012.

⁴² Tavano 1972, 139; Tavano 1977, 207-208; Tagliaferri 1981, 196-197, fig. 299.

⁴³ Tagliaferri 1981, nn. 217 segg.

⁴⁴ Terry 1988, figg. 88-99.

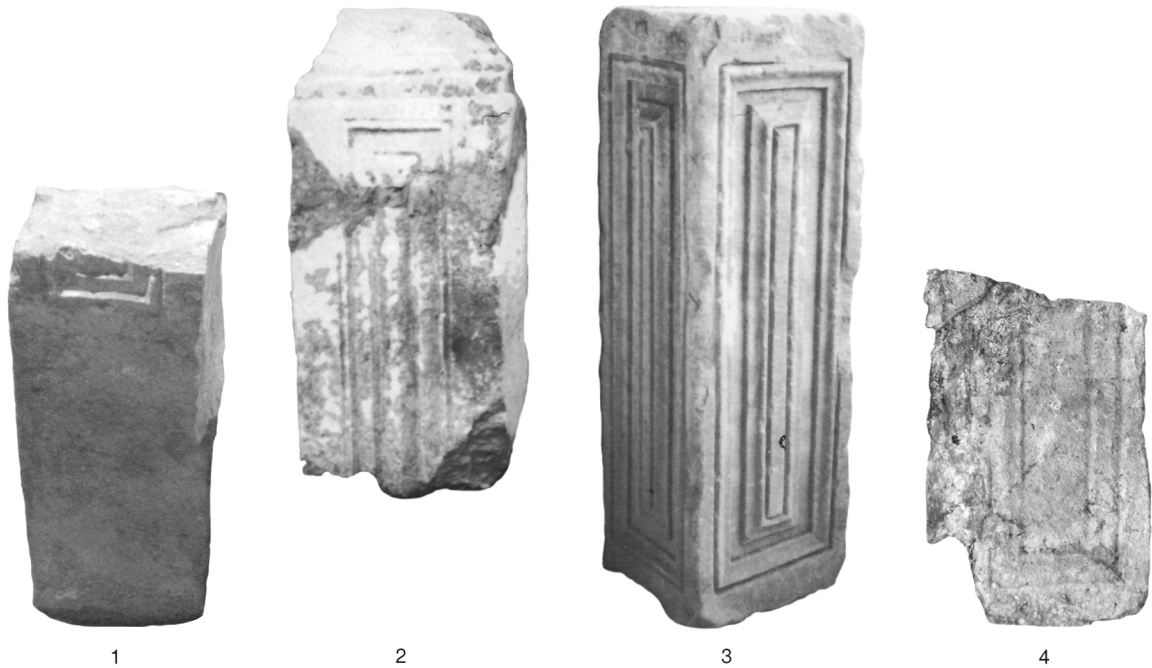

Fig. 4: Pilastrini di sostegno di sostegno di iconostasi. La chiesa di Monastero. 1 – pilastrino della seconda fase, in opera; 2 – in casa privata a Terzo di Aquileia; 3 – nel museo archeologico di Aquileia; 4 – in opera nelle mura a zigzag.
Sl. 4: Oporni stebri ikonostasov. Cerkev v Monasteru. Stebrički druge faze: 1 – v zidan; 2 – v zasebni hiši v kraju Terzo di Aquileia; 3 – iz arheološkega muzeja v Ogleju; 4 – v zidan v zid, ki teče cikcak.

quindi doveva esserci all'inizio del V secolo una recinzione formata da lastre separate da pilastrini, di cui rimangono le basi. La Bertacchi ha osservato che l'assenza di fondazioni per la recinzione della seconda fase – che ritengo posteriore di un secolo alla prima – potrebbe far supporre che questa fosse molto bassa⁴⁵. Nella navata meridionale vediamo accostate le due recinzioni: l'orientale è quella connessa alla prima fase e quella occidentale alla seconda, alla quota più alta. Nei due casi i basamenti orizzontali su cui poggiavano le lastre sono molto simili e non presentano gli incassi della navata settentrionale della prima fase, quindi le lastre erano semplicemente appoggiate. Detti basamenti sono formati da pietre lisce solo nella parte superiore, mentre è lasciato a grezzo l'interno. La base delle lastre era incavata nel pavimento mosaicato nel recinto più antico, mentre nella seconda fase il piano superiore liscio alla base delle lastre era a livello del pavimento musivo. Nella prima fase nella "cappella" settentrionale il pilastrino che bordava l'accesso era in pietra bianca e si poneva esattamente in corrispondenza di una soglia disegnata dal mosaico. Nella seconda fase, nel recinto

meridionale, troviamo pilastrini quadrangolari che salgono oltre la quota della base delle lastre. Essi sono sufficientemente larghi per sostenere una colonnina, il relativo capitello e un architrave della eventuale iconostasi; inoltre poggiano direttamente sul mosaico della prima fase, come del resto i pilastrini che in questa nuova sistemazione vengono a sostenere il tetto. Altri pilastrini, insieme con parti dei pilastrini, tra cui capitelli e basi, furono riutilizzati nella pavimentazione del tempo di Popone. Uno di essi, precisamente il secondo da Ovest, del lato settentrionale della recinzione meridionale della seconda fase è ancora in posto (fig. 4: 1) e presenta la parte inferiore di una tipica decorazione a modanature di diversa larghezza, che racchiudevano forse al centro altra sporgente, di cui oggi nulla è rimasto. Se paragoniamo tra loro i pilastrini noti da Aquileia e dal suo territorio vediamo che il pilastrino già a Terzo in una casa privata (fig. 4: 2) è formato dalla stessa pietra bianca che si trova nelle basi di Monastero della prima recinzione. Il pilastrino è tutt'uno con la base della colonnina dell'iconostasi. Tutta l'area del comune di Terzo nel medioevo fece parte dei possedimenti del Monastero di Aquileia e nel XIX dei possedimenti Ritter, che vi subentrarono, per cui un'origine

⁴⁵ Bertacchi 1965, 98. Ma si veda *infra*.

di questo pezzo dalla chiesa di Monastero è del tutto plausibile. La parte inferiore di pilastrino in opera nella seconda fase è di materiale diverso, probabilmente arenaria (materiale che troviamo in grande abbondanza nei corsi lapidei delle fondamenta delle mura a zigzag). Essa presenta un disegno alquanto simile al pilastrino di Terzo, con la particolarità che la decorazione, come è ovvio, non comincia dalla base, ma si trova solo oltre il piano pavimentale della seconda fase. Altri due pilastrini, uno integro di ignota provenienza nel museo di Aquileia (fig. 4: 3) e altro, spezzato, inserito nelle fondazioni dello stesso muro a zigzag (fig. 4: 4), hanno disegno diverso nella cornice. Un frammento di lastra mostra il bordo laterale in cui le due fasce esterne sono lisce, mentre la parte interna, ora incavata, è lasciata a grezzo: qui doveva esserci la giunzione con il pilastrino.

Rimane un frammento di colonnina del diametro di cm 10,2 (tav. 1: 5). Si vedono chiaramente le striature grigie del marmo proconnesio.

Le lastre di recinzione

Nella pianta annessa al volume di Brusin e Zovatto, del 1957, nella navata meridionale figura la base della recinzione della seconda fase, con il mosaico che poi fu asportato e applicato alla parete orientale; insieme ad essa è indicata parte della recinzione centrale (arretrata) e settentrionale della prima fase. Una doppia linea allude alla base della recinzione della seconda fase, della parte centrale, che non è altrimenti indicata.

Vi è qualche discrepanza tra il rilievo pubblicato da Luisa Bertacchi nel 1965 e quello da lei proposto nel 1980. Nel primo caso sopra la recinzione dinanzi alla parte absidale vi è un doppio segno, allusivo a un muro continuo – evidentemente di base – allineato con la recinzione “arretrata” della prima cappella meridionale. Quindi la Bertacchi fa propria l’indicazione del Brusin, peraltro spostandola a Est fino a sovrapporla alla recinzione più antica: in tal modo si sarebbe venuta a creare una rientranza incomprensibile. Invece nel rilievo del 1980 risulta indicata una recinzione con pilastrini praticamente trasversale alla chiesa, in prosecuzione della linea avanzata della “cappella” meridionale. Recinzione che, tuttavia, non è stata rinvenuta quindi è da ritenersi plausibile, ancorché del tutto ipotetica.

Dunque non sappiamo come esattamente si presentasse il prospetto delle transenne che delimitavano nella seconda fase la zona orientale. Se accettiamo

la ricostruzione proposta dalla Bertacchi nel 1980, che ipotizza due accessi tra la parte centrale e le “cappelle” laterali, possiamo pensare che le lastre di recinzione della seconda fase fossero quattordici, distinte in più gruppi, rispettivamente di due lastre – nei lati corti della parte occidentale delle “cappelle” laterali e nella recinzione che chiudeva la parte absidale – e di tre, nei lati lunghi delle stesse “cappelle”. Secondo questo schema, fondato sulle basi esistenti dei pilastrini e la relativa lunghezza delle lastre, vi sarebbero stati 8 plutei nella parte rivolta verso il *quadratum populi* e sei nelle recinzioni interne della parte presbiteriale. È possibile che queste ultime fossero più semplici.

In base ai frammenti rimasti – già nel muro di spina – è possibile ricostruire a grandi linee il disegno di alcune lastre, anche se non le loro dimensioni esatte. La larghezza corrispondeva ovviamente alla distanza tra i pilastrini, mentre l’altezza doveva aggirarsi tra gli 80 e il 90 cm. Ho supposto che fossero alte 85 cm in base alla misura della cornice superiore, liscia – che immagino uguale a quella inferiore – più stretta rispetto alle cornici laterali. Non conosciamo l’altezza della recinzione del presbiterio delle aule Sud e Nord della basilica di Aquileia, ma a giudicare dalla fascia in marmo rosso di base essa doveva essere alquanto ridotta. La lastra dal monastero della Beligna, che riterrei databile alla fine del V secolo, è alta m 0,69⁴⁶. La lastra con il cervo – di cui si è detto sopra – ora nel museo di Monastero m 0,82, esattamente come le lastre della cattedrale di Concordia. In linea di massima si nota un progressivo incremento dell’altezza, nel corso del tempo⁴⁷.

Va detto che non conosciamo i motivi decorativi delle lastre più antiche (che peraltro potevano anche essere lignee), della prima recinzione di Monastero: se lapidee alcuni frammenti di esse potrebbero essersi conservati e finiti in mezzo al materiale frammisto e non riconosciuto dello stesso muro di spina. Per quanto riguarda le lastre della recinzione della seconda fase si possono individuare i seguenti tipi.

Lastre di primo tipo, lato anteriore: sono rimaste parti di almeno tre lastre⁴⁸, ma è possibile che fos-

⁴⁶ Tagliaferri 1981, n. 310.

⁴⁷ Ad esempio a Grado, S. Maria delle Grazie (Tagliaferri 1981, n. 622) l’altezza è di cm 82, mentre a S. Eufemia si va da cm 86 (Tagliaferri 1981, n. 521) a cm 97 (Tagliaferri 1981, nn. 519–520) e infine a Cividale, S. Maria in Valle a cm 98,5 (Tagliaferri 1981, n. 364). Ovviamente tali elementi possono avere solo valore indicativo.

⁴⁸ A giudicare dai motivi che si ripetono e che in qualche modo paiono sovrapponibili.

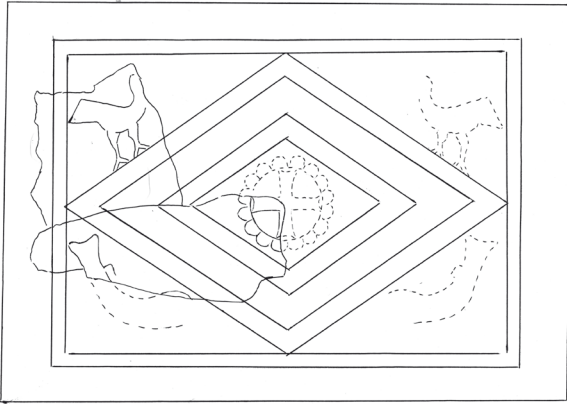

Fig. 5: La chiesa di Monastero. Lastra ricostruita, del primo tipo, parte anteriore.

Sl. 5: Cerkev v Monasteru. Sprednja stran rekonstruirane kamnite plošče prvega tipa.

Fig. 6: Frammenti di lastra dalla chiesa di S. Giovanni Evangelista di Grado (da Tagliaferri 1981).

Sl. 6: Frammenti kamnite plošče iz cerkve sv. Janeza Evangelista v Gradežu.

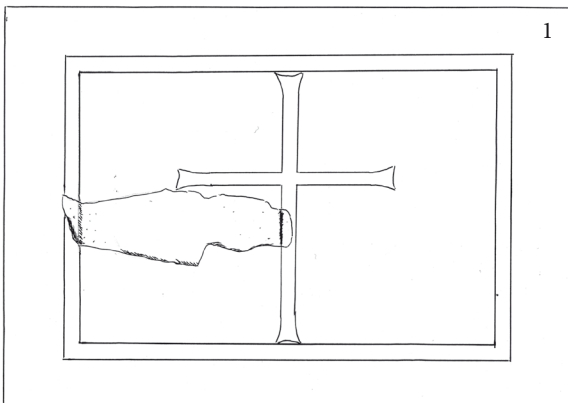
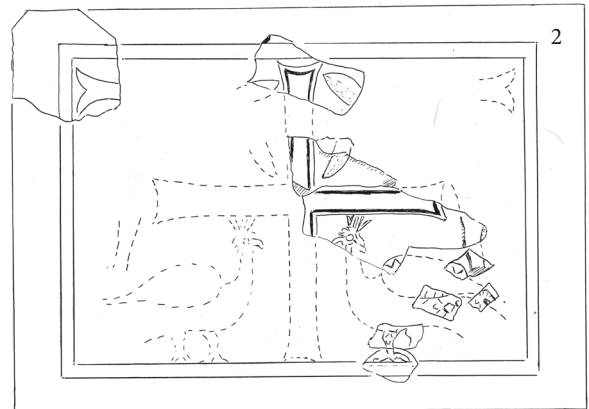

Fig. 7: La chiesa di Monastero. 1 – lastra di primo tipo, lato posteriore; 2 – lastra di secondo tipo, parte anteriore.

Sl. 7: Cerkev v Monasteru. 1 – hrbtna stran kamnite plošče prvega tipa; 2 – sprednja stran kamnite plošče drugega tipa.

sero più numerose. Ricostruisco qui alla fig. 5 un esemplare: è possibile che altri presentassero delle varianti. Una tripla fascia delimitava un rombo, al centro del quale vi era un cerchio circondato da una corona di petali al cui interno campeggiava una croce greca con bracci espansi alle estremità. Negli angoli in alto volatili (colombe?) e in basso pesci.

Lastre di primo tipo, lato posteriore: a giudicare dal frammento di maggiori dimensioni il lato posteriore aveva al centro una parte rilevata, diversa dalla forma delle cornici che troviamo in altri frammenti. Possiamo immaginare che si tratti dell'asta verticale di una croce (fig. 7).

Lastre di secondo tipo, lato anteriore: al di sotto di una croce ansata a doppio contorno rimane a destra un pavone che tocca con la cresta il braccio orizzontale della croce e con il becco l'asta verticale

(fig. 8). Altro pavone doveva trovarsi dall'altro lato in posizione speculare. In un altro frammento il braccio della croce è addossato al bordo superiore. Nella parte superiore vi è una serie di elementi vegetali. Sembra che i frammenti appartengano a più lastre, con disegno leggermente diverso, poiché gli elementi vegetali non sono disposti tutti allo stesso modo. L'inserimento del pavone – o di altri animali – entro tralci di foglie e fiori è elemento molto comune che nasce già nella prima metà del V secolo (S. Giovanni Evangelista di Ravenna) e continua nel secolo successivo: si ritrova a Grado⁴⁹ (figg. 8, 9) e a Parenzo. Qui nella ricostruzione dell'ambone, eretto intorno al 558–560, secondo la proposta di Pascale Chevalier nelle lastre di base

⁴⁹ Tagliaferri 1981, n. 556, di incerta datazione.

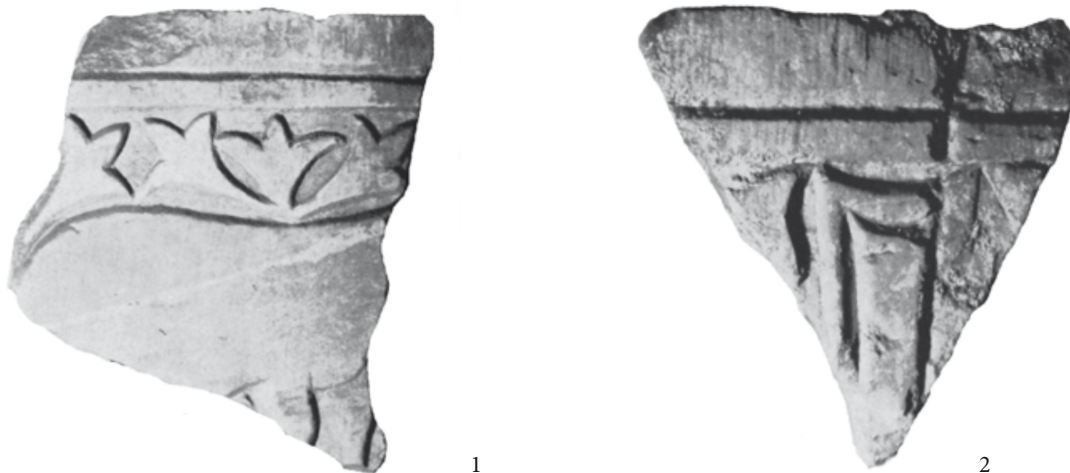

Fig. 8: Frammenti dal lapidario di Grado.
Sl. 8: Okrašena kamnita odlomka iz lapidarija v Gradežu.
(da / po Tagliaferri 1981, nn. 556–555)

Fig. 9: Capitello a doppia mensola del lapidario di Grado.
Sl. 9: Kapitel z dvojnima nosilcema iz lapidarija v Gradežu.
(da / po Tagliaferri 1981, n. 604)

sarebbe stato raffigurato un pavone dinanzi a un elemento vegetale⁵⁰. Una decorazione a tralci speculari si trova ai lati di una losanga nel dittico di Aerobindo, del 506. Nei nostri frammenti al centro della croce non compare alcun monogramma: forse la prassi di inserirli entrò in uso in età posteriore. Del pavone va notato l'occhio reso da un cerchio ai cui lati vi sono due linee orizzontali. Tale dettaglio non figura né nell'altare gradese di Probino⁵¹ né nella lastra, parimenti gradese, di S. Maria delle Grazie⁵². Degna di nota nel pavone da Monastero

anche la resa del piumaggio che distingue il bordo dell'ala dal corpo; una resa simile si ritrova anche in una lastra di Parenzo.

Lastre di secondo tipo, lato posteriore: si vede con chiarezza una croce ansata con bracci lisci. Altri frammenti di piccole dimensioni sono riconducibili a lastre con croce liscia.

Lastre di terzo tipo (?): a motivo della frammentarietà dei resti, non siamo in grado di distinguere la parte anteriore da quella posteriore. I due lati potevano presentare motivi decorativi che non sono più riconoscibili, poiché ciò che rimane è troppo poco (*tav. 5: 31*). In teoria potrebbero appartenere anche alla recinzione più antica, ma materiale e tecnica di lavorazione corrispondono agli altri frammenti. Un frammento reca poi traccia di un altro motivo, probabilmente un cantaro (*tav. 5*), ma la lettura a motivo dello stato gravemente frammentario è tutt'altro che certa.

Un cenno particolare merita il nostro frammento n. 45 che si differenzia nettamente e per misure e per decorazione dagli altri (*tav. 6: 45 a–c*). Lo spessore ridotto nella parte centrale lo distingue dagli altri frammenti di lastre di recinzione: esso appartiene a una struttura quadrangolare, di cui rimane un angolo. Il tipo di cornice è diverso rispetto ai frammenti di lastra di cui ci siamo qui occupati, peraltro il materiale sembra lo stesso marmo della Propontide. Sul lato un incavo verticale corre al centro della parte rimasta. Potremmo forse pensare a un altare di tipo così detto ravennate, sul tipo di altri diffusi nella prima metà del VI secolo

⁵⁰ Chevalier 1995, in part. 129, fig. 9.

⁵¹ Tagliaferri 1981, n. 647.

⁵² Tagliaferri 1981, n. 622.

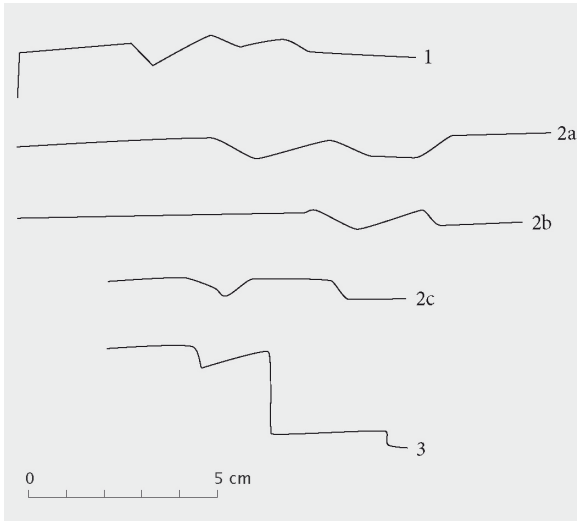

Fig. 10: Profili di cornici. 1 – capitello (cat. n. 4); 2 – profilo della cornice anteriore e posteriore della lastra di recinzione (cat. n. 6): la parte piatta, sulla destra del profilo, corrisponde al pesce [2a]; al di sotto nella medesima lastra fascia laterale del motivo a losanga (piatta, a destra) [2b] e fascia centrale (arrotondata, a sinistra) [2c]; 3 – profilo del pezzo descritto nel cat. n. 46.

Sl. 10: Preseki kamnitih okvirjev. 1 – kapitel (kat. št. 4); 2 – profili okvirjev na sprednji in hrbtni strani plošče kamnite ograje (kat. št. 6): ploščat del na desni strani preseka ustreza ribi [2a]; spodaj presek iste plošče čez stranski del motiva romba (ploščat, na desni) [2b] in čez sredinski del (zaobljen, na levi) [2c]; 3 – presek odlomka s kat. št. 46.

nell'area altoadriatica, da Ravenna a Pola e in altri centri della *Venetia*⁵³, o ad altra struttura simile, per quanto la parte rimasta sia molto ridotta e consenta solo vaghe ipotesi.

Le cornici

Dai frammenti delle lastre di Monastero ricaviamo la larghezza delle cornici esterne. Quelle laterali misurano da 11, 8 a 12, 4 cm. In un frammento l'altezza della cornice inferiore è di 10 cm, invece in altri la cornice superiore misura da cm 7,8 a cm 9,5. Ciò significa che ogni lastra aveva un suo proprio disegno, non totalmente standardizzato. Il bordo superiore delle lastre aveva i margini arrotondati ed era liscio: si vedono tre diverse fasce parallele prodotte dagli strumenti per la lisciatura, ma il bordo stesso non appariva così

⁵³ Un elenco in Brogiolo, Chavarria Arnau, Marano 2005; Chevalier 2013, 47, nota 3.

polito e lucido come nelle lastre dell'area greca o sotto l'influsso della cultura greca.

Dopo la cornice esterna compare un listello obliquo. Dai profili che qui si presentano (fig. 10) si ricava qualche variante sia nella larghezza delle fasce sia nella loro disposizione. Anche nei capitelli sotto la fascia superiore vi è una fascia obliqua, come nelle cornici delle lastre di recinzione. Gli spigoli, che ora sono rovinati e arrotondati, in antico dovevano essere aguzzi.

Le cornici hanno confronti locali, dal monastero della Beligna⁵⁴ e a Grado, in pezzi che sono stati finora generalmente datati alla metà o prima metà del VI secolo⁵⁵. Una certa somiglianza vi è in una lastra della cattedrale di Santa Maria di Pola (datata verso la metà del VI secolo), ove peraltro i listelli interni sono due. Nell'area sotto l'influsso costantinopolitano esistono numerosi esempi di cornici simili, ad esempio nel museo di Varna, in Bulgaria⁵⁶, nel lapidario di S. Stefano a Mesembria⁵⁷, nella Muradyie di Bursa⁵⁸ e nel museo archeologico di Istanbul⁵⁹.

Lo spessore delle lastre

Nei diversi frammenti lo spessore varia, in genere attestandosi intorno a cm 7,5–7,8 per la parte interna liscia per arrivare a 8 e poco più (8,2) nella cornice esterna e nelle parti a rilievo. In un solo caso arriva a 11 cm, nella parte superiore del frammento che ritengo possa presentare l'ansa di un cantaro (tav. 5: 31). Un caso particolare è il frammento angolare che, sia pure con molti dubbi e molta cautela, proporrei di intendere come parte di un altare; lo spessore della parte interna è molto ridotto, limitandosi ad appena 3,2 cm (tav. 6: 46b).

Il motivo della losanga

Il motivo della losanga ha un utilizzo molto ampio. Nei mosaici aquileiesi va dall'inizio del IV secolo (aula Sud), fino alla prima fase del pavimento di Monastero (età di Cromazio?) poi ancora alla

⁵⁴ Tagliaferri 1981, n. 310.

⁵⁵ Ad es. Tagliaferri 1981, nn. 554 (lapidario), 618 (S. Giovanni Evangelista), 623 (S. Maria delle Grazie) e 656 (pilastrino).

⁵⁶ Cfr. Barsanti 1989, figg. 130 e 160.

⁵⁷ Barsanti 1989, fig. 150.

⁵⁸ Barsanti 1989, fig. 161.

⁵⁹ Barsanti 1989, fig. 149.

seconda fase dello stesso edificio. Nel VI secolo ricompare nei pannelli decorativi di San Vitale a Ravenna e di Parenzo, ove ha andamento differente della parte centrale. Nel pavimento musivo della prima fase della stessa basilica di Monastero – che oggi si preferisce datare all'età di Cromazio⁶⁰ – la losanga – o il rombo – con quattro triangoli che riempiono i vertici altrimenti vuoti forma mediante l'accostamento di quattro di essi un motivo a croce. La losanga ha i listelli interni distinti e accostati tra loro (o sovrapposti?) e quindi non presenta una fascia continua come nei rilievi lapidei di Monastero. Una serie di rombi appare anche nel mosaico pavimentale della seconda fase, disposti questa volta a cornice, quasi a suggerire una transenna.

Nella decorazione scultorea l'unione di un rombo o di una losanga al centro di una lastra e l'inserimento di triangoli ai quattro lati è motivo ricorrente nell'arte bizantina dalla fine del V alla metà del VI secolo. La losanga o rombo può trovarsi in lastre di forma quadrata, come sui rilievi della così detta Loggia dell'imperatrice nel matroneo della chiesa di Santa Sofia a Costantinopoli, in uno del Bode Museum di Berlino e in altro del Museo bizantino di Atene; esso appare anche a Corinto, come pure dopo il Mille nell'iconostasi della Palagia a Salonicco. Più comune è la presenza in lastre rettangolari, in cui la losanga può allungarsi, presentare motivi decorativi ai vertici, riempirsi di fiori o animali; basti pensare ai rilievi delle basiliche A e B di Nicopoli, A di Amfipoli, A di Nea Anchialos, A e C di Filippi, all'ambone di Santa Sofia a Salonicco e via dicendo. Tale motivo è comune anche nella costa dell'Asia Minore a partire dal *martirion* di Antiochia, variamente datato, per arrivare a Elaiussa Sebaste⁶¹ e ad Efeso. Gli artisti della prima età bizantina sapevano usare con grande duttilità il motivo; molto spesso i lati dei rombi o delle losanghe presentano un forte rilievo, a sezione semicircolare, mentre tutta la superficie risulta lisciata con grande cura. Lastre del genere – parte di un complesso attribuito all'arte bizantina, precisamente costantinopolitana, dell'XI–XII secolo⁶² – sono inserite nel muro meridionale del tesoro della basilica di san Marco, a Venezia.

⁶⁰ Riporto qui l'opinione che ho sentito esprimere in un incontro pubblico da parte della dott. Marta Novello.

⁶¹ Equini Schneider 2003, 240, fig. 180.

⁶² Così Zuliani 1970 con riferimento alle lastre con pavoni e grifoni affrontati araldicamente. La data è accolta da Tigler 1995, 220, che attribuisce il rivestimento della parete al terzo quarto del XIII secolo, con lastre recuperate "gradualmente" a Costantinopoli tra 1204 e 1261. Solo lo

Nell'area adriatica il motivo non è affatto sconosciuto. Lo troviamo nella basilica di S. Apollinare Nuovo, datata all'età teodericiana⁶³, ma anche ad Ancona, in una fase ritenuta pertinente al periodo bizantino e forse riconducibile a Narsete⁶⁴. Il confronto più vicino è ancora una volta con Concordia, dove troviamo il motivo del rombo orizzontale, con simili animali agli angoli (fig. 3). A Concordia però la lastra, di lunghezza doppia, è divisa in due parti, ciascuna con un rombo. Inoltre a Concordia nelle lastre di recinzione abbondano i motivi figurativi, che a Monastero sono alquanto scarsi e in posizione marginale. Si possono indicare altri dettagli, resi in maniera diversa. Ad esempio ad Aquileia le zampe del volatile sono piegate, mentre a Concordia sono diritte. Le tre fasce della losanga a Concordia hanno uguale larghezza, mentre ad Aquileia quella centrale è più larga. A Concordia i pesci hanno forma diversa e via dicendo. Quindi un medesimo schema fu realizzato localmente con minime varianti, come del resto abbiamo constatato nei capitelli della medesima fase a Monastero. In particolare l'unione di losanga, pesci e volatili non sembra presente nell'area dell'impero d'Oriente e sembra doversi ritenere invenzione di maestranze attive *in loco* che ripresero motivi orientali e li resero con sensibilità locale.

Ad Aquileia e a Grado il disegno della losanga è reso in maniera molto schematica, riducendo e semplificando i motivi decorativi e appiattendolo sulle superfici, come se lo schema fosse tratto da schizzi. Ad Aquileia la fascia interna, più larga, ha profilo curvilineo, mentre le due bande laterali sono piatte superiormente. Un confronto si ha con uno dei due frammenti gradesi che, rinvenuti in giacitura secondaria e pertanto fuori opera, sono comunemente attribuiti alla fase della vicina chiesa di S. Giovanni Evangelista attribuita al tempo del vescovo Macedonio⁶⁵ (fig. 6). Qui le bande parallele sono tutte appiattite e di pari larghezza. Occorre tuttavia fare attenzione, poiché vi è qui una doppia ipotesi, relativa alla provenienza (possibile) e alla datazione

schema generale si rifà a quello antico, ma la resa degli elementi vegetali nei triangoli, agli angoli e nella losanga centrale, nonché la resa del rilievo sono completamente diversi. Si veda anche Rebaudo 2012, 154, nota 25.

⁶³ Cfr. Rizzardi 1999.

⁶⁴ Marano 2008, 166.

⁶⁵ La notizia è riferita nella cronaca del Dandolo. Sui problemi cronologici che comporta il suo episcopato si espresse già Klebel 1953, part. 339–341 proponendone una durata dal gennaio 534 al giugno 557; su questa si vedano da ultimo Cosentino 2000; Pietri 2000; Borghese 2007.

(probabile) della lastra. Sembra comunque di poter ricavare da ciò l'informazione che Macedonio avrebbe commissionato la costruzione di almeno una chiesa a Grado: forse non è del tutto azzardato supporre che egli possa aver provveduto alla costruzione di altri edifici ecclesiastici in Aquileia⁶⁶, stante da un lato il suo stretto rapporto con l'amministrazione bizantina, rappresentata da Narsete, e dall'altro il fervore edilizio espresso proprio in Aquileia dall'erezione delle mura a salienti triangolari.

La data dell'episcopato di Macedonio è attualmente molto discussa, comunque va posta nei decenni centrali del VI secolo. Abbiamo elementi cronologici da fonti molto tarde. La cronica del Dandolo riporta la sua elezione all'anno 539 e questa data fu accolta dal de Rubeis, che mette in evidenza anche i suoi stretti rapporti con Narsete (evidentemente dopo il 551)⁶⁷. Va ricordato che questi fu vescovo di Aquileia quando non era ancora in atto la divisione amministrativa (e religiosa) tra Aquileia e Grado, sicché è da ritenere che tra le due città vi fosse comunanza di intenti e di gusti. La dichiarata origine macedone di Macedonio potrebbe indurre a ipotizzare una cultura architettonico-figurativa del vescovo stesso o comunque del suo "entourage" orientata secondo i dettami dell'arte sacra di quella regione, ma secondo il Dandolo anche l'arcivescovo Marcelliano era *origine Thesalonicus*⁶⁸, il che autorizza a supporre che gli influssi bizantini siano venuti dalla Grecia ancora alla fine del V secolo.

Il rinnovo della chiesa di Monastero

L'intervento della seconda fase ebbe un forte valore innovativo. Pur rimanendo l'edificio inalterato nella sua superficie, ebbe una tripartizione in navate, una diversa copertura, sostenuta da pilastri di altezza ineguale, e la sopraelevazione della parte presbi-

teriale – di superficie enorme, non paragonabile a quella di altre chiese aquileiesi – e poi ancora della parte absidale. Il presbiterio sopraelevato rimase in funzione insieme con il primitivo pavimento "cromaziano", dato che nei tratti superstiti delle pavimentazioni nella navata centrale si vede chiaramente il cocchiopesto cinquecentesco posto sopra una pavimentazione in lastre di pietra che si deve datare all'età romanica, più precisamente poponiana, cui risalgono anche numerosi capitelli, che riecheggiano in più varianti i motivi della maggiore basilica. La pianta dunque che l'edificio ecclesiastico ebbe nella sua seconda fase rimase sostanzialmente immutata, pur nella diversa articolazione della parte superiore e nella nuova pavimentazione in lastre di pietra della fase poponiana⁶⁹. Tale rimase anche dopo la costruzione cinquecentesca del muro trasversale, fatta per obbedire alle disposizioni del concilio di Trento, segno che rispondeva a precise esigenze di carattere culturale. Riteniamo che tali esigenze siano spiegabili solo con una destinazione monastica, come giustamente ipotizzato da Giovanni Battista Brusin fin dal 1957⁷⁰. Lo studioso ritiene che il monastero accogliesse monaci dell'ordine benedettino. Ma qui non vi fu mai un monastero maschile: esso si trovava invece alla Beligna ove, secondo la tradizione raccolta dal Dandolo⁷¹, sarebbe già stato creato nel penultimo decennio del V secolo, da parte dell'arcivescovo Marcelliano. Né sembra possibile parlare di ordine benedettino, la cui diffusione è generalmente posteriore. Pare più logico pensare invece che le modifiche intervenute con la seconda fase della chiesa siano state effettuate per una comunità monastica femminile; qui le monache (benedettine, questa volta) rimasero in effetti fin quasi alla fine del XVIII secolo. In Europa sono attestati più monasteri femminili specialmente dopo la formulazione da parte di Cesario di Arles della *Regula ad virgines* diffusa nel secondo decennio del VI secolo, ma certo altri potevano esistere anche in precedenza. Il personale di un monastero necessitava di ampio spazio per le preghiere comuni e la

⁶⁶ È solo ipotesi moderna che lo stesso Macedonio abbia fatto erigere il monastero benedettino maschile della Beligna. Per questo si rimanda a Menis 1970, 82 e Buora 1979, 460. È tuttavia molto significativo che dalla chiesa dello stesso monastero provenga una intera lastra di recinzione, peraltro con motivo iconografico completamente diverso (Tagliaferri 1981, 202, tav. LXXX: 310).

⁶⁷ De Rubeis 1740, 189. Il Paschini nella sua ricostruzione della storia del Friuli glissa su questa figura fino al momento dello scoppio dello scisma e forse in questo fu influenzato da una visione ortodossa che (inconsciamente?) lo portava a distaccarsi dal personaggio che poteva essere ritenuto in parte responsabile della separazione da Roma.

⁶⁸ Danduli *Chronica*, VI, 10.

⁶⁹ Da un resoconto dell'Asquini, di fine Settecento, vi è notizia che nella pavimentazione vi era almeno un'epigrafe antica (Vale 1950, 54; si tratta di *CIL* V, 7989), certamente riutilizzata al tempo di Popone.

⁷⁰ Brusin, Zovatto 1957, 301 (e anche 330) ipotizzano che il monastero sia stato utilizzato prima da "monaci senza dubbio benedettini" e poi dalle monache. L'ipotesi, peraltro non documentata, contrasta con la sicura presenza del monastero della Beligna, probabilmente anteriore e certamente maschile.

⁷¹ Vedi nota 67.

partecipazione collettiva ai riti sacri: si comprende molto bene, perciò, come la parte presbiteriale abbia mantenuto la medesima funzione dopo il 1563, quando la parte destinata al popolo, rimasta a un livello più basso, fu definitivamente interdetta alla zona riservata alla clausura.

Datazione della seconda fase della chiesa di Monastero

Se effettivamente vi fu – come sono propenso a credere – un'importazione di materiale dalle cave della Propontide, essa dovette avvenire con il consenso del potere imperiale. Ciò sarebbe forse potuto accadere prima dello scoppio della guerra tra Goti e Bizantini, nel 535, e probabilmente dopo che il successore di Marcelliano si trasferì di nuovo ad Aquileia, con l'intento di rinnovarla, almeno in parte, all'inizio del VI secolo. Nel 524 la regina Amalasantha chiese all'imperatore d'Oriente marmi per le chiese che stava costruendo⁷²: probabilmente la prassi era da tempo in uso. Come si è detto sopra alcuni studiosi ritengono che il mosaico della seconda fase della chiesa di Monastero sia databile entro la fine del V secolo⁷³. Se questo è vero dovremmo supporre che i lavori nel monastero, molto probabilmente femminile, siano stati eseguiti in contemporanea rispetto all'erezione del monastero maschile della Beligna. Le notizie del Dandolo sul monastero maschile della Beligna sono molto precise e riferite agli anni 485–489, ovvero prima della venuta di Teodorico, nel breve periodo in cui il vescovo Marcelliano sarebbe rimasto ad Aquileia. Allo stesso episcopo potrebbe così essere assegnata la chiesa di S. Maria delle Grazie a Grado. Preferisco immaginare che la chiesa di Monastero – in connessione con la relativa struttura ecclesiastica, – sia stata costruita dopo che il successore Marcellino ebbe deciso di risiedere stabilmente in Aquileia, ovvero a partire dal primo decennio del VI secolo. Piacerebbe nondimeno datare l'arredo lapideo all'età bizantina, ovvero al secondo terzo del secolo, in coincidenza con il grande fervore che in quel tempo si ebbe in Aquileia e di cui è chiara testimonianza la colossale impresa della costruzione delle mura a zigzag. Ciò si accorderebbe con una radicata tradizione che attribuisce a Narsete la ricostruzione di molte chiese e non solo in Aquileia, ma certo non sappiamo quanto questa tradizione,

spesso istintivamente respinta da molti studiosi, possa essere precisa. Inoltre le quote delle recinzioni e dei pilastri fanno comprendere che l'arredo lapideo fu contemporaneo all'esecuzione del mosaico della seconda fase. Il vescovo Marcellino viene presentato dalle fonti come seguace del cattolicesimo ortodosso. Ne consegue che, se l'opera si deve al suo tempo, va esclusa la sua appartenenza alla comunità ariana che poteva esistere anche ad Aquileia.

I confronti delle nostre lastre con motivi bizantini sono molto stretti, ma anche generici: certo circolavano modelli, in area adriatica, nondimeno si riscontrano qui anche indubbi elementi di originalità. Tale ad esempio il caso dei capitelli completi superstiti dei pilastri, che mostrano affinità con il capitello concordiese che reca il nome di Faustianiana.

Il disegno delle lastre di recinzione con la croce e i pavoni si arricchiva anche di tralci laterali che richiamano in maniera strettissima modelli già del V secolo (capitelli di S. Giovanni Evangelista di Ravenna) e vediamo riproposti in un pulvino recuperato negli scavi di S. Maria delle Grazie a Grado. Al di là del motivo iconografico, che nelle lastre di Monastero presenta alcune variazioni, ad esempio nella resa del fogliame, più sviluppato volumetricamente e rilevato anziché incavato, sono sorprendenti le affinità ad esempio nella resa con tratti paralleli obliqui sull'ala e segni a V nel corpo del pavone, al punto da far ritenere che il pulvino e la lastra possano essere frutto di una bottega che operava in anni molto vicini. Il pulvino gradese è datato tra gli ultimi decenni del V e i primi decenni del VI dal Tagliaferri⁷⁴. Se questo è vero, potremmo supporre che subito dopo la costruzione della chiesa di S. Maria delle Grazie di Grado si sia messo mano alla seconda fase di Monastero.

IL RINNOVO DELL'ARREDO LAPIDEO NELLA BASILICA DI AQUILEIA E NELLA CHIESA DI MONASTERO NEL V E VI SECOLO. CONCLUSIONI

Certamente la basilica maggiore di Aquileia fu oggetto di interventi anche nei secoli V e VI: di essi abbiamo un'idea relativa a modificazioni strutturali e al rifacimento della pavimentazione musiva. Gli scarsi frammenti attribuibili a quel periodo non consentono per ora una ricostruzione

⁷² Marano 2008, 164.

⁷³ Così Cailliet 1993, 192; Cantino Wataghin 2006, 308.

⁷⁴ Tagliaferri 1981, 388–390, n. 604, ove peraltro intende come colombe i due volatili che dal confronto con le nostre lastre appaiono chiaramente essere pavoni.

organica dell'arredo, anche se probabilmente molti dei frammenti di lastre di ignota provenienza possono appartenere a quell'edificio. Sulla base di un frammento, sicuramente proveniente dalla basilica e riconducibile alla pavimentazione di età rinascimentale, ho tentato di accostare altri elementi di recinzione. Si tratta certo di un'ipotesi, forse meritevole di essere approfondita.

Migliore è la situazione per quello straordinario palinsesto che è la chiesa di Monastero ove la situazione è invertita rispetto a quella della basilica: mancano gli strati e l'arredo più recenti, mentre si conservano parti della prima e della seconda fase. Parte della decorazione lapidea della seconda fase, coerente nel materiale, nella esecuzione e nei motivi, fu inglobata alla fine del Settecento nel muro di spina e, dopo la sua demolizione avvenuta nel 1959, fu portata in museo, dove è rimasta inedita fino ad oggi.

Dei 14 pilastri dell'iconostasi rimangono alcune parti in opera, mentre dei 14 capitelli restano frammenti di tre; rimane pure parte di una colonnina. Infine ai capitelli noti, già posti sopra i pilastri che sostenevano la nuova copertura, va aggiunto il frammento di un altro.

Per le lastre di recinzione è forse possibile che alcuni frammenti lisci non siano stati riconosciuti e/o recuperati, benché quanto è giunto fino a noi riveli un'attenta raccolta. Si tratta di *disiecta membra* fortunatamente conservati e fino ad oggi non considerati, benché siano in grado di offrirci una serie notevole di informazioni.

In primo luogo riusciamo a contestualizzare una serie di frammenti che finora nella letteratura specialistica erano indicati con provenienza ignota. Rispetto ai cinque finora editi dal Tagliaferri, il loro numero è di molto aumentato: qui mi sono limitato a presentare una quarantina di quelli più significativi. Si precisa così l'acuta intuizione cronologica dello stesso Tagliaferri, che egli non riuscì a sviluppare.

Per quanto la datazione sia difficilmente precisabile, essa non si allontana dall'inizio del VI secolo, ovvero dall'età di Teodorico, che pur ariano, fu anche prodigo nel favorire la costruzione di chiese. Se questo, come credo, è vero, si comprende meglio la storia del monachesimo in Aquileia. Per quanto occorra sempre grande cautela quando si ricorre a fonti molto recenti, acquista maggior peso la notizia offerta dal Dandolo circa la costruzione di un monastero maschile alla Beligna, cui conviene una lastra di pluteo già attribuita alla prima metà del VI secolo, che propongo di anticipare alla fine

del V⁷⁵. Nello stesso torno di tempo, forse con il vescovo successivo, anche Monastero ebbe la sua chiesa (e forse anche la relativa struttura monastica probabilmente femminile, che si sarebbe poi conservata *in loco* fino alla fine del Settecento).

I pochi frammenti consentono di recuperare il disegno di alcune lastre di recinzione. Un tipo era molto simile a una lastra della cattedrale di Concordia, segno della circolazione di cartoni nell'area altoadriatica. Altri frammenti presentano disegni diversi, ad esempio la croce affiancata da pavoni e da tralci o in campo libero e forse un cantaro in posizione centrale: in linea di massima sembra che le lastre siano più sobrie rispetto alla ricchezza figurativa di quelle concordiesi. Le lastre – ad Aquileia come a Concordia – con la losanga, le colombe e i pesci, sembrano ispirate a un modello locale altoadriatico che non ha confronti nell'area del Mediterraneo orientale.

Per quanto il materiale sia, da quanto si può valutare a vista d'occhio, il marmo proconnesio dalle cave della Propontide, l'esecuzione si deve a maestranze locali che non seppero (o non vollero?) rendere la superficie liscia e l'arrotondamento di certe parti, come si vede in molte lastre ad es. di Filippi. Ci si domanda se in un periodo in cui a capo della chiesa locale vi furono vescovi di origine greca e tessala, possano essere stati importati modelli da quelle regioni, resi tuttavia da scultori locali meno raffinati.

Emerge con chiarezza la grande differenza stilistica tra le lastre del primo gruppo, che ipoteticamente ho attribuito alla basilica, e quelle del secondo gruppo, certamente appartenute all'arredo della seconda fase della chiesa di Monastero.

Se veramente queste ultime sono databili all'inizio del VI secolo, come sono convinto, se ne possono ricavare conseguenze non di poco conto per la conoscenza della storia della città di Aquileia. In primo luogo emerge una cospicua importanza – anche numerica oltre che certamente economica – del clero, non solo quello secolare: infatti da quel tempo sarebbero da considerare attive e presenti la comunità monastica maschile alla Beligna e quella femminile a Monastero. Accanto al clero va ricordata la presenza di una *élite* – certamente fedele all'ortodossia – dotata di notevoli mezzi economici che poteva finanziare un'opera costosa come il rinnovo-rifacimento della chiesa, di cui ci rimane testimonianza solo nella superstita iscrizione musiva dei donatori nella parte meridionale del

⁷⁵ Tagliaferri 1981, n. 310.

mosaico della seconda fase. Entrambe queste componenti della società avevano certo buoni rapporti con Teodorico e la sua corte e anche con la corte costantinopolitana, come indicano senza ombra di dubbio i marmi importati dalla Propontide. Ciò significa, credo, che anche a quell'epoca Aquileia era una città di non secondaria rilevanza dotata di un porto cui potevano arrivare carichi pesanti e delicati come il marmo proconnesio. Presupposto di questi lavori è la presenza *in loco* non solo di uno o più abili capomastri, ma anche di muratori, mosaicisti, scultori (forse anche pittori?) che conoscono i motivi e gli stili dell'arte ravennate e costantinopolitana, ma li sanno interpretare anche in maniera originale. Infine, e la cosa non sembra di minore importanza, nel campo artistico (ed evidentemente anche in altri ambiti come le fonti medievali ci fanno intuire) i rapporti tra Aquileia e Grado erano strettissimi.

*Alla buona memoria
di Giovanni Battista Brusin e Luisa Bertacchi
B. M.*

Ringraziamento

Ringrazio la dott. Paola Ventura, direttrice del Museo archeologico nazionale di Aquileia, e la dott. Elena Braidotti, sua collaboratrice, nonché tutto il personale del Museo archeologico nazionale per la gentilezza mostrata nelle fasi di riscontro del materiale.

CATALOGO

dei frammenti significativi per la decorazione della seconda fase della chiesa di Monastero

Le misure sono in centimetri: precede l'altezza. I numeri delle tavole corrispondono a quelli del catalogo.

Capitello di pilastro

1. Inv. n. 59.579; l'inventario riporta le seguenti misure $18,5 \times 14 \times 11$, mentre il Tagliaferri dà $22 \times 13 \times 10^*$. *Non vidi* (tav. 1: 1a).

Il numero garantisce la sua provenienza dal muro di spina. Non risulta accettabile la "datazione generica al VI-VIII secolo" riportata dal Tagliaferri. Il confronto con il capitello in opera (tav. 1: 1 b) rivela l'appartenenza alla medesima serie.

Bibliografia: Tagliaferri 1981, 169, n. 242.

* Nota: L'inventario distingue frammenti di capitello e di "capitellino" ed elenca altri frammenti di capitello che non sono riuscito a rintracciare: n. 59.446, $25 \times 14 \times 6$; n. 59.480, $19 \times 12 \times 7$.

Capitelli di minori dimensioni

Ciascun capitello ha misure diverse e anche l'altezza della fascia liscia superiore varia. Alcuni dettagli, come lo stelo centrale, risultano poi lavorati in maniera diversa. In conclusione, per quanto il materiale sia identico, ogni capitello fa parte a sé, sia per disegno, sia per lavorazione sia per dimensioni. In comune con i frammenti di pluteo, di cui sia parla sotto, è la resa a spigoli vivi del rilievo e anche l'andamento delle superfici oblique.

2. Inv. n. 59.599 (?); $12,7 \times h$ totale $8 \times h$ fascia $2,2^*$. Rimane solo un lato (tav. 1: 2).

Bibliografia: Tagliaferri 1981, 162, n. 219.

* Nota: Nell'inventario il pezzo – se effettivamente esso corrisponde a quello inventariato con questo numero – è descritto come "frammento di pietra con decorazione a treccia"; le misure grosso modo corrispondono.

3. Inv. n. 59.484; $12,4-12,6 \times h$ totale $11 \times h$ fascia $3 \times$ spessore $6,5$. Rimane solo un lato (tav. 1: 3).

Il capitello è spezzato al centro in corrispondenza del foro superiore per il fissaggio dell'architrave. La resa dello stelo centrale, come quella delle foglie laterali, è diversa rispetto agli altri due esemplari.

Bibliografia: Tagliaferri 1981, 162, n. 220.

4. Inv. n. ? (= 59.483?); $10,4-10,6 \times h$ totale 8 ; h fascia superiore $3,6 \times$ spessore 6 (tav. 1: 4a,b) foro superiore (con apertura di $2,2 \times 2,2$, profondità $2,8$) per il fissaggio dell'architrave.

Bibliografia: Tagliaferri 1981, 161, n. 218 (però con misure diverse).

Frammento di colonnina (probabilmente per iconostasi)

5. Inv. n. non noto; $27 \times$ diam. $10,2$ (tav. 1: 5).

Probabilmente si tratta del n. 59.474 le misure del quale sono riportate nell'inventario come 23×10 . Sono nettamente visibili le linee oblique del marmo proconnesio.

Lastre di recinzione

Primo tipo

6. Inv. n. 59.549 (?); lungh. $58,5 \times h$ $18,5 \times 7,5-8,0$. Su di essa oggi non è leggibile alcun numero di inventario. Facevano parte della medesima lastra due frammenti che appartengono alla parte centrale (qui catalogo nn. 7 e 8, riprodotti insieme al pezzo di maggiori dimensioni) e si sono staccati seguendo le linee di frattura del marmo, ancora visibili nel pezzo (tav. 2: 6a,b).

Presenta sul lato sinistro (di chi guarda) parte della cornice, separata da un listello obliquo dal campo ove si vede parte di un rombo formato da due listelli tra i quali si trova una fascia più larga a sezione curva. Nel rombo centrale compare un cerchio, circondato da petali semicircolari: al centro vi è una croce greca con bracci espansi alle estremità. Nel triangolo inferiore sinistro parte della coda, una pinna e accenno alla testa di un pesce.

Nella faccia posteriore: specchiatura liscia interrotta nella parte centrale da un'asta verticale, probabile parte di una croce.

Bibliografia: Tagliaferri 1981, 178, nota 1, tav. LXIV; Buora 2015, in stampa.

7. Inv. n. 59.593 (?); (nell'inventario manoscritto riporta le misure $10 \times 7 \times 6$); $7 \times 10 \times \text{sp. } 8$ (tav. 2: 6a).

Il numero è parzialmente leggibile nelle ultime cifre; le linee di frattura corrispondono esattamente ad altre del maggiore frammento qui catalogato al n. 5.

Presenta la parte sinistra del tondo centrale.

Bibliografia: inedito.

8. Inv. n. 59.620 (?; nell'inventario manoscritto le misure per questo numero sono indicate come $13 \times 8,5 \times 8$); $11,5 \times 7,8 \times \text{sp. } 7,8$ (tav. 2: 6a).

Parte del riquadro centrale, romboidale, della lastra precedente, con parte del braccio sinistro della croce.

Bibliografia: inedito.

9. Inv. n. 59.467; $24 \times h \ 34 \times \text{sp. } 7,8$; definito nell'inventario manoscritto "frammento di sarcofago con sagoma di scorniciature parte di altra lastra" (tav. 2: 9a,b).

Lungo il bordo sinistro parte della cornice esterna, con listello adiacente. Angolo del rombo centrale su cui poggia le zampe un palmipede (colomba?) che tiene la testa bassa, appoggiato alla triplice fascia obliqua della losanga centrale.

Parte posteriore: cornice verticale formata da due listelli paralleli e campo liscio.

Bibliografia: Buora 2015, in stampa.

10. Inv. n. 59.579; $14,5 \times 10 \times \text{sp. } 8,2-7,3$ (tav. 2: 10a,b).

Parte di nastro obliquo sotto il quale si trova la parte superiore di un pesce con la pinna dorsale. Il dislivello tra la parte sporgente e quella incavata è di 0,9 cm.

La faccia posteriore è liscia.

Bibliografia: inedito.

Secondo tipo

11. Inv. n. non noto; $16 \times 36 \times \text{sp. } 8$ (tav. 3: 11a,b).

Parte centrale di pluteo con braccio sinistro della croce, al di sotto del quale si trova un pavone; molto probabilmente altro era nel lato opposto, in posizione araldica.

Nella parte posteriore croce liscia, apparentemente al centro del campo.

Bibliografia: Tagliaferri 1981, 268 (in nota).

12. Inv. n. non noto; $25 \times 17 \times 8$ (tav. 3: 12a,b).

Fr. di pluteo come il precedente, con parte superiore dell'asta verticale della croce, nel lato anteriore e in quello posteriore.

Bibliografia: inedito.

13. Inv. n. non noto; $16 \times 16,5 \times 8$ (tav. 3: 13a,b).

Nel lato anteriore parte superiore dell'asta verticale della croce, a fianco della quale si trova una foglia di grandi dimensioni, curva e appuntita. Posteriormente asta superiore di una croce, liscia, nel campo liscio.

Bibliografia: inedito.

14. Inv. n. non noto; $16 \times 9,5 \times 8$ (tav. 3: 14a,b).

Nel lato anteriore parte superiore dell'asta verticale della croce, a fianco della quale si trova una foglia di grandi dimensioni, curva e appuntita. Posteriormente asta superiore di una croce, liscia, nel campo liscio.

Bibliografia: inedito.

15. Inv. n. non noto; $17 \times 8 \times 7,3-8,2$ (tav. 3: 15).

Parte superiore con ala di pavone disposta sul lato destro rispetto alla croce.

Bibliografia: inedito.

16. Inv. n. non noto; $18 \times 9 \times 8$ (tav. 3: 16).

Parte superiore con ala di pavone e parte del fusto del tralcio, disposto sul lato destro rispetto alla croce.

Bibliografia: inedito.

17. Inv. n. non noto; $14 \times 6 \times 8$ (tav. 3: 17).

Parte di ala e corpo di pavone disposti sul lato destro rispetto alla croce.

Bibliografia: inedito.

18. Inv. n. non noto; $15 \times 7 \times 8$ (tav. 3: 18).

Parte superiore di zampe di pavone.

Bibliografia: inedito.

19. Inv. n. non noto; $13 \times 6 \times 8$ (tav. 4: 19).

Zampa di pavone.

Bibliografia: inedito.

20. Inv. n. non noto; $21 \times 14 \times 7,5-8,5$ (tav. 4: 20).

Frammento non ben interpretabile, probabilmente appartenente a una lastra di recinzione del medesimo tipo con pavoni.

Bibliografia: inedito.

21. Inv. n. non noto; $14 \times 10 \times 8$ (tav. 4: 21).

Frammento di pluteo con parte (probabilmente inferiore destra) del tralcio decorativo, disposto sul lato destro rispetto alla croce.

Bibliografia: inedito.

22. Inv. n. non noto; $6 \times 8,5 \times 7,4-8,0$ (tav. 4: 22).

Frammento troppo ridotto per poter essere interpretato: probabilmente parte della decorazione a tralci.

Bibliografia: inedito.

23. Inv. n. non noto; $10,5 \times 7 \times 8$ (tav. 4: 23).

Pur nell'esiguità del frammento si vede un elemento conico della decorazione a tralci.

Bibliografia: inedito.

24. Inv. n. non noto; $10,5 \times 8 \times 8,5$ (tav. 4: 24).

Una parte curva, alquanto sottile, si distacca da altra più larga e liscia della decorazione a tralci.

Bibliografia: inedito.

25. Inv. n. non noto; $18 \times 8 \times 8$ (tav. 4: 25).

Si riconosce solo una foglia curva appartenente alla decorazione a tralci.

Bibliografia: inedito.

26. Inv. n. non noto; $17 \times 8,5 \times 8$ (tav. 4: 26).

Frammento in cattivo stato di conservazione e scarsamente leggibile: si nota un elemento curvilineo della decorazione a tralci, forse vicino alla cornice.

Bibliografia: inedito.

27. Inv. n. non noto; $13 \times 5 \times 7,9-8,3$ (tav. 4: 27).

Infiorescenza (?) della decorazione a tralci.

Bibliografia: inedito.

28. Inv. n. non noto; $22 \times 22 \times 8$ (tav. 4: 28).

Foglia appuntita della decorazione a tralci vicina a un angolo della specchiatura.

Bibliografia: inedito.

29. Inv. n. non noto; $11 \times 1 \times 8$ (tav. 4: 29a,b).

Parte terminale a doppia punta della decorazione a tralci. Nella parte posteriore il campo è liscio.

Bibliografia: inedito.

30. Inv. n. 59.574 c; $24,2 \times 23,5 \times 7,5$ (tav. 4: 30a,b).

Parte terminale a doppia punta della decorazione a tralci, come nel frammento precedente. Nella parte posteriore il campo è liscio.

Bibliografia: inedito.

Terzo tipo?

31. Inv. n. non noto; $24 \times 12 \times$ spess. 11 (tav. 5: 31).

Frammento completamente diverso dagli altri, con sulla faccia principale una cordonatura curva che si ricollega a un corpo curvilineo a sinistra. Non può che trattarsi dell'ansa di un cantaro, che evidentemente si trovava al centro della lastra. Da notare anche l'abbassamento della superficie a ridosso del supposto cantaro, in modo da farlo risaltare.

Bibliografia: inedito.

32. Inv. n. non noto; $22 \times 18,5 \times$ spess. 8 (tav. 5: 32a,b).

Dall'immagine si vede bene come le due cornici sui lati, apparentemente identiche, siano in realtà leggermente sfalsate tra loro. Il "codino" che si vede nell'angolo a destra in basso di quello che riteniamo possa essere il lato anteriore non appartiene certo a nessun animale: potrebbe essere un lemnisco oppure la parte terminale di un tralcio.

Bibliografia: inedito.

Non determinabili

33. Inv. n. non noto; $38 \times 19 \times 8$; (tav. 5: 33a,b).

È uno dei pochi frammenti che ci danno l'aspetto e le misure del bordo superiore della lastra. In una faccia

la parte liscia esterna misura superiormente cm 7,8 ed è seguita da un listello di cm 3, mentre nell'altra faccia la fascia superiore è di cm 10,5 cui segue un listello di cm 2,8. I due campi, anteriore e posteriore, presentano qui solo superfici lisce.

Bibliografia: inedito.

34. Inv. n. 59.616 (il numero non è ben leggibile: nell'inventario manoscritto a questo numero è riportata la dicitura "fr. di marmo scorniciato" con le misure $13 \times 13 \times 7$; $13 \times 13 \times$ spessore 8,2-6,7 (tav. 5: 34a,b).

Ampia (cm 10,5) cornice, più alta di 1,5 cm rispetto al campo, con affiancato listello e altra fascia che delimita uno specchio a quota più bassa.

Parte posteriore liscia con lavorazione sommaria.

Bibliografia: inedito.

35. Inv. n. 59.587; $16 \times 19 \times 8,5$ (tav. 5: 35a,b).

Parte di lastra che presenta una fascia rilevata cui aderisce parte di altro motivo a rilievo (il braccio di una croce?). La fascia centrale (verticale? Orizzontale?) è larga alla sommità cm 2,7.

Parte posteriore liscia.

Bibliografia: inedito.

36. Inv. n. [59]...8(?)7; $7 \times 8 \times$ spess. 8 (tav. 5: 36).

Della decorazione nella faccia anteriore rimane solo una minima parte, forse pertinente all'angolo interno di una losanga, con una parte centrale a linee curve, o piuttosto terminazione del braccio di una croce, scandita da un profondo incavo triangolare.

Bibliografia: inedito.

37. Inv. n. 59...; $9 \times 8 \times$ spess. 8 (tav. 5: 37).

Simile al precedente, con parte di cornice laterale. Probabile terminazione di croce.

Bibliografia: inedito.

38. Inv. n. non noto; 15 (largh.) $\times 21$ (h) (tav. 5: 38a,b).

Rimane solo, da entrambi i lati, la cornice esterna con parte del listello divisorio. Nella parte posteriore la fascia della cornice è più larga arrivando a 14 cm contro i 10,6 della parte anteriore.

Bibliografia: inedito.

39. Inv. n. non noto; $7,5 \times 6 \times 8$ (tav. 6: 39).

Rimane solo parte del listello divisorio.

Bibliografia: inedito.

40. Inv. n. non noto; $5 \times 5 \times$ spess. 8 (tav. 6: 40a,b).

Rimane solo il margine del campo sia nel lato anteriore che in quello posteriore. Tra i due vi è una leggera sfasatura.

Bibliografia: inedito.

41. Inv. n. non noto; $10,5 \times 12 \times$ spess. 8,4-7,9 (tav. 6: 41a,b).

Fascia a profilo trapezoidale con due profonde solcature laterali. La banda laterale ha andamento curvo. Probabilmente si tratta di parte di una losanga.

Bibliografia: inedito.

42. Inv. n. 59.41?; 9,5 × 5 × spessore 8,3–7,8 (tav. 6: 42).
Rimane solo traccia di una figura curvilinea (forse un pesce? Oppure una parte di tralcio vegetale?).
Bibliografia: inedito.

43. Inv. n. non noto; 5,5 × h 10 × spessore 5,8–5,5 (tav. 6: 43).
Parte di doppio listello di una cornice.
Bibliografia: inedito.

44. Inv. n. non noto; 9,4 × h 4,4 × spessore 6,7 (tav. 6: 44).
Nella parte anteriore (?) presenta un elemento a rilievo a profilo trapezoidale, ai lati del quale non vi è nulla. Ritengo possa essere il braccio o l'asta di una croce.
Bibliografia: inedito.

45. Inv. n. non noto; 7 × h 12 × spess. 7,0–7,5 (tav. 6: 45).
Rimane solo parte del bordo della cornice, che delimita uno specchio liscio.
Bibliografia: inedito.

46. Inv. n. non noto; 15,8 × 7 × h 6,2–3,2 (tav. 6: 46a,c).
Presenta un profilo a L, con un lato sagomato con un incavo centrale di cm 1,8. La parte posteriore è liscia, mentre quella anteriore ha una doppia cornice. Il campo centrale è spesso solo cm 3,2. Colpisce l'esiguità dello spessore rispetto alle altre lastre.
Bibliografia: inedito.

Abbreviazioni

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*.

Danduli *Chronica* = *Andreae Danduli* (E. Pastorello, ed.)
Chronica per extensum descripta, Rerum Italicarum
Scriptores (Bologna 1938).

I.A. = J. B. Brusin, *Inscriptiones Aquileiae* (Udine 1991–1993).
Notiziario 1966 = *Notiziario. Monastero di Aquileia (Udine)*.
Restauri dell'ex Folador. – Bollettino d'Arte 51, 195 (Roma 1966).

BARSANTI, C. 1989, L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV–VI secolo. – *Rivista dell'Istituto nazionale di archeologia e storia dell'arte*, s. 3, 12, 91–220.

BELLUNO, E. 1966, *Il restauro come opera di gusto: la difesa dei beni culturali nel Friuli Venezia Giulia*. – Udine.

BERGAMINI, G. 1992, Sculture rinascimentali nella Basilica di Aquileia e Bernardino da Bissone. – *Antichità Altoadriatiche* 38, 255–263.

BERGAMINI, G. 2010, Interventi rinascimentali, barocchi e ottocenteschi nella basilica di Aquileia. – *Antichità Altoadriatiche* 59/2, 713–742.

BERTACCHI, L. 1965, La basilica di Monastero di Aquileia. – *Aquileia Nostra* 36, 79–134.

BERTACCHI, L. 1980, Architettura e mosaico. – In: G. Pugliese Carratelli (ed.), *Da Aquileia a Venezia*, 97–336, Milano.

BORGHESE, G. L. 2007, Macedonio. – In: *Dizionario biografico degli Italiani* 67, Roma.

BOTTAZZI, M. 2011, Tomaso Becket nella basilica di Aquileia: celebrazione o propaganda? – *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Age* 123/2, 561–576.

BOYD, S. 1989, The decorative program of the champlevé revetments from the episcopal basilica at Kourion in Cyprus. – In: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21–28 septembre 1986*, Publications de l'École française de Rome, 123, 1821–1840.

BROGIOLO G. P., A. CHAVARRIA ARNAU, Y. A. MARANO 2005, Altari in Italia settentrionale (secolo IV–VIII). – *Hortus Artium Medievalium* 11, 49–62.

BRUSIN, G. 1949, Grande edificio culturale scoperto a Monastero di Aquileia. – *Aquileia Nostra* 20, 25–30.

BRUSIN, G. 1957, Bassorilievo del XII secolo nascosto dentro l'altare. – *Messaggero veneto*, 24 marzo, 3.

BRUSIN, G. 1958, Aquileia e Grado. – In: *Storia di Venezia* 2, 481–594, Venezia.

BRUSIN, G. 1964, *Aquileia e Grado, guida storico artistica*. – Padova.

BRUSIN, G., P. L. ZOVATTO 1957, *Monumenti paleocristiani di Aquileia e di Grado*. – Udine.

BUORA, M. 1979, Per la storia della Beligna e dell'abbazia di S. Martino. – *Aquileia Nostra* 50, 445–496.

BUORA, M. 2001, Il Bertoli, uno scavo lungo le mura aquileiesi e l'arredo più antico del foro di Aquileia. – *Bollettino del Gruppo Archeologico Aquileiese* 11/11, 86–97.

BUORA, M. 2015, Nuove osservazioni sull'arredo lapideo della chiesa di Monastero di Aquileia dal periodo dei Goti e dei Bizantini all'età di Popone. – In: *Atti dell'incontro di Klagenfurt*, in stampa.

CAILLET, J. P. 1993, *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges d'après l'épigraphie des pavements de mosaïque (IVe–VIIe siècles)*. – Collection de l'École française de Rome 175.

CANTINO WATAGHIN, G. 2006, Le basiliche di Monastero e di Beligna: forme e funzioni. – *Antichità Altoadriatiche* 62, 303–333.

CASADIO, P., M. BUORA 2011, Le pitture murali di Casa Bertoli ad Aquileia dei secoli XV–XVIII. – *Aquileia Nostra* 82, 121–148.

CHEVALIER, P. 1995, L'ambon à Poreč et Istrie. – *Hortus Artium Medievalium* 1, 126–133.

CHEVALIER, P. 2013, Hunc loc(um) cond(idit) – l'autel de l'évêque Eufrasius de Porec. – In: C. Blondeau, B. Boissavit Camus, V. Boucherat, P. Volti (edd.), *Ars auro gemmisque prior. Mélanges en hommage à Jean-Pierre Caillet*, 47–54, Turnhout.

CIVILETTI, G. 1954, Il volto nuovo della Basilica Patriarcale di Aquileia. – *Aquileia chiama* 1, 67–68.

COLLER, I. 2010, *Arab France, Islam and the Making of Modern Europe, 1798–1831*, Berkeley, Los Angeles.

COSENTINO, S. 2000, *Prosopografia dell'Italia bizantina (493–804)* 2. – Bologna.

- CROCE DA VILLA, P. A. 1989, Concordia dal VI al IX sec. d.C. – In: *La chiesa concordiese 389–1989, Concordia e la sua cattedrale*, 231–242, Pordenone.
- DALY, M. W. 1998, *The Cambridge history of Egypt II, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*. – Cambridge.
- D'ANGELO, D., S. MORETTI 2004, *Storia del restauro archeologico: appunti*. – Firenze.
- DE RUBEIS, J. F. B. M. 1740, *Monumenta ecclesiae Aquilejensis*. – Argentinae.
- D'OTTONE, A. 2013, Le “lettere arabiche” di Simone Assemani del Museo Correr di Venezia. Regesto. – *Quaderni dell'università di Padova* 97–114.
- EQUINI SCHNEIDER, E. 2003, *Elaiussa Sebaste II: un porto tra Oriente e Occidente*. – Roma.
- FANTINI, M. 1995, *Antonio Cassis Faraone: ritratto di un imprenditore levantino*. – Udine.
- FARIOLI CAMPANATI, R. 1982, La cultura artistica nelle regioni bizantine d'Italia. – In: G. Pugliese Carratelli (ed.), *I Bizantini in Italia*, 137–426, Milano.
- FOSCARI, A., M. TAFURI 1982, Sebastiano da Lugano, i Grimani e Jacopo Sansovino. Artisti e committenti nella chiesa di sant'Antonio di Castello. – *Arte veneta* 36, 100–123.
- FRANCESCHIN, G. 2007, *Santa Maria di Aquileia. Monastero. Chiese cura d'anime, 1036–1782*. – Mariano del Friuli.
- GABERSCEK, C. 1981, *Scultura in Friuli. Il romanico*. – Pordenone.
- GABERSCEK, C. 1983a, Il romanico. – In: M. Buora (ed.), *La scultura in Friuli I*, 263–310, Pordenone.
- GABERSCEK, C. 1983b, La scultura preromanica e romanica in Friuli. – In: G. Fornasir (ed.), *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen, atti del convegno internazionale di studio, 4–8 dicembre 1983*, 383–423, Udine.
- HARRISON, R. M. 1986, *Excavations at Saraçhane in Istanbul I. The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones, and Mollusca*. – Princeton.
- HÄRTEL, R. 2011, Studi sui documenti del monastero di S. Maria di Aquileia (1036–1250). – *Memorie Storiche Forogiuliesi* 89–90, 11–72.
- JOPPI, V. 1895, La basilica di Aquileia: note storiche con documenti. – *Archeografo Triestino* 20, 209–276.
- KLEBEL, E. 1953, Zur Geschichte der Patriarchen von Aquileja. – *Carinthia I* 143, 326–352.
- MAIONICA, H. 1895, Notizien. – *Mittheilungen der k. k. Central-Commission N. F.* 21, 131–132.
- MARANO, Y. A. 2008, Il commercio del marmo nell'Adriatico tardoantico (IV–VI secolo). – In: S. Collodo, G. L. Fontana (edd.), *Eredità culturali dell'Adriatico. Archeologia, storia, lingua e letteratura*, 159–174, Roma.
- MARANO, Y. A. 2012, Urbanesimo e storia ad Aquileia tra V e VI secolo d. C. – In: J. Bonetto, M. Salvadori (edd.), *L'architettura privata ad Aquileia in età romana, atti del convegno di studio, Padova 21–22 febbraio 2011*, 571–589, Padova.
- MEGAW, A. H. S. 1974, Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial? – *Dumbarton Oaks Papers* 28, 57–88.
- MENIS, G. C. 1970, Vita monastica in Friuli durante l'epoca carolingia e ottoniana. – *Studia Patavina. Rivista di scienze religiose* 17/1, 69–99.
- MONTICOLO, G. 1890, *Cronache veneziane antichissime*. – Roma.
- NAPIONE, E. 2001, *La diocesi di Vicenza, Corpus della scultura altomedievale XIV*. – Spoleto.
- NICOLAOU, D. 2013, Le strutture e l'arredo liturgico delle basiliche paleocristiane di Cipro. – In: D. Michaelidis, Ph. Pergola, E. Zanini (edd.), *The Insular System of the Early Byzantine Mediterranean*, BAR Int. Series 2523, 115–129.
- ORTOLANI, G. 1989, Lavorazione di pietre e marmi nel mondo antico. – In: G. Borghini (ed.), *Marmi antichi*, 19–42, Roma.
- PASCHINI, P. 1976³, *Storia del Friuli*. – Udine.
- PENSABENE, P. 2006, Reimpiego e interventi edilizi nell'Aquileia tardo antica. – *Antichità Altoadriatiche* 62, 365–422.
- PENSABENE, P. 2007, *Ostiensium marmorum decus et decor: studi architettonici, decorativi e archeometrici*. – Studi miscellanei 33.
- PENSABENE, P. 2010, Disposizione e provenienza delle colonne di reimpiego nel complesso episcopale di Aquileia. – In: *La Basilica di Aquileia. Storia, archeologia ed arte / Der Dom von Aquileia. Geschichte, Archäologie und Kunst, Antichità Altoadriatiche* 69/2, 551–660.
- PHILIPP, T. 1985, *The Syrians in Egypt: 1725–1975*. – Stuttgart.
- PIETRI, C. 2000, Macedonius 6. – In: L. Pietri, C. Pietri, J. Desmulliez (edd.), *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire II, Prosopographie de l'Italie chrétienne (313–604)* 2, 1345, Roma.
- PINARELLO, M. 2006, Il complesso patriarcale di Aquileia: architettura e tecniche costruttive. – *Antichità Altoadriatiche* 62, 241–276.
- PIUSSI, S. 1984, Il culto di Thomas Becket ad Aquileia, Venezia e Zara. – *Antichità Altoadriatiche* 26/2, 381–400.
- REBAUDO, L. 2012, Il gruppo dei Tetrarchi: una lettura del reimpiego. – *Antichità Altoadriatiche* 74, 147–158.
- RIZZARDI, C. 1999, L'impianto liturgico nelle chiese ravennati (V – VI secolo). – *Hortus Artium Medievalium* 5, 67–85.
- ROUX, G. 1998, *La basilique de la Campanopetra*. – Paris.
- TAGLIAFERRI, A. 1981, Le diocesi di Aquileia e Grado. – In: *Corpus della scultura altomedievale X*, Spoleto.
- TAVANO, S. 1971, Rilievi massenziani inediti. – *Aquileia Nostra* 42, 101–142.
- TAVANO, S. 1972, Aquileia cristiana. – *Antichità Altoadriatiche* 3.
- TAVANO, S. 1977, *Aquileia. Guida dei monumenti cristiani*. – Udine.
- TAVANO, S. 1978, *Scultura in Friuli. Il tardo antico (fine III sec. – inizi VII secolo)*. – Pordenone.
- TERRY, A. 1987, The Early Christian Sculpture at Grado: A Reconsideration. – *Gesta* 26/2, 93–112.
- TERRY, A. 1988, The Sculpture at the Cathedral of Eufrausius in Poreč. – *Dumbarton Oaks Papers* 42, 13–64.
- TIGLER, G. 1995, Catalogo delle sculture. – In: *Le sculture esterne di San Marco, saggio di O. Demus, contributi di L. Lazzarini, M. Piana, catalogo di G. Tigler*, 25–234, Milano.
- TREVISAN, G. 2012, Il rinnovamento architettonico degli edifici religiosi a Torcello, Aquileia e Venezia

- nella prima metà del secolo XI. – In: G. Cantarella, A. Calzona (edd.), *La reliquia del Sangue di Cristo: Mantova, l'Italia e l'Europa al tempo di Leone IX, Atti del Convegno internazionale (Mantova, 23–26 novembre 2011)*, 479–504, Verona.
- VALE, G. 1933, Storia della basilica dopo il secolo IX. – In: *La basilica di Aquileia*, 47–106, Bologna.
- VALE, G. 1950, Girolamo Asquini e la romana Aquileia. – *Aquileia Nostra* 21, 51–58.
- VIDOZ, E. 1999, *La chiesa di S. Maria extra muros d'Aquileia*. – Gorizia.
- VILLA, L. 2003, Edifici di culto in Friuli tra l'età paleocristiana e l'alto medioevo. – In: H. R. Sennhauser (ed.), *Frühe Kirche im östlichen Alpengebiet. Von der Spätantike bis in ottonische Zeit* 2, 501–5789, München.
- VILLA, L. 2004, Aquileia tra Goti, Bizantini e Longobardi: spunti per un'analisi delle trasformazioni urbane nella transizione fra Tarda Antichità e Alto Medioevo. – *Antichità Altoadriatiche* 59, 561–632.
- ZULIANI, F. 1970, I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciiana fino all' XI secolo. – *Alto Medioevo* 2, 25–183.

Nove ugotovitve ob pričevanju kiparstva gotskega in bizantinskega obdobja v oglejski baziliki in v cerkvi v Monasteru

Povzetek

V petdesetih letih prejšnjega stoletja je spomeniškovarstveni zavod (Soprintendenza ai Monumenti) v Ogleju (Aquileia) izdelal restavratorska dela, ob katerih je razkril umetniške stvaritve ter pomembna zgodovinska dejstva, ki pa do danes niso bila v celoti primerno preučena. Med najdenimi odlomki kamnitih spomenikov, ki so jih med konservatorskimi posegi izločili, sta trikotna ploščica (*sl. 1: 1*) in del ograje (odkrita v sekundarni legi, kot del tlakovanja, izvedenega konec 15. stoletja). Gre za ostanek prvotnega kiparskega okrasja iz 6. st. po Kr. Isti stavbi najverjetneje pripadajo tudi drugi odkriti odlomki kamnitih plošč, njihova natančna prvotna lokacija pa ni znana. Zaradi skromnega števila odkritih fragmentov, ki jih tudi lahko pripišemo najzgodnejšemu obdobju, ni mogoče v celoti rekonstruirati takratne cerkvene opreme.

Avtor poskuša z analizo fragmentov, ki bi lahko bili del istega kamnoseškega okrasa, določiti še druge dele ograje (*sl. 1: 2,3*). Vsekakor gre za hipotezo, je pa ta vredna nadaljnje obravnave.

Drugače je v cerkvi v bližnjem Monasteru, v nekdanjem samostanu, kjer je položaj ravno obrnjen kot v oglejski baziliki: manjkajo namreč novejši sloji in kamnita oprema, ohranjena pa sta tlak in del okrasja prve in druge faze.

Konec 18. stoletja je bil kompleks preoblikovan v kmetijo, del cerkvenega prostora pa v klet za

proizvodnjo in hrambo vina. Pri tem je bila stavba razdeljena v tri etaže, zgradili so tudi prečni oporni zid (it. *muro di spina*). V zid so vključili del kamnitega okrasja iz druge gradbene faze, skladden v materialu, izvedbi in motivih. Ko je stavba prešla v last države, so izvedli številna restavratorska dela, med drugim so leta 1959 porušili prečni zid. Med odpadnim materialom so izbrali najpomembnejše kose; te so sprva shranili v skladišču, nato pa izročili arheološkemu muzeju. Med omenjenimi kosi, inventariziranimi leta 1959, najdemo fragmente iz različnih obdobj: rimskodobne steklene predmete, reliefe iz karolinške dobe, kose renesančnega pohištva in lončenino iz 17.–18. st. Konsistentno jedro je zbirka odlomkov iz prokoneškega marmorja (kot taki so opredeljeni zgolj na podlagi avtopsije), ki sodijo med cerkveno opremo druge faze. Med gradivom je bilo najverjetneje tudi 14 stebričkov ikonostasa, od teh je nekaj delov še vzidanih, medtem ko so se od prvotno znanih 14 kapitelov ohranili le fragmenti treh (*tab. 1: 2–4*); ohranjen je tudi del stebrička (*tab. 1: 5*). K že znanim kapitelom, ki so postavljeni nad stebri za podporo nove strehe, lahko danes prištejemo še en fragment (*tab. 1: 1b*).

Verjetno nekateri fragmenti gladkih pregradnih plošč niso bili prepoznani in/ali odkriti, vendar številčnost najdb kaže na zelo natančno zbiranje. Gre za fragmente (*disiecta membra*), ki so se na

našo srečo ohranili, vendar do danes niso bili obravnavani, čeprav nam ponujajo pomembne informacije. Amelio Tagliaferri (1981) je v svojem korpusu zgodnesrednjeveškega kiparstva v oglejski in gradeški škofiji prepoznal pomembnost nekaterih fragmentov, vendar mu ni uspelo končati študije ter razumeti obsega in izvora te zbirke.

Avtorju članka je najprej uspelo umestiti skupino fragmentov, katerih lokacija je bila doslej v znanstveni literaturi opredeljena kot neznana. V primerjavi z zgolj petimi primeri, ki jih je objavil Tagliaferri, se je do danes njihovo število precej povečalo: prispevek se omejuje na predstavitev le štiridesetih najbolj reprezentativnih primerov. Tako je avtorju uspelo natančneje določiti datacijo, ki jo je že Tagliaferri predvideval. Kljub zahtevnosti kronološke umestitve lahko odlomke najverjetneje datiramo na začetek 6. st. oz. v čas Teoderika, ki je – čeprav arijanec – zelo podpiral gradnjo cerkva. Če datacija, kot avtor članka domneva, drži, lažje razumemo zgodovino meništva v Akvileji. S tem pridobi večji pomen podatek o postavitvi moškega samostana v Akvileji (v ulici Beligna), ki nam ga je posredoval kronist Dandolo. Iz samostana izvira plošča iz pluteja, ki je datirana v prvo polovico 6. st., a verjetno izvira iz poznega 5. st. Skoraj sočasno oz. mogoče v času naslednjega škofa so tudi v Monasteru zgradili cerkev – in torej tudi pripadajočo samostansko stavbo – verjetno žensko, ki se je ohranila *in loco* vse do konca 18. st.

Maloštevilni ohranjeni fragmenti omogočajo rekonstrukcijo nekaterih pregradnih plošč. Del plošče na *sl. 5* lahko primerjamo s podobno iz katedrale v Concordii (*sl. 3*), kar kaže na kroženje kamnoseških šablon na območju severnega Jadrana. Na drugih fragmentih zasledimo drugačne risbe, na primer motiv križa na praznem polju (*sl. 7: 1*) ali pa križ, obkrožen s pavi (*sl. 7: 2*) in viticami, lahko tudi motiv kantarosa v sredinski legi: zdi se, da je okras plošč iz Monastera nekoliko zmernejši v primerjavi s figuralnim bogastvom na ploščah iz Concordie. Tako plošče iz Akvileje kot tiste iz Concordie, na katerih so upodobljeni romb, golobice in ribe, kažejo najverjetneje na lokalni severnojadranski model, ki pa nima primerjav na območju vzhodnega Sredozemlja.

Kolikor je mogoče oceniti, je uporabljeni material prokoneški marmor iz kamnolomov v Marmornem morju, vendar je bila izvedba prepuščena lokalnim obrtnikom, ki niso znali (niso želeli?) zgladiti površine in zaobliti nekaterih delov, kot je opaziti na številnih ploščah npr. iz Filipov. Postavlja se vprašanje, ali so bile v času, ko so lokalni cerkvi

načelovali škofi grškega in tesalskega izvora, uvožene iz istih krajev tudi predloge za kamnite izdelke, ki pa so bili pod rokami lokalnih obrtnikov izdelani manj prefinjeno?

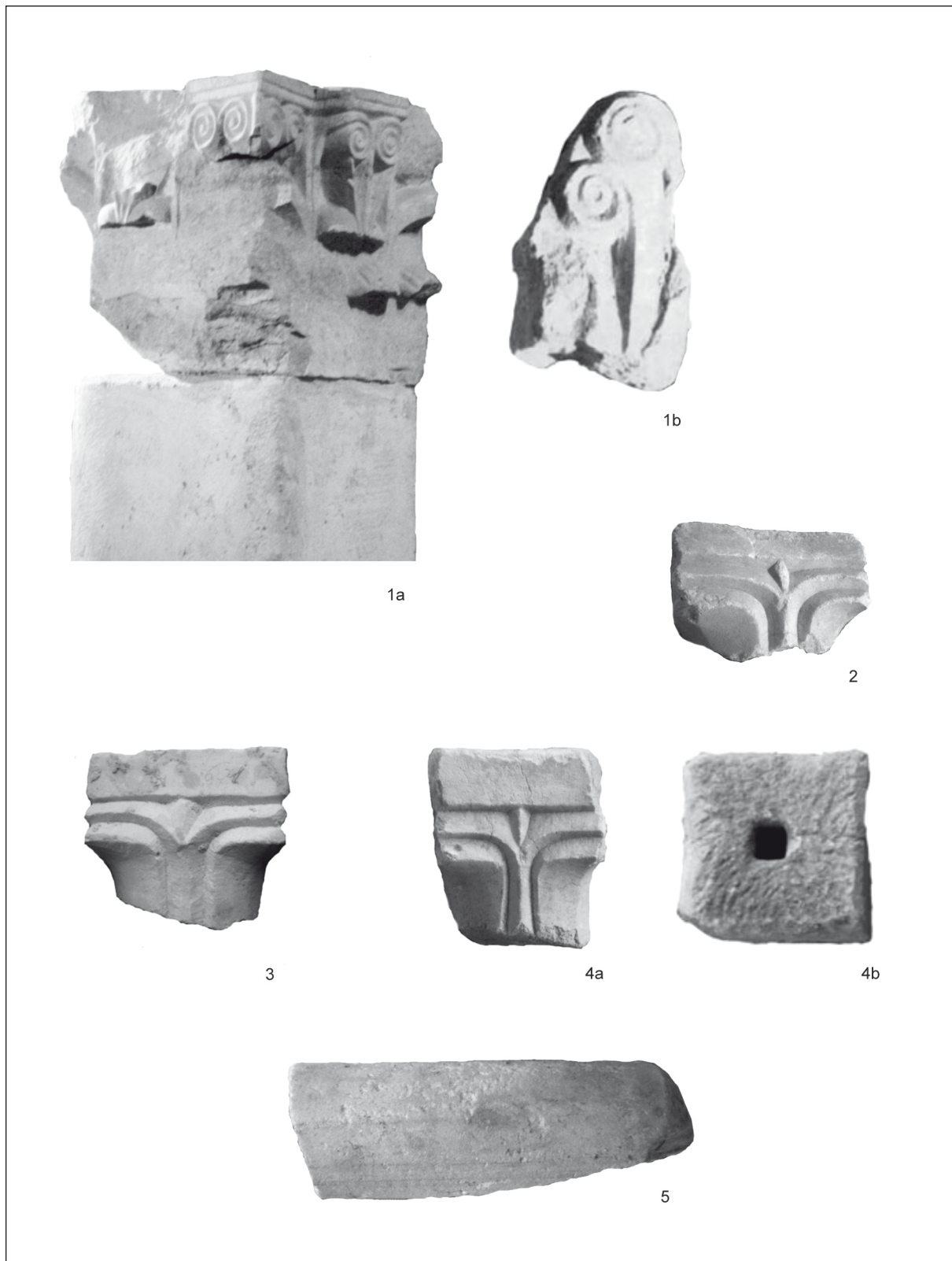
Jasno se kaže slogovna razlika med ploščami prve skupine, ki so hipotetično pripisane akvilejski baziliki (*sl. 1: 1–3 in 5*), in tistimi druge skupine, ki so nedvomno pripadale opremi druge faze cerkve v Monasteru.

Če je datacija plošč iz Monastera na začetek 6. st. pravilna, dobimo pomembne podatke za razumevanje in poznavanje zgodovine mesta Oglej. V prvi vrsti je opazen velik – tako po številu kot nedvomno po ekonomski vrednosti – pomen klera, ne zgolj neredovnega: upoštevati je treba namreč, da so od tistega obdobja delovale tudi samostanske skupnosti iz moškega samostana v Beligni in ženskega samostana v Monasteru. Poleg klera je treba omeniti še elito, nedvomno ortodoksko in oskrbljeno s precejšnjimi ekonomskimi sredstvi, s katerimi je lahko financirala draga dela, npr. prenovo oziroma predelavo cerkva. Dokazi teh daritev so se ohranili le kot mozaični napisi darovalcev v južnem delu mozaika druge faze. Obe omenjeni družbeni skupini sta imeli nedvomno dobre odnose s Teoderikom in z njegovim dvorom ter tudi z dvorom iz Konstantinopla, kar nedvomno potrjuje tudi marmor, uvožen iz kamnolomov ob Marmornem morju. Po avtorjevem mnenju to dokazuje, da Akvileja v tistem času ni bila obrobno mesto, temveč pomemben kraj s pristaniščem, v katerega so lahko priplule ladje s težkimi in krhkimi tovari, kot je prokoneški marmor.

Iz tega lahko sklepamo, da ni obratoval *in loco* le en sposoben mojster, delovodja, temveč tudi zidarji, izdelovalci mozaikov in kiparji (mogoče tudi slikarji?), ki so poznali motive in umetnostne stile Ravene in Konstantinopla ter so jih bili zmožni tudi izvirno izvesti. Ob koncu je treba omeniti še, da so bili na umetnostnem področju (in očitno tudi na drugih področjih, kot lahko sklepamo iz srednjeveških virov) odnosi med Oglejem in Gradežem zelo močni.

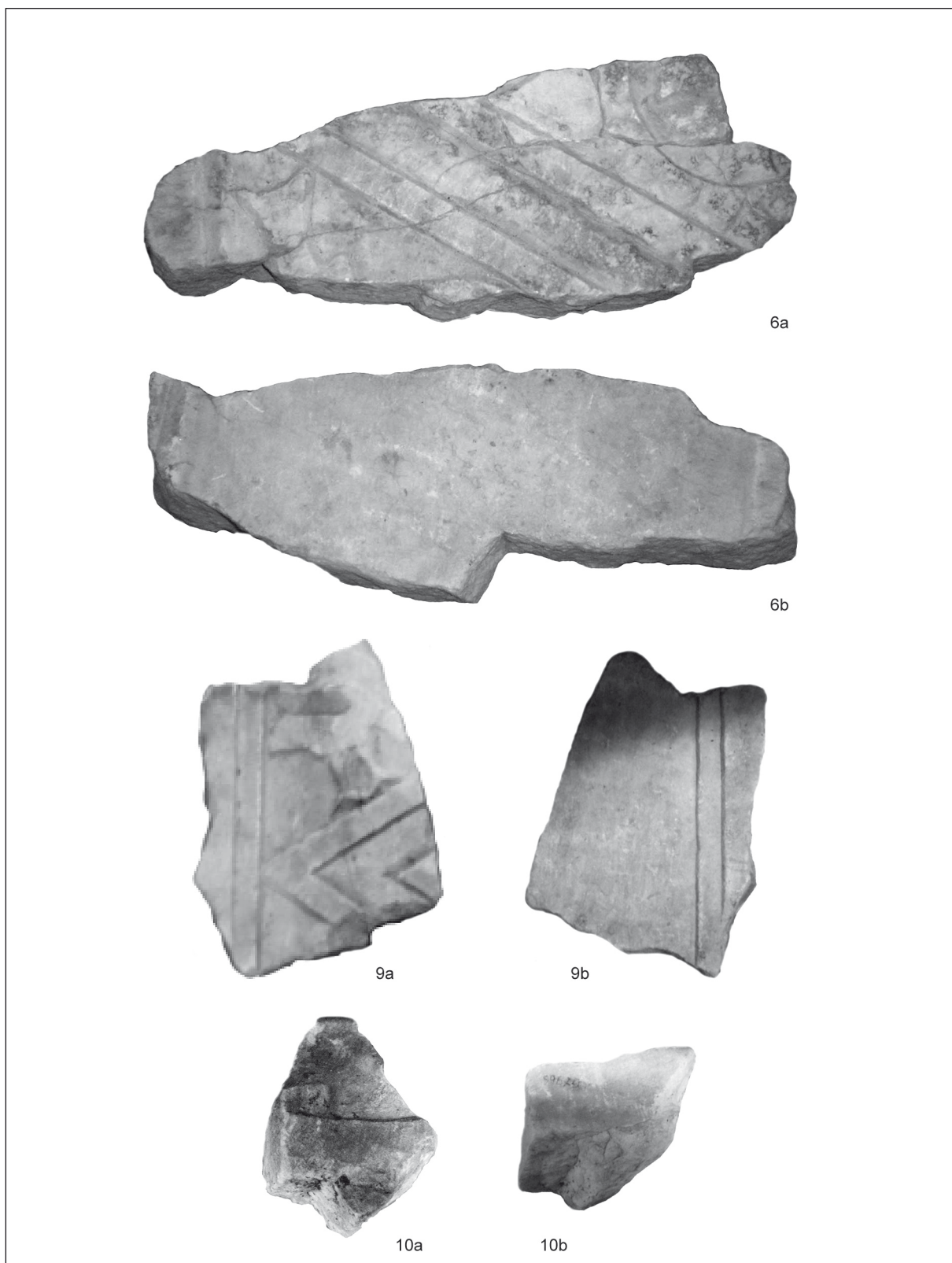
Prevod: Elena Leghissa

Maurizio Buora
Via Gorizia 16
I-33100 Udine
mbuora@libero.it

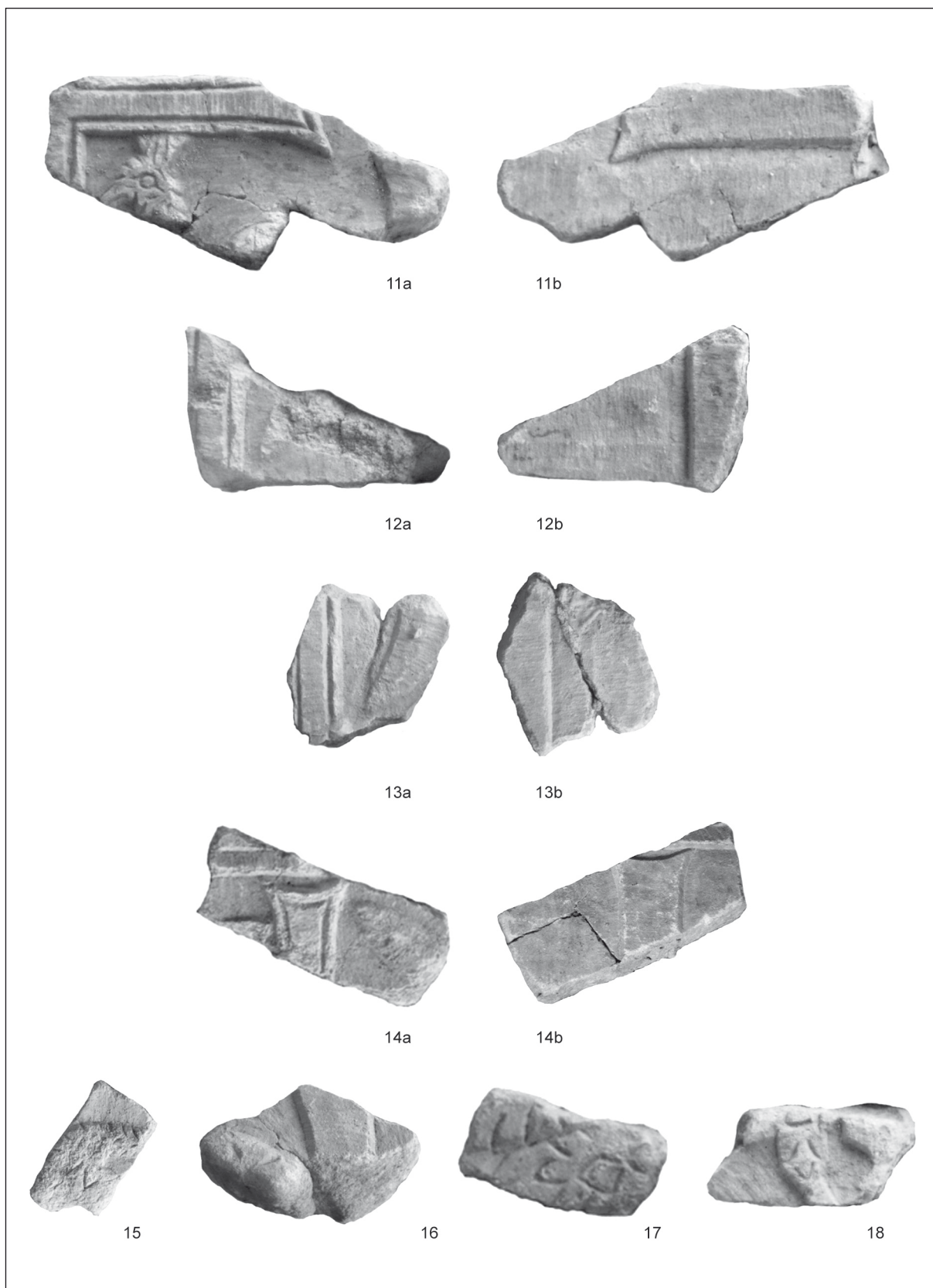
Tav. I: La chiesa di Monastero. 1a – frammento di capitello edito da Tagliaferri (1981, n. 242); 1b – capitello in opera nella chiesa; 2–4 – frammenti di capitelli di iconostasi; 5 – frammento di colonnina. (Fr. 2–5 nel magazzino del museo archeologico nazionale di Aquileia). Scale differenti.

T. I: Cerkev v Monasteru. 1a – odlomek kapitela, objavljenega (Tagliaferri 1981, n. 242); 1b – kapitel, vzdan v cerkvi; 2–4 – odlomki kapitelov ikonostasa; 5 – odlomek stebrička. (Odlomki 2–5 so iz skladišča arheološkega muzeja v Ogleju). Različna merila.

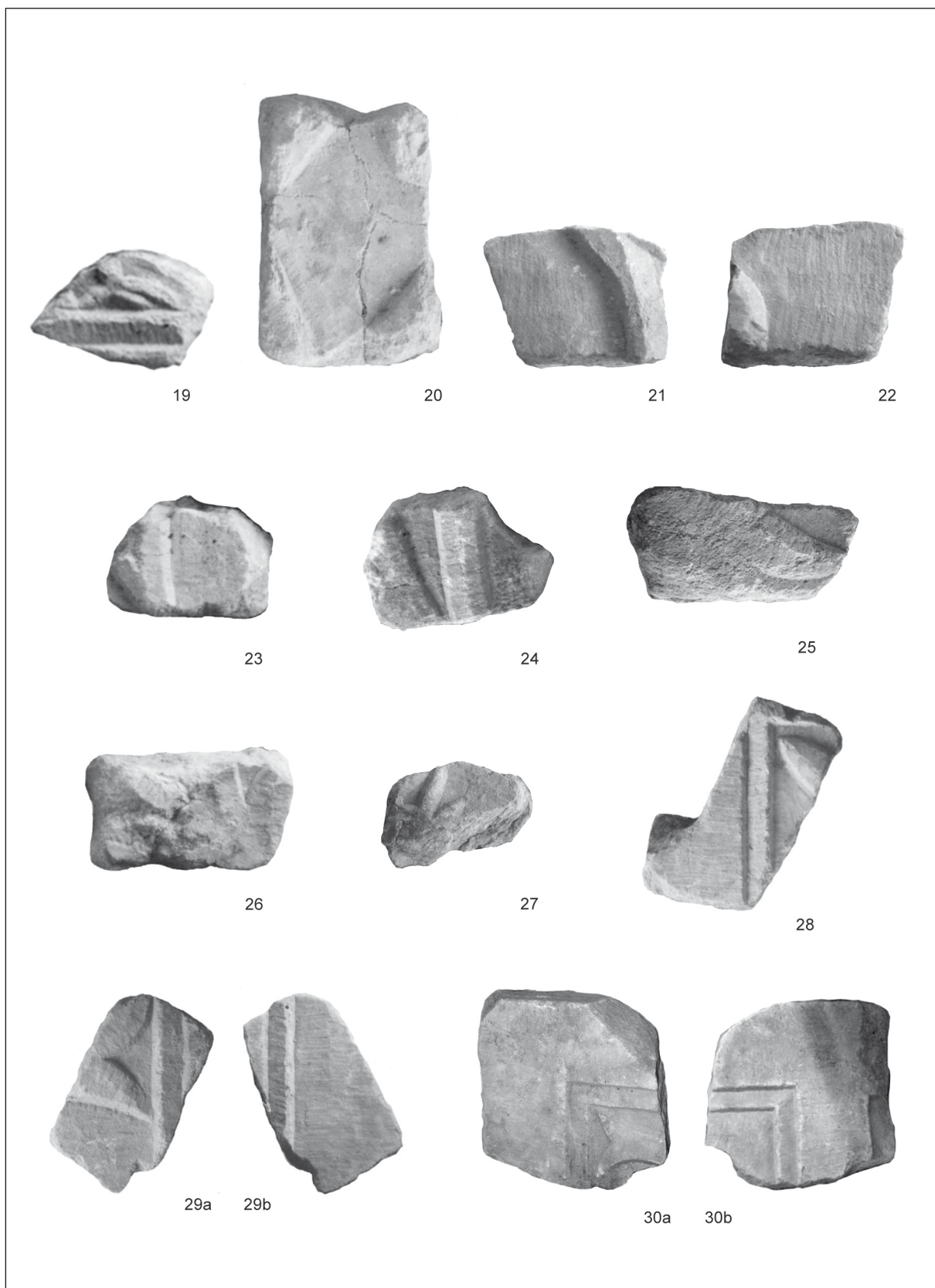
Tav. 2: La chiesa di Monastero. 6 – frammento di plutei del primo tipo (nella foto 6a sono accostati anche i frammenti cat. nn. 7 e 8); 9,10 – frammenti di lastre del primo tipo (tutti fronte e retro). Scale differenti.

T. 2: Cerkev v Monasteru. 6 – odlomek pluteja prvega tipa (na sliki 6a so pridruženi tudi odlomki kat. št. 7 in 8); 9,10 – odlomka kamnitih plošč prvega tipa (povsod sprednja in hrbtna stran). Različna merila.

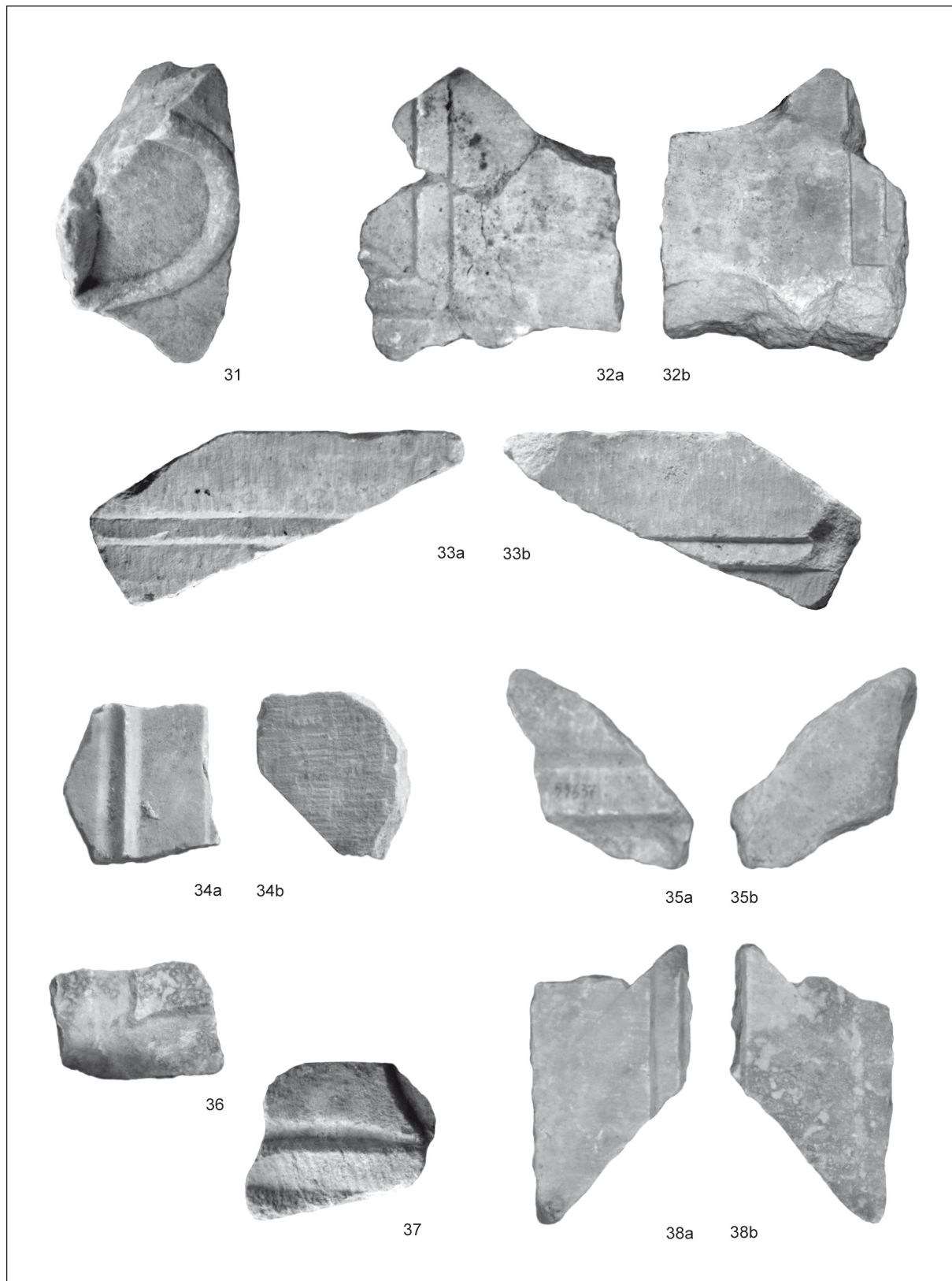
Tav. 3: La chiesa di Monastero. 11-18 – frammenti di lastre del secondo tipo (11-14 fronte e retro).

T. 3: Cerkev v Monasteru. 11-18 – odlomki kamnitih plošč drugega tipa (11-14 sprednja in hrbtna stran).

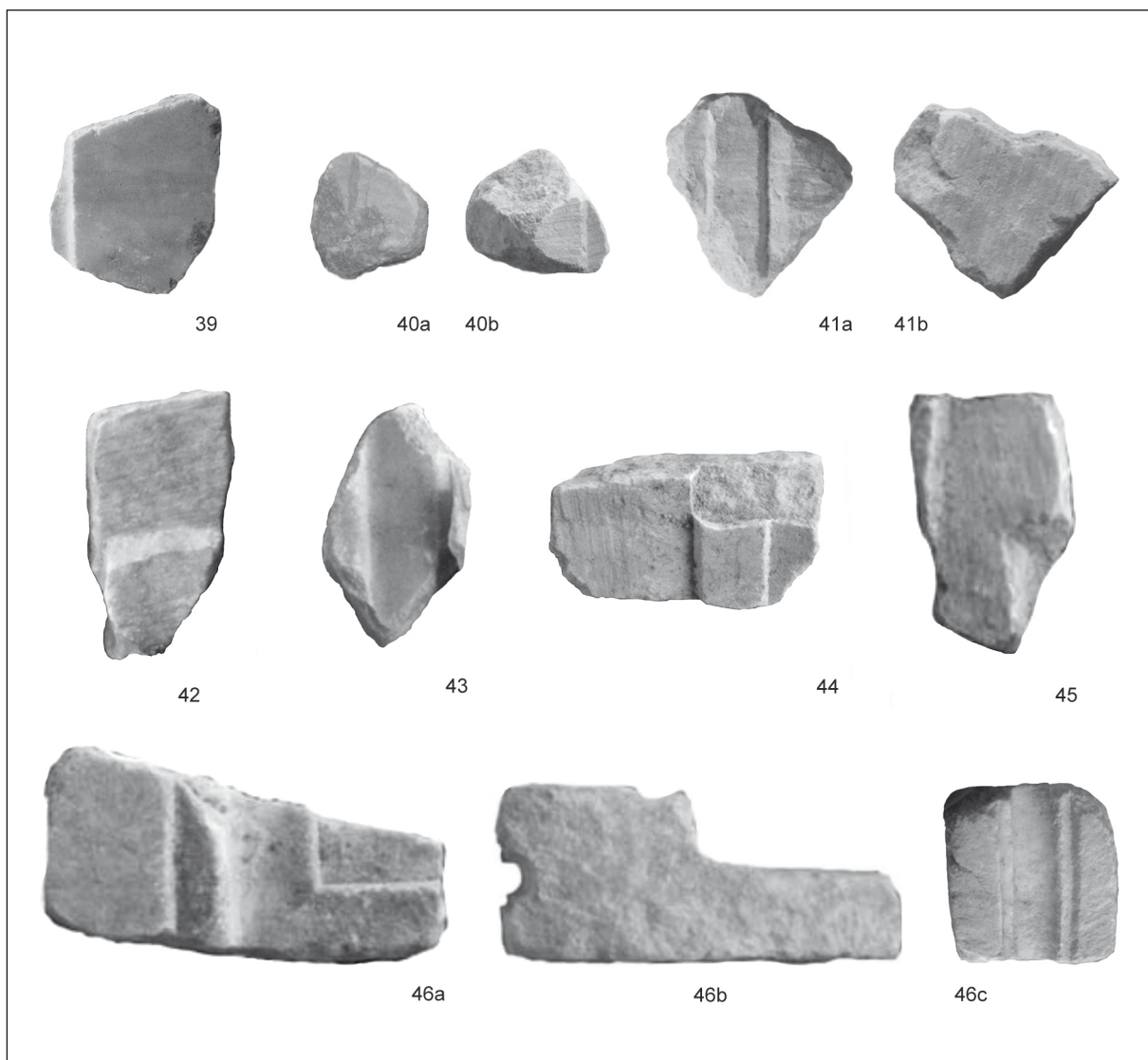
Tav. 4: La chiesa di Monastero. 19-30 – frammenti di lastre del secondo tipo (29,30 fronte e retro). Scale differenti.
 T. 4: Cerkev v Monasteru. 19-30 – odlomki kamnitih plošč drugega tipa (29,30 sprednja in hrbtina stran). Različna merila.

Tav. 5: La chiesa di Monastero. Frammenti vari di lastre di recinzione. I nn. 35–37 presentano parti di croce liscia a rilievo (32–35,38 fronte e retro). Scale differenti.

T. 5: Cerkev v Monasteru. Različni odlomki plošč kamnite ograje. Št. 35–37 predstavljajo dele reliefnega križa z gladko površino (32–35,38 sprednja in hrbtna stran). Različna merila.

Tav. 6: La chiesa di Monastero. Frammenti di lastre di recinzione, i n. 41 e 44 con parte di croce. 46a-c – frammento di tipo diverso e per il profilo della cornice e per la decorazione del bordo e per lo spessore della parte centrale. Forse frammento di altare? Scale differenti.

T. 6: Cerkev v Monasteru. Odlomki plošč kamnite ograje. Na odlomkih št. 41 in 44 so vidni deli križa; 46a-c – tipološko neopredeljen odlomek, tako po profilu okvirja kot po okrasu na robu in po debelini sredinskega dela. Mogoče del oltarja(?) Različna merila.

“Man sieht nur, was man weiß”. Völkerwanderungszeit in Schulbuch und Museum

“Človek vidi samo to, kar ve”. Obdobje preseljevanja ljudstev v učbenikih in muzejih

Franz GLASER

Izvleček

Arheološke raziskave zadnjih štiridesetih let so spremenile prvotno predstavo o obdobju preseljevanja ljudstev, pozne antike in zgodnjega krščanstva v Sloveniji, Italiji in Avstriji. Arheološka izkopavanja in obdelava gradiva so finančno zahtevni, pa vendar je rezultate v avstrijskih šolskih učbenikih komaj zaznati. Tudi v muzejih so informacije pogosto skromne, občasno, kot v šolskih učbenikih, zreducirane na klišeje. V prihodnost usmerjeno delo z javnostmi in muzejska pedagogika sta zato pozvana, da se teh težav zavesta.

Ključne besede: obdobje preseljevanja ljudstev, pozna antika, zgodnje krščanstvo, šolski učbeniki, delo z javnostmi, muzejska pedagogika

Abstract

[‘One sees only what one knows.’ The Migration period in textbooks and museums] The last forty years of archaeological research have changed the way we view the Migration Period, Late Antiquity and Early Christianity in Slovenia, Italy, and Austria. Excavations and the processing of finds are costly, yet the results have barely been presented in Austrian textbooks. In museums, available information is often scarce, and in textbooks it is sometimes reduced to clichés. In the future, public relation offices and educational services should be more aware of these problems.

Keywords: Slovenia, Italy, Austria, Migration Period, Late Antiquity, Early Christianity, public relations, educational services

AUSGRABUNGEN UND VÖLKERWANDERUNGSZEIT

Die Epoche der Völkerwanderungszeit wird gerne mit dem Etikett „dunkle Jahrhunderte“ versehen.¹ Je nach Gesichtspunkt wird die Zeit zwischen 400 und 600 entweder als Völkerwanderungszeit, als Epoche des frühen Christentums oder der Spätantike bezeichnet. Zudem prägte die Klage der römischen

Schriftsteller über den Niedergang des Römischen Reiches in der Völkerwanderungszeit lange das Bild der Forschung.² Der Begriff „Spätantike“ wird leicht als Anhängsel der Antike verstanden. Tatsächlich ist sie eine Zeit des Wandels. Archäolo-

¹ Mitscha-Märheim 1963.

² Fliehbürg: Petru 1975, 17; Egger 1929, Beiblatt 189 ff. Unter dem Begriff Fliehbürge werden heute sehr heterogene, eher schlecht geschützte Anlagen betrachtet, die keine Anzeichen dauernder Besiedlung aufweisen: Ciglencički 1987, 118–120.

gische Forschungsprojekte in Slowenien, Österreich, Italien und in Deutschland haben in den letzten vier Jahrzehnten das Bild dieser Epoche deutlich verändert.³ Den Forschungen folgte die Musealisierung von Ausgrabungen durch die Sicherung der Mauern oder durch Schutzbauten.⁴ In erster Linie werden in den spätantiken Höhensiedlungen meist die Ruinen frühchristlicher Kirchen sichtbar erhalten und präsentiert.

Die Erhaltung von ausgegrabenen Gebäuderuinen verursacht hohe Folgekosten. Der Aufwand für die Erhaltung von Mauern entspricht den vier- bis achtfachen Kosten einer Ausgrabung. Um den Eindruck der ausgegrabenen Ruinen zu bewahren, werden die freiliegenden Mauern gefestigt. Obere Mauer-scharen besitzen keine ausreichende Festigkeit und müssen ersetzt werden. Die Erhaltung von Gebäuden in steiler Hanglage ist besonders aufwändig, weil durch den Hangdruck statische Probleme auftreten. Aufgrund des Steinraubes ist manchmal nur das Fundament oder gar nur dessen Ausrissgrube erhalten. Bei der Ergänzung des Mauerwerks in Hanglage ist eine beachtliche Höhe erforderlich, um das ursprüngliche Bodenniveau zu erreichen, z. B. bei den Kirchen auf dem Tonovcov grad bei Kobarid oder Hemmaberg bei Globasnica. Der Mörtel der frühchristlichen Kirche *extra muros* in Teurnia / St. Peter in Holz hat nach 100 Jahren auch im Inneren des Mauerwerks seine Festigkeit völlig verloren. Ständige Ausbesserungen haben im Laufe der Zeit zur Dezimierung des Originalbestandes geführt.

Die zweite, und aus der Sicht der Denkmalpflege bessere, Möglichkeit der Musealisierung stellt der Schutzbau dar, der Bau- und Wartungskosten verursacht, aber die Erhaltung des originalen Mauerwerks ermöglicht. Auf lange Sicht sind wahrscheinlich die Kosten geringer als bei freistehenden Mauern, weshalb Burgruinen in den letzten Jahrzehnten oft mit Dächern ausgestattet wurden. Dabei ist die Art des Schutzbaus für das notwendige Ausmaß von Restaurierungs- und Festigungsmaßnahmen entscheidend. Ein frei zugänglicher Bereich unter einem Schutzdach erfordert – wie in Invillino (Col di Zucca) – eine massive Befestigung der Mosaikböden.

In deutlichem Gegensatz zu diesen sichtbaren Zeugnissen der Kultur der Spätantike steht die Darstellung dieser Epoche in österreichischen Schulbüchern.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT UND SCHULBÜCHER FÜR ZWÖLFJÄHRIGE

Die Musealisierung der Ausgrabungen hat das Ziel, dem interessierten Besucher die Bedeutung eines Objektes in seiner natürlichen Umgebung und gleichzeitig eine Epoche näher zu bringen. Das Museum dient dabei als ein Schnittpunkt von Wissenschaft und Öffentlichkeit.⁵

Trotz aller Bemühungen von Wissenschaft und Museumspädagogik fließen neue Erkenntnisse kaum in den Unterricht und in die Schulbücher ein. Das dargebotene Geschichtswissen hinkt aufgrund inhaltlich veralteter Lehrbehelfe im Heimatkunde- und Geschichtsunterricht manchmal um 40 bis 50 Jahre gegenüber der Forschung nach. Wenn wir in den österreichischen Schulbüchern für Gymnasien nach der Völkerwanderungszeit suchen, finden wir wenig Information. Der Schüler kommt in der zweiten Klasse (also mit ca. 12 Jahren) und in der fünften oder sechsten Klasse (etwa 15/16-jährig) mit dem genannten Zeitraum in Berührung.⁶

Im Lehrplan 2004 für die zwölfjährigen Schüler wird die Zeit der Völkerwanderung nicht einmal erwähnt. Dagegen werden im Buch „ganz klar: Geschichte 2“ im Rahmen der römischen Geschichte zwei Seiten der Völkerwanderungszeit gewidmet.⁷ Unter der Überschrift „Die Verwandlung der römischen Welt ... Jahrhunderte des Umbruchs“ werden in der vorgegebenen Kürze wesentliche Ereignisse und Entwicklungen vorzüglich aufgezeigt und die Völkerwanderung als zusammenfassender Begriff für verschiedene Phänomene erklärt.

Allerdings fehlt die Tatsache, dass das Römische Reich auch eine Ansiedlungspolitik betrieben und Stämmen oder Verbänden neue Siedlungsplätze auf Reichsboden zugewiesen hat. Dies hätte auch aktuellen Bezug zu Fragen der Asylpolitik. Im römischen Reich gab es keine Asylgesetze. Die Stämme wurden in einzelnen Provinzen aufgrund des Militäreinquartierungsgesetzes angesiedelt und hatten militärische Aufgaben nach außen und exekutive Aufgaben nach innen zu übernehmen.

Als Illustrationen zur Völkerwanderungszeit werden eine Karte mit den bekannten bunten Pfeilen, die Rekonstruktion eines alamannischen Kriegers (7. Jh.) und eines künstlich deformierten

⁵ Glaser 2012a, 34 f.

⁶ Für die Überlassung der Schulbücher danke ich Prof. Mag. Reinhard Molnar, Pädagogische Hochschule Klagenfurt.

⁷ Gießauf et al. 2006, 54–55.

³ Ciglencéki 1987; Steuer, Bierbrauer (Hg.) 2008.

⁴ Ruggieri Tricoli (Hg.) 2007; Glaser 2011, 379–388.

Alamannenschädels beigefügt.⁸ Die Bedeutung für Europa wird kurz angedeutet (Seite 55): „Aus den Trümmern des Westreiches erwuchs somit eine neue Kultur mit römischen und barbarischen Wurzeln. Aus der römischen Welt wurden vor allem der christliche Glaube, Latein als Schriftsprache und Einflüsse aus dem römischen Recht übernommen.“ Diese Bemerkung und ein kurzer Auszug aus einem Brief des Hieronymus, der Kleriker und Kirchen erwähnt, sind Hinweise auf das Christentum,⁹ das im Rahmen der Österreichischen Geschichte als fünfzeiliges Kapitel „Frühes Christentum in Österreich“ behandelt wird (Seite 86): Die Hinrichtung eines Christen namens Florian und die frühen Kirchenbauten werden erwähnt. Dazu gehört eine Illustration (86.3) mit der Legende „St. Peter in Holz (K). Ruinen der römischen Stadt Teurnia mit Kirchen“. Auf der folgenden Seite wird eine Karte Österreichs mit Völkerbewegungen geboten und auf den heiligen Severin eingegangen.

Ebenfalls für zwölfjährige Schüler ist das Buch „Durch die Vergangenheit zur Gegenwart 2“ geeignet.¹⁰ Auf vier Seiten werden die Anfänge, die Verfolgung und Ausbreitung des Christentums mit Bebilderung geschildert (81–84). Unter der Überschrift „Ein Reich geht unter – die Kultur der Antike besteht weiter“ werden „der Lebensraum der Germanen, der Niedergang (West-) Roms“ und schließlich „das Ende des Weströmischen Reiches“ auf drei Seiten (85–87) mit sechs Abbildungen behandelt. Auf Seite 86 endet das Thema mit folgenden Sätzen: „476 setzten die Germanen den letzten (west-)römischen Kaiser „Augustulus“ („Kaiserlein“) ab und machten einen der ihren – Odoaker – zum König der Germanen in Italien. Damit endet die Geschichte Westroms. Die Völkerwanderung führte zur weitgehenden Entvölkerung großer Gebiete Ost- und Südosteuropas. Hier siedelten im 6./7. Jahrhunderte slawische Völker. Ihre Nachkommen leben heute noch dort.“ Zum Text gehören die Bilder eines Hunnen mit künstlich deformiertem Schädel und eine Völkerwanderungskarte mit bunten Pfeilen.

⁸ Auch aus dem Boden Österreichs stehen deformierte Schädel zur Verfügung.

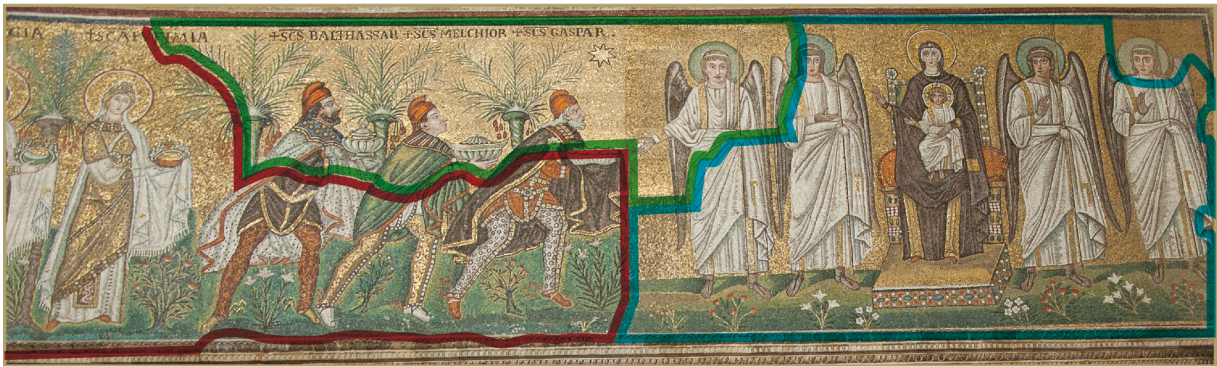
⁹ Das Mosaik mit Kaiser Justinianus und Bischof Maximianus, der die Kirche San Vitale 548 weihte, wird erst vier Seiten später (Seite 59) abgebildet als Illustration für den 420 Jahre späteren Besuch des Liutprand von Cremona am byzantinischen Kaiserhof im Jahre 968. Im Lehrerbegleitheft wird die Völkerwanderungszeit nicht mehr angesprochen.

¹⁰ Lemberger 2011.

Odoaker war zwar germanischer Herkunft, diente aber im römischen Foederatenheer und wurde von Kaiser Zeno mit „Patricius“ tituliert, was seiner De facto-Anerkennung als Herrscher des verbliebenen weströmischen Reiches gleichkommt. Richtigerweise müsste es daher heißen, dass Odoaker das Weströmische Reich regierte und nicht nur ein König der Germanen in Italien war. Gerade für die Geschichte des österreichischen Raumes ist Odoaker wichtig, weil er in Ufernorikum den Abzug der römischen Bevölkerung veranlasste!

Die Hunnen, die unter Attila für etwa zehn Jahre in Europa eine Rolle spielten, werden kurz behandelt, während das von den Ostgoten mehr als 50 Jahre geführte Weströmische Reich nicht einmal erwähnt wird! Das Jahr 476 ist lediglich ein juridisches Datum für das weströmische Kaisertum, bedeutet aber keinesfalls das Ende der weströmischen Geschichte! Der Ostgotenkönig Theoderich übernimmt im Auftrag des Kaisers Zeno das verbliebene Weströmische Reich. Im Abschnitt „Europäisches Mittelalter. Geschichte des Oströmischen Reiches“ (Seite 92) erfahren wir: „Mit dem Ende Westroms (476) sahen sich die oströmischen Kaiser als „Erben“ Roms.“ Der Satz bildet einen Widerspruch in sich, es müsste nämlich richtig heißen, dass sich die oströmischen Kaiser auch als „Erben“ Westroms sahen. Daher kann es zu diesem Zeitpunkt kein Ende des Weströmischen Reiches gegeben haben! Diese Auffassung wurde von Theoderich formal in der Münzprägung und in der Gesetzgebung eingehalten: Auf dem Avers prägte er das Bild des oströmischen Kaisers und erließ als Herrscher in Italien nur Verordnungen, da die Gesetzgebung ausschließlich dem in Konstantinopel residierenden Kaiser zustand.

Auf derselben Buchseite (92) erfahren wir, dass Kaiser Justinian viele Gebäude in Konstantinopel mit prachtvollen Mosaiken ausstatten ließ. Dabei wird auf eine Abbildung mit der Legende „Mosaik aus der Kirche San Apollinare Nuovo, 504 begonnen (Ravenna, I[talien])“ verwiesen. Der Rechtschreibfehler ist auf Sant'Apollinare Nuovo zu korrigieren. Auf dem dargestellten Mosaik aus der Palastkirche des Gotenkönigs Theoderich – der im Buch allerdings nie als Herrscher im Weströmischen Reich genannt ist – sind die Heiligen Drei Könige zu sehen; die Kirche Sant'Apollinare Nuovo wurde demnach 23 Jahre vor dem Regierungsantritt Justinians I. zu bauen begonnen und ist daher als Beispiel für die Bautätigkeit des Kaisers völlig ungeeignet. Das Mosaikbild wird auch immer wieder in der Werbung für Ravenna verwendet. Sein heutiges Aussehen

■ um 500 n. Chr. / okoli 500 n. št. ■ 556–569 n. Chr. / n. št. ■ Restaurierung 19. Jhrh. / restavrirano v 19. st.

Abb. 1: Ravenna, Sant'Apollinare Nuovo, Nordwand. Mosaiken aus drei verschiedenen Epochen.
Sl. 1: Ravenna, Sant'Apollinare Nuovo, severna stena. Mozaiki iz treh različnih obdobj.

geht allerdings auf das 19. Jahrhundert und den Restaurator Felice Kibel zurück, der die drei Könige mit phrygischen Mützen ausstattete (Abb. 1)¹¹ und damit eine ältere, barocke Restaurierung ersetzte, in der die Könige jeweils Kronen getragen hatten.¹²

Auf Seite 97 desselben Schulbuches lesen wir unter der Überschrift „Europäisches Mittelalter. Der Aufstieg des Frankenreiches“ von den Erfolgen des Merowingerkönigs Chlodwig, einem Zeitgenossen des Gotenkönigs Theoderichs, der aber – wie schon gesagt – im Buch nie erwähnt ist.

In einem neueren Schulbuch „Zeitbilder 2. Von der Urgeschichte bis zum Mittelalter“ für Zwölfjährige aus dem Jahr 2012 wird „Das Christentum – eine Religion setzt sich durch“ auf drei Seiten von den Anfängen bis Kaiser Theodosius behandelt.¹³ Im Abschnitt „Das Mittelalter. Das Werden Europas“ wird in der Zeitschiene nur auf das Jahr 476 als Zeitpunkt des Unterganges des Weströmischen Reiches und den Beginn des Mittelalters hingewiesen (106). Auf Seite 108 werden unter der Überschrift „Das Frankenreich wird mächtig“ ganze vier Zeilen der Völkerwanderung gewidmet und deren Beginn mit 375 n. Chr. angesetzt. Als Ende der „germanischen Völ-

kerwanderung“ wird der Einfall der Langobarden in Oberitalien bezeichnet. Ein Langobardenreich, das Karl der Große auf derselben Buchseite hätte erobern können, kommt nicht vor. Auf Seite 110 wird nun die Zeitangabe in der Zeitschiene erklärt: „Unter den Stürmen der Völkerwanderung brach das Römische Reich im Westen zusammen (476).“ Es folgen weitere Ausführungen zur Überschrift „Das Oströmische Reich der Byzantiner“ mit zwei halbseitigen Bildern zu Konstantinopel auf den beiden Seiten 110–111, zu denen noch zwei kleinere Mosaikausschnitte aus Ravenna gehören. Ein Hinweis auf die geographische Lage Ravennas, nämlich im weströmischen Reichsteil, wird dem Schüler nicht gegeben.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT UND SCHULBÜCHER FÜR FÜNFZEHNJÄHRIGE

Zum Stoff im Lehrplan 2004 für die 5. und 6. Klasse der Allgemein bildenden Höheren Schulen (AHS) gehören „Expansion und Migration und deren soziokulturelle Auswirkungen (griechische und römische Expansionen; Barbarei; Völkerwanderungen; Zerfall des Römischen Reiches)“.

Das Schulbuch „Zeitbilder 5 & 6. Von den frühen Hochkulturen bis zum Ende des Ersten Weltkrieges“ für Fünfzehnjährige erschien im Jahr 2011.¹⁴ Unter der Überschrift „Dominat – absolutes Kaisertum der Spätantike“ auf zwei Seiten (44–45) wird auch sehr treffend die soziale Situation im spätrömischen Staat geschildert. „Das Mittelalter – eine 1000-jährige Epoche“ beginnt

¹¹ Glaser 2012b, Taf. 13.

¹² In einem Film der Reihe „Kreuz und quer“ des ORF am 6. 1. 2015 wurde in einem Film über die Heiligen Drei Könige der Mosaikausschnitt für spätantik gehalten und von einem Naturwissenschaftler als Beweismittel dafür angeführt, dass die drei Magier Perser gewesen seien. Auch in Wikipedia (http://de.wikipedia.org/wiki/Heilige_Drei_Könige [aufgerufen 05. 6. 2015]) wird unter dem Stichwort „Heilige Drei Könige“ in der Bildunterschrift der Mosaikabschnitt fälschlich ins 6. Jh. datiert.

¹³ Wald et al. 2012, 95–98.

¹⁴ Scheucher et al. 2011.

mit dem Kapitel „Die Umgestaltung der antiken Welt“. Eine Erläuterung, welche Phänomene unter dem Begriff „Völkerwanderung“ gemeint sind, wird nicht geboten (vgl. oben Seite 2, ganz klar Geschichte 2): „Die Zeit der Völkerwanderung bedeutete für die damals betroffene Bevölkerung Raub, Krieg, Verwüstung und oftmals den Tod.“ Die Erlösungsreligion des Christentums konnte in diesen „gewalttätigen Zeiten“ Hoffnung geben. Einige Zeilen befassen sich im Anschluss daran mit der Ausbreitung des Christentums und mit der Missionierung. Der „Hunnensturm“, die Ereignisse um Odoaker und Theoderich „(in der Sage: Dietrich von Bern)“ werden kurz dargestellt.¹⁵ Der Abschnitt endet: „Nach dem Tod Theoderichs (526 n. Chr.) zerfiel das Ostgotenreich.“

Dieser Satz trifft wohl nicht die Realität eines 16 Jahre dauernden, äußerst blutigen Krieges (536–552), der von Kaiser Justinian I. gegen die Goten geführt wurde und Italien völlig zerstörte. Der Zerstörung der Landwirtschaft folgten Hungersnöte; die Bevölkerung Italiens wurde dezimiert. Verbündete Truppen der Byzantiner wollten Beute machen und ein Leben als Krieger führen. Sie hatten kein Interesse an der Wiederherstellung eines römischen Flächenstaates. Gerade diese Situation ließe sich auch mit heutigen, Jahrzehnte dauernden Konfliktherden vergleichen. Der Krieg zwischen Byzanz und Goten wird verschwiegen und nur erwähnt, dass Kaiser Justinian I. nochmals die Einheit des Imperium Romanum durch die Eroberung Italiens herstellen konnte. Dass dabei die Zerstörung Italiens in Kauf genommen wurde, wird nicht erwähnt.

Am Schluss des Abschnitts wird darauf verwiesen, dass die germanische Völkerwanderung im Jahr 568 mit dem Zug der Langobarden nach Oberitalien zu Ende gegangen sei. Zum Kapitel wird die Frage an den Schüler gestellt: „Was spricht dafür, das Ende des Altertums mit 476 anzusetzen, was spricht für das Jahr 568?“

¹⁵ Dietrich von Bern ist eine der beliebtesten Sagengestalten des deutschen Spät- und Hochmittelalters. Der Königssohn wächst in Verona (= Bern) auf, besteht Kämpfe mit einem Drachen, einem Riesen, besiegt mit einem besonderen Schwert „Mimung“ Odoaker; später kommt noch der Sieg über den Zwergenkönig Laurin mit der Tarnkappe dazu. Das mittelhochdeutsche Heldenepos „Rabenschlacht“ (= Ravennaschlacht) des 13. Jahrhunderts ist ebenfalls der Dietrichepik zuzuordnen. Vgl. auch Anm. 20. Auf den romanischen Reliefs an der Westwand von San Zeno in Verona (12. Jh.) wird der Ritt des arianischen Königs Theoderichs / Dietrichs in die Hölle dargestellt.

Der nächste Abschnitt des Schulbuches wird mit „Erben der Antike: Byzantiner – Araber – Franken“ überschrieben. Auf Seite 63 erfahren wir: „Während im westlichen Europa die antike Kultur im Laufe der Völkerwanderungszeit größtenteils unterging, blieb die griechisch-römische Zivilisation im oströmischen Bereich erhalten.“ Über diesem Satz findet sich das Mosaikbild des Kaisers Justinian mit seinem Hofstaat in der Kirche von San Vitale in Ravenna. Die zahlreichen, spätantiken Mosaiken der Stadt blieben erhalten, weil sich die Ravennaten erfolgreich gegen ein byzantinisches Heer am Tag der heiligen Märtyrer Johannes und Paulus (26. Juni) in einer siegreichen Schlacht zur Wehr gesetzt hatten. Der Chronist Andreas Agnellus schreibt: „... und von da an beging man diesen Tag wie einen festlichen Ostertag.“¹⁶

Die im Schulbuch verschwiegene, massive Zerstörung Italiens durch die byzantinischen Truppen und ihre Verbündeten bedeutete den wahren Einschnitt für die weströmische Kultur, nicht die Gotenherrschaft über das weströmische Reich, das angeblich „zerfiel“. Das langobardische Recht wurde in lateinischer Sprache aufgezeichnet. Nach der Eroberung des Langobardenreiches bezeichnete sich Karl der Große es als König der Franken und Langobarden und ließ sich schließlich noch zum römischen Kaiser krönen. Die römische Kultur faszinierte. Zu den Wissenschaftlern an seinem Hof gehörte auch der Langobarde Paulus Diaconus. Karl der Große war ein Bewunderer des Gotenkönigs Theoderich, ließ dessen bronzene Reiterstatue von Ravenna nach Aachen bringen und die dortige Palastkapelle nach dem Vorbild von San Vitale in Ravenna errichten. Gewisse kulturelle Errungenschaften konnten sich vor allem in den mittelmeerischen Städten halten.

Das Schulbuch „gestern, heute, morgen. Aus Geschichte lernen“ erschien im Jahr 2003.¹⁷ Der Abschnitt „Vom Altertum zum Mittelalter“ (Seite 87) beginnt mit dem „Zerfall der Mittelmeerwelt“. Die Darstellung der Völkerwanderung (Seite 88–89) schildert den Vorstoß der Hunnen, beschreibt die „Wanderbewegungen“ verschiedener germanischer Völkerschaften, erwähnt die Absetzung des letzten weströmischen Kaisers durch den germanischen „Söldnerführer“ Odoaker und damit das „formelle Ende des Weströmischen Reiches“. Der Gotenkönig

¹⁶ McCormick 1986, 257, zitiert nach Mitterauer 2000, 125. Für die antike Textstelle danke ich herzlich Prof. Dr. Carola Jäggi: Agnellus von Ravenna, *Liber pontificalis*, Bischofsbuch 2, 1996, 535 f. cap. 153.

¹⁷ Achs, Scheuch, Tesar 2003.

Theoderich handelte im Auftrag des Oströmischen Reiches und besiegte Odoaker. Der lange blutige Krieg (536–552) zwischen Byzanz und den Goten wird nicht erwähnt, sondern nur bemerkt, dass „nach Theoderichs Tod (526) der oströmische Kaiser Justinian das Ostgotenreich (Italien)“ unterwarf. In Gallien bildete sich in der zweiten Hälfte des 5. Jh. das Frankenreich heraus. Als „formaler Abschluss“ wird die „Sesshaftwerdung der Langobarden in Oberitalien (586)“ gesehen. Dabei hat sich ein fataler Tippfehler eingeschlichen: Die richtige Jahreszahl muss 568 lauten.

Wir erfahren anschließend, dass Historiker die Völkerwanderung als eine Erscheinung sehen, „die sich über nahezu ein Jahrtausend erstreckte“. Dass mit dem Begriff „Völkerwanderung“ verschiedene Phänomene zusammengefasst werden, wird nicht gesagt. Auf Seite 95 werden „die Anfänge des Christentums in Österreich“ behandelt und die Passio Floriani sowie die Grabinschrift für die Christin Ursa in Wels angeführt. Als zweifelhafte Bebilderung dienen der Widderträger aus Virunum und die so genannten Katakomben in Salzburg.

Das Schulbuch „Durch die Vergangenheit zur Gegenwart 5“ für Fünfzehnjährige aus dem Jahr 2000 (vor dem Lehrplan 2004!) ist interessant, weil darin „Die Weltreligionen“ (12 Seiten) sowie „Spätantike und Frühes Mittelalter“ zu den fünf Hauptkapiteln gehören.¹⁸ Dem Christentum von den Anfängen bis zu Kaiser Theodosius I. (379–395) werden immerhin sechs Seiten gewidmet (Seite 96–101). Das Christentum in der Austria Romana füllt eine weitere Seite (85), auf der Märtyrer Florianus und der heilige Severinus vorgestellt werden. Zum Kirchenbau wird eine Ballonaufnahme der frühchristlichen Bischofskirche von Teurnia und Luftaufnahme mit der frühchristlichen Kirche auf dem Kirchbichl von Lavant beigefügt. Lavant liegt in Osttirol wird aber in der Bildbeschriftung fälschlich nach Kärnten verlegt.¹⁹ Der Kirchbichl von Lavant wird in längst überholter Weise als „Fluchtburg des Bischofs von Aguntum“ bezeichnet.

Das Ende der Antike wird auf zwei Seiten (108–109) in die Kapitel „Ein Kampf um Rom“ und Migratio gentium – Die „Völkerwanderung“ aufgeteilt. Die knappen Texte behandeln u. a. Alarich, Attila, Aëtius (fälschlich Ätius), den Westgotenkönig Theoderich²⁰,

die Vandalen, Odoaker, Romulus Augustulus und den Ostgotenkönig Theoderich mit der Hauptstadt Ravenna und der Palastkirche Sant'Apollinare²¹ (mit zwei Abbildungen). Die Völkerwanderungskarte mit den bunten Pfeilen wird beigefügt. Danach wird der Text noch knapper: Die Langobarden folgen den Goten in Ober- und Mittelitalien und die fränkischen Könige treten das Erbe des römischen Gallien an. Seite 109 wird hinzugefügt: „Nach der traditionellen europäischen Geschichtsauffassung begann das Mittelalter. Das Weströmische Reich erlebte seine Fortsetzung im Reich Karls des Großen.“ Einige Seiten später (114–115) wird unter dem Titel „Europas neue Herren“ die Entstehung des Frankenreiches behandelt.

GESCHICHTSBILD

Die Betrachtungen der Schulbücher zeigen, dass wenig Platz für die Spätantike, Völkerwanderung und frühes Christentum bleibt. Eine deutliche Veränderung ist anscheinend mit dem Lehrplan 2004 gegeben. In manchen Büchern wird mit Bildern auf Ausgrabungen dieser Zeit und auf die bis zum Dach aufrecht stehenden Kirchen Ravennas hingewiesen. Das eine oder andere Mosaikbild aus der Metropole wird dem Text beigegeben. Überraschend sind doch die vielen Fehler auf wenigen Seiten. Wie sich in den Büchern zeigt, ist stets Kürze gefordert. Wenn die kurze Legende falsch ist, wird ein falsche Assoziation erweckt: „Die Fluchtburg des Bischofs“ gibt dem Schüler ein völlig anderes Bild als die Bezeichnung „Höhensiedlung der Völkerwanderungszeit“.

Wichtig wäre in allen Darstellungen festzuhalten, dass die Völkerwanderungszeit verschiedene Phänomene umfasst. In keinem der Bücher wird je erwähnt, dass Rom eine Ansiedlungspolitik, aber auch eine Umsiedlungspolitik (z. B. Burgunder)

Bern im Nibelungenlied gleichgesetzt. Nur weil hunnische Hilfstruppen im römischen Heer dienten, das im Jahr 436 die Burgunder von Worms vernichtend schlug, entstand in der Nibelungensage fälschlich die Verknüpfung mit dem Hunnenkönig Etzel (= Attila). Trotz der zahlreichen Differenzen in den Sagen ist mit Dietrich von Bern der Ostgotenkönig Theoderich gemeint. Bern ist der deutsche Name für Verona. Die Zeichnung einer frühmittelalterlichen Handschrift bezeichnet in einer Stadtdarstellung einen Palast des Theoderich. Raben ist der deutsche Name für Ravenna, s. Anm. 15.

²¹ In der Bildunterschrift fälschlich San Apollinare statt Sant'Apollinare.

¹⁸ Pokorny, Lemberger, Lobner 2000.

¹⁹ In Kärnten fließt die Lavant (Lavanttal), während die Ortschaft Lavant in Osttirol liegt.

²⁰ Fälschlich wird von H. Pokorny, Lemberger, Lobner 2000 der Westgotenkönig Theoderich mit Dietrich von

betrieben hat.²² Durch die Ansiedlung von Stämmen und Völkern auf römischem Reichsgebiet und die Ausbildung germanischer Geiseln (z. B. Theoderich) am Kaiserhof lernten jene einen Flächenstaat mit seiner Verwaltung neben ihren Stammesstrukturen kennen. Diese Tatsache hatte eine wesentliche Bedeutung für die europäische Entwicklung. Am Beispiel des römisch gebildeten Ostgotenkönigs Theoderich und des Hunnenkönigs Attila ließe sich der Unterschied darstellen. Auch die Zahlen von 100.000 Goten, die vom Schwarzmeergebiet, oder von 150.000 Langobarden, aus Pannonien aufbrachen, lassen sich mit Völkerbewegungen wie in der Zeit des Zweiten Weltkrieges und danach sowie mit jenen heutigen im Nahen Osten vergleichen.

„Der Fremde konnte von den Römern mit verschiedenen Begriffen bezeichnet werden, so war keiner so pejorativ aufgeladen wie barbarus, und seine Verwendung gewann in den Konflikten des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr. an Schärfe.“²³ Dem abwertenden Begriff „Barbaren“ ließen sich zahlreiche pejorative Völkerbezeichnungen der Gegenwart gegenüber stellen. Es ist für uns erstaunlich, dass Eugippius, ein hochgebildeter Römer und Autor der Vita S. Severini die Goten nicht beim Namen nennt, sondern sie nur als Barbaren bezeichnet. Mit dem Begriff „Barbaren“ wird der römische Blickwinkel übernommen und damit werden auch zahlreiche Klischeevorstellungen verbunden. Der Titel der großen Ausstellung „Rom und die Barbaren“ in Bonn und Venedig 2008 weckt natürlich die Assoziation kultureller Minderwertigkeit von Fremdvölkern,²⁴ wenngleich im Katalog der die negative Konnotation des Barbaren-Begriffs kritisch behandelt wird.

Im Handeln gotischer Könige lässt sich das Ziel des religiösen Pluralismus erkennen.²⁵ Den Juden von Genua erklärte Theoderich:²⁶ „Wir können keine Religion befahlen, denn niemand ist durch Zwang zum Glauben zu bringen.“ In einer anderen Verfügung sagt der Gotenkönig:²⁷ „Auch solchen, die im Glauben irren, muss der

Staat Schutz gewähren.“ Mit dieser Aussage greift Theoderich ein altes römisches Herrscherideal auf. Die tolerante Haltung in religiösen Fragen wird auch beim Ostgotenkönig Theodahad deutlich, wenn er dem Kaiser Justinianus I. im Jahr 535 schreibt:²⁸ „Wenn Gott die Existenz verschiedener Religionen zulässt, wagen wir es nicht, eine einzige vorzuschreiben.“ Im gleichen Jahr, kurz vor dem Ausbruch des byzantinisch-ostgotischen Krieges versichert der Senat von Rom in einem Schreiben an den oströmischen Kaiser Justinianus I., dass dieser selbst nicht mehr für Italien tun könne, weil die katholische Religion (trotz der arianischen Könige) blühe.²⁹ Diese Überlieferungen sind deshalb interessant, weil umgekehrt byzantinische Kaiser Justinus I. im Jahre 524 alle nichtkatholischen Gottesdienste verboten hatte. Da Europa seither schon viele Religionskriege erlebte und sich derzeit mit religiöser Intoleranz auseinandersetzt, wäre die Frage religiöser Toleranz während der Völkerwanderungszeit ein interessantes Thema, für welches ein Rugierkönig oder ein Burgunderkönig ebenfalls herangezogen werden können.³⁰

MUSEUM UND VÖLKERWANDERUNGSZEIT

Klischees machen auch nicht vor Museen und Ausstellungen halt. Im Rahmen der großen Ausstellung „Rom und die Barbaren“ in Bonn 2008 wurde z. B. der Thron des Hunnenkönigs Attila in Form einer Installation mit sprechendem Bildschirm gezeigt. Der Ich-Erzähler auf dem Bildschirm stellte Attila dar. Der Thron war aus schief geschnittenen Brettern („Kistenbrettern“) gezimmert und daher auch etwas schief zusammengenagelt. Nur so kann man sich einen Barbarenthron vorstellen? Wir können davon ausgehen, dass Attila, der sich mit römischen Beratern und solchen aus verschiedenen Völkern umgab, einen Thron besaß, der dem des römischen Kaisers nicht nachstand. Man muss sich nur vorstellen, dass die Väter der späteren Machthaber Theoderich, Odoaker und Romulus Augustus einander am Hof des König Attila kennen und hassen lernten.

Das großartige Museum in Brescia mit 13.000 Quadratmetern Ausstellungsfläche integriert u. a. auch Ausgrabungen. Zur „Le domus di S. Giulia“ erfahren wir aus der Beschriftung für einen Mosa-

²² Modéran 2008, 146–149.

²³ Chauvot 2008, 105, zitiert Dniaye 2005, 119–135. Dubuisson 2001, 9–10.

²⁴ Diese Auffassung findet sich auch in der Inschrift des Siegesdenkmals aus der Zeit Mussolinis in Bozen: „Hier sind die Grenzen des Vaterlands. Von hier aus haben wir die anderen Sprache, Gesetze und Künste gelehrt.“

²⁵ Sotinel 2008, 235; Glaser 2008, 239; Deichmann 1974–1989, Bd. II und III. 219 ff.

²⁶ Cassiodor, *Variae* 2, 27, 2.

²⁷ Cassiodor, *Variae* 5, 37, 1.

²⁸ Cassiodor, *Variae* 10, 26, 4.

²⁹ Cassiodor, *Variae* 9, 13, 3.

³⁰ Glaser 1997, 71.

ikboden, dass die Häuser im 4./5. Jh. teils verlasen waren. Die Goten haben nach ihrer Ankunft in Italien auf diesem Areal schließlich ihre Häuser aus ärmlichem und vergänglichem Material errichtet. Die hölzernen Hütten haben Pfostenlöcher in den Mosaiken hinterlassen. Dieser Behauptung zufolge wäre die Holzhütte innerhalb der heute noch einen Meter hohen Steinmauern des römischen Hauses gestanden. Ein weiteres unlogisches Klischeebild, das kritiklos dem Besucher zugemutet wird! Liest man hingegen den archäologischen Führer zu Ausstellung, wird die Ausgrabung vollkommen korrekt beschrieben.³¹

Eine weitere wichtige Informationsquelle ist heute die große Zahl der „History-Filme“. Wenn man Filme über die Völkerwanderungszeit sieht, dann ziehen die „Barbaren“ meist über grüne Wiesen samt ihren Wagen, als hätte es keine römischen Straßen gegeben, die sie benützten. Dieses Klischee, das an die Siedlertrecks im „Wilden Westen“ gemahnt, lässt sich selbst in qualitätvollen filmischen Dokumentationen beobachten.

Da aufgrund des geringen bis falschen Informationsgehalts der Schulbücher, Schülern und damit auch Erwachsenen wesentliche Informationen zur Völkerwanderungszeit fehlen, kommt dem Museum eine besondere Aufgabe der Vermittlung zu, wenn man sich der Auffassung „Museum schafft Wissen“ anschließt. Der nächste Schritt wird formuliert: „Wissen schafft Kultur.“ Unter diesem Titel veranstalteten die Alpen-Adria-Universität Klagenfurt, der Universitätsclub, der Wissenschaftsverein Kärnten und Lakeside Science and Technology Park eine Vorlesungsreihe im Wintersemester 2012/13.

Versucht man die Römerzeit und die Völkerwanderungszeit im Museum darzustellen, dann ergibt sich ein Ungleichgewicht. Für die Römerzeit lassen sich neben der Alltagskultur anhand von attraktiven Materialien wie Reliefs, Skulpturen, Wandmalerei und Mosaiken Themen darstellen, die bei Bedarf auch in andere Epochen weitergeführt werden können. Schwieriger ist dies für die Darstellung der Völkerwanderungszeit, da im alpinen Raum in erster Linie nur Grabfunde, Skelette und Gefäßkeramik zur Verfügung stehen. Inschriften des 5. und 6. Jahrhunderts sind so selten, dass man sie im Ostalpenraum an einer Hand abzählen kann. Der Reliefdekor beschränkt sich auf frühchristliche Schrankenplatten, von denen vielfach nur Bruchstücke gefunden werden. Die spätantiken Bauwerke, fast ausschließlich frühchristliche Kirchen, sind

nur in konserviertem Zustand oder im Schutzbau vor Ort zu besuchen.

NEUE MUSEUMSKONZEPTE

Kann das Museum das unvollständige Geschichtsbild ergänzen oder Klischees verändern? Der Österreichische Museumstag 2010 widmete sich dem Thema „Museum schafft Wissen“.³² In diesem Sinne bietet die Museumsakademie Joanneum immer wieder Veranstaltungen an. In der Ankündigung zum Workshop „Hineinlesen. Das Museum als Wissensraum“ im Jahr 2011 erfahren wir: „Das Museum ist ein Speicher und Generator von Wissen. Es ist Schauplatz der Wissenschaft, Ort von Identitäts- und Orientierungswissen, von Sach- und praktisch instrumentellem Wissen.“³³ In Gegensatz dazu versucht das dort angesiedelte Archäologiemuseum zu vermitteln, „wie begrenzt und bruchstückhaft unser Wissen über die Vergangenheit ist – was manche Fragen offen lässt.“³⁴ Da in der Steiermark die Völkerwanderungszeit archäologisch nur wenig repräsentiert ist, sei das neue Konzept im Universalmuseum am Beispiel der Römerzeit diskutiert.

Das Lapidarium zeigt neben Weihealtären Architekturteile mit Porträts und Inschriften von Grabdenkmälern aus der Steiermark und dem heutigen Slowenien. Sie werden aber weder durch Begleittexte noch zeichnerische Rekonstruktionen ergänzt. Gerade in Šempeter bei Celje (in der Untersteiermark / Štajerska) wurde der bedeutendste Bestand an römischer Grabarchitektur im ostalpinen Raum bekannt, der uns wichtige Aufschlüsse für die Zuordnung von Reliefs und Inschriften an den Bauwerken brachte. Mehrere Typen der fünf bis acht Meter hohen Monumente konnten in Šempeter rekonstruiert werden. Ein Foto der rekonstruierten Marmorgrabbauten würde dem Besucher mit einem Blick eine Grundlage für dessen Verständnis geben.³⁵

³² Anlässlich der Podiumsdiskussion beim Österreichischen Museumstag 2010 hat HR Dr. Wolfgang Muchitsch, Direktor des Universal Museums Joanneum den Autor zu einer kritischen Auseinandersetzung mit dem Archäologiemuseum aufgefordert, was dieser auch versprach.

³³ Workshop der Museumsakademie: „Hineinlesen. Das Museum als Wissensraum“ 29.–30 Juni 2011.

³⁴ Porod 2010, 7.

³⁵ In einer Interventionsausstellung 2014 wurden DIN A4 Tafeln zum Thema „Gewalt“ angebracht. Auf einer Tafel war schließlich eine Grabädikula auf hohem Sockel zeichnerisch dargestellt: Hudeczek 2004, 83.

³¹ Gianfranceschi, Lucchesi Ragni 2004, 94–111.

Die Objektbeschriftungen werden sehr knapp gefasst: „32. Grabporträtmedaillon für ein Ehepaar. FO: Seggauberg“. Bei fast gleicher Kürze würde „Grabporträts einer Keltin und eines Römers“ dem Beschauer eine weitergehende Information geben und zum genauen Beobachten anregen. Die folgende Objektbeschriftung lässt erkennen, dass eine Zeichnung des Grabbautypus zum Verständnis wichtig wäre: „96. Grabbaufontplatte von einer Aedicula für einen Duumvir, mit Darstellung des Amtsstuhles und der Amtsdieners. FO: Seggauberg.“ Nicht jeder Laie weiß, was er sich ohne Zeichnung unter einer Grabbaufontplatte und einer Aedicula vorstellen soll. Da keine erklärenden Tafeln vorhanden sind, würde statt dem Begriff „Duumvir“ dem Besucher eine Übersetzung mit „Bürgermeister“ helfen. Im angebotenen, sehr guten Katalog findet man unter der Nr. 96 auch die Bezeichnung „Duumvir“, die ohne Querverweis im Glossarium am Schluss des Buches zu finden ist.³⁶ Im Katalog erfahren wir die Zeitstellung, um die sich die Archäologie seit hundert Jahren bemüht.

Wenn das Museum einen Schnittpunkt zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit darstellt, dann sollte auch hier ganz deutlich betont werden, dass sich Wissen in einem prozesshaften Vorgang wandelt und erweitert. Alles zu wissen, wäre das Ende aller Wissenschaft. Nur das Ziel, Fragen zu klären, bringen die Forschung weiter. Gerade am Beispiel der Archäologie kann man das gut zeigen. Abgesehen von Rettungsgrabungen hat jeder Ausgrabung eine konkrete Fragestellung zugrunde zu liegen.³⁷ Gleichgültig, ob die gestellte Frage durch das Ausgrabungsergebnis positiv oder negativ beantwortet wird, handelt es sich um eine historische Erkenntnis.

Wichtig ist zu sagen, dass der Archäologe nicht Dinge ausgräbt, sondern Menschen.³⁸ Es geht nicht vordergründig um die Objekte, sondern um den Menschen mit allen seinen kulturellen Äußerungen. Genau das wird aber nicht vermittelt, wie schon Christine Braunersreuther treffend bemerkt hat:³⁹

³⁶ Hudeczek 2004, 117.

³⁷ Collingwood 1955, 120 f.: „Ich möchte aber darauf hinweisen, dass ich meinen archäologischen Freunden gut zehn oder zwanzig Jahre gepredigt habe, weder eine Fünftausend-Pfund-Ausgrabung noch eine Fünf-Schilling-Grabung zu unternehmen, so lange sie nicht sicher wären, dass sie auf die Frage „Wozu machen Sie sich diese Arbeit?“ eine befriedigende Antwort geben könnten.“

³⁸ Wheeler 1960, 7: „Wenn sich ein roter Faden [durch unser Bemühen] zieht, so das Beharren darauf, dass er Archäologe nicht Dinge ausgräbt, sondern Menschen.“

³⁹ Braunersreuther 2011, 56–65.

„Denn, wie erwähnt, im Mittelpunkt stehen die Objekte, die sortiert nach sechs zentralen Fragestellungen, die als Bereichsüberschriften auf Seitenwände des 651 m² großen, offenen Raumes projiziert sind:“ *Ist mein Wesen abbildbar? Brauchen wir Götter? Hat Kult mehr mit Liebe zu tun oder mit dem Tod? Dürfen wir töten? Tragen wir Schmuck, um begehrt zu werden? Seit wann essen wir nicht aus Hunger, sondern aus Genuss?* Ch. Braunsteiner meint, dass die Konzeption des Museums nicht gelungen wäre, könnte man konkrete Antworten auf die sehr tiefgründigen Fragen dort finden. Um diese Fragen zwar zu stellen, aber nicht zu beantworten, hätte es nicht hundert Jahre archäologischer Forschung bedurft.

Greifen wir die Frage „Darf ich töten?“ heraus. Es ist die provokante und scheinbar originelle Umkehrung des „Du sollst nicht töten“ im Dekalog. Grundsätzliche Fragen des menschlichen Zusammenlebens wurden bereits vor Tausenden von Jahren behandelt, die dem Besucher nicht unbedingt neu vor Augen geführt werden müssen. Bei den Griechen wurden Werte des menschlichen Zusammenlebens durch die Mythologie vermittelt. Die Frage, ob ein Mörder überhaupt entschuldigt werden kann, wird im Orestes-Mythos beantwortet. Wie kann Ödipus sich von seiner Schuld des Mordes lösen? Auch den Kriegsverbrecher Aias ereilt das Schicksal. Im Alten Testament wie auch in der griechische Mythologie wird das Menschenopfer für die Gottheit abgelehnt: Es handelt sich daher im ersten Fall um den Bereich von der geplanten Opferung Isaaks und im zweiten Fall um die Erzählung von der Opferung der Iphigenie in Aulis. Das rastlose Töten der Tiere wird im Orion-Mythos thematisiert.

„Wenn einer im Kampf einen Helm trug, hieß noch nicht unbedingt, dass er einen Hieb mit einer scharfen Waffe auch überlebte. Die Chancen dafür stiegen allerdings. Jedenfalls war der Helmkrieger ein Edelkrieger, der nicht von jedem dahergelaufenen Steinschleuderer eines über die Rübe bekommen konnte. Acht von 25 „Negauer Helmen“ sind in Graz noch vorhanden.“ Neben der Vitrine gibt es eine Hörstation mit einem ORF-Bericht (ca. 20–30 Sekunden) des Journalisten Friedrich Ortner während des letzten Balkankrieges.⁴⁰ Nach einer Einleitung zum Kriegsgeschehen schildert er, was er in einem verlassenem Gefechtsstand einer serbischen Einheit

⁴⁰ Im September 2009 wurde eine Sequenz aus einer Reportage aus dem Balkankrieg wiedergegeben. Braunersreuther 2010, 60: Afghanistan-Krieg.

Abb. 2: Archäologiemuseum am Universalmuseum Joanneum. Silberbecher aus Groß St. Florian.
Sl. 2: Arheološka zbirka Univerzalnega muzeja Joanej iz Gradca. Srebrna čaša iz Sv. Florijana ob Laznici.

beobachtet. Dagegen wird aber nicht gesagt, warum die Helme „Negauer Helme“ heißen. Dies erfährt der Besucher nur in einem sehr schönen Katalog mit informativen Texten.⁴¹ Wenn das Museum ein Speicher oder ein Generator von Wissen sein ist, sollte dann nicht der Besucher auch die grundlegenden Informationen vor Ort bekommen? In gekürzter Form wäre der Text für die Vitrine geeignet und geht über die allgemeinen Bemerkungen der zitierten Beschriftung hinaus. Die große Herausforderung an den Ausstellungsplaner ist nicht allein die ästhetische Präsentation der Objekte, sondern die angemessene Verbindung von Präsentation und allgemein verständlicher Information. Die fast beschriftungsfreie Museumsgestaltung hatte man nach den Siebzigerjahren überwunden geglaubt.

Man hat errechnet, dass der Durchschnittsbesucher in einem Museum ca. 1,5 Sekunden vor einem Objekt verweilt. Für das Archäologiemuseum mit 1.200 Objekten ergäbe sich eine Verweildauer von 30 Minuten.⁴² Der Umkehrschluss, deshalb die Beschriftung verkürzen zu müssen, ist ein Irrtum. Nur wenn der Beschauer dazu etwas erfährt, wird

er länger verweilen, denn: „Man sieht nur, was man weiß.“⁴³ Ein interessantes Interventionsprojekt im Archäologiemuseum war vom 16. Mai 2014 bis 31. Oktober 2014 zu besichtigen. Unter dem Titel „Knochen-Code. Körper erzählen vom Krieg“ wurde auf das Thema „Gewalt“ hingewiesen und Beschriftungen im A4-Format neben den entsprechenden Objekten angebracht.⁴⁴ In diesen Texten wurden für die eine Saison jene Informationen gegeben, die sonst mancher Besucher bei den Objekten wünscht (Abb. 2, 3).⁴⁵

Der Einsatz enormer öffentlicher Mittel für Forschung und museale Präsentation verpflichtet Wissenschaft und Museen gleichermaßen zu einer tauglichen Erzählung von der Vergangenheit, in der die Besucher von Heute ihr Spiegelbild als

⁴³ J. W. Goethe, Brief an Friedrich von Müller, 24. April 1819: „Man sieht nur, was man weiß. Eigentlich: Man erblickt nur, was man schon weiß und versteht.“

⁴⁴ Text anlässlich der Ausstellung: M. Mele (Kurator), Knochen-Code. Körper erzählen vom Krieg. 16. 05.–31. 10. 2014.

⁴⁵ Herrn Dr. Marko Mele danke ich für seine Unterstützung während der Winterschließzeit des Museums. Herrn Direktor HR Dr. Wolfgang Muchitsch danke ich für die Genehmigung zur Publikation der Fotos.

⁴¹ Peitler et al. 2011, 80 f. Kat. 32.

⁴² Karl, Modl, Porod 2009.

Abb. 3: Archäologiemuseum am Universalmuseum Joanneum. Römersteinsammlung, Detail.
Sl. 3: Arheološka zbirka Univerzalnega muzeja Joane iz Gradca. Rimski lapidarij, detalj.

Menschen erkennen und daraus Identität ableiten können. Gerade archäologische Sammlungen haben dabei den unschätzbaren Vorteil, anhand authentischer Hinterlassenschaften die dahinter stehenden Menschen angreifbar zu machen und daraus die Spannung zwischen Vergangenheit

und Gegenwart zu erzeugen.⁴⁶ Die Reduktion auf Halbwahrheiten und Schlagwörter macht jedoch den immer wieder geäußerten Anspruch, dass „aus der Vergangenheit Lehren für die Gegenwart“ zu ziehen wären, zur Farce.

⁴⁶ Pollak 2010, 89–92.

ACHS, O., M. SCHEUCH, E. TESAR 2003, *Gestern, heute, morgen. Aus Geschichte lernen* (Schulbuch-Nr. 110257). – Wien.
BRAUNERSREUTHER, CH. 2011, *Das Archäologiemuseum am Universalmuseum Joanneum Graz. Kennen Sie Kleinklein bei Großklein?* – Neues Museum 10/4–11/1, 56–65.
CHAUVOT, A. 2008, Die römischen Barbarendarstellungen. – In: *Rom und die Barbaren. Europa zur Zeit der Völkerwanderung*, 105–109, Bonn.
CIGLENEČKI, S. 1987, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum (Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru)*. – Dela 1. razreda SAZU 31.
COLLINGWOOD, R. G. 1955, *Denken. Eine Autobiographie*. – Stuttgart.
DEICHMANN, F. W. 1974–1989, *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, II und III. – Wiesbaden.
DNIAJE, E. 2005, *L'étranger d'origine barbare à Rome: essai d'analyse sémique*. – *L'Antiquité Classique* 74, 119–135.

DUBUISSON, M. 2001, *Barbares et barbaric dans le monde gréco-romaine: du concept au slogan*. – *L'Antiquité Classique* 70, 9–16.
EGGER, R. 1929, *Ausgrabungen in Feistritz/Drau*. – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 25, Beiblatt, 189 ff.
GIANFRANCESCHI, I., E. LUCCHESI RAGNI 2004, *Santa Giulia. Museo della città a Brescia*. – Brescia.
GIEßAUF, J., P. MAURITSCH, F. CH. WEBER, R. WOLF 2006, *Ganz klar: Geschichte 2*, (Schulbuch-Nr. 125320). – Wien.
GLASER, F. 1997, *Katholiken und Arianer*. – In: A. Stirnemann, G. Wilflinger, *1000 Jahre Ostarrichi – Seine christliche Vorgeschichte*, 70–87, Innsbruck, Wien.
GLASER, F. 2008, *Die Goten und der Arianismus im Alpen-Adria-Raum*. – In: *Rom und die Barbaren. Europa zur Zeit der Völkerwanderung*, 238–241, Bonn.
GLASER, F. 2011, *Schutzbauten im Ostalpenraum*. – In: M. Müller et al. (Hg.), *Schutzbauten und Rekonstruktionen*

- in der Archäologie. Von der Ausgrabung zur Präsentation, Xantener Berichte 19, 379–388.
- GLASER, F. 2012a, Museum als Schnittpunkt von Wissenschaft und Öffentlichkeit. – In: E. Reinecker, St. Traxler, *Museen schaffen Wissen*, Tagungsband zum 21. Österreichischen Museumstag 2010, 34 f.
- GLASER, F. 2012b, *Römer, Goten, Byzantiner*, Sonderausstellung 4. Okt. 2012 bis 4. April 2013. – Klagenfurt.
- HUDECZEK, E. 2004, *Die Römersteinsammlung des Landesmuseums Joanneum. Ein Führer durch das Lapidarium*. – Graz.
- KARL, St., D. MODL, B. POROD 2009, *Archäologiemuseum Schloss Eggenberg. Katalog*. – Schild von Steier 22.
- LEMBERGER, M. 2011, *Durch die Vergangenheit zur Gegenwart*⁴, (Schulbuch-Nr. 130.963). – Linz.
- MCCORMICK, M. 1986, *Eternal victory. Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West*. – Cambridge.
- MITSCHA-MÄRHEIM, H. 1963, *Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren. Die Völkerwanderungszeit in Österreich*. – Wien.
- MITTERAUER, M. 2000, *Dimensionen des Heiligen. Annäherungen eines Historikers*. – Wien, Köln, Weimar.
- MODÉRAN, Y. 2008, Die kontrollierte Einwanderung von Barbarengruppen in das römische Reich (Dediticii, Tributarii, Laeti, Gentiles und Foederati). – In: *Rom und die Barbaren. Europa zur Zeit der Völkerwanderung*, 146–149, Bonn.
- PEITLER, K., M. MELE, B. POROD, D. MODL 2011, *Lebensspuren. Die bedeutendsten Objekte der Archäologischen Sammlungen des Münzkabinetts*. – Schild von Steier 24.
- PETRU, P. 1975, Topografija in historiat najdišča Vranje / Topographie und Geschichte des Fundortes Vranje. – In: P. Petru, Th. Ulbert, *Vranje pri Sevenici. Starokrščanske cerkvena na Ajdovskem gradcu / Vranje bei Sevnica. Frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski Gradec*, Katalogi in monografije 12, 9–20.
- POKORNY, H., M. LEMBERGER, G. LOBNER 2000, *Durch die Vergangenheit zur Gegenwart* 5, (Schulbuch-Nr. 1608). – Linz.
- POLLAK, M. 2010, *Vom Erinnerungsort zur Denkmalpflege. Kulturgüter als Medien des kulturellen Gedächtnisses*. – Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege 21.
- POROD, P. 2010, Schloss Eggenberg, Graz. Das neue Archäologiemuseum am Universalmuseum Joanneum. – *Sonius. Archäologische Botschaften aus Oberösterreich* 8/ September 2010, 7.
- RUGGIERI TRICOLI, M. C. (Hg.) 2007, *Musei sulle rovine. Architetture nel contesto archeologico*. – Milano.
- SCHEUCHER, A., J. SCHEIPL, E. STAUDINGER, U. EBENHOCH 2011, *Zeitbilder 5 & 6. Von den frühen Hochkulturen bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, (Schulbuch-Nr. 125694). – Wien.
- SOTINEL, C. 2008, Arianismus und Katholizismus in Ravenna. – In: *Rom und die Barbaren. Europa zur Zeit der Völkerwanderung*, 235f, Bonn.
- STEUER, H., V. BIERBRAUER (Hg.) 2008, *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria (Hilltop settlements between Antiquity and the Middle Ages from the Ardennes to the Adriatic)*. = Beck, H., D. Geuenich, H. Steuer (Hg.), Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 58, Berlin, New York.
- WALD, A., A. SCHEUCHER, J. SCHEIPL, U. EBENHOCH 2012, *Zeitbilder 2. Von der Urgeschichte bis zum Mittelalter*¹, (Schulbuch-Nr. 160183). – Wien.
- WHEELER, R. E. M. 1960, *Moderne Archäologie. Methoden und Technik der Ausgrabung*. – Reinbek.

“Človek vidi samo to, kar ve”¹ Obdobje preseljevanja ljudstev v učbenikih in muzejih

Povzetek

V zadnjih štirih desetletjih so raziskovalci iz Nemčije, Slovenije, Avstrije in Italije vložili veliko truda v osvetljevanje obdobja preseljevanja ljudstev, pozne antike in zgodnjega krščanstva (pribl. 400–600). Ob pomoči arheologije se je spremenila podoba zatona rimskega cesarstva, kot so jo slikali rimski avtorji. Raziskavam sledi muzeološka obravnava izkopavanj s konservacijo zidov in gradnjo zaščitnih stavb. Za ohranitev izkopanin je potrebno osemkrat več denarja kot za izkopavanje. Ostaline na prostem povzročajo

visoke stroške vzdrževanja, trpi pa tudi izvorna substanca prezentiranih zidov.

V popolnem nasprotju s prizadevanji znanosti in spomeniške službe je predstava o preseljevanju ljudstev v avstrijskih šolskih učbenikih. Nova spoznanja kljub vsemu trudu znanosti in muzejske pedagogike za predstavitev javnosti komaj pridejo v pouk in učbenike. Tam ponujeno zgodovinsko znanje zaradi vsebinsko zastarelih učnih pripomočkov v domoznanstvu in pri pouku zgodovine včasih od 40 do 50 let zaostaja za raziskavami.

¹ J. W. Goethe, pismo Friedrichu von Müllerju, 24. aprila 1819: “Človek vidi samo to, kar ve. Pravzaprav človek uzre samo to, kar že pozna in razume.”

Preseljevanje je v učbenikih le redko razloženo kot krovni pojem za različne fenomene. V nobeni od zgodovinskih knjig ni omenjeno, da so Rimljani uveljavili politiko naseljevanja in tujim plemenom na ozemlju imperija dodelili prostor za naselitev, včasih pa so jih tudi preselili (npr. Burgunde). Z naselitvijo plemen in ljudstev na ozemlje rimske države in z izobrazbo germanskih talcev (npr. Teoderik) na cesarskem dvoru so ta poleg svojih plemenskih struktur spoznala tudi upravljanje velike države. To je postalo eden pomembnih temeljev razvoja Evrope.

V učni snovi leta 2004 so se očitno pojavile spremembe in nadaljnje krčenje. V številnih knjigah so s slikami prikazali izkopavanja najdišč tega obdobja in še do streh ohranjene cerkve v Raveni. Besedilom so dodane slike mozaikov iz prestolnice, presenečajo pa številne napake na le nekaj straneh. Iz knjige je mogoče sklepati, da morajo biti besedila kratka. Če pa je kratka legenda še polna napak, se pojavijo napačne asociacije: “zatočišče škofa” daje šolarju povsem drugačno predstavo kot “višinsko naselje iz obdobja preseljevanja ljudstev”. Tudi zgodnjemu krščanstvu je namenjenega le malo prostora, čeprav je bilo prav krščanstvo – neodvisno od verske opredeljenosti – pomemben temelj evropske kulture.

V enem od učbenikov je obravnavana približno desetletna oblast hunskega kralja, več kot petdesetletna oblast Vzhodnih Gotov v preostanku zahodnorimskega imperija pa sploh ni omenjena. Je k takemu neravnotežju pripomoglo srednjeveško zgodovinopisje ali film “Atila, bič božji”?

“Tujce so Rimljani označevali z različnimi izrazi, nobeden pa ni bil tako slabšalen, kot je *barbarus*. Uporaba tega je v konfliktih 3. in 4. st. pridobivala ostrino” (Chauvot). Z zaničevalnim izrazom “barbari”

lahko primerjamo številne današnje pejorativne oznake ljudstev. Z izrazom “barbari” – uporabljal ga je tudi B. Mussolini – je bil nekritično prevzet rimski zorni kot, s čimer so povezane številne klišejske predstave. Naslov velike razstave “Rim in barbari” v Bonnu in Benetkah leta 2008 vzbuja asociacijo kulturne manjvrednosti tujih ljudstev, čeprav je v katalogu negativna konotacija izraza “barbari” kritično obravnavana.

V ravnanju gotskih kraljev je mogoče prepoznati cilj verskega pluralizma. To je zanimivo zaradi tega, ker je, nasprotno, na Vzhodu bizantinski cesar Justin I. leta 524 prepovedal vse nekatoliške verske obrede. Ker je Evropa doživela že veliko verskih vojn in se tudi zdaj spopada z versko nestrpnostjo, bi bilo vprašanje verske tolerance med preseljevanjem ljudstev interdisciplinarno zanimiva tema šolskega pouka.

Zaradi pomanjkljive ali napačne vsebine učbenikov učencem in s tem odraslim manjkajo pomembne informacije o obdobju preseljevanja. Če se pridružimo mnenju, da “muzej ustvarja znanje”, gre tako muzejem posebna naloga pri predstavljanju in posredovanju tega obdobja, šele potem lahko naredimo naslednji korak: “znanje ustvarja kulturo”. Muzej pomeni presečno točko med znanostjo in javnostjo.

Prevod: Tina Milavec

Franz Glaser
Landesmuseum fir Karnten
Museumgasse 2
A-9021 Klagenfurt
franz.glaser@landesmuseum.ktn.gv.at

Svetilka iz zgodnjeeneolitske naselbine Zgornje Radvanje v Mariboru

Eine Lampe aus der früh-äneolithischen Siedlung von Zgornje Radvanje in Maribor

Bine KRAMBERGER

Izvleček

V prispevku je predstavljen keramični predmet ovalne oblike iz hiše z območja zgodnjeeneolitske naselbine Zgornje Radvanje (Podravje). Hiša pripada delu naselbine, ki je bil glede na datiranje z radioaktivnim ogljikom (z metodo ^{14}C AMS, akceleratorsko masno spektroskopijo) najverjetneje naseljen največ 146 let (s 95,4-odstotno stopnjo zaupanja) v času okoli 4300 pr. n. št. Na podlagi oblike keramičnega predmeta, sledov ožganosti in zoglenelih organskih ostankov na površini domnevamo, da so ga uporabljali kot svetilko. Hipotezo smo testirali z infrardečo spektroskopijo (ATR IR), masno spektrometrijo (MS) in eksperimentom, izvedenim s pomočjo replike. Rezultati *rentgenske fluorescenčne spektrometrije* (XRF) pa nakazujejo, da je bil predmet najverjetneje narejen iz lokalne gline. Na istem najdišču je bil najden še en odlomek verjetno enakega predmeta. Delno primerljive najdbe so znane z nekaterih neolitskih, eneolitskih in bronastodobnih najdišč v osrednji in jugovzhodni Evropi.

Ključne besede: severovzhodna Slovenija, Zgornje Radvanje, zgodnji eneolitik, keramična svetilka, analize AMS, XRF, IR in MS, eksperimentalna arheologija

Abstract

[A lamp from the Early Eneolithic settlement of Zgornje Radvanje in Maribor] This paper introduces an oval-shaped pottery find from part of the Early Eneolithic settlement in Zgornje Radvanje (Podravje, northeastern Slovenia). According to the ^{14}C AMS dates, it most likely existed maximally 146 years (with 95% probability) in the period ca. 4300 BC. Due to the shape of the object, traces of secondary burning, and organic carbonized remains that are preserved on the object, it was assumed to have been a lamp. This hypothesis was tested with infrared spectroscopy (ATR IR), mass spectrometry (MS), and experimentation with making a replica. Finally, the results of X-ray fluorescence (XRF), which indicate that the object was most likely made of local clay, a comparable find from the same site, and some partly analogous oval-shaped finds from other Neolithic, Eneolithic, and Bronze Age sites, are mentioned.

Keywords: northeastern Slovenia, Zgornje Radvanje, Early Eneolithic, ceramic lamp, AMS-, XRF-, IR- and MS- analyses, experimental archaeology

UVOD¹

Pri arheoloških raziskavah najdišča Zgornje Radvanje je bil leta 2007 najden keramični predmet ovalne oblike. Sledovi ožganosti in zogleneli ostanki nakazujejo, da je bila uporaba predmeta povezana z gorenjem. Ker pa so bili zogleneli ostanki omejeni le na posebno oblikovani del predmeta, nasproti držaju, domnevamo, da se je uporabljal kot svetilka.² Hipotezo o funkciji smo poskušali potrditi ali ovreči z analizami. Na eni strani gre za analize zoglenelih ostankov z ATR IR in MS, na drugi pa za eksperiment z namenom ugotavljanja, kako so vidni sledovi sekundarnega gorenja in zoglenelih ostankov na predmetu po njegovi uporabi. Da bi ugotovili, ali je bila najdba narejena iz lokalne glinice, je bila z *rentgensko fluorescenčno spektrometrijo* (XRF) analizirana elementna sestava keramike in ilovice iz okolice objekta 5. Najdbo smo poskušali tudi relativno in absolutno datirati (¹⁴C po postopku AMS).³

LOKACIJA ODKRITJA IN OPIS SVETILKE

Radvanje leži ob severovzhodnem vznožju Pohorja, na prehodu iz Dravske doline v obširno rodovitno Dravsko-Ptujsko polje, obrobno pokrajino Panonske nižine (prim. *sl. 18: 1*). Med gradnjo zahodne mariborske obvoznice je bilo v Radvanju leta 2007 odkrito večperiodno najdišče, ki je v Registru nepremične kulturne dediščine Slovenije označeno kot arheološko najdišče Zgornje Radvanje (EŠD 28108).⁴ Največji del najdišča predstavlja zgodnjeeneolitska naselbina; v letih 2007/2008 in

¹ Članek je dopolnjen in razširjen verzija prispevka, ki je bil predstavljen na IV. Mednarodnem kongresu Zveze raziskovalcev svetil (*International Lychnological Association, ILA*) maja 2012 na Ptujin in bo predvidoma objavljen v aktih kongresa (B. Kramberger, The oldest lamp of Slovenia, Oval-shaped ceramic find from the Settlement Zgornje Radvanje (last third of the 5th millennium BC)).

² Kramberger 2010a, 51–52; 2010b, 314.

³ Datiranje naselbine Zgornje Radvanje z metodo radioaktivnega ogljika ¹⁴C po postopku AMS ter tudi analize XRF, ATR IR in MS predstavljene keramične najdbe sta omogočili Skupina za arheologijo na avtocestah Republike Slovenije (SAAS) pri Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS) in Družba za avtoceste v Republiki Sloveniji (DARS, d. d.).

⁴ Približno polovica najdišča leži v katastrski občini Zgornje Radvanje, druga polovica pa v katastrski občini Spodnje Radvanje. Imeni izhajata iz nekdanjih vasi Zgornjega in Spodnjega Radvanja, ki sta danes del mariborske mestne

2010 so tam odkrili še naselbinske sledi iz pozne bronaste dobe, prazgodovinska žgana grobova,⁵ ostanke stavb iz mlajše železne dobe in poznorimskega obdobja ter novoveške kamnite strukture in manjše jame iz različnih obdobij (*sl. 1*).⁶

Skupaj je bilo v letih 2007 in 2008 v Radvanju raziskanih 23 naselbinskih struktur iz zgodnjeeneolitskega obdobja, ki jih lahko interpretiramo kot ostanke delno poglobljenih objektov (1–22 in 26), in številne manjše jame iz istega obdobja.⁷ Na podlagi njihove razporeditve lahko domnevamo, da je bila naselbina krožno strukturirana. V prvem krogu, ki predstavlja osrednji del naselbine, leži objekt 22 skupaj z objekti 31–36, ki so bili brez poglobitve in brez najdb.⁸ V drugem krogu so bili objekti 5–21 in 26 s pripadajočimi manjšimi jamami, v tretjem pa objekti 2–4 s pripadajočimi manjšimi jamami. Delno raziskano četrto krožno linijo stavb in njim pripadajočih manjših jam predstavljajo morda objekt 1 v skrajnem severovzhodnem delu izkopnega polja in manjše jame na skrajnem zahodnem delu raziskanega območja naselbine (*sl. 1*).⁹

Domnevna svetilka je bila najdena v hiši (objekt 5; *sl. 2*), v naselbinskem depozitu tako imenovanega kompleksa 10. Stratigrafska situacija in poskus rekonstrukcije sta predstavljena na drugem mestu.¹⁰ Hišo sestavlja večja jama (poglobitev), vkopana v

četrto Radvanje, vse do konca druge svetovne vojne pa je bilo Radvanje samostojna občina.

⁵ Vsebovala sta le redke in fragmentirane keramične najdbe, zato njuna natančnejša časovna umestitev ni mogoča. Sodeč po oblikovanosti in fakturi nekoliko večjega odlomka dna z ostenjem manjše posode, pa je vsaj eden izmed grobov zagotovo mlajši od zgodnjeeneolitske naselbine.

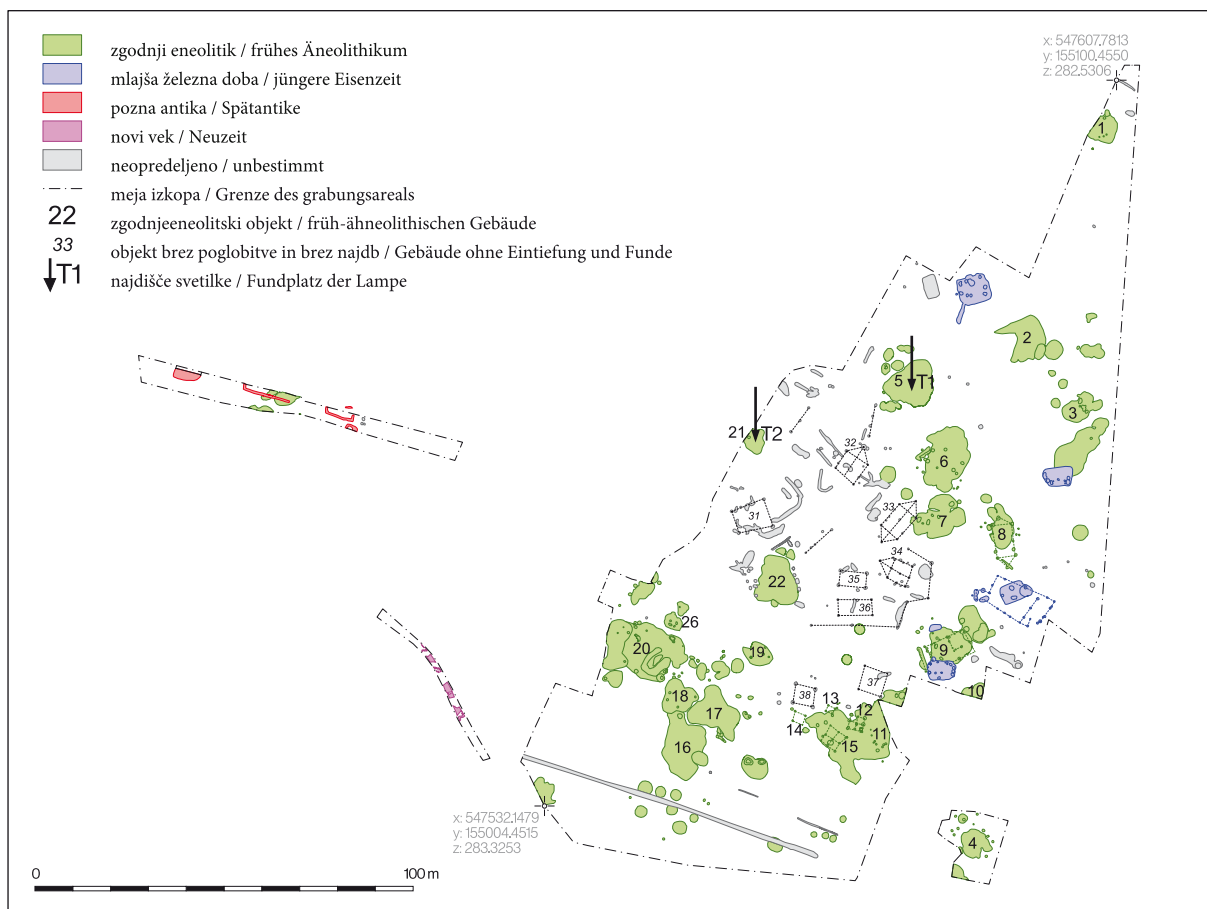
⁶ Do konca leta 2008 je arheološka izkopavanja v Radvanju izvajala mariborska enota Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS), pod vodstvom Mire Strmčnik Gulič, po letu 2008 pa je izkopavanje opravljalo podjetje PJP (vodja Miha Murko). Del naselbine ("kompleks 10"), raziskan v letih 2007 in 2008, sem v okviru diplomskega dela (Kramberger 2010a; 2010b) in deloma tudi doktorske disertacije (id. 2014a; 2014b) raziskoval avtor tega prispevka, z delom naselbine, ki je bil raziskan leta 2010, pa se ukvarjata Monika Arh (Arh 2012) in Miha Murko (Murko 2010–2012, 141–142).

⁷ V prvi objavi so raziskovalci prepoznali 29 objektov s konca 5. in začetka 4. tisočletja pr. n. št. (Koprivnik et al. 2009, 16; glej tudi Kramberger 2010b, 311), kasneje pa se je izkazalo, da spada v ta čas zanesljivo le 23 objektov (Kramberger 2014a, 53).

⁸ Ker so brez najdb, lahko zanje ter tudi za objekta 37 in 38 v drugem krogu le domnevamo, da so zgodnjeeneolitski.

⁹ Kramberger 2014b, 241.

¹⁰ Stratigrafska situacija: Kramberger 2010b, *sl. 2–4*; dodatek 1. Rekonstrukcija: id. 2010a, *sl. 9: b*.

Sl. 1: Zgornje Radvanje, raziskave v letih 2007–2008. Generalni tloris dela naselbine z oštevilčenimi zgodnjeeneolitskimi objekti z jamami (1–22, 26) in objekti brez poglobitve in najdb (31–38). T1 – najdišče svetilke; T2 – najdišče svetilke primerljive najdbe. M. = 1:2000.

Abb. 1: Zgornje Radvanje, Ausgrabungen in den Jahren 2007–2008. Generalplan der Siedlungsbereiche mit den nummerierten früh-äneolithischen Gebäuden mit begleitenden Gruben (1–22, 26) sowie Gebäude ohne Eintiefung und Funde (31–38). T1 – Fundplatz der Lampe; T2 – Fundplatz eines zu der Lampe vergleichbaren Gegenstands. M. = 1:2000. (prirejeno po / modifiziert nach Kramberger 2014b, 244, sl. / Abb. 15)

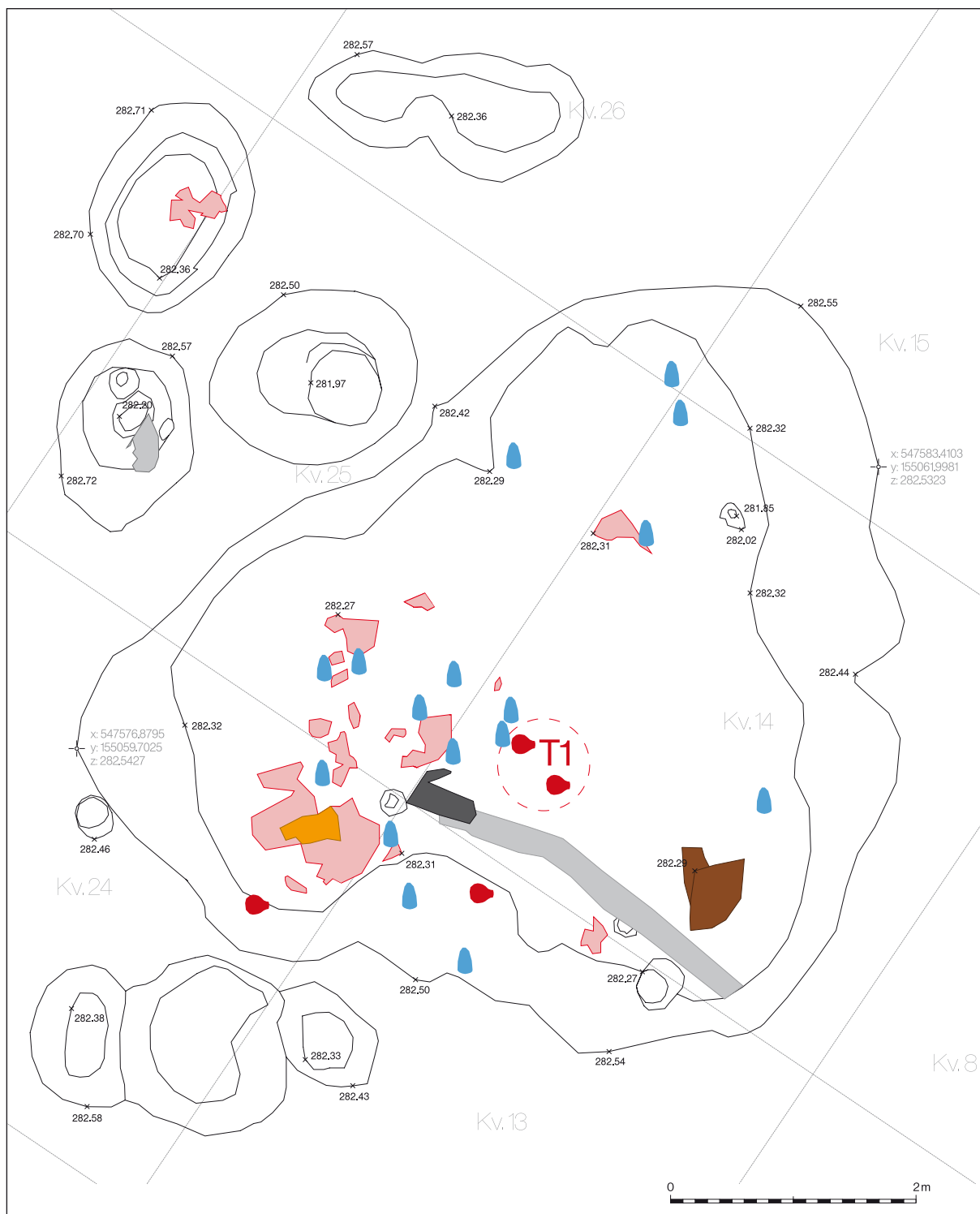
geološko osnovo. V jami so bile odkrite tri plasti in sedem manjših jam. Najgloblja plast (SE 324 = 326 = 332) je zapolnjevala spodnji del poglobitve in manjše jame na njenem dnu (kompleks 10, faza 1). Nad to plastjo so bili odkriti kulturna plast (SE 271) z ostanki zgorale lesene konstrukcije, odlomki ožganega ilovnatega stenskega premaza, ognjiščem ali pečjo in z jamami za stojke (kompleks 10, faza 2). Nad SE 271 je bila manjša koncentracija kamnitih orodij, oglja in ožgane ilovice (kompleks 10, faza 3), najvišje v poglobitvi hiše pa je ležala naplavinska plast (SE 232), ki se je širila tudi iz poglobitve (kompleks 10, faza 4).¹¹

¹¹ Najmlajši stratigrafski fazi na območju kompleksa 10 predstavljata paleostruga (kompleks 10, faza 5) in ornica (kompleks 10, faza 6; glej Kramberger 2010b, 312).

Spodnji plasti v poglobitvi hiše 5 sta vsebovali najdbe iz istega obdobja in najverjetneje sta povezani z istim objektom (z vsakodnevnimi aktivnostmi, konstrukcijo in njenim uničenjem).¹² Tudi v številnih drugih objektih v Zgornjem Radvanju so bile po dve ali tri plasti z najdbami iz istega obdobja in tudi pri njih lahko domnevamo, da sta spodnji plasti povezani z objektom, zgornja pa s postdepozicijskimi procesi.

Deli domnevne svetilke so bili odkriti v omenjeni plasti SE 271 (faza 2). Ležali so na dveh mestih, okoli 80 cm narazen, na nekdanji hodni površini hiše. V plasti je bilo odkritih še 161 drugih tipološko

¹² V manjših jamah na dnu poglobitve objekta 5 so prevladovali večji lonci (Kramberger 2010b, sl. 23, t. 1–t. 4: 20), zato gre morda za hrambne jame.

Kv. kvadrant / Quadrant

282.69 nadmorska višina / Höhe über dem Meeresspiegel

x izmerjena koordinata ali točka / Koordinate oder Meßpunkt

kamnito orodje / Steinwerkzeug

keramična najdba / Keramikfund

ostanki ognjišča / Überreste Feuerplatz

prežgan hišni omet / gebrannter Hüttenlehm

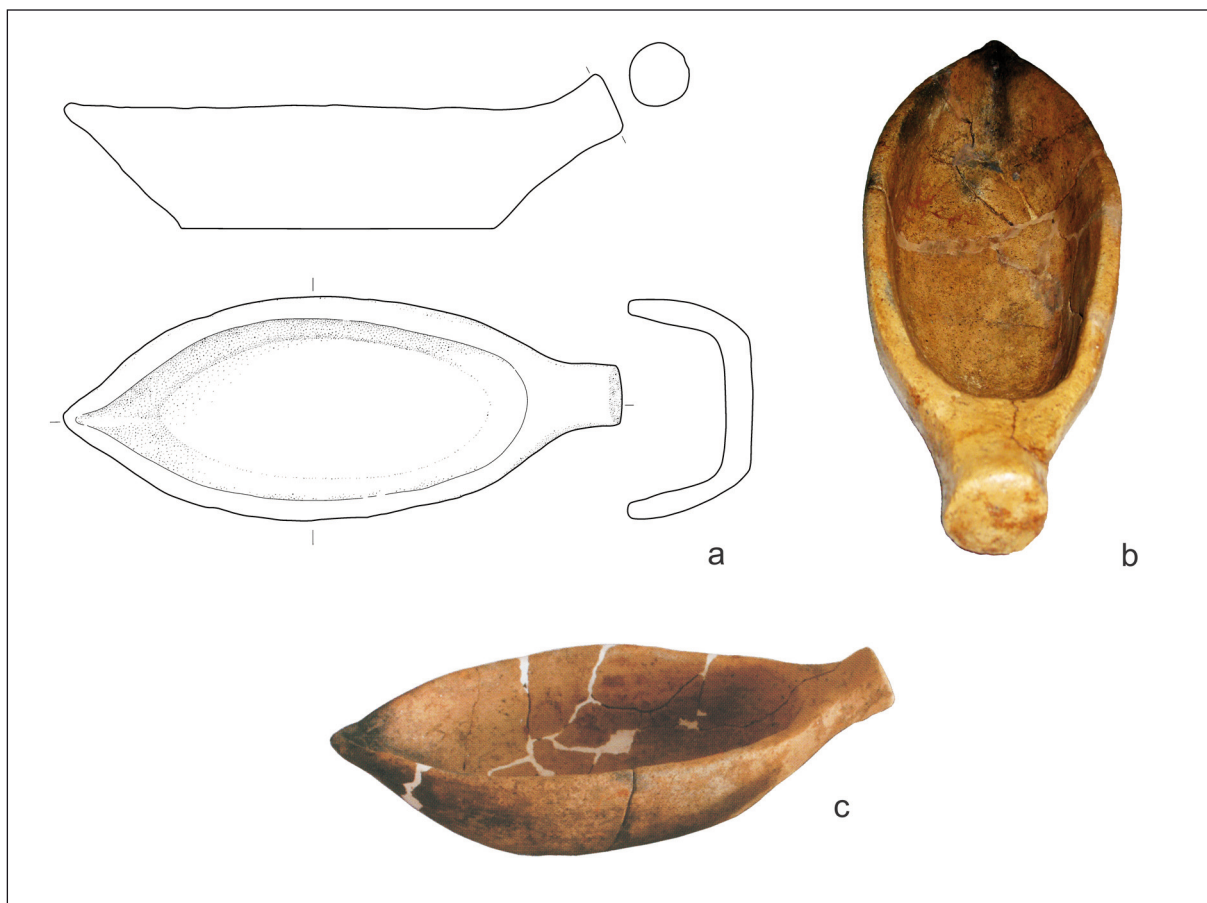
zgorela lesena konstrukcija / verbrannte hölzerne Konstruktion

oglje in keramični fragmenti / Holzkohle und Keramikfragmente

konzracija keramičnih fragmentov / Konzentration von Keramikfragmenten

T1

najdišče svetilke / Fundplatz der Lampe

Sl. 3: Zgornje Radvanje, zgodnjeolitska naselbina. Keramična svetilka iz hiše (objekt 5). M. a = 1:4; b,c ni v merilu.
 Abb. 3: Zgornje Radvanje, früh-äneolithische Siedlung. Keramiklampe aus dem Haus (Objekt 5). M. a = 1:4; b,c ohne Maßstab.
 (b,c: po / nach Kramberger 2010a, sl. / Abb. 42)

opredeljivih keramičnih najdb,¹³ različna glajena in retuširana kamnita orodja, brusni kamni, žrmlje, kamniti polizdelki in odbitki.¹⁴

Opis svetilke (sl. 3):

Fragmentiran keramični predmet je ovalne oblike, s šobo (kljunastim izlivom) na eni strani in valjastim držajem na nasprotni; dno je ravno. V notranjosti šobe so sledi ožganosti in karbonizirani

ostanki; sledi ognja ob uporabi so vidne tudi na zunanji strani pod šobo.

Mere: dolžina z ročajem 29,5 cm; širina 11,6 cm; višina 6,5 cm (brez ročaja) in 8,1 cm (z ročajem).

Sestava: finoizrnatna lončarska masa s primesmi kremena. Površina gladka; barva rdečerjava. Trdota keramike: zelo trda (7 po Mohsovi lestvici).¹⁵ Izdelava: prostoročna.

Hrani: Pokrajinski muzej Maribor, neinventarizirano.

¹³ Kramberger 2010b, 314, t. 2–9.

¹⁴ Kramberger 2010a, najdbe 196–197, 199–200, 203–208, 210–212, 213–214, 215, 216–219.

¹⁵ Analize so bile narejene pod lupo in ne nad mikroskopom, pa tudi Mohsov test ni povsem relevanten pri peščenih keramikah, zato rezultati analiz trdote keramike ne smejo biti precenjeni (glej Rice 1987, 357).

Sl. 2: Zgornje Radvanje, zgodnjeolitska naselbina. Hiša (objekt 5, faza 2) z označenim najdiščem svetilke (T1). M. = 1:50.
 Abb. 2: Zgornje Radvanje, früh-äneolithische Siedlung. Haus (Objekt 5, Phase 2) mit gekennzeichnetem Fundplatz der Lampe (T1). M. = 1:50.

(prirejeno po / modifiziert nach Kramberger 2010b, 314, sl. / Abb. 4)

RELATIVNA IN ABSOLUTNA STAROST

Relativna datacija

Relativno starost dela najdišča Zgornje Radvanje, v katerem je bila odkrita svetilka, smo določili s stratigrafskimi in tipološkimi primerjavami oziroma s korelacijo najdb iz objekta 5 s keramičnimi zbiri z drugih najdišč. Na podlagi teh primerjav lahko sklenemo, da pripada lončenina iz objekta 5 najstarejši fazi poselitve na najdišču Zgornje Radvanje. Primerljiva je z lončenino lasinjske kulture in z nekaterih najdišč iz osrednje in jugovzhodne Slovenije, ki so interpretirana tudi kot predlasinjska: pokopi v Ajdovski jami, 6. poselitvena faza v Moverni vasi, neolitske in eneolitske najdbe z Drulovke in druga najdišča.

V prvi objavi¹⁶ je bila lončenina iz faze 1 kompleksa 10 glede na stratigrafske in tipološke primerjave opredeljena kot nekoliko starejša od lončenine iz faze 2. Primerjali smo jo z lončenino 4. poselitvene faze v Moverni vasi, z lončenino iz najstarejšega horizonta v Ajdovski jami, z najstarejšo lončenino z Drulovke ter z lončenino z najdišča Stari grad Ozalj na Hrvaškem. Takratna opažanja pa je treba korigirati: nadaljnje raziskave so namreč pokazale, da med različnimi objekti iz naselbine Zgornje Radvanje ni bistvenih kronoloških razlik in da sta spodnji plasti v kompleksu 10 najverjetneje povezani z enim samim objektom.¹⁷ Enako lahko domnevamo tudi za druge podobne objekte v naselbini. Pa tudi 4. in 5. poselitvena faza v Moverni vasi sta datirani v 45. in 44. st. pr. n. št., kar pomeni, da sta za stopnjo starejši od Zgornjega Radvanja.¹⁸ Še več, Marko Sraka ugotavlja na podlagi datacij ¹⁴C AMS, da so 6. poselitvena faza v Moverni vasi, pokopi v Ajdovski jami in zgodnjeeneolitska lasinjska najdišča v severovzhodni Sloveniji najverjetneje sočasni.¹⁹ Po mnenju Srake je ta kontradiktorna sočasnost posledica različnih percepcij pojma kulture Lasinja in morebiti lokalnih razlik v oblikovanosti keramike.²⁰ Dodal bi, da je to tudi posledica trenutnega stanja arheoloških raziskav oziroma slabega poznavanja materialne kulture iz druge polovice petega tisočletja na tem območju. V osrednji in jugovzhodni Sloveniji so namreč relativno dobro z metodo ¹⁴C AMS datirana najdišča iz prve polovice 5. tisočletja pr. n. št. (Moverni vas, 2. poselitvena faza; Resnikov prekop; Čatež – Sredno polje; Dragomelj), manj da-

tiranih najdišč po postopku ¹⁴C AMS pa je iz druge polovice 5. tisočletja. Več datacij je npr. poznanih le iz 7., 6., 5. in 4. poselitvene faze Moverne vasi, ki še ni objavljena v monografski obliki, ter iz Ajdovske jame, kjer pa gre za grobišče, zato je sestava najdb najverjetneje nekoliko drugačna kot v naselbinah.

Lasinjska kultura je v Sloveniji opredeljena kot mlajša od poznoneolitske savske skupine, a starejša od srednjeeneolitskega horizonta keramike z brazdastim vrezom. Umeščena je v obdobje zgodnjega eneolitika,²¹ kar pomeni, da lahko tudi najdbo, ki jo interpretiramo kot svetilko, umestimo v obdobje zgodnjega eneolitika.

Absolutna datacija

Absolutno starost najstarejšega dela zgodnjeeneolitske naselbine Zgornje Radvanje, kjer je bila najdena domnevna svetilka, smo določili z metodo radioaktivnega ogljika ¹⁴C po postopku AMS. Tako so bili datirani vzorci oglja iz objektov 5 (faza 1) in 22 (faza 1 in 2), ki ju interpretiramo kot ostanke hiše, in objektov 7, 4, 1, 6 ter delno raziskanega objekta 10. Stojijo v različnih predelih domnevno krožno strukturirane naselbine (prim. *sl. 1*).

Na *sliki 4* so združeni osnovni podatki o datiranih vzorcih iz objektov oziroma faz objektov:

- vzorca Beta-305857 in Beta-305858 datirata enofazni objekt 1;
- vzorca Beta-305856 in Beta-305855 datirata spodnjo plast v objektu 5 (faza 1), v katerem je bila najdena domnevna svetilka;
- vzorec Beta-305859 datira fazo 2 objekta 22, vzorec Beta-305860 pa fazo 1 objekta 22;
- vzorec Beta-305861 je bil pridobljen iz plasti SE 1027 in datira fazo 1 objekta 10, vzorec Beta-305862 pa je iz polnila jame za stojko SE 1039 in datira fazo 1 ali 2.

Izmerjena je konvencionalna starost vzorca, sledi standardna deviacija, nazadnje pa smo kalibrirali konvencionalno starost vsakega posameznega vzorca z 68,2- in 95,4-odstotno verjetnostjo.

Vse meritve je opravil Beta Analytic Laboratory v Miamiju po standardnih laboratorijskih postopkih, vključno s predobdelavo vzorcev, ki je obsegala izmenično raztapljanje primesi nečistoč v kislini, lugu, kislini. Konvencionalna vrednost letnic je bila kalibrirana s programom OxCal, verzija 4.2.3,²² pri čemer je uporabljena aktualna kalibracijska krivulja.

¹⁶ Kramberger 2010b, 319–322.

¹⁷ Kramberger 2014a, 54–57 in 397.

¹⁸ Glej npr. Sraka 2012, sl. 2.

¹⁹ Sraka 2012, 359–362.

²⁰ Sraka 2012, 361–362.

²¹ Velušček 2011, 210–243.

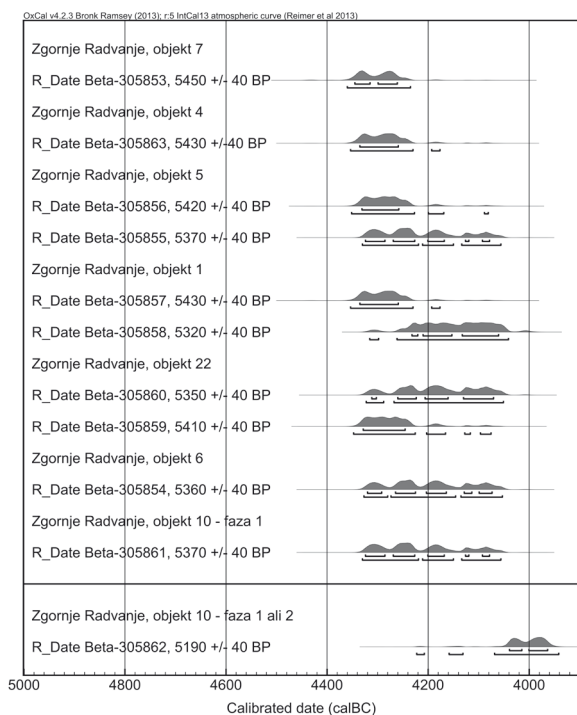
²² Bronk Ramsey, Lee 2013.

KONTEKST (OBJEKT)	KULTURA KULTUR	LAB. KODA LAB.-CODE	SNOV MATERIAL	BP	SD (+/-a)	Cal BC (68,2 %)	Cal BC (95,4 %)
7 (SE 20)	Lasinja	Beta-305853	ogljje / Holzkohle	5450	40	4346–4262	4361–4236
4 (SE 1202)	Lasinja	Beta-305863	ogljje / Holzkohle	5430	40	4336–4260	4354–4177
1 (SE 623)	Lasinja	Beta-305857	ogljje / Holzkohle	5430	40	4336–4260	4354–4177
1 (SE 625)	Lasinja	Beta-305858	ogljje / Holzkohle	5320	40	4233–4061	4316–4042
5 (SE 324)	Lasinja	Beta-305856	ogljje / Holzkohle	5370	40	4325–4079	4331–4057
5 (SE 330)	Lasinja	Beta-305855	ogljje / Holzkohle	5420	40	4332–4259	4352–4082
22 (SE 853)	Lasinja	Beta-305860	ogljje / Holzkohle	5350	40	4312–4071	4323–4052
22 (SE 820)	Lasinja	Beta-305859	ogljje / Holzkohle	5410	40	4329–4246	4348–4076
6 (SE 250)	Lasinja	Beta-305854	ogljje / Holzkohle	5360	40	4321–4074	4328–4054
10 (SE1027)	Lasinja	Beta-305861	ogljje / Holzkohle	5370	40	4325–4079	4331–4057
10 (SE 1039)	Lasinja	Beta-305862	ogljje / Holzkohle	5190	40	4040–3964	4223–3824

SD = standardni odklon / Standartabweichung; cal BC (%) = kalibrirana datacija s stopnjo zaupanja / kalibriertes Datum mit Wahrscheinlichkeit (%); SE = stratigrafska enota / stratigrafische Einheit

Sl. 4: Zgornje Radvanje, raziskave v letih 2007–2008, zgodnjeeolitska naselbina. Seznam vzorcev oglja, datiranih z metodo ¹⁴C AMS. (prirejeno po Kramberger 2014b, 250, sl. / Abb. 22)

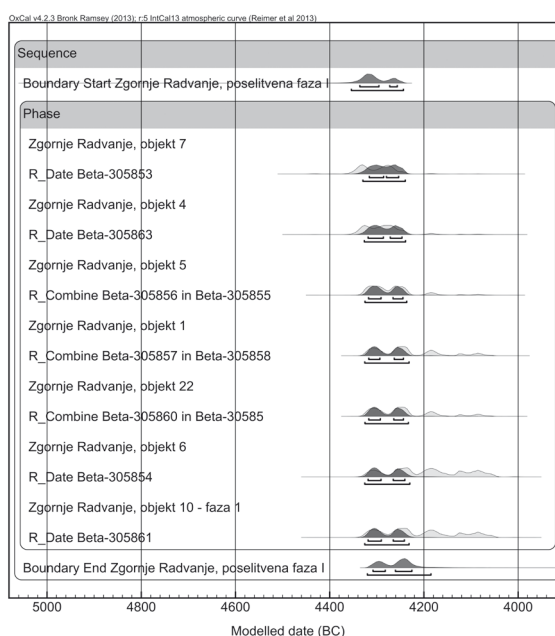
Abb. 4: Zgornje Radvanje, Ausgrabungen in den Jahren 2007–2008, früh-äneolithische Siedlung. Liste der Holzkohle-Proben, datiert mit C14(AMS)-Methode. (modifiziert nach Kramberger 2014b, 250, sl. / Abb. 22)

Sl. 5: Zgornje Radvanje, raziskave v letih 2007–2008, zgodnjeeolitska naselbina. Skupinska kalibracija datacij z metodo ¹⁴C AMS iz objektov 7, 4, 5, 1, 22, 6 in 10.

Abb. 5: Zgornje Radvanje, Ausgrabungen in den Jahren 2007–2008, früh-äneolithische Siedlung. Gruppenkalibration der Daten, die mit C14(AMS)-Methode aus den Objekten 7, 4, 5, 1, 22, 6 und 10 ermittelt wurden.

(prirejeno po / modifiziert nach Kramberger 2014b, 250, sl. / Abb. 23)

Sl. 6: Zgornje Radvanje, raziskave v letih 2007–2008, zgodnjeeolitska naselbina, “poselitvena faza 1”. Kronološki model raziskanega dela najdišča (objekti 7, 4, 5, 1, 22, 6 in 10/faza 1).

Abb. 6: Zgornje Radvanje, Ausgrabungen in den Jahren 2007–2008. Früh-äneolithische Siedlung, “Siedlungsphase 1”. Chronologisches Modell für den erforschten Teil der Siedlung (Objekte 7, 4, 5, 1, 22, 6 und 10/Phase 1).

(prirejeno po / modifiziert nach Kramberger 2014b, 252, sl. / Abb. 25)

Skupinska kalibracija vseh 11 analiziranih vzorcev je prikazana na *sliki 5*. Kot lahko vidimo, se kalibracijske verjetnosti datacij po metodi ^{14}C AMS v 10 od 11 navedenih primerov precej pokrivajo, na drugi strani pa je mlajša datacija vzorca Beta-305862 iz polnila jame za stojko SE 1039 v objektu 10. Druga datacija iz tega objekta (Beta-305861) se ujema s preostalimi v naselbini, kar lahko pomeni, da je bila jama za stojko (SE 1040), iz katere je bil pridobljen vzorec Beta-305862, vkopana v objekt iz mlajše SE 1004 (faza 2) ali pa je bila analiza iz še ne ugotovljenega vzroka napačna.²³

S programom OxCal smo poskušali ugotoviti še časovni razpon tistega dela naselbine, ki mu pripadajo objekti 7, 4, 5, 1, 22, 6 in 10 (faza 1)²⁴ in je reprezentativen za absolutno datiranje svetilke iz objekta 5. Na *sliki 6* je razpon označen kot Zgornje Radvanje, poselitvena faza 1.

Program OxCal iz niza naključnih dogodkov (*sequence*), ki jih obravnavamo kot zaključeno fazo, oceni začetek in konec faze (funkciji *boundary* in *phase*). Pri oceni življenjske dobe naselbine smo upoštevali deset datacij, pri čemer smo tri pare podatkov, ki se nanašajo na iste objekte, združili s funkcijo *r_combine*. Začetek naselbine je s 95-odstotno stopnjo zaupanja ocenjen med 4355 BC in 4244 BC, njen konec pa med 4321 BC in 4186 BC. Če upoštevamo 68,2-odstotno stopnjo zaupanja, je začetek naselbine med 4337 BC in 4296 BC (z verjetnostjo 54,4 %) ali med 4273 BC in 4257 BC (z verjetnostjo 13,8 %); tudi njen konec obsega dva možna intervala: 4309–4283 BC (verjetnost 24,9 %) in 4261–4226 BC (verjetnost 43,3 %). Ker se intervala, v katera lahko postavimo začetek in konec naselbine, precej prekrivata, lahko določimo le zgornjo mejo trajanja naselbine. Pri tem smo uporabili funkciji *span* in *interval*. Če imamo dovolj podatkov, je funkcija *interval* zanesljivejša, saj oceni trajanje izbranega dogodka glede na njegov začetek in konec, funkcija *span* pa upošteva le skrajni dataciji iz niza. S 95-odstotno stopnjo zaupanja dobimo, da je naselbina trajala največ 146 let (funkcija *interval*) oziroma 95 let (funkcija *span*). Če se zadovoljimo

z 68,2-odstotno stopnjo zaupanja, pa je naselbina trajala največ 60 let (funkcija *interval*) oziroma 43 let (funkcija *span*).²⁵

ANALIZE VZORCEV S SVETILKE IN IZ OKOLICE

Za preverjanje hipotez o namembnosti in izvoru preiskovanega keramičnega izdelka – domnevne svetilke – so bili analizirani vzorci svetilke (keramika), zoglenelih ostankov s površine svetilke in ilovice iz neposredne okolice najdišča svetilke (iz bližine objekta 5) (*sl. 7–12*).

Preverjanje namembnosti izdelka: na Institutu Jožefa Stefana in na Kemijskem inštitutu v Ljubljani so opravili analize zoglenelih organskih ostankov (*sl. 7: koda VZ B451*) z različnimi metodami.²⁶ Najpomembnejši so rezultati infrardeče spektroskopije (ATR IR) in masne spektrometrije (MS). Vzorec zoglenelih organskih ostankov so analizirali tudi z *rentgensko fluorescenčno spektrometrijo* (XRF), rentgensko difrakcijo (RD) in z elektronsko disperzijsko spektrometrijo (EDS). Rentgenska difrakcija je pokazala, da je vzorec po večini amorfen, kar pomeni, da v njem prevladujejo organske spojine; elektronska disperzijska spektrometrija pa je le potrdila elementno sestavo, ugotovljeno z rentgensko fluorescenčno spektrometrijo.

Primerjalno je bil z masno spektrometrijo (MS) analiziran tudi vzorec recentne živalske maščobe (*sl. 7: koda LOJ*).

Preverjanje izvora izdelka: da bi ugotovili, ali je bila keramična svetilka izdelek iz lokalne glin ali je bila prinesena od drugod, je bila z *rentgensko fluorescenčno spektrometrijo* (XRF) analizirana elementna sestava vzorca keramike (*sl. 7: koda OJEN*) in ilovice iz okolica objekta 5 (*sl. 7: koda RADZ*).

²³ Tudi s terenske fotografije ni povsem jasno, ali spada jama za stojko SE 1040 k objektu 10 (faza 1) ali pa je povezana z mlajšo plastjo SE 1004 nad njim (faza 2), zato puščamo odprti obe možnosti (Kramberger 2014b, 242). Za morebitne razloge, zakaj so lahko datacije po metodi ^{14}C AMS nepravilne v njihovem kontekstu, glej npr. Bronk Ramsey 2009b, 1023–1024.

²⁴ Mlajše datacije iz jame za stojko v objektu 10, ki je zanesljivo ne moremo povezati s keramičnim zbirom, nismo vključili v opisani model (prim. *sl. 5: Beta-305862*).

²⁵ Poudariti je treba, da se datacije po metodi ^{14}C AMS iz dela naselbine Zgornje Radvanje, s katerim se ukvarja Arhova, nekoliko razlikujejo. Deloma so starejše, deloma pa mlajše od datiranih objektov 7, 4, 5, 1, 22, 6 in 10 (faza 1). Te datacije tako dopolnjujejo časovni razpon trajanja aktivnosti v eneolitnem obdobju na najdišču (glej Arh 2012, 26, 63, 87, 88, 93, 94).

²⁶ Analizo XRF je izvedel dr. Marjan Nečemer, RD in EDS dr. Srečo D. Škapin, MS dr. Dušan Žigon (vsi iz Instituta Jožef Stefan v Ljubljani), ATR IR dr. Jože Grdadolnik (Kemijski inštitut Ljubljana). Skupno poročilo: dr. Marjan Nečemer. Podrobnejše poročilo o analizah MS: dr. Dušan Žigon. Poročili hranita ZVKDS in avtor prispevka.

VRSTA VZORCA ART UND MATERIAL DER PROBE	LAB. KODA LAB.-CODE	VRSTA ANALIZE ART DER ANALYSE
Zogleneli organski ostanki iz notranje površine šobe (izliva?) keramičnega predmeta na <i>sl. 4</i> . Verkohlte organische Reste von der Oberfläche an der Innenseite der Tülle des Keramikgegenstands auf <i>Abb. 4</i> .	VZ B451	ATR IR, EDS, RD, MS, XRF
Zunanja površina keramičnega predmeta na <i>sl. 4</i> . Oberfläche der Gefäßaußenseite des Gegenstands auf <i>Abb. 4</i> .	OLJEN	XRF
Ilovica iz bližine objekta 5 v Zgornjem Radvanju. Bodenprobe aus der Umgebung des Objekts 5 in Zgornje Radvanje.	RADZ	XRF
Recentna živalska maščoba Rezentes Tierfett	LOJ	MS

ATR IR – infrardeča spektroskopija / Infrarotspektroskopie; XRF – rentgenska fluorescenčna spektrometrija / Röntgenfluoreszenzspektroskopie; RD – rentgenska difrakcija / Röntgendifraktion; EDS – elektronska disperzijska spektrometrija / Röntgenfluoreszenzspektroskopie; MS – masna spektrometrija / Massenspektrometrie

Sl. 7: Zgornje Radvanje, raziskave v letih 2007–2008, zgodnjeeolitska naselbina. Seznam analiziranih vzorcev in vrst analiz.
Abb. 7: Zgornje Radvanje, Ausgrabungen in den Jahren 2007–2008, früh-äneolithische Siedlung. Liste der analysierten Proben und Art der Analysen.

Rezultati rentgenske fluorescenčne spektrometrije (XRF)

Zoglenele ostanke smo s površine keramične najdbe postrgali s kovinskim skalpelom, črn prah pa shranili v plastično epruveto. Način vzorčenja in hranjenje vzorca omenjamo zato, ker lahko delno vplivata na rezultate analiz.

Vzorec VZ B451 so najprej analizirali z nedestruktivno *rentgensko fluorescenčno spektrometrijo* (XRF). Ker je bil zelo majhen, ni bilo mogoče narediti tablete, zato so bili pridobljeni le kvalitativni rezultati kemijske sestave: Ca, Ti, Cr, Mn, Fe, Cu, Sr, Y in Zr. Ti elementi so v vzorcih prsti običajno prisotni in so se v vzorcu zelo verjetno znašli pri strganju zoglenelih organskih ostankov s površine najdbe oziroma keramike.

Po isti metodi je bila analizirana tudi sestava keramične najdbe (*sl. 8:* vzorec OLJEN) in ilovice iz okolice objekta 5, v katerem je bila odkrita (*sl. 9:* vzorec RADZ). Ugotovitve kažejo, da sta elementni sestavi keramične najdbe in zemlje precej podobni. To pomeni, da je bila domnevna svetilka narejena iz lončarske mase, podobne sestavi lokalne ilovice, zato z raziskavami ne moremo potrditi, da bi bila najdba prinesena od drugod.

Rezultati infrardeče spektroskopije (IR)

Organske snovi, ki so bile v vzorcu črnega prahu (VZ B451) s površine izdelka, so najprej analizirali z nedestruktivno infrardečo spektroskopijo (IR). Obsevanje z infrardečo svetlobo različnih valovnih dolžin v vzorcu sproža sevanje posameznih funkcionalnih atomskih skupin, pri čemer vsaka molekula oddaja specifičen spekter. Grafični prikaz sevanja je valovno število (ν), ki je recipročna vrednost valovne dolžine, izražene v cm^{-1} .²⁷

Uporabljeno je bilo vzorčenje po metodi totalnega odboja "attenuated total reflectance (ATR)", ki omogoča analizo vzorcev v trdnem ali tekočem stanju. Spekter je bil posnet v območju med 4000 in 650 cm^{-1} .

Na *sliki 10* je prikazan spekter proučevanega vzorca. V njem so vidni trakovi: med 3500 in 3200 cm^{-1} , pri 2960 cm^{-1} , pri 1723 cm^{-1} , pri 1568 cm^{-1} in trakovi med 1500 cm^{-1} in 800 cm^{-1} , ki pripadajo različnim C–H, O–H, C–O in C–O–C nihanjem glukozidnega obroča in so prstni odtis celuloze.²⁸ Rezultati analize so bili preverjeni in potrjeni z neodvisnim merjenjem IR-spektra lesa.

²⁷ Nemeček 2011, 4.

²⁸ Tomšič et al. 2007, 6.

CERAMIC FIND		MATRIX:[ARES= 12430]		WEIGHT [g/cm ²]: 1.000		
El.	E [keV]	Int [c/s]	S	T [g/cm ²]	Conc [g/g]	Uncert. [g/g]
K	3.314	0.181	3.38E+03	0.0025	1.92E-02	2.23E-03
CA	3.692	0.258	5.29E+03	0.0032	1.38E-02	1.29E-03
TI	4.512	0.402	9.82E+03	0.0054	6.96E-03	5.25E-04
MN	5.900	0.488	2.11E+04	0.0110	2.08E-03	1.61E-04
FE	6.405	19.199	2.75E+04	0.0138	5.07E-02	2.88E-03
CU	8.046	0.100	4.69E+04	0.0186	1.14E-04	2.00E-05
ZN	8.637	0.197	5.55E+04	0.0224	1.58E-04	1.77E-05
PB	10.449	0.112	4.45E+04	0.0362	6.95E-05	9.43E-06
RB	13.396	0.742	1.18E+05	0.0649	9.63E-05	6.25E-06
SR	14.165	0.989	1.30E+05	0.0733	1.04E-04	6.47E-06
Y	14.958	0.364	1.43E+05	0.0822	3.10E-05	2.51E-06
ZR	15.775	2.402	1.45E+05	0.0915	1.81E-04	1.06E-05
NB	16.615	0.174	1.67E+05	0.1011	1.03E-05	1.26E-06
MO	17.480	0.052	1.64E+05	0.1110	2.84E-06	-LOD-

El.= vrsta elementa / Elementtyp; E (keV) = energija ustreznih fluorescenčnih žarkov / die Energie entsprechende Fluoreszenzstrahlen; Int (c/s) = število merjenih žarkov na sekundo / Anzahl der gemessenen Strahlen pro Sekunde; S = intenziteta oziroma navedena občutljivost za analizo v številu žarkov na sekundo / Intensität bzw. Empfindlichkeit für die Analyse der Anzahl der Strahlen pro Sekunde; T (g/cm²) = matrična korekcija / Matrixkorrektur; Conc (g/g) = koncentracija elementa / Konzentration des Elements; Uncert. (g/g) = negotovost analize / Unsicherheitsanalyse

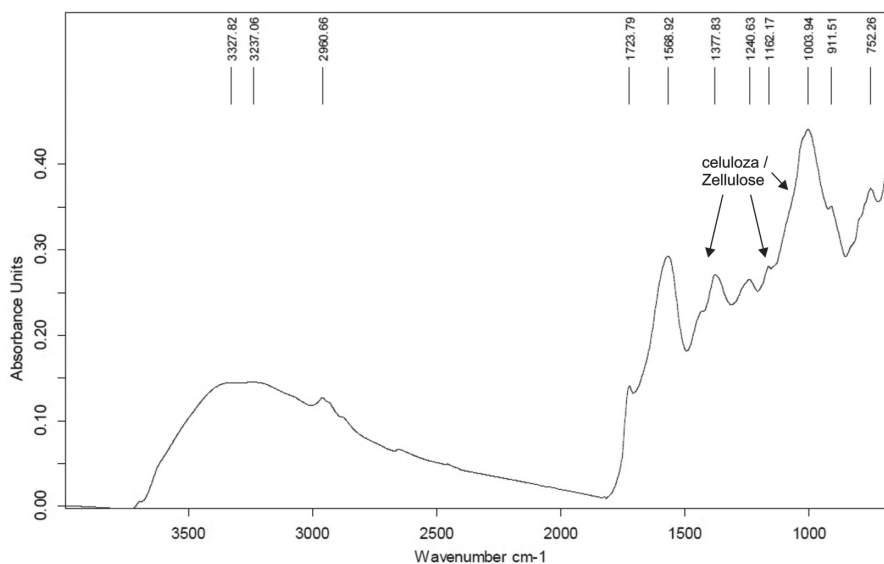
Sl. 8: Zgornje Radvanje, zgodnjeeneolitska naselbina. Elementna sestava keramične najdbe (domnevne svetilke), izmerjena z rentgensko fluorescenčno spektrometrijo (XRF). Vrednost, ki je pod mejo zaznavanja, je označena kot LOD (Limit of Detection).
Abb. 8: Zgornje Radvanje, früh-äneolithische Siedlung. Elementzusammensetzung des Keramikfunds (der mutmaßlichen Lampe), gemessen mit Röntgenfluoreszenzspektroskopie (XRF). Der Wert, welcher unterhalb der Nachweisgrenze liegt, wird als LOD (Limit of Detection) gekennzeichnet.

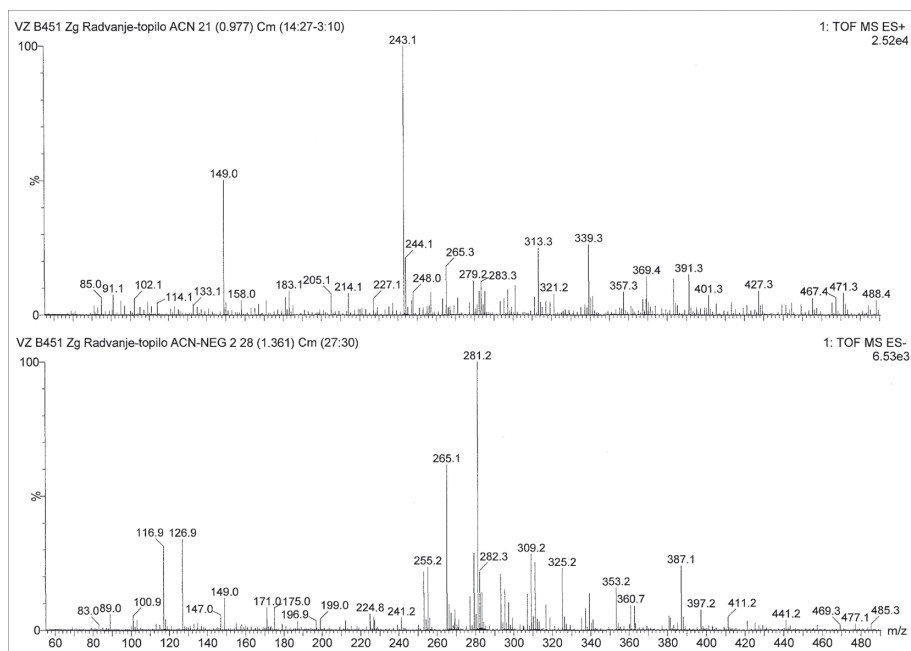
SOIL		MATRIX:[ARES= 11122.99]		WEIGHT [g/cm ²]: 0.212		
El.	E [keV]	Int [c/s]	S	T [g/cm ²]	Conc [g/g]	Uncert. [g/g]
K	3.314	0.099	3.38E+03	0.0028	9.24E-03	1.58E-03
CA	3.692	0.458	5.29E+03	0.0036	2.13E-02	1.55E-03
TI	4.512	0.453	9.82E+03	0.0057	7.24E-03	5.23E-04
CR	5.415	0.071	1.67E+04	0.0090	4.24E-04	9.66E-05
MN	5.900	0.374	2.11E+04	0.0114	1.53E-03	1.30E-04
FE	6.405	24.407	2.75E+04	0.0142	6.26E-02	3.55E-03
CU	8.046	0.103	4.69E+04	0.0179	1.23E-04	2.05E-05
ZN	8.637	0.278	5.55E+04	0.0215	2.32E-04	2.17E-05
PB	10.449	0.084	4.45E+04	0.0346	5.46E-05	8.85E-06
RB	13.396	0.528	1.18E+05	0.0600	7.42E-05	5.11E-06
SR	14.165	1.003	1.30E+05	0.0666	1.16E-04	7.21E-06
Y	14.958	0.353	1.43E+05	0.0732	3.38E-05	2.73E-06
ZR	15.775	2.139	1.45E+05	0.0795	1.85E-04	1.09E-05
NB	16.615	0.132	1.67E+05	0.0856	9.22E-06	1.36E-06
MO	17.480	0.047	1.64E+05	0.0914	3.14E-06	-LOD-

El.= vrsta elementa / Elementtyp; E (keV) = energija ustreznih fluorescenčnih žarkov / die Energie entsprechende Fluoreszenzstrahlen; Int (c/s) = število merjenih žarkov na sekundo / Anzahl der gemessenen Strahlen pro Sekunde; S = intenziteta oziroma navedena občutljivost za analizo v številu žarkov na sekundo / Intensität bzw. Empfindlichkeit für die Analyse der Anzahl der Strahlen pro Sekunde; T (g/cm²) = matrična korekcija / Matrixkorrektur; Conc (g/g) = koncentracija elementa / Konzentration des Elements; Uncert. (g/g) = negotovost analize / Unsicherheitsanalyse

Sl. 9: Zgornje Radvanje, zgodnjeeneolitska naselbina. Elementna sestava ilovice iz okolice hiše (objekt 5), v kateri je bila odkrita svetilka, izmerjena z rentgensko fluorescenčno spektrometrijo (XRF). Vrednost, ki je pod mejo zaznavanja, je označena kot LOD (Limit of Detection).

Abb. 9: Zgornje Radvanje, früh-äneolithische Siedlung. Elementzusammensetzung der Bodenprobe aus der Umgebung des Gebäudes (Objekt 5), in welchem die Lampe gefunden wurde. Gemessen mit Röntgenfluoreszenzspektroskopie (XRF). Der Wert, welcher unterhalb der Nachweisgrenze liegt, wird als LOD (Limit of Detection) gekennzeichnet.

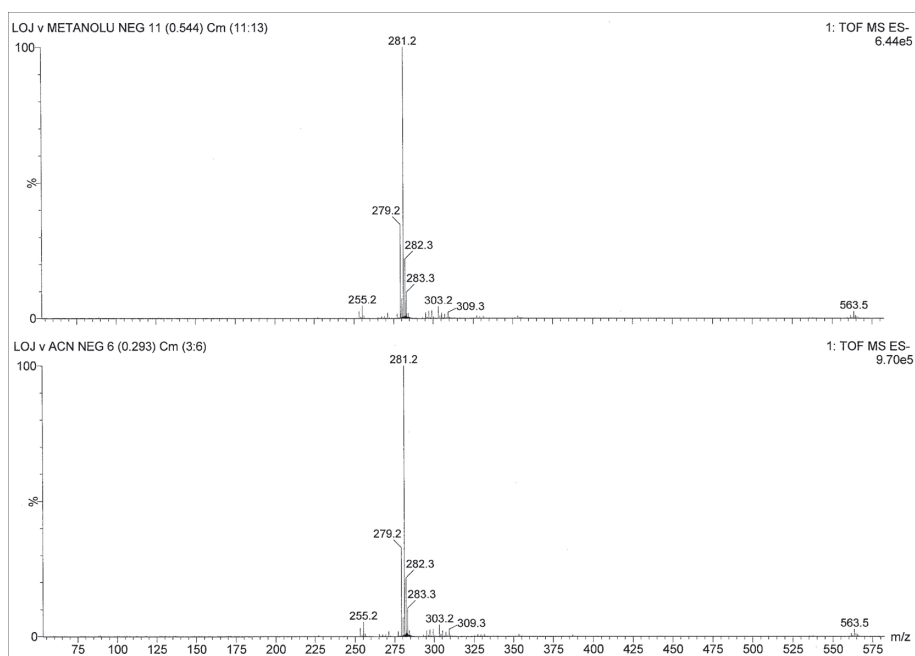

Sl. 11: Zgornje Radvanje, zgodnjeolitska naselbina. Vzorec s površine svetilke.

Rezultati masnospektrometrične meritve (MS) vzorca.

Abb. 11: Zgornje Radvanje, früh-äneolithische Siedlung. Probe von der Oberfläche der Lampe.

Ergebnisse der massenspektrometrischen Messungen (MS) der Probe.

Sl. 12: Primerjalna masnospektrometrična meritve (MS) recentnega živalskega loja.

Abb. 12: Ergebnisse massenspektrometrischer Messungen (MS) einer Vergleichsprobe von rezentem Tierfett.

Sl. 10: Zgornje Radvanje, zgodnjeolitska naselbina. Vzorec s površine svetilke.

Infrardeči spekter organskih snovi v vzorcu, pridobljen z metodo ATR.

Abb. 10: Zgornje Radvanje, früh-äneolithische Siedlung. Probe von der Oberfläche der Lampe.

Infrarotspektrum der organischen Substanzen in der Probe, gewonnen mittels ATR-Methode.

Rezultati masne spektrometrije (MS)

V nadaljevanju je bila testirana prisotnost maščobnih kislin v vzorcu črnega prahu (VZ B451) s površine izdelka. Za to so nekaj mg vzorca raztopili v organskem topilu, raztopino pa analizirali z metodo masne spektrometrije (MS). Vzorec so najprej raztopili v metanolu in acetonitrilu, nato pa so 10 µl raztopine injicirali v elektrosprej-ionski izvor masnega spektrometra Q-ToF Premier. MS-analiza s Tof-analizatorjem je potekala pri pozitivni in negativni ionizaciji z elektrorazprševanjem (ESI) pri visoki masni ločljivosti 10000. Rezultati masne spektrometrije (MS) so predstavljeni na *sliki 11*.

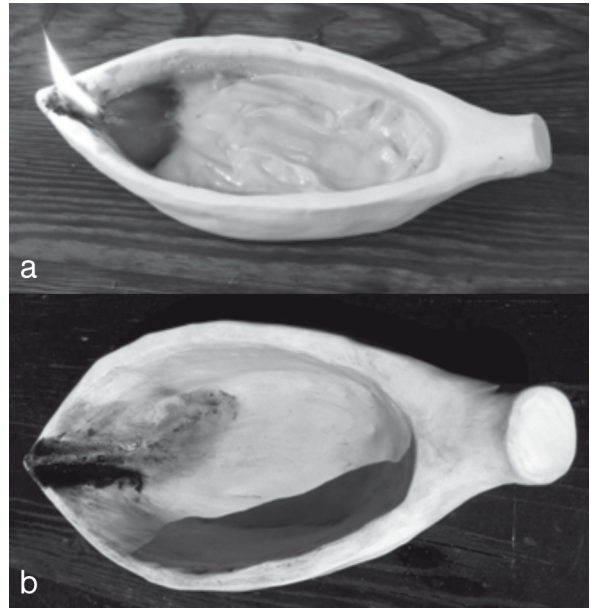
Vzorec je bil le deloma topen v organskem topilu (preostanek netopne snovi so verjetno oglje ali saje), zato predstavljajo rezultati meritve MS le vsebnost organskih spojin v topilu. Na podlagi masnih spektrov ESI je razvidno, da v raztopljeni organski komponenti vzorca prevladujejo maščobne kisline in njihovi estri, kar je pomenljivo za razlago funkcije predmeta. Najbolj izrazita je oleinska kislina (M_w : 282; elementna sestava: $C_{18}H_{34}O_2$) in 2-oksiran oktanojska kislina, 3-oktil, 2-propen-1-il ester (M_w : 338; elementna sestava: $C_{21}H_{38}O_3$). Podoben masni spekter so namreč ugotovili tudi pri primerjalni meritvi recentnega loja (vzorec LOJ), kjer izstopajo predvsem nenasičene maščobne kisline (*sl. 12*).

V vzorcu so bili tudi ftalati, predvsem dioktil ftalat (M_w : 390; elementna sestava: $C_{24}H_{38}O_4$), ki izvirajo iz plastičnih materialov, verjetno iz plastične epruvete, v kateri je bil shranjen vzorec (*sl. 11*).

EKSPERIMENT Z REPLIKO

Da bi praktično preizkusili, ali so sledovi gorenja in karbonizirani ostanki na keramičnem predmetu posledica njegove uporabe kot svetilke, smo izdelali natančno repliko v merilu 1: 1. Repliko smo izdelali iz gline, kupljene v trgovini za lončarje, in žgali v lončarskem ateljeju. Napolnili smo jo s svinjsko mastjo, približno 1 cm do zgornjega roba, in dodali stenj, narejen s prepletom devetih bombažnih stenjev iz navadnih sveč. Stenj smo prižgali z vžigalnikom in pustili, da je gorivo v celoti zgorelo, kar se je zgodilo po 28 urah in 30 minutah (*sl. 13: a*). Stanje po preizkusu je vidno na *sliki 13: b*.

Na repliki so po eksperimentu vidni sledovi ožganosti in čvrsto "zlepljeni" karbonizirani ostanki na notranji površini šobe enako kot na originalni najdbi (primerjaj *sl. 13: b* in *3: b*), kar potrjuje

Sl. 13: Replika zgodnjeeneolitske svetilke med gorenjem (a) in po njem (b). Ni v merilu.

Abb. 13: Replik der Lampe während des Brennens (a) und nach dem Abbrennen (b). Ohne Maßstab.

hipotezo, da so predstavljeno keramično najdbo iz zgodnjeeneolitske naselbine Zgornje Radvanje lahko uporabljali kot svetilko. Na zunanji strani replike ni vidnih sledov ožganosti kot pri originalu (*sl. 3: c*), kar lahko pomeni, da so stenj pri originalnem predmetu prižigali v odprtem ognju (na ognjišču).

PRIMERJAVE

V naselbini Zgornje Radvanje (*sl. 1: zgodnjeeneolitski objekt 21*) je bil dokumentiran še en odlomek predmeta, podobnega proučevani svetilki.

Opis (sl. 14):

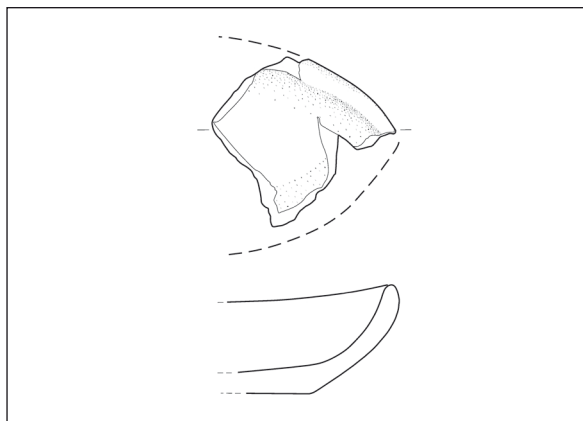
Odlomek keramičnega predmeta ovalne oblike, z delom šobe (kljunastega izliva?); dno je ravno. Sekundarno prežgan – sledi ognja ob uporabi so vidne na zunanji in notranji strani fragmenta.

Maksimalne mere odlomka: dolžina 9,8 cm; širina 9,1 cm; višina 5,9 cm.

Sestava: fino zrnata lončarska masa s primesmi kremenca. Površina gladka; barva lisasta – zelo bledorjave in temnosive barve. Trdota keramike: zelo trda (6 po Mohsovi lestvici). Izdelava: prostoročna.

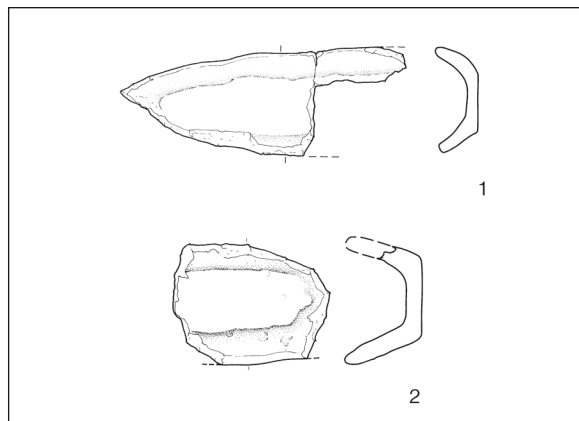
Odlomek je verjetno del šobe in je sekundarno prežgan, vendar na njem ni ohranjenih karboniziranih ostankov.

Hrani: ZVKDS, OE Maribor, neinventarizirano.

Sl. 14: Zgornje Radvanje, zgodnjeeneolitska naselbina. Odlomek najdbe iz objekta 21, ki je primerljiva preučevani svetilki. M. = 1:4.

Abb. 14: Zgornje Radvanje, frühäneolithische Siedlung. Fragment des Fundstücks aus Objekt 21, welches mit der hier behandelten Lampe vergleichbar ist. M. = 1:4.

Sl. 15: Parte pri Igu na Ljubljanskem barju, raziskave leta 1981. Domnevni keramični svetilki. M. = 1:4.

Abb. 15: Parte bei Ig (Ljubljansko barje), Untersuchungen im Jahr 1981. Keramikfunde, bei denen es sich um Lampen gehandelt haben kann. M. = 1:4.

(po / nach Harej 1987, t. / T. 1: 16; 2: 12)

Objekt, v katerem je bil odkrit drugi keramični predmet, sestavlja večja, delno raziskana jama, najverjetneje pravokotne oblike, širine do 3,17 m (poglobitev objekta 21). Na dnu jame je bila odkrita jama za stojko, v jami pa kulturna plast, s koncentracijo oglja in ožgane ilovice.²⁹ Poleg domnevnega odlomka svetilke sta bila iz iste kulturne plasti pridobljena še odlomek dna keramične posode neznane oblike in odlomek roba ustja z ostentjem posode, najverjetneje skleda na nogi.³⁰ Rob ustja je bil raven, trebuh konkaven. Tako oblikovane skleda in skleda na nogah so značilne za zgodnjeeneolitske keramične zbirne na najdišču Zgornje Radvanje in za lasinjska najdišča na splošno.

Doslej smo svetilki podobni najdbi na Slovenskem poznali s kolišča Parte pri Igu na Ljubljanskem barju (sl. 15),³¹ ki sodita v čas poznega eneolitskega obdobja in sta torej mlajši od radvanjskih.

Najstarejše tovrstne najdbe pa izvirajo z najdišč faze B in C kulture Vinča, tj. približno iz obdobja med 5200 in 4850 cal BC (prim. sl. 16, 18).³²

Na najdiščih Selevac, Crnokalačka bara, Vinča/Belo brdo in Tordos jih zasledimo v štirih različicah,

ki so manjše od primerkov iz Zgornjega Radvanja in se od njih razlikujejo tudi po obliki šobe in držaja. Prva različica ima podaljšana stisnjena in predrta konca (primerek z najdišča Selevac³³ – sl. 16: 1). Druga različica ima podaljšana stisnjena konca brez luknjic, primerki so iz Crnokalačke bare³⁴ (sl. 16: 5), Vinče – Belega brda³⁵ (sl. 16: 2,3) in Tordosa³⁶ (sl. 16: 6). Tretja različica pa ima podaljšana stisnjena konca, od katerih ima le eden luknjico (primerek iz Tordosa³⁷ – sl. 16: 7). Četrta različica se od prvih treh razlikuje po tem, da ima zgolj en konec, ki nima luknjice, podaljšan in stisnjen (nekateri primerki iz Vinče³⁸ – sl. 16: 4 in Tordosa³⁹ – sl. 16: 8,9). Z najdišča Tordos je znanih tudi šest delno ohranjenih drugačnih primerkov ovalne oblike z ravno bazo, ki imajo podobno oblikovano šobo kot kasnejše rimsko-dobne svetilke (sl. 16: 10).⁴⁰

V Karpatskem bazenu in jugovzhodni Evropi so keramični predmeti ovalne oblike poznani tudi iz pozneneolitskega obdobja (Karanovo VI – Gumelnița, Kodžaderman, Tisza in lengyelska kultura).

³³ Tringham, Krstić 1990, t. 10: 5 (predrtini slabo vidni). Predrta konca omenja Marangou 1996, 277.

³⁴ Tasić, Tomić 1969, sl. 6: 11.

³⁵ Vasić 1932, 146, t. 34: 147,149.

³⁶ Roska 1941, 202–203, t. 79: 13.

³⁷ Roska 1941, 202–203, t. 79: 12.

³⁸ Vasić 1932, 146, t. 34: 148.

³⁹ Roska 1941, 202–203, t. 79: 2,16.

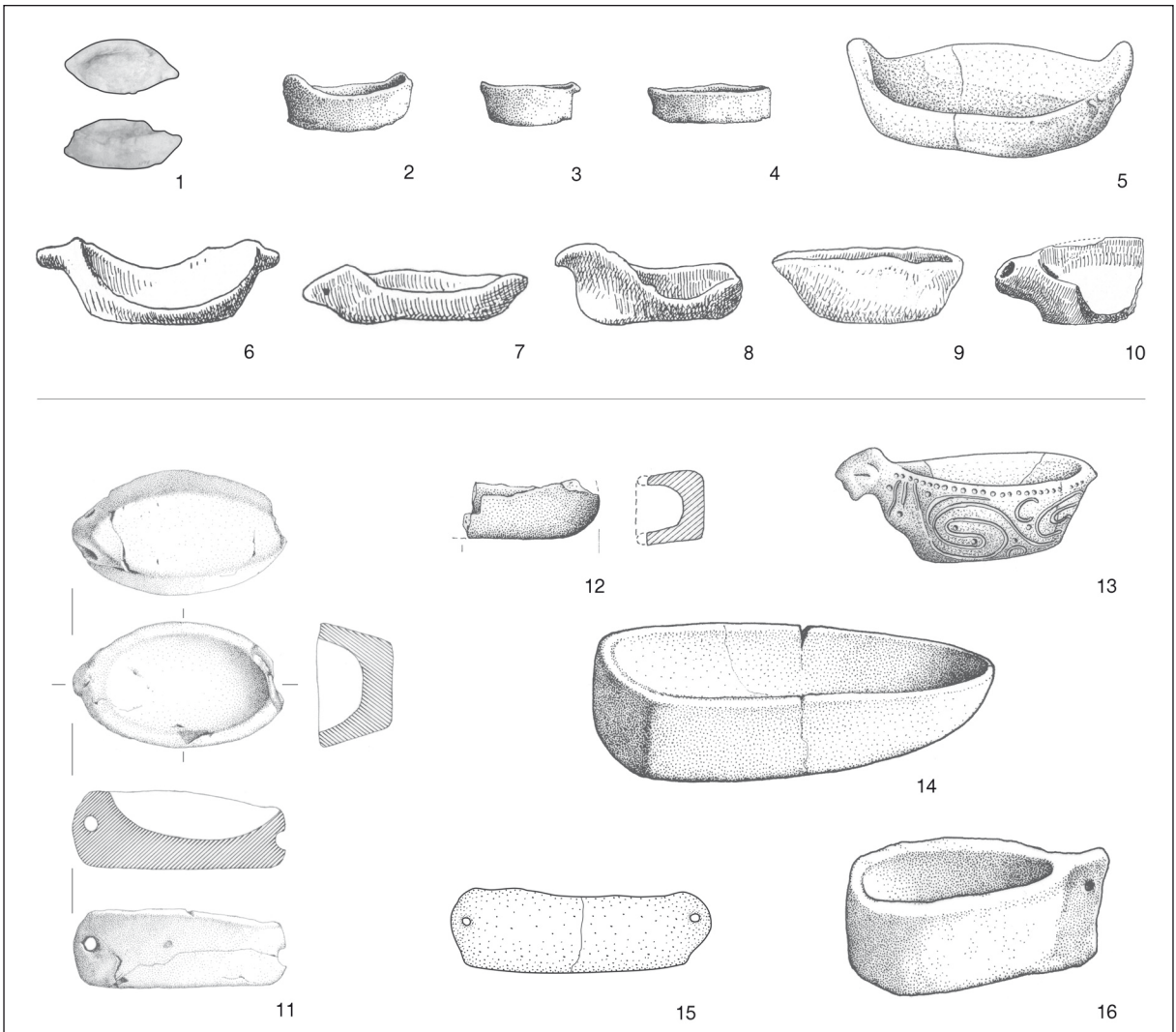
⁴⁰ Roska 1941, 200–201, t. 78: 7; glej tudi Roska 1941, 200–201, t. 78: 3–6,8.

²⁹ Kramberger 2014a, 69.

³⁰ Kramberger 2014a, t. 169: 1621 (posoda neznane oblike); 169: 1620 (skleda na nogi?).

³¹ Najdbi sta bili odkriti leta 1981 in sta v primerjavi z našo bolj fragmentirani, zato ni jasno, ali sta imeli držaj ali ne (Harej 1987, t. 1: 16; 2: 12).

³² Borić 2009, 234.

Sl. 16: Svetilki iz Zgornjega Radvanja delno primerljive ovalne keramične najdbe iz srednje- in poznoneolitskih najdišč v osrednji in jugovzhodni Evropi. M. 1–5,11–16 = 1:4; 6–10 ni v merilu.

Abb. 16: Zu den Lampen aus Zgornje Radvanje teilweise vergleichbare ovale Keramikfunde aus mittel- und spätneolithischen Fundplätzen in Mittel- und Südosteuropa. M. 1–5,11–16 = 1:4; 6–10 ohne Maßstab.

1 Selevac (Tringham et al. 1990, t. / T. 10: 5); 2–4 Vinča – Bjelo Brdo (Vasić 1932, 146, t. / T. 34: 147–149); 5 Crnokalačka Bara (Tasić, Tomić 1969, sl. / Abb. 6: 11); 6–10 Tordos (Roska 1941, t. / T. 79: 2,12,13,16; 78: 7); 11 Hódmezővásárhely-Gorzsa (Horváth 2003, 264, sl. / Abb. 1); 12 Drama (Frey 1991, sl. / Abb. 1: 1); 13 Dikili Tash (Theocharis 1973, 317, sl. / Abb. 230); 14 Osikovo (Frey 1991, sl. / Abb. 2); 15 Berettyóújfalu – Herpály (Kalicz 1980–1981, t. / T. 9: 7); 16 Aszód (Kalicz 1985, 52, t. / T. 79: 2)

Primerek z najdišča Hódmezővásárhely – Gorzsa, datiran v IV. fazo kulture Tisza oz. fazo Vinča D1 (sl. 16: 11),⁴¹ je podoben najdbi iz Selevca, le da je večji in ima na notranji strani ohranjene ostanke bele "prevleke". Skoraj povsem enak predmet je bil najden v poznoneolitski plasti na najdišču Berettyóújfalu – Herpály na Madžarskem (sl. 16: 15).⁴² Delno primerljive najdbe so bile odkrite tudi

na najdiščih, kot so Drama (sl. 16: 12),⁴³ Osikovo (sl. 16: 14),⁴⁴ Aszód (sl. 16: 16)⁴⁵ in Dikili Tash (sl. 16: 13).⁴⁶ Poleg tega F. Horváth omenja tudi neobjavljen "model čolna" z neznanega najdišča, ki ga hrani muzej Stara Zagora.⁴⁷

⁴¹ Horváth 2003, 264, sl. 1.

⁴² Kalicz 1980–1981, t. 9: 7.

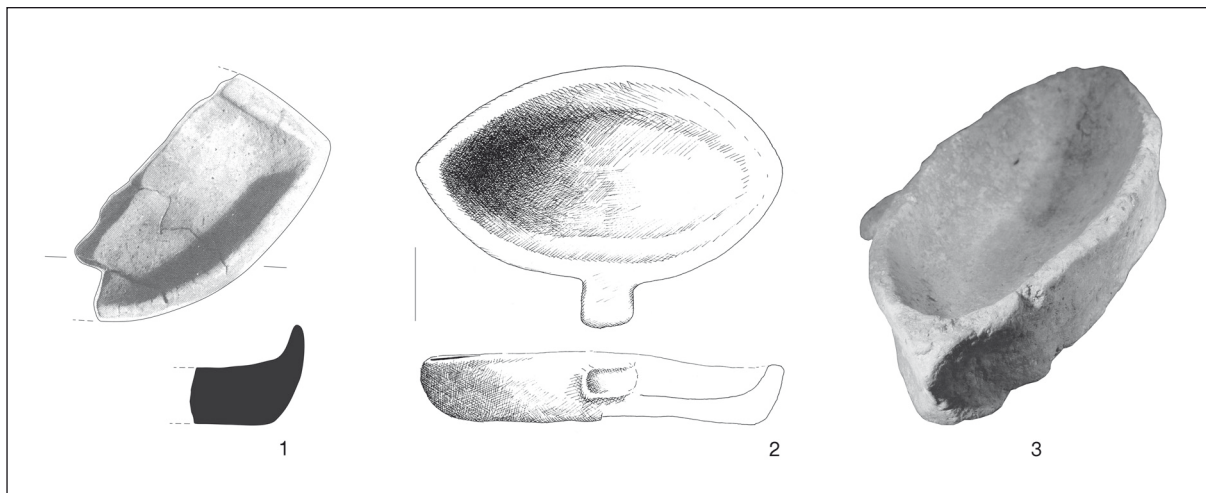
⁴³ Frey 1991, sl. 1: 1.

⁴⁴ Frey 1991, sl. 2.

⁴⁵ Kalicz 1985, 52, 79: 2.

⁴⁶ Theocharis 1973, 317, sl. 230.

⁴⁷ Horváth 2003, 269.

Sl. 17: Svetilke iz Zgornjega Radvanja delno primerljive ovalne keramične najdbe iz eneolitskega in dveh bronastodobnih najdišč v osrednji in jugovzhodni Evropi. M. 1,2 = 1:4; 3 ni v merilu.

Abb. 17: Zu den Lampen aus Zgornje Radvanje teilweise vergleichbare ovale Keramikfunde aus einem äneolithischen und zwei bronzezeitlichen Fundplätzen in Mittel- und Südosteuropa. M. 1,2 = 1:4; 3 ohne Masstab.

1 Pusztaszentlászló–Deák-sűrű (Horváth, Simon 2003, sl. / Abb. 28: 9); 2 Feudvar (Hänsel, Medović 1991, t. / T. 32: 1); 3 Dalj (Mihelić 2006, 87)

Odlomek ovalne najdbe z izlivom z najdišča Pusztaszentlászló–Deák-sűrű na Madžarskem (sl. 17: 1)⁴⁸ je bil odkrit v jami, ki po spremljajočem keramičnem gradivu datira v srednjeeneolitski horizont keramike z brazdastim vrezom. To pomeni, da je mlajši od primerljivih radvanjskih, a starejši od obeh najdb s poznoeneolitskega najdišča Parte pri Igu. Takšne najdbe pa so poznane še iz zgodnje- in srednjebronastodobnega obdobja.⁴⁹ Veliko so jih odkrili npr. na najdišču Feudvar v Srbiji (sl. 17: 2), največkrat v bližini ognjišč.⁵⁰

Podoben keramičen predmet so odkrili tudi na bronastodobnem najdišču Dalj v Slavoniji (Hrvaška)⁵¹ (sl. 17: 3). Sodeč po fotografiji najdbe, se zdi, da ima na notranji strani ohranjene sledove gorenja. Ožgani del predmeta bi lahko interpretirali kot mesto, kjer je gorel stenj, predmet pa kot svetilko.

Navadno so tovrstne najdbe interpretirane kot ponve za peko rib⁵² ali kot modeli čolnov,⁵³ čolnički za tkanje na statvah ali pa uteži za ribiške mreže.⁵⁴

Primerljive bronastodobne ovalne najdbe je kot svetilke opredelil že T. Soroceanu,⁵⁵ ker imajo pogosto ohranjene sledove gorenja ob uporabi. Č. Trajković se z njim ne strinja in meni, da gre za ponve za peko rib, ker so prežgane tudi na zunanji strani.⁵⁶

ZAKLJUČEK

Domnevna svetilka iz Zgornjega Radvanja izhaja iz dela zgodnjeeneolitske naselbine, ki na podlagi datiranja z metodo ¹⁴C AMS kaže razpon naselbinskih aktivnosti največ do 146 let v obdobju med drugo polovico 44. in začetkom 42. st. pr. n. št. (pri kalibraciji s 95,4-odstotno stopnjo zaupanja).

Na podlagi odkrite celuloze (infrardeča spektroskopija ATR) in maščobnih kislin (spektrometrija MS) v karboniziranih ostankih, ohranjenih na sekundarno prežganem delu predmeta, lahko sklenemo, da gre za ostanke po tlenju (delni oksidaciji), kar je v skladu s hipotezo, da so predmet uporabljali kot svetilko. Celuloza je najverjetneje povezana z ostanki stenja, maščobne kisline pa z ostanki goriva. Podobni sledovi ožganosti in karbonizirani ostanki so vidni tudi na repliki, s katero smo izvedli eksperiment za preverjanje funkcije predmeta.

⁴⁸ Horváth, Simon 2003, sl. 28: 9.

⁴⁹ Bóna 1975, 253–254.

⁵⁰ Trajković 1991.

⁵¹ Hrani jo Arheološki muzej v Zagrebu in ni objavljena v prepoznavnem merilu (Mihelić 2006, 87).

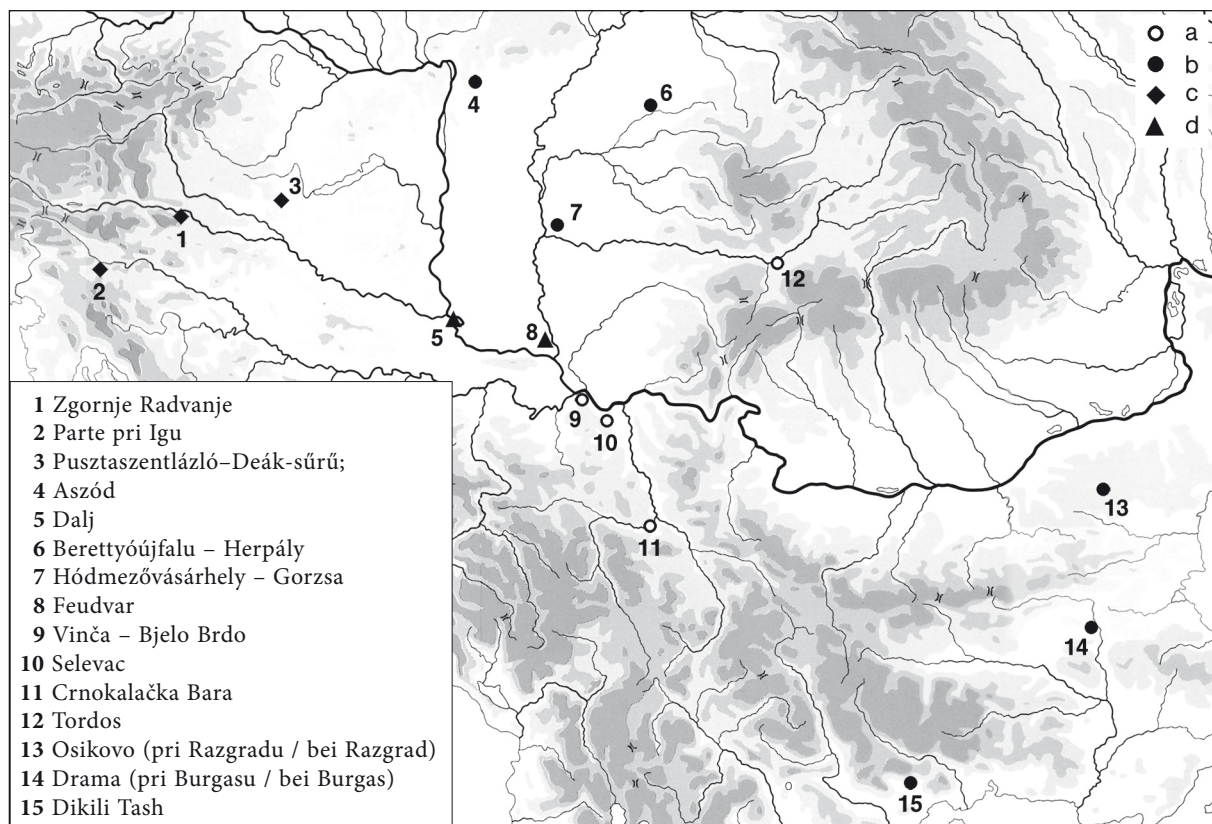
⁵² Bóna 1975, 253, 254; Trajković 1991, 117.

⁵³ Marangou 1996, 277, 278; Horváth 2003, 269; Mihelić 2006, 87, 163.

⁵⁴ Tringham, Krstić 1990, 336.

⁵⁵ Soroceanu 1982, 353, 362.

⁵⁶ Trajković 1991, 117.

Sl. 18: Karta najdišč, omenjenih v besedilu.

Abb. 18: Karte der im Text behandelten Fundorte.

a srednji neolitik / Mittelneolithikum; b pozni neolitik / Spätneolithikum; c eneolitik / Äneolithikum;
d bronasta doba / Bronzezeit

Prav tako so povedni rezultati *rentgenske fluorescence* (XRF) svetilke in ilovice z mesta odkritja najdbe, ki kažejo, da imata podobno elementno sestavo. To nakazuje možnost, da bi bila surovina za izdelavo svetilke lokalna glina, svetilka pa lokalni izdelek.

Najbližje primerjave za domnevno svetilko iz objekta 5 najdemo na istem najdišču v keramičnem fragmentu iz zgodnjeneolitskega objekta 21 ter na kolišču Parte pri Igu na Ljubljanskem barju, ki

pa je mlajše od radvanjskega najdišča, saj sodi v čas pozne bakrene dobe. Delno primerljive keramične najdbe se pojavljajo v Karpatskem bazenu in v jugovzhodni Evropi v srednjem in poznem neolitik, v eneolitiku ter bronasti dobi.

V zvezi z uporabo tovrstnih predmetov poznamo različne interpretacije. Po predstavljenih rezultatih naše raziskave pa bi v prihodnje kazalo upoštevati možnost, da so nekatere med njimi morda uporabljali kot svetilke.

ARH, M. 2012, *Neo/Eneolitska naselbina Zgornje Radvanje – Habakuk 2.* – Neobjavljena diplomska naloga / Unpublizierte Diplomarbeit, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
BÓNA, I. 1975, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen.* – *Archaeologia Hungarica* 49.
BORIČ, D. 2009, Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča Culture of the Balkans. – V / In: T. K. Kienlin, B. W. Roberts (ur. / Hrsg.), *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 169, 191–245.

BRONK RAMSEY, C. 2009a, Bayesian analysis of radiocarbon dates. – *Radiocarbon* 51/3, 337–360.
BRONK RAMSEY, C. 2009b, Dealing with Outliers and offsets in Radiocarbon Dating. – *Radiocarbon* 51/3, 1023–1045.
BRONK RAMSEY, C., S. LEE 2013, Recent and planned developments of the program OxCal. – *Radiocarbon* 55/3–4, 720–730.
FREY, O.-H. 1991, Varna- ein Umschlagplatz für den Seehandel in der Kupferzeit? – V / In: J. Lichardus (ur. / Hrsg.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium*

- Saarbrücken und Otzenhausen 6. – 13.11.1988, Teil I. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55, 195–201.
- GUŠTIN, M. 2005, Savska skupina Lengyelske kulture / The Sava group of the Lengyel culture. – V / In: M. Guštin (ur. / Hrsg.), *Prvi poljedelci. Savska skupina lengyelske kulture / First farmers. The Sava group of the Lengyel culture*, Annales Mediterranea, 7–17, Koper.
- HÄNSEL, B., P. MEDOVIĆ 1991, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990. Bronzezeit- Vorrömische Eisenzeit*. – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72.
- HAREJ, Z. 1987, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju. Raziskovanja leta 1981 (Der Pfahlbau in Parti bei Ig auf dem Moor von Ljubljana. Die Forschung im Jahr 1981). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 15, 141–194.
- HORVÁTH, F. 2003, Neolithic boat model from Hódmezővásárhely-Gorzsa. – V / In: E. Jerem, P. Raczky (ur. / Hrsg.), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa, Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*, 263–276, Budapest.
- KALICZ, N. 1980–1981, Ausgrabungen in Berettyóújfalu - Herpály in Szentpéterszeg - Körtvélyes. – *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10–11 (1981), 211–213.
- KALICZ, N. 1985, *Kőkorifalu Aszódon – Neolithisches Dorf in Aszód*. – *Múzeumi Füzetek* 32.
- KOPRIVNIK, V., M. STRMČNIK GULIČ, M. KAJZER CAFNIK 2009, *Aktualna arheološka odkritja*. – *Muzejski listi* 35, Maribor.
- KRAMBERGER, B. 2010a, *Neolitika in zgodnjeeneolitska naselbina Zgornje Radvanje, kompleks 10*. – Neobjavljena diplomska naloga / Unpublizierte Diplomarbeit, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- KRAMBERGER, B. 2010b, Zgornje Radvanje, Cluster 10 – a Late Neolithic pit with a structure and smaller pits. – *Documenta Praehistorica* 37, 311–338.
- KRAMBERGER, B. 2014a, *Naselbinske strukture in keramični zbiri v petem tisočletju pred našim štetjem v severovzhodni Sloveniji*. – Neobjavljena disertacija / Unpublizierte Dissertation, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- KRAMBERGER, B. 2014b, The Neolithic/Eneolithic sequence and pottery assemblages in the fifth millennium BC in north-eastern Slovenia. – *Documenta Praehistorica* 41, 237–282.
- MARANGO, C. 1996, From Middle Neolithic to Early Bronze Age: consideration of early boat models. – V / In: H. Tzalas (ur. / Hrsg.), *Proceeding of the 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Athens 1991, Tropis* 4, 277–293.
- MIHELIC, S. 2006, *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*. – Zagreb.
- MURKO, M. 2010–2012, 64. Maribor – arheološko najdišče Zgornje Radvanje. – *Varstvo spomenikov* 47. Poročila (2012), 139–142.
- NEMEČEK, N. 2011, 6.3.7 Zahtevnejše instrumentalne analize metode. – *Priročnik skupnosti muzejev Slovenije*, Ljubljana.
- RAIMER, P. J. et al. 2013, IntCal13 and Marine13 radiocarbon age calibration curves, 0-50,000 years cal BP. – *Radiocarbon* 55/4, 1869–1887.
- RICE, P. M. 1987, *Pottery Analysis, A Sourcebook*. – Chicago, London.
- ROSKA, M. 1941, *A Torma Zsófia-Gyűjtemény az erdélyi nemzeti múzeum érem- és régiségtárában. Die Sammlung Zsófia von Torma in der Numismatisch-Archaeologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums*. – Kolozsvár.
- SOROCEANU, T. 1982, Pecica - eine bronzezeitliche Siedlung in Westrumänien. – V / In: B. Hänsel (ur. / Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 1. Südosteuropa- Jahrbuch 13, 353–370.
- SRAGA, M. 2012, 14C calendar chronologies and cultural sequences in 5th millennium BC in Slovenia and neighbouring regions. – *Documenta Praehistorica* 39, 349–376.
- STADLER, P., E. RUTTKAY 2007, Absolute chronology of the Moravian-Eastern-Austrian Group (MOG) of the painted pottery (Lengyel-culture) based on new radiocarbon dates from Austria. – V / In: J. K. Kozlovski, P. Raczky (ur. / Hrsg.), *The Lengyel, Polgár and related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, 117–146, Kraków.
- TASIČ, N., E. TOMIČ 1969, *Crnokalačka bara. Naselje starčevačke i vinčanske kulture (Crnokalačka bara. Eine Siedlung der Starčevo- und Vinča-Kultur)*. – *Dissertationes* 8.
- THEOCHARIS, D. R. 1973, *Neolithic Greece*. – Athens.
- TOMŠIČ, B., B. SIMONČIČ, J. VINCE, B. OREL, A. VILČNIK, M. FIR, A. ŠURCA VUK, V. JOVANOVSKI 2007, Uporaba ATR IR spektroskopije pri preučevanju strukturnih sprememb celuloznih vlaken. – *Tekstilec* 2007, let. 50, št. 1/3, 3–15.
- TRAJKOVIČ, Č. 1991, Bronzezeitliche Fischpfannen. – V / In: B. Hänsel, P. Medović (ur. / Hrsg.), *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72, 117–119.
- TRINGHAM, R., D. KRSTIČ 1990, *Selevac. A neolithic village in Yugoslavia*. – *Monumenta Archaeologica* 15.
- VASIČ, M. 1932, *Preistoriska Vinča* 1. – Beograd.
- VELUŠČEK, A. 2011, Spaha in kronologija osrednje- in južnoslovenskega neolitika ter zgodnejšega eneolitika / Spaha and chronology of central and south Slovenian Neolithic and Early Eneolithic. – V / In: A. Velušček (ur. / Hrsg.), *Spaha*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 22, 201–243.

Eine Lampe aus der früh-äneolithischen Siedlung von Zgornje Radvanje in Maribor

Übersetzung

EINLEITUNG¹

Im Jahr 2007 brachten die Ausgrabungen des Fundplatzes Zgornje Radvanje einen oval geformten Keramikgegenstand zutage. Spuren sekundären Brandes und verkohlte Überreste legen nahe, dass die Verwendung des Gegenstandes mit Feuer in Zusammenhang stand. Da sich die verkohlten Überreste ausschließlich im Bereich der einen speziell ausgeformten Seite des Fundstückes gegenüber dem Griff fanden, nehmen wir an, dass es als Lampe genutzt wurde.² Wir haben versucht die Hypothese, dass es sich bei dem Keramikgegenstand um eine Lampe handelt, zu bestätigen oder zu widerlegen. Auf der einen Seite geht es um ATR-IR und MS-Analysen der verkohlten Überreste, auf der anderen Seite um ein Experiment mittels dem versucht werden sollte herauszufinden, wie die Spuren sekundärer Verbrennung und verkohlter Reste nach dem Gebrauch am Gegenstand sichtbar werden. Um festzustellen, ob das Fundstück aus lokalem Ton gefertigt war, wurde seine elementare Zusammensetzung sowie diejenige des Tones aus der Umgebung von Gebäude 5 (Objekt 5) mit Röntgenfluoreszenzanalyse (XRF) bestimmt. Außerdem haben wir versucht, den Fund relativ- und absolut-chronologisch zu datieren (C14-Datierung gemäß dem AMS-Verfahren).³

¹ Der vorliegende Artikel stellt eine ergänzte und erweiterte Version eines Vortrags dar, welcher auf dem IV. Internationalen Kongress der *International Lychnological Association (ILA)* im Mai 2012 in Ptuj (Slowenien) gehalten wurde und auch in den Akten des Kongresses erscheinen wird [B. Kramberger, The oldest lamp of Slovenia, Oval-shaped ceramic find from the Settlement Zgornje Radvanje (last third of the 5th millennium BC)].

² Kramberger 2010a, 51–52; Kramberger 2010b, 314.

³ Die C14-AMS-Datierungen der Siedlung Zgornje Radvanje sowie die XRF-, ATR-IR- und MS-Analysen des vorgestellten Keramikfundes sind von der *Skupina za arheologijo na avtocestah Republike Slovenije (SAAS)* (Gruppe der Archäologie auf den Autobahnen der Republik Sloweniens) am *Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS)* (Institut zum Schutz des Kulturerbes Sloweniens) und von der *Družba za avtoceste v Republiki Sloveniji (DARS)* (Autobahngesellschaft in der Republik Slowenien) unterstützt worden.

FUNDORT UND FUNDBESCHREIBUNG

Radvanje liegt in den nordöstlichen Ausläufern des Pohorje-Gebirges wo das Drau-Tal in das weite und fruchtbare Ptuj-Drau-Gebiet, einem Randgebiet der Pannonischen Tiefebene, übergeht (siehe *Abb. 18: 1*). Im Jahr 2007 wurde während des Baus der westlichen Umgehungsstraße Maribor ein multiperiodischer Siedlungsplatz in Radvanje entdeckt, welcher im *Verzeichnis des unbeweglichen Kulturerbes von Slowenien* als archäologische Fundstelle Zgornje Radvanje (ESD 28108) eingetragen ist.⁴ Der größte Teil des Areal wird von einer früh-äneolithischen Siedlung eingenommen; darüber hinaus wurden in den Jahren 2007/2008 und 2010 Siedlungsspuren aus der Spätbronzezeit, zwei prähistorische Brandgräber,⁵ die Überreste von Gebäuden aus der jüngeren Eisenzeit und der spätrömischen Epoche sowie frühneuzeitliche Steinsetzungen und kleinere Gruben aus unterschiedlichen Perioden entdeckt (*Abb. 1*).⁶

⁴ Etwa die Hälfte des Platzes ist im Kataster Zgornje Radvanje eingetragen, während die andere Hälfte dem Kataster Spodnje Radvanje angehört. Die Namen leiten sich von den alten Dörfern Zgornje- und Spodnje Radvanje ab, die nun Teil des Maribor-Stadtteils Radvanje sind, bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges war Radvanje jedoch eine eigenständige Gemeinde.

⁵ Da die beiden Gräber nur wenige kleine Keramikfragmente enthielten, ist eine genaue zeitliche Einordnung nicht möglich. Beurteilt nach der Form und Faktur eines größeren Bodenfragments mit Wandung von einem kleineren Gefäß, ist mindestens eines der Gräber jünger als die früh-äneolithische Siedlung.

⁶ Die Ausgrabungen wurden bis Ende 2008 unter der Leitung von Mira Strmčnik Gulič von der Mariborer Sektion des Instituts für den Schutz des Kulturerbes Sloweniens (ZVKDS, OE Maribor) durchgeführt. Nach 2008 wurde die Ausgrabung von der Firma PJP unter der Leitung von Miha Murko weitergeführt. Einen Teil der Siedlung, welcher in den Jahren 2007 und 2008 ausgegraben wurde, habe ich im Rahmen meiner Diplomarbeit (Kramberger 2010a; 2010b) und teilweise auch im Rahmen der Doktorarbeit (ders. 2014a; 2014b) untersucht, derjenige Teil der Siedlung, welcher im Jahr 2010 ausgegraben wurde, wird von den Kollegen Monika Arh (Arh 2012) und Miha Murko (Murko 2012, 141–142) behandelt.

Insgesamt wurden in den Jahren 2007 und 2008 23 Siedlungsstrukturen aus der früh-äneolithischen Periode in Radvanje ausgegraben, die wir als die Überreste von partiell eingetieften Gebäuden interpretieren können (Objekte 1–22 und 26) sowie zahlreiche kleinere Gruben, die derselben Zeit angehören.⁷ Auf der Basis ihrer Anordnung kann angenommen werden, dass die Siedlung kreisförmig aufgebaut war. Im Zentrum des Siedlungsareals, bzw. genauer in dem ersten innersten Ring an Gebäuden, lag das Objekt 22 zusammen mit den Objekten 31–36, welche nicht in den Boden eingetieft waren und auch keine Funde aufwiesen.⁸ Im zweiten Ring fanden sich die Objekte 5–21 und 26 mit dazugehörigen kleineren Gruben, im dritten Ring die Objekte 2–4 mit begleitenden kleineren Gruben.

Ein teilweise untersuchter vierter Kreis an Gebäuden und dazugehörigen kleineren Gruben ist durch Objekt 1 im am weitesten nordöstlich gelegenen Grabungsabschnitt sowie kleinere Gruben im am weitesten westlich gelegenen Teil repräsentiert (Abb. 1).⁹

Die mutmaßliche Lampe wurde in einem Haus (Objekt 5; Abb. 2) gefunden, in der Siedlungsablagerung des so genannten „Komplex 10“. Die stratigrafische Situation und der Versuch einer Rekonstruktion sind an anderer Stelle präsentiert.¹⁰ Das Haus besteht aus einer größeren Grube (Vertiefung), die in das anstehende Erdreich eingetieft ist. In der Grube wurden drei Schichten und sieben kleinere Gruben festgestellt. Die tiefste Schicht (SE 324 = 326 = 332) umfasst den untersten Teil der Vertiefung und kleinere Gruben an ihrem Grund (Komplex 10, Phase 1). Über dieser Schicht wurde eine Kulturschicht (SE 271) mit den Überresten einer verbrannten Holzkonstruktion, gebranntem Hüttenlehm, einem Feuerplatz oder Ofen und Pfostenlöchern freigelegt (Komplex 10, Phase 2). Über SE 271 befand sich eine kleinere Konzentration an Steinwerkzeugen, Holzkohle und gebranntem Hüttenlehm (Komplex 10, Phase 3), zu-

oberst lag im Grubenhaus eine alluviale Schicht (SE 232), die sich auch über die Grenze der Vertiefung hinaus erstreckte (Komplex 10, Phase 4).¹¹

Die beiden untersten Schichten im Objekt 5 enthielten Funde aus der gleichen Zeit und sind am ehesten dem gleichen Objekt zugeordnet (mit täglichen Aktivitäten, dem Bau und seiner Zerstörung).¹² Auch in vielen anderen Objekten in Zgornje Radvanje fanden sich zwei oder drei Schichten mit Funden aus der gleichen Zeit und auch bei ihnen können wir annehmen, dass die beiden untersten Schichten mit den Gebäuden in Verbindung stehen, die obere hingegen mit späteren Ablagerungsprozessen.

Die Teile der mutmaßlichen Lampe wurden in der besagten Schicht SE 271 (Phase 2) entdeckt. Sie lagen an zwei Stellen, ungefähr 80 cm voneinander entfernt, auf der ehemaligen Lauffläche des Hauses. In der Schicht wurden noch 161 weitere typologisch identifizierbare Keramikfunde angetroffen,¹³ geschliffene und geschlagene Steinwerkzeuge, Schleifsteine, Mahlsteine, steinerne Halbfabrikate und Abschläge.¹⁴

Beschreibung (Abb. 3):

Keramikgegenstand von ovaler Form, mit Tülle (schnabelförmiger Ausguss) auf der einen Seite und zylindrischem Griff auf der gegenüberliegenden; der Boden ist eben. Im Innenbereich der Tülle finden sich Brandspuren und verkohlte Überreste; Spuren von Feuereinwirkung sind auch auf der Außenseite unterhalb der Tülle zu sehen.

Maße: Länge mit Griff 29,5 cm; Breite 11,6 cm; Höhe 6,5 cm (ohne Griff) und 8,1 cm (mit Griff).

Zusammensetzung: feinkörnige Tonware mit Zusatz von Kies (Quarz). Oberfläche geglättet; Farbe Rotbraun. Härte der Keramik: sehr hart (7 nach der Mohs'schen Ritzhärteskala).¹⁵ Herstellung: handgemacht. Aufbewahrung: Regionalmuseum Maribor, nicht inventarisiert.

⁷ In der ersten Veröffentlichung identifizierten die Ausgräber 29 Gebäude aus dem späten 5. und frühen 4. Jahrtausend v. Chr. (Koprivnik u. a. 2009, 16; vgl. auch Kramberger 2010b, 311), später zeigte sich jedoch, dass sicher in diese Zeit nur 23 Objekte fallen (Kramberger 2014a, 53).

⁸ Da sie keine Funde enthielten können wir, ebenso wie für die Objekte 37 und 38 im zweiten Ring an Gebäuden, nur annehmen, dass sie früh-äneolithisch sind.

⁹ Kramberger 2014b, 241.

¹⁰ Zur stratigrafischen Situation: Kramberger 2010b, Abb. 2–4; Anhang 1. Zur Rekonstruktion: ders. 2010a, Abb. 9: b.

¹¹ Die jüngsten stratigrafischen Phasen im Bereich des Komplexes 10 stellen ein Paläokanal (Komplex 10, Phase 5) und die Pflugschicht (Komplex 10, Phase 6; siehe Kramberger 2010b, 312) dar.

¹² In den kleineren Gruben am Boden des eingetieften Objekts 5 dominierten größere Töpfe (Kramberger 2010b, Abb. 23, Taf. 1–Taf. 4: 20), weshalb wir hier von Vorratsgruben ausgehen können.

¹³ Kramberger 2010b, 314, Taf. 2–9.

¹⁴ Kramberger 2010a, Funde 196–197, 199–200, 203–208, 210–212, 213–214, 215, 216–219.

¹⁵ Die Analysen wurden unter der Lupe ausgeführt und nicht unter dem Mikroskop, ebenso ist der Mohs'-Test bei sandhaltiger Keramik wenig relevant, weshalb die Ergebnisse des Mohs'schen Ritzhärtestestes nicht überbewertet werden sollten (siehe Rice 1987, 357).

RELATIVE UND ABSOLUTE ZEITSTELLUNG

Relative Datierung

Das relative Alter desjenigen Teils des Fundplatzes Zgornje Radvanje, in dem die Lampe entdeckt wurde, haben wir mittels stratigrafischem und typologischem Vergleich bzw. der Korrelation der Funde aus Objekt 5 mit dem Keramikspektrum anderer Fundplätze ermittelt. Auf Grundlage dieser Vergleiche schließen wir darauf, dass die Keramik aus Objekt 5 zur frühesten Besiedlungsphase des Platzes Zgornje Radvanje gehört. Sie ist vergleichbar mit dem Keramikspektrum aus Fundplätzen der Lasinja-Kultur sowie einigen Lokalitäten in Mittel- und Südostslowenien, welche auch als Prä-Lasinja interpretiert werden: Bestattungen in der Ajdovska jama, der 6. Siedlungsphase von Movernava, neo-/äneolithischen Funden aus Drulovka und anderen Fundorten.

Die Keramik der Phase 1 aus dem „Komplex 10“ wurde in der ersten Veröffentlichung¹⁶ als geringfügig älter bestimmt denn die Keramik aus der Phase 2. Sie wurde dort mit der 4. Siedlungsphase von Movernava, mit Keramikfunden aus dem frühesten Horizont der Ajdovska jama, der frühesten Keramik aus Drulovka und Gefäßen aus Ozalj-Stari Grad in Kroatien verglichen. An diesem Punkt ist es notwendig zu korrigieren: weiterführende Studien haben nämlich gezeigt, dass sich keine signifikanten chronologischen Unterschiede zwischen einzelnen Siedlungsobjekten in Zgornje Radvanje fassen lassen und dass im „Komplex 10“ die beiden untersten Schichten aller Wahrscheinlichkeit nach einem einzelnen Gebäude zugeordnet sind.¹⁷ Gleiches können wir auch für andere ähnliche Objekte in der Siedlung annehmen. Zudem wurden die 4. und 5. Siedlungsphase von Movernava in das 45. und 44. Jh. v. Chr. datiert, was bedeutet, dass sie geringfügig älter sind als die Siedlung von Zgornje Radvanje.¹⁸ Darüber hinaus verweist Marko Sraka auf der Basis von C14-AMS-Datierungen darauf, dass die 6. Siedlungsphase von Movernava, die Bestattungen in der Ajdovska jama und früh-äneolithische Lasinja-Fundplätze in Nordostslowenien wahrscheinlich gleichzeitig sind.¹⁹ Nach Srakas Ansicht stellt diese widersprüchliche Gleichzeitigkeit eine Konsequenz aus den unterschiedlichen Auffassungen des Begriffs der Lasinja-Kultur sowie den lokalen Eigenheiten der Keramik in den einzelnen Regionen dar.²⁰

Dem möchte ich nur hinzufügen, dass diese unterschiedlichen Sichtweisen ein Ergebnis des derzeitigen Stands der archäologischen Forschung bzw. der mangelnden Kenntnis der materiellen Kultur aus der zweiten Hälfte des fünften Jahrtausends v. Chr. in diesem Gebiet sind. Während in Zentral- und Südostslowenien für die erste Hälfte des 5. Jt. v. Chr. eine größere Anzahl C14-datierter Siedlungen zu verzeichnen ist (Movernava, 2. Siedlungsphase; Resnikov prekop; Čatež-Srednopolje; Dragomelj), liegen nur wenige C14-AMS-datierte Fundplätze für die zweite Hälfte des 5. Jt. v. Chr. vor. Eine größere Anzahl an Datierungen ist bspw. aus der 7., 6., 5. und 4. Siedlungsphase von Movernava bekannt, welches jedoch noch nicht umfassend veröffentlicht ist, sowie aus der Ajdovska jama, wo es jedoch um einen Bestattungsplatz geht und daher die Fundzusammensetzung sehr wahrscheinlich von derjenigen der Siedlungen abweicht.

Die Lasinja-Kultur wird in Slowenien als jünger als die spätneolithische Sava-Gruppe definiert, aber älter als der mittel-äneolithische Horizont der Furchenstichkeramik. Sie ist im frühen Äneolithikum angesiedelt,²¹ was bedeutet, dass wir auch unser Fundstück, welches wir als Lampe interpretieren, in das frühe Äneolithikum einordnen können.

Absolute Datierung

Das absolute Alter des ältesten Teils der Siedlung von Zgornje Radvanje, in welchem unsere mutmaßliche Lampe geborgen wurde, ist über C14-AMS-Datierungen bestimmt. Auf diese Weise wurden Holzkohleproben aus Objekt 5 (Phase 1) und 22 (Phase 1 und 2), die wir als die Überreste von Häusern interpretieren, sowie aus den Objekten 7, 4, 1, 6 und dem teilweise ausgegrabenen Objekt 10 datiert. Sie liegen in verschiedenen Teilen der mutmaßlich kreisförmig strukturierten Siedlung (bspw. *Abb. 1*).

In *Abbildung 4* sind die grundlegenden Informationen der datierten Proben zusammengestellt, welche die folgenden Objekte bzw. Phasen von Objekten abdecken:

- Die Proben Beta-305857 und Beta-305858 datieren das einphasige Objekt 1;
- Die Proben Beta-305856 und Beta-305855 datieren die unterste Schicht in Objekt 5 (Phase 1), in welcher die mutmaßliche Lampe gefunden wurde;
- Die Probe Beta-305859 datiert die Phase 2 des Objekts 22, die Probe Beta-305860 hingegen die Phase 1 des Objekts 22;

¹⁶ Kramberger 2010b, 319–322.

¹⁷ Kramberger 2014a, 54–57 und 397.

¹⁸ Siehe bspw. Sraka 2012, *Abb. 2*.

¹⁹ Sraka 2012, 359–362.

²⁰ Sraka 2012, 361–362.

²¹ Velušček 2011, 210–243.

– Die Probe Beta-305861 wurde aus Schicht SE 1027 gewonnen und datiert die Phase 1 des Objekts 10, die Probe Beta-305862 hingegen aus der Füllung des Pfostenlochs SE 1039 und datiert die Phase 1 oder 2.

Gemessen wurde das konventionelle Alter der Proben, gefolgt von der Standartabweichung, zuletzt haben wir das herkömmliche Alter jeder Probe mit 68,2 % und 95,4 % Wahrscheinlichkeit kalibriert.

Sämtliche Messungen wurden nach Standardlaborverfahren vom Labor Beta Analytic Miami durchgeführt, einschließlich der Vorbehandlung der Proben, welche das abwechselnde Auflösen von Verunreinigungen in Säure, Lauge, Säure umfasst. Die konventionellen Datumswerte wurden unter Einsatz des Programms OxCal Version 4.2.3²² mit der derzeit gültigen Kalibrationskurve kalibriert.²³ Eine Gruppenkalibration aller elf Datierungen ist in *Abbildung 5* dargestellt. Wie wir sehen, kann für zehn der elf C14-AMS-Daten eine signifikante Überlappung festgestellt werden, auf der anderen Seite findet sich ein jüngeres Datum für die Probe Beta-305862 aus der Füllung des Pfostenlochs SE 1039 im Objekt 10. Ein weiteres Datum aus diesem Objekt (Probe Beta-305861) steht im Einklang mit den anderen Messungen der Siedlung, was entweder bedeuten kann, dass das Pfostenloch SE 1040 von der jüngeren Ablagerung SE 1004 (Phase 2) aus in das Gebäude eingetieft worden war, oder dass das Ergebnis der Analyse inkorrekt ist.²⁴

Des Weiteren haben wir versucht mit dem Programm OxCal die Dauer der Siedlungsaktivität in dem Teil der Siedlung einzugrenzen, welcher durch die Objekte 7, 4, 5, 1, 22, 6 und 10 (Phase 1) bestimmt wird²⁵ und der für die absolute Datierung der Lampe aus Objekt 5 repräsentativ ist. In *Abbildung 6* ist die Zeitspanne der Siedlungsphase 1 von Zgornje Radvanje gekennzeichnet.

Das Programm OxCal analysiert eine Serie von zufälligen Ereignissen (*sequence*), die wir als abgeschlossene Phasen ansehen, und schätzt den Beginn und das Ende einer Phase (Funktion *boundary* und *phase*). Bei der Bestimmung der Lebensdauer der Siedlung haben wir zehn Daten mit der Funktion *r_combine* zusammengefasst, unter denen wir drei Datenpaare haben, welche aus den gleichen Objekten stammen. Der Beginn der Siedlung liegt mit 95 % Wahrscheinlichkeit zwischen 4355 BC und 4244 BC, ihr Ende zwischen 4321 BC und 4186 BC. Unter Berücksichtigung einer 68,2 % Wahrscheinlichkeit liegt der Beginn der Siedlung zwischen 4337 BC und 4296 BC (Wahrscheinlichkeit 54,4 %) oder zwischen 4273 BC und 4257 BC (Wahrscheinlichkeit 13,8 %); auch ihr Ende zeigt zwei mögliche Intervalle zwischen 4309 BC–4283 BC (Wahrscheinlichkeit 24,9 %) und 4261 BC–4226 BC (Wahrscheinlichkeit 43,3 %). Weil es Intervalle sind, bei denen sich der Beginn und das Ende der Siedlung stark überlappen, bestimmen wir nur die obere Grenze der Siedlungsdauer. Dabei haben wir die Funktionen *span* und *interval* benutzt. Wenn wir genügend Daten zur Verfügung haben, ist die Funktion *interval* zuverlässiger, weil sie die Dauer des selektierten Ereignisses in Bezug auf dessen Anfang und Ende ermittelt, während die Funktion *span* nur die Anfangs- und Enddaten der Serie berücksichtigt. Mit 95 % Wahrscheinlichkeit erhalten wir das Ergebnis, dass die Siedlung maximal 146 Jahre (Funktion *interval*) bzw. 95 Jahre (Funktion *span*) bestand. Wenn wir uns mit 68,2 % Wahrscheinlichkeit zufrieden geben, dann existierte die Siedlung maximal 60 Jahre (Funktion *interval*) bzw. 43 Jahre (Funktion *span*).²⁶

ANALYSE DER PROBEN VON DER LAMPE UND AUS DEM UMFELD

Um die Hypothese zur Herkunft und zum Gebrauch des Keramikfundes – der mutmaßlichen Lampe – zu überprüfen, wurden Proben der Lampe (der Keramik), der verkohlten Überreste von der Oberfläche des Fundes und einer Bodenprobe aus

²² Bronk Ramsey, Lee 2013.

²³ Reimer u. a. 2013.

²⁴ Auch nach der Fotodokumentation der Grabung zu urteilen ist nicht klar, ob das Pfostenloch SE 1040 zum Objekt 10 (Phase 1) gehört oder ob es in Zusammenhang mit der jüngeren, darüber gelegenen Schicht SE 1004 (Phase 2) steht, weswegen wir beide Optionen offen lassen (Kramberger 2014, 70–72). Bezüglich der möglichen Gründe für das Auftreten inkorrekten Alters im Kontext der C14-AMS-Datierungen siehe: Bronk Ramsey 2009b, 1023–1024.

²⁵ Dabei haben wir das jüngere Datum aus dem Pfostenloch SE 1040 im Objekt 10 nicht in das Modell miteinbezogen, da es nicht eindeutig mit der keramischen Fundansammlung in Zusammenhang gebracht werden kann (*Abb. 5*: Beta-305862).

²⁶ Es ist zu beachten, dass die C14-AMS-Daten aus dem Teil der Siedlung von Zgornje Radvanje, mit dem sich Arh beschäftigt, geringfügig abweichen. Teilweise sind sie älter, teilweise jünger als die Daten aus den Objekten 7, 4, 5, 1, 22, 6 und 10 (Phase 1). Damit erweitern sie den Besiedlungszeitraum von Zgornje Radvanje in der äneolithischen Periode (siehe: Arh 2012, 26, 63, 87, 88, 93, 94).

der Umgebung des Fundplatzes der Lampe (aus der Umgebung des Objekts 5) untersucht (Abb. 7–12).

Bestimmung der Verwendung des Fundes: am Institut Jožef Stefan in Ljubljana und im Chemischen Institut Ljubljana wurden Untersuchungen der verkohlten organischen Überreste (Abb. 7: Code VZ B451) mit verschiedenen Methoden vorgenommen.²⁷ Am wichtigsten sind die Ergebnisse der Infrarotspektroskopie (ATR IR) und der Massenspektrometrie (MS). Die Probe der verkohlten organischen Überreste wurde außerdem mit Röntgenfluoreszenz (XRF), Röntgenbeugung oder Röntgendiffraktion (RD) und durch Elektronenspektrometrie (EDS) analysiert. Die Röntgenbeugung zeigte, dass die Probe im Wesentlichen amorph ist, was bedeutet, dass organische Verbindungen dominieren; die Elektronen-Spektrometrie hingegen konnte nur die elementare Zusammensetzung der Probe bestätigen, welche bereits mit der Röntgenfluoreszenz festgestellt worden war.

Zum Vergleich wurde mit der Massenspektrometrie (MS) auch eine Probe rezenten Tierfetts analysiert (Abb. 7: Code LOJ).

Bestimmung der Herkunft des Fundes: um zu bestimmen, ob die Keramiklampe aus lokalem Ton gefertigt ist oder dieser von einem anderen Ort stammt, wurde mittels Röntgenfluoreszenz (XRF) die elementare Zusammensetzung einer Probe der Keramik (Abb. 7: Code OLJEN) und einer Bodenprobe aus der Umgebung vom Objekt 5 (Abb. 7: Code RADZ) untersucht.

Die Ergebnisse der Röntgenfluoreszenz (XRF)

Die verkohlten Überreste wurden mit einem Skalpell von der Oberfläche des Keramikobjekts abgeschabt und das schwarze Pulver in einem Plastikröhrchen aufbewahrt. Probenentnahme und Aufbewahrung werden aus dem Grunde erwähnt,

da sie teilweise die Ergebnisse der durchgeführten Analysen beeinflusst haben.

Zuerst wurde die Probe VZ B451 mittels zerstörungsfreier Röntgenfluoreszenz untersucht.

Da sie sehr klein war, war es nicht möglich aus ihr eine Tablette zu formen, und es konnten nur die qualitativen Ergebnisse der chemischen Zusammensetzung ermittelt werden: Ca (Calcium), Ti (Titan), Cr (Chrom), Mn (Mangan), Fe (Eisen), Cu (Kupfer), Sr (Strontium), Y (Yttrium) und Zr (Zirkonium). Hierbei handelt es sich um Elemente die normalerweise in Bodenproben vorhanden sind und damit die Kontaminierung der Probe durch Keramikpartikel anzeigen, welche beim Abschaben der verkohlten Überreste in diese hinein gelangten.

Mit der gleichen Methode wurde auch die Probe des Keramikfunds (Abb. 8: Probe OLJEN) und der Bodenprobe aus der Umgebung von Objekt 5, in dem dieser entdeckt wurde (Abb. 9: Probe RADZ), untersucht. Es wurde festgestellt, dass sich die elementare Zusammensetzung des keramischen Fundes und der Bodenprobe ähneln. Dies bedeutet, dass die mutmaßliche Lampe aus einem Ton hergestellt wurde, der eine ähnliche Zusammensetzung wie die Bodenprobe aufweist, womit unsere Untersuchung nicht bestätigen kann, dass der Fund von andernorts hierher gebracht worden ist.

Die Ergebnisse der Infrarotspektroskopie (IR)

Organische Stoffe, die in der Probe des schwarzen Pulvers von der Oberfläche des Fundes vorhanden waren (VZ B451), wurden zunächst mit zerstörungsfreier Infrarotspektroskopie (IR) untersucht. Die Bestrahlung mit Infrarotlicht unterschiedlicher Wellenlänge löst in der Probe eine Strahlung einzelner funktionaler atomarer Gruppen aus, wobei jedes Molekül ein spezifisches Spektrum emittiert. Die grafische Darstellung der Strahlung ist die Wellenzahl (ν), welche der Reziprokwert der Wellenlänge sind, ausgedrückt in cm^{-1} .²⁸

Angewandt wurde als Probentechnik die abgeschwächte Totalreflexion (ATR), die es möglich macht Proben in festem oder flüssigem Zustand zu untersuchen. Das erfasste Spektrum liegt zwischen 4000 und 650 cm^{-1} . In *Abbildung 10* ist das Spektrum der untersuchten Probe dargestellt. Dabei sind die folgenden Bandbreiten zu sehen: zwischen 3500 und 3200 cm^{-1} , bei 2960 cm^{-1} , bei 1723 cm^{-1} , bei 1568 cm^{-1} sowie Bandbreiten zwischen 1500 cm^{-1}

²⁷ Die Röntgenfluoreszenz (XRF) wurde von Dr. Marjan Nečemer durchgeführt, die Röntgendiffraktion (RD) und die Elektronen-Spektrometrie (EDS) von Dr. Srečo D. Škapin, die Massenspektrometrie (MS) von Dr. Dušan Žigon (alle Institut Jožef Stefan in Ljubljana), die Infrarotspektroskopie (ATR-IR) wurde von Dr. Jože Grdadolnik vorgenommen (Chemischen Institut Ljubljana). Den abschließenden Bericht zu den Ergebnissen der Analysen hat Dr. Marjan Nečemer verfasst, zusätzlich hat Dr. Dušan Žigon einen detaillierten Bericht über die Ergebnisse der Massenspektrometrie (MS) geschrieben. Die Berichte werden im ZVKDS aufbewahrt und vom Autor dieses Beitrags.

²⁸ Nemeček 2011, 4.

und 800 cm^{-1} , die zu verschiedenen C–H, O–H, C–O und C–O–C Schwingungen von glucosiden Ringen gehören und die den Fingerabdruck von Cellulose darstellen.²⁹

Das Analyseergebnis wurde durch eine unabhängige Messung des Infrarotspektrums von Holz verifiziert und bestätigt.

Die Ergebnisse der Massenspektrometrie (MS)

Darüber hinaus wurde die Probe des schwarzen Pulvers (VZ B451) von der Oberfläche des Gegenstands auf die Anwesenheit von Fettsäuren getestet. Zu diesem Zweck wurden einige mg der Probe in einem organischen Lösungsmittel gelöst und die Lösung mittels Massenspektrometrie (MS) analysiert. Zunächst wurde die Probe in Methanol und Acetonitril gelöst, danach sprühte man 10 µl der Probenlösung direkt in die Elektrospray-Ionenquelle des Massenspektrometers Q-Tof Premier. Die MS-Analyse mit dem ToF Massenspektrometer wurde mit einer positiven und negativen Elektrospray-Ionisation (ESI) mit einer hohen Massenauflösung von 10.000 durchgeführt. Die Ergebnisse der Massenspektrometrie (MS) sind in *Abbildung 11* dargestellt.

Die Probe war in dem organischen Lösungsmittel nur teilweise löslich (die unlöslichen Bestandteile sind wahrscheinlich Kohle oder Ruß), weshalb die Ergebnisse der Massenspektrometrie sich auch nur auf die organischen Verbindungen in der Probenlösung beziehen. Auf der Basis der ESI-Massenspektren wird ersichtlich, dass die organischen Anteile der Probe durch Fettsäuren und ihre Ester dominiert werden, was bedeutsam für die Interpretation der Funktion des Objekts ist. Es dominieren Ölsäure (M_w : 282; elementare Zusammensetzung: $C_{18}H_{34}O_2$) und 2-Oxiran Octanoic Säure, 3-octyl-, 2-propen-1-yl Ester (M_w : 338; elementare Zusammensetzung: $C_{21}H_{38}O_3$). Ein ähnliches Massenspektrum wurde bei einer Vergleichsmessung mit rezentem Tierfett (Probe LOJ) erzielt, wo besonders ungesättigte Fettsäuren dominieren (*Abb. 12*).

In der Probe wurden auch Phthalate registriert, besonders Dioctylphthalat (M_w : 390; elementare Zusammensetzung: $C_{24}H_{38}O_4$), welche von Plastik stammen, wahrscheinlich von dem Plastikröhrchen, in dem die Probe aufbewahrt war (*Abb. 11*).

EXPERIMENT MIT EINER REPLIK

Um in der Praxis zu testen, ob Brandspuren und verkohlte Rückstände auf dem Keramikobjekt bei einer Benutzung als Lampe zurückbleiben, haben wir eine exakte Nachbildung im Maßstab 1:1 angefertigt. Die Replik wurde aus Ton aus dem Töpferbedarf hergestellt und in einem Töpferatelier gebrannt. Wir füllten sie bis ca. 1 cm unterhalb des Randes mit Schweinefett und fügten einen Docht hinzu, der aus neun zusammengebundenen Baumwolldochten herkömmlicher Kerzen gefertigt war. Den Docht haben wir mit einem Feuerzeug entzündet und brennen lassen bis das Fett vollständig verbrannt war, was nach 28 Stunden und 30 Minuten der Fall war (*Abb. 13: a*). Die Situation nach dem Versuch ist in *Abbildung 13: b* zu sehen.

Nach dem Experiment konnten wir an der Replik feststellen, dass die Brandspuren und die fest angebackenen verkohlten Überreste an der Innenseite der Tülle identisch zu jenen am Originalfund waren (vergleiche *Abb. 13: b* und *3: b*), was die Hypothese bestätigt, dass der vorgestellte Keramikfund aus der früh-äneolithischen Siedlung Zgornje Radvanje als Lampe gedient hat. An der Außenseite der Replik wurden keine Brandspuren sichtbar wie es beim Original der Fall ist (*Abb. 3: c*), was bedeuten könnte, dass der Docht beim originalen Fundstück im offenen Feuer (der Feuerstelle) angezündet wurde.

VERGLEICHE

In der früh-äneolithischen Siedlung Zgornje Radvanje wurde in einem weiteren Objekt (*Abb. 1: das früh-äneolithische Objekt 21*) noch ein Fragment eines, zu der untersuchten Lampe ähnlichen, Gegenstandes dokumentiert.

Beschreibung des Gegenstands (Abb. 14):

Bruchstück eines Keramikgegenstands von ovaler Form, mit ausgearbeiteter Tülle (schnabelförmiger Ausguss?); der Boden ist eben. Sekundär gebrannt – Spuren von Feuer von der Nutzung sind auf der Innen- und Außenseite des Fragments sichtbar.

Maximale Maße des Bruchstücks: Länge 9,8 cm; Breite 9,1 cm; Höhe 5,9 cm.

Zusammensetzung: feinkörnige Tonware mit Zusatz von Kies (Quarz). Oberfläche geglättet; Farbe unregelmäßig fleckig – sehr helles Braun und Dunkelgrau. Härte der Keramik: sehr hart (6 nach der Mohs'schen Ritzhärteskala). Herstellung: handgemacht.

²⁹ Tomšič u. a. 2007, 6.

Bei dem Fragment handelt es sich wahrscheinlich um einen Teil der Tülle und es ist sekundär gebrannt, verkohlte Überreste haben sich jedoch nicht erhalten.

Aufbewahrung: ZVKDS, OE Maribor, nicht inventarisiert.

Bei dem Objekt, aus dem das zweite Fragment stammt, handelt es sich um eine größere, teilweise ausgegrabene Grube von wahrscheinlich quadratischer Form mit einer Breite bis zu 3,17 m (eingetiefes Objekt 21). Am Boden der Grube wurde ein Pfostenloch entdeckt, die Grube selbst enthielt eine Kulturschicht mit einer Konzentration an Holzkohle und gebranntem Hüttenlehm.³⁰ Zusammen mit dem mutmaßlichen Lampenfragment haben sich in der gleichen Kulturschicht ein Bodenfragment von einem Gefäß unbestimmter Form erhalten und ein Randfragment mit Wandung einer Gefäßmündung, wahrscheinlich einer Fußschale.³¹ Der Rand der Gefäßmündung war gerade, der Bauch hingegen konkav. Derart geformte Schalen und Fußschalen sind zahlreich im früh-äneolithischen Keramikspektrum des Fundplatzes Zgornje Radvanje und in Fundplätzen der Lasinja-Kultur allgemein.³²

Bisher kannten wir aus Slowenien Lampen-ähnliche Funde aus der Pfahlbausiedlung Parte bei Ig im Ljubljansko barje (Ljubljana-Moor) (*Abb. 15*),³³ die in die Zeit der spät-äneolithischen Periode fallen und damit jünger sind als diejenigen aus Radvanje.

Die ältesten derartigen Funde stammen aus Lokalitäten der Phasen Vinča B und C, also ungefähr aus einer Zeit zwischen 5200 und 4850 cal BC (z.B. *Abb. 16, 18*).³⁴ In den Fundplätzen Selevac, Crnokalačka Bara, Vinča-Bjelo Brdo und Tordos finden sich, gegliedert in vier Varianten, kleinere Stücke als die Exemplare aus Zgornje Radvanje, wobei auch die Form der Tülle und des Griffs variieren. Die erste Variante hat auf jeder Seite einen perforierten Fortsatz (z.B. der Fund aus Selevac³⁵ – *Abb. 16: 1*). Die Zweite besitzt Fortsätze ohne Durchlochung wie z.B.

aus Crnokalačka Bara³⁶ (*Abb. 16: 5*), Vinča-Bjelo Brdo³⁷ (*Abb. 16: 2,3*) und Tordos³⁸ (*Abb. 16: 6*). Die dritte Variante weist zwei Fortsätze auf, von denen jedoch nur einer perforiert ist (das Beispiel aus Tordos³⁹ – *Abb. 16: 7*). Die vierte Variante weicht dahingehend von den anderen Dreien ab, als dass sie nur einen verlängerten und verdickten, nicht perforierten, Fortsatz aufweist (Beispiele aus Vinča⁴⁰ – *Abb. 16: 4* und Tordos⁴¹ – *Abb. 16: 8,9*). Aus dem Fundplatz Tordos sind auch sechs teilweise erhaltene unterschiedlich oval geformte Exemplare mit flachem Boden bekannt, die eine ähnlich geformte Tülle aufweisen wie die späteren römischen Lampen (*Abb. 16: 10*).⁴²

Im Karpatenbecken und in Südosteuropa sind Keramikfunde von ovaler Form auch aus der spätneolithischen Zeit bekannt (Karanovo VI-Gumelnița-, Kodžaderman-, Theiß- und Lengyel-Kultur). Ein Beispiel aus dem Fundplatz Hódmezővásárhely-Gorzsa, welches in die IV. Phase der Theiß-Kultur bzw. der Phase Vinča D1 datiert (*Abb. 16: 11*),⁴³ ähnelt dem Fund aus Selevac, ist aber größer und es hat sich an der Innenseite eine weiße Kruste erhalten. Ein fast vollständig identischer Fund wurde in der spätneolithischen Schicht des Fundplatzes Berettyóújfalu – Herpály in Ungarn gefunden (*Abb. 16: 15*).⁴⁴ Teilweise vergleichbare Funde wurden auch in Fundplätzen wie Drama (*Abb. 16: 12*),⁴⁵ Osikovo (*Abb. 16: 14*),⁴⁶ Aszód (*Abb. 16: 16*)⁴⁷ und Dikili Tash (*Abb. 16: 13*) entdeckt.⁴⁸ Neben diesen erwähnt F. Horváth auch ein unpubliziertes "Boot-Modell" unbekannter Herkunft, welches im Museum Stara Zagora aufbewahrt wird.⁴⁹

Das Bruchstück eines ovalen Fundes mit Ausguss aus dem Fundplatz Pusztaszentlázló-Deák-sűrű in Ungarn (*Abb. 17: 1*)⁵⁰ wurde in einer Grube entdeckt die, in Anbetracht des Keramikreper-toires, in den mittel-äneolithischen Horizont der

³⁰ Kramberger 2014a, 69.

³¹ Kramberger 2014a, Taf. 169: 1621 (das Bodenfragment); 169: 1620 (die Fußschale?).

³² Siehe Kramberger 2014a, 192 Abb. 134; 194 Abb. 135 (Zgornje Radvanje); s. 326 (Fundplätze der Lasinja-Kultur).

³³ Die Funde wurden im Jahr 1981 entdeckt und sind vergleichbar mit unserem stärker fragmentierten Exemplar, weswegen nicht klar ist, ob sie einen Griff hatten oder nicht (Harej 1987, Taf. 1: 16; 2: 12).

³⁴ Borić 2009, 234.

³⁵ Tringham, Krstić 1990, Taf. 10: 5 (die Durchlochungen sind schlecht sichtbar). Die durchlochenden Enden erwähnt M. Marangou 1996, 277.

³⁶ Tasić, Tomić 1969, Abb. 6: 11.

³⁷ Vasić 1932, 146, Taf. 34: 147,149.

³⁸ Roska 1941, 202–203, Taf. 79: 13.

³⁹ Roska 1941, 202–203, Taf. 79: 12.

⁴⁰ Vasić 1932, 146, Taf. 34: 148.

⁴¹ Roska 1941, 202–203, Taf. 79: 16,2.

⁴² Roska 1941, 200–201, Taf. 78: 7; siehe auch Roska 1941, 200–201, Taf. 78: 3–6,8.

⁴³ Horváth 2003, 264, Abb. 1.

⁴⁴ Kalicz 1980–1981, Taf. 9: 7.

⁴⁵ Frey 1991, Abb. 1: 1.

⁴⁶ Frey 1991, Abb. 2.

⁴⁷ Kalicz 1985, 52, 79: 2.

⁴⁸ Theocharis 1973, 317, sl. 230.

⁴⁹ Horváth 2003, 269.

⁵⁰ Horváth, Simon 2003, Abb. 28: 9.

Furchenstichkeramik datiert. Dies bedeutet, dass es jünger ist als das Exemplar aus Radvanje, aber älter als die beiden Funde aus dem spät-äneolithischen Fundplatz Parte bei Ig.

Derartige Funde sind auch noch aus der früh- und mittelbronzezeitlichen Periode bekannt.⁵¹ Zahlreich wurden sie z.B. im Fundplatz Feudvar in Serbien entdeckt (*Abb. 17: 2*), und zwar meistens in der Nähe der Feuerstelle.⁵² Ein ähnlicher Keramikfund wurde auch im bronzezeitlichen Fundplatz Dalj in Slawonien (Kroatien)⁵³ gefunden (*Abb. 17: 3*). Einem Foto des Fundes nach zu urteilen, zeigt er auf der Innenseite erhaltene Brandspuren. Den verbrannten Teil des Gegenstandes interpretieren wir als den Bereich, an welchem der Docht brannte, und das Fundstück insgesamt als Lampe.

Für gewöhnlich werden derartige Funde als Fischpfannen⁵⁴ oder Boot-Modelle⁵⁵ interpretiert, aber auch als Webschiffchen in der Textilherstellung oder Netzbescherer in der Fischerei.⁵⁶ Die Beispiele bronzezeitlicher ovaler Fundstücke identifizierte bereits T. Soroceanu⁵⁷ als Lampen, da sie häufig vom Gebrauch Brandspuren aufweisen. Č. Trajković stimmt ihm dabei nicht zu und nimmt an, dass es sich um Fischpfannen handelt, weil sie auch auf der Außenseite verbrannt sind.⁵⁸

ZUSAMMENFASSUNG

Die mutmaßliche Lampe aus Zgornje Radvanje stammt aus einem Teil der früh-äneolithischen Siedlung, welcher basierend auf C14-AMS-Datierungen eine Besiedlungszeitspanne von maximal 146 Jahren in einem Zeitraum zwischen der zweiten Hälfte des 44. und dem Beginn des 42. Jh. v. Chr. zeigt (bei einer Kalibration mit 95,4 % Wahrscheinlichkeit).

Auf Grund des Nachweises von Cellulose (ATR Infrarotspektroskopie) und Fettsäuren (Massenspektrometrie) in den verkohlten Überresten, die sich am sekundär verbrannten Ende des Keramikfunds erhalten haben, können wir darauf schließen, dass

sie das Ergebnis eines Schwelbrandes sind (Teiloxidation), was sich mit der Hypothese deckt, dass der Keramikfund als Lampe verwendet wurde. Cellulose steht sehr wahrscheinlich mit den Überresten des Dochts in Zusammenhang, Fettsäuren mit dem verwendeten Brennstoff. Darüber hinaus wurden ähnliche Spuren sekundären Brandes und verkohlter Überreste an einer Replik sichtbar, mit welcher wir zur Überprüfung der Funktion des Gegenstandes ein Experiment durchgeführt haben.

Außerdem zeigen die Ergebnisse der Röntgenfluoreszenz (XRF) von der Lampe und der Bodenprobe vom Fundplatz des Gegenstandes, dass sie eine ähnliche elementare Zusammensetzung aufweisen. Dies deutet auf die Möglichkeit hin, dass das Ausgangsmaterial für die Herstellung der Lampe lokaler Ton war und die Lampe damit ein lokales Produkt ist.

Die nächstgelegenen Parallelen zu der mutmaßlichen Lampe aus Objekt 5 finden wir im gleichen Fundplatz in einem keramischen Fragment aus dem früh-äneolithischen Objekt 21 sowie in der Pfahlbaustation Parte bei Ig im Ljubljansko barje, die jedoch jünger als der Fundplatz Zgornje Radvanje ist und in die späte Kupferzeit gehört. Teilweise vergleichbare Keramikfunde kommen im Karpatenbecken und in Südosteuropa im Mittel- und Spätneolithikum, im Äneolithikum und in der Bronzezeit vor. In Bezug auf die Verwendung dieser Gegenstände gibt es unterschiedliche Auslegungen.

In Hinblick auf die Ergebnisse unserer Untersuchungen sollte für die Zukunft in Betracht gezogen werden, dass es sich eventuell auch bei einigen von diesen um Lampen gehandelt haben könnte.

Übersetzung: Anja Hellmuth Kramberger

Bine Kramberger
Ob Mlinščici 58
SI-2345 Bistrica ob Dravi
bine.kramberger@siol.net

⁵¹ Bóna 1975, 253–254.

⁵² Trajković 1991.

⁵³ Er befindet sich im Archäologischen Museum Zagreb und ist ohne Maßangaben publiziert (Mihelić 2006, 87).

⁵⁴ Bóna 1975, 253, 254; Trajković 1991, 117.

⁵⁵ Marangou 1996, 277, 278; Horváth 2003, 269; Mihelić 2006, 87, 163.

⁵⁶ Tringham, Krstič 1990, 336.

⁵⁷ Soroceanu 1982, 353, 362.

⁵⁸ Trajković 1991, 117.

Način okraševanja keramike ljubljanske kulture in pramenaste keramike – eksperimentalna arheologija

Decorating the pottery of the Ljubljana culture and the Litzen pottery – an experimental archaeology case study

Elena LEGHISSA

Izvleček

Članek obravnava način okraševanja poznobakrenodobne in zgodnjebronastodobne keramike ljubljanske kulture ter pramenaste keramike. O okraševanju izdelkov ljubljanske kulture najdemo v literaturi različne razlage in poimenovanja. Natančna opredelitev tehnike okraševanja je pomembna tako kronološko kot kulturološko. Z eksperimenti smo poskušali dognati, s kakšnimi pripomočki bi bil lahko izdelan značilen okras odtisa niti. Ugotovili smo, da je bil najverjetneje vtisnjen s ploščatim orodjem, okrog katerega so bile navite niti živalskega ali rastlinskega izvora.

Ključne besede: Ljubljansko barje, Dežmanova kolišča, bakrena doba, ljubljanska kultura, keramika, tehnike okrasa, eksperimentalna arheologija, terminologija

Abstract

The article examines the technique used to decorate the Late Copper Age and Early Bronze Age pottery of the Ljubljana culture and the Litzen pottery. In literature, the technique is known under various names and is explained in different ways. A correct explanation being of both chronological and cultural significance, I set out to conduct experiments aimed at determining the tools used to make the characteristic cord impressions. The experiments have shown that the decoration was most probably made with a flat tool, around which a cord or fibres of either animal or plant material were wrapped.

Keywords: Ljubljansko barje, Dežman's pile-dwelling sites, Copper Age, Ljubljana culture, pottery, decorative techniques, experimental archaeology, terminology

UVOD

Najdbe s t. i. Dežmanovih kolišč na Ljubljanskem barju so že od odkritja široko poznane in slavne. Med njimi je veliko keramičnih najdb, ki veljajo za ene izmed najlepših ter najbolj bogato okrašenih iz pozne bakrene in zgodnje bronaste dobe na Slovenskem in tudi v širšem evropskem prostoru. Dežmanova kolišča pri Igu so bila odkrita leta 1875 med čiščenjem drenažnih jarkov vzdolž

Ižanske ceste med Ljubljano in naseljem Studenec (današnji Ig). Še istega leta in v naslednjih dveh letih je Dragotin Dežman (Karl Deschmann), takratni kustos Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani (*Krainisches Landesmuseum*), izvedel na tem območju prva arheološka izkopavanja.¹ Odkril je najmanj tri (različne) koliščarske naselbine, ki

¹ Korošec, Korošec 1969, 11; Kos 1978, 43 ss.

Karta 1: Ljubljansko barje, območje severno od Iga. Možne lokacije posameznih Dežmanovih izkopavanj.

Map 1: The Ljubljansko barje, area north of Iga. Presumed locations for the sites excavated by Dežman.

Leto izkopavanj / year of excavations: a – 1875; b – 1876; c – 1876; d – 1877; e – 1877.

so stale severno od Iga, na ledinah Kepje in Parti na levem bregu reke Iščice (karta 1).

V dvajsetem stoletju je te najdbe parcialno obravnavalo več avtorjev,² šele leta 1969 so bile objavljene v celoti.³ Večina keramičnih najdb, presenetljivo zelo dobro ohranjenih, je okrašenih z različnimi tehnikami. Med tehnikami okraševanja razlikujemo navadne in brazdaste vreze, vbode, izdolbene površine, aplicirana rebra ter tudi t. i. odtise ovite niti. Z zadnjimi je okrašena keramika, značilna za ljubljansko kulturo oz. fa-

zo Iga II (po Paoli Korošec), ki naj bi po mnenju različnih avtorjev sledila pozni vučedolski fazi na Ljubljanskem barju.⁴

Med pregledovanjem znanstvene literature, v kateri je obravnavana tovrstna keramika, opazimo, da je pri poimenovanju in opisovanju t. i. okrasa z ovito nitjo uporabljenih več različnih terminov in razlag. Rajko Ložar je na primer leta 1941 keramiko z Dežmanovih kolišč, okrašeno na tak način, poimenoval *vrvičasta keramika* (oz. nem. *Schnurkeramik*) ter jo opisal kot keramiko z ornamentami, izdelanimi s pomočjo odtisov vrvic oz. z

² Npr. Ložar 1941; id. 1942; Laviosa Zambotti 1943; J. Korošec 1955; Korošec 1957; Korošec 1958–1959.

³ Korošec, Korošec 1969.

⁴ Korošec 1958–1959, 97, 102; Dimitrijević 1979, 317 ss; Govedarica 1989, 25 ss, 42 ss.

odtisi paličic, ovitih z vrvicami. Poleg tega omenja tudi tako imenovano *pseudovrvičasto keramiko*, ki pa ima ornament izdelan tako, da so na vrezano črto vtisnjene oz. z vbodi izdelane kratke črtice, ki posnemajo t. i. vrvičasti odtis.⁵ Josip Korošec je v svojem orisu predzgodovine Ljubljane opredelil te okrase kot rezultat *tehnike žigosanih vbodov*, ki so bili izdelani z zobatim koleščkom, redkeje pa z uporabo deščice z zobci.⁶ V petdesetih letih prejšnjega stoletja je Paola Korošec začela raziskovati keramiko z Dežmanovih kolišč. Po njenem mnenju t. i. *okras z ovito nitjo* označuje drugo skupino keramičnega gradiva z Dežmanovih kolišč (skupino Ig II).⁷ Sprva je menila, da je bil ta okras izdelan z zobčastim koleščkom, nato je spremenila svojo razlago, češ da je bil izdelan s pomočjo paličice, ovite z nitjo, ali z nitjo, ki je bila ovita z drugo nitjo.⁸ Kasneje je Koroščeva precizirala, da je bila lahko nit oz. tanka žica ovita okrog tankega ploščatega predmeta (npr. noža).⁹ Stojan Dimitrijević je tak okras razlagal kot rezultat uporabe koleščka za žigosanje (*kotačić za žigosanje*; nem. *Rollstempel, Rädchen*). Navedel je dva tipa: prvi je bil nazobčan izmenično in je puščal odtise cikcak trakov, drugi pa je bil ožji in zelo fino nazobčan.¹⁰ Zorko Harej je tovrstni način okraševanja poimenoval kot *tehniko zobčastega odtiskovanja oz. žigosanja*.¹¹ Stašo Forenbahe je okras na keramičnem gradivu iz Vaganačke pečine na Velebitu, ki je enak kot na keramiki z Dežmanovih kolišč, opredelil kot *žigosanje s pomočjo koleščka*.¹² Blagoje Govedarica je nekaj let kasneje v svojem pregledu zgodnje bronaste dobe v vzhodno-jadranskem zaledju kot glavna načina okraševanja keramike ljubljanske kulture, tako na Ljubljanskem barju kot na tržaškem Krasu, opredelil *odtise niti in/ali odtise koleščka*.¹³ Emanuela Gilli in Emanuela Montagnari Kokelj sta okras na keramiki iz jame Orehova pejca/Grotta dei Ciclami, ki je podoben okrasu na keramiki ljubljanske kulture, razlagali kot sledove *odtisov koleščka oz. ovite niti in odtisov niti* (ital. *a rotella o filo avvolto* ali *a cordicella*).¹⁴ V zadnjih objavah gradiva z Ljubljanskega barja se za

tak okras uporabljata izraza *odtisi ovite niti* (nem. *Wickelschnur*) in *žigosanje z omotano nitjo*.¹⁵

Okras na ljubljanski keramiki lahko primerjamo z nekaterimi okrasi na keramiki kulture zvončastih čaš, izdelanimi s t. i. tehniko *barbelé* (ang. *barbed wire*, nem. *Stacheldraht* ali *Wickeldraht*), za katero je značilen "efekt bodeče žice" (ital. *a filo spinato*). Po mnenju Franca Nicolisa, ki je to tehniko prepoznal, je orodje, s katerim so izdelali tovrsten okras, težje natančneje opredeliti, gre pa najverjetneje za vrstico, navito na trdno ali fleksibilno oporo.¹⁶ Keramika, okrašena s tehniko *barbelé*, je značilna predvsem za t. i. fazo épícampaniforme-barbelée na območju jugovzhodne Francije, ki pomeni pozno fazo kulture zvončastih čaš in naj bi trajala do zgodnje bronaste dobe.¹⁷ Francoski kolegi so tehniko okraševanja *barbelé* v zadnjih desetih letih natančneje preučevali in opravili več različnih poskusov z namenom prepoznati različna orodja, s katerimi bi lahko bil izdelan tovrsten okras.¹⁸ Njihove raziskave so ovrgle hipotezo, da je bil okras *barbelé* izdelan s pomočjo nazobčanega koleščka (*roulette crantée*). Ugotovili so, da se instrument, uporabljen za tak okras, razlikuje po posameznih območjih, gre pa v glavnem za opore – lahko kovinske, kamnite, lesene, trdne ali fleksibilne, okrog katerih so bile navite niti.¹⁹

¹⁵ Velušček, Čufar, Levanič 2000, 85, t. 6: 3. Velušček, Čufar 2003, 126, 129; t. 3: 2; 14: 4; 15: 9.

¹⁶ Nicolis 1998, 57.

¹⁷ Strahm 1998, 40; Vital, Convertini, Lemerrier 2012, 1 ss.

¹⁸ Vital, Convertini, Lemerrier 2012, 91 ss.

¹⁹ Vital, Convertini, Lemerrier 2012, 96 ss, 109. Eksperimentalne analize, opravljene v Aix-en-Provence v Provansi, so obsegale tudi določitev vseh različnih možnih naravnih surovin, uporabljenih za izdelavo okrasa (npr. les, stebela trav, vejice, kovinske paličice, ploščice iz kamna, rastlinske in živalske niti, naravni glavniki – npr. školjke *Cerastoderma edule*, *Chlamys varia*, *Cardium echinatum* itd.). Pri preučevanju izdelanih primerov so upoštevali ne le tlorisno obliko, temveč tudi presek in smer vtiskovanja. Avtorji raziskav so opazili podobnosti s keramiko, okrašeno s t. i. tehniko "Wickelschnur", z območja Ljubljane in tržaškega Krasa.

⁵ Ložar 1941, 9 op. 27.

⁶ J. Korošec 1955, 254.

⁷ Korošec 1958–59, 97.

⁸ Korošec 1957, 10 op. 9a.

⁹ Korošec 1967, 301 op. 11.

¹⁰ Dimitrijević 1979, 320.

¹¹ Harej 1978, 78 ss; id. 1981–1982, 96.

¹² Forenbahe 1985, 10.

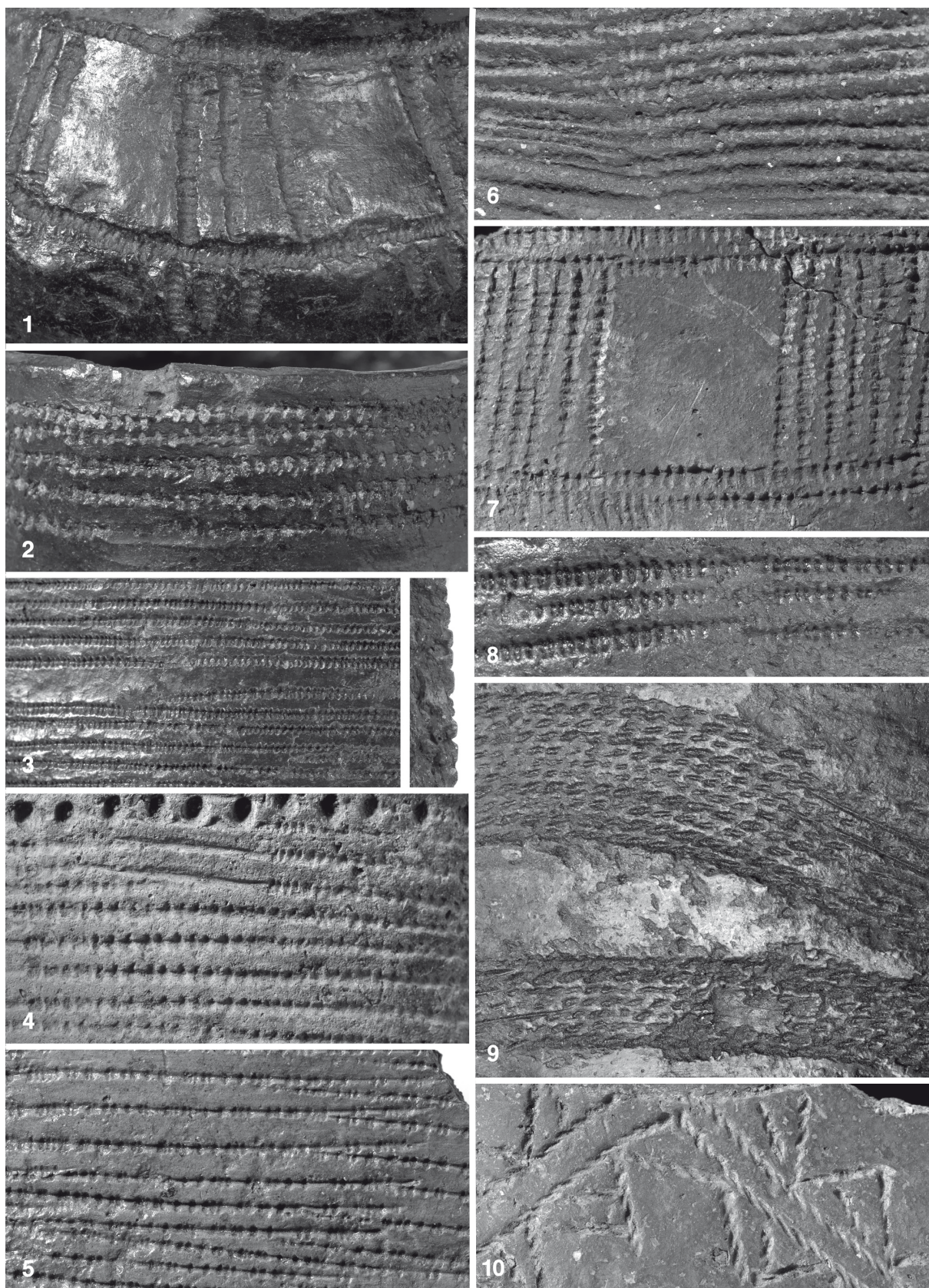
¹³ Govedarica 1989, 42, 43.

¹⁴ Gilli, Montagnari Kokelj 1993, 158.

Sl. 1: Keramika z Dežmanovih kolišč. Posode in odlomki, okrašeni z vtiskovanjem niti, navite na ploščico, in z odtisi sukane dvojne niti (prim. *Seznam najdb*). M. = 1:2.

Fig. 1: Pottery from Dežman's pile-dwelling sites. Vessels and fragments decorated with impressions of cord wrapped around a plate and with impressions of twisted double cord (cf. *List of finds*). Scale = 1:2.

Sl. 2: Keramika z Dežmanovih kolišč. Detajli okrasa na izbranih posodah; prim. sl. 1 (sl. 2: 1 = sl. 1: 1 ...). Povečano.
 Fig. 2: Pottery from Dežman's pile-dwelling sites. Detail of the decoration on selected vessels; cf. Fig. 1 (Fig. 2: 1 = Fig. 1: 1 ...). Enlarged. (foto / photo: T. Lauko)

ANALIZE NAČINA IZDELAVE OKRASA

Številne različne razlage tovrstnega okrasa so bile razlog, da sem na keramiki, značilni za ljubljansko kulturo, opravila raziskave in preizkuse o načinu okraševanja. Z raziskavami sem želela odkriti, s katero tehniko je bil okras izdelan ter kakšen predmet in iz kakšne snovi je bil uporabljen pri izdelavi takega okrasa. Ali je bil predmet, vtisnjen v površino glinene posode, namensko izdelan ali ga je že bilo mogoče najti v naravi? Ali je način izdelave okrasa na keramiki ljubljanske kulture enak tistemu na t. i. keramiki *barbelé*?

Raziskavo sem začela z izborom keramičnih najdb z Dežmanovih kolišč pri Igu, na katerih je okras najboljše viden in prepoznaven. V izbor je bilo vključenih sedem odlomkov posod in tri skoraj v celoti ohranjene posode. Večina najdb je premazana s konservatorskim svetlečim premazom, vendar sta kljub temu okras in motiv še vedno dobro prepoznavna. V analizo vključene najdbe so prikazane na *sliki 1*.

Med natančnim pregledom okrasa sem opazovala značilnosti, kot so smer, oblika in gostota posameznih odtisov. Z izjemo dveh primerov (*sl. 1: 9 in 10*) gre za vtise (*sl. 2: 4,5*) z ravnim predmetom, katerega dolžina je merila povprečno 3 do 5 cm. Poleg tega se zdi, da je bil pri vsaki posamezni posodi za izdelavo okrasa uporabljen isti predmet, saj se odtisi ponavljajo. Večina odtisov je v preseku zaobljene V-oblike (*sl. 2: 3 – desno*). Okras sestavljajo ravne črte, večkrat neskljenjene, prek katerih so skoraj pod kotom 90° kratki, zaobljeni in različno gosti odtisi. Nekoliko drugačen je odtis na posodi na *sliki 1: 1*, kjer so prečni odtisi gostejši in zelo fini (*sl. 2: 1*).

V analizo sem vključila tudi odlomek in posodo, ki sta drugače okrašena kot prej omenjeni primeri (*sl. 1: 9,10*). Poleg tega se razlikujeta tudi glede kulturne opredelitve, saj ne sodita v okvir ljubljanske kulture, temveč jih je več avtorjev uvrstilo v skupino t. i. litzenske oz. pramenaste keramike.²⁰ Okras na taki keramiki je sestavljen iz kratkih prečnih zaobljenih odtisov, ki ležijo drug poleg drugega pod kotom približno 45° (*sl. 2: 9,10*). Pri posodi na *sliki 1: 10* so linije s takimi odtisi enojne, pri odlomku na *sliki 1: 9* pa sta dva pasova, sestavljena iz več vzporednih vrst.²¹ Že Johannes-Wolfgang Neugebauer je leta

1994 na primeru posod iz vzhodne Avstrije dokazal, da je litzenski okras mogoče narediti z vtiskanjem vzporedno položenih sukanih vrvic.²² Matija Črešnar je s poskusi preveril okras sukane (dvojne) vrvice, značilen za litzensko oz. pramenasto keramiko, ter ga ločil od okrasa navite vrvice, ki je značilen za kulturo Kisapostag.²³

Med gradivom z Dežmanovih izkopavanj najdemo izjemoma tudi nekaj ostankov sukancev oz. niti (*sl. 3: 1*). Gre v glavnem za ostanke niti, izdelane iz listnatih vlaken rogoza (*Typha angustifolia*) ali močvirskih trav in lana.²⁴ Ohranjene so tudi sukane dvojne vrvice, prav tako rastlinskega izvora (*sl. 3: 2*), s katerimi so lahko izdelali značilen litzenski okras. Poskusili smo ugotoviti, ali je možno izdelati valoviti pas odtisov s sukano dvojno nitjo in na kakšen način so izdelali kompleksnejši okras, ki krasi prej omenjeno posodo?

Raziskave so bile opravljene na Oddelku za konserviranje in restavriranje Narodnega muzeja Slovenije.²⁵ Pri izbiri pripomočkov, s katerimi so lahko izdelali tak okras, je bilo treba upoštevati vse opisane značilnosti. Predmeti s takimi značilnostmi, ki jih najdemo v naravi, so npr. nekatere školjke ali zobje morskih psov.²⁶ Školjka, uporabljena pri analizah, je t. i. noetova barčica (lat. *Arca noae*), ki živi v Sredozemlju, predvsem v Jadranskem morju.²⁷ Sklepni del te školjke je zelo ozek in fino nazobčan (*sl. 4*). Zobje morskih psov so na celini ohranjeni kot fosili. Nahajališča takih fosilnih zob so predvsem v osrednji Sloveniji, npr. pri Moravčah, Trbovljah, Zagorju itd.²⁸ Za našo raziskavo smo uporabili fosilni zob morskega psa vrste

²² Neugebauer 1994, sl. 77.

²³ Črešnar 2010, 112, sl. 2; o tehniki okraševanja pramenaste keramike: Marković 2003, 123 ss.

²⁴ Hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št.: B 1088, B 1089, B 1090, B 1091 in B 1092; Greif 1997, 41.

²⁵ Za pomoč pri izvedbi raziskave se na tem mestu najlepše zahvaljujem Igorju Ravbarju z Oddelka za konserviranje in restavriranje NMS, ki mi je priskočil na pomoč z izdelavo glinenih modelov, lesenih in koščenih nastavkov, in Boštjanu Laharnarju z Arheološkega oddelka NMS.

²⁶ Zahvaljujem se Matiji Križnarju iz Prirodoslovnega muzeja Slovenije za nasvet, naj v analizo vključim tudi zob morskega psa, ter za pomoč pri iskanju referenčne literature.

²⁷ V analizo sem vključila to morsko školjko izključno zaradi njenih fizičnih značilnosti, sicer podobno kot za zob morskega psa nimam podatkov, da bi bile take najdbe odkrite tudi na Dežmanovih koliščih. V analizo sta bila primera vključena zato, da bi predstavili eno izmed možnih orodij, ki jih najdemo v naravi in imajo značilen nazobčan del.

²⁸ Mikuž 2000, sl. 4; Križnar 2012, 367 ss; Mikuž, Šoster 2013, 113 ss.

²⁰ Glej npr. Korošec 1957; Parzinger 1984.

²¹ Med gradivom z Dežmanovih kolišč sta poleg omenjenega primera le še dva odlomka, okrašena na tak način. Gre za odlomka z inv. št. B 1799 in B 1800 (Korošec, Korošec 1969, t. 54: 14; 56: 6; 118: 7).

Sl. 3: Ostanki niti rastlinskega izvora z Dežmanovih kolišč. Nit (1) in sukana dvojna vrvica (2).
 Fig. 3: Remains of plant cords from Dežman's pile-dwelling sites. Cord (1) and twisted double cord (2).
 (Narodni muzej Slovenije, inv. št. / Inv. No.: B 1088; [1], B 1091 [2]. Foto / Photo: M. Lukić)

Sl. 4: Morska školjka noetova barčica (*Arca noae*).
 Fig. 4: Noah's ark seashell (*Arca noae*).
 (foto / photo: M. Lukić)

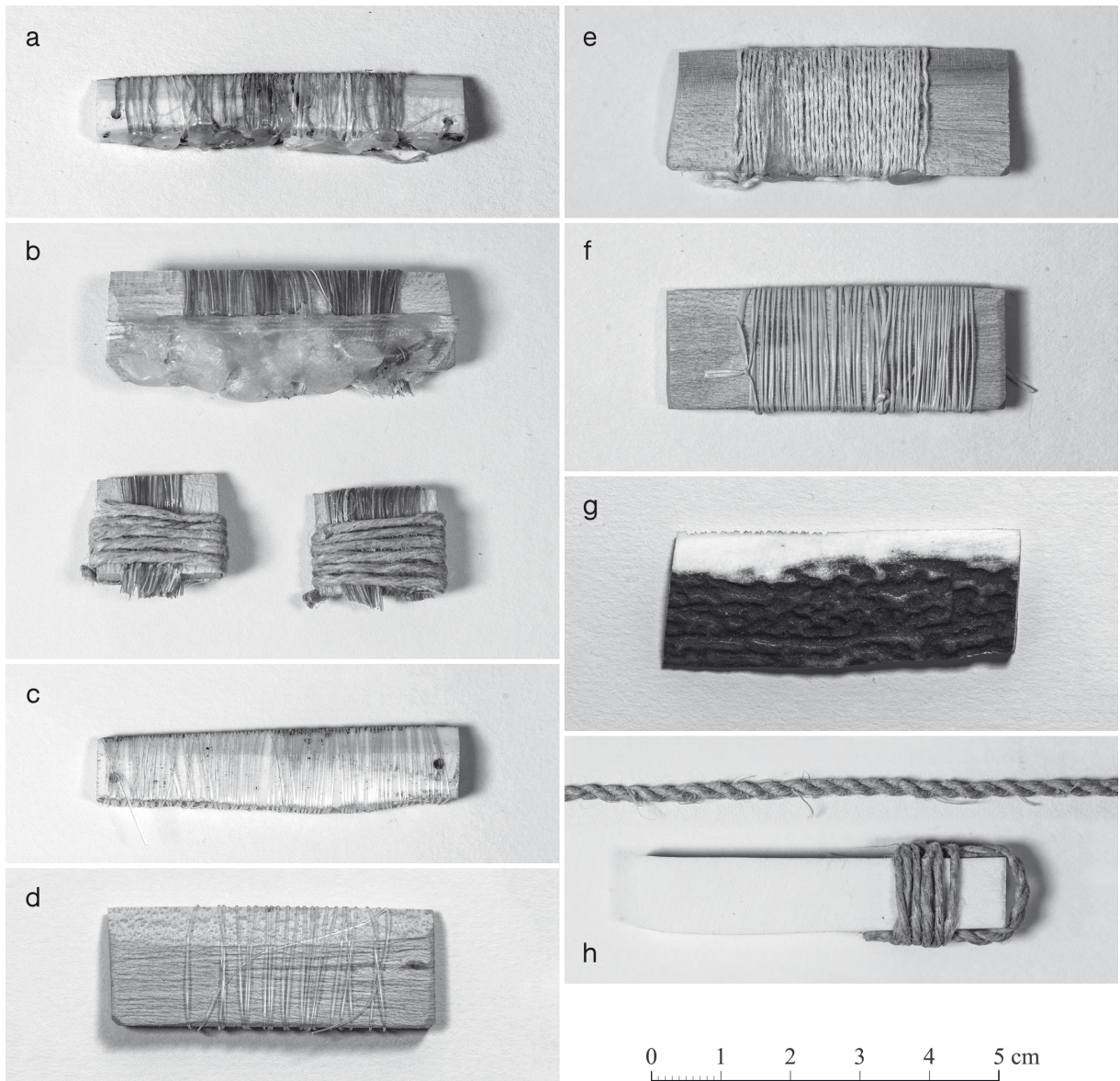
Carcharocles megalodon (sl. 5), ki je bil najden na prazgodovinskem grobišču na Vačah, kjer je ležal v sedimentu nad grobovi 12–24.²⁹ Najverjetneje ta primerek izvira iz okolice Moravč.³⁰

²⁹ Stare 1955, 61, t. XCV: 1; gre za najdbo z inv. št. P 8257, hrani jo Narodni muzej Slovenije.

³⁰ Zahvaljujem se M. Križnarju, ki je prepoznal nahajališče fosilnega zoba z Vač.

Sl. 5: Fosilni zob morskega psa (*Carcharocles megalodon*).
 Fig. 5: Fossilized tooth of a (*Carcharocles megalodon*) shark.
 (Narodni muzej Slovenije, inv. št. / Inv. No.: P8257.
 Foto / Photo: M. Lukić)

Sl. 6: Sestavljeni predmeti za vtiskovanje: koščena ploščica in nit iz živalskega črevesa (a); lesena ploščica in nit iz goveje žime (b); koščena ploščica in laks (c); lesena ploščica in laks (d); lesena ploščica in lanena nit (e); lesena ploščica in nit iz suhe trave (f); glavniček iz roga (g); sukana konopljna vrstica in sukana vrstica na leseni ploščici (h).

Fig. 6: Tools for creating cord impressed decoration: bone plate and gut cord (a); wooden plate and cattle-tail hair (b); bone plate and perlon cord (c); wooden plate and perlon cord (d); wooden plate and a flax thread (e); wooden plate and cord of dry grass (f); horn comb (g); twisted hemp cord and twisted cord wrapped around a wooden plate (h).

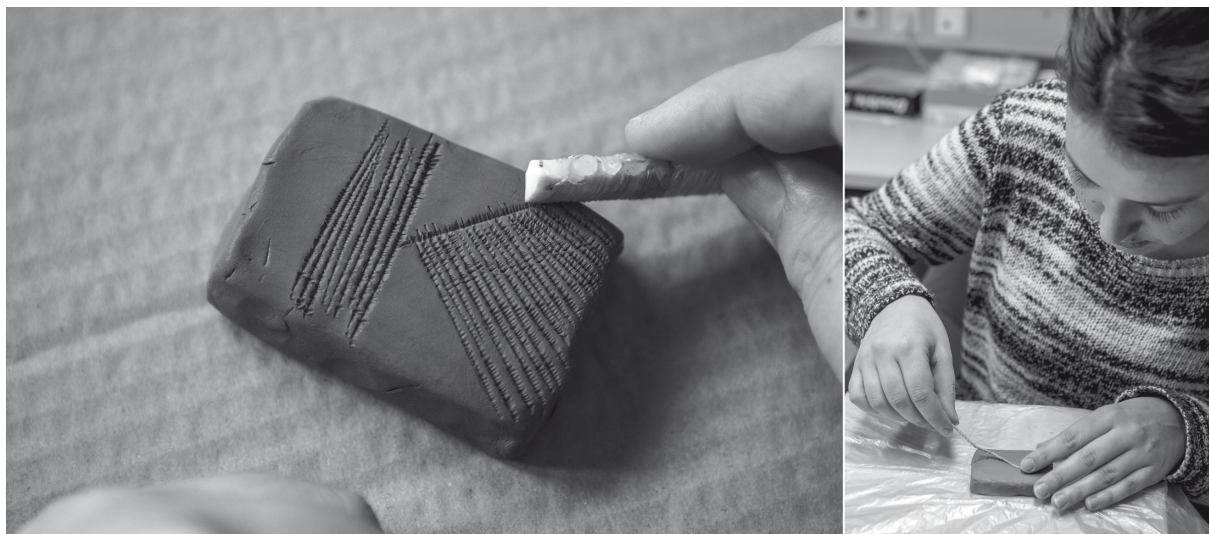
(foto / photo: M. Lukić)

Ostale pripomočke smo izdelali sami. Najprej je bilo treba izdelati trden predmet, okoli katerega bi navili nit. Glede na presek in tloris odtisov na keramiki smo naredili tanko ploščico z enim nekoliko bolj ostrim robom V-preseka, dolžine skoraj 5 cm oz. v dveh primerih dolžine skoraj 2 cm. Izdelali smo dva primerka iz kosti (sl. 6: a,c), ostale pa iz lesa (sl. 6: b,d–f). Zaradi odsotnosti koščenih najdb take oblike med gradivom z Dežmanovih kolišč lahko sklepamo, da je bila podlaga najverjetneje

lesena in se ni ohranila. Okoli lesenih ploščic smo navili različne niti v različnih gostotah, in sicer niti, narejene iz živalskega črevesa (sl. 6: a),³¹ iz dlak govejega repa oz. goveje žime (sl. 6: b),³² niti

³¹ Zahvaljujem se Luciji Lavrenčič, ki mi je priskrbela rabljene strune harfe, narejene iz živalskega črevesa. Zaradi prevelike debeline sem strune odvila in s tem dobila tanjše niti.

³² Goveja dlaka je bila navita okoli podlage, tako posamezno (sl. 6: b zgoraj in spodaj levo) kot šop govejih

Sl. 7: Eksperiment. Vtiskovanje orodij v glino.
Fig. 7: Experimentation in process. Creating cord impressed decoration.
(foto / photo: M. Lukić)

rastlinskega izvora (sl. 6: e,f) in današnjo moderno perlonsko nit oz. laks³³ (sl. 6: c,d).

Nit smo pritrdili na ploščice na dva načina. V dveh primerih smo jo potegnili skozi majhni prevrtani luknjici (sl. 6: a,c), pri čemer smo konca zavezali (sl. 6: d,f), v drugih primerih pa smo jo pritrdili tudi z dodatno nitjo oz. vrvico in voskom (sl. 6: b,e).³⁴ Iz rogovja je bil izdelan tudi majhen glavniček (sl. 6: g).³⁵

Zadnja dva pripomočka za vtiskovanje sta bila sukana dvojna konopljna vrvica in sukana dvojna konopljna vrvica, navita na trdno ploščato osnovo različnih širin (sl. 6: h).

Vsa tako pripravljena orodja sem vtiskovala v glino z blago zaobljeno, rahlo posušeno površino (sl. 7). Poskusila sem poustvariti okrase, primerljive s tistimi na arheoloških najdbah – na omenjenih posodah z Dežmanovih kolišč (prim. *Seznam najdb*).

dlak sočasno na podlago (sl. 6: b spodaj desno).

³³ To smo uporabili izključno z namenom preveriti rezultat odtiskovanja z zelo trdo nitjo.

³⁴ Orodje (na sl. 6: a) je bilo izdelano tako, da smo nit iz drobovja potegnili skozi luknjici in jo dodatno učvrstili z voskom.

³⁵ Odtiskovanje z glavničkom sodi med glavne tehnike okrasa kulture zvončastih čaš (Nicolis 1998, 57). Med gradivom z Dežmanovih kolišč ni bilo najdenih glavničkov. Na splošno so najdbe glavničkov za okraševanje keramike izredno redke. Koščen glavniček je bil npr. najden na najdišču Praelle di Novaglie (Verona) (Nicolis 1998, Fig. 6). Glavniček, izdelan na Oddelku za konserviranje in restavriranje NMS, ima podobno obliko kot lesene oz. koščene ploščate ploščice, kar omogoča lažje odtiskovanje.

REZULTATI

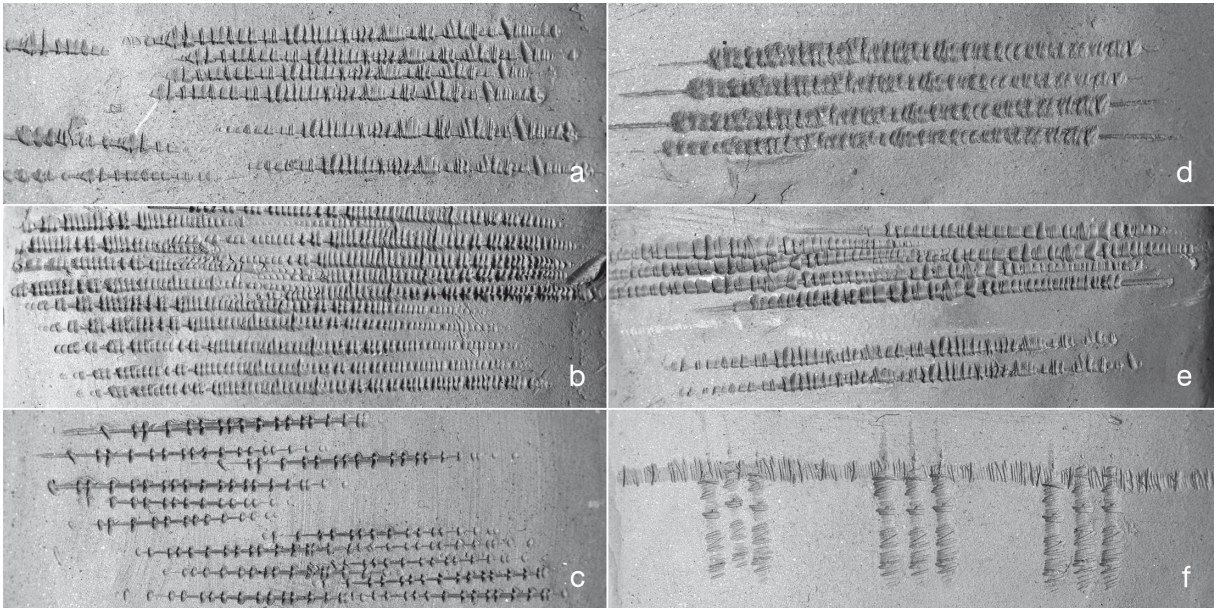
ANALIZ POSKUSOV IZDELAVE OKRASA

Vtiskovanje živalskih ali rastlinskih vlaken, navitih na deščice

Najbolj podobni odtisom na Dežmanovi keramiki so tisti, ki smo jih vtisnili s ploščato deščico, koščeno ali leseno, okoli katere so bile navite niti rastlinskega in živalskega izvora oziroma različna vlakna ali dlake. Odtisi, narejeni z deščico, okrog katere je bilo navito živalsko črevo (sl. 6: a in 8: a), so še najbolj podobni okrasu na odlomkih in posodah na *sliki 1*: 1–8.

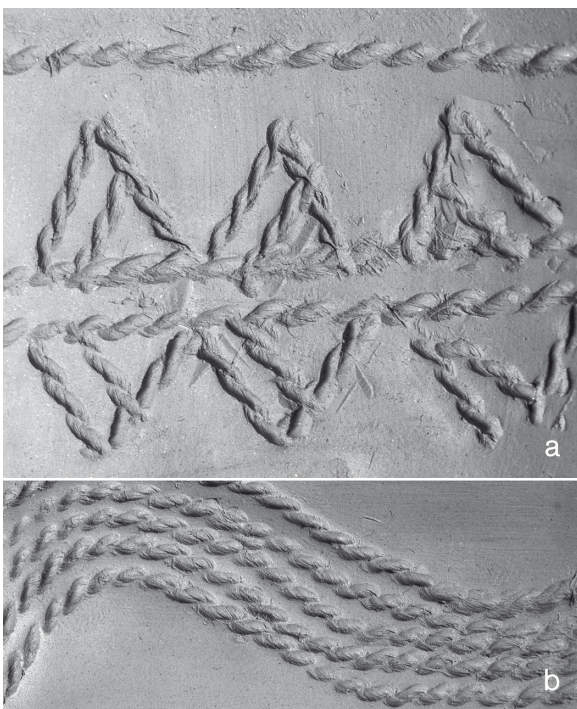
Razlika je predvsem ta, da so posamezni deli poskusnih odtisov nekoliko preveč podolgovati in neenakomerno oblikovani, kar pa je posledica preveč suhega živalskega črevesa, ki smo ga uporabili. Trakove živalskega črevesa je treba namreč še "sveže" spiralno sukati in napeti ter nato posušiti, da obdržijo zaobljen presek in elastičnost.³⁶ Z nitmi, izdelanimi na tak način, bi lahko naredili odtise, ki bi bili najverjetneje zelo podobni odtisu, izdelanemu s ploščico, okrog katere je bil navit laks (sl. 6: c,d; 8: b,c). Ti odtisi so namreč zelo podobni tistim na keramičnih odlomkih na *sliki 1*: 3,5 (glej tudi sl. 2: 3,5).

³⁶ Tako so izdelane strune: namreč, potem ko dve daljši črevesi spiralno sukajo, se začne sušenje, med katerim sproti obnavljajo njuno spiralno zavistost. Na koncu z naravnimi snovmi zbrusijo strune, da postanejo gladke in svetleče.

Sl. 8: Odtisi ploščic, okoli katerih so bile navite niti različnega izvora: vlakna živalskega črevesa (a); laks (b,c); lan (d); suha trava (e); goveja žima (f).

Fig. 8: Impressions of various cords wrapped around plates: gut (a); perlon (b,c); flax (d); dry grass (e); cattle-tail hair (f). (foto / photo: M. Lukić)

Sl. 9: Odtisi sukane dvojne niti in sukane dvojne niti, pritrjene na različno široke ploščice (a) in odtisi sukane dvojne niti v motivu valovnice (b).

Fig. 9: Impressions of a twisted double cord and of twisted double cords wrapped around variously wide plates (a) and impressions of a twisted double cord forming a wavy band (b). (foto / photo: M. Lukić)

Podobni so tudi odtisi, pridobljeni z vtiskovanjem ploščice, okoli katere je bila navita zelo tanka lanena nit (sl. 8: d).

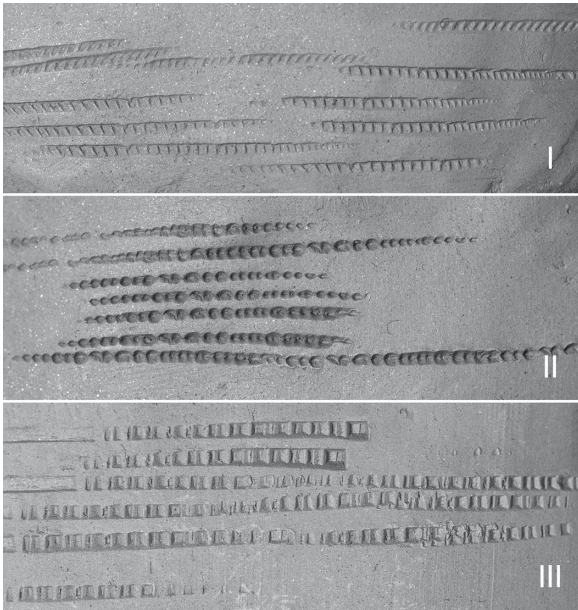
Odtisi, izdelani s ploščico, okoli katere je bila navita suha trava, so podobni odtisom, izdelanim iz živalskega črevesa (sl. 6: f; 8: e). Posamezni segmenti odtisov so neenakomerne dolžine in širine ter nekoliko bolj podolgovati v primerjavi z npr. odtisi na izbranih keramičnih najdbah.

Odtisi ploščice, okoli katere je bila navita goveja dlaka, so najbolj fini in najbolj gosti med vsemi (sl. 6: b; 8: f). Najbolj so podobni tistim, ki krasijo posodo na sliki 1: 1 (prim. tudi sl. 2: 1). Z različno dolgimi ploščicami je torej mogoče izdelati podoben okras kot na omenjeni posodi (sl. 2: 1; 8: f).

Vtiskovanje sukane dvojne vrvice

Okras na posodi in odlomku na sliki 1: 9 in 10 smo izdelali z vtiskovanjem sukane dvojne vrvice, s katero lahko naredimo daljše vodoravne ter tudi navpične in poševne črte.

S sukano dvojno vrstico, ki je pritrjena na različno široke ploščate podlage, lahko ustvarimo krajše odtise in s tem izdelamo na primer motiv šrafirane trikotnika (prim. sl. 2: 10; 9: a). Z vtiskovanjem vsaj dveh sukanih dvojnih niti, ki sta

Sl. 10: Odtisi morske školjke (I), zoba morskega psa (II) in glavnička iz roga (III).

Fig. 10: Impressions of a seashell (I), shark tooth (II) and a horn comb (III). (foto / photo: M. Lukić)

položeni druga poleg druge v vijugastem položaju, pa lahko izdelamo okras, ki je podoben tistemu na odlomku na *sliki 1*: 9 (prim. *sl.* 2: 9; 9: b).³⁷

Vtiskovanje školjčnega roba, zoba morskega psa in glavnička

Če primerjamo dobljene odtise sklepnega dela školjke (*sl.* 4) in glavnička (*sl.* 6: g) z odtisi na izbranih keramičnih kosih z Dežmanovih kolišč, ne opazimo podobnosti. Odtisi morske školjke so namreč sestavljeni iz posameznih zaobljenih rombičnih odtisov (*sl.* 10: I). Odtisi glavnička so kvadratne oblike in niso tako gosti (*sl.* 10: III). Zadnji so predvsem podobni okrasu, ki ga najdemo na posodah kulture zvončastih čaš npr. iz severne Italije.³⁸

Rezultat vtiskovanja z zobom morskega psa (*sl.* 5; 10: II) prav tako ni primerljiv s tistim na izbra-

nih najdbah. Odtisi posameznih izrastkov zoba so preveč okrogli in zaobljeni ter različnih velikosti.

ZAKLJUČEK

Že leta 2010 je Črešnar nazorno pokazal, da sta natančna določitev in opredelitev okrasa na keramiki kulture Kisapostag in okrasa pramenaste keramike ključni za ločevanje keramike obeh kultur.³⁹ Zaradi napačne določitve ali zgolj poimenovanja nekega okrasa oz. načina njegove izdelave lahko napačno opredelimo najdbo, tako kronološko kot kulturološko. Z analizo načina izdelave okrasa na gradivu z Dežmanovih kolišč smo ugotovili, da okras na keramiki ljubljanske kulture ni bil izdelan s koleščkom oz. z žigosanjem z glavničkom ali kakšnim naravnim nazobčanim predmetom, temveč z vtiskovanjem sukane vrvice oz. niti, ki je bila lahko rastlinskega ali živalskega izvora. Vrvica ni bila navita na paličico, temveč na ploščico, najverjetneje na kratko deščico, tako kot je že v šestdesetih letih predvidevala Paola Korošec.⁴⁰ Podobno kot vrvica, navita na paličico, s katero izdelamo okras, značilen za kulturo Kisapostag,⁴¹ tudi nit, navita na deščico, omogoča izdelavo okrasa, pri katerem so posamezni navoji med seboj ločeni s skoraj poljubnimi vmesnimi prostori. Okras, kjer so prečni odtisi bolj fini, bi bil lahko izdelan z odtiskovanjem navite dlake (*sl.* 2: 1; 8: f). Napačna se torej zdi uporaba termina odtis ovite niti, nepopoln pa je izraz žigosanje z omotano nitjo.⁴² Za okras na keramiki ljubljanske kulture torej velja, da je bil izdelan z vtiskovanjem niti, navite na ploščico. Glede na rezultate naših analiz je očitna tudi podobnost s t. i. okrasom *barbelé*, značilnim za keramiko kulture zvončastih čaš, predvsem njene mlajše zaključne faze, na območju severne Italije in jugovzhodne Francije.⁴³ Iskanje odgovora na vprašanje, ali podobnosti, povezane z načinom izdelave okrasa na keramiki, kažejo tudi na druge tipološko-kulturne povezave med omenjenimi zahodnimi območji in Dežmanovi kolišči in širše v Sloveniji, pa je izziv za prihodnje raziskave.

³⁷ Okras lahko izdelamo tudi le z eno sukano dvojno vrvico oz. nitjo, vendar je nekoliko težje pri izdelavi vzporednih vijugastih linij. Z dvema vrvicama pa okras izdelamo tako, da najprej položimo eno vrvico, jo vtisnjeno pustimo na površini in ob njo položimo drugo vrvico. Prvo vrvico nato odstranimo in jo položimo na drugo stran ob drugo itd.

³⁸ Mottes, Nicolis 1998, sl. 4; Nicolis, Mottes 1998, kat. št. 13, 35, 52, 59, 69, 61 itd.

³⁹ Črešnar 2010.

⁴⁰ Korošec 1967, 301.

⁴¹ Črešnar 2010, 112.

⁴² Velušček, Čufar, Levanič 2000, 85, t. 6: 3. Velušček, Čufar 2003, 126, 129; t. 3: 2; 14: 4; 15: 9.

⁴³ Strahm 1998, 40; Vital, Convertini, Lemerrier 2012, 1 ss.

SEZNAM OBRAVNAVANIH NAJDB

(sl. 1; 2)

V opisih so uporabljeni izrazi na novo ugotovljenega načina okraševanja.

1. Keramična miniaturna posoda blago sploščene kroglaste oblike z odlomljenim vratom in ustjem. Vtisnjen okras na ramenu, geometrijski motiv: odtisi zelo tanke niti, navite na ploščico. Inv. št. B 1183 (sl. 1: 1; 2: 1).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 11: 3.

2. Keramična miniaturna posoda s polkrožno oblikovanim robom ustja in nizkim cilindričnim vratom, ki prehaja v kroglasto oblikovan trup; dno je sferično; odlomljen trakast ročaj, ki je izhajal iz ustja in se pripenjal na ramo posode. Vtisnjen okras na vratu in ramenu, linearni motiv: gosti vodoravni nizi odtisov niti, navite na ploščico. Inv. št. B 1286 (sl. 1: 2; 2: 3).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 35: 1.

3. Odlomek keramične posode s polkrožno oblikovanim robom ustja in cilindričnim vratom. Vtisnjen okras na vratu, linearni motiv: gosti vodoravni nizi odtisov niti, navite na ploščico. Inv. št. B 1787 (sl. 1: 3; 2: 3).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 55: 4; 118: 8.

4. Odlomek keramične posode s polkrožno oblikovanim robom ustja in cilindričnim vratom. Vtisnjen okras na vratu, linearni motiv: gosti vodoravni neskljenjeni nizi odtisov niti, navite na ploščico, in dve vodoravni vrsti okroglih vbodov. Inv. št. B 1795 (sl. 1: 4; 2: 4).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 54: 13.

5. Odlomek keramične posode s polkrožno oblikovanim robom ustja in cilindričnim vratom. Vtisnjen okras

na vratu, linearni motiv: gosti vodoravni neskljenjeni nizi odtisov niti, navite na ploščico. Inv. št. B 1781 (sl. 1: 5; 2: 5).
Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 56: 3.

6. Odlomek keramične posode s polkrožno oblikovanim blago izvihanim ustjem in usločenim vratom. Vtisnjen okras na vratu, linearni motiv: gosti vodoravni neskljenjeni nizi odtisov niti, navite na ploščico. Inv. št. B 1798 (sl. 1: 6; 2: 6).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 55: 6.

7. Odlomek keramične posode z ravno odrezanim zaobljenim ustjem in cilindričnim vratom, ki poudarjeno prehaja v ramo posode. Vtisnjen okras na vratu in rami, linearni motiv: vodoravni in navpični nizi odtisov niti, navite na ploščico. Inv. št. B 1804 (sl. 1: 7; 2: 7).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 55: 2.

8. Odlomek keramične posode s cilindričnim vratom in kroglasto oblikovanim trupom; na ramenu podolgovata aplika z odtisom prsta. Vtisnjen okras na ramenu, geometrijski motiv: pasovi vodoravnih in navpičnih nizov odtisov niti, navite na ploščico. Inv. št. B 1802 (sl. 1: 8; 2: 8).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 61: 1.

9. Odlomek keramične posode s polkrožno oblikovanim izvihanim ustjem. Vtisnjen okras na zunanji površini vrata, linearni motiv: dva valovita pasova iz več vrst odtisov sukane dvojne vrvice. Inv. št. B 1801 (sl. 1: 9; 2: 9).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 55: 11; 119: 3.

10. Keramičen lonc z blago izvihanim odebeljenim robom ustja in nizkim usločenim vratom, ki prehaja v kroglasto oblikovan trup; na ramenu dva tunelasta držaja. Dno je ravno in zaobljeno prehaja v steno posode. Vtisnjen okras na ramenu, geometrijski motiv: odtisi sukane dvojne vrvice. Inv. št. B 1321 (sl. 1: 10; 2: 10).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, t. 7: 10 a,b; 108: 4.

ČREŠNAR, M. 2010, Poskus določitve kulturne skupine Kisapostag v vzhodni Sloveniji (Attempted definition of the Kisapostag culture of the Early Bronze Age in north-eastern Slovenia). – *Zbornik soboškega muzeja* 15, 107–134.

DIMITRIJEVIĆ, S. 1967, Die Ljubljana Kultur. Problem des Substrats, der Genese und der regionalen Typologie. – *Archaeologia Iugoslavica* 8, 1–27.

DIMITRIJEVIĆ, S. 1979, Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. – V / In: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 3. *Eneolit*, 267–341, Sarajevo.

FORENBAHER, S. 1985, Vaganačka pečina. – *Opuscula Archaeologica* 10, 4–21.

GILLI, E., E. MONTAGNARI KOKELJ 1992, La grotta dei Ciclami nel Carso Triestino (Materiali degli scavi 1959–1961). – *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia* 7 (1993), 65–162.

GOVEDARICA, B. 1989, *Rano bronzano doba na področju istočnog Jadrana*. – Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 67, Centar za balkanološka ispitivanja 7.

GREIF, T. 1997, Prazgodovinska kolišča na Ljubljanskem barju. Arheološka interpretacija in poskus rekonstrukcije načina življenja (The prehistoric pile dwellings in the Ljubljansko barje. An archaeological interpretation and attempted reconstruction of the way of life). – *Arheo* 18.

HAREJ, Z. 1978, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju (Der Pfahlbau in Parte bei Ig auf dem Moor von Ljubljana). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 6, 61–94.

HAREJ, Z. 1981–1982, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju – Raziskovanja 1978. in 1979. leta (Der Pfahlbau in Parte bei Ig auf dem Moor von Ljubljana – Forschungen in den Jahren 1978 und 1979). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 9–10, 31–99.

KOROŠEC, J. 1955, Oris predzgodovine Ljubljane. – V / In: S. Brodar, B. Grafenauer, J. Klemenc, J. Korošec, I. Rakovec (ur. / eds.), *Zgodovina Ljubljane. Geologija in Arheologija*, 243–329, Ljubljana.

KOROŠEC, P. 1957, Keramika z licensko ornamentiko (Litzenkeramik) na Ljubljanskem barju (Litzenkeramik am Laibacher Moor – Ljubljana). – *Arheološki vestnik* 8, 9–25.

KOROŠEC, P. 1958–1959, Kulturna opredelitev materialne kulture na koliščih pri Igu. – *Arheološki vestnik* 9–10, 94–107.

KOROŠEC, P. 1967, Neke pojave u istočnoalpskom području u vezi sa zvonastom čašom sjeverne Italije (Einige Erscheinungen im Ostalpengebiet in Zusammenhang mit der Glochenbecher-Kultur norditaliens). – *Arheološki radovi i rasprave* 4–5, 299–318.

KOROŠEC, P., J. KOROŠEC 1969, Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju / Fundgut der Pfahlbausiedlungen bei Ig am Laibacher Moor. – *Arheološki katalogi Slovenije* 3.

- KOS, J. 1978, Za stoletnico prvih arheoloških izkopavanj na Ljubljanskem barju. – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 6, 43–59.
- KRIŽNAR, M. 2012, Valvasorjevi zapisi o fosilih Kranjske. – *Proteus* 74/8, 367–373.
- LAVIOSA ZAMBOTTI, P. 1943, *Le più antiche culture agricole europee. L'Italia, i Balcani e l'Europa centrale durante il neo-eneolitico*. – Messina, Milano.
- LOŽAR, R. 1941, Študije o Ljubljanski kulturi. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 1–35.
- LOŽAR, R. 1942, Stratigrafija in kronologija stavb na kolih pri Studencu. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 23, 85–94.
- MARKOVIĆ, Z. 2003, O genezi i počecima licenskokeramičke kulture u sjevernoj Hrvatskoj (On genesis and appearance of the Litzen-pottery Culture in Northern Croatia). – *Opuscula Archaeologica* 27, 117–150.
- MIKUŽ, V. 2000, Velikozobi morski pes *Carcharocles megalodon* (Agassiz) tudi v srednjemiocenskih-badenjskih plasteh nad Trbovljami (The great-teeth shark *Carcharocles megalodon* (Agassiz) also from Middle Miocene-Badenian beds above Trbovlje, Slovenia). – *Geologija* 42, 141–150.
- MIKUŽ, V., A. ŠOSTER 2013, Morski volk (*Megaelachus megalodon*) najden tudi pri Orehovci na Dolenjskem (A Mackerel shark (*Megaelachus megalodon*) find in Orehovica, Dolenjska, Slovenia). – *Folia Biologica et Geologica* 54/1, 109–119.
- MOTTES, E., F. NICOLIS 1998, Aspetti culturali del bicchiere campaniforme in Trentino. – V / In: F. Nicolis, E. Mottes (ur. / eds.) 1998, 73–76.
- NEUGEBAUER, J.-W. 1994, "Litzenkeramik" oder Draßburger Kultur. – V / In: J.-W. Neugebauer, *Bronzezeit in Ostösterreich*, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 98–101, 141–144.
- NICOLIS, F. 1998, Alla periferia dell'Impero: il bicchiere campaniforme nell'Italia settentrionale. – V / In: F. Nicolis, E. Mottes (ur. / eds.) 1998, 46–68.
- NICOLIS, F., E. MOTTES (ur. / eds.) 1998, *Simbolo ed enigma. Il bicchiere campaniforme e l'Italia nella preistoria europea del III millennio a.C.*: catalogo. – Trento.
- PARZINGER, H. 1984, Die Stellung der Uferrandsiedlungen bei Ljubljana im äneolitischen und frühbronzezeitlichen Kultursystem der mittleren Donauländer (Mesto kolišč Ljubljanskega barja v eneolitiku in zgodnji bronasti dobi srednjega Podonavja). – *Arheološki vestnik* 35, 13–75.
- STARE, F. 1955, Vače. – *Arheološki katalogi Slovenije* 1.
- STRAHM, C. 1998, Il bicchiere campaniforme: fenomeno e cultura. – V / In: F. Nicolis, E. Mottes (ur. / eds.) 1998, 20–44.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR 2003, Založnica pri Kamniku pod Krimom na Ljubljanskem barju – naselbina kulture Somogyvár-Vinkovci / Založnica near Kamnik pod Krimom on the Ljubljansko barje (Ljubljana Moor) – a settlement of Somogyvár-Vinkovci Culture. – *Arheološki vestnik* 54, 123–158.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR, T. LEVANIČ 2000, Parte-Iščica, arheološke in dendrokronološke raziskave (Parte-Iščica, archaeological and dendrochronological investigations). – *Arheološki vestnik* 51, 83–107.
- VITAL, J., F. CONVERTINI, O. LEMERCIER (ur. / eds.) 2012, *Composantes culturelles et premières productions céramiques du Bronze ancien dans le Sud-Est de la France. Résultats du Projet Collectif de Recherche 1999–2009*. – BAR. International Series 2446.

Decorating the pottery of the Ljubljana culture and the Litzen pottery – an experimental archaeology case study

Translation

INTRODUCTION

The finds from the so-called Dežman's pile-dwelling sites at Ig in the Ljubljansko barje have been well and widely known ever since their discovery in the 1870s. They include numerous pottery finds, which rank among the most beautifully and richly decorated ceramic remains from the Late Copper and Early Bronze Age in Slovenia and wider in Europe. Dežman's pile dwellings were discovered in 1875 while cleaning the drainage canals along the road of Ižanska cesta between Ljubljana and Studenec (the present-day small town of Ig). Over the following two years, Karel Dežman (Karl De-

schmann), then curator at the provincial museum in Ljubljana (*Krainisches Landesmuseum*; present Narodni muzej Slovenije, Ljubljana), conducted the first archaeological excavations in that area.¹ He found the remains of at least three (different) pile-dwelling settlements located north of Ig, on the Kepje fallow and on the Parti fallow on the left bank of the Iščica river, respectively (*Map 1*).

In the 20th century, these finds were partially analysed by a number of scholars,² but were

¹ Korošec, Korošec 1969, 11; Kos 1978, 43 ff.

² E.g. Ložar 1941; id. 1942; Laviosa Zambotti 1943; J. Korošec 1955; Korošec 1957; Korošec 1958–1959.

only published as a whole in 1969.³ The ceramic finds are surprisingly well preserved and most are decorated with various motifs and in various techniques. The decoration includes simple and furrowed incisions, stabs, grooves, applied ribs, as well as cord impressions or cord marks. The latter technique is characteristic of the Ljubljana culture, i.e. Phase Ig II (after Paola Korošec), which is believed by many scholars to have succeeded the Late Vučedol phase in the Ljubljansko barje.⁴

An overview of the literature mentioning or dealing with this technique reveals that it is known under different names and that it is interpreted in different ways. Rajko Ložar, for example, in 1941 termed the pottery with cord impressions from Dežman's pile-dwelling sites as *vrvičasta keramika* (corded ware, *Schnurkeramik* in German) and described it as pottery decorated with impressions of cord or of cord wrapped around thin sticks. He also mentioned *pseudovrvičasta keramika* (pseudo-corded ware), where the decoration consisted of short lines either impressed or stabbed onto an incised line, all of which imitated cord impressions.⁵ Josip Korošec, in his overview of the prehistory of Ljubljana, described the decoration as *tehnika žigosanih vbodov* ('technique of stamped stabs') made with a toothed roulette, less frequently with a flat piece of wood with a serrated edge.⁶ Paola Korošec began studying the pottery in the 1950s and concluded that what she called *okras z ovito nitjo* ('decoration with a twisted cord') characterized the second group of ceramic finds from Dežman's pile-dwelling sites (Group Ig II).⁷ She initially thought that the decoration was made with a toothed roulette and afterwards believed that a cord was wrapped either around a thin stick or around another cord.⁸ She later added that a cord or a thin wire could also have been wrapped around a thin flat object (such as a knife).⁹ Stojan Dimitrijević saw the decoration as the result of the use of roulettes (*kotačić za žigosanje* in Croatian; *Rollstempel, Rädchen* in German), which were of two types: one was irregularly toothed, producing impressed zigzag bands, and the other thinner

and very finely toothed.¹⁰ Zorko Harej termed this technique *tehnika zobčastega odtiskovanja oz. žigosanja* ('dentate impressions or stamps').¹¹ Stašo Forenbaher analysed the ceramic finds from the cave site of Vaganačka pečina in the Velebit mountain range, Croatia, decorated in the same manner as the pottery from Dežman's pile-dwelling sites, and described the decorative technique as *žigosanje s pomočjo koleščka* (stamping with the aid of a roulette).¹² Several years later, in his overview of the Early Bronze Age in the northern Adriatic hinterland, Blagoje Govedarica determined two main decorative techniques for the pottery of the Ljubljansko barje and the Triestine karst, namely *odtisi niti* or *odtisi koleščka* ('cord and roulette impressions').¹³ Decoration comparable to that on the pottery of the Ljubljana culture is also to be found on the pottery from the cave of Orehova pejšca/Grotta dei Ciclami in the Triestine karst, which Emanuela Gilli and Emanuela Montagnari Kokelj described as *a rotella o filo avvolto* and *a cordicella*.¹⁴ Recent publications of the finds from the Ljubljansko barje write of *odtisi ovite niti* ('twisted cord impressions'; *Wickelschnur* in German) and *žigosanje z omotano nitjo* ('twisted cord stamping').¹⁵

The decoration on the pottery of the Ljubljana culture is comparable with the barbed-wire decoration (*barbelé* in French, *Stacheldraht* or *Wickeldraht* in German, *a filo spinato* in Italian) on part of the pottery of the Bell Beaker culture. Franco Nicolis, who was the first to identify this decoration, wrote that it was very difficult to precisely determine the tool with which this type of decoration had been made, but that it was most probably a cord wrapped around either a rigid or a flexible object.¹⁶ In France, the *barbelé* decorated pottery is primarily characteristic of the so-called *épicanpaniforme-barbelée* phase in south-eastern France, which represents a late phase of the Bell Beaker culture that presumably lasted to the Early Bronze Age.¹⁷ In recent years, French colleagues have studied the *barbelé* technique in great detail and also conducted several experiments aimed

³ Korošec, Korošec 1969.

⁴ Korošec 1958–1959, 97, 102; Dimitrijević 1979, 317 ff; Govedarica 1989, 25 ff, 42 ff.

⁵ Ložar 1941, 9 Fn. 27.

⁶ J. Korošec 1955, 254.

⁷ Korošec 1958–1959, 97.

⁸ Korošec 1957, 10 Fn. 9a.

⁹ Korošec 1967, 301 Fn. 11.

¹⁰ Dimitrijević 1979, 320.

¹¹ Harej 1978, 78 ff; id. 1981–1982, 96.

¹² Forenbaher 1985, 10.

¹³ Govedarica 1989, 42, 43.

¹⁴ Gilli, Montagnari Kokelj 1993, 158.

¹⁵ Velušček, Čufar, Levanič 2000, 85, Pl. 6: 3. Velušček, Čufar 2003, 126, 129, Pls. 3: 2; 14: 4; 15: 9.

¹⁶ Nicolis 1998, 57.

¹⁷ Strahm 1998, 40; Vital, Convertini, Lemerrier 2012, 1 ff.

at identifying the tools used to make such decoration.¹⁸ The results allowed them to reject the hypothesis of the *barbelé* decoration being made with a *roulette crantée*, as suggested by Nicolis, and found that different tools were used in different areas, but that most were flat pieces – either metal, wooden or stone, either rigid or flexible – around which cord was wrapped.¹⁹

ANALYSIS AND EXPERIMENTS

The numerous analyses of the decoration on the pottery of the Ljubljana culture and its very different explanations incited me to research the topic in more detail and also to perform experiments as to the decorative technique. The aim was to determine the manner in which the decoration was executed and the tools used in the process, more precisely to determine whether the object impressed into the surface of a clay vessel was purposely made or was simply picked up in nature, but also whether the decorative technique used on the pottery of the Ljubljana culture is the same as that on the pottery bearing barbed-wire decoration.

I began my research by selecting fragments with best visible and hence best identifiable decoration from among the pottery finds from Dežman's pile-dwelling sites at Ig. The selection comprised seven fragments and three almost complete vessels, shown on *Figure 1*. Most of these were conserved with a lustrous coating, but the decoration and the motif are still clearly identifiable.

The prehistoric finds were carefully examined, with particular attention paid to the direction, shape and density of individual impressions. On all but two finds (*Fig. 1: 9* and *10*), the impressions were made with a flat object, the width of which measured between 3 and 5cm (*Fig. 2: 4,5*). I also observed that a single tool was used for decorating a particular vessel, because the same impressions

are repeated over and over again. In cross section, most impressions are in the shape of a rounded V (*Fig. 2: 3 – right*). The decoration is composed of irregularly spaced short impressions with rounded ends positioned roughly perpendicularly to shallower straight and regularly broken lines. The vessel (on *Fig. 1: 1*) bears somewhat different impressions, with the short transverse impressions more densely spaced and much thinner (*Fig. 2: 1*).

The group of analysed finds includes a fragment and a complete vessel that bear a decoration different from that on other finds (*Fig. 1: 9,10*), but also of a different cultural attribution; a number of authors attributed them to the Litzen pottery group.²⁰ The decoration on the pottery of this group consists of short oblique impressions with rounded ends succeeding one another at an angle of roughly 45° (*Fig. 2: 9,10*). The vessel (on *Figure 1: 10*) bears single lines of such impressions and the fragment (on *Fig. 1: 9*) bears two bands of several parallel lines.²¹ On the basis of ceramic vessels from eastern Austria, Johannes-Wolfgang Neugebauer was able to prove already in 1994 that Litzen decoration is made by impressing bands of twisted cords.²² A few years ago, Matija Črešnar conducted experiments to verify the decoration of twisted (double) cord typical of Litzen pottery and was able to differentiate it from the whipped cord impressions characteristic of the Kisapostag culture.²³

In connection with this it should be mentioned that the finds excavated by Dežman also include rare remains of yarn or thread (*Fig. 3: 1*) predominantly made from leaf-fibres of lesser bulrush (*Typha angustifolia*) or from marsh grass and flax.²⁴ Also preserved are twisted double cords of plant origin (*Fig. 3: 2*), such as were used in the production of the characteristic Litzen decoration. This led me to examine how to make a wavy band of impressions with a twisted double cord and how prehistoric potters made more complex decoration such as that on the vessel on *Figure 1: 10*.

¹⁸ Vital, Convertini, Lemerrier 2012, 91 ff.

¹⁹ Vital, Convertini, Lemerrier 2012, 96 ff, 109. Experimental analyses performed at Aix-en-Provence, France, were also aimed at determining the possible natural materials used to make such decoration (e.g. wood, grass stems, twigs, metal sticks, stone plates, plant or animal fibres, natural combs such as *Cerastoderma edule*, *Chlamys varia*, *Cardium echinatum* and other shells). The analysis of the prehistoric pottery considered the decoration in plan and cross section, as well as the direction of impression. They also noted similarities with the pottery decorated in the *Wickelschnur* technique from the Ljubljana area and from the Triestine karst.

²⁰ See e.g. Korošec 1957; Parzinger 1984.

²¹ Apart from this, the finds from Dežman's pile-dwelling sites also include two fragments with this decoration: fragments kept in the Narodni muzej Slovenije under Inv. Nos. B 1799 and B 1800 (Korošec, Korošec 1969, Pls. 54: 14; 56: 6; 118: 7).

²² Neugebauer 1994, Fig. 77.

²³ Črešnar 2010, 112, Fig. 2; on the decoration technique of the Litzen pottery see also: Marković 2003, 123 ff

²⁴ Kept in the Narodni muzej Slovenije, Inv. Nos.: B 1088, B 1089, B 1090, B 1091 and B 1092; Greif 1997, 41.

I conducted the experiments at the department for conservation and restoration of the Narodni muzej Slovenije.²⁵ The decoration tools were either chosen or made so as to correspond with the above-discussed characteristics of the cord impressed decoration. Suitable objects already existing in nature include certain species of shells and shark teeth.²⁶ The shell used in the experiments is Noah's ark shell (*Arca noae*), which is found in the Mediterranean and is particularly abundant in the coastal waters of the Adriatic Sea.²⁷ The hinge of this shell has a very thin and finely denticulate edge (Fig. 4). Shark teeth can be found on the continent as fossils. In Slovenia, fossilized shark teeth can mainly be found in the central part, for example at Moravče, Trbovlje, Zagorje and so forth.²⁸ In my experiments, I used a fossilized *Carcharocles megalodon* shark tooth (Fig. 5) found at the prehistoric site at Vače, in the sediment above Graves 12–24.²⁹ Originally, however, the tooth had probably been picked up somewhere in the vicinity of Moravče.³⁰

We made other tools ourselves. The first step was to make a rigid support around which cords could be wrapped. Attempting to make impressions as similar to the prehistoric ones as possible, we made thin plates with one sharp edge of a V-shaped cross section and different widths; several plates were roughly 5cm and two roughly 2cm wide. Two plates were made of bone (Fig. 6: a,c) and the others of wood (Fig. 6: b,d–f).³¹ We wrapped various cords and fibres around the wooden plates,

²⁵ The experiments were aided by Igor Ravbar, from the conservation and restoration department, who helped me make clay plates, but also wooden and bone supports, and Boštjan Laharnar, from the archaeological department. I sincerely thank them both.

²⁶ I would like to thank Matija Križnar from the Prirodoslovni muzej Slovenije, Ljubljana, who recommended that I use the shark tooth in my experiments and also helped in finding the literature on the topic.

²⁷ This shell was used in the experiments solely on the basis of its physical characteristics; both these shells and the shark teeth were used as examples of tools readily available in nature and bearing a denticulate edge. Dežman's pile-dwelling sites yielded neither these shells nor shark teeth.

²⁸ Mikuž 2000, Fig. 4; Križnar 2012, 367 ff; Mikuž, Šoster 2013, 113 ff.

²⁹ Stare 1955, 61, Pl. XCV: 1; the find under Inv. No. P 8257 is kept in the Narodni muzej Slovenije.

³⁰ I thank Matija Križnar for identifying the origin of the fossilized tooth from Vače.

³¹ Considering the absence of such finds in bone at Dežman's pile-dwelling sites, I presume that the plates must have been made of wood and have not survived.

variously densely spaced. The cords were either of animal gut (Fig. 6: a),³² cattle-tail hair (Fig. 6: b)³³ and of plant origin (Fig. 6: e,f), even a modern perlon cord³⁴ (Fig. 6: c,d).

The cord was attached to the plates in two different ways. In two cases, we pulled it through small holes we had drilled (Fig. 6: a,c) and then tied the ends. In other cases, we tied the ends using a separate cord and wax (Fig. 6: b,e).³⁵ We also used horn to make a small comb (Fig. 6: g).³⁶

The last two tools were a twisted double hemp cord and a twisted double hemp cord, wrapped around rigid and flat plates of various widths (Fig. 6: h).

The prepared tools were then impressed into leather-hard clay plates with a slightly convex upper surface (Fig. 7) in an attempt to recreate the decoration on the archaeological finds, more precisely the above-mentioned pottery from Dežman's pile-dwelling sites (cf. *List of finds*).

EXPERIMENT RESULTS

Impressions of plant and animal cords wrapped around a plate

The experiments have shown that the decoration most similar to that on the archaeological finds was produced by impressions made with a flat plate, either of wood or of bone, around which cords or fibers were wrapped. The impressions most similar to the fragments and vessels on Figs. 1: 1–8 were produced by gut cords wrapped around a plate (Figs. 6: a; 8: a). Alongside similarities, there are also differences. The main difference is in that individual

³² I thank Lucija Lavrenčič for provided me with used gut strings for a harp. The strings were originally too thick and had to be thinned by removing some of the gut ribbons.

³³ Cattle hair was wrapped around the plate both as individual hairs (Fig. 6: b – top and bottom left) and in locks (Fig. 6: b – bottom right).

³⁴ The latter was used for the sole purpose of observing impressions made with a stiffer cord.

³⁵ The tool (on Fig. 6: a) was made by inserting the gut cord through the two holes and fixing it to the plate with wax.

³⁶ Comb impressions represent, according to Nicolis (1998, 57), one of the main decorative techniques of the Bell Beaker culture. Combs for decorating pottery are generally considered as extremely rare finds; one was found at the Praelle di Novaglio site (Verona) (Nicolis 1998, Fig. 6), while Dežman's pile-dwelling sites revealed none. The comb we made at the Narodni muzej Slovenije is similarly shaped as the wooden and bone plates so as to facilitate impressing.

transverse lines were too elongated and unevenly impressed, which is a consequence of the gut string used being too dry. Ribbons of animal guts have to be twisted while still 'fresh' and then dried, so that they retain the rounded cross section and elasticity.³⁷ Cords made in this way would probably produce impressions very similar to those made by a plate wrapped in perlon cord (Figs. 6: c,d; 8: b,c). The latter impressions are, in fact, very similar to those on the prehistoric fragments shown on Figs. 1: 3 and 1: 5 (see also Fig. 2: 3,5).

Comparable impressions were also obtained with the use of a plate wrapped in a very thin flax thread (Fig. 8: d).

The impressions made with a plate wrapped with dry grass stems appear similar to the impressions of gut strings (Figs. 6: f; 8: e). Individual segments of impressions are unevenly long and wide, as well as slightly more elongated in comparison to the impressions on the prehistoric finds.

The impressions with a plate wrapped with cattle hair are the finest and densest of all (Figs. 6: b; 8: f). They are most similar to the impressions decorating the vessel on Figure 1: 1 (see also Fig. 2: 1). Plates of various widths can thus be used to make the impressions such as those on the said vessel (Figs. 2: 1; 8: f).

Impressions of a twisted double cord

The decoration such as that on the vessel and fragment on Figs. 1: 9 and 10, respectively, were made by impressing a twisted double cord onto the clay so as to form either long or short lines, as well as horizontal, vertical and oblique lines.

The twisted double cord wrapped around variously wide flat plates can be used to make wide or narrow impressions, also to make the motif of hatched triangles (cf. Figs. 2: 10; 9: a). Impressing at least two twisted double cords side by side into the clay produces decoration similar to that on the prehistoric fragment on Figure 1: 9 (cf. Figs. 2: 9; 9: b).³⁸

³⁷ In the process of string making, two long guts or gut ribbons are twisted with the twist added regularly, left to dry and finally polished with natural materials so as to become smooth and shiny.

³⁸ The decoration can also be made with a single cord, but this makes the process of creating wavy lines more difficult. When working with two cords, one is pressed into the clay, the other is placed alongside the first one,

Shell, shark tooth and comb impressions

A comparison of the impressions made either with the hinge of a shell (Fig. 4) or a comb (Fig. 6: g) with those on the select pieces of prehistoric pottery reveals no similarities. The impression of the seashell is composed of individual rhombic impressions with rounded edges (Fig. 10: I), while the impressions left by a comb are square and less dense (Fig. 10: III). The latter are similar to the decoration found on the pottery of the Bell Beaker culture from, for example, northern Italy.³⁹

Impressions left by a shark tooth (Figs. 5; 10: II) are also not comparable; the impressions of individual teeth are too round and of varying sizes.

CONCLUSION

In 2010, Črešnar convincingly demonstrated the importance of exactly determining the decoration on the prehistoric pottery, which consequently allows archaeologists to distinguish between the Kisapostag and the Litzen cultures.⁴⁰ An erroneous identification of the decoration, or even an erroneous term for the decoration or the decorative technique may lead to an erroneous attribution of a find both in terms of time and culture. The analysis of the decorative technique employed for the pottery from Dežman's pile-dwelling sites has shown that the decoration was not made with the aid of a roulette or by stamping with a comb or a denticulate object readily available in nature, but rather by impressing twisted cord of either plant or animal origin. The cord was not wrapped around a stick, but around a plate, most probably a short one, as suggested already in the 1960s by Paola Korošec.⁴¹ Similarly as the cord wrapped around a stick, producing a whipped cord decoration characteristic of the Kisapostag culture,⁴² the cord wrapped around a plate also enables the creation of decoration where individual impressions are separated by variously wide interspaces, because of the way the cord was wrapped around a plate. The decoration where individual impressions are finer might have been

the first one is then removed and placed on the other side of the second one and so forth.

³⁹ Mottes, Nicolis 1998, Fig. 4; Nicolis, Mottes 1998, Cat. Nos. 13, 35, 52, 59, 69, 61 and so forth.

⁴⁰ Črešnar 2010.

⁴¹ Korošec 1967, 301.

⁴² Črešnar 2010, 112.

made by impressing wrapped hairs (*Figs. 2: 1; 8: f*). The use of the term *odtis ovite niti* ('impression of a twisted cord') in Slovenian thus seems erroneous, while the term *žigosanje z omotano nitjo* ('stamping with a wrapped cord') seems incomplete.⁴³ Apart from explaining the decorative technique employed on the Ljubljana culture pottery, my analysis and experiments have also revealed similarities with the barbed wire or *barbelé* decoration, typical of the Bell Beaker culture, mainly of its late or final phase, in the area of northern Italy and south-eastern France.⁴⁴ Whether the similarities in the decorative technique also suggest other typological and cultural connections between northern Italy and south-eastern France, on the one hand, and Dežman's pile-dwellings and wider in Slovenia, on the other, are topics left for future research.

LIST OF FINDS USED IN THE EXPERIMENT (*Figs. 1; 2*)

The archaeological finds below are described with respect to the experiment results.

1. Miniature ceramic vessel of a slightly flattened globular form with missing neck and rim. Impressed decoration on the neck, geometric motif: impressions of a very thin cord wrapped around a plate. Inv. No. B 1183 (*Figs. 1: 1; 2: 1*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pl. 11: 3.

2. Miniature ceramic vessel with a curved rim, a short cylindrical neck, a globular body, a spherical base and a strap handle, now broken off, that was attached at the rim and at the shoulder. Impressed decoration on the neck and shoulder, linear motif: densely spaced horizontal lines of impressions of a cord wrapped around a plate. Inv. No. B 1286 (*Fig. 1: 2; 2: 3*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pl. 35: 1.

3. Fragment of a ceramic vessel with a curved rim and a cylindrical neck. Impressed decoration on the neck, linear motif: densely spaced horizontal lines of impressions of a cord wrapped around a plate. Inv. No. B 1787 (*Figs. 1: 3; 2: 3*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pls. 55: 4; 118: 8.

4. Fragment of a ceramic vessel with a curved rim and a cylindrical neck. Impressed decoration on the neck, linear motif: densely spaced and broken lines of impressed cord wrapped around a plate and two horizontal lines of circular stabs. Inv. No. B 1795 (*Figs. 1: 4; 2: 4*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pl. 54: 13.

5. Fragment of a ceramic vessel with a curved rim and a cylindrical neck. Impressed decoration on the neck, linear

motif: densely spaced and broken lines of impressed cord wrapped around a plate. Inv. No. B 1781 (*Figs. 1: 5; 2: 5*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pl. 56: 3.

6. Fragment of a ceramic vessel with semi-everted curved rim and a curved neck. Impressed decoration on the neck, linear motif: densely spaced and broken lines of impressed cord wrapped around a plate. Inv. No. B 1798 (*Fig. 1: 6; 2: 6*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pl. 55: 6.

7. Fragment of a ceramic vessel with a straight rim, a cylindrical neck with a sharp transition into the shoulder. Impressed decoration on the neck and shoulder, linear motif: horizontal and vertical lines of impressions of a cord wrapped around a plate. Inv. No. B 1804 (*Fig. 1: 7; 2: 7*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pl. 55: 2.

8. Fragment of a vessel with a cylindrical neck and globular body; the shoulder bears an elongated applique with a finger impression. Impressed decoration on the shoulder, geometric motif: bands of horizontal and vertical lines of impressions of a cord wrapped around a plate. Inv. No. B 1802 (*Fig. 1: 8; 2: 8*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pl. 61: 1.

9. Fragment of a ceramic vessel with everted curved rim. Impressed decoration on the exterior surface of the neck, linear motif: two wavy bands consisting of several lines of impressions of a twisted double cord. Inv. No. B 1801 (*Figs. 1: 9; 2: 9*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pls. 55: 11; 119: 3.

10. Ceramic jar with a slightly everted and thickened rim, a low curved neck and a globular body, two tunnel-shaped lugs on the shoulder, flat base with a rounded transition into the body. Impressed decoration on the shoulder, geometric motif: impressions of a twisted double cord. Inv. No. B 1321 (*Figs. 1: 10; 2: 10*).

Lit.: Korošec, Korošec 1969, Pls. 7: 10 a,b; 108: 4.

Translation: Andreja Maver

Elena Leghissa
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
elena.leghissa@zrc-sazu.si

⁴³ Velušček, Čufar, Levanič 2000, 85, Pl. 6: 3; Velušček, Čufar 2003, 126, 129, Pls. 3: 2; 14: 4; 15: 9.

⁴⁴ Strahm 1998, 40; Vital, Convertini, Lemerrier 2012, 1 ff.

Early La Tène Graves from Orehova vas near Maribor

Zgodnjelatenški grobovi iz Orehove vasi pri Mariboru

Lucija GRAHEK

Izvleček

Na arheološkem najdišču Orehova vas pri Mariboru, kjer so bile odkrite ostaline iz različnih arheoloških obdobij, je bilo leta 2006 izkopano majhno zgodnjelatenško grobišče s tremi grobovi. Poleg najverjetneje žganega groba 2, v katerega je bilo pridano zgolj keramično posodje, sta bila na grobišču izkopana še dva grobova s kompletom orožja, ki ga sestavljata meč v nožnici in sulična ost. V žganem grobu 1 je bilo orožje obredno uničeno, v grobu 3 pa ne.

Grob 3 je izjemen tako na grobišču kot tudi v širšem zahodnopanonskem prostoru. Gre namreč za dvojni grob z biritualnim načinom pokopa. Glede na velikost in obliko grobne jame ter lego namensko nepoškodovanih grobnih pridatkov gre zelo verjetno za ostanke skeletnega pokopa oboroženega moškega. Zraven so bili odkriti žgani ostanki ženske z železno fibulo zgodnjelatenške sheme z gumbom na nogi. Kljub različnima načinoma gre v grobu 3 bržkone za sočasna pokopa moškega in ženske.

Vsi trije grobovi iz Orehove vasi sodijo v LT B2 ali stopnjo Mokronog I. Grobišče ima dobre primerjave v sočasnem majhnem grobišču iz Srednice pri Ptuj, kjer so bili najverjetneje pokopani keltski prišleki iz severovzhoda; opazne so tudi nekatere podobnosti z latenskim grobiščem na Kapiteljski njivi v Novem mestu, za katerega je značilno ohranjanje kontinuitete iz poznobronastodobnega in halštatskega obdobja.

Ključne besede: Slovenija, Štajerska, Orehova vas, mlajša železna doba LT B2, mokronoška skupina, biritualni način pokopa, meči Kosd C, železne fibule zgodnjelatenške sheme z gumbom na nogi

Abstract

At the archaeological site of Orehova vas near Maribor, where remains were discovered from various archaeological periods, in 2006 a small early La Tène cemetery with three graves was discovered. In addition to the most probably cremated grave 2, where only pottery vessels were placed, another two graves were excavated at the cemetery containing sets of weapons, consisting of a sword in a scabbard and a spear. In the case of cremation grave 1, the weapons were ritually destroyed, but not in grave 3.

Grave 3 is exceptional not merely at the cemetery but also throughout the entire western Pannonian region. It is a double grave with a bi-ritual mode of burial. Considering the size and shape of the grave pit and the position of the deliberately undamaged grave goods it is very likely that the grave contained the remains of an inhumation burial of an armed male. Next to it were also discovered the cremated remains of a female with an iron fibula of the early La Tène type with a button on the foot. Despite the different funerary practices, grave 3 most probably represented the simultaneous burial of a man and a woman.

All three graves from Orehova vas can be classified to the LT B2 or the Mokronog I phase. The cemetery has good analogies with the contemporary small cemetery from Srednica near Ptuj where Celtic newcomers from the northeast were most likely buried; some similarities were also noted with the La Tène cemetery at Kapiteljska njiva in Novo mesto, which was characterized by the preservation of a long continuity extending even from the Late Bronze and Hallstatt periods.

Keywords: Slovenia, Štajerska, Orehova vas, Late Iron Age LT B2, Mokronog group, bi-ritual burial mode, Kosd C sword, early La Tène iron fibula with a button on the foot

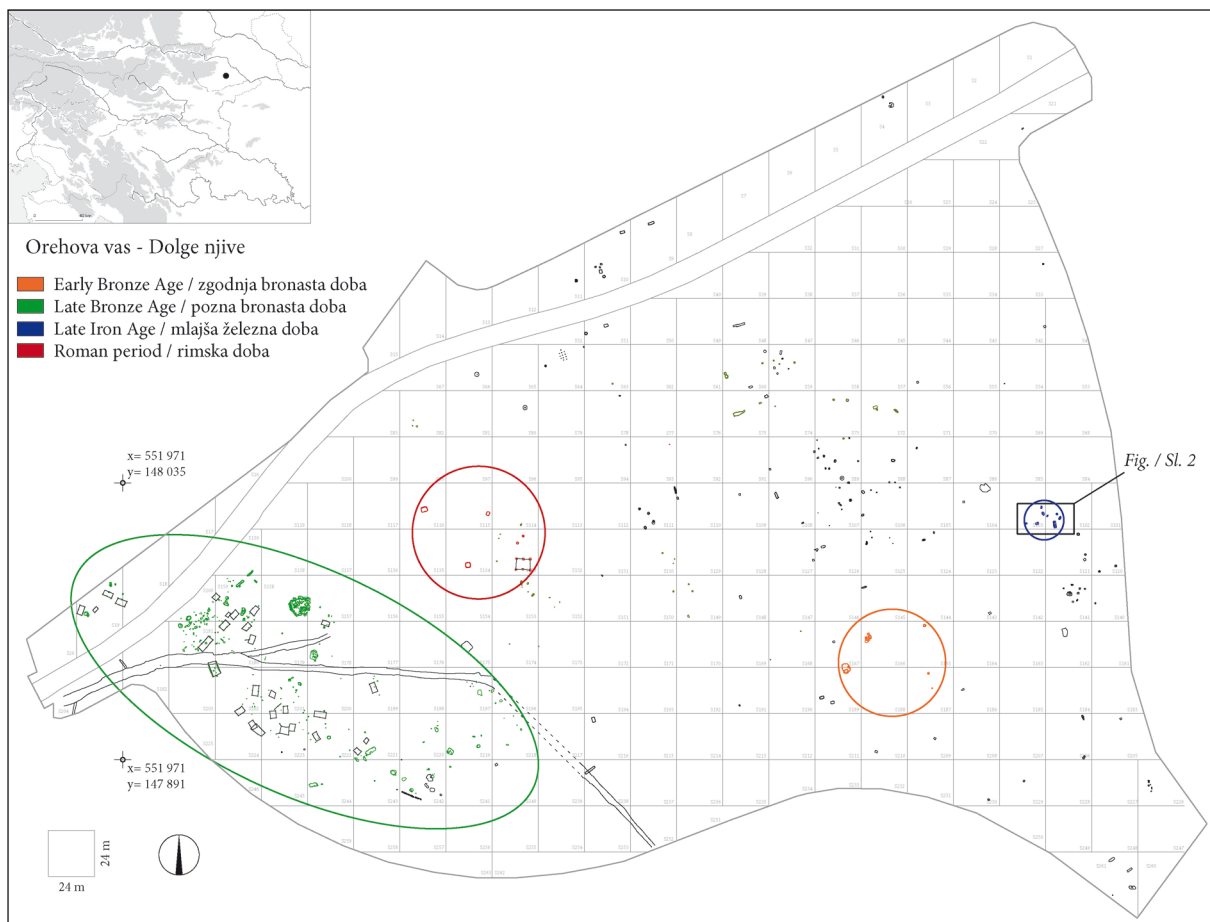

Fig. 1: The archaeological site of Orehova vas – Dolge njive. Scale = 1:4.000.
Sl. 1: Arheološko najdišče Orehova vas – Dolge njive. M. = 1:4.000.

INTRODUCTION

Until major archaeological rescue excavations were undertaken in the context of constructing the Slovenian highway network, it was believed that not much was really known about the Late Iron Age in northeastern Slovenia, which is considered a part of the Mokronog cultural circle.¹ In the past two decades entirely new sites have been discovered through these large building projects that have contributed greatly to knowledge of the Drava River basin (Podravje) in the Late Iron Age.² The most important discoveries for understanding the La Tène period in this area are the small cemeteries at Srednica near Ptuj³ and Orehova vas near Maribor.⁴

THE LA TÈNE CEMETERY AT OREHOVA VAS

Orehova vas near Maribor lies in the plain beneath the southeastern slopes of Pohorje, in the western part of the Drava plain. The archaeological site of Orehova vas – Dolge njive (EŠD 29539) was investigated in 2006 and 2007 in archaeological excavations due to the construction of a highway.⁵ During these excavations, which were performed over an area of 14.6 hectares, traces of settlement were found from the Early Bronze Age, with a Late Bronze Age settlement along the former bed of the present Polanski stream, a Roman period farming structure with some waste pits, and the small early

¹ Pahič 1966, 271; Božič 1999, 207 ff.

² Črešnar 2012; cf. Guštin 2011, 123 ff.

³ Lubšina Tušek, Kavur 2011.

⁴ Grahek 2015.

⁵ Strmčnik Gulič et al. 2007; Strmčnik Gulič, Kajzer Cafnik 2008; Koprivnik et al. 2009, 14.

EŠD 29539 (= heritage register number [http://www.culture.si/en/Register_of_Slovene_cultural_heritage_-_rkd.situla.org]).

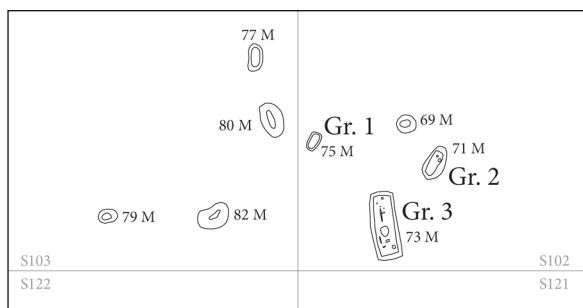

Fig. 2: Plan of the Early La Tène cemetery at Orehova vas; cf. Fig. 1. Scale = 1:1.000.

Sl. 2: Tloris zgodnjelatskega grobišča v Orehovi vasi; prim. sl. 1. M. = 1:1.000.

La Tène cemetery.⁶ The latter was discovered in the southeastern section of the excavated area (Fig. 1).

After removal of the topsoil, three graves were discovered and some small pits without finds (Fig. 2). All of the documentation and finds from the excavations at Orehova vas are kept in the *Pokrajinski muzej Maribor (PMMb)*.

Grave 1 (Fig. 3A; 5)

The grave was marked by a 0.59×1.00 m large oblong grave pit oriented NE-SW. The pit was dug into the bedrock, the deepest point was measured at 0.13 m. It was filled with a brown sandy fill with some small pebbles. The southwestern part of the grave pit contained some burnt remains and calcified bones, while the grave goods were in the northern part (Fig. 3A):

1. An iron sword with a rhomboid cross-section of the blade, preserved in a scabbard, folded four times, with an additional bending of the end of the scabbard. The heart-shaped tip of the scabbard with circular buttons at the lateral edges was separated by a pair of incisions from the upper part of the chape, which on the front side had circular clamps, and on the back a somewhat curved bar. A loop for suspension was preserved on the scabbard with rounded platelets and a rectangular bridge. The tang for the hilt of the sword had a rectangular section; l. = 88.2 cm; w. = 6.0 cm; th. = 1.4 cm; inv. no. PMMb 20256.

2. An iron spearhead with its tip bent downwards. It has a broad, thinly forged leaf-shaped blade with a central rib of rhomboid section and a short socket, in the lower part with a rounded section and openings for attachment to a shaft; l. = 34.5 cm; w. = 9.0 cm; th. = 0.4 cm; inv. no. PMMb 20257.

3. An iron, open-ended and solid cirlet, with a rounded section and incised decorations on both ends; dia. = 8.9 cm; th. = 1.2 cm; inv. no. PMMb 20258.

4. A small pot with a molded horizontal rib on the neck; wheel-made; smooth inner and outer surfaces of a dark red-brown color; finely grained fabric; incomplete oxidation firing; dia. rim = 9.5 cm; dia. base = 6.1 cm; h. = 15.0 cm; th. = 0.7 cm; inv. no. PMMb 20255.

Grave 2 (Fig. 3B; 5)

To the east of grave 1, at a distance of 6.5 m, a 1.90×0.84 m grave pit was discovered, with an irregular oblong shape, which was dug into bedrock with a NE-SW orientation. The northern part of the grave pit, measured to 0.37 m at the deepest point, had a brown sandy fill and contained two pottery vessels (Fig. 3B):

1. A clay jug with a molded horizontal rib on the neck and on the shoulder; wheel-made; a smooth mottled dark grey exterior surface; pale brown interior surface; finely grained fabric; oxidation fired with final smoking; dia. rim = 11.0 cm; dia. base = 10.4 cm; h. = 21.7 cm; th. = 0.7 cm; inv. no. PMMb 20259.

2. A bowl with horizontal grooves on the shoulder and two pairs of concentric grooves on the inner side; wheel-made; smooth grey-black inner and outer surfaces; finely grained fabric; oxidation firing with final smoking; dia. rim = 22.0 cm; dia. base = 7.0 cm; h. = 7.0 cm; th. = 0.9 cm; inv. no. PMMb 20260.

Grave 3 (Figs. 4; 5)

South of graves 1 and 2 another grave pit of rectangular form was discovered. The 3.64×1.40 m large and 0.75 m deep grave pit was discovered 5.9 m southeast of grave 1 and 4.4 m southwest of grave 2. It was dug into the bedrock with a slight deviation from a NW-SE orientation, and was filled with a dark yellowish brown sandy soil with several pebbles. The cremated bones and burnt remains were found in the center of the grave pit, while the grave goods were north and south of them (Fig. 4):

1. An iron sword in a scabbard, most probably with a rhomboid cross-section of the blade and a rectangular section of the tang for the handle. Towards the top of the tang for the sword handle a rivet was preserved for attaching a handle made from organic matter, while in its lower part a semicircular curved blade guard is preserved, which was attached to the sword with three rivets. The guard fits the mouth of the scabbard with a lengthwise central rib, which on the front side, entirely on the far edges and only a little below the mouth of the scabbard has circular buttons. A rectangular loop for fastening was attached to the back side of the scabbard. Under it on the scabbard was a cirlet for suspension with a pair of circular buttons beneath it. The heart shaped tip of the scabbard with circular buttons on the lateral ends was separated with a pair of incisions from the upper part of the chape, which had circular clamps in the front side and a poorly preserved straight bar on the back side; l. = 70.3 cm; w. = 5.0 cm; th. = 1.4 cm; inv. no. PMMb 20265.

⁶ Grahek 2015.

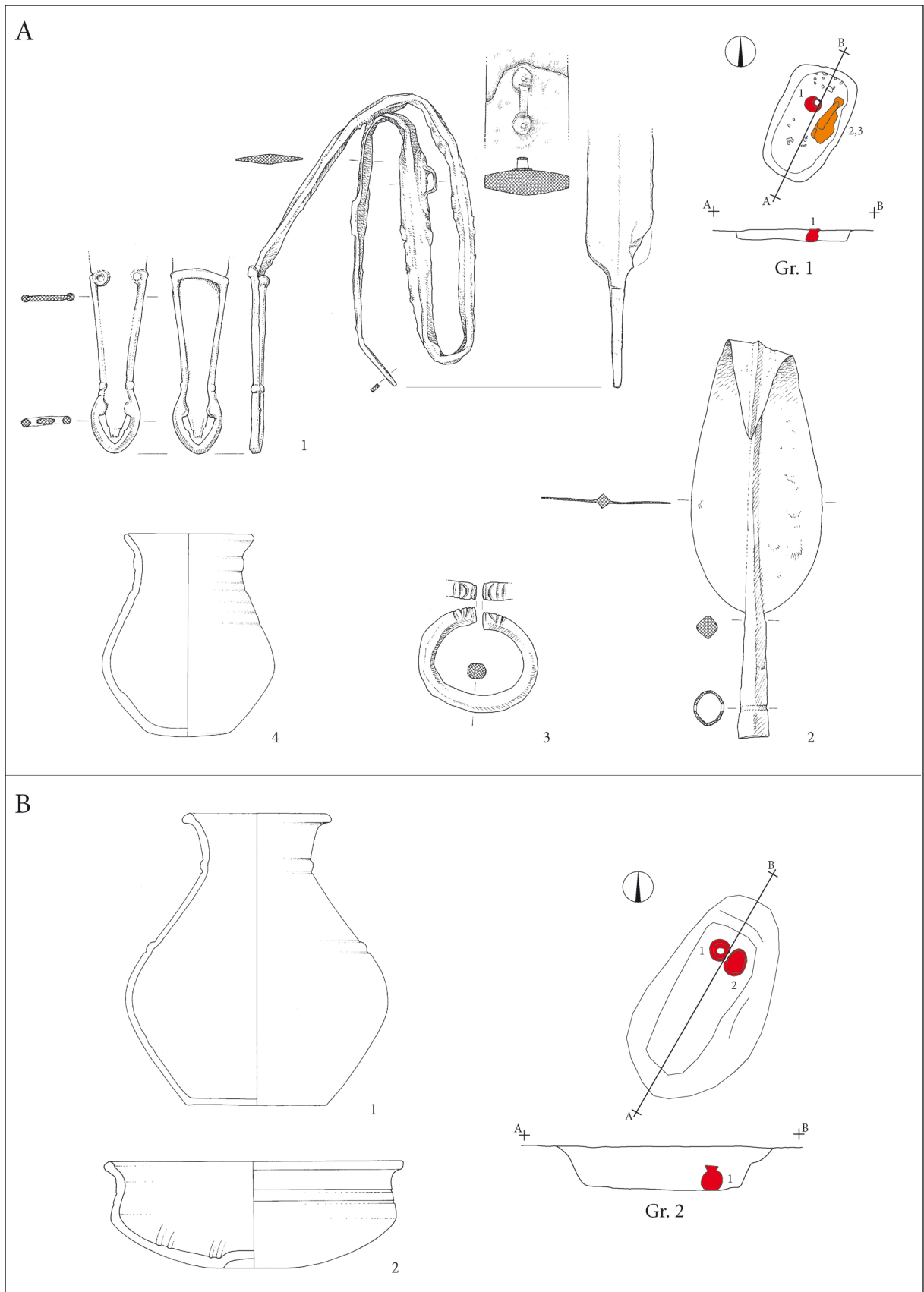

Fig. 3: Orehova vas. Grave 1 (A) and grave 2 (B). Scale = 1:50 (plan); 1:4 (finds). A1–A3 iron; A4,B1,B2 pottery. Sl. 3: Orehova vas. Grob 1 (A) in grob 2 (B). M. = 1:50 (tloris); 1:4 (najdbe). A1–A3 železo; A4,B1,B2 keramika.

2. An iron spearhead with a narrow forged blade, somewhat deformed in the upper part and curved to the side, with a rhomboid section and a short socket for the shaft, in the upper part with a square section, and at the bottom a circular section, where in one of the holes a rivet for attaching the shaft is preserved; l. = 43.2 cm; w. = 5.6 cm; th. = 1.2 cm; inv. no. PMMb 20266.

3. An iron knife with a straight blade. The iron handle has a square section, and terminates in a spiral. l. = 26.5 cm; w. = 3.9 cm; th. = 1.1 cm; inv. no. PMMb 20264.

4. An iron knife with a turned-down blade and a flattened tang for the handle. At the beginning of the blade was a hole with a preserved rivet for attaching the handle of organic material; l. = 17.4 cm; w. = 2.4 cm; th. = 0.5 cm; inv. no. PMMb 20263.

5. An iron cirlet with a rounded section; dia. = 3.8 cm; th. = 0.7 cm; inv. no. PMMb 20269.

6. A highly corroded iron cirlet with a rounded section; dia. = 4.6 cm; th. = 0.9 cm; inv. no. PMMb 20268.

7. An iron cirlet with a rounded section; dia. = 4.1 cm; th. = 0.7 cm; inv. no. PMMb 20270.

8. An iron fragment – a loop of rhomboid shape; vel. $3.8 \times 2.2 \times 0.7$ cm; inv. no. PMMb 20271/1.

9. An iron fragment; dim. $3.1 \times 2.5 \times 0.5$ cm; inv. no. PMMb 20271/2.

10. An iron rod of circular section; l. = 9.5 cm; th. = 1.2 cm; inv. no. PMMb 20267.

11. An iron fibula with a semicircular banded bow, a spring with six coils (three on each side), and a triangularly bent-back foot with a large button. The 0.3 cm thick and 1.45 cm wide bow of the fibula has a shallow groove along the edges, and the lateral edges are decorated with blunt transverse incisions. The thrice bent foot of the bow is decorated with a button 0.8 cm in diameter. There is a small disc-like thickening before the end of the foot, which is flattened and rounded with a diameter of 0.6 cm. Only a part of the 0.3 cm thick pin of the fibula is preserved. The total size of the fibula: l. = 7.3 cm; h. = 3.3 cm; inv. no. PMMb 20272.

12. A pot with a decoration of segmented ribs; made by hand; smoothed outer surface in a mottled red-brown; the inner surface in a mottled brown; finely-grained fabric; incompletely oxidation fired; dia. rim = 12.6 cm; dia. base = 9.5 cm; h. = 7.8 cm; th. = 0.7 cm; inv. no. PMMb 20262.

13. A clay jar with a molded horizontal rib on the neck and two pairs of horizontal grooves on the shoulders; wheel-made; smooth mottled grey-black outer surface; dark brown inner surface; fine-grained fabric; oxidation fired with final smoking; dia. rim = 22.5 cm; dia. base = 13.0 cm; h. = 23.5 cm; th. = 0.9 cm; inv. no. PMMb 20261.

Several other pits without finds were excavated in the immediate vicinity of the above graves (*Fig. 2*), which can be connected to the La Tène graves on the basis of the stratigraphic data. The pits dug into the sterile soil were filled with a dark grey sandy soil, while it was noted that the fill in pits SE 82 M and 80 M contained tiny fragments of charcoal and a layer of burnt sandy soil.⁷

⁷ SE = SU, stratigraphical unit.

THE BURIAL RITUAL

The burnt remains in graves 1 and 3 indicate that these were cremation burials, although they nonetheless differ. **Grave 1** (*Fig. 3A; 5*) in fact has a smaller grave pit, which in the central section contained burnt remains and several fragments of cremated bones, while the grave goods were placed to the northeast of them, with the weapons ritually destroyed. The appearance of this type of burial is characteristic for the La Tène cemetery at Kapiteljska njiva in Novo mesto, which lies in the southeastern part of the tumulus cemetery in the central and northeastern parts of the conical hill there.⁸ The first La Tène finds appeared in the youngest, most probably inhumation, burials in tumuli.⁹ The turning point, which marks the beginning of the new, La Tène, era, is represented by the appearance of flat and without exception cremation burials, in which weapons were placed, always deliberately damaged or destroyed.

Graves 1 and 2 are comparable in the size of the grave pits. Although no burnt remains were found in **grave 2** (*Fig. 3B*), this is also considered to have been a cremation grave. Immediately adjacent to grave pit another pit had been dug (SE 69 M; *Fig. 2*), which was filled with a sandy soil that was a grayish color due to tiny fragments of burnt remains. The situation was similar with the pit related to grave 1 (SE 80 M), which in addition to tiny fragments of burnt remains also contained a layer of burnt sandy soil. Other pits were also uncovered in the cemetery at Orehova vas (SE 77 M, 79 M, and 82 M; *Fig. 2*). Probably all these pits can be compared to the small pits with fragments of La Tène pottery that were discovered between the graves at Srednica in Ptuj.¹⁰ Although we don't

⁸ Križ 2005; 2001.

⁹ Križ 2005, 33; – id. 2001, 44, 154–156: 475–485; – id. 1997, Pl. 63–64. Attention should be drawn to grave XV/5, which supposedly had an early La Tène sword placed on the lid of its wooden coffin (Križ 2013, 143 f., Pl. 68: 8). The grave was attributed to tumulus XV, although the question that arises is whether the example of a group of seven badly damaged graves discovered in the southwestern part of the cemetery at Kapiteljska njiva between tumuli I, II, XVII, and XIV, were actually the remains of a tumulus. With the exception of grave 3, the graves discovered there were all buried with an orientation from east to west, and were also very close together, or even one over another (*ib. 27, Fig. 1; Insert 3*).

¹⁰ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 33.

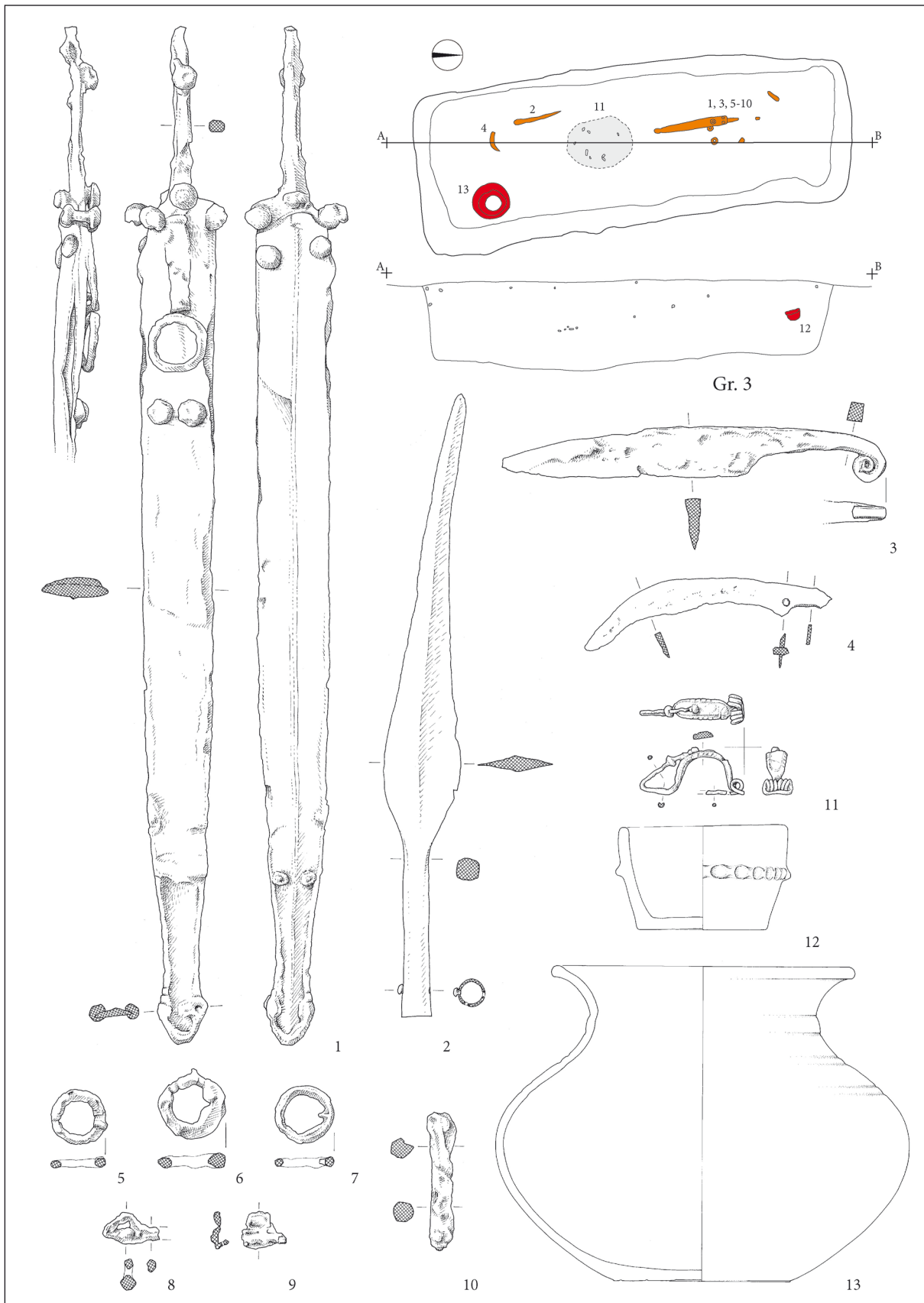

Fig. 4: Orehova vas. Grave 3, plan and profile of the grave. Scale = 1:50; 1:4 (finds). 1–11 iron; 12,13 pottery.
 Sl. 4: Orehova vas. Grob 3, tloris in profil groba. M. = 1:50; 1:4 (najdbe). 1–11 železo; 12,13 keramika.

Gr. 1

Gr. 2

Gr. 3

Fig. 5: Orehova vas. Grave 1, grave 2, and grave 3 during excavation.

Sl. 5: Orehova vas. Grob 1, grob 2 in grob 3 med izkopavanji. (Photo / foto: M. Strmčnik Gulič, I. Bizjak)

know their purpose, they can all be regarded in the context of funerary rituals.

Grave 3 stands out considerably among the graves from Orehova vas in terms of the size of the grave pit. The rectangular grave pit measured 3.64 m in length (Fig. 4; 5). In terms of the shape and size of the pit, this grave can be compared to grave 7 from Srednica,¹¹ although the latter was an inhumation burial, while burnt remains with cremated bones were discovered in the grave from Orehova vas. Despite this, because of the large size of the pit and the fact that the weapons had not been ritually destroyed, it was questioned whether grave 3 had been an inhumation burial of a warrior with a sword and a spear. The doubts about a double grave, where one was an inhumation and the other a cremation, were justified by the results of the anthropological analysis of the burnt remains. This showed that the bone remains most probably belonged to a female.¹² As the grave goods found in the grave probably belonged to a male warrior, the grave is treated as a double burial. Moreover, it was most likely a bi-ritual burial. From this standpoint, the cemetery at Orehova vas is quite comparable to the cemetery at Srednica near Ptuj,¹³ where inhumation burials appear alongside cremation graves. The same is true for cemeteries at Pottenbrunn¹⁴ and Mannersdorf¹⁵ in Lower Austria, but also the Karaburma cemetery in Belgrade in Serbia¹⁶, as well as numerous Moravian and Slovakian cemeteries,¹⁷ for which it should be noted that in the early La Tène period (LT A and B1) throughout the entire central European region a burial ritual of inhumation predominated, while cremation burials only spread in the period of the LT B2 phase.¹⁸

¹¹ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 40 f.

¹² The anthropological analysis was performed by Tatjana Tomazo-Ravnik: 'The analysis was carried out using the standard macroscopic method. The total weight of the cremated remains was 426 grams. [...] The macroscopic examination of the cremated remains indicated human burnt bones. The fragments are very small, although it can be concluded that the contents represent the remains of one adult individual, perhaps female. The adult age is indicated by the state of one part of a vertebrae, while the likelihood of a female identity is shown by the edge of the eye socket and the thickness of parts of the long bones.'

¹³ Lubšina Tušek, Kavur 2011.

¹⁴ Ramsl 2002.

¹⁵ Ramsl 2011.

¹⁶ Todorović 1972.

¹⁷ Čižmarová 2011, 30 ff.; Bujna 1982, 377 ff.

¹⁸ Bujna 2004, 337 ff., Fig. 1.

GRAVE GOODS

Swords

Graves 1 and 3 contained weapons, consisting of a sword in a scabbard and a spearhead. Both the entirely bent sword from grave 1 as well as the ritually undamaged sword from grave 3 (*sl.* 3A:1; 4:1) belong to the Hatván-Boldog/Münsingen group of swords¹⁹ with a perforated tip of the scabbard chape. More specifically, these are swords with a scabbard of type Kosd C according to Petres and Szabo or the GSA 3 group according to Lejars, which are primarily dated to the LT B2 period.²⁰ In the broader southeastern Alpine region, swords with scabbards of the Kosd type are widespread, particularly in the vicinity of Late Balaton, and such finds are also known from Austrian Styria, as well as Slovenian sites,²¹ where in particular the sword from grave 1 at Orehova vas can best be compared to those from Mokronog²² and Kobarid.²³

Unfortunately, the sword from grave 1 does not have an entirely preserved scabbard, as it is broken off just above the loop for attaching the sword to the belt (*Fig.* 3A: 1). The mouth of the scabbard is better preserved on the sword from grave 3. It has a semicircular convex and on the sides saddle-shaped mouth, above which are preserved three rivets for attaching the downwards semicircularly bent scabbard for the blade of the sword (*Fig.* 4: 1). From this perspective, the sword from grave 3 can be compared to the sword from grave 1 at the Parisian cemetery of Saint Maur des Fossés,²⁴ and several examples can be found in graves from Kutná Hora-Karlovo in the Czech Republic,²⁵ where the best analogy would be the sword from grave 38.²⁶ In addition to three rivets above the mouth of the scabbard, another on the tang of the sword from Orehova vas was preserved. This is connected in

the example of swords from, for example, Dubník²⁷ and Kutná-Hora,²⁸ with attaching a handle from organic material. The sword from grave 3 also has some kind of rivets or buttons preserved on the scabbard itself. On the front side of the scabbard just by the side edges probably decorative buttons are preserved with diameters of 2.0 and 1.8 cm, which can be compared to the decoration of scabbards from Saint Maur des Fossés,²⁹ Monte Bibele,³⁰ Pottenbrunn,³¹ Mannersdorf,³² and Kutná-Hora,³³ but also with the richly decorated buttons on the scabbards of Hungarian swords,³⁴ among which we can also find the best comparisons for the richly decorated sword from Srednica near Ptuj.³⁵ If the buttons on the front side of the sword scabbard from grave 3 were most likely decorative elements,³⁶ the purpose of a pair of buttons with a diameter of 2 cm on the back side of the scabbard is less clear. Analogies for buttons on the back side of a sword scabbard are unknown. It may be that the buttons on the back side of the scabbard, like the flat circling higher up, are also in a secondary position and affixed to the scabbard with corrosion. The circling was originally part of the belt set, while the buttons could be from the upper part of the sword, where they may have been originally attached at the rear as a pair of rivets for the handle.³⁷ The sword from Orehova vas is dated to the LT B2 period or the earliest phase of the Mokronog group, which is thought to also extend over Štajerska.³⁸ In comparison to the sword from grave 3, the sword from grave 1 could also be somewhat later. The ritually destroyed sword in its extended state would measure at least 85 cm,³⁹ while for early La Tène swords (LT A and B), it is characteristic that most measure up to 70 cm.⁴⁰

On the back side of the sword scabbard from grave 3 under the loop for attachment, a circling

¹⁹ Cf. Petres, Szabó 1985, 85 ff.; – Stöllner 1998, Beil. 3; – Lubšina Tušek, Kavur 2011, 47 ff., Fig. 14.

²⁰ Petres, Szabó 1985, 91, Fig. 7: d; – Lejars 1994, 22, 44 ff.; – id. 2008, Fig. 10.

²¹ Lubšina Tušek, Kavur 2011, Fig. 14 with a list of sites, to which it is necessary to add Bizjakova hiša in Kobarid: Mlinar, Gerbec 2011, 62: 3; 64: 4; 65: 5.

²² Gabrovec 1966, Pl. 1.

²³ Mlinar, Gerbec 2011, 65: 5.

²⁴ Leconte 1991, 49, Fig. 5: 1.

²⁵ Valentová, Sankot 2011, Figs. 17: 5; 27a: 9; 31: 2.

²⁶ Valentová, Sankot 2011, Fig. 38: 4,4b. Cf. Haffner 1992, Faltaf. 2, Fig. 44.

²⁷ Bujna 1989, Pls. 20: 8; 33: 5.

²⁸ Valentová, Sankot 2011, Fig. 17: 5.

²⁹ Leconte 1991, Fig. 15: 3.

³⁰ Lejars 2008, 266, 269, 271: 81.

³¹ Ramsl 2002, Pls. 34: 1; 72: 4c; 80: 7c.

³² Ramsl 2011, Pls. 146: 4; 154: 6.

³³ Valentová, Sankot 2011, Figs. 21: 5; 38a: 4,4b.

³⁴ Szabó-Petres 1992, Pls. 2; 3; 13; 18; 48; 53: 1; 70; 71.

³⁵ Lubšina Tušek, Kavur 2009, Figs. 5, 6; Lubšina Tušek, Kavur 2011, 47 f., Fig. 13: 6.

³⁶ Cf. Chevallier 2013, Figs. 2; 4; 5; 8–10.

³⁷ Cf. Bujna 1989, Pls. 14: 8; 20: 8.

³⁸ Božič 1999; id. 1987; Guštin 1984.

³⁹ It should be noted that in the damaging or destruction of the sword by bending it would have been slightly stretched.

⁴⁰ Lejars 1994, 31 ff.

was preserved with a rounded section. Another three such circlets were found in the grave pit in the vicinity of the sword (*Fig. 4: 5–7*). These represent the preserved metal parts of a belt used to attach the sword to the owner's side,⁴¹ and the highly corroded small fragments of iron, – likely parts of a hook, along with an iron rod were also probably part of this belt set (*Fig. 4: 8–10*).

Spearheads

In contrast to the swords, which are quite comparable in terms of the scabbard ending, the spearheads from grave 1 and grave 3 greatly differ. The broad, thinly forged spearhead with a pronounced rib from grave 1 (*Fig. 3A: 2*) is among the longest examples of spearheads of type Ia according to Rapin⁴² and has good analogies to the spearhead from grave 9 at Srednica near Ptuj.⁴³ The spearhead from grave 3 (*Fig. 4: 2*), which has a very narrow blade, is hence classified among spearheads with a rhomboid section. Usually shorter examples of spearheads with a narrow blade and rhombic cross-section can be found in graves dated to the LT A from the Rhineland;⁴⁴ similar ones can also be found as early as in the Hallstatt period graves from the Dolenjska cultural circle. Hence the spear from grave 3 can be compared to the longer examples of deltoid spearheads, assigned by Tecco Hvala to the third group in the publication of material from the Hallstatt necropolis of Magdalenska gora. Together with shorter examples of such spears, she dated them to the Late Hallstatt (Certosa and Negova phases) and (early) La Tène periods, i.e. to the LT A and B phases.⁴⁵ Spearheads with a rhomboid section, which have a somewhat shorter blade in comparison with the spear from grave 3, can be found in the La Tène graves at Kapiteljska njiva in Novo mesto,⁴⁶ where the continuity from the Hallstatt cemetery is also clearly shown in the material culture, particularly the hand-made pottery.

⁴¹ Cf. Leconte 1991, Fig. 5: 1. For ways to attach a sword to a belt, see Rapin 1987; cf. Pirkmajer 1991, Fig. 35; Lejars 1994, 42; Bataille 2001.

⁴² Brunaux, Rapin 1988, 120–122, 133.

⁴³ Lubšina Tušek, Kavur 2009, Fig. 4: 1; – Lubšina Tušek, Kavur 2011, Fig. 13: 5.

⁴⁴ Cf. e.g. Haffner 1992, Fig. 38: 1–3.

⁴⁵ Tecco Hvala 2012, 127 f., Fig. 50.

⁴⁶ Križ 2005, Pls. 3: 5; 5: 2; 22: 2; 24: 2, etc.; – cf. Križ 1997, Pls. 14: 1; 16: 2,3; 18: 3,4; 21: 1,2; 22: 3,4, etc.

Knives

The fill of grave 3, in addition to a spear and a sword with parts of a belt set, also contained two knives. One has a straight blade and a spirally coiled tang as a handle (*Fig. 4: 3*) and it can best be compared to the knife that was found in the LT B 1 dated grave 233 from Pottenbrunn.⁴⁷ The other example of a knife from grave 3 would be even earlier, with a bent blade and a flat tang for the handle, which had a cover of organic material, attached with (only one preserved) iron rivets (*Fig. 4: 4*). It can be compared to a longer example, which otherwise does not have such a bent blade, from grave 3 at Pottenbrunn. Even better comparisons can be found among the material from the Hallstatt graves of the Dolenjska cultural circle.⁴⁸ The best analogies without grave assemblages to this example are from Magdalenska gora,⁴⁹ where Tecco Hvala placed them in the group of knives with a flat tang for the handle. In the framework of the Dolenjska Hallstatt group, which in the larger central European model continues into the early La Tène period, these appeared at the end of the Certosa phase, and were primarily widespread in the Negova phase (LT A–B1).⁵⁰ Also dated to the late Hallstatt or early La Tène period is the find of an analogous knife with a well-preserved bone handle from the settlement at Puščava near Slovenj Gradec.⁵¹ A bent knife with a flat tang continuation for the handle was found in grave 7 at Srednica near Ptuj, dated to LT B 1,⁵² while several similar examples are also known from the earliest La Tène graves at Kapiteljska njiva in Novo mesto.⁵³

Fibula

A small piece of an iron pin that was attached to a bone fragment showed that the cremated remains from grave 3 contained burnt remains of

⁴⁷ Ramsl 2002, 140 f.; Pl. 52: 17.

⁴⁸ E.g. Novo mesto-Kapiteljska njiva (Križ 1997, Pl. 21: 3; – id. 2013, Pls. 8: 10; 11: 5); Dolenjske toplice (Teržan 1976, Pls. 22: 8; 27: 14; 28: 2; 47: 8); Magdalenska gora (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, Pls. 58: 6; 87: 4; 135: 20; 169: 6–8).

⁴⁹ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, Pl. 169: 6,8.

⁵⁰ Tecco Hvala 2012, 135 f., Fig. 53: 4,5; Gabrovec 1987, 73; cf. Teržan 1973, 685 f.

⁵¹ Teržan 1990, 118, Pl. 83: 6.

⁵² Lubšina Tušek, Kavur 2011, 40 ff., Fig. 10: 12.

⁵³ Križ 2005, Pls. 13: 5; 25: 2; 39: 6; 77: 5; 91: 15.

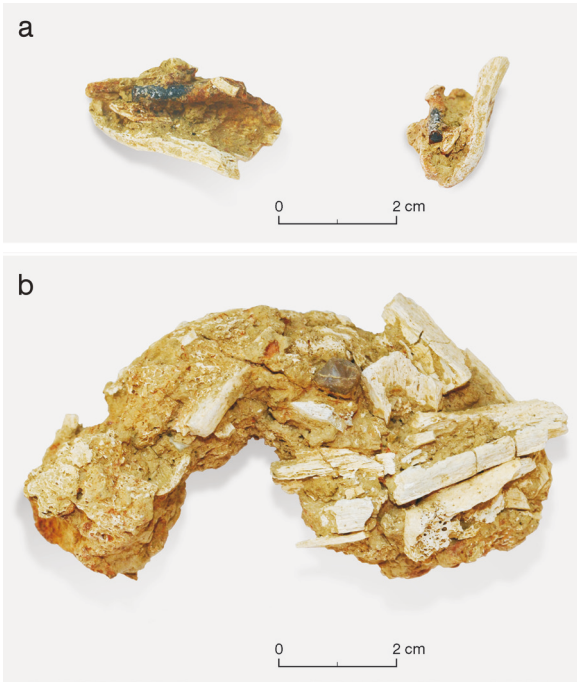

Fig. 6: Orehova vas. Grave 3. Bone with a fragment of an iron pin (a) and an agglomeration of bones and other material on a corroded iron fibula (b).

Sl. 6: Orehova vas. Grob 3. Kost s fragmentom železne igle (a) in sprimek kosti z železno fibulo (b). (Photo / foto: E. Leghissa)

attire (Fig. 6a). A large agglomeration of bones, sand, and iron rust was noted among the cremated remains with bones (Fig. 6b). X-rays proved that it contained a fairly well preserved iron fibula (Fig. 7). This was an early La Tene type fibula that can be placed in the Duchcov group of fibulae.⁵⁴ A very broad and varied selection of (most often bronze) fibulae are named after the fibulae from this famous hoard.⁵⁵ The small bronze fibula from grave 49 at Kutná Hora is an example of a Duchcov type fibula,⁵⁶ and is the best comparison for the fibula from Orehova vas in terms of shape and decoration of the bow, despite the fact that the latter is made of iron (Fig. 4: 11). Both have a wide and flattened semicircular bow decorated along the edges with shallow grooves. The triangular foot bent back against the bow was decorated with a large disc, and the end of the foot was flattened and rounded. While the small bronze fibula from Kutná Hora has the end of the foot decorated with blunt incisions, the exterior sides of the bow of the fibula from Orehova vas is decorated with shallow transverse incisions. It is visible on the x-rays that the button on the foot was similarly decorated, but this is no longer visible after conservation. After conservation, similarly nothing can be seen of the minor molding above and below the large button, as is known from the x-rays, but only a rolled thickening just under the flattened ending of the foot (cf. Fig. 7 and 4: 11). The fibula from grave 3 can also be compared to the better preserved iron fibula from grave 4 Srednica near Ptuj,⁵⁷ but also the iron fibula from Karaburma

⁵⁴ Kruta 1971, 17 ff., Pl. 32–37.

⁵⁵ Cf. Ramsl 2012, 469 f.; Maute 1994, 460; Motyková 1986, 313, Pls. 26–27. Also see Kaufmann 1992; Grasselt 1992, Fig. 2.

⁵⁶ Valentová, Sankot 2011, 336 ff., Fig. 49: 3.

⁵⁷ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 34 ff., Fig. 5: 6.

Fig. 7: Orehova vas. Grave 3. X-ray of the iron fibula.

Sl. 7: Orehova vas. Grob 3. Rentgenski posnetek železne fibule.

(Photo / foto: J. Vodišek)

in Belgrade.⁵⁸ Several more examples were found there of iron fibulae with a triangular bent-back foot, but they have a more graceful bow of rounded section.⁵⁹ This is also the case for the fibula from grave 115 at Kapitelska njiva in Novo mesto,⁶⁰ which is among the earliest discovered La Tène graves there and, just like grave 4 from Srednica and grave 60 from Karaburma, is dated to LT B2. Iron fibulae of the early La Tène type with a button on the triangularly bent foot, and a spring that usually has 4 to 6 coils, are relatively common in early La Tène graves from western Hungary,⁶¹ as well as Lower Austria,⁶² Upper Bavaria,⁶³ Tyrol,⁶⁴ and even in the Swiss canton Ticino;⁶⁵ while finds from Moravian⁶⁶ and Slovakian cemeteries are even more frequent.⁶⁷ The finds from that area were analyzed in detail by J. Bujna.⁶⁸ According to his typology, the fibula from Orehova vas can be

⁵⁸ Todorovič 1972, Pl. 21: 8.

⁵⁹ Todorovič 1972, Pls. 21: 4; 22: 4; 24: 3.

⁶⁰ Križ 2005, Pl. 10: 7; Cestnik 2014, 379 f., 388 f., Fig. 2.

⁶¹ E.g. Kosd (Szabó, Petres 1992, Pl 34); Magyarszerdahely-Homokidűlő (Szabó, Petres 1992, Pl. 51; Horváth 1987, Pl. 12: 10); Balatonyörök-Kövesmező (Horváth 1987, Pls. 2: 5; 4: 1–7); Rezi-Rezicséri (Horváth 1987, Pls. 15: 3; 19: 1–4; 25: 10–12; 27: 7–9; 28: 15–16).

⁶² E.g. Mannersdorf (Ramsl 2011, 142 ff., Figs. 114–115; Pls. 37: 10,11; 44: 28; 60: 2; 76: 2c; [77: 9]; 84: 2; 87: 6; 92: 4; 94: 9; 104: 4a–b; 111: 4; 114: 2; 121: 11; 159: 18; 171: 8; 177: 4; 184: 8; 188: 1,4; 191: 1; 196: 5b; 210: 2b; 213: 3; 221: 10); Pottenbrunn (Ramsl 2002, 68 f., Fig. 62; Pls. 51: 21; 62: 2,4; 67: 8; 73: 3; 75: 5; 76: 3,10; 80: 14).

⁶³ Herbold, Later 2014, 82, Fig. 109.

⁶⁴ Gamper 2006, 59, Fig. 13: (5X), 5Y.

⁶⁵ Stöckli 1975, 27 ff., Fig. 24: 1,4; Pl. 12: C14/1; – cf. Sormani 2011–2012, 81 ff.

⁶⁶ E.g. Brno-Maloměřice (Čižmarová 2005, Figs. 62: 3,5,9; 64: 11; 65: 6; 69: 13; 73: 7; 75: 3; 87: 5,8,10–11); Holubice (Čižmarová 2009, Pls. 3: 15; 7: 9; 11: 6,9; 12: 11; 15: 5; 19: 8; 20: 14; 22: 8; 23: 12; 26: 6; 27: 16; 28: 15); Křenovice (Čižmarová 2009, Pls. 36: 14; 37: 12; 40: 3; 42: 11); also Kutná Hora (Valentová, Sankot 2011, Figs. 10: 2,3; 11: 1,2; 14: 1,2; 16: 1; 20: 3; 22: 6; 25: 1; 27: 14; 29: 2; 32: 1; 36: 1–3; 41: 2; 45: 3; 46: 2).

⁶⁷ E.g. Dubník (Bujna 1989, Pls. 1B: 1; 3A: 1; 6: 1; 7: 3; 9A: 3; 10: 3; 12A: 2; 13A: 1; 17: 1,2; 20: 1,2; 23: 9; 25B: 1; 27: 1,2; 29: 1; 30: 7; 32: 1; 33: 1–3; 35: 2); Maňa (Benadik 1983, Pls. 6: 11; 13: 10; 16: 5; 17: 2,4,5; 18: 5; 21: 1; 25: 6; 27: 3–5; 42: 8,9; Chotín (Ratimorská 1981, Pls. 5B: 1; 13: 1,2; 18A: 3–5; 20A: 1; 23B: 1); Bajč-Vlkanovo (Benadik 1960, Fig. 6: 1; Pl. 13: 5); Dolný Peter (Dušek 1960, Pl. 2: 26); Galanta-Nebojsa (Chropovský 1958, Pl. 2: 5); Hurbanovo-Bacherov majer (Benadik, Vlček, Ambros 1975, Figs. 18: 5; 11–14); Kamenín (Benadik, Vlček, Ambros 1975, Figs. 31: 5; 32: 4; Pls. 40: 23,24; 41: 12); Trnovec nad Váhom-Horný Jatov (Benadik, Vlček, Ambros 1975, Pl. 7: 11).

⁶⁸ Bujna 1991, 243 f.

assigned among variants of type EF-6a, which are also called late Dubník F9 fibulae and are dated to the LT B2 period.⁶⁹

The iron fibula, which was found attached to the burnt osteological remains of a female individual (Fig. 6), would indicate that the cremation burial of the woman had occurred at the same time as the deposition of the weapons found in grave 3 (Fig. 4). The latter probably belonged to a male warrior, and on the basis of the state of preservation and the position of the grave goods it can be concluded that he had not been cremated, although for a confirmation of this hypothesis there are no preserved skeletal remains.⁷⁰ It cannot be established whether both burials had taken place simultaneously or the cremated remains had been added later as in the excavation of grave 3 no possible later digging into the grave pit had been noted.⁷¹ All of the grave goods lay somewhat deeper than the cremation burial (Fig. 5: Gr. 3), except the hand-made pot, which was found where the skull of the skeleton of the presumed inhumation burial would be expected (Fig. 4: 11).

Bracelet

Grave 1, in addition to the sword and spear set, also contained a massive, open-ended iron ring, whose ends were decorated with incisions (Fig. 3A: 3). It was most probably a bracelet or armband, which for now remains without proper analogies. The wearing of iron ring-shaped jewelry in comparison to bronze was not as widespread, as can be seen from the analysis of annular jewelry from Slovakian sites. In this, Bujna established that individual forms of iron jewelry could be compared to bronze examples, as the typological and chronological development is comparable,

⁶⁹ Bujna 2003, 70, 85 f., Figs. 43, 65; – id. 1991, 243 f., 249 ff.; – id. 1982, 327 f., Fig. 4.

⁷⁰ Due to the exceptionally unfavorable characteristics of the local sediments, as a rule there are no preserved bones. This was the case throughout the entire excavated area at Orehova vas (14.6 hectares) and less than a dozen tiny pieces of bone remains were found, which in fact represented the later period remains of animal bones found in the humus.

⁷¹ An attempt was made to date grave 3 with the aid of radiocarbon analysis of samples of bone remains from the cremation burial and carbonized seeds from the fill of the grave pit, although this attempt was unsuccessful and did not produce relevant results. See Grahek 2015.

and in fact closely connected.⁷² The bracelet from Orehova vas hence can be better compared to Bujna's BR-A1 group of bronze bracelets than the iron examples. These bracelets appear both in female and male graves and are dated as early as LT B1.⁷³ Examples of open-ended iron armrings or bracelets with spherical thickenings on the ends are dated by the cave with horse burials at Bizjakova hiša in Kobarid⁷⁴ to the LT B2 and grave 217 from Mannersdorf⁷⁵ to the LT B2/C1. Grave 109 from Kapiteljska njiva is dated similarly, and contained a more graceful, open-ended and undecorated iron bracelet.⁷⁶

Pottery

Grave 3, in addition to the spearhead and bent knife with a flattened tang for the handle, contained one more distinctly archaic grave good. This was a small, handmade pot, decorated with a horizontal rib articulated with finger impressions (*Fig. 4: 11*), which can be compared to finds from La Tène graves at Kapiteljska njiva in Novo mesto. As was noted above, a strong Hallstatt tradition is characteristic for that cemetery, which was also clearly reflected in the most common hand-made grave pottery.⁷⁷

The same grave also contained a larger wheel-made globular pot – jar⁷⁸ (*Fig. 4: 12*). It can be compared to the wheel-made pot from grave 7 at Srednica near Ptuj;⁷⁹ even better analogies can be found in the early La Tène graves from Pottenbrunn⁸⁰ or Mannersdorf⁸¹ in Lower Austria. The same is true for the pottery vessels that were discovered in the other two graves. Grave 1 contained a small pot, that was only finished on the potter's wheel, decorated with a modeled rib on the neck and horizontally molded shoulders (*Fig. 3A:*

4). In terms of workmanship it can be compared to the pottery from Srednica,⁸² and in terms of form to the jugs from Mannersdorf.⁸³

Bowls were often placed in graves there,⁸⁴ such as that found in grave 2 at Orehova vas. This was an S-profile bowl with a decoration of two horizontal grooves on the shoulder and a concave base, which was also decorated on the inside with two pairs of concentric grooves (*Fig. 3B: 2*). Found next to it in the grave was a biconical jug with a horizontal molded rib on the neck and on the shoulder (*Fig. 3B: 1*). An identical jug was found together with an S-profile bowl in grave 139 at Mannersdorf, which with a richly relief decorated bronze fibula of middle La Tène type with a large button on the foot was dated to the LT B2/C1 transition.⁸⁵ Grave 6 from Srednica is dated to a somewhat earlier period,⁸⁶ which like grave 2 from Orehova vas contained only pottery grave goods, specifically a set of a jug and a bowl.

CONCLUSION

The La Tène graves from Orehova vas all belong to the LT B2 period or the Mokronog 1 phase.⁸⁷ Cremation graves 1 and 2 have good analogies with graves 9 and 6 from Srednica near Ptuj. In contrast to grave 9 from Srednica,⁸⁸ grave 1 at Orehova vas, which is considered as a cremation burial of a warrior with a sword and spear (*Fig. 3A*), contained weapons that were deliberately damaged and destroyed. Such destruction of weapons is characteristic for the La Tène cemetery at Kapiteljska njiva in Novo mesto, where the oldest graves as a rule were all cremation.⁸⁹ It is significant that defensive weapons were not also placed in the warrior graves at Orehova vas and

⁷² Bujna 2005, 97 ff., 177 f.

⁷³ Bujna 2005, 13, 139 f., Fig. 2.

⁷⁴ Mlinar, Gerbec 2011, 74: 41.

⁷⁵ Rams 2011, 209, Pl. 212: 2d.

⁷⁶ Križ 2005, Pl. 5: 4; Cestnik 2014, 381 ff.

⁷⁷ Križ 2005, 17 f.; Pl. 1: 1/100, 1–4/101; Pl. 2: 1–2/102, 1/103; Pl. 3: 1/105, 1/106, 1–2/107; Pl. 5: 1/108, 1/109; Pl. 6: 1/111; Pl. 8: 1/112; Pl. 9: 1–4/114, 1/116; Pl. 10: 1–2/115; etc.

⁷⁸ For the classification of jugs as a form of La Tène fineware, see Grahek 2013, 91 ff.; cf. Dular, Tomanič Jevremov 2009, 171, 173.

⁷⁹ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 42, Fig. 9: 4.

⁸⁰ Rams 2002, 94 ff., Pls. 56: 16; 63: 11; 71: 11; 82: 3.

⁸¹ Rams 2011, 180, Fig. 149.

⁸² It is characteristic for the pottery from Srednica that it was all made by hand and that it was just finished on the potter's wheel (verbal information from B. Kavur).

⁸³ Rams 2011, 168, Figs. 138: 87/1; 153/10. – Cf. type *Hu 1* (according to Zeiler 2010, 73 ff., Figs. 54–57; 98 ss, Fig. 74: 840).

⁸⁴ Zeiler 2010, 165 ff., Figs. 135–137.

⁸⁵ Zeiler 2010, 143, 207; Tab. 150, 151. – Cf. type *Bw 1g* after Zeiler 2010, 69 f., Fig. 44; 93 ff., Fig. 71: 483.

⁸⁶ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 39 f., Fig. 7.

⁸⁷ Guštin 1977, 69 ff.; Guštin 1984, 327 f.; Božič 1987, 869 ff.; Božič 1999, 209.

⁸⁸ Lubšina Tušek, Kavur 2009, 130, Figs. 3–5; Lubšina Tušek, Kavur 2011, 43 f., Figs. 11–13.

⁸⁹ Križ 2005, 12 ff.; id. 2001, 43 f.

Srednica. This would primarily refer to the placement of shields, which can often be found both in central European and the earliest La Tène graves at Kapiteljska njiva in Novo mesto.⁹⁰

The graves that had solely pottery vessels as grave goods are also considered cremation graves. These were grave 2 at Orehova vas (*Fig. 3B*) and grave 6 at Srednica near Ptuj.⁹¹ The later is also a small La Tène cemetery with only four graves, in two of which burnt remains were found (grave 9 and possibly 6), and the other two (graves 4 and 7) were inhumation burials.⁹² Such a bi-ritual manner of burial in the early La Tène period (LT B) can be seen all the way from Moravia and western Pannonia to the cemetery at Karaburma in Belgrade.⁹³

A bi-ritual manner of burial can be noted for grave 3 at the cemetery of Orehova vas (*Fig. 4*). The size and form of the grave pit and the grave goods indicate that this grave contained the inhumation burial of a male with a similar composition of weapons as had been discovered in the undoubtedly cremation grave 1. The composition of the weapons is what indicates the different manners of burial, as in grave 1 they were ritually destroyed, but not in grave 3. In addition to the weapons and other grave goods characteristic for males, the grave also contained cremated remains and fragments of burnt bones. Anthropological analysis has shown that this very probably represented the remains of a female. The most characteristic grave goods in female graves are ring-shaped jewelry, such as can be found in grave 4 from Srednica.⁹⁴ Such elements of female attire were not discovered in grave 3 at Orehova vas. Only an iron fibula of early La Tène type with a button on the foot can be connected to the cremation burial (*Fig. 4: 11; 5: Gr 3; 7*), which can also be found, in terms of analogies, in the female grave at Srednica.⁹⁵ Such fibulae are primarily distributed in western Slovakia and Moravia, through western Hungary and Lower Austrian sites, and the rare Slovenian

finds, and continuing in the Danube basin, all the way to Karaburma in Belgrade.⁹⁶

The cemetery at Orehova vas is hence very similar to the contemporary cemetery at Srednica near Ptuj. Both are small and are part of the larger movement of the Celtic tribes and the spread of their influence in Pannonia and the Danube River.⁹⁷ Despite their small size and evident simplicity, the cemeteries raise several questions related to the beginnings of the Late Iron Age in Slovenia. In particular, questions are raised about the genesis and homogeneity (at least of the earliest phase) of the Mokronog group, which extends from Dolenjska through the central Slovenian territory all the way to Štajerska and Prekmurje.⁹⁸ Answers to these questions cannot be provided by the presentation of the early La Tène graves from Orehova vas. Answering these questions is also not our intention, since the current state of knowledge would not allow it. On one hand, our understanding of settlements from the late Hallstatt and early La Tène periods in Štajerska is incomplete, and on the other hand, we lack necessary comprehensive and systematic analyses of certain crucial large La Tène period cemeteries from Dolenjska, such as the cemetery at Kapiteljska njiva in Novo mesto, and the cemeteries at Dobova and Brežice. In analyzing the La Tène graves from Orehova vas, we merely wish to note that they, like the graves from Srednica, are contemporary to the earliest phase of graves at the Late Iron Age cemetery of Kapiteljska njiva in Novo mesto. Although all the graves there were cremation, in Styria a bi-ritual burial practice was noted. The situation at Orehova vas is particularly interesting. Grave 1 is completely comparable in the burial ritual and the ceremonial destruction of the weapons to the La Tène graves at Kapiteljska njiva. The grave goods from grave 3 enable several comparisons with that cemetery, even though the burial ritual differs both from the La Tène graves at Kapiteljska njiva, and also the graves from Srednica. And while the latter were presented as the graves of newcomers from northern Slovakia,⁹⁹ the cemetery at Orehova vas also shows many similarities to sites in Austrian

⁹⁰ Križ 2005, 28 ff., Pls. 8: 5,6; 13: 3; 24: 3; 76: 5; 77: 4; 82: 4. – Cf. Božič 1999, 209; Križ 2001, 54.

⁹¹ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 39 f., Figs. 6, 7.

⁹² Lubšina Tušek, Kavur 2011, 33.

⁹³ Bujna 2004. Cf. Bujna 1982, 316 ff., Fig. 1; Čizmarová 2005, 32 ff.; Ramsl 2011, 25 ff.; Ramsl 2002, 16 ff.; Todorović 1972, 9 ff.

⁹⁴ Lubšina Tušek, Kavur 2011, Fig. 5: 10–12, 14, 15.

⁹⁵ Lubšina Tušek, Kavur 2011, Fig. 5: 6.

⁹⁶ See n. 54–68.

⁹⁷ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 48 ff.; cf. Guštin 2011, 123 f. For the issue of the actual migration of bearers of the La Tène culture, also see Scheeres et al. 2014.

⁹⁸ Guštin 1977, 69; Guštin 1984, 305 ff., Fig. 1; Božič 1987, 862 ff.; Božič 1999, 207, Fig. 1.

⁹⁹ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 49.

Styria. There are indications in Styria of continuity of settlement from the late Hallstatt to the early La Tène periods.¹⁰⁰ This is also characteristic for the cemetery at Kapiteljska njiva in Novo mesto, however this site is exceptional for Slovenia.

Acknowledgements

The material with all field documentation from Orehova vas was generously made available for analysis and publication by the excavation director Mira Strmčnik Gulič (CPA, *Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije OE Maribor*), with the colleagues Mihela Kajzer Cafnik,

Stanko Gojkovič (both *ZVKDS OE Maribor*) and Vesna Koprivnik (*Pokrajinski muzej Maribor*). The drawings of the grave goods were made by Tamara Korošec (ZRC SAZU, *Inštitut za arheologijo*) and Drago Oman (*Pokrajinski muzej Maribor*). The anthropological analysis of the burnt osteological remains was performed by Tatjana Tomazov-Ravnik, the x-rays of the fibula by Janko Vodišek (*Inštitut za metalne konstrukcije, Ljubljana*), and conservation by Irena Porekar Kacafura (*Pokrajinski muzej Maribor*). I owe them all my sincere gratitude. For much helpful advice and inspiring discussions, I would also like to thank Dragan Božič and Sneža Tecco Hvala (both ZRC SAZU, *Inštitut za arheologijo*), Biba Teržan (*Filozofska fakulteta UL, Oddelek za arheologijo*), and Marko Dizdar (*Inštitut za arheologijo, Zagreb*).

¹⁰⁰ Kramer 1994, 41 f.

Translation: Barbara Smith Demo

- BATAILLE, G. 2001, Les agrafes de centuron du sanctuaire de la Villeneuve-au Chatelit (Aube). – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 31/3, 443–460.
- BENADIK, B. 1960, Keltské pohrebisko v Bajči-Vlakanove. – *Slovenská archeológia* 8, 393–451.
- BENADIK, B. 1983, *Maňa. Keltisches Gräberfeld*. – *Materialia Archaeologica Slovaca* 5.
- BENADIK, B., E. VLČEK, C. AMBROS 1975, *Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku / Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*. – *Fontes Archeologica Slovaca* 1.
- BOŽIČ, D. 1987, Keltska kultura u Jugoslaviji. Zapadna grupa. – In / V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, *Željezna doba*, 855–897, Sarajevo.
- BOŽIČ, D. 1999, Die Erforschung der Latènezeit in Slowenien seit Jahr 1964 / Raziskovanje latenske dobe na Slovenskem po letu 1964. – *Arheološki vestnik* 50, 189–213.
- BRUNAU, J. L., A. RAPIN 1988, *Gournay II. Bouclier et lances, depots et trophées*. – Paris.
- BUJNA, J. 1982, Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. – *Památky archeologické* 73, 312–431.
- BUJNA, J. 1989, Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník I. – *Slovenská archeológia* 37, 245–354.
- BUJNA, J. 1991, Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník II. Analyse und Auswertung. – *Slovenská archeológia* 39, 221–256.
- BUJNA, J. 2003, Spony z keltských hrobov bez výzboje z územia Slovenska (Typovo-chronologické triedenie LTb-a C1 spôn). – *Slovenská archeológia* 51, 39–108.
- BUJNA, J. 2004, K problematike birituality u Keltov. – *Študijske zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied* 36, 321–338.
- BUJNA, J. 2005, *Kruhový šperk z laténskych ženských hrobov na Slovensku*. – Nitra.
- CESTNIK, V. 2014, Latensko grobišče na Kapiteljski njivi v Novem mestu: kronološka in prostorska analiza (La Tène necropolis at Kapiteljska njiva in Novo mesto: a chronological and spatial analysis). – In / V: *Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 30, 377–396.
- CHEVALLIER, R. 2013, Étude de la restauration de l'épée gauloise MAN 39903 de la collection Frédéric Moreau du musée d'Archéologie nationale: contexte, matériaux et procédés d'un traitement réalisé au XIXe siècle. – *Antiquités nationales* 44, 77–86.
- CHROPOVSKÝ, B. 1958, Laténske pohrebisko v Nebojsi, o. Galanta. – *Slovenská archeológia* 6, 120–130.
- ČIŽMÁŘOVÁ, J. 2005, *Keltské pohřebiště v Brně-Maloměřicích (Das keltische Gräberfeld in Brně-Maloměřicích)*. – *Pravěk, Supplementum* 14.
- ČIŽMÁŘOVÁ, J. 2009, *Keltské pohřebiště z Holubic a Křenovic (Das keltische Gräberfeld in Holubice und Křenovice)*. – *Pravěk, Supplementum* 19.
- ČREŠNAR, M. 2012, Nekaj novosti o mlajši železni dobi v severovzhodni Sloveniji (Some New Data on the Late Iron Age in North-eastern Slovenia). – In / V: B. Migotti et al. (eds. / ur.), *Scripta in Honorem Bojan Djurić*, *Monografije CPA* 1, 159–167.
- DULAR, J., M. TOMANIČ JEVREMOV 2009, Sledovi poznolatske poselitve v Ormožu (Spuren spätlatènezeitlicher Besiedlung in Ormož). – *Arheološki vestnik* 60, 159–193.
- DUŠEK, M. 1960, Keltské pohrebisko vo Svätom Petri. – *Slovenská archeológia* 8, 457–469.
- GABROVEC, S. 1966, Srednjelatensko obdobje v Sloveniji (Zur Mittellatènezeit in Slowenien). – *Arheološki vestnik* 17, 169–242.
- GABROVEC, S. 1987, Jugoistočnoalpska regija sa zapadnom Panonijom. Dolenjska grupa. – In / V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, *Željezna doba*, 29–119, Sarajevo.
- GAMPER, P. 2006, *Die latènezeitliche Besiedlung am Ganglegg in Südtirol. Neue Forschungen zur Fritzens-Sanzene-Kultur*. – *Internationale archäologie* 91.
- GRAHEK, L. 2013, *Železnodobno gradišče Cvinger nad Virom pri Stični. Stratigrafija in tipološko-kronološka analiza naselbinske keramike (The Iron Age Hillfort Cvinger above Vir near Stična. Stratigraphy and typo-chronological analysis of settlement ceramics)*. – *E-Monographiae Instituti Archaeologici Sloveniae* 3. [http://iza.zrc-sazu.si/si/e_monografije/Sticna.html].

- GRAHEK, L. 2015, *Orehova vas*. – Arheologija na Avtocestah Slovenije 46 [http://www.zvkds.si/media/images/publications/046_Orehova_vas.pdf.pdf].
- GRASSELLT, T. 1992, Zur Fibelchronologie der vorrömischen Eisenzeit in Südhüringen. – In / V: *Beiträge zur keltisch-germanischen Besiedlung im Mittelgebirgsraum. Internationales Kolloquium 15. bis 17. Mai 1990 in Weimar*, Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 28, 34–52.
- GUŠTIN, M. 1977, Relativna kronologija grobov “Mokronoške skupine”. – In / V: *Keltske študije*, Posavski muzej Brežice 4, 67–103.
- GUŠTIN, M. 1984, Die Kelten in Jugoslawien. Übersicht über das archäologische Fundgut. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31, 305–363.
- GUŠTIN, M. 2011, On the Celtic tribe of Taurisci. Local identity and regional contacts in the ancient world. – In / V: M. Guštin, M. Jevtić (eds. / ur.), *The Eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea*, Annales Mediterraneae, 119–130, Koper.
- HAFFNER, A. 1992, Die frühlatènezeitliche Fürstengräber von Hochscheid im Hunsrück. – *Trierer Zeitschrift* 55, 25–102.
- HERBOLD, B., C. E. LATER, 2014, Zwei besondere frühlatènezeitliche Gräber aus Gaimersheim – Textilrestauratorische Untersuchungen. – *Das archäologische Jahr in Bayern* 2013, 81–83.
- HORVÁTH, L. 1987, The surroundings of Keszthely. – In / V: *Corpus of Celtic Finds in Hungary* 1, 63–178, Budapest.
- KAUFMAN, N. 1992, Varianten der Fibel vom Duxer Typ an Elbe und Pleiße. – In / V: *Beiträge zur keltisch-germanischen Besiedlung im Mittelgebirgsraum. Internationales Kolloquium 15. bis 17. Mai 1990 in Weimar*, Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 28, 31–33.
- KOPRIVNIK, V. et al. 2009, Aktualna arheološka odkritja. – *Muzejski list* 35, Maribor.
- KRAMER, M. 1994, *Latènefundamente der Steiermark*. – Kleine Schriften Vorgeschichtlichen Seminar der Philipps-Universität Marburg 43.
- KRIŽ, B. 1997, *Novo mesto IV. Kapiteljska njiva. Gomila II in gomila III*. – Carniola Archaeologica 4.
- KRIŽ, B. 2001, *Kelti v Novem mestu. Katalog razstave (The Celts in Novo mesto. Exhibition Catalogue)*. – Novo mesto.
- KRIŽ, B. 2005, *Novo mesto VI. Kapiteljska njiva. Mlajšeželeznodobno grobišče (Late Iron Age Cemetery Kapiteljska njiva)*. – Carniola Archaeologica 6.
- KRIŽ, B. 2013, *Novo mesto VII. Kapiteljska njiva. Gomila I, XIV in XV (Novo mesto VII. Kapiteljska njiva. Barrows I, XIV and XV)*. – Carniola Archaeologica 7.
- KRUTA, V. 1971, *Le trésor de Duchcov dans les collections tchécoslovaques (Duchcovský poklad v československých sbírkách)*. – Ústí nad Labem.
- LECONTE, L. 1991, Les nécropoles laténiennes de Saint-Maur-des-Fossés (Val-de-Marne). – *Antiquités nationales* 22/23 (1990/1991), 49–80.
- LEJARS, T. 1994, *Gournay III, Les fourreau d'épée. Le sanctuaire de Gournay-sur-Aronde et l'armement des Celtes de La Tène moyenne*. – Paris.
- LEJARS, T. 2008, La necropoli di Monte Tamburino a Monte Bibele. – In / V: D. Vitali, S. Verger (eds. / ur.), *Tra mondo celtico e mondo italico. La necropoli di Monte Bibele*, 127–222, Bologna.
- LUBŠINA-TUŠEK, M., B. KAVUR 2009, A Sword Between. The Celtic Warrior Grave from Srednica in North-Eastern Slovenia. – V: G. Tiefengranner, B. Kavur, A. Gaspari (eds. / ur.), *Keltske študije II / Studies in Celtic Archaeology II*, Protohistoire Européenne 11, 125–142.
- LUBŠINA TUŠEK, M., B. KAVUR 2011, Srednica near Ptuj. A contribution to the beginning of the La Tène period in Eastern Slovenia. – In / V: M. Guštin, M. Jevtić (eds. / ur.), *The Eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea*, Annales Mediterraneae, 31–50, Koper.
- MLINAR, M., T. GERBEC 2011, *Keltskih konj topòt. Najdišče Bizjakova hiša v Kobariðu*. – Kobarid.
- MAUTE, M. 1994, Fibel und Fibeltracht. E. Latènezeit. – In / V: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 8, 456–467.
- MOTYKOVÁ, K. 1986, Dux (Duchcov, Bez. Teplice, Tschechoslowakei). – In / V: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 6, 311–315.
- PAHIČ, S. 1966, Keltske najdbe v Podravju (Keltenfunde im slowenischen Drauland). – *Arheološki vestnik* 17, 271–336.
- PETRES, E., M. SZABÓ 1985, Bemerkungen zum sonannten “Hatvan-Boldog”-Schwerttyp. – *Alba Regia* 22, 87–96.
- PIRKMAJER, D. 1991, *Kelti na Celjskem. Arheološka razstava Pokrajinskega muzeja Celje*. – Celje.
- RAMSL, P. C. 2002, *Das eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn. Forschungsansätze zu wirtschaftlichen Grundlagen und sozialen Strukturen der latènezeitlichen Bevölkerung des Traisental, Niederösterreich*. – Fundberichte aus Österreich, Materialhefte A 11.
- RAMSL, P. C. 2011, *Das latènezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich. Studien zu Phänomenen der latènezeitlichen Kulturausprägungen*. – Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 74.
- RAMSL, P. C. 2012, Duxer Fibel (Fibel Typus Duchcov). Frühlatènefibeltypus. – In / V: *Lexikon zur Keltischen Archäologie A–K*, 469–470, Wien.
- RAPIN, A. 1987, Le système de suspension des fourreaux d'épées laténiens aux IIIe siècle av. J.-C. Innovations techniques et reconstitution des éléments périssables. – In / V: D. Vitali (ed. / ur.), *Celti ed Etruschi nell'Italia centro-settentrionale dal V secolo a.C. alla romanizzazione*, Fonti e Studi 10, 529–539.
- RATIMORSKÁ, P. 1981, Keltské pohrebisko v Chotíne I. – *Západné Slovensko* 8, 15–88.
- SCHEERES, M., C. KNIPPER, M. HAUSCHILD, M. SCHÖNFELDER, W. SIEBEL, Ch. PARE, K. W. ALT, 2014, “Celtic migrations”: Fact or fiction? Strontium and oxygen isotope analysis of the Czech cemeteries of Radovesice and Kutna Hora in Bohemia. – *American Journal of Physical Anthropology* 155/4, 496–512.
- SORMANI, M. A. 2011–2012, La necropoli protostorica di Gudo – Canton Ticino: dall'epoca del Bronzo alla seconda età del Ferro. – *Rivista Archeologica dell'Antica Provincia e Diocesi di Como* 193–194 (2013), 5–160.
- STÖCKLI, W. E. 1975, *Chronologie der jüngeren Eisenzeit im Tessin*. – Antiqua 2, Basel.

- STÖLLNER, T. 1998, Grab 102 vom Dürrnberg bei Hallein. – *Germania* 76/1, 67–176.
- STRMČNIK GULIČ, M. et al. 2007, *Poročilo o arheoloških raziskavah na trasi avtoceste Slivnica – Draženci, Arheološko najdišče Orehova vas* (ZVKDS OE Maribor, unpublished Report / neobjavljeno poročilo).
- STRMČNIK GULIČ, M., M. KAJZER CAFNIK 2007, 171. Orehova vas. Arheološko najdišče orehova vas. – *Varstvo spomenikov. Poročila* 44 (2008), 193–195.
- SZABÓ, M., E. PETRES 1992, *Decorated weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin*. – *Inventaria Praehistorica Hungariae* 5.
- TECCO HVALA, S. 2012, *Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti / Magdalenska gora. Social structure and burial rites of the Iron Age community*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 26.
- TECCO HVALA, S., J. DULAR, E. KOCUVAN 2004, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori / Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora*. – Katalogi in monografije 36.
- TERŽAN, B. 1973, Valična vas. – *Arheološki vestnik* 24, 660–729.
- TERŽAN, B. 1976, Certoška fibula (Die Certosafibel). – *Arheološki vestnik* 27 (1977), 317–443.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria*. – Katalogi in monografije 25.
- TODOROVIČ, J. 1972, *Praistorijska Karaburma 1. Nekropola mladeg gvozdenog doba*. – *Dissertationes et monographiae* 13, Monografije 3.
- VALENTOVÁ, J., P. SANKOT 2011, Das latènezeitliche Gräberfeld Kutná Hora-Karlov (Okr. Kutná Hora /CZ). Eine Rettungsgrabung aus den Jahren 1988–1989. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 58, 279–401.
- ZEILER, M. 2010, *Untersuchungen zur jüngerlatènezeitlichen Keramikchronologie im östlichen Mitteleuropa*. – *Bochumer Forschungen zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie* 3.

Zgodnjelatenski grobovi iz Orehove vasi pri Mariboru

UVOD

Vse do velikih zaščitnih arheoloških izkopavanj v okviru gradnje slovenskega avtocestnega križa je veljalo, da o mlajši železni dobi v severovzhodni Sloveniji, ki jo prištevamo k mokronoškem kulturnemu krogu, ne vemo prav dosti.¹ V zadnjih dveh desetletjih pa so bila z raziskavami ob velikih gradbenih projektih odkrita povsem nova najdišča, ki so veliko doprinesla k poznavanju Podravja v mlajši železni dobi.² Za razumevanje latenizacije tega dela sta najpomembnejši odkritji majhnih grobišč v Srednici pri Ptuj³ in v Orehovi vasi pri Mariboru.⁴

LATENSKO GROBIŠČE V OREHOVI VASI

Orehova vas pri Mariboru leži na ravnici pod jugovzhodnimi obronki Pohorja, na zahodnem delu Dravskega polja. Tamkajšnje arheološko najdišče Orehova vas – Dolge njive (EŠD 29539)

je bilo v letih 2006 in 2007 raziskano z zaščitnimi izkopavanji ob gradnji avtoceste.⁵ V okviru raziskav na kar 14,6 hektarja velikem območju so bile odkrite sledi poselitve iz zgodnje bronaste dobe, poznobronastodobno naselje ob nekdanji strugi današnjega Polanskega potoka, rimskodobni gospodarski objekt z nekaj odpadnimi jamami ter manjše zgodnjelatensko grobišče.⁶ Slednje je bilo odkrito v jugovzhodnem delu raziskanega območja (*sl. 1*).

Po odstranitvi ornice so bili v tem delu odkriti trije grobovi in nekaj manjših jam brez najdb (*sl. 2*). Celotno dokumentacijo in najdbe z izkopavanj v Orehovi vasi hrani Pokrajinski muzej Maribor (PMMb).

Grob 1 (*sl. 3A; 5*)

Grob označuje 0,59 × 1,00 m velika podolgovata grobna jama v smeri severovzhod–jugozahod. Do 0,13 m globoka jama je bila vkopana v geološko osnovo. Zapolnjena je bila z rjavim peščenim meljem z nekaj manjšimi prodniki. V

¹ Pahič 1966, 271; Božič 1999, 207 ss.

² Črešnar 2012; prim. Guštin 2011, 123 ss.

³ Lubšina Tušek, Kavur 2011.

⁴ Grahek 2015.

⁵ Strmčnik Gulič et al. 2007; Strmčnik Gulič, Kajzer Cafnik 2008; Koprivnik et al. 2009, 14.

⁶ Grahek 2015.

jugozahodni polovici grobne jame je bilo nekaj žganine in kalciniranih kosti, v severni pa grobni pridatki (*sl. 3A*):

1. Železen meč z rombičnim presekom rezila, ohranjen v nožnici, štirikrat prepognjen, z dodatno ukrivljeno konico nožnice. Konica srčaste oblike, z okroglima gumboma na koncih, je s parom vrezov ločena od gornjega dela koničnika, ki ima na sprednji strani okrogli objemki, na zadnji pa nekoliko izbočeno prečko. Na nožnici je ohranjena zanka za obešanje z zaobljenima ploščicama in pravokotnim mostičkom. Ročajni trn meča je pravokotnega preseka; dol. = 88,2 cm; šir. = 6,0 cm; d. = 1,4 cm; inv. št. PMMb 20256.

2. Železna sulična ost z navzdol zapognjeno konico. Ima širok, tanko skovan list s sredinskim rebrom rombičnega preseka in krajši tul, v spodnjem delu zaobljenega preseka, na katerem sta predrtini za pričvrstitev na toporišče; dol. = 34,5 cm; šir. = 9,0 cm; d. = 0,4 cm; inv. št. PMMb 20257.

3. Nesklenjen in masiven železen obroč, zaobljenega preseka, z vrezanim okrasom na obeh koncih; pr. = 8,9 cm; d. = 1,2 cm; inv. št. PMMb 20258.

4. Lonček z modeliranim vodoravnim rebrom na vratu; dodelan na vretenu; gladka zunanja in notranja površina temno rdečerjave barve; drobnozrnate fature; nepopolno oksidacijsko žgano; pr. u. = 9,5 cm; pr. d. = 6,1 cm; v. = 15,0 cm; d. = 0,7 cm; inv. št. PMMb 20255.

Grob 2 (*sl. 3B; 5*)

Vzhodno od groba 1, v oddaljenosti 6,5 m, je bila odkrita 1,90 × 0,84 m velika grobna jama, v tlorisu nepravilne, podolgovate oblike, ki je bila vkopana v geološko osnovo v smeri severovzhod–jugozahod. V severnem delu do 0,37 m globoke grobne jame, ki je bila zapolnjena z rjavim peščenim meljem, sta bili dve keramični posodi (*sl. 3B*):

1. Glinenka z modeliranim vodoravnim rebrom na vratu in na ramenih, oblikovana na vretenu, gladka zunanja površina temno sive barve, lisasta; notranja površina svetlo rjave barve; fino zrnate fature; oksidacijsko žgano s končnim dimljenjem; pr. u. = 11,0 cm; pr. d. = 10,4 cm; v. = 21,7 cm; d. = 0,7 cm; inv. št. PMMb 20259.

2. Skleda z vodoravnima kanelurama na ramenih in dvema paroma koncentričnimi kanelurama na notranji strani; oblikovana na vretenu, gladka zunanja in notranja površina sivočrne barve; fino zrnate fature; oksidacijsko žgano s končnim dimljenjem; pr. u. = 22,0 cm; pr. d. = 7,0 cm; v. = 7,0 cm; d. = 0,9 cm; inv. št. PMMb 20260.

Grob 3 (*sl. 4; 5*)

Južno od grobov 1 in 2 je bila odkrita še ena grobna jama pravokotne oblike. Kar 3,64 × 1,40 m velika in 0,75 m globoka grobna jama je bila odkrita 5,9 m jugovzhodno od groba 1 in 4,4 m jugozahodno od groba 2. Vkopana je bila v geološko osnovo z manjšim odklonom v smeri severozahod–jugovzhod in zapolnjena s temno rumenkasto rjavim peščenim meljem z nekaj prodniki. V sredini grobne jame so bile zbrane sežgane kosti z nekaj žganine, severno in južno od njih pa so bili najdeni grobni pridatki (*sl. 4*):

1. Železen meč, najverjetneje z rombičnim presekom rezila in z ročajnim trnom pravokotnega preseka v nožnici. Proti vrhu trnastega nastavka za držaj meča je ohranjen žebliček za pričvrstitev držaja iz organske snovi, v spodnjem delu pa je ohranjen polkrožno zapognjen ščitnik rezila, ki je na meč pritrjen s tremi zakovicami. Ščitnik se prilega ustju nožnice z vzdolžnim sredinskim rebrom, ki ima na sprednji strani, povsem na stranskih robovih, le malo pod ustjem nožnice ohranjena okrogla gumba. Na zadnji strani nožnice je pritrjena pravokotna zanka za pripenjanje. Pod njo je na nožnico prirjavel obroček za obešanje in pod njim par okroglih gumbov. Srčasto oblikovana konica nožnice, z okroglima gumboma na koncih, je s parom vrezov ločena od gornjega dela koničnika, ki ima na sprednji strani okrogli objemki in slabo ohranjeno ravno prečko na zadnji strani; dol. = 70,3 cm; šir. = 5,0 cm; d. = 1,4 cm; inv. št. PMMb 20265.

2. Železna sulična ost z ozko kovanim, v zgornjem delu nekoliko deformiranim in vstran nagnjenim listom rombičnega preseka ter kratkim tulom za nasaditev, ki je v vrhnjem delu kvadratnega preseka, na spodnjem koncu, okroglega preseka, pa ima v eni od predrtin ohranjeno zakovico za pričvrstitev toporišča; dol. = 43,2 cm; šir. = 5,6 cm; d. = 1,2 cm; inv. št. PMMb 20266.

3. Železen nož z ravnim rezilom in spiralno skovanim uvitim koncem držaja, kvadratnega preseka; dol. = 26,5 cm; šir. = 3,9 cm; d. = 1,1 cm; inv. št. PMMb 20264.

4. Železen nož z navzdol ukrivljenim rezilom in ploščatim nastavkom za držaj. Na korenu rezila je predrtina z ohranjeno zakovico za pritrditev držaja iz organske snovi; dol. = 17,4 cm; šir. = 2,4 cm; d. = 0,5 cm; inv. št. PMMb 20263.

5. Železen obroček z zaobljenim presekom; pr. = 3,8 cm; d. = 0,7 cm; inv. št. PMMb 20269.

6. Močno korodiran železen obroček z zaobljenim presekom; pr. = 4,6 cm; d. = 0,9 cm; inv. št. PMMb 20268.

7. Železen obroček z zaobljenim presekom; pr. = 4,1 cm; d. = 0,7 cm; inv. št. PMMb 20270.

8. Fragment železa – zanka romboidne oblike; vel. 3,8 × 2,2 × 0,7 cm; inv. št. PMMb 20271/1.

9. Fragment železa; vel. 3,1 × 2,5 × 0,5 cm; inv. št. PMMb 20271/2.

10. Železna palčka zaobljenega preseka; dol. = 9,5 cm; d. = 1,2 cm; inv. št. PMMb 20267.

11. Železna fibula s polkrožnim trakastim lokom, s peresovino s šestimi (3 in 3) zavoji in trikotno uvito nogo z velikim gumbom. 0,3 cm debel in 1,45 cm širok lok fibule ima ob robu plitvo kaneluro, vzdolžna robova pa sta okrašena s topimi, prečnimi vrezi. Na lok trikotno uvita noga je okrašena z gumbom premera 0,8 cm. Pred zaključkom noge, ki je sploščen in zaobljene oblike ter v premeru meri 0,6 cm, je manjša svitkasta odebelitev. Ohranjen je še del 0,3 cm debele igle fibule. Skupna velikost fibule: dol. = 7,3 cm; viš. = 3,3 cm; inv. št. PMMb 20272.

12. Lonček z okrasom razčlenjenega rebra; prostoročne izdelave; gladka zunanja površina rdečerjave barve, lisasta; notranja površina rjave barve, lisasta; drobnozrnate fature; nepopolno oksidacijsko žgano; pr. u. = 12,6 cm; pr. d. = 9,5 cm; v. = 7,8 cm; d. = 0,7 cm; inv. št. PMMb 20262.

13. Glinenka z modeliranim vodoravnim rebrom na vratu in dvema paroma vodoravnih kanelur na ramenih;

oblikovana na vretenu, gladka zunanja površina sivočrne barve, lisasta; notranja površina temno rjave barve; fino-zrnate fature; oksidacijsko žgano s končnim dimljenjem; pr. u. = 22,5 cm; pr. d. = 13,0 cm; v. = 23,5 cm; d. = 0,9 cm; inv. št. PMMb 20261.

V neposredni bližini opisanih grobov je bilo izkopanih še nekaj jam brez najdb (*sl. 2*), ki jih glede na stratigrafske podatke povezujemo z latenskimi grobovi. V sterilno plast vkopane jame so bile zapolnjene s temno sivo obarvanim peščenim meljem, pri čemer so bili zlasti pri zapolnitvah jam SE 82 M in 80 M najdeni tudi drobci oglja in plast ožganega peščenega melja.

NAČIN POKOPA

Žganina v grobovih 1 in 3 kaže, da gre za žgana pokopa, ki pa se vendarle med seboj razlikujeta. **Grob 1** (*sl. 3A; 5*) namreč predstavlja manjša grobna jama, ki je v centralnem delu vsebovala ostanke žganine z nekaj drobci sežganih kosti, severovzhodno od njih pa so bili položeni grobni pridatki, pri čemer je bilo orožje obredno uničeno. Pojav tovrstnega načina pokopa je značilen za latensko grobišče na Kapiteljski njivi v Novem mestu, ki se razprostira na jugovzhodnem delu gomilnega grobišča na osrednjem in severovzhodnem delu tamkajšnjega kopastega hriba.⁷ Tam se prve latenske najdbe pojavijo že v najmlajših, najverjetneje skeletnih pokopih v gomilah.⁸ Prelomnico, ki označuje začetek nove, to je latenske ere, predstavlja pojav planih in brez izjeme žganih pokopov, v katerih je bilo pridano orožje vedno namerno poškodovano oziroma uničeno.

Po velikosti grobne jame sta grobova 1 in 2 primerljiva. Čeprav v **grob 2** (*sl. 3B*) niso bili odkriti ostanke žganine, tudi tega obravnavamo kot žganega. Tik ob grobni jami je bila namreč izkopana jama (SE 69 M; *sl. 2*), ki je bila zapolnjena

z zaradi drobcev žganine bolj sivkasto obarvanim peščenim meljem. Podobno je z grobom 1 povezana jama (SE 80 M), v kateri je bila poleg drobcev žganine ohranjena tudi plast ožganega peščenega melja. Zraven njiju so bile na predelu grobišča v Orehovi vasi odkrite še jame (SE 77 M, 79 M in 82 M; *sl. 2*). Bržkone lahko vse te jame primerjamo z manjšimi jamami s fragmenti latenske keramike, ki so bile odkrite med grobovi iz Srednice na Ptuju.⁹ Čeprav ne poznamo njihove namembnosti, gre oboje obravnavati v okviru grobnega obredja.

Med grobovi iz Orehove vasi že po velikosti jame močno izstopa **grob 3**. Pravokotna grobna jama je namreč v dolžino merila kar 3,64 m (*sl. 4; 5*). Po obliki in velikosti jame lahko ta grob primerjamo z grobom 7 iz Srednice,¹⁰ vendar pa gre pri slednjem za skeletni pokop, v grobu iz Orehove vasi pa je bila odkrita žganina s sežganimi kostmi. Kljub temu se je zaradi velikosti jame in glede na to, da pridano orožje ni bilo obredno uničeno, pojavil dvom, ali ne gre pri grobu 3 tudi za skeletni pokop bojevnika z mečem in sulico. Upravičenost domneve o dvojnem grobu, kjer bi bil en pokop lahko celo skeleten, drugi pa žgan, so podprli rezultati antropološke analize žganinskih ostankov. Ta je namreč pokazala, da kostni ostanke najverjetneje pripadajo ženski.¹¹ Ker v grobu najdeni pridatki bržkone pripadajo moškemu bojevniku, gre grob obravnavati kot dvojni. Še več, najverjetneje gre za biritualni pokop. S tega vidika je grobišče v Orehovi vasi povsem primerljivo z grobiščem v Srednici pri Ptuju,¹² kjer se poleg žganih pojavljajo tudi skeletni pokopi. Podobno velja za grobišči iz Pottenbrunna¹³ in Mannersdorfa¹⁴ v Spodnji Avstriji ali pa beograjsko grobišče Karaburma¹⁵ v Srbiji ter tudi za številna moravska in slovaška grobišča,¹⁶ pri čemer je treba opozoriti, da je v zgodnjem latenskem obdobju (LT A in B1) v celotnem srednjeevropskem prostoru uveljavljen

⁹ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 33.

¹⁰ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 40 s.

¹¹ Antropološko analizo je opravila Tatjana Tomazov-Ravnik: "Analiza je bila izvedena po standardni makroskopski metodi. Celotna teža žganine je 426 gramov. [...] Makroskopski pregled žganine kaže na človeške žgane kosti. Fragmenti so zelo majhni, vendar lahko zatrdimo, da vsebina predstavlja ostanke ene osebe, ki je bila odrasla in morda ženskega spola. Na odraslost nakazuje stanje večjega delčka vretenca, na verjetnost ženskega spola pa izraženost roba očnice in debelina delčkov dolgih kosti."

¹² Lubšina Tušek, Kavur 2011.

¹³ Ramsl 2002.

¹⁴ Ramsl 2011.

¹⁵ Todorović 1972.

¹⁶ Čižmarová 2011, 30 ss; Bujna 1982, 377 ss.

⁷ Križ 2005; 2001.

⁸ Križ 2005, 33; id. 2001, 44, 154–156: 475–485; id. 1997, t. 63, 64. Tu kaže še posebej opozoriti na grob XV/5, ki je imel domnevno na pokrov lesene krste položen zgodnjelatenski meč (Križ 2013, 143 s, t. 68: 8). Grob je pripisan gomili XV, vendar pa se postavlja vprašanje, ali v primeru skupine sedmih močno poškodovanih grobov, ki so bili odkriti na jugozahodnem delu grobišča na Kapiteljski njivi, med gomilami I, II, XVII in XIV, sploh gre za ostanke gomile. Z izjemo groba 3 so bili tamkaj odkriti grobovi namreč vsi vkopani v smeri od vzhoda proti zahodu, in sicer zelo blizu skupaj oziroma celo drug čez drugega (ib. 27, sl. 1; pril. 3).

skeletni način pokopa, žgan pokop pa se razširi šele v času stopnje LT B2.¹⁷

GROBNI PRIDATKI

Meča

V grobovih 1 in 3 je bilo odkrito orožje v sestavu meča v nožnici in sulice. Tako povsem zvit meč iz groba 1 kot obredno nepoškodovan meč iz groba 3 (*sl. 3A: 1; 4: 1*) sodita v družino mečev tipa Hatván-Boldog/Münsingen¹⁸ s perforirano konico nožnice. Natančneje gre za meča v nožnici tipa Kosd C po Petresovi in Szabu ali skupino GSA 3 po Lejarsu, ki so datirani zlasti v čas stopnje LT B2.¹⁹ Na širšem območju jugovzhodnega alpskega prostora so meči z nožnicami tipa Kosd razširjeni zlasti v okolici Blatnega jezera, več tovrstnih najdb poznamo še iz avstrijske Štajerske ter tudi s slovenskih najdišč,²⁰ pri čemer lahko zlasti meč iz groba 1 v Orehovi vasi najbolje primerjamo s tistima iz Mokronoga²¹ in Kobarida.²² Žal meč iz groba 1 nima povsem ohranjene nožnice, odlomljena je tik nad zanko za pripenjanje meča na pas (*sl. 3A: 1*). Ustje nožnice je bolje ohranjeno pri meču iz groba 3. Ta ima polkrožno izbočeno in ob straneh sedlasto oblikovano ustje, nad katerim so ohranjene tri zakovice za pritrditev navzdol polkrožno zapognjenega ščitnika rezila meča (*sl. 4: 1*). S tega vidika lahko meč iz groba 3 primerjamo z mečem iz groba 1 s pariškega grobišča Saint Maur des Fossés,²³ še več primerjav pa najdemo v grobovih z najdišča Kutná Hora-Karlov na Češkem,²⁴ pri čemer je z našim še najbolj primerljiv meč iz groba 38.²⁵ Poleg treh zakovic nad ustjem nožnice ima meč iz Orehove vasi ohranjeno še eno na trnu meča. To kot v primeru mečev iz npr. Dubníka²⁶ in Kutná Hore²⁷

povezujemo s pritrditvijo držaja iz organskega materiala. Meč iz groba 3 ima nekakšne zakovice ali gube ohranjene tudi na nožnici. Na sprednji strani nožnice ima povsem ob stranskih robovih ohranjena bržkone okrasna gumba s premerom 2,0 in 1,8 cm, ki ju lahko primerjamo z okrasom nožnic mečev z najdišč Saint Maur des Fossés,²⁸ Monte Bibele,²⁹ Pottenbrunn,³⁰ Mannersdorf³¹ in Kutná-Hora³² ali pa bogato okrašenimi gumbi na nožnicah madžarskih mečev,³³ med katerimi najdemo tudi najboljše primerjave za bogato okrašen meč iz Srednice pri Ptujju.³⁴ Če gre pri zakovicah/gumbih na sprednji strani nožnice meča iz groba 3 najverjetneje za okrasne elemente,³⁵ je namen para gumbov s premerom 2 cm, ki ležita na hrbtni strani nožnice, bolj nejasen. Primerjav za gube na hrbtni strani nožnice meča ne poznamo. Gumba na hrbtni strani nožnice sta kot nekoliko višje ležeči obroček, ki ga povezujemo s pasno garnituro, lahko le prijavljamo stranski par zakovic iz vrhnjega dela držaja meča.³⁶ Meča iz Orehove vasi sta datirana v čas LT B2 ali najstarejšo stopnjo mokronoške skupine, ki naj bi se razprostirala tudi na Štajerskem.³⁷ Vendar pa je v primerjavi z mečem iz groba 3 meč iz groba 1 lahko tudi nekoliko mlajši. Obredno uničen meč bi iztegnjen namreč meril vsaj 85 cm,³⁸ za zgodnjelatske (LT A in B) meče pa je značilno, da po večini merijo do 70 cm.³⁹

Na hrbtni strani nožnice meča iz groba 3 je pod zanko za pričvrstitev ohranjen obroček zaobljenega preseka. V grobu so bili v bližini meča najdeni še trije takšni obročki (*sl. 4: 5–7*). Gre za ohranjene kovinske dele jermenskega pasu za pripenjanje meča ob bok,⁴⁰ ki mu najverjetneje pripadata tudi močno korodirana manjša fragmenta železa – najverjetneje dela kavlja – in železna palčka (*sl. 4: 8–10*).

¹⁷ Bujna 2004, 337 s, Abb. 1.

¹⁸ Prim. Petres, Szabó 1985, 85 ss; Stöllner 1998, Beil. 3; Lubšina Tušek, Kavur 2011, 47 ss, Fig. 14.

¹⁹ Petres, Szabó 1985, 91, Abb. 7: d; Lejars 1994, 22, 44 ss; Lejars 2008, Fig. 10.

²⁰ Lubšina Tušek, Kavur 2011, Fig. 14 s seznamom najdišč, ki mu je treba dodati Bizjakovo hišo v Kobaridu: Mlinar, Gerbec 2011, 62: 3; 64: 4; 65: 5.

²¹ Gabrovec 1966, t. 1.

²² Mlinar, Gerbec 2011, 65: 5.

²³ Leconte 1991, 49, Fig. 5: 1.

²⁴ Valentová, Sankot 2011, Abb. 17: 5; 27a: 9; 31: 2.

²⁵ Valentová, Sankot 2011, Abb. 38: 4, 4b. Prim. tudi Haffner 1992, Falttaf. 2, Abb. 44.

²⁶ Bujna 1989, Taf. 20: 8; 33: 5.

²⁷ Valentová, Sankot 2011, Abb. 17: 5.

²⁸ Leconte 1991, Fig. 15: 3.

²⁹ Lejars 2008, 266, 269, 271: 81.

³⁰ Ramsl 2002, Taf. 34: 1; 72: 4c; 80: 7c.

³¹ Ramsl 2011, Taf. 146: 4; 154: 6.

³² Valentová, Sankot 2011, Abb. 21: 5; 38a: 4, 4b.

³³ Szabó-Petres 1992, Pls. 2; 3; 13; 18; 48; 53: 1; 70; 71.

³⁴ Lubšina Tušek, Kavur 2009, Figs. 5, 6; Lubšina Tušek, Kavur 2011, 47 s, Fig. 13: 6.

³⁵ Prim. Chevallier 2013, Figs. 2; 4; 5; 8–10.

³⁶ Prim. Bujna 1989, Taf. 14: 8; 20: 8.

³⁷ Božič 1999; id. 1987; Guštin 1984.

³⁸ Upoštevati moramo, da je pri poškodovanju oziroma uničevanju meča v pregibih prišlo tudi do njegovega manjšega raztezanja.

³⁹ Lejars 1994, 31 ss.

⁴⁰ Prim. Leconte 1991, Fig. 5: 1. Za načine pripenjanja meča na pas glej Rapin 1987; prim. Pirkmajer 1991, sl. 35; Lejars 1994, 42; Bataille 2001.

Sulici

V nasprotju z mečema, ki sta glede zaključkov nožnic povsem primerljiva, pa se sulici iz groba 1 in groba 3 med seboj močno razlikujeta. Širokolistna, tanko kovana sulica s poudarjenim rebrom iz groba 1 (*sl. 3A: 2*) sodi med najdaljše primerke suličnih osti tipa Ia po Rapinu⁴¹ in ima dobre primerjave v sulični osti iz groba 9 iz Srednice pri Ptujju.⁴² Sulica iz groba 3 (*sl. 4: 2*), ki ima ohranjen zelo ozek list, pa se uvršča med sulice z rombičnim presekom. Običajno krajše primerke suličnih osti z ozkim listom in rombičnim presekom zasledimo v LT A datiranih grobovih iz Porenja;⁴³ podobne pa lahko najdemo tudi še v halštatskih grobovih dolenskega kulturnega kroga. Tako lahko sulico iz groba 3 primerjamo z daljšimi primerki suličnih osti deltoidne sheme, ki jih je Sneža Tecco Hvala pri obdelavi gradiva s halštatskih nekropol Magdalenske gore uvrstila v tretjo skupino. Skupaj s krajšimi primerki tovrstnih sulic jih je datirala v poznohalštatsko (certoška in negovska stopnja) in (zgodnje) latensko obdobje oziroma v čas stopnje LT A in B.⁴⁴ Sulične osti z rombičnim presekom, a v primerjavi s sulico iz groba 3 nekoliko krajšim listom, zasledimo v latenskih grobovih s Kapiteljske njive v Novem mestu,⁴⁵ ki kontinuiteto s halštatskim grobiščem jasno odsevajo tudi v materialni kulturi, zlasti prostoročno izdelani lončenini.

Noža

V zasutju groba 3 sta bila ob sestavu sulice in meča z deli pasne garniture odkrita še dva noža. Eden ima ravno rezilo in spiralno zaviti trnasti nastavek za držaj (*sl. 4: 3*) in ga lahko še najbolje primerjamo z nožem, najdenim v grobu 233 iz Pottenbrunn, ki ga datiramo v LT B 1.⁴⁶ Še starejši bi lahko bil drugi primerek noža iz groba 3 z ukrivljenim rezilom in s ploščatim nastavkom za držaj, ki je imel oblogo organskega izvora, pritrjeno z (le eno ohranjeno) železno zakovico (*sl. 4: 4*). Primerjamo ga lahko z daljšim primerkom, ki sicer nima tako izrazito ukrivljenega rezila, iz groba 3 iz

Pottenbruna. Še boljše primerjave lahko najdemo med gradivom iz halštatskih grobov dolenskega kulturnega kroga.⁴⁷ Našemu primerku najboljše primerjave so tako brez grobnih celot poznane iz Magdalenske gore,⁴⁸ kjer jih je Tecco Hvalova uvrstila v skupino nožev s ploščatim nastavkom za ročaj. Ti se v okviru dolenske halštatske skupine, domnevno prav po zgledu iz srednjeevropskih, že zgodnjelatenskih sredin, pojavijo ob koncu certoške stopnje, razširjeni pa so predvsem v negovskem času (LT A–B1).⁴⁹ V poznohalštatski oziroma že v zgodnjelatenski čas sodi tudi najdba primerljivega noža z dobro ohranjeno koščeno oblogo držaja iz naselja na Puščavi pri Slovenj Gradcu.⁵⁰ Ukrivljen nož s ploščatim nastavkom za držaj je bil najden še v grobu 7 iz Srednice pri Ptujju, ki je datiran v LT B 1,⁵¹ več podobnih primerkov pa poznamo tudi iz najstarejših latenskih grobov na Kapiteljski njivi v Novem mestu.⁵²

Fibula

Da so med žganino iz groba 3 ohranjeni tudi sežgani deli noše, je nakazoval že manjši fragment železne igle, ki je prirjavel na košček kosti (*sl. 6a*). Med žganino s kostmi je bil nato opažen večji sprimek kosti, peska in železne rje (*sl. 6b*). Rentgensko slikanje je razkrilo, da je v njem razmeroma dobro ohranjena železna fibula (*sl. 7*). Gre za fibulo zgodnjelatenske sheme, ki se uvršča v skupino t. i. fibul Duhcov.⁵³ Po fibulah iz slovite zakladne najdbe je poimenovana zelo široka in raznolika paleta najpogosteje bronastih fibul,⁵⁴ kakršna je tudi mala fibula iz groba 49 iz Kutná Hore,⁵⁵ ki po obliki in okrasu loka predstavlja najboljšo primerjavo fibuli iz Orehove vasi (*sl. 4: 11*). Obe imata namreč širok in sploščen

⁴⁷ Npr. Novo mesto – Kapiteljska njiva (Križ 1997, t. 21: 3; id. 2013, t. 8: 10; 11: 5); Dolenske toplice (Teržan 1976, t. 22: 8; 27: 14; 28: 2; 47: 8); Magdalenska gora (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, t. 58: 6; 87: 4; 135: 20; 169: 6–8).

⁴⁸ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, t. 169: 6,8.

⁴⁹ Tecco Hvala 2012, 135 s, sl. 53: 4,5; Gabrovec 1987, 73; prim. Teržan 1973, 685 s.

⁵⁰ Teržan 1990, 118, t. 83:6.

⁵¹ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 40 ss, Fig. 10: 12.

⁵² Križ 2005, t. 13: 5; 25: 2; 39: 6; 77: 5; 91: 15.

⁵³ Kruta 1971, 17 ss, Pls. 32–37.

⁵⁴ Prim. Ramsel 2012, 469 s; Maute 1994, 460; Motyková 1986, 313, Taf. 26, 27. Glej tudi Kaufmann 1992; Grasselt 1992, Abb. 2.

⁵⁵ Valentová, Sankot 2011, 336 ss, Abb. 49: 3.

⁴¹ Brunaux, Rapin 1988, 120–122, 133.

⁴² Lubšina Tušek, Kavur 2009, Fig. 4: 1; Lubšina Tušek, Kavur 2011, Fig. 13: 5.

⁴³ Glej npr. Haffner 1992, Abb. 38: 1–3.

⁴⁴ Tecco Hvala 2012, 127 s, sl. 50.

⁴⁵ Križ 2005, t. 3: 5; 5: 2; 22: 2; 24: 2 itd. – Prim. Križ 1997, t. 14: 1; 16: 2,3; 18: 3,4; 21: 1,2; 22: 3,4 itd.

⁴⁶ Ramsel 2002, 140 s; Taf. 52: 17.

polkrožno oblikovan lok, ki je ob robu okrašen s kaneluro. Proti loku zapognjena noga trikotne oblike je okrašena z velikim gumbom, zaključek noge pa je sploščen in zaobljene oblike. Medtem ko ima majhna bronasta fibula iz Kutná Hore zaključek noge okrašen s topimi vrezi, ima fibula iz Orehove vasi s topimi, prečnimi vrezi okrašena stranska robova loka. Na rentgenskem posnetku je videti, da je bil podobno okrašen tudi gumb na nogi, kar pa po konservaciji ni več vidno. Po konservaciji tudi nista več vidni manjši profilaciji pod velikim gumbom in nad njim, ki ju lahko zaznamo na rentgenskem posnetku, temveč le še svitkasta odebelitev tik pod sploščenim zaključkom noge (prim. *sl. 7 in 4: 11*). Fibulo iz groba 3 lahko dobro primerjamo tudi z bolj ohranjeno železno fibulo iz groba 4 v Srednici pri Ptuj⁵⁶ ali železno fibulo iz groba 60 z beograjskega najdišča Karaburma.⁵⁷ Tu je bilo najdenih še več primerkov železnih fibul s trikotno zapognjeno nogo, ki pa imajo gracilnejši lok zaobljenega preseka.⁵⁸ Takšna je tudi fibula iz groba 115 na Kapiteljski njivi v Novem mestu,⁵⁹ ki sodi med najstarejše tamkaj odkrite latenske grobove in je, enako kot grob 4 iz Srednice ali grob 60 iz Karaburme, datiran v LT B2. Železne fibule zgodnjelatenške sheme z gumbom na trikotno uviti nogi in peresovino, ki ima običajno 4 ali 6 zavojev, so razmeroma pogoste v zgodnjelatenških grobovih iz zahodne Madžarske⁶⁰ ter tudi iz Spodnje Avstrije,⁶¹ Zgornje Bavarske,⁶² Tirolske,⁶³ celo iz švicarskega kantona Ticino,⁶⁴ še pogostejše pa so najdbe z moravskih⁶⁵ in slova-

ških grobišč.⁶⁶ Tamkajšnje najdbe je podrobneje analiziral J. Bujna.⁶⁷ Po njegovi tipologiji se fibula iz Orehove vasi uvršča med različice EF-6a, ki so imenovane tudi pozne Dubník F9 fibule in so datirane v LT B2.⁶⁸

Železna fibula, ki je bila sprijeta s sežganimi kostnimi ostanki osebe ženskega spola (*sl. 6*), kaže na to, da sodi žgani pokop ženske v isti čas kot v grobu 3 najdeno orožje (*sl. 4*). Slednje je bržkone pripadalo moškemu bojevniku, za katerega lahko na podlagi ohranjenosti in lege pridatkov domnevamo, da ni bil sežgan, čeprav za potrditev te domneve nimamo ohranjenih skeletnih ostankov.⁶⁹ Ali gre pri obeh pokopih za sočasno dejanje ali pa je bila morebiti žganina odložena kasneje, ni mogoče ugotoviti, saj pri izkopavanju groba 3 niso opazili morebitnih mlajših vkopov v grobno jamo.⁷⁰ Vsi pridatki so v grobu ležali nekoliko globlje kot žgan pokop (*sl. 5: gr. 3*), razen prostoročno izdelanega lončka, ki pa je bil najden v delu grobne jame, kjer bi pričakovali lobanjo skeleta domnevnega pokopa (*sl. 4: 11*).

Křenovice (Čižmárová 2009, Tab. 36: 14; 37: 12; 40: 3; 42: 11); tudi Kutná Hora (Valentová, Sankot 2011, Abb. 10: 2,3; 11: 1,2; 14: 1,2; 16: 1; 20: 3; 22: 6; 25: 1; 27: 14; 29: 2; 32: 1; 36: 1–3; 41: 2; 45: 3; 46: 2).

⁶⁶ Npr. Dubník (Bujna 1989, Taf. 1B: 1; 3A: 1; 6: 1; 7: 3; 9A: 3; 10: 3; 12A: 2; 13A: 1; 17: 1,2; 20: 1,2; 23: 9; 25B: 1; 27: 1,2; 29: 1; 30: 7; 32: 1; 33: 1–3; 35: 2); Maňa (Benadik 1983, Taf. 6: 11; 13: 10; 16: 5; 17: 2,4,5; 18: 5; 21: 1; 25: 6; 27: 3–5; 42: 8,9; Chotín (Ratimorská 1981, Taf. 5B: 1; 13: 1,2; 18A: 3–5; 20A: 1; 23B: 1); Bajč-Vlkanovo (Benadik 1960, Abb. 6: 1; Taf. 13: 5); Dolný Peter (Dušek 1960, Taf. 2: 26); Galanta-Nebojsa (Chropovský 1958, Taf. 2: 5); Hurbanovo-Bacherov majer (Benadik, Vlček, Ambros 1975, Abb. 18: 5; 11–14); Kamenín (Benadik, Vlček, Ambros 1975, Abb. 31: 5; 32: 4; Taf. 40: 23,24; 41: 12); Trnovec nad Váhom-Horný Jatov (Benadik, Vlček, Ambros 1975, Taf. 7: 11).

⁶⁷ Bujna 1991, 243 s.

⁶⁸ Bujna 2003, 70, 85 s, Obr. 43, 65; id. 1991, 243 s, 249 ss; id. 1982, 327 s, Abb. 4.

⁶⁹ Zaradi izjemno neugodnih lastnosti tamkajšnjih sedimentov praviloma nimamo ohranjenih kosti. Tako je bilo na celotnem raziskanem območju v Orehovi vasi (14,6 ha) najdenih manj kot ducat drobcev kostnih ostankov, pa še ti predstavljajo mlajšedobne ostanke živalskih kosti, najdenih v ornici.

⁷⁰ Grob 3 smo skušali datirati tudi z radiokarbonskima analizama vzorca kostnih ostankov žganega pokopa in zoglenelega semena iz zasutja grobne jame, vendar sta bila naša poskusa neuspešna oziroma nista dala relevantnih rezultatov. Glej pri Grahek 2015.

⁵⁶ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 34 ss, sl. 5: 6.

⁵⁷ Todorovič 1972, t. 21: 8.

⁵⁸ Todorovič 1972, t. 21: 4; 22: 4; 24: 3.

⁵⁹ Križ 2005, t. 10: 7; Cestnik 2014, 379 s, 388 s, sl. 2.

⁶⁰ Npr. Kosd (Szabó, Petres 1992, Pl. 34); Magyar Szerdahely-Homokidűlő (Szabó, Petres 1992, Pl. 51; Horváth 1987, T. 12: 10); Balatonyörök-Kövesmező (Horváth 1987, T. 2: 5; 4: 1–7); Rezi-Rezicséri (Horváth 1987, T. 15: 3; 19: 1–4; 25: 10–12; 27: 7–9; 28: 15–16).

⁶¹ Npr. Mannersdorf (Ramsl 2011, 142 ss, Abb. 114–115; Taf. 37: 10,11; 44: 28; 60: 2; 76: 2c; [77: 9]; 84: 2; 87: 6; 92: 4; 94: 9; 104: 4a–b; 111: 4; 114: 2; 121: 11; 159: 18; 171: 8; 177: 4; 184: 8; 188: 1,4; 191: 1; 196: 5b; 210: 2b; 213: 3; 221: 10); Pottenbrunn (Ramsl 2002, 68 s, Abb. 62, Taf. 51: 21; 62: 2,4; 67: 8; 73: 3; 75: 5; 76: 3,10; 80: 14).

⁶² Herbold, Later 2014, 82, Abb. 109.

⁶³ Gamper 2006, 59, Abb. 13: (5X),5Y.

⁶⁴ Stöckli 1975, 27 ss, Abb. 24: 1,4; Taf. 12: C14/1; prim. Sormani 2011–2012, 81ss.

⁶⁵ Npr. Brno-Maloměřice (Čižmárová 2005, Obr. 62: 3,5,9; 64: 11; 65: 6; 69: 13; 73: 7; 75: 3; 87: 5,8,10–11); Holubice (Čižmárová 2009, Tab. 3: 15; 7: 9; 11: 6,9; 12: 11; 15: 5; 19: 8; 20: 14; 22: 8; 23: 12; 26: 6; 27: 16; 28: 15);

Zapestnica

V grobu 1 je bil poleg sestava meča in sulice najden še masiven, nesklenjen železen obroč, katerega konca sta okrašena z vrezi (*sl.* 3A: 3). Bržkone gre za zapestnico ali narokvico, ki pa za zdaj ostaja brez pravih primerjav. Nošnja železnega obročastega nakita v primerjavi z bronastim ni bila tako razširjena, kar je dobro razvidno tudi iz analize obročastega nakita s slovaških najdišč. V njej Bujna ugotavlja, da lahko primerjamo posamezne oblike železnega nakita z bronastim, saj je njun (tipološko-kronološki) razvoj vzporeden oziroma tesno povezan.⁷¹ Zapestnico iz Orehove vasi lahko tako bolje kot z železnimi primerjamo s skupino bronastih zapestnic BR-A1 po Bujni. Te se pojavljajo tako v ženskih kot moških grobovih in so datirane že v LT B1.⁷² V LT B2 oziroma v LT B2/C1 pa sta datirana primerka nesklenjenih železnih zapestnic ali narokvic s kroglasto odebeljenima koncema iz jame s pokopi konj iz Bizjakove hiše v Kobaridu⁷³ in groba 217 iz Mannersdorfa.⁷⁴ Enako je datiran tudi grob 109 s Kapiteljske njive, v katerem je bila najdena od zapestnice iz Orehove vasi bolj gracilna, nesklenjena in neokrašena železna zapestnica.⁷⁵

Lončenina

V grobu 3 je bil ob sulici in ukrivljenem nožu s ploščatim nastavkom za držaj najden še en izrazito arhaičen pridelek. Gre za majhen, prostoročno oblikovan lonček, okrašen z vodoravnim rebrom, razčlenjenim z odtisi prsta (*sl.* 4: 11), ki ga lahko primerjamo z najdbami iz latenskih grobov na Kapiteljski njivi v Novem mestu. Kot rečeno, je za to grobišče značilna močna halštatska tradicija, ki se jasno kaže tudi v najpogostejše prostoročno izdelani grobni keramiki.⁷⁶

V isti grob je bil pridan tudi večji, na lončarskem vretenu oblikovan kroglast lonec – glinenka⁷⁷ (*sl.* 4: 12). Primerjamo jo lahko z na lončarskem vre-

tenu dodelanim loncem iz groba 7 v Srednici pri Ptujju;⁷⁸ še boljše primerjave pa lahko najdemo v zgodnjelatenskih grobovih iz Pottenbrunna⁷⁹ ali Mannersdorfa⁸⁰ v Spodnji Avstriji. Enako velja za keramično posodje, ki je bilo odkrito v drugih dveh grobovih. V grobu 1 je bil namreč najden na lončarskem vretenu zgolj dodelan lonček z modeliranim rebrom na vratu in vodoravno profiliranimi rameni (*sl.* 3A: 4), ki ga po načinu izdelave primerjamo s keramiko iz Srednice,⁸¹ oblikovno pa je primerljiv z glenkami iz Mannersdorfa.⁸²

V tamkajšnjih grobovih so bile pogosto pridane sklede,⁸³ kakršna je bila najdena v grobu 2 iz Orehove vasi. Gre za S-profilirano skledo z okrasom dveh vodoravnih kanelur na ramenih in vbočenim dnom, ki je z dvema paroma koncentričnih kanelur okrašena tudi v notranjosti (*sl.* 3B: 2). Ob njej je bila v grobu najdena še bikonična glinenka z vodoravno modeliranim rebrom na vratu in na ramenih (*sl.* 3B: 1). Enaka glinenka je bila skupaj s S-profilirano skledo najdena v grobu 139 iz Mannersdorfa, ki je z bogato, v plastičnem stilu okrašeno bronasto fibulo srednjelatenske sheme z velikim gumbom na nogi datiran na prehod LT B2/C1.⁸⁴ V nekoliko starejši čas je datiran grob 6 iz Srednice,⁸⁵ ki je tako kot grob 2 iz Orehove vasi vseboval zgolj keramične pridelke, in sicer servis glinenke in sklede.

SKLEP

Latenskodobni grobovi iz Orehove vasi vsi sodijo v čas LT B2 ali stopnjo Mokronog 1.⁸⁶ Žgana grobova 1 in 2 imata dobre primerjave v grobovih 9 in 6 iz Srednice pri Ptujju. V nasprotju z grobom 9 iz Srednice⁸⁷ je bilo v grobu 1 iz Orehove vasi, ki ga obravnavamo kot žgan pokop bojevnika z mečem in sulico (*sl.* 3A), pridano orožje namen-

⁷¹ Bujna 2005, 97 ss, 177 s.

⁷² Bujna 2005, 13, 139 s, Abb. 2.

⁷³ Mlinar, Gerbec 2011, 74: 41.

⁷⁴ Ramsl 2011, 209, Taf. 212: 2d.

⁷⁵ Križ 2005, t. 5: 4; Cestnik 2014, 381 ss.

⁷⁶ Križ 2005, 17 s; t. 1: 1/100, 1–4/101; t. 2: 1–2/102, 1/103; t. 3: 1/105, 1/106, 1–2/107; t. 5: 1/108, 1/109; t. 6: 1/111; t. 8: 1/112; t. 9: 1–4/114, 1/116; t. 10: 1–2/115 itd.

⁷⁷ Za opredelitev glinenke kot oblike latenskega finega posodja glej Grahek 2013, 91 ss; prim. Dular, Tomanič Jevremov 2009, 171, 173.

⁷⁸ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 42, Fig. 9: 4.

⁷⁹ Ramsl 2002, 94 ss, Taf. 56: 16; 63: 11; 71: 11; 82: 3.

⁸⁰ Ramsl 2011, 180, Abb. 149.

⁸¹ Za keramiko iz Srednice je značilno, da je vsa prostoročne izdelave in je bila na lončarskem vretenu zgolj dodelana (ustna informacija B. Kavur).

⁸² Ramsl 2011, 168, Abb. 138: 87/1; 153/10. – Prim. tip *Hu 1* (po Zeiler 2010, 73 ss, Abb. 54–57; 98 ss, Abb. 74: 840).

⁸³ Zeiler 2010, 165 ss, Abb. 135–137.

⁸⁴ Zeiler 2010, 143, 207; Tab. 150, 151. – Prim. tip *Bw Ig* po Zeiler 2010, 69 s, Abb. 44; 93 ss, Abb. 71: 483.

⁸⁵ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 39 s, Fig. 7.

⁸⁶ Guštin 1977, 69 ss; Guštin 1984, 327 s; Božič 1987, 869 ss; Božič 1999, 209.

⁸⁷ Lubšina Tušek, Kavur 2009, 130, Figs. 3–5; Lubšina Tušek, Kavur 2011, 43 s, Figs. 11–13.

sko poškodovano in uničeno. Tovrstno uničevanje orožja je značilno za latensko grobišče na Kapiteljski njivi v Novem mestu, kjer so najstarejši grobovi praviloma vsi žgani.⁸⁸ Pri tem je pomenljivo, da v bojevnikiške grobove iz Orehove vasi in Srednice ni bilo priloženo tudi obrambno orožje. Gre predvsem za prilaganje ščita, kot ga pogosto zasledimo tako v srednjeevropskih kot tudi že v (naj)starejših latenskih grobovih s Kapiteljske njive v Novem mestu.⁸⁹

Kot žgana obravnavamo tudi grobova, ki sta imela pridano zgolj keramično posodje. To sta grob 2 iz Orehove vasi (*sl.* 3B) in grob 6 iz Srednice pri Ptujju.⁹⁰ V Srednici je bilo odkrito podobno majhno latensko grobišče z zgolj štirimi grobovi, pri čemer sta bila v dveh (grob 9 in domnevno 6) ugotovljena žgana, v drugih dveh (grobova 4 in 7) pa skeletna pokopa.⁹¹ Takšen biritualni način pokopavanja v zgodnjelatenskem obdobju (LT B) lahko zasledujemo vse od Moravske in zahodne Panonije do grobišča na Karaburmi v Beogradu.⁹²

Na grobišču v Orehovi vasi ugotavljamo biritualni način pokopavanja v grobu 3 (*sl.* 4). Velikost in oblika grobne jame ter pridatki namreč kažejo, da imamo v grobu skeleten pokop moškega s podobnim sestavom orožja, kot je bil odkrit v nedvomno žganem grobu 1. Na različna načina pokopa kaže že sestav orožja, ki je bilo v grobu 1 obredno uničeno, v grobu 3 pa ne. Poleg orožja in drugih pridatkov, značilnih za moške, je bila v grobu 3 najdena tudi žganina s koščki sežganih kosti. Antropološka analiza je pokazala, da gre zelo verjetno za ostanke ženske. Najznačilnejši pridelek v ženskih grobovih je obročast nakit, ki ga zasledimo tudi v grobu 4 iz Srednice.⁹³ V grobu 3 iz Orehove vasi pa tovrstni deli ženske noše niso bili odkriti. Z žganim pokopom lahko povežemo le železno fibulo zgodnjelatenske sheme z gumbom na nogi (*sl.* 4: 11; 5: gr. 3; 7), ki ji najdemo primerjave tudi v ženskem grobu 4 iz Srednice.⁹⁴ Tovrstne fibule so razširjene predvsem na zahodnem Slovaškem in Moravskem, prek zahodnomadžarskih in spodnjeavstrijskih najdišč ter redkih slovenskih

najdb pa jim lahko sledimo v Podonavje, vse do Karaburme v Beogradu.⁹⁵

Grobišče iz Orehove vasi je torej zelo podobno sočasnemu grobišču iz Srednice pri Ptujju. Obe sta majhni in se vključujeta v shemo prodora keltskih plemen in širitve njihovega vpliva v Panonijo in Podonavje.⁹⁶ Kljub majhnosti in navidezni preprostosti pa grobišči odpirata tudi več vprašanj, povezanih z začetki mlajše železne dobe na slovenskem ozemlju. Predvsem se postavljata vprašanji o genezi in homogenosti (vsaj najstarejše stopnje) mokronoške skupine, ki naj bi se od Dolenjske prek osrednjeslovenskega prostora razprostirala vse do Štajerske in Prekmurja.⁹⁷ Odgovorov na ti dve vprašanji s predstavitvijo zgodnjelatenskih grobov iz Orehove vasi ne moremo dati. To niti ni naš namen, saj trenutna poselitvena slika v poznohalštatskem in mlajšeželeznodobnem obdobju na Štajerskem na eni strani ter tudi odsotnost celovitih in sistematičnih analiz nekaterih ključnih, velikih dolenjskih latenskodobnih grobišč, kot so grobišče na Kapiteljski njivi iz Novega mesta ter grobišči iz Dobove in Brežic, na drugi strani tega bržkone še ne omogočata. Z obravnavo latenskih grobov iz Orehove vasi želimo tako le opozoriti, da so ti tako kot grobovi iz Srednice sočasni najstarejši fazi grobov na mlajšeželeznodobnem grobišču na Kapiteljski njivi v Novem mestu. Pa vendar so tamkajšnji grobovi vsi žgani, na Štajerskem pa ugotavljamo biritualni pokop. Pri tem je še posebej zanimiva situacija v Orehovi vasi. Grob 1 je po načinu pokopa in z obredno uničenim orožjem povsem primerljiv z latenskimi grobovi s Kapiteljske njive. Več primerjav s tamkajšnjim grobiščem omogočajo tudi pridatki iz groba 3, pa vendar se ta po grobnem obredju razlikuje tako od latenskih grobov s Kapiteljske njive, kot tudi od grobov iz Srednice. In če so bili slednji predstavljeni kot grobišče prišlekov iz severne Slovaške,⁹⁸ kaže grobišče iz Orehove vasi več podobnosti tudi z najdišči z avstrijske Štajerske, kjer se (kot velja prav za izjemno grobišče na Kapiteljski njivi v Novem mestu) tudi nakazuje nekakšna kontinuiteta poselitve iz mlajšega halštatskega v zgodnje latensko obdobje.⁹⁹

⁸⁸ Križ 2005, 12 ss; id. 2001, 43 s.

⁸⁹ Križ 2005, 28 ss, t. 8: 5,6; 13: 3; 24: 3; 76: 5; 77: 4; 82: 4. – Prim. Božič 1999, 209; Križ 2001, 54.

⁹⁰ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 39 s, Figs. 6, 7.

⁹¹ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 33.

⁹² Bujna 2004. Prim. Bujna 1982, 316 ss, Abb. 1; Čižmarová 2005, 32 ss; Ramsl 2011, 25 ss; Ramsl 2002, 16 ss; Todorović 1972, 9 ss.

⁹³ Lubšina Tušek, Kavur 2011, Fig. 5: 10–12,14,15.

⁹⁴ Lubšina Tušek, Kavur 2011, Fig. 5: 6.

⁹⁵ Glej op. 53–67.

⁹⁶ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 48 ss; prim. Guštin 2011, 123 s. Za vprašanje dejanskih migracij nosilcev latenske kulture glej tudi Scheeres et al. 2014.

⁹⁷ Guštin 1977, 69; Guštin 1984, 305 ss, Abb. 1; Božič 1987, 862 ss; Božič 1999, 207, sl. 1.

⁹⁸ Lubšina Tušek, Kavur 2011, 49.

⁹⁹ Kramer 1994, 41 s.

Zahvala

Gradivo z vso terensko dokumentacijo iz Orehove vasi mi je v obdelavo velikodušno prepustila vodja izkopavanj Mira Strmčnik Gulič (CPA, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije OE Maribor) s sodelavci Mihelo Kajzer Cafnik, Stankom Gojkovičem (oba ZVKDS OE Maribor) in Vesno Koprivnik (Pokrajinski muzej Maribor). Risbe grobnih najdb so delo Tamare Korošec (ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo) in Draga Omana (Pokrajinski muzej Maribor). Antropološko analizo sežganih kostnih ostankov je opravila Tatjana Tomazo-Ravnik, rentgensko slikanje fibule Janko Vodišek (Inštitut za metalne konstrukcije, Ljubljana), konserviranje pa Irena Porekar Kacafura (Pokrajinski muzej Maribor). Vsem iskrena hvala. Za številne koristne nasvete in navdihujoče razprave se zahvaljujem

tudi Draganu Božiču in Sneži Tecco Hvala (oba ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo), Bibi Teržan (Filozofska fakulteta UL, Oddelek za arheologijo) ter Marku Dizdarju (Inštitut za arheologijo, Zagreb).

Lucija Grahek
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
lucija.grahek@zrc-sazu.si

The terracotta lamp in the shape of a gladiator's helmet from the Viminacium amphitheatre

Keramična oljenka v obliki gladiatorske čelade iz viminacijskega amfiteatra

Ivan BOGDANOVIĆ, Miroslav VUJOVIĆ

Izvleček

Članek obravnava keramično oljenko, ki posnema obliko gladiatorske čelade in je bila odkrita v viminacijskem amfiteatru. Najdena je bila v bližini manjših konstrukcij, ki verjetno predstavljajo gladiatorski kulturni prostor. Oljenka izvira iz prve četrtine 2. stoletja našega štetja, kar časovno sovпада z razvojem mesta in začetkom delovanja amfiteatra. Vrhunska izdelava z natančno oblikovanimi podrobnostmi dokazuje, da gre za uvožen izdelek. Rekonstruirana nepopolno ohranjena svetilka iz Viminacija glede na analogije predstavlja pomanjšani posnetek značilnih čelad gladiatorjev murmillo. Po okrasu svetilke in njeni obliki lahko sklepamo o načinu izdelave, predvsem lokacija najdbe, domnevno povezana s kulturnimi prostori v amfiteatru, pa nakazuje ožjo namembnost svetilke.

Ključne besede: rimska doba, Zgornja Mezija (Srbija), Viminacium (Viminacij) pri Kostolcu, amfiteatri, keramične oljenke, gladiatorske čelade

Abstract

The article discusses a terracotta lamp in the shape of a gladiator's helmet that was discovered inside the Viminacium amphitheatre. It was found near architectural structures probably devoted to a gladiatorial cult practice. The lamp is dated to the first quarter of the 2nd century AD, and it coincides with the period of the development of the city and the early use of the amphitheatre. The lamp's superb workmanship with precisely executed details suggests the lamp was an imported item. As the lamp was fragmented, we attempted to reconstruct it based on similar specimens. We believe that it represents a miniaturized helmet of a *murmillo* gladiator. We also tried to determine the manufacturing process and purpose of the lamp on the basis of its attributes and the context of discovery.

Keywords: Roman period, Upper Moesia (Serbia), Viminacium near Kostolac, amphitheatre, terracotta lamp, gladiator's helmet

INTRODUCTION

Recent archaeological excavations of the Viminacium amphitheatre yielded a unique find, of a type as yet unknown in modern Serbia. It is a fragmented terracotta lamp in the shape of a gladiator helmet. Comparing it to similar specimens from throughout the Roman Empire, we tried to

determine its manufacturing process and origin, as well as the purpose of the lamp at this site.¹

¹The article is an amended version of the paper *A terracotta lamp in the shape of a gladiator's helmet from the Viminacium amphitheatre*, which was given at the 4th International Congress of the International Lychnological Association (ILA) in May 2012 in Ptuj (Slovenia).

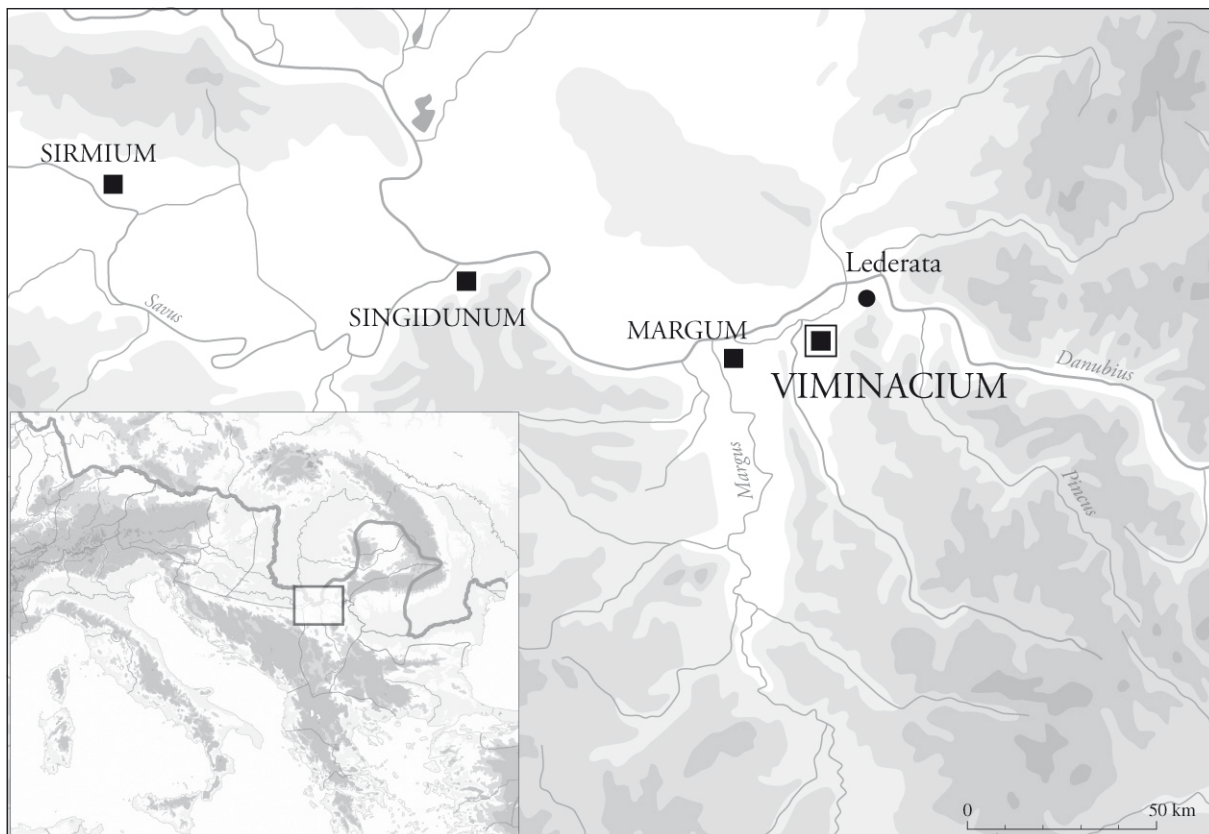

Fig. 1: Location of Viminacium.
Sl. 1: Lega Viminacija.

VIMINACIUM, ITS AMPHITHEATRE, AND THE CONTEXT OF THE FIND

Viminacium is located near Kostolac in eastern Serbia, on the right bank of the Mlava River, close to its confluence with the Danube River (Fig. 1). In the Roman period it belonged to the provinces of *Moesia*, *Moesia Superior*, and later *Moesia Prima*. Initially it was a fortress, where the legion *VII Claudia* was stationed from the second half of the 1st century AD. Next to the fortress, a town arose and became the capital of the province (Mirković 1968; Popović 1968).

An amphitheatre was located in the northeastern corner of the ancient town and approximately 50 m from the northwestern corner of the legionary fortress (Fig. 2a). The first small-scale excavations of the amphitheatre were conducted at the end of the 19th century (Valtrović 1884, 11–12, 100–103). Systematic archaeological investigation started at the end of 2007 and is still in progress. In addition to the discovery of the main parts of the amphitheatre, town walls were also identified

(Nikolić, Bogdanović 2012). The archaeological excavations revealed an earlier wooden structure, which was later replaced by the stone and wooden construction of the amphitheatre. Based on the archaeological stratigraphy and the finds, including pottery and glass vessels, terracotta lamps, coins and other bronze finds, it is suggested that the wooden amphitheatre of Viminacium was built next to the legionary fortress during the reign of Emperor Trajan. It is assumed that this building was used for a very short period and that it was replaced by a stone and wooden structure, probably during Hadrian's reign. The stone and timber amphitheatre went through at least two building phases, followed by the construction of town walls along the amphitheatre exterior in the last quarter of the 2nd century AD. The amphitheatre functioned until the end of the 3rd or early 4th century AD. In the Late Roman period, it was abandoned and the area was used as cemetery (Nikolić, Bogdanović 2012; Nikolić, Bogdanović in print).

A fragmented lamp in the shape of a gladiator's helmet was discovered in 2010 in the area of the

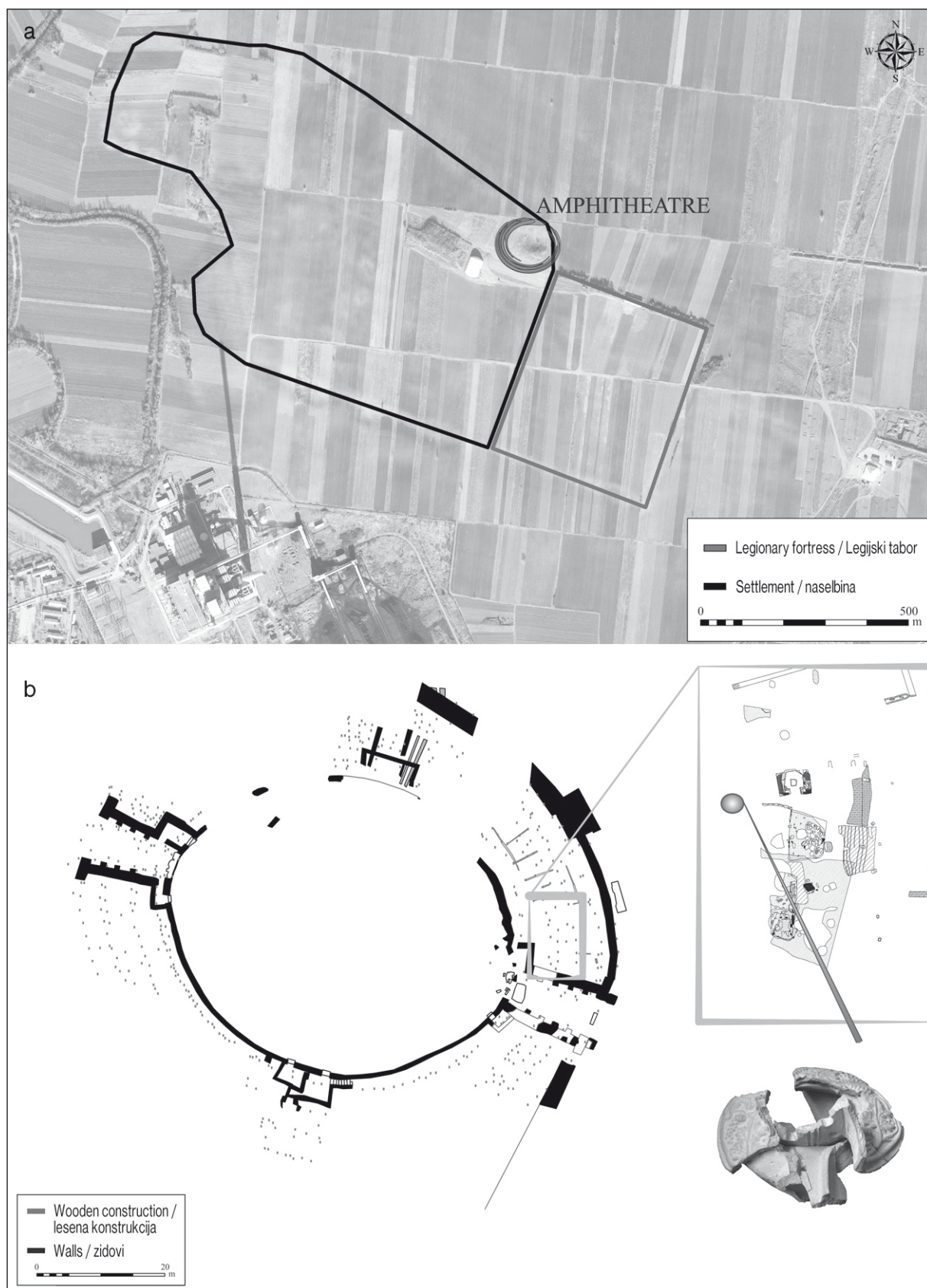

Fig. 2: Location of the Viminacium amphitheatre (a). The site of discovery of the lamp in the shape of a gladiator's helmet (b).
 Sl. 2: Amfiteater v Viminaciji (a). Najdišče oljenke v obliki gladiatorske čelade v amfiteatru (b).

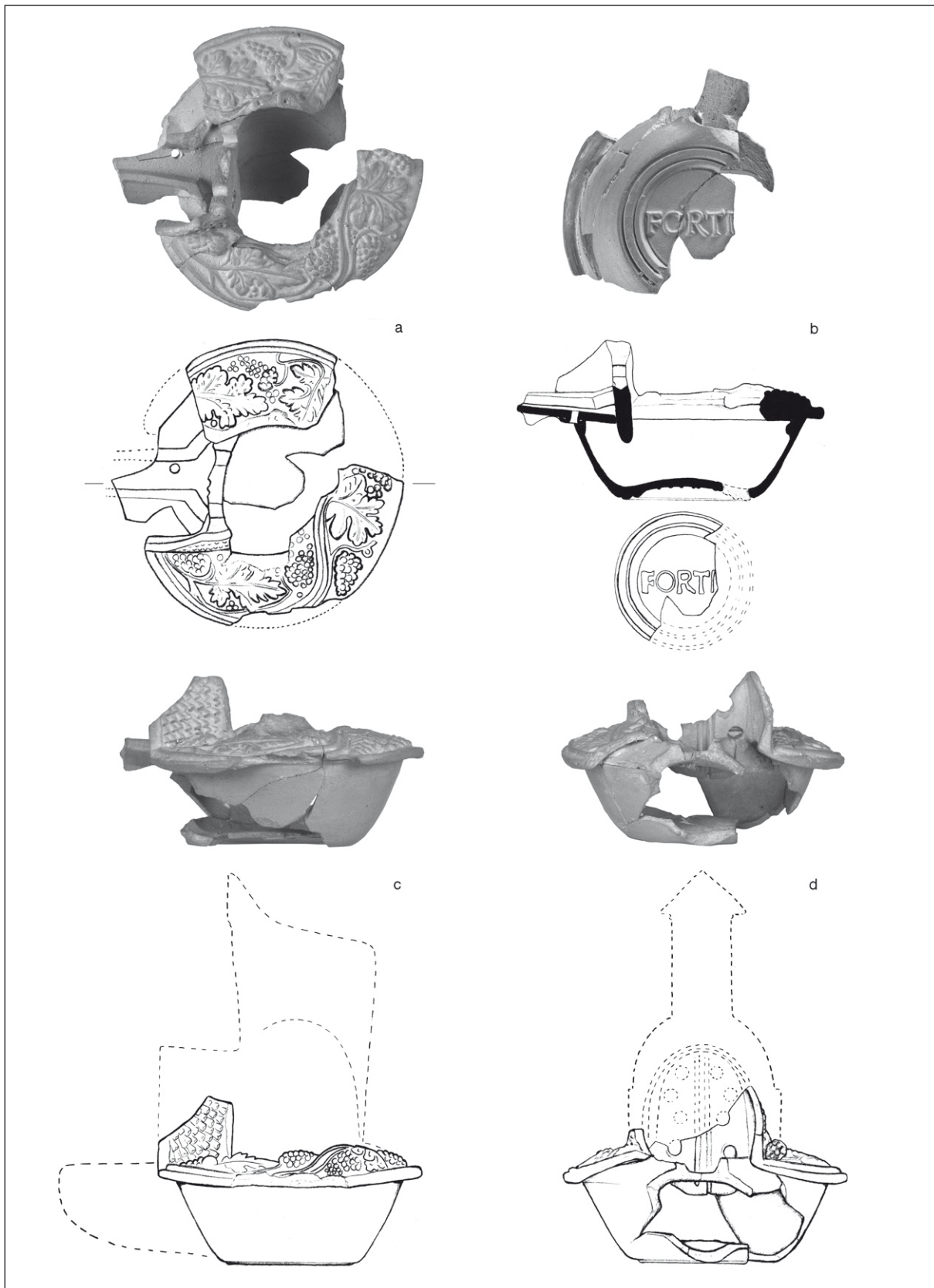

Fig. 3: The lamp from Viminacium. Scale 1:2.

Sl. 3: Oljenka iz Viminacija. M. = 1:2.

(photo / foto: V. Ilić, Narodni muzej Beograd; drawing / risba: D. Rogić, Arheološki institut, Beograd)

cavea to the north of the eastern amphitheatre entrance (Fig. 2b).² It was found close to three small fresco decorated structures surrounded by a wooden-earthen construction, and was probably related to them. All these features were disturbed during later construction. The surviving dimensions of the wooden-earthen structure are 6.50 × 4.00 m. One small rectangular structure has partly survived and it measures 1.30 × 0.90 m, while another two have been totally destroyed, so their shape, construction, and dimensions could only be suggested by the layout of building material and the surviving structure. The latter was made of limestone, green schist, and bricks in the lower part, up to 0.90 m in height, while in the upper, mainly damaged part, it was made of wattle and daub. The southern wall had a small door, 0.45 m wide. Wall paintings with floral decorations were detected in the mentioned structure, as well as within the ruins of the other two. According to the archaeological finds, among which lamps of different types predominated, these features and its detected stratum would belong to the first wooden amphitheatre, suggesting that the gladiator helmet lamp would correspond to the same construction phase. The shape and dimensions of these structures, both with surrounding construction, point to a cult place for gladiators, which could be expected in an amphitheatre (Golvin 1988, 337–340; Hornum 1993, 56–62; Pastor 2011).

DESCRIPTION OF THE LAMP

The surviving part of the lamp measures 99 mm in length, 90.5 mm in width, and 54 mm in height (Fig. 3). The diameter of the disc measures 92.5 mm. It was made of red baked purified clay,³ and its surface was smoothed without coating.

The lower part has a long open nozzle-channel with sharp edges. Part of the nozzle with the wick-hole has not survived. The air-hole was set next to the nozzle-channel edge. On the partly preserved base, measuring 51.5 mm in diameter, the workshop stamp FORTI(S) was set within three high-relief concentric circles. The stamp was well imprinted with raised letters 7.2 mm high.

The surviving upper part of the lamp includes fragments of the reservoir, disc, and rim in the shape of a gladiator's helmet. The preserved parts of the helmet's dome and the vertical brim at the front are covered with impressions that resemble scales. The 26 mm wide lamp shoulder, moulded as the helmet's neck-guard, bears a rich relief decoration depicting grapevines. A part of the visor can be distinguished behind the nozzle (Fig. 3). It has two incised vertical lines in the middle and three holes (with diameters varying from 5 to 6 mm) drilled along the lines representing eyeholes. On the right side of the lamp, at the inner side of the rim, one small hollow was identified as the remnant of one of the feather holders commonly present on gladiator helmets.

ANALOGIES FOR THE VIMINACIUM LAMP AND ITS RECONSTRUCTION

Considering the main features of the lamp from Viminacium (Fig. 3) it can be ranked among the figural lamps representing gladiator helmets. Its lower part was shaped in a mould bearing characteristics of *Firmalampen* (Istenič 1999, 149) and its nozzle resembles Type X A according to Loeschcke's typology (1919) and Type XVII according to Iványi (1935).

Lamps in the shape of gladiator helmets in general are very rare finds. Only 28 specimens are known,⁴ and one mould from the territory of the Roman Empire (Fig. 4). According to their form, size, and decoration K. Goethert (1991, 159–164) distinguished two types, Type A (Fig. 5: 1–3) and Type B (Fig. 5: 4). The first type (Type A) represents helmets of *thraex*, *murmillo*, or *hoplomachus* and was further divided into three subtypes. The first Subtype Aa (Fig. 5: 1) includes large richly decorated lamps with floral decoration on the rim or neck-guard and figural decoration on the crest. The bowl of the helmet and its wide front vertical brim surrounding the visor were both covered with impressions. The front of the visor has numerous holes. On the bottom of these lamps the stamp FORTIS appears. The second Subtype Ab (Fig. 5: 2) is similar to the first, but Subtype Ab is

² The lamp is kept at the Viminacium Archaeological Park (Inv. No. C- 2865).

³ The colour corresponds to 2.5YR 5/8 of the Munsell Soil Colour Charts (Munsell 1975).

⁴ This number excludes fake lamps from London and Berlin (Greifenhagen 1975, 112–114; Goethert 1991, 161), a lamp in the Schloessinger collection (Rosenthal, Sivan 1978, 49, Nr. 197; Goethert 1991, 161), and a lamp from New York (Richter 1924, 295) that also seems to be a copy.

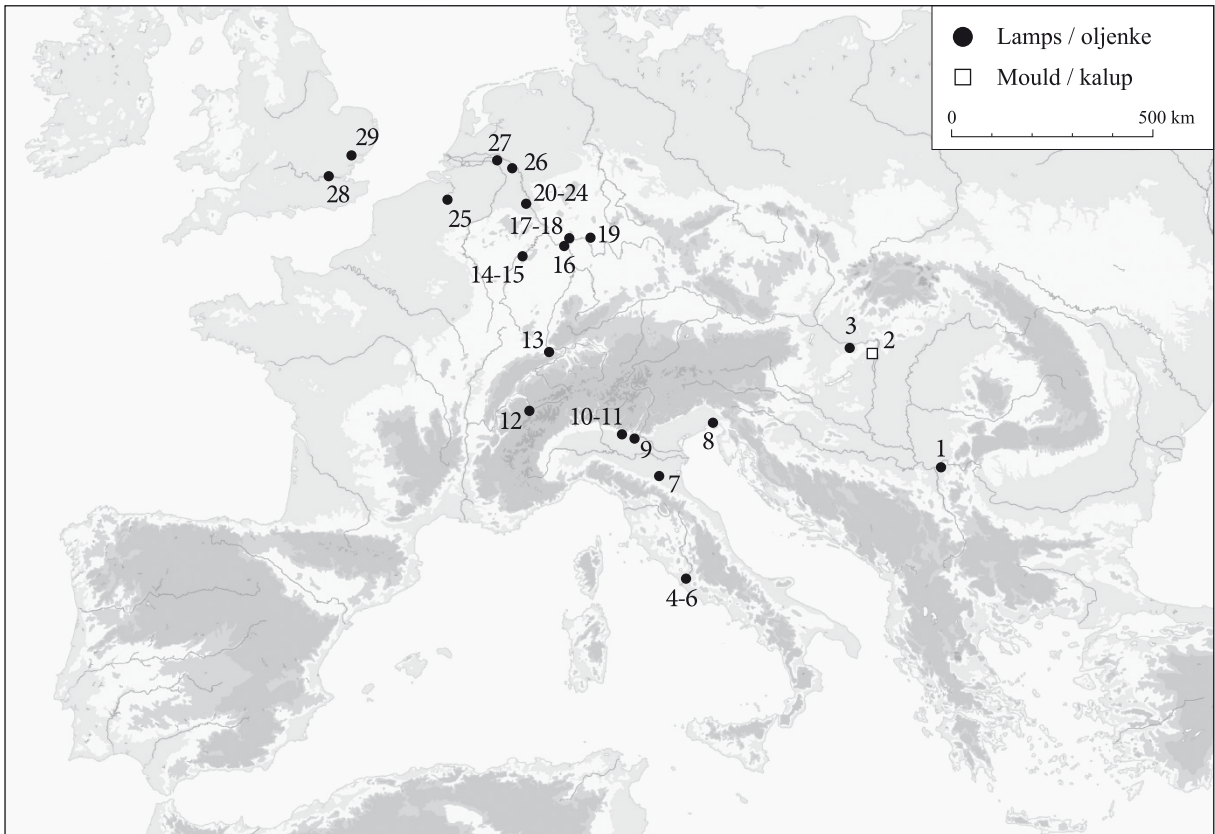

Fig. 4: Distribution of lamps and moulds in the shape of gladiator helmets (**Type/Subtype** of the lamp).

Sl. 4: Najdišča oljenk in kalupov oljenk v obliki gladiatorske čelade (**tip/podtip** oljenke).

1. Viminacium, **Aa** (unpublished / neobjavljeno)
2. Budapest (Aquincum), **Aa** – mould / kalup (Nagy 1937, 187–189; kep 4, 5)
3. Komárom/Szőny (Brigetio), **Ab** (Bónis 1980, 367; Pl. 57)
4. Rome (Roma), **Aa** (Mercando 1962, 35, n. 9; Tav. 12: 1,2)
5. Rome (Roma), **Aa** (De Lucia Brolli 2000, 163; n. 114)
6. Rome (Roma), **B** (Grant 1971, Fig. 8)
7. Bologna (Bononia), **Ab** (Gualandi Genito 1977, 180 N. 503; Tav. 66)
8. Aquileia (Aquileia), **Ab** (Buchi 1975, 86, N. 601; Tav. 29)
9. Sirmione, **Aa** (unpublished / neobjavljeno)
10. Brescia (Brixia), **Ac** (Bezzi Martini 1987, 90, N. 18; Tav. 33)
11. Brescia (Brixia), **B** (Bezzi Martini 1987, 90, N. 19; Tav. 34)
12. Martigny (Octodurum), **B** (Chrzanovski 2006, 73, Cat. 98)
13. Augst (Augusta Raurica), **Ac** (Chrzanovski 2006, 73, Cat. 97)
14. Trier (Augusta Treverorum), **Aa** (Goethert 1991, 159, Nr. 29; Abb. 24)
15. Trier (Augusta Treverorum), **Ac** (Menzel 1954, 77, Nr. 514; Abb. 65)
16. Mainz (Mogontiacum), **Ab** (Ronke 2012, 305; Abb. 4)
17. Wiesbaden (Castellum Mattiacorum), **Aa** (Pinsker 2000, Abb. 1–8)
18. Wiesbaden (Castellum Mattiacorum), **B** (Pinsker 2000, Abb. 1; 9–11)
19. Rückingen, **Ab** (Birkner 1952, 361, Abb. 2)
20. Cologne (Colonia Agrippinensis), **Aa** (Niessen 1911, Nr. 2147; Taf. 84)
21. Cologne (Colonia Agrippinensis), **Ac** (Niessen 1911, Nr. 2147a; Taf. 84)
22. Cologne (Colonia Agrippinensis), **Ac** (Walters 1914, 64, No. 442; Pl. 13)
23. Cologne (Colonia Agrippinensis), **B** (Niessen 1911, Nr. 2142; Taf. 84)
24. Cologne (Colonia Agrippinensis), **B** (La Baume 1964, 271; Abb. 256)
25. Brussels, **B** (Skinkel-Taupin 1980, 7b)
26. Xanten (Colonia Ulpia Traiana), **B** (Houben, Fiedler 1839, 52, Taf. 29: 1)
27. Nijmegen (Noviomagus Batavorum), **Ab** (Evelein 1928, 59, Pl. 15: 7)
28. London (Londinium), **Ab** (Walters 1914, 64, No. 441, Pl. 13)
29. Colchester (Camulodunum), **Ac** (May 1930, 183, No. 38; Pl. 73)

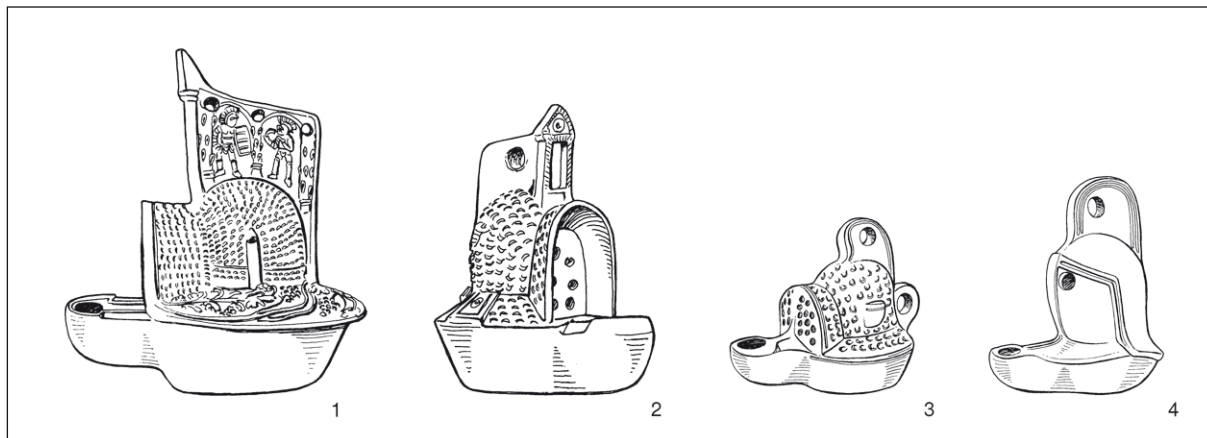

Fig. 5: Types of lamps in the shape of gladiator helmets: 1 – Subtype Aa (richly decorated lamps); 2 – Subtype Ab (undecorated lamps shaped like Subtype Aa); 3 – Subtype Ac (simplified lamps of Subtypes Aa and Ab); 4 – Type B (rounded helmet lamps). Scale 1:3.

Sl. 5: Tipološka razvrstitev oljenk v obliki gladiatorske čelade: 1 – podtip Aa (bogato okrašena oljenka); 2 – podtip Ab (neokrašena oljenka, oblikovana kot podtip Aa); 3 – podtip Ac (poenostavljena oljenka podtipov Aa in Ab); 4 – tip B (oljenka v obliki zaobljene čelade). M. = 1:3.

(after / po Goethert 1997, Abb. 80)

slightly smaller and it is not decorated with floral or figural motifs, only with impressions. On the bottom the stamps FORTIS, C. DESSI, and NERI appear, sometime with additional inscriptions. In comparison with Subtypes Aa and Ab, the third Subtype Ac (Fig. 5: 3) comprises smaller and more simplified lamps with a wide neck-guard and broad visor edge and also a closed visor frontal area. Their surface is perfectly smooth or covered with impressions. The second type (Type B) represents a *secutor* helmet (Fig. 5: 4) with a rounded bowl and closed spherical visor bearing two small eye holes. These rounded helmet lamps are smaller and their surface was usually left plain.

According to Goethert's typology, the Viminacium lamp corresponds to Subtype Aa together with specimens from Rome – *Horti Lamiani* (Mercando 1962, 35, n. 9; Tav. 12: 1,2) (Fig. 6), Rome – unknown site (De Lucia Brolli 2000, 163, n. 114) (Fig. 7), Wiesbaden – Mainz-Kastel, grave (Pinsker 2000, Abb. 1–8; Ronke 2012, 304–307, Abb. 1–2) (Fig. 8), Cologne – St. Severin, cemetery area (Niessen 1911, Nr. 2147, Taf. 84) (Fig. 9), and also fragments of the upper parts of lamps from Sirmione – villa of *Catullus*⁵ and Trier – Altbachtal sanctuary, theatre (Goethert 1991, 159, Nr. 29, Abb. 24). A mould for this lamp subtype was discovered in the Aquincum pottery workshop situated within

the military town (Nagy 1937, 187–189, kep 4–5; Szentlélek 1959, 167–170, I. kep 6) (Fig. 10).

Detailed examinations of the fragmented lamp from Viminacium, and comparison with similar specimens allow the reconstruction of its primary

Fig. 6: The lamp from Rome – *Horti Lamiani*.

Sl. 6: Oljenka iz Rima – *Horti Lamiani*.

(after / po Greifenhagen 1975, Abb. 2)

⁵ A fragment of the lamp is shown on a poster in the museum in the Catullus villa (unpublished).

*Fig. 7: The lamp from Rome – unknown site.
Sl. 7: Oljenka z neznanega najdišča v Rimu.
(National Etruscan Museum in Rome)*

*Fig. 8: The lamp from Wiesbaden – Mainz-Kastel.
Sl. 8: Oljenka z najdišča Wiesbaden – Mainz-Kastel.
(after / po Pinsker 2000, Abb. 8: left / levo)*

*Fig. 9: The lamp from Cologne – St. Severin.
Sl. 9: Oljenka z najdišča Köln – St. Severin.
(after / po Junkelmann 2005, 45)*

*Fig. 10: The mould from Aquincum.
Sl. 10: Kalup iz Akvinka.
(Aquincum Museum, Collection of Photos)*

dimensions and shape and also the manner in which it was made. It is estimated to have originally measured 127 mm in length, 92.5 mm in width and 135 mm in height (*Fig. 11*).⁶ According to the

⁶ The lengths of the similar specimens from Rome (Mercando 1962, 35; De Lucia Brolli 2000, 163, n. 114) and Wiesbaden (Pinsker 2000, 2) vary from 118 to 127 mm.

Aquincum mould (*Fig. 10*) and the observations of A. Greifenhagen (1975, 111) about similar specimens, the upper part of the lamp was made from a two-part mould, and the crest was moulded together with the bowl. The helmet visor with pierced

They were approximately 90 mm wide, while their heights vary from 129 to 135 mm.

Fig. 11: 3D model of the Viminacium lamp. Not in scale.

Sl. 11: Trirazsežnostni model oljenke iz Viminacija. Ni v merilu.

(made by / izdelava: Ž. Jovanović, Center for New Technologies Viminacium, and I. Bogdanović)

cylinders was made separately and added to the bowl. The upper part was subsequently worked by hand during the final stage of production, while the clay was still soft.

The upper part of the lamp was probably shaped into a *murmillio* helmet with the bowl and wide front

vertical brim that protected the visor, covered by impressions imitating fish scales. This kind of gladiator was often related to the sea fish of the same name, and just like the fish caught by fishermen, it was usually opposed to *retiarius* in the arena (Junkelmann 2008, 110–111; Nossov 2009, 58–60).

The wide shoulder of the Viminacium lamp, similar to other specimens of Subtype Aa (Figs. 6–9), is modeled like a neck-guard and richly decorated with grapevines. The iconography is commonly related to the cult of Dionysus/Bacchus (Crnobrnja 2006, 56), often considered as a god of vegetation, while Dionysus is also interpreted as a god of the underworld (Cermanović, Srejić 1996, 109–110). As the lord of the dead, he might also be considered related to gladiators and their hope to survive or reach immortality.

The visor of the Viminacium lamp – closed and divided into two halves, imitating the two halves of a real helmet visor, with the numerous holes that represent eye- and breathing-holes – has the same layout of perforations as the specimen discovered at *Horti Lamiani* in Rome (Mercando 1962, Tav. 12: 1), as well as an identical decoration, size, and workshop stamp, and probably also the crest (Fig. 6).

There are known two variants of the crest, indicating *murmillio* or *thraex* helmets.⁷ The *murmillio* helmet has a more decorative and architecturally designed crest, such as appears on lamps from *Horti Lamiani* (Fig. 6) and an unknown site in Rome (Fig. 7), Wiesbaden (Fig. 8), Sirmione, and Trier (Goethert 1991, Abb. 24), which vary only in details. The second variant of the *thraex* helmet is displayed on the mould from Aquincum (Fig. 10). It depicts a tall curved crest decorated with a stylized griffin's head. A similar crest was probably set on top of the lamp from Cologne (Fig. 9).

Even if the top of the helmet of the Viminacium lamp is missing, it can be assumed that originally the bowl had a crest similar to those from Rome, which represents the facade of a temple on its narrow front side. Beside the frontal decoration, on each lateral side two gladiators, *murmillio* and *traex*, are depicted. Above the gladiators at the top of the crest, three suspension holes were pierced. The facade of the temple is depicted together with pairs of gladiators, which may be related to the cult of the goddess Nemesis. The griffin depicted on the second variant of the crest of *thraex* helmets is also considered to be an incarnation of Nemesis as the goddess of retribution (Hornum 1993, 24–32; Nossov 2009, 68). Small temples consecrated to this goddess, the patroness of gladiators, have been noted in many amphitheatres (Golvin 1988, 337–340; Hornum 1993, 56–62; Futrell 2001, 110–119; Pastor 2011).

⁷ About the types of gladiators and their equipment see: Junkelmann 2008; Mattesini 2009; Nossov 2009.

Fig. 12: Gladiator's helmet from Berlin.
Sl. 12: Gladiatorska čelada iz Berlina.
(after / po Junkelmann 2008, Abb. 90)

Based on lamps of the same subtype (Aa), it can also be assumed for Viminacium lamp that a large filling hole was set next to the crest on the top of the bowl. Furthermore, on both sides of the bowl thin hollow cylinders were probably added (Figs. 6–9). They represent holders for colourful feathers that sometimes adorned the gladiator helmets (Junkelmann 2008, 53–73, 229–248; Nossov 2009, 84–90). They also could have had some functional purpose on lamps, such as for the placement of incense (Pinsker 2000, 3).

The shape of the upper part of the Viminacium and other lamps of Goethert's Subtype Aa is related to the gladiator helmets Subtypes of Pompeii and Berlin (Greifenhagen 1975, 110; Junkelmann 2008, 63–65, 234–243, with relevant literature).⁸ The richly decorated helmets discovered in the gladiator's barracks in Pompeii, and the specimen from an unknown site kept in Berlin (Junkelmann 2008, 64–65, Abb. 90) (Fig. 12), are classified as ceremonial gladiator helmets. The decoration on the lamp from Viminacium is reminiscent of helmets from Pompeii, while the shape of the helmet and the impressions on the bowl of the Viminacium lamp show similarities with the *murmillio* helmet from Berlin. Grid visors from museums in London, Budapest, and Carnuntum (Junkelmann 2008, 64, 243, Abb. 403–405) also belong to the same Berlin subtype of gladiator helmets.

⁸ About gladiator helmets, also see: Negin 2006; Mattesini 2009; Nossov 2009, 84–90.

THE PROVENANCE AND DATING OF THE VIMINACIUM LAMP

Although it is still not certain where the workshops of helmet lamps were located, it is assumed that high quality gladiator helmet lamps (Goethert's Subtype Aa) were manufactured in northern Italy (Nagy 1937, 188; Szentléleky 1959, 168; Goethert 1991, 159, 162; Goethert 1997, 136). Large scale northern Italian production of lamps with the FORTIS stamp on their base is testified near Modena (Loeschcke 1919, 280–282; Szentléleky 1969, 92–93; Harris 1980, 131; Schneider, Daszkiewicz 2011), and the suggestion that the Aquincum mould originated in northern Italy (Nagy 1937, 188; Szentléleky 1959, 168; Zsidi 2003, 203), might indicate that this type of lamp was imported from that region. However, the existence of the Aquincum mould points to local production as well. In addition, it is assumed that helmet lamps were imitated and produced in a simplified form (Types Ac and B) in local workshops within the Rhine region (Goethert 1991, 162; Goethert 1997, 136; Ronke 2012, 305). W. V. Harris (1980) also questioned the lamp distribution from a single centre and suggests that lamps were locally produced.

The Viminacium lamp differs from locally made pottery objects in the precisely executed details, the fine imprint of ornamental detail, the workshop stamp, and the fact that the lamp was not coated. Although it lacks the chemical and mineralogical analyses that are commonly used for determination of *Firmalampen* origin (Istenič 1999, 89, 149; Schneider, Daszkiewicz 2011), its attributes and the proposed provenance of analogous specimens (Nagy 1937, 188; Szentléleky 1959, 168; Goethert 1991, 159, 162; Goethert 1997, 136) indicate that the lamp from Viminacium could be imported from northern Italy.

The Viminacium lamp was discovered within a layer related to the first wooden amphitheatre that dates back to the beginning of the 2nd century AD (Nikolić, Bogdanović in print). Similar lamps of Subtype Aa in Italy are dated to the late 1st and first half of the 2nd century AD (Nagy 1937, 188, with relevant literature), and the lamps of this subtype imported in the Rhein area are dated to the first half of the 2nd century AD (Goethert 1991, 164; Goethert 1997, 136; Ronke 2012, 307). The mould for this type of lamp discovered in Aquincum belongs to the one of the earliest workshops in the military town and it is dated to 90–120 AD (Nagy 1937, 188; Zsidi 2003, 201, 203).

Firmalampen of Loeschcke's type X A with the FORTIS stamp appeared in Viminacium during the 1st century AD and existed until the second half of the 4th century AD, and they were most common during the 2nd century (Korać 1995, 220–222, 240–242, 263–266), while figural lamps at Viminacium are dated to the period between the Emperors Nerva and Gordian III (Korać 1995, 212).

According to the context of the find and the dating of similar specimens, the lamp from the Viminacium amphitheatre can be dated to the first quarter of the 2nd century AD. The dating of the Viminacium lamp corresponds to the suggestion of G. Ville (1965, 150–152) that the gladiator helmets of the Berlin subtype, which were commonly seen as models for lamp manufacturing, appeared during the early 2nd century AD, and remained in vogue up to the last days of gladiators. M. Junkelmann (2008, 64–65) questioned earlier dating of the these helmets and considered that the Berlin subtype certainly existed in the second quarter of the 2nd century AD, while K. Nossov (2009, 84) suggested that it appeared in the middle of the same century. Bearing this in mind, as well as the dating of similar helmet lamps of Subtype Aa, the previous dating of Berlin subtype should be examined.

CONCLUSION

The gladiatorial games (*munera gladiatoria*) had an important role in the life of the Romans. The importance of these spectacles is reflected in numerous depictions of gladiators and their equipment on various objects made of different materials (Augenti 2001; Junkelmann 2008; Nossov 2009). The finds of terracotta lamps with representations of gladiators are known from many sites throughout the Roman Empire (Barbera 2003; Bémont 2005; Rnjak 1979; Junkelmann 2008; Vujović 2011), but specimens in the form of gladiatorial helmets are rare, as are examples with the full figure of a gladiator, as is known from the Archaeological Museum in Split (Dyggve 1933: 96–97, Figs. 50 et 51; Rnjak 1979, 252, kat. br. 511).

From the distribution of gladiator helmet lamps (Fig. 4), is evident that the Viminacium lamp represents the easternmost find. It belongs to the richly decorated Goethert's Subtype Aa and represents a miniaturized *murmillo* helmet similar to the Berlin subtype of gladiatorial helmets.

Gladiator helmet lamps have been found in different contexts, mostly at cemeteries (Goethert

1991; Pinsker 2000; Ronke 2012). The terracotta lamp from Viminacium is particularly interesting because it is the first one ever discovered within an amphitheatre.

The function of lamps in the shape of gladiator helmets is still not clear (Pinsker 2000, 9–12). The context of the Viminacium lamp suggests that it might be a votive offering dedicated in shrines. The significance of light and lamps is very important in rituals, especially in rituals related to the glory of the dead or in this case to the gladiators. Nemesis was the patroness of gladiators and chapels that have been identified as *nemesea* appear in various locations in amphitheatres. Epigraphic and iconographic evidence for the cult of Nemesis in Viminacium (Mirković 1986, 77–78, no. 35–37; Gavrilović 2011; Vujović 2011) points to special worship in this city.

Although it has been suggested that this kind of lamp could be comparable to today's fan articles and souvenirs (Ronke 2012, 307), in the case of the Viminacium lamp its site of discovery indicates that it was a cult object. This is well in accordance with the symbolic decorations on the lamp, which are related to Nemesis and Dionysus, and by the fact that lamps were dedicated in temples and sacred contexts, as a lamp of the same subtype (Aa) was found in a mystery theatre in the Altbachtal sanctuary in Trier where initiates participated in scenic and cult games (Goethert 1991, 159, Nr. 29, Abb. 24; Sear 2006, 207–208), and also the lamp from Rückingen (Subtype Ab), discovered along with other finds within a feature related to a *mithraeum* (Birkner 1952, 361, Abb. 2). As B. Pinsker (2000, 9) noted, a great number of the

known gladiator helmet lamps had never been used, and there is no evidence that Viminacium lamp had ever been lit, so it can be suggested that it may have been intended as a votive offering to be dedicated and ignited in shrines.

Acknowledgments

We would like to thank to Jutta Ronke (Regierungspräsidium Stuttgart, Landesamt für Denkmalpflege) for sharing her knowledge and for giving us important advice about lamps in the shape of gladiator helmets. We are also grateful to Orsolya Láng (BHM Aquincum Museum), who kindly welcomed us to her museum and showed us the mould for lamps in the shape of a gladiator's helmet and its imprint, which was of great help in better understanding the manufacture of the lamp. We owe a particular debt of gratitude to the graphic designer Željko Jovanović (Center for New Technologies Viminacium, Beograd) for his contribution of a 3D reconstruction of the Viminacium lamp.

The article has resulted from projects funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia: *Viminacium, Roman city and military camp – research of the material and non material culture of inhabitants by using the modern technologies of remote detection, geophysics, GIS, digitalization and 3D visualization* (No. III 47018) and *Romanization, urbanization and transformation of civil, military and residential urban centres in Roman provinces in the territory of Serbia* (No. III 177007).

AUGENTI, D. 2001, *Spettacoli del Colosseo: nelle cronache degli antichi*. – Roma.
 BARBERA, M. 2003, *Modelli culturali egemoni sulle lucerne romano-imperiali: teatro, anfiteatro e circo*. – In: L. Chrzanowski (ed.), *Nouveautés Lychnologiques*, 21–48, Hauterive.
 BÉMONT, C. 2005, *Des gladiateurs et des lampes*. – *Antiquités nationales* 37, 149–172.
 BEZZI MARTINI, L. 1987, *Necropoli e tombe romane di Brescia e dintorni*. – Brescia.
 BIRKNER, H. 1952, *Denkmäler des Mithraskultes vom Kastell Rückingen*. – *Germania* 30, 349–362.
 BÓNIS, E. B. 1980, *Pottery*. – In: A. Lengyel, G. T. B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, 357–379, Lexington, Budapest.

BUCHI, E. 1975, *Lucerne del Museo di Aquileia 1. Lucerne romane con marchio di fabbrica*. – Aquileia.
 CERMANOVIĆ, A., D. SREJOVIĆ 1996, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*. – Beograd.
 CHRZANOVSKI, L. 2006, *Lumière! L'éclairage dans l'Antiquité. Catalogue d'exposition*. – Milano.
 CRNOBRNJA, A. 2006, *Kulna namena rimskih žižaka u Gornjoj Meziji (Cult Purpose of Roman Lamps in Moesia Superior)*. – Beograd.
 DE LUCIA BROLLI, M. A. 2000, *Oggetti vari*. – In: A. M. Moretti Sgubini (ed.), *La collezione Augusto Castellani*, 159–164, Roma.
 DYGGVE, E. 1933, *L'amphithéâtre*. – In: F. Weilbach, E. Dyggve (eds.), *Recherches à Salone 2*, 33–150, Copenhagen.

- EVELEIN, M. A. 1928, *Beschrijving van de Verzameling van het Museum G. M. Kam. De Romeinsche Lampen.* – 'S-Gravenhage.
- FUTRELL, A. 2001, *Blood in the Arena: The Spectacle of the Roman Power.* – Austin.
- GAVRILOVIĆ, N. 2011, Ceramic *Crustulum* with the Representation of Nemesis-Diana from Viminacium: A Contribution to the Cult of Goddess Nemesis in Roman Provinces of Central Balkans (Keramički *Crustulum* sa predstavom Nemeze-Dijane iz Viminacijuma: prilog poznavanju kulta Nemeze u rimskim provincijama centralnog Balkana). – *Starinar* 61, 191–203.
- GOETHERT, K. 1991, Die figürlichen Lampen, Statuettenlampen und Lampen-füller aus Ton nebst Kerzenhaltern im Rheinischen Landesmuseum Trier. – *Trier Zeitschrift* 54, 117–215.
- GOETHERT, K. 1997, *Römische Lampen und Leuchter. Auswahlkatalog des Rheinischen Landesmuseums Trier.* – Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier 14.
- GOLVIN, J.-C. 1988, *Lamphithéâtre de Romain: Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions.* – Publications du Centre Pierre Paris 18.
- GRANT, M. 1971, *Gladiators.* – Harmondsworth.
- GREIFENHAGEN, A. 1975, Zu den Lampen mit Gladiatorenhelm. – *Zbronik Narodnog muzeja* 8, 109–114.
- GUALANDI GENITO, M. C. 1977, *Lucerne fittili delle collezioni del Museo civico archeologico di Bologna.* – Fonti per la storia di Bologna, Cataloghi 3.
- HARRIS, W. V. 1980, Roman Terracotta Lamps: The Organization of an Industry. – *The Journal of Roman Studies* 70, 126–145.
- HORNUM, M. B. 1993, *Nemesis, the Roman State and the Games.* – Leiden.
- HOUBEN, P., F. FIEDLER 1839, *Denkmäler von Castra Vetera und Colonia Traiana in Ph. Houben's Antiquarium zu Xanten.* – Xanten.
- ISTENIČ, J. 1999, *Poetovio, Zahodna grobišča 1. Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu / Poetovio, the Western Cemeteries 1. Grave-groups in the Landesmuseum, Graz.* – Katalogi in monografije 32.
- IVÁNYI, D. 1935, *Die pannonischen Lampen: Eine Typologisch-chronologische Übersicht.* – Dissertationes Pannonicae 2/2.
- JUNKELMANN, M. 2005, *Gladiatoren: Kämpfer der Arena.* – Was ist was 82.
- JUNKELMANN, M. 2008, *Gladiatoren: Das Spiel mit dem Tod.* – Mainz am Rhein.
- KORAČ, M. 1995, *Žišci sa teritorije Viminacijuma.* – Unpublished PhD thesis / Neobjavljeno doktorsko delo, Odeljenje za arheologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- LA BAUME, P. 1964, *Römisches Kunstgewerbe zwischen Christi Geburt und 400.* – Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde 18.
- LOESCHCKE, S. 1919, *Lampen aus Vindonissa: Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens.* – Zürich.
- MATTESINI, S. 2009, *Gladiators.* – Rome.
- MAY, T. 1930, *Catalogue of the Roman pottery in the Colchester and Essex Museum.* – Cambridge.
- MENZEL, H. 1954, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz.* – Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz, Katalog 15.
- MERCANDO, L. 1962, *Lucerne greche e romane dell'Antiquarium Comunale.* – Roma.
- MIRKOVIĆ, M. 1968, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji (Römische Städte an der Donau in Obermösien).* – Dissertationes 6.
- MIRKOVIĆ, M. 1986, *Inscriptions de la Mésie Supérieure 2. Viminacium et Margum.* – Beograd.
- MUNSELL 1975, *Munsell Soil Color Charts.* – Baltimore.
- NAGY, L. 1937, *Gladiator-ábrázolások az Aquincumi Múzeumban (Gladiatoren-Darstellungen im Museum von Aquincum).* – *Budapest Régiségei* 12, 179–195.
- NEGIN, A. E. 2006, *Gladiatorskije šlemi (Gladiatorial helmets).* – *Para bellum* 26, 21–40.
- NIESSEN, C. A. 1911, *Beschreibung römischer Altertümer.* – Köln.
- NIKOLIĆ, S., I. BOGDANOVIĆ 2012, Istraživanja viminacijumskog amfiteatra u toku 2011. godine. – In: V. Bikić, S. Golubović, D. Antonović (eds.), *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, 42–45, Beograd.
- NIKOLIĆ, S., I. BOGDANOVIĆ in print, Recent excavations on the amphitheatre of Viminacium. – *Proceedings of the XXIst International Congress of Roman Frontier Studies held in Ruse, Bulgaria (September 2012).*
- NOSSOV, K. 2009, *Gladiator: Rome's bloody spectacle.* – Oxford.
- PASTOR, S. 2011, The divinities of the world of the amphitheater in the Balkan-Danubian provinces: Archaeological, epigraphic and iconographic evidences of the cult of Nemesis. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62/1, 75–89.
- PINSKER, B. 2000, Die Gladiatorenhelmlampen im Museum Wiesbaden. – *Nassauische Annalen* 111, 1–12.
- POPOVIĆ, V. 1968, *Uvod u topografiju Viminacijuma (Introduction à la topographie de Viminacium).* – *Starinar* 18, 29–53.
- RICHTER, G. M. A. 1924, Small Greek Antiquities: Recent Accessions. – *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* 19(12), 292–296.
- RNJAK, D. 1979, *Antički teatar na tlu Jugoslavije / Antique Theater in the Territory of Yugoslavia.* – Novi Sad.
- RONKE, J. 2012, Das Fallbeispiel Helmlampe zu einer Sonderform römischer Lampen. – In: L. Chrzanovski (ed.), *Le Luminaire antique Lychnological Acts 3, Actes du 3e Congrès International d'études de l'ILA, Université d'Heidelberg, 21-26.IX.2009*, 303–309, Montagnac.
- ROSENTHAL, R., R. SIVAN 1978, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection.* – Qedem 8.
- SCHNEIDER, G., M. DASZKIEWICZ 2011, Imported and local *Firmalampen* in Aquileia: Chemical analyses by WD-XRF. – *Aquileia Nostra* 82, 261–282.
- SEAR, F. 2006, *Roman Theatres: An Architectural Study.* – Oxford.
- SKINKEL-TAUPIN, C. 1980, *Lampes en terre cuite de la Méditerranée grecque et romaine.* – Bruxelles.
- SZENTLÉLEKY, T. 1959, *Aquincumi mécskészítő mőhelyek (Lamp-making Workshops in Aquincum).* – *Budapest Régiségei* 19, 167–203.

- SZENTLÉLEKY, T. 1969, *Ancient lamps*. – Monumenta Antiquitatis extra fines Hungariae reperta 1.
- VALTROVIĆ, M. 1884, Otkopavanja u Kostolcu. – *Starinar* 1/1–4, 2–16, 49–63, 89–104, 121–142.
- VILLE, G. 1965, Essai de datation de la mosaïque des gladiateurs de Zliten. – In: G. Charles-Picard, H. Stern (eds.), *La mosaïque gréco-romaine: Actes du colloque international sur la mosaïque antique organisé à Paris, du 29 août au 3 septembre 1963. Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique. Sciences humaines*, 147–155, Paris.
- VUJOVIĆ, M. 2011, Predstave gladijatora sa rimskih nalazišta u Srbiji (Representations of Gladiators from the Roman Sites in Serbia). – *Zbornik Narodnog muzeja* 20/1, 243–276.
- WALTERS, H. B. 1914, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*. – London.
- ZSIDI, P. 2003, North Italian influences in the oil-lamp products of early Aquincum potters. – *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 38, 201–208.

Keramična oljenka v obliki gladiatorske čelade iz viminacijskega amfiteatra

Povzetek

Figuralno okrašene oljenke, ki posnemajo obliko gladiatorske čelade, so redke najdbe na najdiščih na območju rimskega imperija. Članek obravnava takšno keramično oljenko, odkrito med nedavnimi arheološkimi izkopavanji v Viminacijo v Gornji Meziji (sl. 1).

Ožje najdišče izjemne najdbe je v notranjosti amfiteatra, v bližini ostankov arhitekture, treh manjših konstrukcij, ki verjetno predstavljajo kulturno mesto za gladiatorje (sl. 2). Glede na najdiščni kontekst in datacije primerljivih najdb sodi svetilka iz Viminacija v prvo četrtino 2. stoletja našega štetja, kar sovпада z razvojnim obdobjem mesta in z začetkom delovanja tamkajšnjega amfiteatra.

Ohranjeni del oljenke je dolg 99 mm, širok 90,5 mm, višina je 54 mm (sl. 3). Izdelana je iz dobro prečiščene rdeče žgane glin. Notranjost je odlično izdelana, površina je glajena in brez premaza. Spodnji del oljenke je bil oblikovan v kalupu, tipičnem za izdelavo pečatnih oljenk (*Firmalampen*, tip Loeschke X A in tip Iványi XVII), s pečatom delavnice FORTI(S) na dnu. Zgornji del oljenke ni v celoti ohranjen, obsega le dele diska in oboda. Ti fragmenti dokazujejo, da je zgornji del posnemal gladiatorsko čelado, ki pa ji manjka vrh z grebenom.

Oljenke v obliki gladiatorske čelade so bile odkrite v raznih kontekstih, tudi v zaprtih arheoloških celotah. Keramična svetilka iz Viminacija pa je zaradi svojega najdišča izjemna, saj je prva, ki je bila odkrita v amfiteatru.

Proučevanje oljenk v obliki gladiatorske čelade je pokazalo, da je svetilka iz Viminacija najvzhod-

nejša tovrstna najdba (sl. 4). Po tipologiji sodi v bogato okrašen Goethertov podtip Aa (sl. 5: 1; 6–9). Značilnosti oljenk tega tipa sta rastlinski okras na obodu ali ščitniku za vrat in figuralni okras na grebenu na vrhu. Kupolo čelade in širok poudarjen rob okrog vizirja prekriva okras iz finih brazd.

Nepopolno ohranjena svetilka iz Viminacija je bila rekonstruirana z natančnim pregledom fragmentov in s pomočjo analogij (sl. 11) – oblikovno najbližja je oljenki iz Rima (najdišče *Horti Lamiani*, sl. 6), o kateri lahko ob primerjavi s podobnimi primerki sklepamo, da prikazuje pomanjšano čelado gladiatorjev murmillo (prim. berlinski podtip gladiatorskih čelad, sl. 12).

Glede na ohranjeni kalup iz Akvinka (sl. 10) lahko domnevamo, da sta tako spodnji kot tudi zgornji del viminacijske oljenke izdelana v kalupu.

Oljenka iz Viminacija je torej nedvomno uvožen izdelek in dokaz za zgodnji čas uvoza oljenk iz severne Italije. Skromno število oljenk z gladiatorsko čelado, ki jih poznamo z območja celotnega cesarstva, kaže, da si je tovrstne izdelke lahko privoščil le majhen del prebivalstva in da sta bila njihova proizvodnja in uvoz verjetno zapletena in draga.

Ožja namembnost izjemne viminacijske oljenke ni popolnoma pojasnjena, nedvomno pa jo nakazuje že samo mesto najdbe. Mogoče so sicer različne razlage – tovrstne svetilke bi med drugim lahko opravljale vlogo današnjih izdelkov/suvenirjev za občudovalce ipd. –, vendar bližina glavnega vhoda, svetišča in arene pomeni, da je bil prostor z najdeno svetilko zelo intenzivno uporabljan, tudi med

verskimi rituali. Oljenke so prižigali v svetiščih, med verskimi obredi. Na religiozni pomen svetilke in možnosti njene uporabe najverjetneje opozarja tudi simbolna dekoracija na predmetu, ki nakazuje povezave z Nemezo in Dionizom. Nesporno dejstvo je, da veliko svetilk v obliki gladiatorskih čelad ni bilo ožganih in na oljenki iz Viminacija prav tako ni nikakršnih dokazov o gorenju. Lahko pa bi predstavljala votivno darilo, namenjeno posvetitvi ter prižiganju in gorenju v svetišču.

Prevod: Marta Rojnič

Ivan Bogdanović
Institute of Archaeology
Kneza Mihaila 35/IV
RS-11000 Belgrade
leshicka@gmail.com

Miroslav Vujović
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Department of Archaeology
Čika Ljubina 18-20
RS-11000 Belgrade
mvujovic@f.bg.ac.rs

Poznosrednjeveško in zgodnjenovoveško najdišče Župnijski dom v Šentvidu pri Stični. Analiza lončenine in živalskih ostankov

The Late Medieval and Early Post-Medieval site of Župnijski dom in Šentvid pri Stični. Analysis of the pottery and animal remains

Sašo PORENTA, Benjamin ŠTULAR, Borut TOŠKAN, Zrinka MILEUSNIČ, Janez DIRJEC

Izvleček

V prispevku so predstavljeni izsledki arheoloških izkopavanj na najdišču Župnijski dom v Šentvidu pri Stični, kjer je bil dokumentiran arheološki zapis iz srednjega in novega veka. Za širšo arheološko sliko so pomembni sicer skromni sledovi zgodnje- in visokosrednjeveške poselitve. Glavnina najdb (17.284 odlomkov lončenine) sodi v pozni srednji oziroma zgodnji novi vek, ki sta med slabše raziskanimi področji v slovenski arheologiji. Analiza tega gradiva (tipologija lončenine in analiza namiznega posodja) daje najdišču posebno mesto v slovenski arheologiji kot izhodišče za temeljne raziskave tega obdobja.

Ključne besede: Slovenija, Šentvid pri Stični, srednji vek, zgodnji novi vek, lončenina, namizna keramika, živalski ostanki

Abstract

This paper presents the findings of archaeological excavations at Župnijski dom in Šentvid pri Stični, where Medieval and Post-Medieval archaeological finds were discovered. The otherwise modest remains of the Early and High Medieval settlement are significant archaeologically. Most of the finds (17,284 pottery fragments) belong to the Late Medieval or Early Post-Medieval periods, which are amongst the least researched periods in Slovenian archaeology. The analysis of these finds (pottery typology and tableware analysis), therefore makes the site particularly significant in Slovenian archaeology, because it can serve as a starting point for further research into these periods.

Keywords: Slovenia, Šentvid pri Stični, Medieval period, Early Post-Medieval period, pottery, tableware, animal remains

1. UVOD

V prispevku so predstavljeni izsledki arheoloških izkopavanj na najdišču Župnijski dom v Šentvidu pri Stični (v nadaljevanju: Šentvid),¹ kjer je bil leta 2011 dokumentiran arheološki zapis iz srednjega in novega veka. Za širšo arheološko sliko so pomembni tudi sicer skromni sledovi zgodnje- in visokosrednjeveške poselitve. Glavnina najdb sodi v pozni srednji oziroma zgodnji novi vek, ki je eno slabše raziskanih področij v slovenski arheologiji. To daje najdišču posebno težo kot izhodišče za temeljne raziskave.

Najdišče leži v naselju Šentvid pri Stični, severno od današnjega župnišča in cerkve sv. Vida (*sl. 1*). Julija 2009 je bil ovrednoten arheološki potencial najdišča, izkopavanja pa so potekala od aprila do oktobra 2011.²

Izkopavanja so potekala v okviru gradnje novega župnijskega doma, in sicer na celotni površini predvidenega gradbenega posega, ki je obsegala 979,47 m². Skupno je bilo z arheološko metodo raziskanih 313,16 m³ zemljine.

2. ZGODOVINSKI OKVIR

Analiza franciscejskega katastra pokaže (za metodo prim. Creighton 2007; Kelleher, Štular 2009; Štular 2011), da ima novoveški Šentvid štiri sestavne dele: cerkev s pokopališčem, dvor, pravilno zasnovano tržno ulico in obcestni del vasi (*sl. 2*).

Župnijska cerkev sv. Vida z obdajajočim pokopališčem stoji na nekoliko dvignjenem terenu sredi naselja. Šentvid je ena najstarejših in najboljsežnejših pražupnij na Dolenjskem (Zadnikar 1982, 555; Höfler 1986, 33–35; id. 1997, 8), a dandanes večinoma ostaja v senci pomembnega stiškega cistercijanskega samostana. Cerkev oz. župnija se

prvič omenja v ustanovni listini stiškega samostana iz leta 1136 (Kos 1915, št. 130). Danes barokizirana cerkev ima deloma ohranjeno romansko jedro, deloma je odkrit polkrožni romanski portal. V cerkvi hranjeni kos romanske stavbne plastike oz. kapitela je bil prinesen iz stiškega samostana (Oter-Gorenčič 2007, 522–525; Mikuž 1978, 352).

Dvor v Šentvidu se prvič omenja šele leta 1419 (Mikuž 1978, 349), leta 1518 je bil prodan stiškemu samostanu (Mlinarič 1995, 308). Natančna lokacija srednjeveškega dvora sicer ni izpričana, vendar jo na podlagi primerljivih retrogradnih analiz (Pleterski 2011; Štular 2011; prim. Page, Jones 2007) lahko s precejšnjo gotovostjo istovetimo z lokacijo *Vidgarjeve posesti*, omenjene v zapisniku stavbnih parcel franciscejskega katastra (prim. Pirkovič-Kocbek 1986, 69).

Struktura *Starega trga* nakazuje, da je bil trški del naselbine načrtno zasnovan, vendar njegova graditev ni bila izvedena do konca (Pirkovič-Kocbek 1986, 68 s). Vsekakor ne gre za ruralno naselbino.

Obcestni del vasi so še v 18. st. sestavljale večinoma lesene hiše in je, podobno kot na primer v Mengšu (Ilešič 1950, 35–37), najmlajši del vasi.

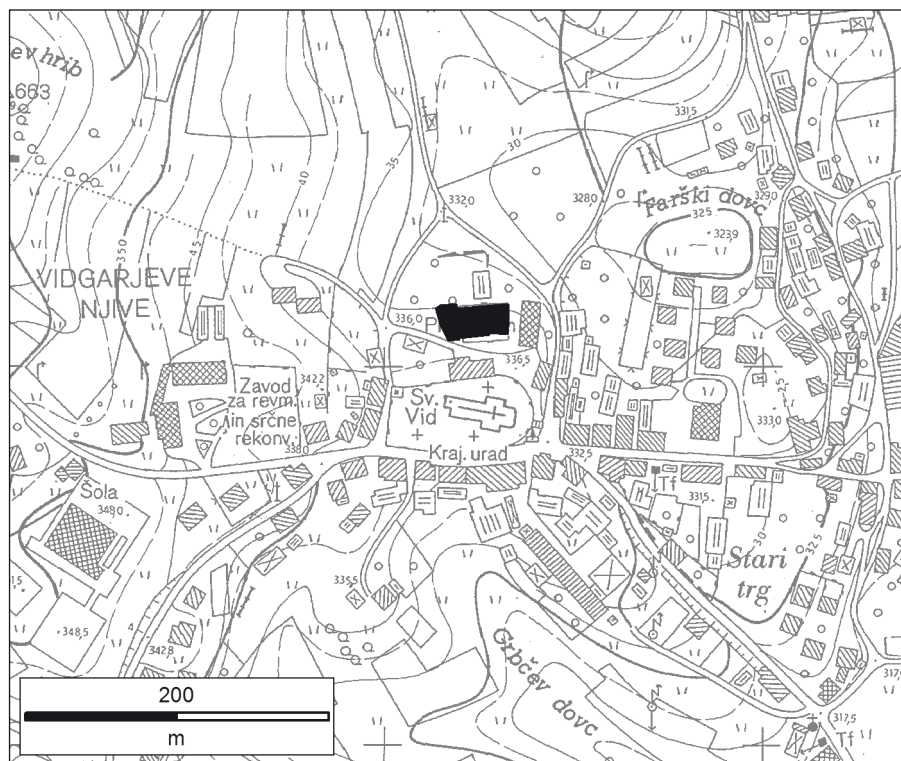
Najstarejša izpričana omemba kraja Šentvid pri Stični je iz leta 1140,³ ko se omenja kot *oppidium s. Viti* v zvezi z darovnico stiškemu samostanu, ki jo je izdal oglejski patriarh Peregrin (Grebenc 1973, 11). Šentviška cerkev je bila sedež obširne prafare in je starejša od stiškega samostana, kar posredno priča, da je imel Šentvid vsaj v 12. st. (nekateri) funkcije centralnega kraja. Zagotovo je imel kraj to vlogo v 14. in 15. st., ko je večkrat posredno ali neposredno omenjen kot trg.⁴ Kot zaščitniki

³ Stiški kronist z začetka 18. st. Peter Pucelj celo navaja, da so prišli prvi menihi v Šentvid že leta 1132 in od tod vodili zidavo stiške bazilike in samostana (glej rokopis: P. Puzel, *Idiographia sive Rerum memorabilium Monasterii Sitticensis descriptio*, 1719, ki ga hrani stiški samostan; prim. Zadnikar 1982, 66, 555; Mlinarič 1995, 38–39. Kos [1915, št. 131] dokazuje, da gre za nepristno listino).

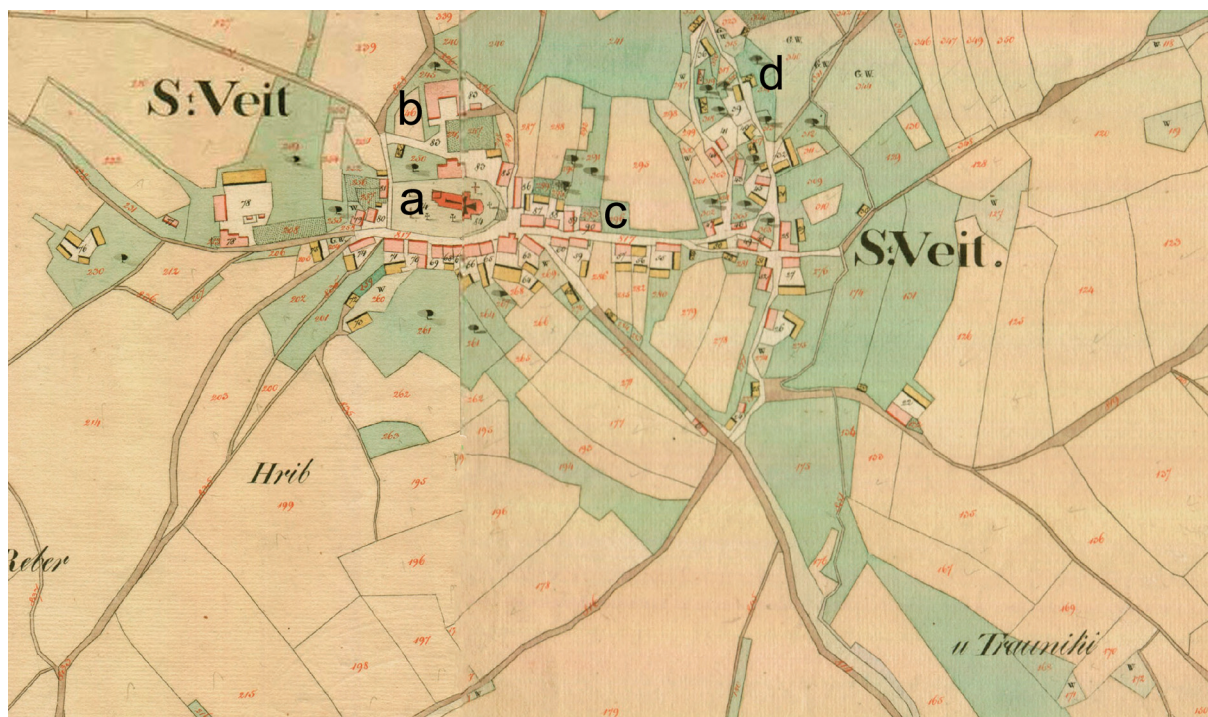
⁴ *Listina 1360 II. 20.*, Gradec (v: Gradivo za zgodovino Ljubljane III/3). – *Dohodki in izdatki deželnoknežje posesti na Kranjskem iz let 1437–1439 in 1445–1447* (fol.17, ARS). – *Urbar za deželnoknežjo posest v uradu Višnja Gora, 1460*, (ARS). – *Regest 1386* (Dr. Biedermann, Carniolica; v: *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain XXI* [1886], str. 26). – ARS, Mikrofilmi, *Listine iz HHStA* (13 D/3, 1431 VII. 15., Innsbruck). – ARS, Vic. A., šk. 101 (*urbar gospostva Kamnik-Stari Grad 1439*, stara signatura Urb. 275/1, fol. 17). – *Listina 1475 I.3* (objava: K. Črnologar, Dorf St. Veit bei Sittich 1475 noch ein Markt; v: *Mittheilungen des Musealvereins für Krain XIII* [1900], str. 137–138). – ARS, *Vicedomski urad za Kranjsko* (Vic. A), šk. 123, I/70a

¹ Parc. št. 20, 21/1, 23, vse k. o. Šentvid. Najdišče Šentvid pri Stični – Župnišče (EŠD 15621) leži znotraj varovanih enot kulturne dediščine Šentvid pri Stični – Cerkev sv. Vida (EŠD 2489), Šentvid pri Stični – Vas (EŠD 732), Šentvid pri Stični – Arheološko najdišče Grbčev dovc (EŠD 15724).

² Raziskave je izvajalo podjetje *Arhej, d. o. o.* Poročilo za leto 2009: B. Nadbath, A. Žorž Matjašič, *Poročilo o izvedenih predhodnih arheoloških raziskavah na območju predvidene gradnje enostanovanjske stavbe - župnišča, Šentvid pri Stični*, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo (Ljubljana 2009). Poročilo št. 02-0335/2009//253/2009-BN_AŽM-2009-133; poročilo hrani Center za preventivno arheologijo. Rezultati izkopavanj za leto 2011 so objavljeni (Porenta et al. 2012).

Sl. 1: Lega najdišča Šentvid pri Stični – Župnijski dom. M. = 1:5000 (vir: TTN5 ©GURS).
 Fig. 1: Šentvid pri Stični – Župnijski dom, the location of the site. Scale = 1:5000 (source: TTN5 ©GURS).

Sl. 2: Šentvid pri Stični na franciscejskem katastru za Kranjsko iz leta 1825 (Arhiv Republike Slovenije: Novomeška kresija, k. o. Sv. Vid). Deli naselbine: a – cerkev s pokopališčem; b – dvor; c – pravilno zasnovana tržna ulica; d – občestni del vasi.
 Fig. 2: Šentvid pri Stični on the Franciscan Land Cadastre, 1825. Town parts: a – church with cemetery; b – manor house; c – regularly formed high street; d – irregular part formed along the road.

trga so omenjeni gospodje Šentviški, ministeriali grofov Goriških.⁵ O nekdanjih tržnih dejavnostih priča tudi toponim *Stari trg*, ki je ohranjen za del naselja vzhodno od cerkve sv. Vida⁶ (*sl. 1; 2*) in ga prvič zasledimo leta 1578 v višnjegorskem urbarju (Golec 2001, 391).

Najverjetneje še pred koncem 15. st. je Šentvid tržne pravice za več kot stoletje izgubil; možno je, da je te pravice kraju cesar Friderik leta 1478 odvezel, ker je hotel s tem okrepiti svoje novoustanovljeno mesto Višnja Goro (Mikuž 1978, 349–352).

Vendar je Šentvid vlogo centralnega kraja postopoma izgubljal že vse od nastanka samostana v sredini 12. st. ter sorazmerno z vzponom Višnjegorskih. Ti so imeli sedež in središče posesti v Višnji Gori, prek odvetništva pa so imeli vlogo zemljiških gospodov na območju šentviške fare (Baraga 2002). Pri tem so si seveda prizadevali za razvoj lastnih posesti.

Poleg prej omenjenega odvzema tržnih pravic je drugi dogodek, ki ponazarja proces izgubljanja centralne vloge kraja, priključitev šentviške fare stiškemu samostanu leta 1389 (prim. Mikuž 1978, 349–352).

3. STRATIGRAFIJA IN FAZIRANJE NAJDIŠČA

Geološko podlago na najdišču predstavlja arheološko sterilna poligenetska rumena ali rdečkasta ilovica (SE 1030), gre za t. i. reliktna tla.

Faza 1 (sl. 3): Stratigrafsko najstarejša plast so pokopana tla nedoločljive starosti (stratigrafska enota – v nadaljevanju: SE – 1249). Stratigrafsko mlajša sta ostanka hodnih površin (SE 1218, 1282). Iz ene teh (SE 1218) je bilo vkopanih devet okroglih vkopov (SE 1224, 1247, 1250, 1252, 1254, 1257, 1259, 1261, 1263; prem. od 0,36 do 0,55 m in glob. od 0,41 do 0,52 m), ki jih interpretiramo kot jame za stojke, morda ostanek stavbe s škarjastim tipom ostrešja po Dularjevi nomenklaturi (Dular 2008, 340).

(urbar *Višnja Gora 1460*). – *Listina 1386 april 26.*, *Brugg im Aargau* (v: Hauptstaatsarchiv Stuttgart [HStAS], B 23 [Vorm. Österreichische Landesstelle II B Landvogtei], U 144).

⁵ *Listina 1333 IV.24* (po: Otorepec, Gradivo za slovensko zgodovino 1246–1500, tipkopis hrani Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU).

⁶ ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, rektificirani dominikalni akti, N 205, No. 35, *urbar Višnja Gora 1578*.

Iz iste hodne površine (SE 1218) je bil vkopan jarek (SE 1121; dolž. 46 m, šir. 3,45 m,⁷ glob. 2,06 m) s skoraj navpičnimi stenami in konkavnim dnom z rahlim padcem proti zahodu. Na delu jarka je bil na dnu ohranjen 0,10 do 0,15 m širok žleb. Ta dokazuje, da je po jarku vsaj občasno tekla voda in da je bil v času uporabe vzdrževan.

Sedemindvajset majhnih okroglih jam (SE 1241) (prem. 0,16 m, glob. do 0,5 m) interpretiramo kot odtise vertikalnih nosilcev. Ti so najverjetneje nosili strukturo, na primer deske, in so torej ostanek mostička ali brvi, ki je prečila jarek.

Iz plasti te faze ni najdb, ki bi omogočale datacijo začetka faze. Kot *terminus ante quem* velja polnilo jarka (SE 1122), zadnje dejanje te faze. Razporeditev in dimenzije jam za stojke (prim. Pleterski 2008a, 74) ter manjši odlomki ostenij z zgodnjerednjeveško fakturo v zasutjih v neposredni bližini nakazujejo, da zgodnjerednjeveška starost ni izključena.

Faza 2a (sl. 4): Začetek te faze označujeta izravnalni nasutji za hodno površino (SE 1029, 1120). Zdi se, da je izravnava prvotno obsegala celotno izkopno polje, vendar je bila poškodovana z mlajšimi posegi.

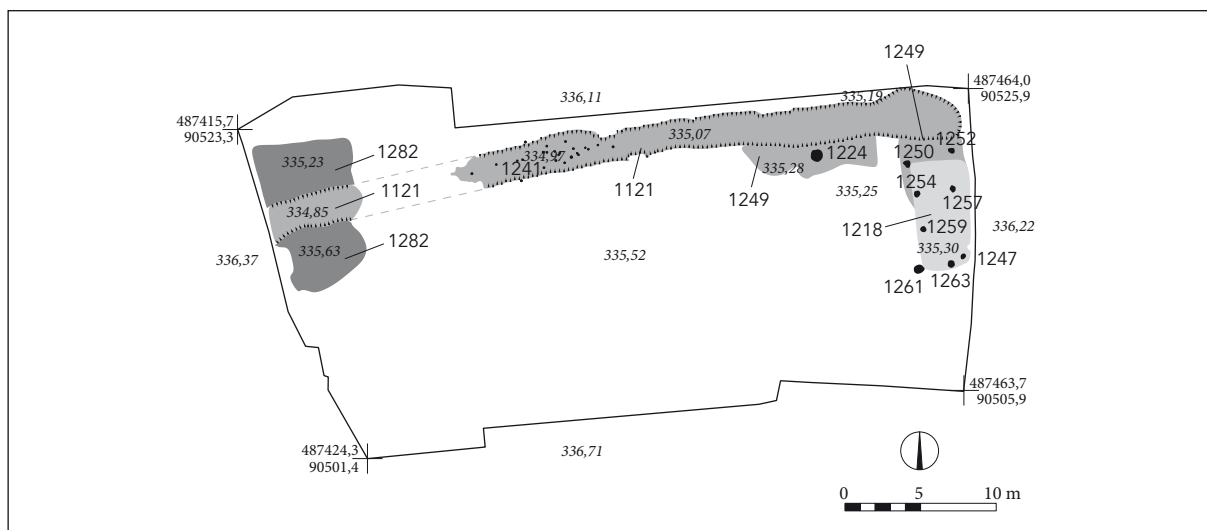
Iz te izravnave je bilo vkopanih deset jam za kole (SE: 1140, 1142, 1144, 1146, 1148, 1152, 1157, 1160, 1162, 1226; prem. od 0,35 do 0,8 m, glob. od 0,2 do 0,4 m), večina z dobro ohranjenimi odtisi kolov in kamnitimi zagozdami. Enotna sestava polnil dokazuje enoten nastanek. Jame ležijo na robu ježe in hkrati na mestu prej opisanega starejšega jarka, ki v tej fazi ni bil več viden. Glede na lego domnevamo, da gre za ostanke palisade.

Osem jam za kole (SE 1174, 1195, 1197, 1202, 1237, 1239, 1243, 1245; prem. od 0,4 do 0,55 m, glob. od 0,15 do 0,35 m) z enotno sestavo polnil je bilo dokumentiranih na osrednjem delu izkopnega polja in še dve (SE 1299, 1312) na zahodnem delu izkopnega polja. V vseh so bili ohranjeni ostanki lesenih vertikalnih nosilcev ali kamnitih zagozd.

Iz nivoja izravnalnega nasutja (SE 1029) je bil na severovzhodnem robu izkopnega polja dokumentiran močno poškodovan temelj zidu (SE 1027; dolž. 4,55 m, šir. 1,05 m, deb. 0,48 m). Glede na masivnost in tehniko gradnje sklepamo, da je bil temelj nadzidan. Na temelju smo zasledili ostanke gorenja. Zid je stal na severnem robu izravnalnega

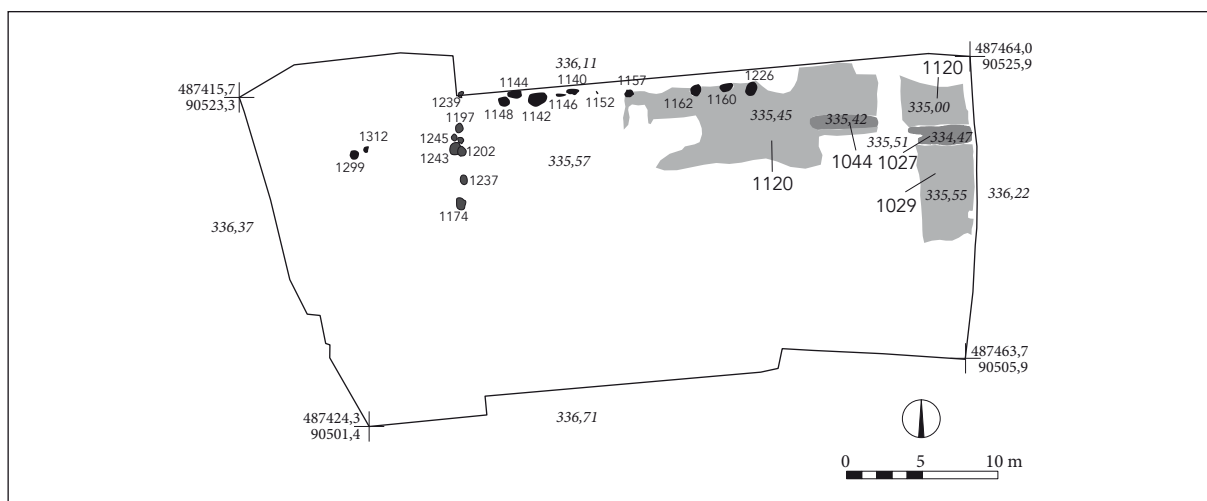
⁷ Navedena širina je dokumentirana širina jarka, ki je bil močno poškodovan s kasnejšimi dogajanji na območju; na podlagi naklona robov in ocene o prvotni globini domnevamo, da je bil jarek v času nastanka širok vsaj 5 m.

Sl. 3: Župnijski dom, faza 1. Pokopana tla nedoločljive starosti (SE 1249) in ostanka hodnih površin faze 1 (SE 1218, 1282) z jamami za kole (SE 1224, 1247, 1250, 1252, 1254, 1257, 1259, 1261, 1263) ter dno jarka (SE 1121) s številnimi majhnimi okroglimi jamicami (SE 1241).

Fig. 3: Župnijski dom, Phase 1. Buried soil of undetermined age (SE / SU 1249), the remnants of the walking surfaces (SE 1218, 1282) with post holes (SE 1224, 1247, 1250, 1252, 1254, 1257, 1259, 1261, 1263) and numerous minute post holes (SE 1241).

Sl. 4: Župnijski dom, faza 2a. Izravnalni nasutji za hodno površino (SE 1029, 1120), jame za kole palisade (SE 1140, 1142, 1144, 1146, 1148, 1152, 1157, 1160, 1162, 1226), podrobneje neopredeljena skupina jam za kole (SE 1174, 1195, 1197, 1202, 1237, 1239, 1243, 1245, 1299, 1312) in temelji zidu (SE 1027, 1044).

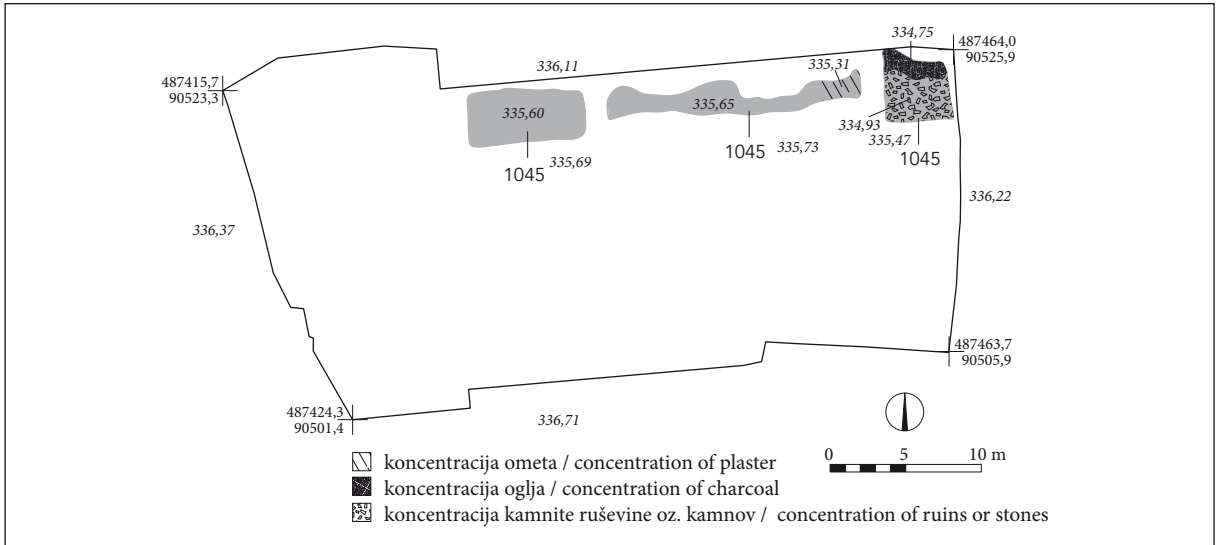
Fig. 4: Župnijski dom, Phase 2a. Levelling fills (SE 1029, 1120), fence post holes (SE 1140, 1142, 1144, 1146, 1148, 1152, 1157, 1160, 1162, 1226), undetermined group of post holes (SE 1174, 1195, 1197, 1202, 1237, 1239, 1243, 1245, 1299, 1312) and wall foundations (SE 1027, 1044).

nasutja, za katerim teren začne padati proti severu. Po legi in odsotnosti utrjenih hodnih površin, kakršne bi pričakovali v notranjosti stanovanjskega ali gospodarskega objekta, sklepamo, da gre za zidano ogrado ali škarpo, ki je morda nadomestila predhodno palisado.

V neposredni bližini ter enako usmerjen je bil dokumentiran ostanek temelja zidu (SE 1044; dolž.

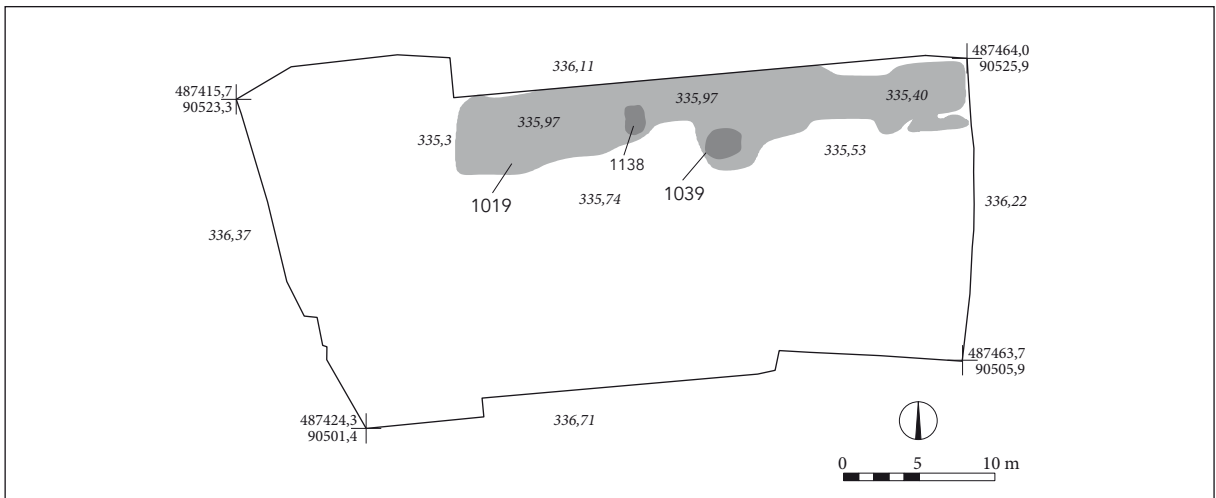
4,4 m, šir. 0,7 m, deb. 0,24 m), ki je grajen manj kakovostno in manj masivno. Sklepamo, da gre za temelj lesenega objekta.

Temelja imata enako usmeritev (vzhod–zahod) ter ležita blizu drug drugemu, zato se zdi, da gre za ostanke dveh sosednjih si objektov. Medsebojni stratigrafski odnos ni bil ohranjen.

Sl. 5: Župnijski dom, faza 2b. Izravnalno nasutje (SE 1045) z označenimi koncentracijami ometa, oglja in kamnite ruševine.

Fig. 5: Župnijski dom, Phase 2b. Levelling fill (SE 1045); concentrations of plaster, charcoal and ruins of stones are marked.

Sl. 6: Župnijski dom, faza 2c. Izravnalno nasutje (SE 1019) in odpadni jami (vkopa SE 1039, 1138).

Fig. 6: Župnijski dom, Phase 2c. Levelling fill (SE 1019) and refuse pits (cuts SE 1039, 1138).

Faza 2b (sl. 5): Začetek faze predstavlja izravnalno nasutje, ohranjeno v pasu na severnem robu izkopnega polja (SE 1045). Prvotnega obsega ni možno rekonstruirati zaradi intenzivnih mlajših posegov. V vzhodnem delu plasti je bila koncentracija apnenčevih lomljencev, oglja in ometa, ruševin zidu (SE 1027 ali SE 1044), za celotno plast pa je značilna velika količina najdb lončenine (*t. 1:* 9,14,15,22,25–29; 2: 40,44; 3: 55,62; 4: 64,69) in kostnega gradiva.

Faza 2c (sl. 6): Izravnalno nasutje (SE 1019), ki je prekrilo plasti faze 2b, je prav tako vsebovalo veliko lončenine in kosti in je služilo kot hodna

površina. Iz te sta bili vkopani odpadni jami. Prva, srednje velika (vkop SE 1039, polnilo 1040; dolž. 2,36 m, šir. 2,01 m, glob. 0,4 m) je vsebovala večjo količino lončenine (*t. 1:* 16,17,23,24; 2: 37–39,43; 3: 48,49,54,56,60,61; 4: 71–74; 5: 80,81,86–88,90,94) in živalskih ostankov. Po ohranjenosti najdb izstopa druga odpadna jama (vkop SE 1138, polnilo SE 1139; dolž. 1,77 m, šir. 1,23 m, glob. 0,55 m), predvsem zaradi skoraj popolnoma ohranjene gravirane sklede (*sl. 7*). Glede na lego na vrhu polnila in dobro ohranjenost sklede domnevamo, da je bila odložena namensko.

Sl. 7: Župnijski dom, gravirana skleda (PN 1039) iz odpadne jame (SE 1138). M. = 1:3.
 Fig. 7: Župnijski dom, engraved bowl (PN 1039) from refuse pit (SE 1138). Scale 1:3.

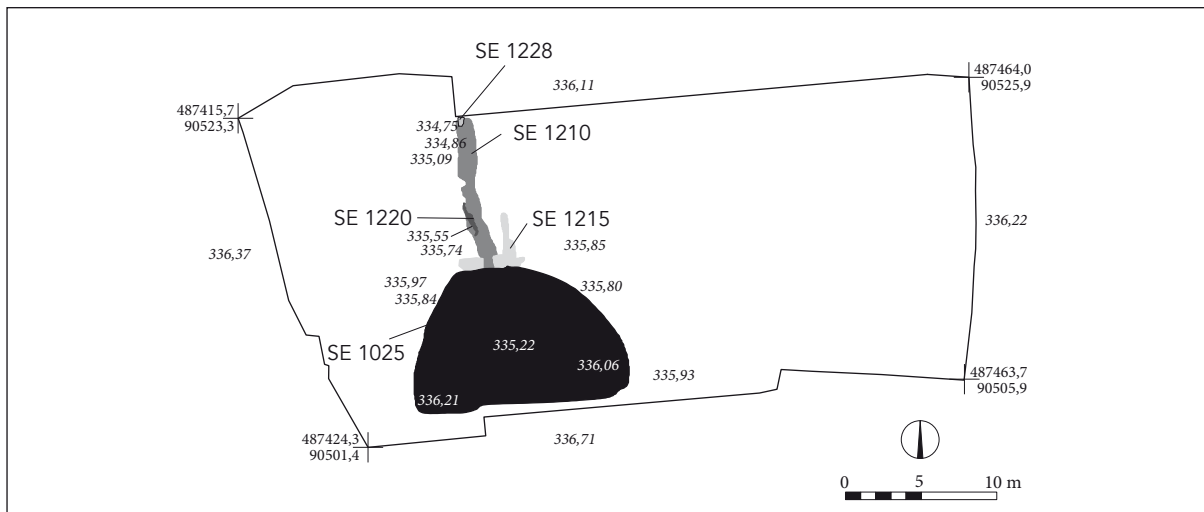
Faza 3 (sl. 8): Naslednjo fazo opredeljuje večji gradbeni poseg na jugozahodnem delu raziskanega območja. Gre za sistem oskrbe z vodo, primerljiv s t. i. delno obzidanimi biči in kali (prim. Sever 2008, 134–135). Vodni zbiralnik (SE 1025) je bil na severni strani zamejen s kamnitim zidom (SE 1215), proti severu je bil iz zbiralnika speljan kanal (SE 1210) z opečnim odtokom (SE 1228) in ohranjenim ostankom zidane stranice (SE 1220).

V osrednjem delu izkopnega polja (sl. 9) smo dokumentirali trideset okroglih in ovalnih vkopov, vkopanih v geološko osnovo (SE 1030). Relevantni stratigrafski odnosi so bili uničeni s kasnejšima novoveškima izravnalnima nasutjema (SE 1020, 1024). Gre za jame za stojke z ohranjenimi ostanki vertikalnih nosilcev (prem. od 0,25 do 0,8 m, glob. od 0,15 do 0,6 m; SE 1054, 1056, 1058, 1062, 1064, 1066, 1068, 1070, 1075, 1077, 1079, 1086, 1088,

1090, 1092, 1096, 1098, 1102, 1104, 1108, 1112, 1114, 1116, 1118, 1186, 1188, 1306, 1308, 1310) in odpadne jame (dolž. od 0,6 do 1,6 m, šir. 0,4 do 1,15 m; SE 1084, 1100, 1106). Na podlagi sestave polnil in najdb (t. 1: 18; 3: 47)⁸ jih umeščamo v fazo 3. Določnejša interpretacija jam za stojke ni možna, gre za del palisade ali za ostanke preprostih stavb. Podobno lahko pogojno v fazo 3 umestimo dva pokopa skoraj v celoti ohranjenih goved (SE 1302/1313, SE 1304/1314; sl. 17).

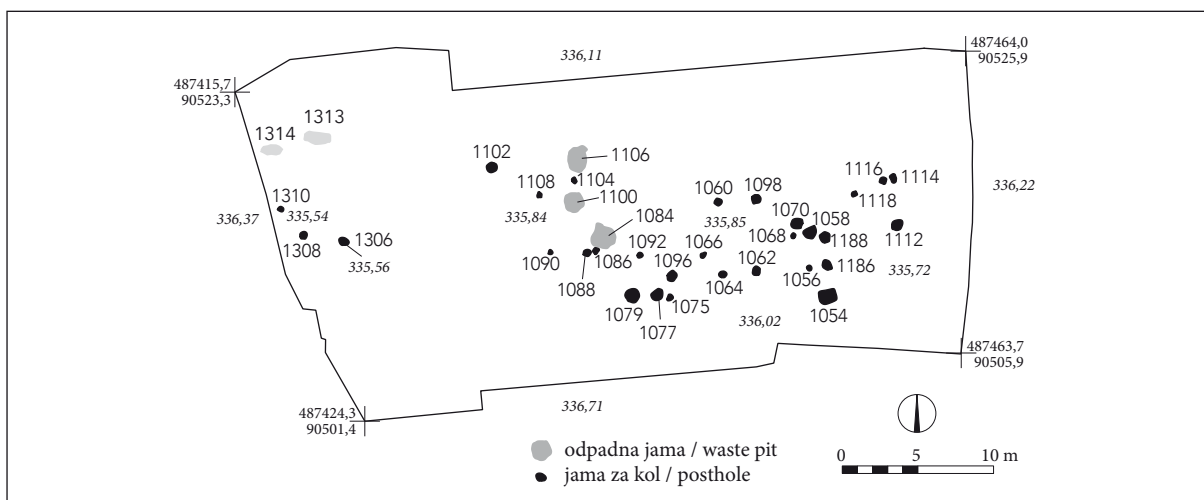
Novoveške stratigrafske enote in najdbe so predstavljene na drugem mestu (Porenta et al. 2012, 18–38 in 146–152).

⁸ Številčno močno prevladujejo mlajše najdbe, ki pa niso predstavljene z risbo.

Sl. 8: Župnijski dom, faza 3. Delno obzidan kal: vodni zbiralnik (SE 1025), zid (SE 1215), kanal (SE 1210) z opečnim odtokom (SE 1228) in zidana stranica (SE 1220).

Fig. 8: Župnijski dom, Phase 3. A water reservoir (SE 1025), wall (SE 1215), channel (SE 1210) with brick-walled drain (SE 1228) and stone-built side (SE 1220).

Sl. 9: Župnijski dom, faza 3. Jame za stojke z ohranjenimi ostanki vertikalnih nosilcev (SE 1054, 1056, 1058, 1062, 1064, 1066, 1068, 1070, 1075, 1077, 1079, 1086, 1088, 1090, 1092, 1096, 1098, 1102, 1104, 1108, 1112, 1114, 1116, 1118, 1186, 1188, 1306, 1308, 1310) in odpadne jame (SE 1084, 1100, 1106).

Fig. 9: Župnijski dom, Phase 3. Post holes with preserved posts (SE 1054, 1056, 1058, 1062, 1064, 1066, 1068, 1070, 1075, 1077, 1079, 1086, 1088, 1090, 1092, 1096, 1098, 1102, 1104, 1108, 1112, 1114, 1116, 1118, 1186, 1188, 1306, 1308, 1310) and refuse pits (SE 1084, 1100, 1106).

4. LONČENINA

Metodologija

V srednjeveškem gradivu po količini močno prevladujejo lonci, ki jim v naši analizi tudi posevčamo največ pozornosti.

Pri analizi lončenine smo uporabili metodologijo, ki smo jo razvili za analizo lončenine z Malega

gradu v Kamniku (Štular 2007). Analiza temelji na naslednjih postopkih:

- opredelitev oblikovnih skupin,
- tipološka opredelitev na podlagi oblike ustij,
- tipokronološka opredelitev na podlagi tehnike izdelave in lončarske gline,
- tafonomska analiza.

Opredelitev oblikovnih skupin

Opredelitev oblikovnih skupin je ključnega pomena za interpretacijo arheoloških kontekstov (prim. Štular 2007, 377–379; Pleterski 2010, 57 s; Klokočovnik 2010) in tudi tipoloških skupin (Štular 2009a, 129–130 in tam navedena literatura; Klokočovnik 2010, 97). Opredelitev se izvaja s primerjalno analizo, v kateri oblikovne skupine opredelimo glede na znane primerjave, t. i. arheološke analogije (prim. Novaković 2003).

Srednjeveško lončenino delimo v naslednje oblikovne skupine: lonci, pokrovi, sklede, čaše, vrči, pečnice, drugo. Ta delitev je nekoliko drugačna od funkcionalne delitve, ki se pogosto uporablja na primer v rimskodobni arheologiji (npr. Horvat, Bavdek 2009, 78–91). Razloga sta predvsem dva. Prvi je ta, da so vsaj v zgodnjem in visokem srednjem veku isti oblikovni tip, lonec, uporabljali tako za pripravo kot tudi uživanje hrane (Štular 2007, 379–383; Pleterski 2008b, 90–100). Pri nižjih družbenih slojih je tako na primer na Gorenjskem ostalo do 17. st., ko so za serviranje hrane tudi v kmečkih gospodinjstvih začeli uporabljati sklede (Štular 2009b, 81). Drugi razlog je ta, da trenutno poznavanje srednjeveške lončenine v Sloveniji podrobnejših delitev še ne omogoča.

Tipološka opredelitev ustij

Tipološka opredelitev ustij srednjeveških loncev je še vedno najučinkovitejša metoda za hitro časovno opredeljevanje velikih količin najdb. Pri tem je treba poudariti, da stanje raziskav v Sloveniji ne omogoča natančne časovne opredelitve, saj še vedno nimamo niti enega primerljivega najdišča s primerno stratigrafsko sekvenco, absolutnimi datacijami in zadostno količino gradiva. Časovna opredelitev je torej omejena z razponom dobro datiranih primerjav iz širše okolice. Ta razpon je najpogosteje vsaj dve stoletji in v večini primerov verjetno odgovarja dejanskemu tempu spreminjanja oblike posod in ustij.

Uporabili smo t. i. metodo ovojnice, ki je bila izdelana za najdišče Mali grad v Kamniku (Štular 2007, 376–379). Zaradi drugačnega časovnega razpona – Mali grad je pretežno visokosrednjeveško, obravnavano najdišče v Šentvidu pri Stični pa poznosrednjeveško in zgodnjenovoveško najdišče – smo tipologijo primerno razširili s tremi dodatnimi tipi in dvanajstimi podtipi poznosrednjeveških in zgodnjenovoveških ustij (*sl. 10*).

Tipokronološka opredelitev na podlagi tehnike izdelave in lastnosti lončarske gline

Ta opredelitev temelji na opazovanju več lastnosti, ki so izbrane z namenom prepoznati operativno verigo izdelovanja lončenine (ang., fr. *chaîne opératoire*). Ta pristop je že v šestdesetih letih dvajsetega stoletja razvil francoski arheolog André Leroi-Gourhan (Leroi-Gourhan 1990), a so mu šele v zadnjih letih namenili večjo pozornost pri preučevanju lončenine (npr. Livingstone Smith, Bosquet, Martineau (ur.) 2005; Scarcella (ur.) 2011). V kontekstu obravnavanega gradiva metodo *chaîne opératoire* uporabljamo za ločevanje odlomkov v tri tipokronološke skupine: zgodnjersrednjeveško, visokosrednjeveško ter poznosrednjeveško in zgodnjenovoveško lončenino (prim. Štular 2009c). Opazovane lastnosti so:

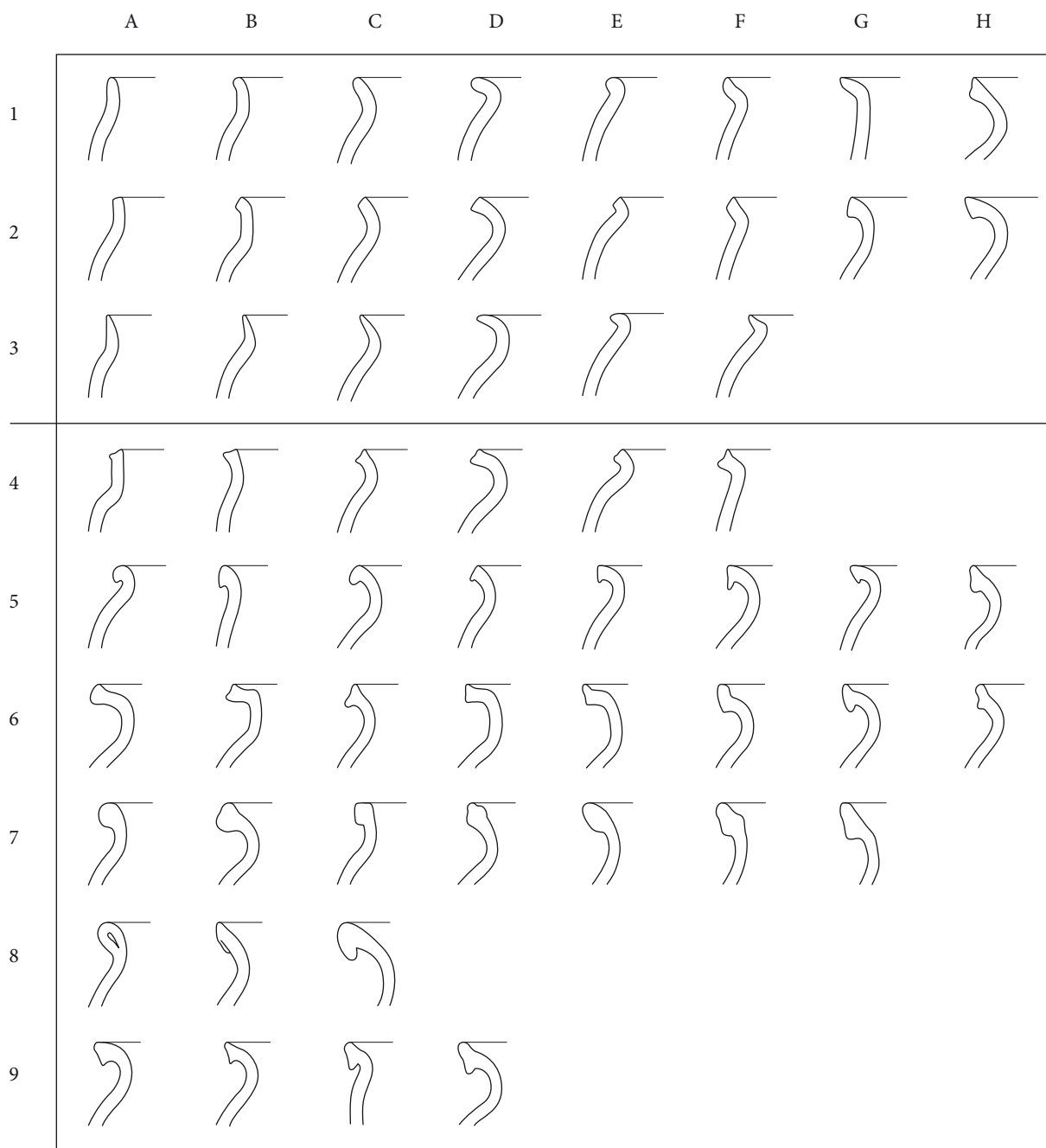
- primesi,
- barva,
- površina,
- trdota,
- atmosfera žganja,
- sledi obdelave in/ali izdelave.

Značilnosti *zgodnjersrednjeveške lončenine*: izdelava z lepljenjem (sledí izdelave; za izraz prim. Pleterski 2010, 9 s) in nizka temperatura žganja (rjava do oker barva) v mešani atmosferi (večbarvna, pogosto lisasta površina).

Značilnosti *visokosrednjeveške lončenine*: izdelava z lepljenjem (sledí izdelave) in dodelava ramena, trebuha in ustja posode z glavničanjem in/ali doglajevanjem (sledí obdelave) ter visoka temperatura žganja v nadzorovani, pogosto redukcijski atmosferi.

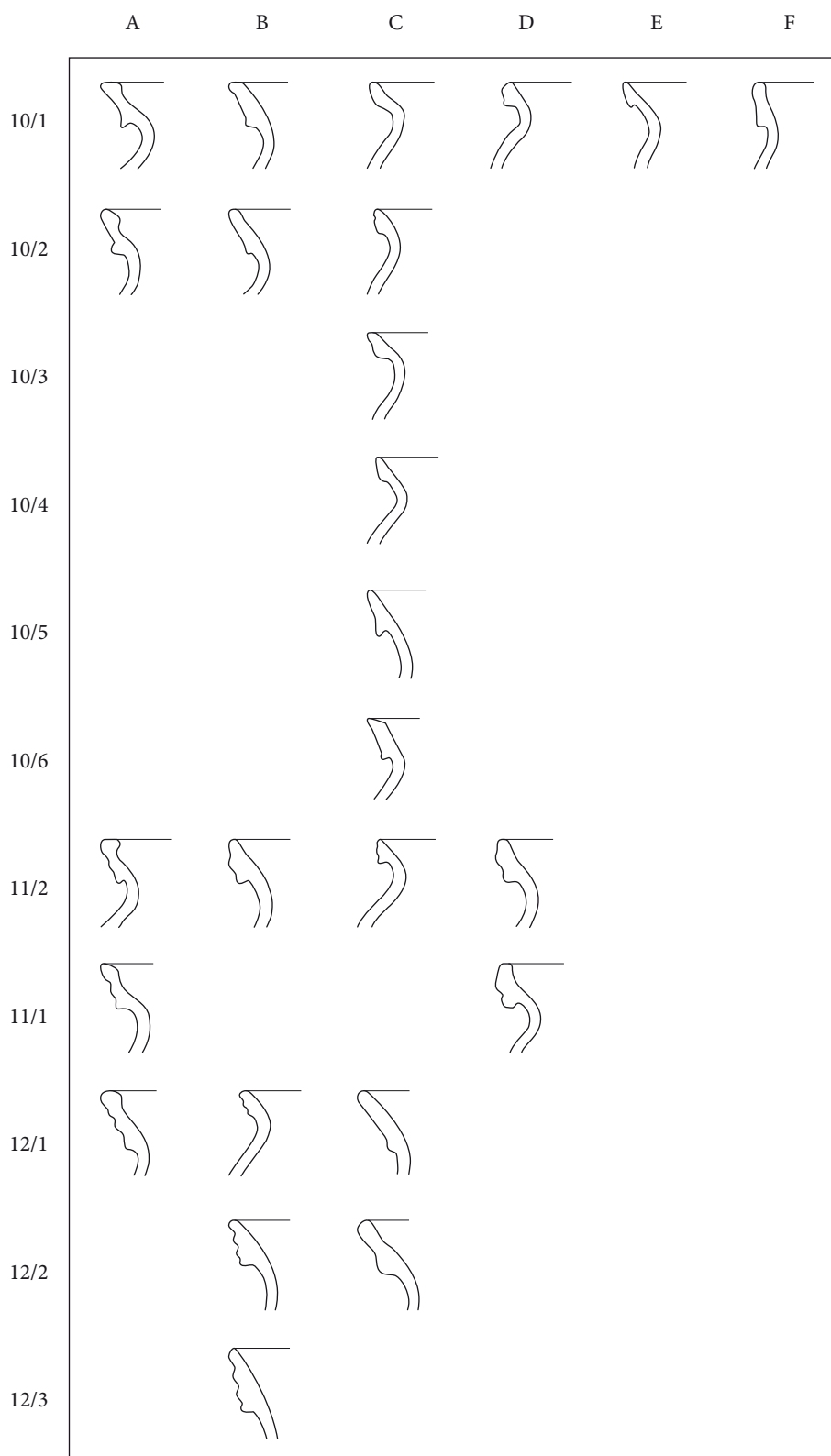
Značilnosti *poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške lončenine*: izdelava z obvrtenjem (za izraz glej Pleterski 2010, 10), nadzorovana atmosfera žganja (redukcijska in oksidacijska sta enakovredno zastopani), pogosti sta visoka trdota in groba površina (Štular 2009a, 114–117).

Uporaba pojmov zgodnje-, visoko- in poznosrednjeveška/zgodnjenovoveška lončenina ni mišljena strogo kronološko, temveč gre za tehnične izraze, s katerimi opisujemo naštet nabor lastnosti. Pri tem groba časovna opredelitev prestane preizkus, vendar so med kronološkimi skupinami razmeroma dolga obdobja prekrivanja. Problematična je predvsem lončenina 13. st., pri kateri lepljeno opredeljujemo kot visokosrednjeveško in obvrteno kot poznosrednjeveško/zgodnjenovoveško. Vendar sta vsaj v 13., verjetno pa deloma tudi v 12. in 14. st., obe vrsti obstajali sočasno (Štular 2005, 441–443; id. 2009a,

Sl. 10a: Tipološka preglednica oblikovnih tipov ustij srednjeveške lončenine iz osrednje Slovenije. Zgodnje- in visoko-srednjeveška ustja (vir: najdišče Mali grad v Kamniku; prim. Štular 2009a, sl. 6.3; 125–129, z navedenimi objavami).

Fig. 10a: Typological scheme of the Medieval pottery rims in central Slovenia. Early- and High Medieval rims (source: Mali grad in Kamnik site; cf. Štular 2009a, Fig. 6.3; 125–129 and Bibliography).

Sl. 10b: Tipološka preglednica oblikovnih tipov ustij srednjeveške lončenine iz osrednje Slovenije. Poznosrednjeveška in zgodnjepostmedievalna ustja (vir: najdišče Šentvid pri Stični – Župnijski dom).

Fig. 10b: Typological scheme of the Medieval pottery rims in central Slovenia. Late Medieval and Early Post-Medieval rims (source: Šentvid pri Stični – Župnijski dom site).

110–117). Kadar gre za odlomke z ohranjenim ustjem, jih lahko razmeroma natančno datiramo s presečno datacijo vrste lončenine in tipa ustja.

Tafonomska analiza

Tafonomska analiza (*sensu* Pleterski 2010, 13 s) lončenine – imenovana tudi analiza formalne dimenzije artefaktov (ang. *formal dimension*; Schiffer 1996, 16–18) – je izjemnega pomena za arheološko interpretacijo najdišča, saj omogoča pridobitev ključnih podatkov o nastanku arheološkega zapisa, t. i. depozicijskih procesih. Vendar na velikost odlomkov vplivajo številni dejavniki, med katerimi kaže izpostaviti naslednje:

- depozicijski procesi,
- podepozicijski procesi,
- kakovost lončenine,
- kemizem zemlje.

Ker nas zanimajo depozicijski procesi, moramo ostale dejavnike prepoznati z dodatnimi analizami ali pa morajo biti konstantni. V našem primeru velja:

- obravnavani konteksti niso bili podvrženi obsežnejšim podepozicijskim procesom (glej opis najdišča),
- poznosrednjeveška in zgodnjenovoveška lončenina je enake kakovosti (glej analizo lončenine),

– v primeru razmeroma kratkotrajnega najdišča manjšega obsega kemizem zemlje obravnavamo kot enak za vse odlomke.

Izhodišče tafonomske analize je, da lončenina pod vplivom mehanskih sil razpada na čedalje manjše kose. V običajnem življenjskem ciklu lončenine so te mehanske sile najpogosteje posledica uporabe predmeta in/ali uporabnikov prostora, v katerem je predmet. Na podlagi primerljivih analiz (Schiffer 1996, 13–24; LaMotta, Schiffer 1999; McKee 1999; Ault, Nevett 1999; Alexander 1999; Macháček 2001, 11–17; Pleterski 2010, 13–56; Millson 2011) lahko navedemo hipotetičen proces od najdb *in situ* do terciarnega odpada oziroma zasutja (*tab. 1*).

V praksi seveda naletimo na številne probleme, ki jih lahko povzamemo v dveh točkah. Prva je problem določitve velikostnih razredov odlomkov in druga, značilna za celotno arheološko vedo, kako med številnimi možnostmi izluščiti proces, ki je povzročil razpad konkretnega odlomka. Povsem zanesljivega odgovora ni, zato se zadovoljimo z najboljšim možnim približkom: velikostne razrede določamo kot odstopanja od povprečja, procese pa združujemo v večje skupine. V tej analizi smo odlomke na podlagi analize primerljivih najdišč (Štular 2009a, 143–157; id. 2010, 266–269; prim. Pleterski 2010, 13–21 za drugačne razmere) razvrstili v tri velikostne razrede: do 4 cm², od 4 do 25 cm² in nad 25 cm².

Tab. 1: Župnijski dom. Tafonomija lončenine, hipotetični proces razpadanja odlomkov.

Tab. 1: Župnijski dom. Pottery taphonomy; hypothetical post-depositional process of pottery fragments.

dogodek/proces process/event	tipična arheološka interpretacija typical archaeological interpretation	prevladujoča velikost odlomkov, sestavljenost prevailing size and re-fitting
lončena posoda se razbije ali razpade breakage, deposition	najdbe <i>in situ</i> <i>in situ</i> finds	zelo veliki, sestavljenost ≥ 50% very large, re-fitting ≥ 50%
črepinje so odvržene na odpad 'throwing-away', i.e. deposition on the area designated for rubbish	primarni odpad primary refuse	zelo veliki in veliki very large and large sestavljenost / re-fitting 15–50%
primarni odpad je premeščen/preupo- rabljen primary refuse is reworked	sekundarni odpad secondary refuse	srednji medium sestavljenost / re-fitting ≤ 15%
sekundarni odpad je izpostavljen dejav- nostim/procesom secondary refuse exposed to further activities/processes	uporabna/hodna površina walking/working surface or tertiary refuse	majhni, sestavljenost nepomembna small, re-fitting negligible
nadaljna (terciarna) preuporaba SE further reuse	zasutje levelling or filling, original context unrecognisable	zelo majhni, sestavljenost nepomembna very small, re-fitting negligible

Kot komplementarni podatek velikosti pri tafo-nomskih analizah pogosto opazujemo zaobljenost odlomkov. Pri obravnavanem gradivu smo to lastnost zajemali le za manjšo testno skupino, v kateri je bilo 100 odstotkov odlomkov ostrorobih, torej nezaobljenih. V nadaljevanju smo zato to lastnost opazovali samo kakovostno, kar pomeni, da smo bili pozorni na morebitne odlomke z izrazito zaobljenimi robovi. Takšnih odlomkov v gradivu ni.

Tipologija ustij loncev

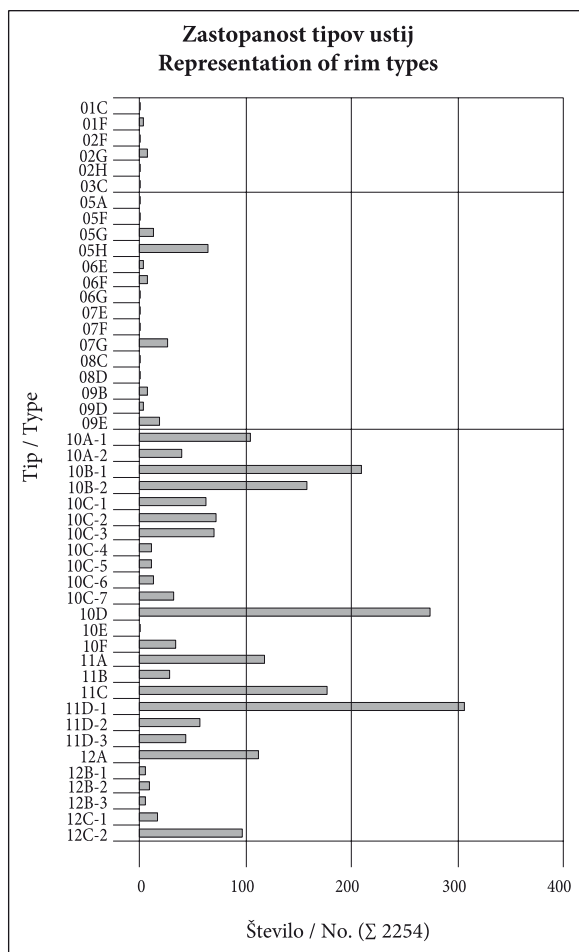
Po pričakovanju med gradivom izrazito prevladujejo lonci. Dokumentirali smo 16.844 odlomkov oziroma 284,5 kg. Pri tem moramo sicer upoštevati, da je med težko opredeljivimi zelo majhnimi odlomki, ki so opredeljeni kot lonci, morda tudi nekaj odlomkov vrčev. Vendar to ne more bistveno vplivati na podatek, da 96 odstotkov gradiva pripada odlomkom loncev. Ostalo gradivo (301 odlomek skled, 128 odlomkov pokrovov, 55 odlomkov vrčev, 50 odlomkov pečnic in 15 odlomkov čaš) ne spreminja rezultatov analize loncev in ga obravnavamo na drugem mestu (Porenta et al. 2012).

Na najdišču smo dokumentirali 2.254 odlomkov ustij, med katerimi z 92 odstotki prevladujejo poznosrednjeveški in zgodnjenovoveški tipi (*graf 1*). Natančno polovica slednjih odpade na zgolj pet tipov z različicami: **10B-1**, **10B-2**, **10D**, **11C** in **11D-1**. Te bomo v nadaljevanju podrobneje predstavili.

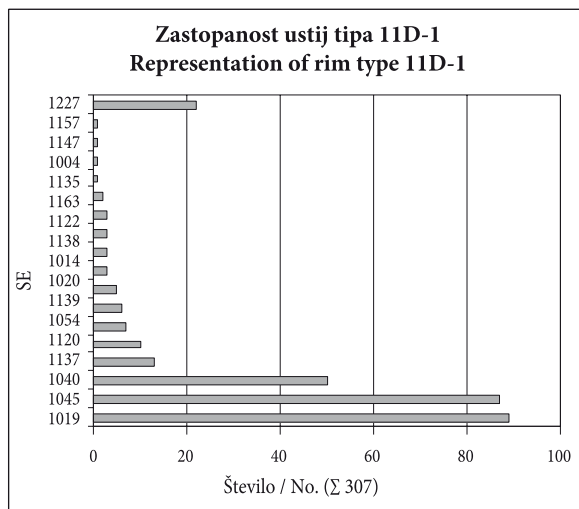
Različici **10B-1** (*t* 2: 35; 3: 36–40) in **10B-2** (*t* 3: 41–44; 4: 45,46) sta varianti širokega "karnisnega" ustja z užlebitvijo roba ustja z oglatim ustjem; ustje je orientirano navzven in ima stik z vratom oster ali četrtkrožen element. Značilen element je mesto preoblikovanosti, užlebitve. Različici se razlikujeta po užlebitvi notranjega roba: pri različici 10B-1 notranji rob ni užlebljen ali pa le zelo šibko, za različico 10B-2 pa je značilna neizrazita užlebitvev.

Znotraj te delitve je zelo veliko število variacij, pri čemer ima tako spodnji kot zgornji del roba ustja številne različice.

Primerjave za tip 10B-1 najdemo na najdiščih Trdnjava Kostanjevica (Predovnik 2003, št. 268) in Polhograjska graščina (Železnikar 2002, t. 6: 6; 9: 7). Tam so bili odlomki dokumentirani v plasteh iz 15. in začetka 16. st. Na istih najdiščih najdemo primerjave tudi za tip 10B-2: Trdnjava Kostanjevica (Predovnik 2003, št. 80, 81) in Polhograjska graščina (Železnikar 2002, t. 5: 20). Te primerjave so nekoliko starejše, od sredine 14. do konca 15. st.

Graf 1: Župnijski dom. Številčna zastopanost tipov ustij.
Graph 1: Župnijski dom. Representation of rim types.

Graf 2: Župnijski dom. Številčna zastopanost ustij pod-tipa 11D-1 v stratigrafskih enotah.
Graph 2: Župnijski dom. Representation of sub-type 11D-1 rim fragments in stratigraphic units (SE).

Na najdišču Šentvid pri Stični so bili odlomki tipov 10B-1 in 10B-2 dokumentirani v 14 (10B-1) oziroma 21 (10B-2) stratigrafskih enotah (*graf 2*).

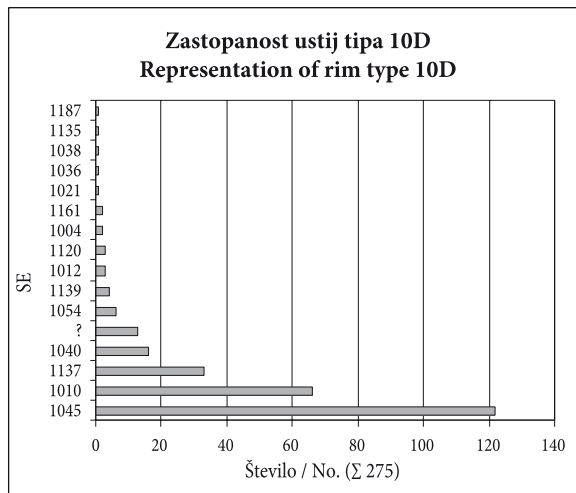
Drugi najpogostejši je tip ustij **10D** (*t. 5: 58–62*). To je široko “karnisno”, dvakrat zalomljeno, na notranji strani užlebljeno ustje, ki je orientirano na zunanjo stran in ima postopen prehod v steno. Značilen element je dvakrat zalomljeno ustje. Odlomki se razlikujejo po izvihanosti nad drugim lomom oziroma pregibom. Ta tip ustja je pogost že v visokem srednjem veku (npr. Štular 2009a, t. 18: 4,5) ter je ostal priljubljen še ves pozni srednji vek (npr. Predovnik 2003, sl. 41: 32; 45: 135). Razpon datacij zbranih primerjav, datiranih s kontekstom, je od konca 12. do začetka 15. st. (Štular 2009a, 235 in 240; Klokočovnik 2010, 108). V kontekstu najdišča Župnijski dom v Šentvidu pri Stični se na prvi pogled zdijo te datacije nekoliko zgodnje, vendar sta navedeni primerjalni študiji usmerjeni v visokosrednjeveško gradivo. To pomeni, da se zgornja časovna meja lahko še pomakne navzgor, ko bo na voljo primerjalno gradivo s poznosrednjeveških in zgodnjenovoveških najdišč.

Tip 10D je na analiziranem najdišču zastopan v petnajstih SE, največ odlomkov je v SE 1045 (faza 2b), 1019 (faza 2c) in 1137 (plast novoveškega nastanka) (*graf 3*).

Za ustja tipa **11C** (*t. 5: 70; 6: 71–74*) je značilno v profilu enkrat konveksno profilirano ustje, ki je orientirano na zunanjo stran ter ima stik z vratom v obliki četrtnožnega izseka. Značilen element je konveksna profilacija. Tip na podlagi primerjav z dobro datiranimi konteksti datiramo v čas od 13. do konca 16. st. (Štular 2009a, 237 in 240; glej tam navedeno literaturo). Gre torej za tip ustja, ki je bil priljubljen ves pozni srednji in zgodnji novi vek ter kot tak ni najbolj primeren za časovno opredeljevanje. Na analiziranem najdišču so bili odlomki tipa 11C dokumentirani v enajstih SE (*graf 4*).

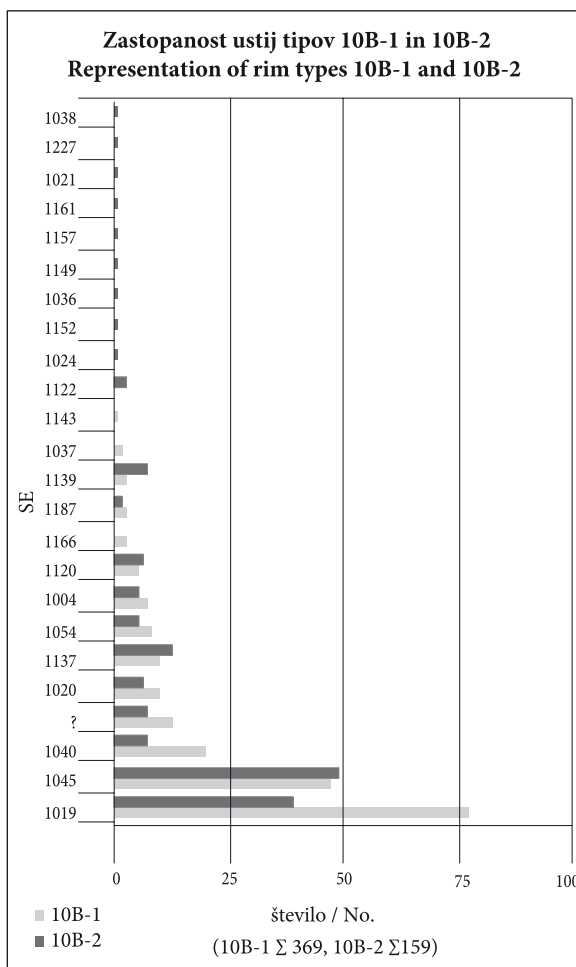
Najpogosteje zastopana je različica **11D-1** (*t. 6: 75–78*).

Rob ustja tipa 11D je v prečnem profilu dvakrat konkavno profiliran in na notranji strani običajno užlebljen; ustje je orientirano na zunanjo stran in ima stik z vratom v obliki četrtnožnega izseka. Značilen element je profilacija. Različice se razlikujejo po obliki spodnjega in zgornjega dela roba ustja ter užlebljenosti notranjega roba. Različica 11D-1 je močno užlebljena. Od te se različica 11D-2 (*t. 7: 79–82*) loči po izrazito izvihanem spodnjem delu roba ustja, t. i. bradi, ter vodoravnem ali konveksnem zgornjem robu ustja. Primerjalno gradivo

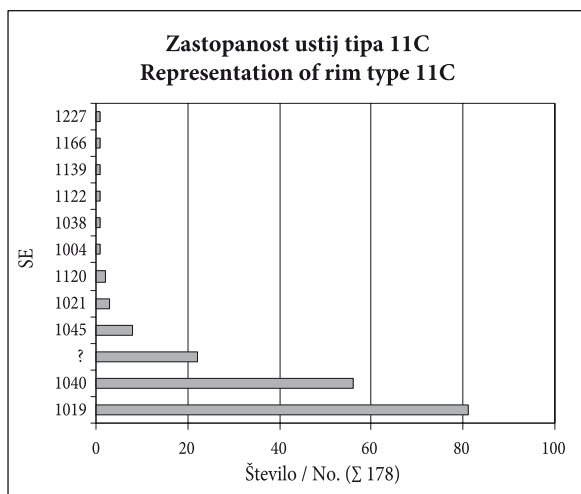
Graf 3: Župnijski dom. Številčna zastopanost ustij tipa 10D v stratigrafskih enotah.

Graph 3: Župnijski dom. Representation of type 10D rim fragments in stratigraphic units (SE).

Graf 4: Župnijski dom. Številčna zastopanost ustij podtipov 10B-1 in 10B-2 v stratigrafskih enotah.

Graph 4: Župnijski dom. Representation of sub-types 10B-1 and 10B-2 rim fragments in stratigraphic units (SE).

Graf 5: Župnijski dom. Številčna zastopanost ustij tipa 11C v stratigrafskih enotah.

Graph 5: Župnijski dom. Representation of type 11C rim fragments in stratigraphic units (SE).

je datirano od 14. do 16. st. (Štular 2009a, 236 s in 240, tip 11A). Na obravnavanem najdišču so ustja tipa 11D-1 zastopana v sedemnajstih stratigrafskih enotah (graf 5).

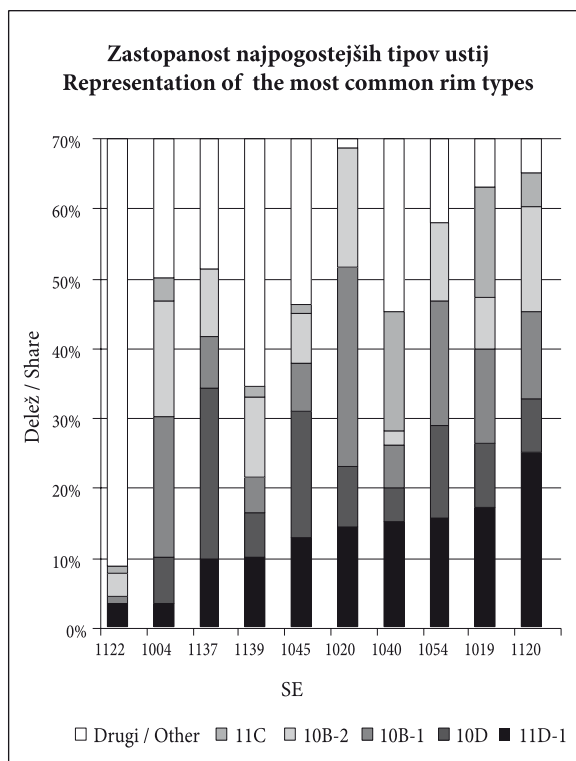
Podatek o deležu posameznega tipa ustja lonca je seveda poveden le v medsebojni primerjavi.

Enakomerno razmerje med deležem tipov 10B-1 in 10B-2 je glede na podobnost obeh pričakovano, pravila pri spreminjanju deleža tipa 11C nismo zaznali (graf 6).

Pomenljivo se zdi predvsem razmerje med deležem tipov 11D-1 in 10D, ki je skorajda obratno sorazmerno: večji ko je delež tipa 11D-1, manjši je delež tipa 10D (prim. graf 3 in 5). Glede na nekoliko starejše datiranje tipa 10D domnevamo, da gre za kronološko pomemben element; to potrjuje tudi stratigrafija najdišča Šentvid: SE 1045 z večjim deležem tipa 10D sodi v fazo 2b, SE 1019 z večjim deležem različice tipa 11D-1 pa v fazo 2c.

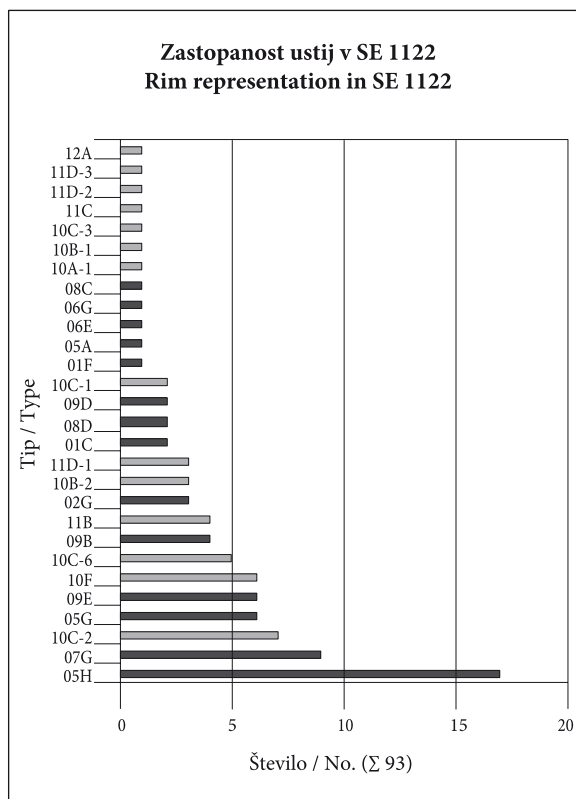
Poseben datacijski problem je polnilo jarka SE 1122. Opazen je majhen delež obravnavanih petih tipov z različicami, le 9 odstotkov. V ostalih obravnavanih SE je ta delež od 34 do 65 odstotkov. V SE 1122 prevladujejo tipološko starejša ustja: "visokosrednjeveški" tipi 5H, 7G, 5G, 9E in 9B (prim. Štular 2009, 232–235 in 239 s) in "pozno-

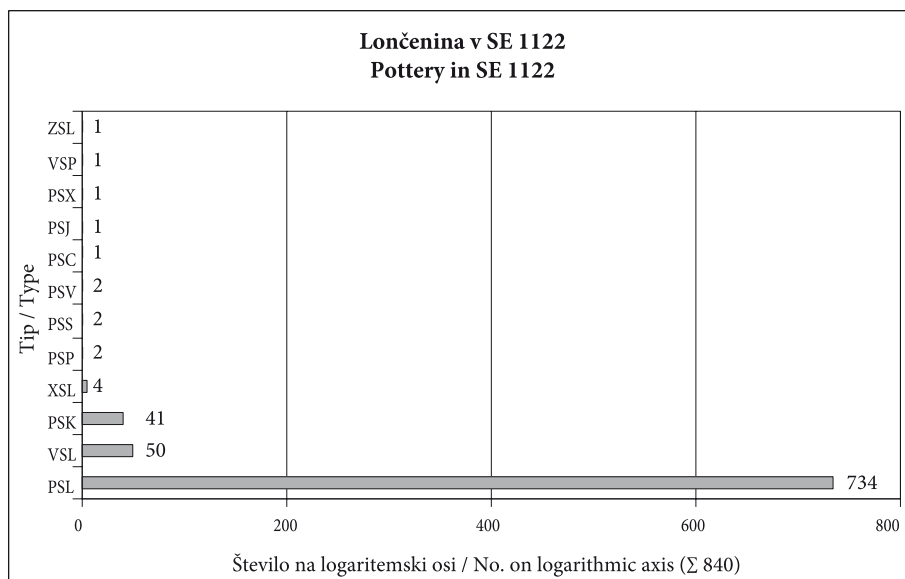
Graf 7: Župnijski dom. Številčna zastopanost ustij v stratigrafski enoti SE 1122. Temno: visokosrednjeveški tipi; - svetlo: poznosrednjeveški in zgodnjenovoveški tipi.

Graf 6: Župnijski dom. Zastopanost najpogostejših tipov ustij v stratigrafskih enotah z več kot 30 odlomki ustij.

Graph 6: Župnijski dom. Most common rim types in stratigraphic units (SE) with at least 30 rim fragments.

Graf 8: Župnijski dom, lončenina v stratigrafski enoti SE 1122. Tipološko-kronološka opredelitev na podlagi tehnike izdelave in lončarske gline.

Obrazložitev okrajšav: **ZSL** = zgodnj srednjeveški lonec; **VSP** = visokosrednjeveški pokrov; **PSX** = neidentificirana poznosrednjeveška lončenina; **PSJ** = poznosrednjeveška lojenka; **PSC** = poznosrednjeveška čaša; **PSV** = poznosrednjeveški vrč; **PSS** = poznosrednjeveška skleda; **PSP** = poznosrednjeveški pokrov; **XSL** = podrobneje neopredeljiv srednjeveški lonec; **PSK** = poznosrednjeveški kotliček; **VSL** = visokosrednjeveški lonec; **PSL** = poznosrednjeveški lonec.

Graph 8: Župnijski dom, pottery in stratigraphic unit (SE) 1122. Typo-chronological classification based on manufacturing technique and pottery fabric.

Explanation of abbreviations: **ZSL** = Early Medieval pot; **VSP** = High Medieval lid; **PSX** = unidentified Late Medieval pottery; **PSJ** = Late Medieval tallow lamp; **PSC** = Late Medieval cup; **PSV** = Late Medieval jug; **PSS** = Late Medieval bowl; **PSP** = Late Medieval lid; **XSL** = unspecifiable Medieval pot; **PSK** = Late Medieval cauldron; **VSL** = High Medieval pot; **PSL** = Late Medieval pot.

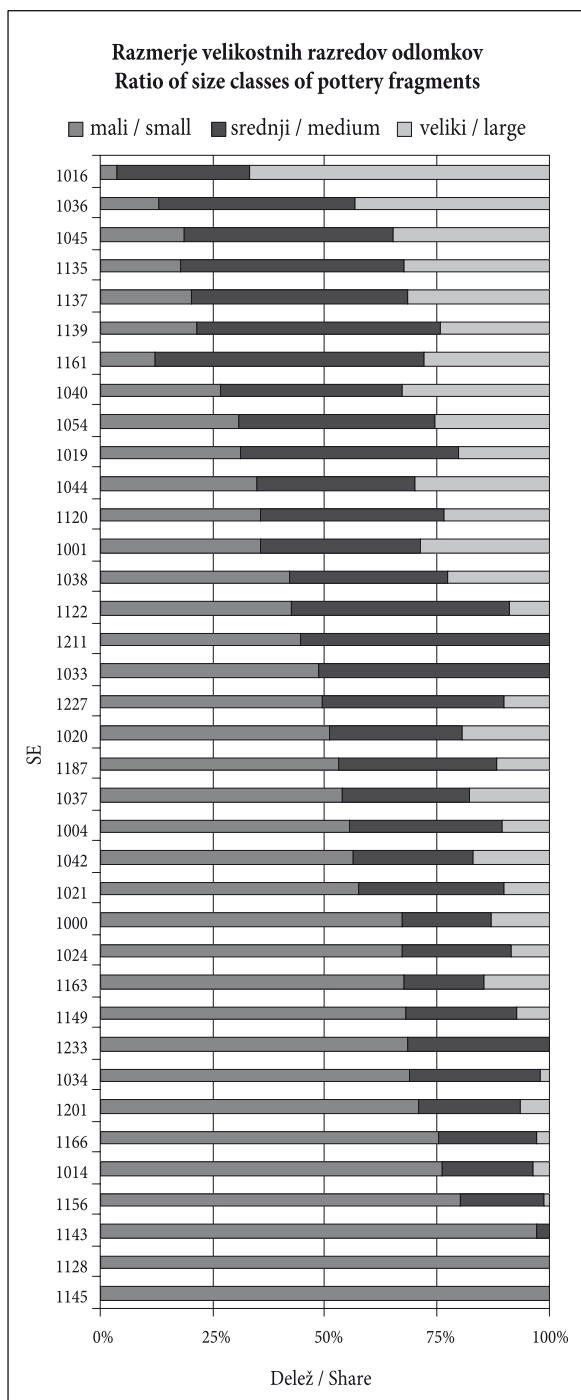
srednjeveški” tipi 10C-2, 10F in 10C-6 (graf 7). Neodvisno od 93 tipološko opredeljenih ustij je bilo možno s prej predstavljeno metodo tipokronološko opredeliti še 840 odlomkov. Med odlomki s 87 odstotki prevladujejo poznosrednjeveški (PSL), 6 odstotkov je visokosrednjeveških (VSL), 5 odstotkov zgodnj srednjeveških (ZSL) (graf 8). Na podlagi datiranja ustij nastanek SE 1122 datiramo v 13. ali najkasneje v začetek 14. st.

Na tem mestu je treba omeniti še preostale odlomke, ki jih opredeljujemo na podlagi tehnike izdelave in lastnosti lončarske gline kot visokosrednjeveške (VSL). Visokosrednjeveški odlomki (VSL) se z več kot 10 primerki pojavljajo še v SE 1019, 1045 in 1120. V SE 1019 in 1045 je njihov delež manjši od odstotka in jih interpretiramo kot odlomke v drugotni legi. V SE 1120 je delež 46-odstoten, a ti odlomki se pojavljajo skupaj s tipološko najmlajšimi poznosrednjeveškimi oziroma zgodnjenovoveškimi odlomki. Najverjetnejša interpretacija je, da gre za odlomke v drugotni legi; tja bi lahko prišli na primer zaradi uničenja starejših plasti.

Tafonomija

V tafonomsko analizo smo zajeli vso lončenino. V našem primeru smo velikostne razrede določili vnaprej na podlagi predhodnih analiz (Štular 2009a), deleže pa bomo obravnavali glede na povprečje najdišča (graf 9). Procesi, ki jih prepoznamo s to analizo, so *primarni odpad*, *sekundarni odpad* in *uporabna površina* (tab. 1). Te interpretacije seveda niso dokončne, temveč so v pomoč pri nadaljnji analizi. Dejansko pomenijo zgolj: *odlomki nadpovprečne velikosti*, *odlomki povprečne velikosti* in *odlomki podpovprečne velikosti*.

Pravilnost odločitve pri izbiri velikostnih razredov potrjuje delež vseh obravnavanih odlomkov v velikostnih razredih (34 odstotkov majhnih, 45 srednjih in 21 velikih), ki ima obliko normalne statistične razporeditve, t. i. zvončaste ali Gaussove krivulje. Velik potencial te metode na analiziranem najdišču potrjuje podatek, da se le 30 odstotkov stratigrafskih enot približuje pričakovani vrednosti oziroma normalni razporeditvi velikostnih razre-

Graf 9: Župnijski dom. Razmerje deležev velikostnih razredov odlomkov v stratigrafskih enotah s 20 ali več odlomki.
Graph 9: Župnijski dom. Shares of fragment size classes in stratigraphic units (SE) with 20 or more fragments.

dov. To pomeni, da velikost odlomkov v ostalih 70 odstotkih ni naključna.

Vsaj polovica majhnih odlomkov je v dvajsetih SE; te interpretiramo kot uporabne površine oziroma terciarni odpad. Povprečno distribucijo

velikostnih razredov odlomkov, torej tako, kjer je največ odlomkov srednje velikosti, ima osem stratigrafskih enot (SE 1061, 1054, 1019, 1044, 1120, 1001, 1038, 1122); te interpretiramo kot sekundarni odpad. V šestih stratigrafskih enotah (SE 1016, 1036, 1045, 1135, 1137, 1040) je število velikih odlomkov nadpovprečno; te interpretiramo kot primarni odpad. Ostalih plasti s to analizo ni možno interpretirati (graf 9).

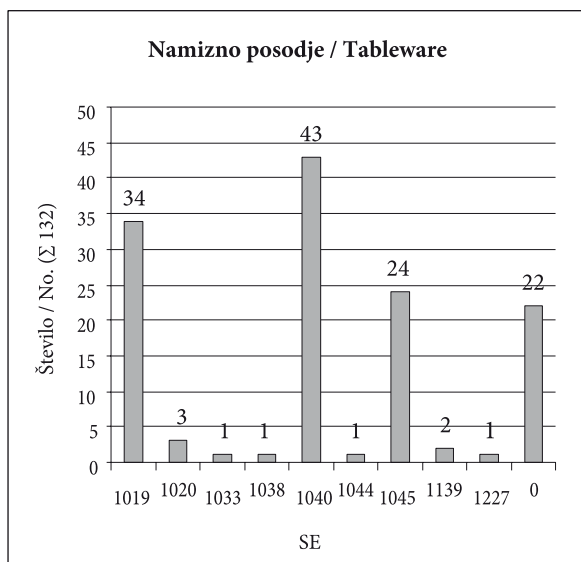
V primerjavi z "običajno" naselbinsko lončenino (npr. Štular 2009a, 150–156; id. 2010, 266 s; Pleterski 2010, 20) izstopa izjemno velik delež velikih odlomkov. Del odgovora dobimo s primerjavo deleža velikih odlomkov in števila SE, v katerih prevladujejo veliki odlomki. Delež velikih odlomkov je nadpovprečen, število SE s prevladujočimi velikimi odlomki pa pričakovano majhno. Ta podatek dodatno kaže, da je koncentracija velikih odlomkov v SE 1045 (faza 2b) res izjemna in skoraj ni dvoma, da je bila lončenina odložena neposredno v/na ta SE, ki je bil zaščiten pred nadaljnjimi mehanskimi vplivi. Tudi proces nastanka plasti je bil najverjetneje hiter. Vse to v kombinaciji s sestavo najdb govori, da imamo opravka s hišnim odpadom.

5. NAMIZNO POSODJE

Med gradivom je bilo identificirano in izloženo 132 odlomkov⁹ namiznega posodja. Gradivo izhaja iz devetih stratigrafskih enot, nekaj gradiva pa je brez znanega konteksta (graf 10).

Uporabo ohranjenega posodja povezujemo s hrano, natančneje s serviranjem že pripravljene hrane in njenim uživanjem. Servirna funkcija naj bi bila primarna za tovrstno posodje in iz tega izhaja tudi dejstvo, da je bila površina namiznega posodja dodatno obdelana in praviloma tudi okrašena. Skupna značilnost, na podlagi katere je bilo posodje tudi funkcionalno opredeljeno in uvrščeno v omenjeno skupino, je *površinski premaz*. Na tem mestu je pomembno poudariti, da prisotnost površinskega premaza ni nujno indic za namembnost, saj je namen glaziranja notranje površine posod zaprte oblike predvsem ustvarjanje neprepustne površine, ki omogoča uporabo recipienta v smislu shranjevanja, morda termične dodelave in serviranja tekočin ali tekočih jedi.

⁹ Na tem mestu beseda odlomek pomeni tudi več odlomkov, ki so zanesljivo pripadali eni posodi in so dokumentirani z eno številko.

Graf 10: Župnijski dom. Zastopanost namiznega posodja v stratigrafskih enotah.

Graph 10: Župnijski dom. Tableware in stratigraphic units (SE).

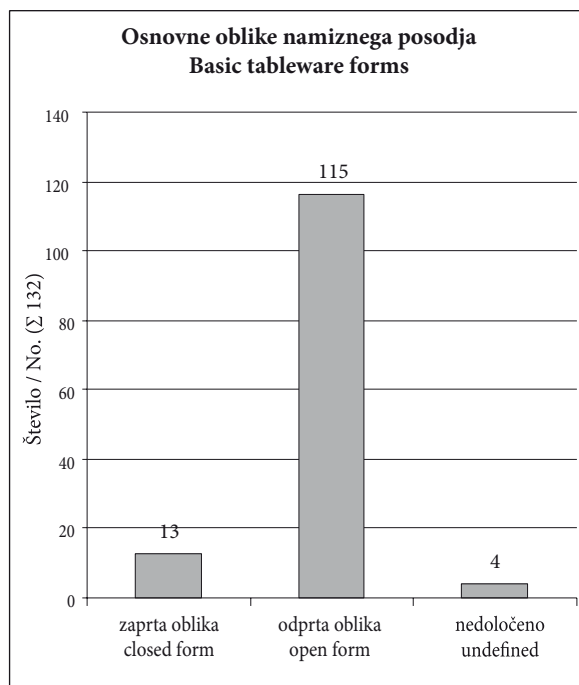
V primeru namizne keramike iz Šentvida pa je njena namembnost določena predvsem na podlagi prisotnosti specifičnih premazov, na katere so bile aplicirane značilne tehnike okraševanja. Tako ugotavljamo, da je ob prisotnosti površinskih premazov prav estetski element tisti, ki omogoča funkcionalno opredelitev izbranega posodja kot namiznega.

Ob omenjenih značilnostih so pomoč pri funkcionalni opredelitvi delno tudi morfološke značilnosti posodja, torej njihova oblika. Med obravnavanim posodjem prepoznamo *odprte* in *zaprte oblike*. Pri obeh oblikah je pomembno, katera površina je bila nosilec premaza in okrasa, saj podatek omogoča ugotovitev, da je bila površinska obdelava aplicirana z namenom okraševanja in ne le dodajanja funkcionalnih značilnosti.

Na tem mestu je pomembno poudariti tudi fragmentiranost odlomkov, ki je pri večini obravnavanih primerov onemogočala natančno opredelitev oblike posod in rekonstrukcijo okrasa.

Oblikovne značilnosti

Med obravnavanimi odlomki prevladuje posodje *odprtih oblik* (graf 11). Zaradi že omenjenih manjših dimenzij ohranjenih odlomkov posodja pri večjem številu primerov težko ločimo, ali so pripadali večjim krožnikom ali skledam. Pri nekaterih manjših odlomkih opredelitev osnovne oblike

Graf 11: Župnijski dom. Zastopanost osnovnih oblik namiznega posodja.

Graph 11: Župnijski dom. Representation of the basic tableware forms.

temelji na identifikaciji površine, na katero je bil nanesen površinski premaz in okras, saj nam ob drugih morfoloških značilnostih ta podatek pomaga pri okvirnem določanju oblike. Na obravnavanem najdišču smo namreč opazili, da je bila pri odprtih oblikah praviloma obdelana le notranja površina.

Zaprte oblike posodja so zastopane v manjšem številu.

Tehnike obdelave in okraševanja površine

Vsem obravnavanim odlomkom je skupna površinska obdelava, ki na tem mestu pomeni predvsem nanos površinskega premaza. Med premazi ločimo *premaz engobo*, *svinčevo* in *kositrno glazuro*.

Med obdelanim gradivom sta dva odlomka imela površino premazano samo s *svinčevo glazuro*. Oba sta bila najdena v plasti SE 1020. Pri obeh gre za posodo odprte oblike z glazuro na notranji površini. Takšno posodje se je lahko uporabljalo za kuhanje ali pogrevanje hrane in tudi za serviranje (sklede, skledice, krožniki, vrči). V osnovi gre za funkcionalen premaz, katerega namen je bil narediti posodo neprepustno za tekočine, zaradi glazure je prisoten tudi estetski karakter. Tovrstna glazirana keramika je namenjena za vsakdanjo uporabo.

Bolj številno skupino predstavlja posodje s *premazom engobo*. Engobirano posodje ima na površini dva premaza – glineni premaz in svinčevo glazuro. Engobo ali glineni premaz je bil nanesen na površino posode po tem, ko je bila oblikovana in posušena, vendar pred prvim žganjem. Glina, s katero so premazovali posode, je bila bele barve in je tudi po žganju ohranila to barvo. Na tako pripravljeno površino je bila nanesa svinčeva glazura. Po glaziranju je bila posoda drugič žgana. Za takšno keramiko je v strokovni literaturi sprejeto ime **monohromna engobirana keramika**. Med obdelanim gradivom je 16 odlomkov, na katerih se je ohranil premaz engobo s svinčevo glazuro. Odlomki so iz plasti SE 1019, 1040, 1044 in 1045. Na podlagi ohranjenosti odlomkov je možno ugotoviti, da je 8 odlomkov pripadalo zaprtim oblikam, najverjetneje vrčem. Pri tej skupini ne smemo zanemariti dejstva, da gre za odlomke manjših velikosti, ki ne omogočajo celotne rekonstrukcije oblike ali okrasa, in zato obstaja možnost, da so bile posode tudi okrašene.

Pri krašenju je bila bela površina, ki jo je ustvaril premaz engobo, primerna podlaga za slikanje. Na posodo so lončarji slikali po prvem žganju in pred glaziranjem. Barve in motivi na posodju s premazom engobo so bili odvisni od časa in prostora, v katerem so nastali. Za tako okrašeno posodje se je uveljavilo ime **poslikana engobirana keramika**. Zaradi enostavnega postopka obdelave površine, ki ni zahteval posebnih spretnosti niti dragih sestavin za premaz ali barve, je verjetno imelo takšno posodje nižjo ceno od ostalih zvrsti okrašene keramike. Cena je omogočila, da je tako okrašeno posodje dostopno širokemu krogu odjemalcev. Pri tako okrašeni lončenini je poudarjen okras, torej estetski videz posode, kar govori v prid trditvi, da je bila njena funkcija serviranje in uživanje, in ne priprava hrane. Med obdelanim gradivom je nekaj odlomkov, na katerih so se ohranile le sledi engoba, poslikave in glazure. Na podlagi primerjave ohranjenih delov okrasa engobirane poslikane keramike s primerki, ki sodijo v naslednjo skupino, domnevamo, da je bil zelo verjetno tudi graviran. Oblikovno so tako okrašene izključno odprte oblike posod.

Keramiko z v engobo vrezanim okrasom imenujemo gravirana ali *graffita* (ital. *graffiare*, *sgraffiare* – praskati, vpraskati). **Gravirana lončenina** je okrašena v tehniki, ki pomeni nadaljnji razvoj okraševanja engobiranega posodja in njeno nadgradnjo. Osnovni proces površinske obdelave je potekal enako kot pri engobiranju. Na površino oblikovane in posušene posode je bil nanesen

tanek sloj glinenega premaza. V tako pripravljeno površino je bil okras vrezan z ostrim orodjem, tj. konico, poglobljen s paličico ali popolnoma olušččen na izbranih delih posode z namenom, da bi se ustvaril kontrast med belo površino, premazano z engobo, in rdečo površino, s katere je engobo odstranjen.

Različne tehnike graviranja so se izvajale s posebnim orodjem in imajo vsaka svoje ime. Najstarejša je graviranje s konico in je zanj sprejeto italijansko ime *a punta*, kar implicira rabo konice za vrezovanje. Mlajši primerki iz 16. st. poznajo še okras, izveden z zelo tanko konico. Za takšno okraševanje se je znova uveljavil izraz, ki pravzaprav poimenuje orodje *a punta sottile*. Z uporabo širše konice ali paličice nastane okras, ki je prepoznaven po debelejših vrezih. Ta tehnika je po orodju za izdelavo dobila ime *a stecca*.

Po graviranju se je okraševanje lahko zaključilo z nanosom barvne ali brezbarvne svinčeve glazure. Odlomki iz Šentvida so brez izjeme glazirani z brezbarvno glazuro. Če je bilo na ta način okraševanje zaključeno, keramiki rečemo **monohromna gravirana keramika**.

S širšo konico ali paličico je okrašen edini odlomek iz plasti SE 1019 (*sl. 11: 1*), ki ga na

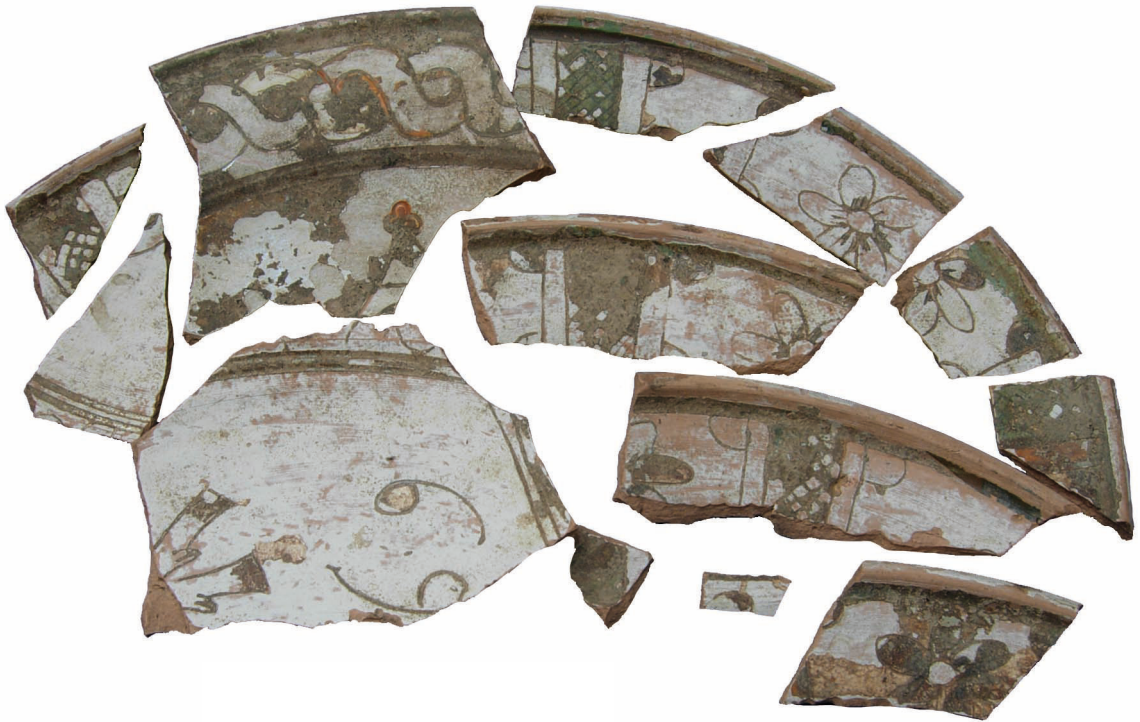
1

2

Sl. 11: Župnijski dom. Odlomka krožnikov (1 – časna št. 468; SE 1019; 2 – 655; SE 1040). M. = 1:2

Fig. 11: Župnijski dom. Fragments of plates (1 – temporary ID No. 468; SE 1019; 2 – 655; SE 1040). Scale = 1:2

Sl. 12: Župnijski dom. Odlomki krožnika. M. = 1:2. (začasna št. 1390; SE 1040).
 Fig. 12: Župnijski dom. Plate fragments. Scale = 1:2. (temporary ID No. 1390; SE 1040).

podlagi značilnosti okrasa lahko opredelimo kot uvoženo gravirano keramiko italijanskih delavnic. Gre za ustje monohromnega graviranega krožnika, v katerega je bil okras vrezan s širšim orodjem, verjetno paličico. Ohranjen je del obrobnega okrasnega pasu, ki je bil omejen s tremi vrezanimi linijami in zapolnjen z vrezano mrežasto šrafuro. Najbližje objavljene primerjave najdemo med piranskim gradivom, kjer je tako okrašen odlomek časovno uvrščen v 16. st. (Cunja 2004, 167, kat. št. 293), in tudi med gradivom iz Štanjela, kjer je primerjava datirana v nekoliko širše časovno obdobje od konca 15. do začetka 17. st. (Žbona Trkman 1999, 142, t. 13: 2).

Če je bila gravirana posoda še poslikana in šele po tem loščena, je nastala posoda s **polihromnim graviranim okrasom**. Slikanje je bilo izvedeno s čopičem. Med obdelanim gradivom je dokumentirana 101 gravirana posoda, kar pomeni 76 odstotkov namiznega posodja. Z graviranjem in slikanjem je okrašeno 72 posod, kar je 73 odstotkov gravirane keramike in 54 odstotkov namizne keramike.

Barve, ki se uporabljajo za slikanje engobirane in gravirane keramike, so zelena, rjava, oranžna in rumena; od 15. st. se uporablja še modra bar-

va, katere uporaba pa je bila najbolj razširjena v 16. st. (Tomadin 1985, 130). Med analiziranim gradivom izstopa še slikanje s črno barvo (sl. 11: 2). To je posebnost, ki je ne zasledimo na sočasnih objavljenih primerih italijanskega ali bizantinskega graviranega posodja.

Vsi dokumentirani odlomki graviranega posodja so odprti oblik, s premazi in okrasom na notranji površini (sl. 7; 11–15; 16: 1–3). Prevladujoča oblika so globoki krožniki oziroma plitve skledе s široko izvihanim ustjem in globokim zaobljenim osrednjim delom na prstanastem dnu (sl. 7; 13; 14; 16: 3). Primerjave, datirane v čas od 15. do 17. st., najdemo na številnih slovenskih najdiščih, kot so najdišča v Posočju (Žbona Trkman 1999, 136 sl. 1), Polhov Gradec (Železnikar 2002, 331, t. 11: 1–3), Ljubljana (Kos 1999, 149, t. 17: 1–4, 18: 2–5; 19: 2,3), Celje (Guštin, Jezeršek, Prošek 2001, 234: št. 202), Škofja Loka (Slabe 1977, 59) in Šalek (Brišnik 1999, 161, t. 22: 3).

Za našete posode je značilna brezbarvna glazura, kar je še en element, ki loči obdelano šentviško posodje od sorodnega posodja italijanskega izvora, saj je slednje praviloma imelo rumenkasto obarvano glazuro.

Sl. 13: Župnijski dom. Odlomki krožnika (začasna št. 590; SE 1139). M. = 1:3.

Fig. 13: Župnijski dom. Plate fragments (temporary ID No. 590; SE 1139). Scale = 1:3.

Na graviranem poslikanem posodju iz Šentvida (*sl. 7; 11–15; 16: 1–3*) je okras razporejen v kompozicijo, sestavljeno iz enega ali dveh obrobnih okrasnih trakov – bordur – in sredinskega okrasnega polja. Takšna kompozicija ustreza proizvodnji t. i. **kanonske renesančne keramike**, izdelane v italijanskih delavnicah v prvi polovici 16. st. Zanja je značilna kompozicija, sestavljena iz sredinskega glavnega motiva in ene okrasne bordure, gosto zapolnjene z geometričnimi elementi. Dve borduri na obdelanih šentviških odlomkih poudarjata obliko posode (*sl. 7; 14; 16: 3*). Zunanja bordura poteka po širokem ustju, medtem ko je notranja bordura na zunanjem delu sredinskega skledastega dela posode. Bordure so okrašene z različnimi motivi. Med geometričnimi se največkrat pojavlja pletenica, sestavljena iz dveh zaobljenih prepletenih trakov ali dveh cikcakastih trakov (*sl. 13; 14*). Za oba motiva najdemo primerjave v Celju (Guštin, Jezeršek, Prošek 2001, 234, št. 202) in Škofji Loki (Slabe 1977, 58).

Sl. 14: Župnijski dom. Odlomki krožnika (začasna št. 2609; SE 1045). M. = 1:2.

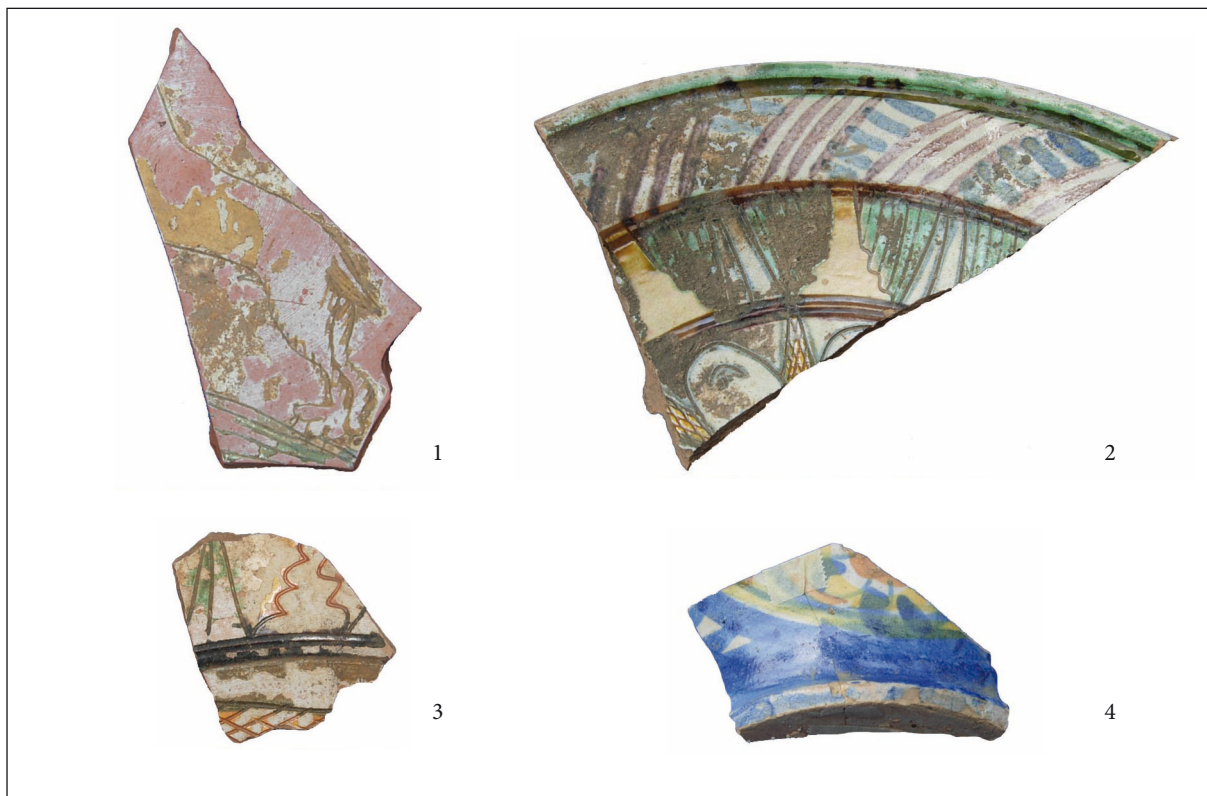
Fig. 14: Župnijski dom. Plate fragments (temporary ID No. 2609; SE 1045). Scale = 1:2.

Sl. 15: Župnijski dom. Odlomki krožnika (začasna št. 1251; SE 1040). M. = 1:2.
 Fig. 15: Župnijski dom. Plate fragments (temporary ID No. 1251; SE 1040). Scale = 1:2.

Kot bordurni okras je dokumentiran tudi motiv spirale (sl. 14), značilen za italijansko proizvodnjo t. i. renesančne in porenasančne keramike, ki so jo izdelovali v 16. in 17. stoletju. Takšne primerke poznamo predvsem z območja Veneta in drugih italijanskih pokrajin. Zanimiv je tudi pojav tako okrašene keramike, izdelane v lončarski delavnici v Sv. Ivanu pri Umagu (Guštin 2004, 63 s). Na drugih najdiščih na območju Slovenije se motiv spirale na graviranem posodju lokalne proizvodnje redko pojavlja. Morda je motiv spirale v tej proizvodnji nadomestila pletenica iz dveh zaobljenih trakov, ki se prav tako kot motiv spirale praviloma pojavlja na zunanji borduri. Pri obeh dokumentiranih šentviških bordurnih motivih je v sredinskem polju upodobljena ptica. Pri enem odlomku je delno ohranjen spodnji del noge, ki stoji na jajcu (sl. 15), pri drugem pa je upodobljen samo ptič (sl. 16: 3). Primerjave iz Tolmina (Žbona Trkman et al. 1991, 57: 66), Polhovega Gradca (Železnikar 2002, 331, t. 11: 1), Ljubljane (Kos 1999, 193, t. 17: 1) in Škofje Loke (Slabe 1977, 56) so datirane v drugo polovico 16. in v 17. st.

Med ohranjenimi odlomki so tudi takšni, pri katerih je bila bordura z vrezanimi navpičnimi trakovi razdeljena v polja, ki so bila dodatno okrašena s šrafirano mrežo in z vrezanim motivom cvetlice (sl. 13). Okras ima primerjave med ljubljanskim gradivom iz 16. st. (Kos 1999, 149, t. 17: 1) in sočasnim gradivom z gradu Šalek (Brišnik 1999, 161, t. 22: 3). V sredinskem polju šentviškega odlomka je upodobljen motiv jelena znotraj zaprtega vrta – *hortus conclusus* (sl. 15), kar je značilen kompozicijski element že omenjene kanonske gravirane keramike italijanskih delavnic predvsem iz 16. st., ki se lahko pojavi tudi kasneje, v 17. st. (Cozza 1989, 41; Costantini 1996, 126). Na drugem šentviškem odlomku je ohranjen drugi del vrezane letnice, zelo verjetno 1569 (sl. 12). Keramika z vrezanimi letnicami, datirana v drugo polovico 16. in v 17. st., je bila najdena na Kozlovem robu (Žbona Trkman 1999, 190, t. 14: 2), v Polhovem Gradcu (Železnikar 2002, t. 11: 1), Ljubljani (Kos 1999, 193, t. 17: 2; 194, t. 18: 2) in Škofji Loki (Slabe 1977, 56; Šubic 1980, 309).

Sl. 16: Župnijski dom. Odlomki krožnikov. 1 – začasna št. 249 (brez št. SE); 2 – začasna št. 1097 (SE 1019); 3 – začasna št. 1250 (SE 1040); 4 – začasna št. 2259 (SE 1045). M. = 1:2.

Fig. 16: Župnijski dom. Fragments of plates. 1 – temporary ID No. 249 (without No. of SE); 2 – temporary ID No. 1097 (SE 1019); 3 – temporary ID No. 1250 (SE 1040); 4 – temporary ID No. 2259 (SE 1045). Scale = 1:2.

Sredinski motiv z upodobitvijo leva (*sl. 16: 1*) ima najbližjo primerjavo med ljubljanskim gradivom, natančneje v odlomku z vrezano letnico 1607 (Kos 1999, 193, t. 17: 2).

Na ostalih odlomkih so se ohranili deli bordurnega okrasa, ki kaže na delitev v posamezna polja (*sl. 16: 2*), zapolnitev površine z izmenjavajočimi se trikotno oblikovanimi elementi, žarkasto razporejenimi v borduri okrog sredinskega okrasnega polja (*sl. 11: 2*), in tudi s slikanjem z modro in rjavo barvo, ki posnema delitev površine v polja (*sl. 16: 3*). Primerjave za tako okrašene bordure najdemo v Ljubljani in Škofji Loki.

Zelo majhno skupino v šentviškem gradivu predstavlja keramično **posodje s kositrovim loščem**. Neprozoren kositrov lošč je bil nanesen na posodo po prvem žganju. V nasprotju s svinčevim loščem ta ni transparenten in zato površine posode ni bilo treba pred glaziranjem premazati s plastjo engobe. Posoda je bila lahko še dodatno okrašena pred drugim žganjem s slikanjem z barvami iz kovinskih oksidov na lošč. Po slikanju je bil na površino nanesen še brezbarvni lošč, ki je dodal

sijaj. Skupno ime za posodje s kositrovim loščem je majolika (ital. *maiolica*). Tehnika okraševanja posod s kositrovim loščem se je razširila z vzhoda, pod islamskim vplivom so nastale delavnice v Španiji, ki so že v 11. in 12. st. razpošiljale izdelke na območje današnje Italije. Trgovina je potekala prek centra v Majorki, po katerem je keramika s kositrovim loščem dobila ime: majolika (Žbona Trkman et al. 1991, 15). Dokumentirano je bilo le 6 tovrstnih odlomkov, 2 iz plasti SE 1040 in 4 iz plasti SE 1045. Vsi odlomki so pripadali zaprtim oblikam, verjetno vrčem. Ohranjeni so deli ostenja in le en odlomek dna (*sl. 16: 4*). Pri vseh odlomkih domnevamo, da gre za uvožene izdelke, ki jih okvirno datiramo v 16. st. (prim. Žbona Trkman 1999, 188, t. 12: 3).

Analiza

Na podlagi opisanega pregleda ugotavljamo, da je tovrstna keramika bila v večjem številu najdena v treh plasteh (SE 1019, 1040 in 1045; *graf 10*).

Odlomkov, za katere lahko trdimo, da so uvoženi, je malo. Gre za en odlomek monohromne gravirane keramike, okrašene s paličico, in za šest odlomkov majolike.

Prevladuje gravirana in slikana keramika, znana tudi kot **loška** ali **ljubljska keramika**, ki je bila zagotovo proizvod lokalnih delavnic na območju Ljubljane, Škofje Loke in Kranja. Ob morfoloških in stilnih značilnostih temu v prid govorijo tudi podatki iz pisnih virov, ki omenjajo lončarsko dejavnost kot tudi razprostranjenost sorodnih najdb na območju današnje Slovenije in v njeni neposredni bližini (Guštin 1999, 122, sl. 1; Kovács 2009). Splošno sprejeto je mnenje, da gre za posodje, narejeno po vzoru italijanske proizvodnje gravirane keramike. Italsko in domačo proizvodnjo ločimo po nekaterih posebnostih, pri čemer so za domačo proizvodnjo najbolj opazne izbira in izvedba motivov, izbira barv in kombinacije slikanja in graviranja, ki jih italska proizvodnja ne pozna.

Na podlagi primerjav s slovenskih najdišč in primerjave splošnih razvojnih značilnosti z značilnostmi italijanske proizvodnje ugotavljamo, da je datacija tovrstnega posodja največkrat od konca 15. do začetka 17. st. V ta časovni razpon lahko umestimo tudi posodje iz Šentvida. Posebnost so posode z vrezanimi letnicami, katerih analiza bi verjetno ponudila možnost za določitev opornih točk za kronološko in tipološko razvojno določitev.

Kljub manjšemu številu odlomkov, ki so omogočali vsaj delno rekonstrukcijo oblike in okrasa, nam je uspelo prepoznati nekaj značilnosti znotraj keramičnega korpusa posameznih plasti, ki bi lahko pomenile tudi izhodišče za bolj natančno kronološko določitev keramike na najdišču.

Izravnalno nasutje **faze 2b** (SE 1045) je ob gravirani in slikani keramiki vsebovalo tudi največ odlomkov verjetno uvožene majolike. V plasti je bilo pet odlomkov engobirane in loščene keramike. Izbira motivov za bordurni okras je omejena na prepletajoče se trakove in spiralo. Bordure so okrašene z vrezanim tekočim motivom. V sredinskem polju je upodobljen motiv ptiča na jajcih. V tej plasti ni dokumentirana delitev bordure na manjša okrasna polja. To je tudi edina plast, v kateri se pojavlja motiv spirale, za katero domnevamo, da posnema sočasno motiviko italijanskih delavnic in pomeni izhodišče za razvoj bolj enostavnega bordurnega motiva pletenice kot enega značilnih elementov lokalne proizvodnje. Temu ustreza tudi ugotovitev o obstoju dveh skupin gravirane keramike, ki temelji na analizah gradiva z najdišč v Posočju. Prva skupina ima značilnosti italijan-

skih delavnic in jo sredi 16. st. zamenja posodje z značilnostmi lokalne slovenske proizvodnje (Žbona Trkman 1999, 142). To pomeni, da gre za najstarejši kontekst izmed obravnavanih, z okvirno datacijo v prvo polovico 16. st.

Tudi nasutje **faze 2c** (SE 1019) je vsebovalo večjo količino namiznega posodja. V tej plasti ni bilo več majolike. Najdeni so trije odlomki engobirane in loščene keramike. Ohranjen je le en del verjetno uvožene monohromne gravirane posode. Ostale odlomke lahko interpretiramo kot izdelke lokalnih delavnic. Pri bordurah se še uporablja tekoč motiv pletenice. Nadaljuje se tudi delitev bordure na več polj in slikanje namesto vrezanega okrasa. Pojavijo se trikotno oblikovani elementi, ki so žarkasto razporejeni v borduri okrog sredinskega okrasnega polja in so pogosto kombinirani z mrežasto šrafuro. Tudi to plast časovno lahko umestimo v drugo polovico 16. st.

V odpadni jami (SE 1040) **faze 2c** so bili najdeni dva odlomka majolike ter pet odlomkov engobirane in loščene keramike. Med graviranim posodjem je tekoč bordurni okras ohranjen le v obliki pletenice. Motiva spirale in prepletenih cikcakastih trakov ne zasledimo več. Pojavi se delitev bordure na polja, ki so okrašena z mrežasto šrafuro in z rastlinskim motivom. Motiv cvetlice se pogosto pojavlja kot del bordurnega ali sredinskega okrasa. Osrednji motiv (jelen) je upodobljen znotraj *hortus conclusus*. Novost je tudi bordurni okras zunanje bordure, izveden samo s slikanjem. Slikanje posnema delitev v polja in jih tudi zapolni z izmenjujočimi se poševnimi šrafiranimi polji. Na podlagi ohranjenega dela vrezane letnice domnevamo, da sodi plast v drugo polovico 16. st.

6. ŽIVALSKI OSTANKI

Nabor živalskih najdb z najdišča Šentvid vključuje 2.558 kosti in zob oziroma njihovih odlomkov. Prevladujejo ostanki sesalcev (81,0 odstotkov), zastopani pa so tudi ptiči, plazilci, školjke in polži (*tab. 2*). Od skupno 2.071 sesalskih najdb jih je bilo mogoče vsaj do nivoja rodu (v primeru drobnice pa do ravni poddružine, tj. Caprinae) taksonomsko določiti 1.358 oziroma 65,4 odstotka. V skladu s pričakovani močno prevladujejo kosti in zobje domačih živali. Domestikatom namreč pripada kar sedem od skupno desetih v vzorcu zastopanih sesalskih vrst oziroma več kot 99 odstotkov vseh taksonomsko določenih najdb (tj. NISP; *Number of Identified Specimens*; Grayson 1984, 17–26).

Tab. 2: Župnijski dom. Zastopanost posameznih sesalskih taksonov v gradivu po obdobjih. Ločeno so podani tudi podatki za ostale razrede. Količina najdb je izražena kot število določenih primerkov (NISP). Pri izračunu deležev (%) so bili upoštevani zgolj ostanki sesalcev. Obrazložitev okrajšav: **RiP** – recentni in premešani depoziti; **PG** – pokopa goveda (SE 1313 in SE 1314).

Tab. 2: Župnijski dom. Individual mammalian taxa in the finds by periods. The data for other taxa is given separately. The quantity of finds is expressed as the number of identified specimens (NISP). Only mammalian remains were taken into account for the calculation of shares (%). Explanation of abbreviations: **RiP** – recent and mixed deposits; **PG** – cattle burials (SE 1313 and 1314).

Takson Taxon	Faza 1 / Phase 1		Faza 2 / Phase 2		Faza 3 / Phase 3		RiP NISP	Skupaj / Total		PG %
	NISP	%	NISP	%	NISP	%		NISP	%	
<i>Bos taurus</i>	145	70,0	191	62,0	85	54,1	15	424	61,9	661
Caprinae	21	10,1	36	11,7	24	15,3	4	86	12,4	1
<i>Sus</i> sp.	31	15,0	79	25,6	45	28,7	6	161	23,5	-
<i>Equus caballus</i>	6	2,9	1	0,3	-	0,0	-	7	1,0	-
<i>Canis familiaris</i>	3	1,4	-	0,0	1	0,6	-	4	0,6	-
<i>Felis catus</i>	-	0,0	1	0,3	-	0,0	-	1	0,1	-
<i>Lepus europaeus</i>	-	0,0	-	0,0	2	1,3	-	2	0,3	-
<i>Vulpes vulpes</i>	1	0,5	-	0,0	-	0,0	-	1	0,1	-
Σ sesalci / mammals	207	100,0	308	100,0	157	100,0	25	1358	100,0	662
<i>Gallus domesticus</i>	-	-	5	-	25	-	-	30	-	-
Aves, gen. indet.	3	-	-	-	16	-	-	21	-	-
<i>Testudo</i> cf. <i>hermanni</i>	-	-	2	-	2	-	395	399	-	-
<i>Ostrea</i> sp.	-	-	2	-	25	-	-	27	-	-
<i>Dosinea</i> sp.	-	-	-	-	6	-	-	6	-	-
<i>Helix pomatia</i>	-	-	-	-	4	-	-	4	-	-

Tab. 3: Župnijski dom. Zastopanost domačega in divjega prašiča med ostanki rodu *Sus* po obdobjih: **SVD** – srednjeveški depoziti; **PSV/ZNV** – poznosrednjeveški/zgodnjenovoveški depoziti. Taksonomska opredelitev temelji na metričnih podatkih. Količina najdb je izražena kot število določenih primerkov (NISP).

Tab. 3: Župnijski dom. Domestic pigs and wild boars amongst the *Sus* genus remains; by periods: **SVD** – Medieval deposits; **PSV/ZNV** – Late Medieval/Early Post-Mediaeval deposits. Taxonomic identification is based on metric data. The quantity of finds is expressed as the number of identified specimens (NISP).

Faza Phase	Takson Taxon	Σ ostankov Σ remains	Zanesljivo določenih Reliably identified	Pogojno določenih Conditionally identified
1	<i>S. domesticus</i>	31	12	3
	<i>S. scrofa</i>		0	2
2	<i>S. domesticus</i>	79	34	5
	<i>S. scrofa</i>		0	0

Večina kosti (vključno s številnimi prstnicami) je fragmentiranih, ohranjenost kostne substance je sicer solidna. Zastopanost posameznih sesalskih taksonov po skeletnih elementih in po fazah je podana v prilogi 1.

Slabe tri četrtine – ob upoštevanju obeh omejenih pokopov goveda pa celo dobrih 85 odstotkov – vseh taksonomsko opredeljenih sesalskih ostankov izvira iz faz 1 in 2. Preostanek jih izvira iz polpreteklega obdobja ali premešanih depozitov in jih na tem mestu podrobneje ne obravnavamo.

Faza 1

Daleč največji, skoraj tričetrtinski delež ostankov faze 1 pripada domačemu govedu (*Bos taurus*), ki mu sledita rod prašičev (*Sus* sp.) in drobnica (Caprinae) (tab. 2). Pri tej se je dalo na podlagi morfoloških značilnosti (Boessneck, Müller, Teichert 1964) potrditi prisotnost ovce (*Ovis aries*; NISP = 2) in koze (*Capra hircus*; NISP = 1). Med prašičjimi ostanki pričakovano prevladujejo tisti domačega prašiča (*Sus domesticus*; tab. 3). Lovnim

vrstam je bilo mogoče z zanesljivostjo pripisati zgolj izoliran zgornji podočnik lisice (*Vulpes vulpes*).

Najdbe izvirajo iz štirih stratigrafskih enot, od tega dobrih 95 odstotkov iz večkrat omenjenega polnila jarka (SE 1122).¹⁰ Med zanimivejšimi najdbami moramo omeniti delno ohranjen skelet goveda (številka vzorca: D 333; pril. 2); starost te živali ob zakolu/poginu ni presegala 24 do 30 mesecev.¹¹

Faza 2

Domače govedo ostaja najbolj zastopan takson tudi v gradivu iz faze 2, čeprav je tu njegov delež v primerjavi z deležem prašiča statistično značilno manjši (χ^2 test: $\chi^2 = 7,94$; s.p. = 2; $p < 0,01$). Tako je predvsem zaradi relativno velikega števila prašičjih najdb v tej fazi (tab. 4). Podobno kot v primeru faze 1 je med njimi mogoče z zanesljivostjo potrditi zgolj prisotnost domačega prašiča (tab. 3). Med 36 ostanki drobnice jih je bilo takih, ki se jih je dalo na podlagi smernic Boessnecka in sodelavcev (Boessneck, Müller, Teichert 1964) taksonomsko določiti vse do nivoja vrste, le osem. Vseh osem je bilo pripisanih ovci.

Analiza pojavljanja ostankov sesalcev po posameznih stratigrafskih enotah je pokazala, da je bila vsaj ena taksonomsko opredeljena najdba odkrita v tridesetih različnih stratigrafskih enotah. Med temi prevladujejo polnila omenjenih jam za stojke (N = 19) ter odpadnih jam (N = 5), večina kosti in zob (tj. 57,1 odstotka) pa vendarle izvira iz izravnalnih nasutij.¹² Od zanimivejših najdb je treba omeniti odlomek desne stegenice domače mačke (*Felis catus*; SE 1042) ter dva nepopolno ohranjena goveja skeleta (vzorca D 294 in D 336; pril. 2) iz jam (SE 1145 in 1143). Starost ob zakolu/poginu prvega (SE 1145, D 294) je bila ocenjena na približno pet let, kar gre soditi iz skoraj popolne zraščeniosti končnih ploskev z vretenčno glavino pri večini ohranjenih vretenc (glej Silver 1972). Skladna s tem je tudi stopnja obrabe žvekalne površine spodnjih kočnikov (M.W.S. *sensu* Grant 1982: 42). Pri drugem skeletu (SE 1143; D 336) vretenca

¹⁰ V preostalih (tj. SE 1120, 1248 in 1282) je bilo taksonomsko opredeljivih ostankov skupaj zgolj dvanajst. Z izjemo dveh ptičjih kostnih odlomkov iz SE 1282 so vsi pripadali domačemu govedu.

¹¹ To gre soditi po še nezraščeni distalni epifizi golenice (glej Silver 1972).

¹² SE 1019: NISP = 36; SE 1045: NISP = 127; SE 1120: NISP = 13.

Tab. 4: Župnijski dom. Zastopanost (NISP) ostankov osrednjih treh sesalskih taksonov v poznosrednjeveških/zgodnjenovoveških depozitih; po kronološko opredeljenih podvzorcjih. V 15. stoletje so datirani ostanki iz SE 1027, 1120, 1167, 1170 in 1180, v prehod med 15. in 16. st. tisti iz SE 1045, v 16. st. pa tisti iz SE 1019, 1040, 1042 in 1139. Tab. 4: Župnijski dom. Main three mammalian taxa remains (NISP) in the Late Medieval/Early Post-Mediaeval deposits, according to chronologically defined subsamples. The remains from SE 1027, 1120, 1167, 1170 and 1180 are dated into the 15th century, those from SE 1045 are dated into the transition between the 15th and 16th c., while the remains from SE 1019, 1040, 1042 and 1139 are dated into the 16th c.

Takson Taxon	Faza Phase 2a	Faza Phase 2b	Faza Phase 2c
Bos taurus	10	53	33
Caprinae	3	12	16
Sus sp.	4	58	13

še niso bila v celoti osificirana. Navedena žival je očitno poginila še pred dopolnitvijo petega leta.

Pokopa goveda, faza 3

Ob treh že omenjenih najdbah delno ohranjenih govejih okostij sta bila na severozahodnem robu izkopnega polja severno od jarka odkrita še dva večja ovalna vkopa (SE 1302 in SE 1304), od katerih je vsak vseboval po en skoraj kompletan skelet te vrste (sl. 17; pril. 2). Ti najdbi sta pogojno umeščeni v fazo 3 (glej zgoraj).

Vkopa sta bila orientirana v smeri vzhod-zahod. Prvi vkop (SE 1304; dimenzije: 1,52 × 0,72 m) je vseboval skelet 1 (SE 1314). Le dober poldrugi meter vzhodneje je ležal še drugi vkop (SE 1302; dimenzije: 1,86 × 0,88 m) s skeletom 2 (SE 1313) (sl. 17). Obe okostji sta pripadali kravi in v obeh primerih je glava ležala na vzhodni strani vkopa. Starost ob zakolu/poginu je bila v prvem primeru¹³ ocenjena na slaba tri leta, v drugem¹⁴ pa najverjetneje na 3,5 do pet let. Oцени se lepo ujemata s splošno sliko o starostni strukturi goveda iz faze 2, ki kaže na preferenčni zakol mladih odraslih živali. Zanimiva

¹³ M.W.S. *sensu* Grant (1982): 19; skeletni elementi s še nezraščeno epifizo: nadlahtnica (proks. in dist.), koželjnica (dist.), golenica (dist.), prstnice (prim. Silver 1972).

¹⁴ M.W.S. *sensu* Grant (1982): 41; edini še ne v celoti osificiran skeletni element so bila vretenca (prim. Silver 1972).

Sl. 17: Župnijski dom. Pogleda na vkopa (1 in 2) s skeletoma goved.

Fig. 17: Župnijski dom. Views on the cattle skeletons.

(Foto / Photo: M. Franca)

sta tudi podatka¹⁵ o plečni višini obeh goved, tj. 115,5 oziroma 116,1 cm. Vrednosti namreč očitno presegata povprečno velikost tedanjih primerkov iste vrste s tega najdišča ter tudi povprečno velikost srednjeveškega in zgodnjenovoveškega goveda s širšega jugovzhodnoalpskega ozemlja¹⁶ (povpr. vrednost: 107,2 cm; razpon: 96,0–121,5 cm; N = 31).

O vzrokih v ozadju zakopa obeh krav je na podlagi razpoložljivih podatkov težko sklepati. Dejstvo je, da se je način procesiranja njunih trupel razlikoval od tedanje splošne prakse, saj meso ni bilo uporabljeno za prehrano. Vsekakor je treba govoriti o zakopu celih kadavrov, saj sta bila skeleta skoraj kompletna. Posamezne manjkajoče primerke sezamoidnih, zapestnih oz. gleženjskih kosti ter

Sl. 18: Župnijski dom. Odlomek čelnice domačega goveda (skelet 1) s sledmi urezov.

Fig. 18: Župnijski dom. Fragment of cattle frontal bone (Skeleton 1) with traces of cut marks.

(Foto / Photo: I. Lapajne)

¹⁵ Izračun je zmnožek izmerjene največje dolžine stopalnice in ustreznega Matolcsyjevega koeficienta (Matolcsi 1970).

¹⁶ Podatki povzeti po Bartosiewicz (2006, pril. 2) ter Toškan, Dirjec (2004a; 2011).

prstnic se zdi namreč še najbolj utemeljeno pripisati izbrani tehniki vzorčenja najdb, tj. zgolj ročnemu pobiranju teh (prim. Toškan, Dirjec 2004, 157–160). Izjema v tem smislu so manjkajoče rožnice, ki so jih odstranili pred položitvijo trupel v jamo. Kot povsem verjetna se tako ponuja možnost, da sta bili kravi pred pokopom odrti¹⁷ z namenom uporabe kože kot surovine za izdelavo usnja. Toliko bolj zato, ker je bilo na dveh odlomkih čelnice skeleta SE 1314 (tj. skelet 1) mogoče prepoznati serijo vzporednih urezov, ki bi lahko nastali prav pri odiranju (*sl. 18*). Ob tem bi posamezni urezi utegnili biti tudi na zgornji čeljustnici in ličnici istega primerka.

Najelementarnejši razlog za to, da bi človek izkoristil kožo poginule živali, ne pa tudi njenega mesa, bi lahko tičal v eventualni obolelosti te. Na špekulativni ravni bi kot alternativno razlago nemara lahko omenili ritualno žrtvovanje, čeprav za kaj takega oprijemljivejših indicev od, denimo, enake usmerjenosti obeh vkopov in trupov znotraj njiju ne poznamo. Pravzaprav na podlagi razpoložljivih podatkov ni mogoče z gotovostjo trditi niti tega, da sta živali sploh poginili nasilne smrti. Na to bi sicer načeloma lahko kazal par luknjic ob zunanem robu čelnice nad levo očnico lobanje skeleta SE 1314 (tj. skelet 1). Poškodba na tem delu lobanje bi namreč lahko bila smrtna. Vendar pa je barvni odtенок notranjega oboda obeh lukenj bistveno svetlejši od siceršnje obarvanosti kosti obravnavanega skeleta ter tako v tem smislu bolj spominja na obarvanost na mestih "svežih" lomov. Iz tega izhaja možnost, da gre za morda podepozicijski poškodbi.

7. ČASOVNA OPREDELITEV NAJDIŠČA

Časovna opredelitev najdišča temelji predvsem na lončenini. Za datiranje faze 1 so zelo pomembni sicer maloštevilni zgodnesrednjeveški odlomki lončenine, ki so bili dokumentirani v drugotni legi v nasutih ali zasutih (SE 1003, 1004, 1019, 1020, 1040, 1120 in 1122). Gre za odlomke tipov 1C, 1F, 2F (*t. 1*: 1), 2G, 2H in 3C, ki se pojavljajo od 9. do 11. st. (Štular 2009a, pril. 1). Glede na maloštevilnost in slabo ohranjenost določnejša časovna opredelitev ni možna.

¹⁷ Če to drži, bi to lahko razložilo tudi odsotnost posameznih prstnic. Te so bile namreč pogosto kar skupaj s kožo prenesene v strojarske obrate (Serjeantson 1989, 136; Bartosiewicz 2006, 466).

Visokosrednjeveške lončenine je bilo na najdišču več kot zgodnesrednjeveške, a prav tako v drugotnih kontekstih (SE 1004, 1019, 1020, 1027, 1038, 1040, 1045, 1120, 1122, 1131, 1139, 1166, 1178), ki so nastali z nasipanjem materiala iz bližnje okolice in vsebujejo časovno različen material. Gre za lončenino tipov 5A, 5F, 5G (*t. 1*: 2), 5H (*t. 1*: 2–13), 6E, 6F (*t. 1*: 14), 6G (*t. 1*: 15), 7E, 7F, 7G (*t. 1*: 16–19), 9C (*t. 2*: 20,21), 9B (*t. 2*: 22), 9D in 9E (*t. 2*: 23–31), ki se pojavlja od 11. do 14. st. (prim. Štular 2009a, pril. 1).

Natančnejša opredelitev tovrstne lončenine je možna le pri zaprtih stratigrafskih kontekstih z zadostno količino gradiva, kakršno je polnilo jarka (SE 1122, prim. *graf 7*). Datiranje tega v 13. ali najkasneje začetek 14. st. (glej zgoraj) je torej edini kronološko oprijemljiv element faze 1.

Večina gradiva izvira iz faze 2. Tipi ustij kuhinjske lončenine, ki so na najdišču v tej fazi najštevilnejši (prim. *grafe 2–5*), imajo širok čas uporabe:

- 10B-1 – 15. st. in začetek 16. st.;
- 10B-2 – od sredine 14. do konca 15. st.;
- 10D – od konca 13. do začetka 15. st.;
- 11C – od 13. do konca 16. st.
- 11D-1 – od 14. do 16. st.

Natančnejše datiranje omogoča analize namiznega posodja. Izravnalno nasutje SE 1045 (faza 2b) je ob gravirani in slikani keramiki vsebovalo tudi največ odlomkov verjetno uvožene majolike. Skupne značilnosti gravirane keramike so se ohranile na bordurah ob ustju posod, po katerih je neprekinjeno potekal motiv prepletajočih se trakov. To je tudi edina plast, v kateri se pojavlja motiv spirale. Ta je izhodišče za razvoj bolj enostavnega motiva pletenice kot enega značilnih elementov lokalne proizvodnje, ki se pojavi sredi 16. st. To datira plasti v konec 15. in prvo polovico 16. st.

Za stratigrafsko mlajše nasutje SE 1019 (faza 2c) sta značilni odsotnost majolike in večina posodja, ki jo lahko interpretiramo kot izdelke lokalnih delavnic. Za to plast je značilno posodje, pri katerem je bordura razdeljena na več polj, vrezanemu okrasu se pridružijo slikanje in trikotno oblikovani elementi bordure, pogosto kombinirani z mrežasto šrafuro. Časovno lahko plast umestimo v drugo polovico 16. st.

Datiranje faz 2b in 2c je v pomoč interpretaciji deleža zastopanosti posameznih tipov v zaprtih stratigrafskih kontekstih, predvsem obratno sorazmernega deleža tipov 11D-1 in 10D (glej zgoraj; prim. *graf 6*). Kontekst z večjim deležem tipa 10D (faza 2b: SE 1045, 18 odstotkov) je datiran v konec 15. in prvo polovico 16. st., konteksta z manjšim

deležem tipa 10D (faza 2c: SE 1040, 4 odstotke; SE 1019, 7 odstotkov) pa v drugo polovico 16. st. Ta ugotovitev prinaša dva zaključka:

– lončenino z ustji tipa 10D lahko pričakujemo še v 16. st. in

– v 16. st. v zaprtih stratigrafskih kontekstih lahko opazujemo obratno sorazmerno spreminjanje deležev lončenine z ustji tipa 10D in 11D-1.

Fazo 2a na podlagi težišča datacij primerjav zastopanih tipov ustij loncev in jasno izražene kontinuitete v fazo 2b datiramo v sredino 15. st. Faza 2b je datirana v konec 15. in prvo polovico 16., faza 2c pa v drugo polovico 16. st. Faza 3 je datirana v 17. st., najverjetneje na začetek.

8. INTERPRETACIJA NAJDIŠČA

Zgodnjerednjeveške najdbe z najdišča Šentvid so prvi neposreden dokaz o poselitvi na tem mestu vsaj v 10. st. (prim. Pirkovič-Kocbek 1986, 68 s; Höfler 1986, 33–35). Kot večkrat omenjeno, je bila zgodnjerednjeveška lončenina dokumentirana v drugotnih kontekstih. Toda pedološka sestava teh srednjeveških, zgodnjenovoveških in modernih nasutij dokazuje, da so bili material in z njim artefakti prineseni iz neposredne bližine. Odlomki sami po sebi niso dokaz o obstoju naselbine; tak dokaz lahko prinesejo nadaljnje analize, ki bi potrdile zgodnjerednjeveško starost stavbe s škarjastim tipom ostrejša (prim. *sl.* 3). Toda v kontekstu številnih indeciv – predvsem obstoj prafare ter romanska cerkev z “zgodnjim” zavetnikom sv. Vidom (pregled v Porenta et al. 2012, 130–133) – se zdi domneva o obstoju naselbine z (vsaj nekaterimi) funkcijami neagrarnega centralnega kraja v 10. st. upravičena. V tem primeru bi lahko govorili o mikroregionalnem središču tipa Bled – Pristava.

Podobno velja tudi za sicer številčnejšo **visokosrednjeveško** lončenino, ki je bila prav tako dokumentirana v drugotni legi v nasutjih. V kontekstu pisnih virov (glej poglavje Zgodovinski okvir) lahko v teh odlomkih vidimo dokaz za naselbinsko kontinuiteto v 11. in 12. st.

Najstarejši element, dokumentiran *in situ*, je jarek (SE 1121/1122), katerega *terminus ad quem* je 13. ali začetek 14. st. Če privzamemo leto 1250 kot običajno privzeto ločnico med visokim in poznim srednjim vekom, lahko rečemo, da je jarek svojo prvotno funkcijo opravljal proti koncu visokega srednjega veka, zasut pa je bil na začetku poznega srednjega veka.

O namembnosti jarka lahko zgolj ponudimo več možnosti. Prva je, da je jarek služil regulaciji vodnega toka. Omenili smo že, da smo zasledili sledove vodnega delovanja v jarku. Ta bi lahko služil tudi kot meja med dvema posestma. Obe ma razlagama gre v prid tudi mesto verjetne brvi (SE 1241). Najprivlačnejša bi bila razlaga, da gre za obrambni jarek. O tem bi pričale dimenzije in lokacija jarka, saj tega najdemo na severnem robu srednjeveškega trga in poteka po celotni dolžini izkopnega polja; hkrati je bil jarek umeščen na rob rahlega pobočja ali manjše ježe, ki je tudi mesto najlažjega dostopa. V tem primeru bi že omenjeni odtisi kolov (SE 1241) bili ostanek kolov, ki so zabiti v jarek omejevali prehod jarka. Najverjetnejša pa se zdi razlaga, ki združuje vse tri možnosti: mejni jarek, ki je bodisi omejeval naselbino, bodisi razmejeval naselbino in dvor, bodisi oboje hkrati. Takšni obrambno-mejni jarki so v srednjeveških nemestnih naselbinah pogosti (npr. Krenn 2012, 180–183) in odvajanje meteorne vode ter usmerjanje dostopa na izbrane točke je del funkcije takšnih jarkov.

Poznosrednjeveški element na najdišču je polnilo prej omenjenega jarka (SE 1122). Glede na interpretacijo lončenine sodimo, da gre za sekundarni odpad dolgega trajanja, ki vsebuje gradivo s časovnim razponom enega stoletja. Najverjetnejša razlaga bi bila, da so se v jarku, ko so ga prenehali čistiti, počasi nabirale smeti.

V arheološkem zapisu na najdišču sledi hiatus, ki je trajal od druge četrtine 14. do sredine 15. st. Ob upoštevanju številnih pisnih virov iz tega obdobja ter stratigrafske in pedološke analize (glej zgoraj) je jasno, da ne gre za prekinitev v poselitvi, temveč za stanje arheološkega zapisa, ki je posledica destruktivnih gradbenih posegov.

Najstarejše plasti prehoda iz poznega srednjega v **zgodnji novi vek** so datirane v sredino 15. st.

Najstarejši element, faza 2a, je izravnalno nasutje (SE 1029, SE 1120), ki prekriva omenjeni jarek (*sl.* 4). Skoraj na istem mestu, kjer je bil v visokem srednjem veku jarek, je bila postavljena palisada. To potrjuje naselbinsko kontinuiteto iz visokega srednjega veka in nas utrjuje v interpretaciji, da je na tem mestu potekala meja. Zidana ograda ali škarpa in najverjetneje lesen objekt (*sl.* 5) dokazujeta, da gre za obrobno območje neke večje bivalne in/ali gospodarske enote, kjer so potekale gospodarske ali podobne dejavnosti.

Naštete objekte in izravnalno nasutje je v fazi 2b prekrilo novo izravnalno nasutje (SE 1045; *sl.* 6). Analiza stratigrafije, fizičnih lastnosti plasti in

lončenine je pokazala, da gre za večkratno nasipavanje materiala, pri čemer je bil proces nastanka hitrejši kot pri zapolnjevanju visokosrednjeveškega jarka (SE 1122), morda v času od enega do največ treh desetletij. Med lončenino prevladujejo veliki odlomki in zato kontekst opredeljujemo kot primarni odpad, najverjetneje hišni odpad. Večja količina uvoženega namiznega posodja nakazuje, da gre za odpad gospodinjstva pripadnikov višjega družbenega sloja. Glede na lokacijo izkopnega polja med cerkvijo in dvorom gre torej najverjetneje za odpad gospodinjstva župnika cerkve sv. Vida ali pa za odpad dvora, ki ga je do leta 1518 naseljevalo posvetno nižje plemstvo. Šentviški župniki so bili še v poznem srednjem veku dovolj pomembni, da so večkrat nastopali kot priče pri podpisovanju listin (Baraga 2002). Na drugi strani so se v urbanih središčih ali ob teh že od 13. st. naseljevali podeželski plemiči, ki so se vključili v mestno ali trško upravo in so opravljali predvsem sodniške funkcije, seveda pod okriljem višjega plemstva (Kos 2005, 102). Ti nižji plemiči so se naseljevali v dvorih, ki so bili hkrati tudi sedež manjših zemljiških posesti.

Izjemen vpogled v takšno gospodinjstvo iz prve polovice 16. st. ponudi analiza živalskih ostankov. Ta kontekst (SE 1045) je edini, v katerem najbolje zastopana živalska vrsta ni govedo, temveč domači prašič (tab. 4). Svinjina je v srednjem veku veljala za zelo cenjeno vrsto mesa (Baker, Clark 2003, 64 s; Bartosiewicz 1999, 144; Adamson 2004, 83). Čeprav gre za vzrejno sorazmerno nezahtevno vrsto, primerno celo za rejo znotraj posameznega mestnega gospodinjstva (Bartosiewicz 2003, 187 s), je namreč prašičereja v večjem obsegu zahtevala dostop do gozdov, kjer so se te živali prosto pasle (Ervynck 2004, 217).¹⁸ Povečanje deleža prašičjih najdb v okviru posameznih urbanih kontekstov naj bi tako sicer dejansko lahko kazalo na dvig življenjske ravni prebivalstva (Bartosiewicz 1999, 144; 2006, 460), vendar pa je vrsta v relativnem smislu zares številčno zastopana skoraj samo v kontekstih, povezljivih s posvetnimi (*sic*) objekti višjega statusa, predvsem gradovi (npr. Bartosiewicz 1998; Štular 2009a, sl. 17.1; Trbojević Vukičević, Frančič, Kužir 2010, 242, 244; Toškan 2013, 80–86 in tam navedena literatura).

¹⁸ Ob tem prašičereja drugače od reje goveda in drobnice ne zagotavlja nobenega sekundarnega proizvoda razen gnoja in kože, zaradi česar je utegnila biti v srednjeveški družbi razumljena kot nekakšna luksuzna dejavnost (Grant 2002, 18).

Tab. 5: Župnijski dom. Zastopanost (NISP) živalskih taksosov v stratigrafskih enotah SE 1019 in SE 1020.

Tab. 5: Župnijski dom. Animal taxa (NISP) in stratigraphic units SE 1019 and SE 1020.

Takson Taxon	SE 1019	SE 1020
<i>Bos taurus</i>	18	42
Caprinae	6	16
<i>Sus</i> sp.	9	19
<i>Lepus europaeus</i>	-	1
<i>Gallus domesticus</i>	1	3
Aves, gen. indet.	-	1
<i>Testudo</i> cf. <i>hermanni</i>	2	-
<i>Ostrea</i> sp.	-	24
<i>Dosinea</i> sp.	-	6
<i>Helix pomatia</i>	-	2

Zaradi strogih omejitev pri uživanju rdečega mesa v okviru cerkve za časa srednjega veka večjega števila ostankov te vrste v z njo povezanih kontekstih ne gre pričakovati. Svinjina je v tedanjem času vendarle predstavljala najbolj "rdeče" od vseh rdečih vrst mesa (Ervynck 2004, 219). Poudariti je sicer treba, da so omejitvam zares dosledno sledili predvsem v okviru samostanov ter da se je pogosto precej očitno razkorak pojavljal tudi na ravni prehrane nižje duhovščine v primerjavi s sekularnimi duhovniki ali škofi in njihovim dvorom (prim. pri P. Santoninu [Simoniti, prevod, 1991, 35, 39, 91]; Ervynck 2004, 220). Drži tudi, da so proti koncu srednjega veka ter v zgodnjem novem veku omejitve (vsaj v praksi) že nekoliko popuščale (Yoder 2012; 1192). Tako obsežnega poseganja po svinjini, kot nanj kaže skoraj polovična zastopanost prašiča v pravzaprav niti ne tako majhnem favnističnem vzorcu¹⁹ iz tega nasutja (SE 1045), pa se z duhovščino vendarle ne zdi utemeljeno povezovati. Sledove prehrane lokalnega klera gre najbrž prej prepoznati v ostankih ptic ter predvsem želv in mehkužcev kot značilne postne hrane tedanjega časa (tab. 2; Lehner 1999, 30; Kunst, Galik 2000, 250, 253 s),²⁰ ki so bili dokumentirani v mlajših

¹⁹ NISP = 123 (prim. MacKinnon 2004, 57, 73). Pri tem ni nepomembno, da navedeno gradivo ne predstavlja ostankov nekega enkratnega dogodka, temveč se je – sodeč po stopnji ohranjenosti lončenine – akumuliralo skozi več let trajajoče obdobje.

²⁰ V tem smislu bo pomembno pregledati živalske ostanke, pridobljene s sejanjem dela izkopanega sedimenta, ki pa v času analize tukaj predstavljenega favnističnega gradiva še niso bili dostopni. Zanimivo bo namreč videti, ali so med ostanki hrane tudi kosti rib.

Sl. 19: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Modifikacije na kosteh domačega goveda – zaradi intenzivnega izkoriščanja teh živali kot delovna živina: **a** – eksostoze na proksimalnem delu prve prstnice; **b** – eksostoze na proksimalnem in distalnem delu stopalnice; **c** – deformacije proksimalnega dela tretje prstnice.

Fig. 19: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Modifications discovered on cattle bones; which occurred as a result of the intense exploitation of these animals as working animals: **a** – exostosis on the proximal part of the first phalange; **b** – exostosis on the proximal and distal part of the metacarpal bone; **c** – deformations of the proximal part of the third phalange. (Foto / Photo: I. Lapajne)

kontekstih (SE 1019, 1020), v katerih delež prašiča ne presega 25 odstotkov (tab. 5).

Morda je treba v kontekstu postne hrane interpretirati tudi podatek, da bi utegnila večina od sicer le osmih spodnjih kočnikov drobnice (večinoma gre za ovce) iz Šentvida pripadati v drugem letu življenja zaklanim živalim. Takšna vzrejna politika naj bi namreč izpričevala težnjo po izkoriščanju mesa pred sicer v srednjem veku načeloma bolj cenjenim runom (Grant 1984, 180; a glej tudi Munson 2000, 393–397). Prav ovčje meso naj bi bilo (ob govedini; glej tab. 2 in 4) pogojno sprejemljivo celó v okviru strogih prehranskih zapovedi tedanje cerkve (Ervynck 2004, 217).

Ne glede na to, v kolikšnem deležu gre živalske ostanke iz faze 2b pripisati religioznim in v kolikšnem laičnim predstavnikom tedanjega srednjega sloja, pa nedvomno drži, da je treba povečanje deleža prašičjih ostankov v okviru obravnavane stratigrafske enote razumeti kot specifičnega za ta kontekst in ne kot kazalec splošnega trenda povečevanja vloge svinjine v prehrani zgodnjeno-

voveškega prebivalstva na tem ozemlju (glej npr. Bartosiewicz 1999, sl. 3–5; in neobjavljeni poročili za leti 2004 in 2011²¹). Ne nazadnje ostaja govedo daleč najbolj zastopana živalska vrsta tudi še med gradivom iz faze 3 (tab. 2).

Sicer pa očitna prevlada govejih ostankov med analiziranimi živalskimi najdbami iz Šentvida jasno kaže, da je srednjeveškim in zgodnjenovoveškim prebivalcem tega kraja – tako kot to velja za večino drugih tedanjih urbanih središč v evropskem prostoru – prav ta vrsta bila osrednji vir rdečega mesa. Pomen govedoreje v srednjeveški ekonomiji pa je bil še večji zaradi intenzivnega izkoriščanja številnih sekundarnih proizvodov. Tu je treba v prvi vrsti omeniti uporabo volov pa tudi krav kot

²¹ Neobjavljeni poročili hrani ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Ljubljana: B. Toškan, J. Dirjec, *Novo mesto (2001): analiza živalskih ostankov (Ljubljana 2004)* in B. Toškan, J. Dirjec, *Živalski ostanki iz poznosrednjeveškega do zgodnjenovoveškega Slovenj Gradca (izkopavanja iz leta 2010). Glasbena šola (Ljubljana 2011)*.

delovno živino. Da je bilo izkoriščanje teh živali za delo na polju ter v transportu zares intenzivno, med drugim nedvoumno dokazuje razvoj specifičnih deformacij na posameznih kosteh spodnjega dela okončin (npr. ektopična rast kostnega tkiva, bramor; *sl.* 19). Vzrok za nastanek teh je namreč prav izpostavljenost skeleta ponavljajočemu se stresu zaradi prevelike obremenitve pri delu (prim. Bartosiewicz, Van Neer, Lentacker 1997). Cenjen sekundarni proizvod govedoreje je gotovo bilo tudi mleko, čeprav je bila mlečnost tedanjih krav – enako seveda velja za drobnico – sorazmerno skromna (Pleterski 2008b, 83 s). Razmerje med samicami in samci/kastrati, ki v primeru Šentvida kaže na očitno prevlado prvih, tako morda nakazuje prav željo po povečani prireji mleka.

Tudi fazo 2c zaznamuje nasipavanje različnega odpadnega materiala, ki vsebuje tipološko mlajše najdbe, datirane v drugo polovico 16. st. (SE 1019). Manjša povprečna velikost odlomkov je posledica podepozicijskih procesov, predvsem hortikulture v polpreteklem obdobju.

Fazo 3, datirano v začetek 17. st., opredeljuje gradnja sistema oskrbe z vodo, primerljivega z delno obzidanimi biči in kali (*sl.* 8), kar si lahko razlagamo kot nadaljevanje izrabe prostora za obrobne gospodarske dejavnosti. Alternativna razlaga, glede na bližino dvora, ki je obstal globoko v novi vek, bi bil parkovni element, za kar pa nimamo neposrednih dokazov. V to podfazo sodijo tudi ostanki palisade ali, verjetneje, preprostih objektov (*sl.* 9).

Med pomembnejše rezultate te analize zagotovo sodijo sicer zelo skromni neposredni dokazi zgodnj srednjeveških dejavnosti na tem ozemlju ter posredni dokaz o kontinuirani izrabi prostora v visokem srednjem veku.

Na tem mestu je treba na kratko orisati razvoj trga Šentvid pri Stični. Trg je bil "prifarski" trg, ki je nastal na posvetnih tleh. Ob nastanku je spadal v gospostvo in deželno sodišče gradu Višnja Gora. Trg oziroma tržani se prvič v pisnih virih pojavijo šele dvesto let po prvi omembi župnije, zanesljivo leta 1333. Takrat se kot njihovi neposredni zaščitniki omenjajo nižji plemiči Šentviški, kot gospodarji pa grofje Goriški. Omemba nižjih plemičev Šentviških priča, da so ti plemiči bivali prav v tem kraju. Ob upoštevanju teh podatkov skupaj z arheološkimi lahko po našem mnenju s precejšnjo gotovostjo govorimo o kontinuiteti poselitve Šentvida od vsaj 10. st. do danes.

Bolje je ohranjen arheološki zapis iz poznega srednjega in zgodnjega novega veka. Območje

raziskav je bilo takrat sicer prostor aktivne gospodarske izrabe, ki pa je izrazito obrobne narave. Gre predvsem za gospodarske aktivnosti oziroma gospodarske objekte, ki se vežejo na neki drug objekt v neposredni bližini. Ta objekt bi bil lahko že omenjeni dvor (glej poglavje Zgodovinski okvir), kar izrazito kažejo najdbe uvožene namizne lončenine in živalskih ostankov predvsem s konca 15. in iz prve polovice 16. st. (SE 1045). Drugačno prehrano v drugi polovici 16. st. (SE 1019) lahko interpretiramo kot odpad drugega gospodinjstva ali kot spremembo prehrabnih navad v istem gospodinjstvu. Glede na v pisnih virih izpričano spremembo lastništva dvora, ki je bil leta 1518 prodan stišskemu samostanu, se zdi mikavna druga interpretacija. Vsekakor pa velja, da je na najdišču dokumentirana sprememba prehrabnih navad, ki odsevajo tudi spremembo življenjskega sloga v bolj striktno upoštevanje religioznih pravil (živalski ostanki) ob nespremenjenem standardu (namizna lončenina).

Najdbam z začetka 17. st. sledijo izravnave iz polpreteklega obdobja (SE 1020, 1024).

9. ZAKLJUČEK

Predstavljena analiza najdišča Župnijski dom v Šentvidu pri Stični je pomembna predvsem za srednjeveško zgodovino naselbine in s tem tudi mikroregije, v kateri je imel Šentvid pomembno vlogo.

Za razvoj arheologije kot vede pa je prispevek izjemnega pomena zaradi vsaj dveh dejavnikov. Prvi je ta, da gre za eno prvih sistematičnih analiz poznosrednjeveškega in predvsem zgodnjenooveškega najdišča na našem ozemlju, ki vsebuje vse elemente za moderno analizo: na terenu jasno prepoznano stratigrafijo, zaprte stratigrfske kontekste z zadostno količino artefaktov in predvsem sodelovanje različnih specialistov.

Tako smo lahko postavili temelje tipologije oziroma kronologije grobe lončenine s konca 15. in iz 16. st. Razmeroma ozko časovno opredelitev je v povezavi s stratigrafijo omogočila natančna analiza namiznega posodja. Še najpomembnejši dosežek prispevka pa se zdi integralno vključevanje analize živalskih ostankov, na podlagi katere smo presegli suhoparne tipokronološke zaključke in odprli vrata razpravam o družbenem statusu in povezavam tega z lončenino in namiznim posodjem.

KATALOG / CATALOGUE

Gradivo hrani Mestni muzej in galerije mesta Ljubljana. / The finds are housed in the City Museum Ljubljana.

Kratice / Abbreviations (Vocabulary)

Tabla = Plate

odl. ustja lonca / pot rim shard
ust. = ust. / rim type
fakt. = fakturni tip / fabric type
majhen odl. / small size shard
srednjevelik odl. / medium size shard
velik odl. / large size shard
SE = stratigrafska enota / stratigraphic unit
brez konteksta / context not preserved

Tabla 1

1. Odl. ustja lonca; ust. 02F; fakt. VSL; majhen odl. (9 g); zač. št. 1171; SE 1027.
2. Odl. ustja lonca; ust. 05G; fakt. PSL; velik odl. (83 g); zač. št. 1345; SE 1122.
3. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. VSL; majhen odl. (10 g); zač. št. 238; brez konteksta.
4. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. ZSL; srednjevelik odl. (24 g); zač. št. 1010; SE 1003.
5. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. PSL; majhen odl. (8 g); zač. št. 273; SE 1014.
6. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. VSL; velik odl. (23 g); zač. št. 696; SE 1019.
7. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. VSL; srednjevelik odl. (8 g); zač. št. 475; SE 1019.
8. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. PSL; srednjevelik odl. (7 g); zač. št. 623; SE 1019.
9. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. PSL; velik odl. (20 g); zač. št. 1210; SE 1045.
10. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. VSL; srednjevelik odl. (7 g); zač. št. 1107; SE 1122.
11. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. VSL; srednjevelik odl. (21 g); zač. št. 1117; SE 1122.
12. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. VSL; srednjevelik odl. (16 g); zač. št. 1320; SE 1122.
13. Odl. ustja lonca; ust. 05H; fakt. VSL; majhen odl. (7 g); zač. št. 858; SE 1122.
14. Odl. ustja lonca z vtisi na notranji strani; ust. 06F; fakt. PSL; velik odl. (46 g); zač. št. 1814; SE 1045.
15. Odl. ustja lonca; ust. 06G; fakt. VSL; srednjevelik odl. (18 g); zač. št. 2262; SE 1045.
16. Odl. ustja lonca; ust. 07G; fakt. PSL; srednjevelik odl. (7 g); zač. št. 1455; SE 1040.
17. Odl. ustja lonca; ust. 07G; fakt. PSL; majhen odl. (4 g); zač. št. 1457; SE 1040.
18. Odl. ustja lonca; ust. 07G; fakt. PSL; velik odl. (28 g); zač. št. 1360; SE 1054.
19. Odl. ustja lonca; ust. 07G; fakt. PSL; velik odl. (29 g); zač. št. 1482; SE 1122.

Tabla 2

20. Odl. ustja lonca; ust. 09C; fakt. PSL; srednjevelik odl. (20 g); zač. št. 1346; SE 1122.
21. Odl. ustja lonca; ust. 09C; fakt. PSL; srednjevelik odl. (24 g); zač. št. 1344; SE 1122.
22. Odl. ustja lonca; ust. 09B; fakt. VSL; srednjevelik odl. (24 g); zač. št. 1226; SE 1045.
23. Odl. ustja in ramena lonca; ust. 09E; fakt. PSL; velik odl. (73 g); zač. št. 1449; SE 1040.
24. Odl. ustja lonca; ust. 09E; fakt. PSL; majhen odl. (10 g); zač. št. 1247; SE 1040.
25. Odl. ustja lonca; ust. 09E; fakt. PSL; srednjevelik odl. (22 g); zač. št. 1212; SE 1045.
26. Odl. ustja in ramena lonca; ust. 09E; fakt. PSL; srednjevelik odl. (40 g); zač. št. 1213; SE 1045.
27. Odl. ustja lonca; ust. 09E; fakt. PSL; srednjevelik odl. (12 g); zač. št. 1301; SE 1045.
28. Odl. ustja lonca; ust. 09E; fakt. PSL; srednjevelik odl. (10 g); zač. št. 1302; SE 1045.
29. Odl. ustja lonca; ust. 09E; fakt. PSL; srednjevelik odl. (10 g); zač. št. 1303; SE 1045.
30. Odl. ustja lonca; ust. 09E; fakt. VSL; velik odl. (36 g); zač. št. 1347; SE 1122.
31. Odl. ustja lonca; ust. 09E; fakt. PSL; velik odl. (28 g); zač. št. 1483; SE 1122.
32. Odl. ustja lonca; ust. 10A-2; fakt. PSL; srednjevelik odl. (12 g); zač. št. 190; brez konteksta.
33. Odl. ustja lonca; ust. 10A-2; fakt. PSL; srednjevelik odl. (21 g); zač. št. 144; brez konteksta.
34. Odl. ustja lonca; ust. 10A-2; fakt. PSL; srednjevelik odl. (13 g); zač. št. 15; SE 1019.
35. Odl. ustja lonca; ust. 10B-1; fakt. PSL; velik odl. (24 g); zač. št. 36; SE 1019.

Tabla 3

36. Odl. ustja lonca; ust. 10B-1; fakt. PSL; velik odl. (24 g); zač. št. 725; SE 1019.
37. Odl. ustja lonca; ust. 10B-1; fakt. PSL; velik odl. (17 g); zač. št. 822; SE 1040.
38. Odl. ustja lonca; ust. 10B-1; fakt. PSL; velik odl. (47 g); zač. št. 928; SE 1040.
39. Odl. ustja lonca; ust. 10B-1; fakt. PSL; velik odl. (27 g); zač. št. 993; SE 1040.
40. Odl. ustja lonca; ust. 10B-1; fakt. PSL; srednjevelik odl. (18 g); zač. št. 1184; SE 1045.
41. Odl. ustja lonca s plastičnim rebrom; ust. 10B-2; fakt. PSL; velik odl. (38 g); zač. št. 45; brez konteksta.
42. Odl. ustja lonca; ust. 10B-2; fakt. PSL; velik odl. (29 g); zač. št. 1027; SE 1019.
43. Odl. ustja in ramena lonca; ust. 10B-2; fakt. PSL; velik odl. (82 g); zač. št. 1471; SE 1040.
44. Odl. ustja in ramena lonca s plastičnim rebrom; ust. 10B-2; fakt. PSL; velik odl. (115 g); zač. št. 1189; SE 1045.

Tabla 4

45. Odl. ustja in ramena lonca s plastičnim rebrom; ust. 10B-2; fakt. PSL; velik odl. (93 g); zač. št. 813; SE 1120.
46. Odl. ustja lonca; ust. 10B-2; fakt. PSL; velik odl. (28 g); zač. št. 1106; SE 1122.
47. Odl. ustja in ramena lonca; ust. 10C-1; fakt. PSL; srednjevelik odl. (42 g); zač. št. 1054; SE 1019.
48. Odl. ustja in ramena lonca; ust. 10C-1; fakt. PSL; velik odl. (66 g); zač. št. 660; SE 1040.
49. Odl. ustja lonca; ust. 10C-1; fakt. PSL; velik odl. (46 g); zač. št. 658; SE 1040.
50. Odl. ustja lonca; ust. 10C-2; fakt. PSL; velik odl. (41 g); zač. št. 183; brez konteksta.
51. Odl. ustja lonca; ust. 10C-2; fakt. PSL; velik odl. (38 g); zač. št. 490; SE 1019.
52. Odl. ustja lonca; ust. 10C-2; fakt. PSL; velik odl. (31 g); zač. št. 864; SE 1019.
53. Odl. ustja in ramena lonca; ust. 10C-3; fakt. PSL; velik odl. (44 g); zač. št. 900; SE 1019.
54. Odl. ustja, ramena in trebuha lonca; ust. 10C-3; fakt. PSL; velik odl. (89 g); zač. št. 1139; SE 1040.
55. Odl. ustja lonca; ust. 10C-3; fakt. PSL; majhen odl. (9 g); zač. št. 1191; SE 1045.
56. Odl. ustja lonca; ust. 10C-4; fakt. PSL; velik odl. (15 g); zač. št. 955; SE 1040.

Tabla 5

57. Odl. ustja sklede; fakt. PSL; srednjevelik odl. (10 g); zač. št. 790; SE 1019.
58. Odl. ustja lonca; ust. 10D; fakt. PSL; srednjevelik odl. (12 g); zač. št. 311; SE 1019.
59. Odl. ustja lonca; ust. 10D; fakt. PSL; srednjevelik odl. (13 g); zač. št. 1024; SE 1019.
60. Odl. ustja lonca; ust. 10D; fakt. PSL; velik odl. (28 g); zač. št. 994; SE 1040.
61. Odl. ustja in ramena lonca; ust. 10D; fakt. PSL; velik odl. (86 g); zač. št. 1387; SE 1040.
62. Odl. ustja in dna sklede; fakt. PSL; majhen odl. (9 g); zač. št. 1544; SE 1045.
63. Odl. ustja lonca; ust. 10F; fakt. PSL; majhen odl. (7 g); zač. št. 1488; SE 1033.
64. Odl. ustja lonca; ust. 10F; fakt. PSL; velik odl. (29 g); zač. št. 2409; SE 1045.
65. Odl. ustja lonca; ust. 10F; fakt. PSL; velik odl. (23 g); zač. št. 1314; SE 1122.
66. Odl. ustja lonca; ust. 10F; fakt. PSL; srednjevelik odl. (22 g); zač. št. 1485; SE 1122.
67. Odl. ustja lonca; ust. 10F; fakt. PSL; majhen odl. (11 g); zač. št. 1486; SE 1122.
68. Odl. ustja lonca; ust. 10F; fakt. PSL; velik odl. (18 g); zač. št. 1341; SE 1157.
69. Odl. ustja lonca; ust. 11B; fakt. PSL; srednjevelik odl. (20 g); zač. št. 1185; SE 1045.
70. Odl. ustja lonca s plastičnim rebrom; ust. 11A-1; fakt. PSL; velik odl. (60 g); zač. št. 841; SE 1019.

Tabla 6

71. Odl. ustja, ramena in trebuha lonca s tremi plastičnimi rebri; ust. 11A-1; fakt. PSL; velik odl. (132 g); zač. št. 969; SE 1040.
72. Odl. ustja lonca; ust. 11A-2; fakt. PSL; velik odl. (60 g); zač. št. 825; SE 1040.
73. Odl. ustja, ramena in trebuha lonca s tremi plastičnimi rebri; ust. 11A-2; fakt. PSL; velik odl. (270 g); zač. št. 814; SE 1040.
74. Odl. ustja, ramena in trebuha lonca s plastičnimi rebroma; ust. 11A-1; fakt. PSL; velik odl. (305 g); zač. št. 817; SE 1040.
75. Odl. ustja, ramena in trebuha lonca; ust. 11D-1; fakt. PSL; velik odl. (104 g); zač. št. 163; brez konteksta.
76. Odl. ustja lonca; ust. 11D-1; fakt. PSL; velik odl. (49 g); zač. št. 732; SE 1019.
77. Odl. ustja lonca z vrezi na robu ustja; ust. 11D-1; fakt. PSL; srednjevelik odl. (19 g); zač. št. 871; SE 1019.
78. Odl. ustja, ramena in trebuha lonca; ust. 11D-1; fakt. PSL; velik odl. (146 g); zač. št. 812; SE 1120.

Tabla 7

79. Odl. ustja lonca; ust. 11D-2; fakt. PSL; srednjevelik odl. (25 g); zač. št. 639; SE 1019.
80. Odl. ustja lonca; ust. 11D-2; fakt. PSL; velik odl. (18 g); zač. št. 954; SE 1040.
81. Odl. ustja lonca; ust. 11D-2; fakt. PSL; srednjevelik odl. (92 g); zač. št. 2082; SE 1040.
82. Odl. ustja lonca; ust. 11D-2; fakt. PSL; velik odl. (22 g); zač. št. 683; SE 1120.
83. Odl. ustja lonca; ust. 12A; fakt. PSL; velik odl. (32 g); zač. št. 622; SE 1019.
84. Odl. ustja lonca; ust. 12B-1; fakt. PSL; velik odl. (53 g); zač. št. 1001; SE 1019.
85. Odl. ustja lonca; ust. 12A; fakt. PSL; velik odl. (37 g); zač. št. 1021; SE 1019.
86. Odl. ustja lonca; ust. 12B-3; fakt. PSL; velik odl. (28 g); zač. št. 824; SE 1040.
87. Odl. ustja, ramena in trebuha lonca s plastičnima rebroma; ust. 12C-2; fakt. PSL; velik odl. (127 g); zač. št. 1383; SE 1040.

Tabla 8

88. Odl. ustja lonca; ust. 12C-1; fakt. PSL; velik odl. (42 g); zač. št. 1477; SE 1040.
89. Odl. ustja lonca; ust. 12C-1; fakt. PSL; velik odl. (21 g); zač. št. 188; brez konteksta.
90. Odl. ustja in ramena lonca; ust. 12C-1; fakt. PSL; velik odl. (152 g); zač. št. 970; SE 1040.
91. Odl. ustja lonca; ust. 12C-1; fakt. PSL; velik odl. (38 g); zač. št. 840; SE 1019.
92. Odl. ustja lonca; ust. 12C-1; fakt. PSL; velik odl. (45 g); zač. št. 902; SE 1019.
93. Odl. ustja lonca; ust. 12C-1; fakt. PSL; srednjevelik odl. (11 g); zač. št. 756; SE 1019.
94. Odl. ustja lonca; ust. 12C-2; fakt. PSL; srednjevelik odl. (12 g); zač. št. 973; SE 1040.

- ADAMSON, M. W. 2004, *Food in medieval times*. – Westport.
- ALEXANDER, R. T. 1999, Mesoamerican house lots and archaeological site structure: Problems of inference in Yaxcaba, Yucatan, Mexico, 1750–1847. – V / In: P. M. Allison (ur. / ed.), *The Archaeology of Household Activities*, 78–100, New York, London.
- ARS = Arhiv republike Slovenije
- AULT, B. A., L. C. NEVETT 1999, Digging houses: Archaeologies of Classical and Hellenistic Greek domestic assemblages. – V / In: P. M. Allison (ur. / ed.), *The Archaeology of Household Activities*, 43–56, New York, London.
- BAKER, P., G. CLARK 2003, Archaeozoological evidence for medieval Italy: a critical review of the present state of research. – *Archeologia Medievale* 20, 45–77.
- BARAGA, F. 2002, Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1. Listine 1246–1255. – *Thesaurus memoriae Fontes* 2, Ljubljana.
- BARTOSIEWICZ, L. 1998, Medieval animal bones from the castle of Váralja-Várfő (Western Hungary). – *A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve* 20, 157–172.
- BARTOSIEWICZ, L. 1999, Animal husbandry and medieval settlement in Hungary. – *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 15, 139–155.
- BARTOSIEWICZ, L. 2003, „There's something rotten in the state...“: bed smells in Antiquity. – *Europaeen Journal of Archaeology* 6/2, 175–195.
- BARTOSIEWICZ, L. 2006, Animal bones from the medieval settlement Otok (Gutenwerth) near Dobrava pri Škocjanu, Slovenia (Živalski ostanki iz srednjeveškega naselja Otok (Gutenwerth) blizu Dobrave pri Škocjanu, Slovenija). – *Arheološki vestnik* 57, 457–478.
- BARTOSIEWICZ, L., W. VAN NEER, A. LENTACKER 1997, *Draught cattle: their osteological identification and history*. – *Annales Sciences Zoologiques* 281.
- BOESSNECK, J., H.-H. MÜLLER, M. TEICHERT 1964, Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* LINNÉ) und Ziege (*Capra hircus* LINNÉ). – *Kühn-Archiv* 78/1–2, 1–129.
- BRIŠNIK, D. 1999, Il castello di Šalek presso Velenje. – V / In: M. Buora, B. Žbona Trkman, M. Guštin (ur. / eds.), *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine. Atti della giornata di studio (Udine, 16 marzo 1996)*, *Archeologia di frontiera* 2, 161–162.
- COSTANTINI, R. 1996, La ceramica in Friuli tra medioevo e rinascimento. – V / In: *In domo habitationis. Larredo in Friuli nel tardo Medioevo*, 123–131, Venezia.
- COZZA, F. 1989, La produzione ceramica veneta. Dal basso Medioevo al Rinascimento. Classi ceramiche, tipologie degli ornati e aspetti di cultura materiale. – *Manufatti* 1, Padova.
- CREIGHTON, O. H. 2007, Town Defences and the Making of Urban Landscapes. – V / In: M. Gardiner, S. Rippon (ur. / eds.), *Medieval Landscapes*, 43–56, Mcclesfield.
- CUNJA, R. 2004, Zbirka Gajšek. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana / Ceramiche medievali e postmedievali da Pirano e San Giovanni / Srednjovjekovna i novovjekovna keramika iz Pirana i Svetog Ivana*, *Annales Mediterranea*, 67–203.
- DULAR, J. 2008, Prazgodovinske lesne gradbene tehnike in njihova terminologija (Prehistoric building techniques and their terminology). – *Annales. Series historia et sociologia* 18/2, 337–348.
- ERVYNCK, A. 2004, Orant, pugnant, laborant. The diet of the three orders in the feudal society of medieval north-western Europe / Behaviour behind bones. The zooarchaeology of ritual, religion, status and identity. – V / In: *Proceedings of the 9th conference of the International council of archaeozoology, Durham, August 2002*, 215–223, Oxford.
- GOLEC, B. 2001, Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku 3. – *Revija Rast*, L. 12, 391–395.
- GRANT, A. 1982, The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates. – V / In: B. Wilson, C. Grigson, S. Payne (ur. / eds.), *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*, BAR. British series 109, 91–108.
- GRANT, A. 1984, Medieval animal husbandry: the archaeological evidence. – V / In: C. Grigson, J. Clutton Brock (ur. / eds.), *Animals and archaeology: 4. Husbandry in Europe*, BAR. International series 227, 179–186.
- GRANT, A. 2002, Food, status and social hierarchy. – V / In: P. Miracle, N. Milner (ur. / eds.), *Consuming passions and patterns of consumption*, McDonald Institute Monographs, 17–23, Cambridge.
- GRAYSON, D. K. 1984, *Quantitative zooarchaeology*. – Orlando.
- GREBENC, M. J. 1973, *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*. – Stična.
- GUŠTIN, M. 1999, Le ricerche archeologiche sul Medioevo e sull'età moderna in Slovenia. – V / In: M. Buora, B. Žbona Trkman, M. Guštin (ur. / eds.), *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine. Atti della giornata di studio (Udine, 16 marzo 1996)*, *Archeologia di frontiera* 2, 121–126.
- GUŠTIN, M. 2004, Lončarske delavnice. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.): *Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana / Ceramiche medievali e postmedievali da Pirano e San Giovanni / Srednjovjekovna i novovjekovna keramika iz Pirana i Svetog Ivana*, *Annales Mediterranea*, 53–65.
- GUŠTIN, M., M. JEZERŠEK, N. PROŠEK 2001, Katalog keramičnih najdb iz Celja. – V / In: M. Guštin (ur. / ed.), *Srednjeveško Celje*, *Archeologia Historica Slovenica*, 195–238.
- HÖFLER, J. 1986, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem*. – Ljubljana.
- HÖFLER, J. 1997, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem 5: Dolenjska 2*. – Ljubljana.
- HORVAT, J., A. BAVDEK 2009, *Okra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo / Odra. The gateway between the Mediterranean and Central Europe*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 17.
- HORVAT, M. 1999, *Keramika. Tehnologija, tipologija, keramični arhiv*. – Ljubljana.
- ILEŠIČ, S. 1950, *Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem*. – Ljubljana.
- KELLEHER, S., B. ŠTULAR 2009, *Urban Historic Landscape Characterisation in Practice: Oldbury Town Centre*

- Case Study (Historični značaj urbane krajine v praksi: primer zgodovinskega središča mesta Oldbury). – *Arheo* 26, 125–139.
- KLOKOČOVNIK, I. 2010, *Visokosrednjeveška lončenina v Sloveniji (11. – 13. stoletje)*. – Neobjavljeno diplomsko delo / Unpublished graduated thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- KOS, F. 1915, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Četrta knjiga. (1101–1200)*. – Ljubljana.
- KOS, M. 1999, Cermiche tardomedievali e rinascimentali italiane e imitazioni da botteghe slovene presso il Narodni muzej Slovenije di Ljubljana. – V / In: M. Buora, B. Žbona Trkman, M. Guštin (ur. / eds.), *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine. Atti della giornata di studio (Udine, 16 marzo 1996)*, *Archeologia di frontiera* 2, 148–150.
- KOS, D. 2005, *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem, štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. – Ljubljana.
- KOVÁCS, G. 2009, Ceramics from Carniola at Bajcsavár, a 16th-century border castle in southwestern Hungary. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60, 253–274.
- KRENN, M. 2012, Wüstungsforschung und Denkmalpflege in Niederösterreich. Anforderungen und Aufgaben der Archäologischen Denkmalpflege am Beispiel Mittelalterlicher Siedlungsstrukturen. – *Fundberichte aus Österreich, Materialhefte, Reihe A, Bd. 20*.
- KUNST, K. G., A. GALIK 2000, Essen und Fasten in mittelalterlichen Klöstern aus archäozoologischer Sicht. – V / In: *Fundort Kloster. Archäologie im Klosterreich*, *Fundberichte aus Österreich, Materialhefte A, Bd. 8*, 249–258.
- LaMOTTA, V. M., M. B. SCHIFFER 1999, Formation processes of house floor assemblages. – V / In: P. M. Allison (ur. / ed.), *The Archaeology of Household Activities*, 19–29, New York, London.
- LEHNER, M. 1999, Die Klosterküche von Neuberg. – *Archäologie Österreichs* 10/1, 29–30.
- LEROI-GOURHAN, A. 1990, *Gib in beseda 2*. – Ljubljana.
- LIVINGSTONE SMITH, A., D. BOSQUET, R. MARTINEAU (ur. / eds.) 2005, *Pottery Manufacturing Processes: Reconstruction and Interpretation*. – BAR. International series 1349.
- LYMAN, R. L. 1999, *Vertebrate taphonomy*. – Cambridge.
- MACHÁČEK, J. 2001, *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely*. – Brno.
- MacKINNON, M. 2004, *Production and consumption of animals in Roman Italy*. – *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series* 54.
- MATOLCSI, J. 1970, Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. – *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 87/2, 89–137.
- McKEE, B. R. 1999, Household archaeology and cultural formation processes: Examples from the Cerén site, El Salvador. – V / In: P. M. Allison (ur. / ed.), *The Archaeology of Household Activities*, 30–42, New York, London.
- MIKUŽ, S. 1978, *Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine*. – Ljubljana.
- MILLSON, D. 2011, From clay to sherd: understanding the manufacture, use and taphonomy of prehistoric ceramics by experiment. – V / In: S. Scarcella (ur. / ed.), *Archaeological Ceramics. A Review of Current Research*, BAR. International series 2193.
- MLINARIČ, J. 1995, *Stiška opatija 1136 - 1784*. – Zbirka Monografije, Novo mesto.
- MUNSON, P. J. 2000, Age-correlated differential destruction of bones and its effect on archaeological mortality profiles of domestic sheep and goats. – *Journal of Archaeological Science* 27, 291–407.
- NOVAKOVIČ, P. 2003, *Osvajanje prostora. Razvoj prostorske in krajinske arheologije*. – Ljubljana.
- OTER-GORENČIČ, M. 2007, *Romanska in zgodnjegotska arhitekturna plastika na Slovenskem*. – Neobjavljena disertacija / Unpublished PhD thesis, Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- PAGE, M., R. JONES 2007, Stability and Instability in Medieval Village Plans: Case-Studies in Whittlewood. – V / In: M. Gardiner, S. Rippon (ur. / eds.), *Medieval Landscapes*, 139–151, Mcclesfield.
- PIRKOVIČ-KOCBEK, J. 1986, Šentvid, Stična in Ivančna Gorica – zgodovina naselbinskih oblik. – *Kronika - Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 34, 67–71.
- PLETERSKI, A. 2008a, *Zgodnjesrednjeveška naselbina na Blejski Pristavi. Najdbe / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Funde*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14.
- PLETERSKI, A. 2008b, *Kuhinjska kultura v zgodnjem srednjem veku / Küchenkultur im Frühen Mittelalter*. – Ljubljana.
- PLETERSKI, A. 2010, *Zgodnjesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 19.
- PLETERSKI, A. 2011, *Nevidna srednjeveška Evropa. Župa Bled*. – E-Monographiae Instituti Archaeologici Sloveniae / Dela Inštituta za arheologijo 1.
- PORENTA, S., B. ŠTULAR, T. VERBIČ, B. TOŠKAN, J. DIRJEC 2012, *Poročilo o opravljenih arheoloških izkopavanjih na lokaciji Šentvid pri Stični - Župnijski dom, parc. št. 20, 21/1, 23, vse k.o. Šentvid (EŠD 15621, 732, 15724)(12.4. - 12.10. 2011)*. – Poročila Arhej, Ljubljana (<http://www.arhej.com/datoteke/Pdf/porocilo-sentvid-pri-sticni---zupnijski-dom-2011.pdf>).
- PREDOVNIK, K. K. 2003, *Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem*. – *Archeologia Historica Slovenica* 4.
- SCARCELLA, S. (ur. / ed.) 2011, *Archaeological Ceramics: A Review of Current Research*. – BAR. International series 2193.
- SCHIFFER, M. B. 1996, *Formation processes of the archaeological record*. – Salt Lake City.
- SERJEANTSON, D. 1989, Animal remains and the tanning trade. – V / In: D. Serjeantson, T. Waldron (ur. / eds.), *Diet and crafts in towns*, BAR. British series 199, 129–146.
- SEVER, L. 2008, *O imenih našega vodovja*. – Zbornik občine Grosuplje, Ivančna Gorica, Dobropolje 25 (2008), 129–140, Grosuplje.
- SILVER, A. 1972, The aging of domestic animals. – V / In: D. Brothwell, E. Higgs (ur. / eds.), *Science in archaeology. A survey of progress and research*, 293–302, London.
- SIMONITI, V. (transl.) 1991, *P. Santonino, Popotni dnevniki (1485–1487)*. – Celovec, Dunaj, Ljubljana.

- SLABE, M. 1977, Loška slikana meščanska keramika. – *Loški razgledi* 24, 55–57.
- ŠTUKL, J. 2004, *Arheološke raziskave srednjeveške Škofje Loke*. – Škofja Loka.
- ŠTULAR, B. 2005, Lončenina s kamniškega Malega gradu. Izkopavanja leta 1992 (The pottery from Mali grad in Kamnik. Excavations 1992). – *Arheološki vestnik* 56, 435–452.
- ŠTULAR, B. 2007, Lonci v opremi visokosrednjeveške kuhinje s kamniškega Malega gradu (High medieval kitchen pottery. The Kamnik Mali grad case study). – *Arheološki vestnik* 58, 375–404.
- ŠTULAR, B. 2009a, *Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku / Mali grad. High Medieval Castle in Kamnik*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 15.
- ŠTULAR, B. 2009b, Srednjeveška in novoveška lončenina iz Blejskega jezera. – V / In: A. Gaspari (ur. / ed.), *Neznano Blejsko jezero*, 73–105, Ljubljana.
- ŠTULAR, B. 2009c, Uporaba etnoloških primerjav v visokosrednjeveški arheologiji. Primer lončenine s kamniškega Malega gradu (The Use of Ethnological Analogies in High Medieval Archaeology. The Case Study of the Pottery from Kamnik Castle (Mali grad)). – *Arheo* 26, 109–123.
- ŠTULAR, B. 2010, Medieval high-mountain pastures in the Kamnik Alps (Slovenia). – V / In: F. Mandl (ur.), *Archäologie in den Alpen*, 259–272, Haus im Ennstal.
- ŠTULAR, B. 2011, Historična karakterizacija krajine / Historical landscape characterisation. – *Varstvo spomenikov* 46, 116–144.
- ŠUBIC, Z. 1980, Nova razstavna zbirka v Loškem muzeju. – *Loški razgledi* 27, 308–310.
- TOMADIN, V. 1985, Uno stemma friulano in una ceramica del XVI secolo. – *Forum Iulii* 9, 133–136.
- TOŠKAN, B., J. DIRJEC 2004, Ostanke velikih sesalcev v Viktorjevem spodmolu / Remains of large mammals in Viktorjev spodmol. – V / In: I. Turk (ur. / ed.), *Viktorjev spodmol in Mala Triglavca. Prispevki k poznavanju mezolitskega obdobja v Sloveniji / Viktorjev spodmol and Mala Triglavca. Contributions to understanding the Mesolithic period in Slovenia*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 9, 135–167.
- TOŠKAN, B. 2013, Živalski ostanke. – V / In: B. Štular (ur. / ed.), *Grad Smednik : raziskave 2011-2012*, Monografije CPA 2, 79–90, Ljubljana.
- TOŠKAN, B. 2015, Animal remains. – V / In: B. Štular (ur. / ed.), *Smednik Castle*, E-Monographiae Instituti Archaeologici Sloveniae 8, 69–78 [<http://iza2.zrc-sazu.si/sites/default/files/smednik.pdf>].
- TRBOJEVIĆ VUKIČEVIĆ, T., S. FRANČIĆ, S. KUŽIR 2010, Analiza životinjskih kostiju iz srednjevekovnog burga Vrbovca u Klenovcu Humskome (Analysis of animal bones from the medieval fortified town of Vrbovec in Klenski Humski) – V / In: T. Tkalcic, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome: deset sezona arheoloških istraživanja*, 234–246, Zagreb.
- YODER, C. 2012, Let them eat cake? Status-based differences in the diet in medieval Denmark. – *Journal of Archaeological Science* 39/4, 1183–1193.
- ZADNIKAR, M. 1982, *Romanika v Sloveniji. Tipologija in morfologija sakralne arhitekture*. – Ljubljana.
- ŽBONA TRKMAN, B. 1999, I siti castellani nel territorio Isontino Sloveno e sui margini del corso settentrionale. La ricerca archeologica. – V / In: M. Buora, B. Žbona Trkman, M. Guštin (ur. / eds.), *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine. Atti della giornata di studio (Udine, 16 marzo 1996)*, *Archeologia di frontiera* 2, 135–142.
- ŽBONA-TRKMAN, B., A. BAVDEK, V. TOMADIN, M. KOS, J. ŠUBIC PRISLAN, A. SIRK FALUČ, N. ŠTUPAR-ŠUMI, M. VUK, R. CONSTANTINI 1991, Grajska zapuščina. Katalog ob razstavi keramike in stekla. 14.-17. stol. – Nova Gorica.
- ŽELEZNIKAR, J. 2002, Graščina v Polhovem Gradcu (The manor house at Polhov Gradec). – *Arheološki vestnik* 53, 301–371.

The Late Medieval and Early Post-Medieval site of Župnijski dom in Šentvid pri Stični. Analysis of the pottery and animal remains

Translation

1. INTRODUCTION

This paper presents the findings of the archaeological excavations at the site Šentvid pri Stični – Župnijski dom (henceforth Šentvid),¹ where Medieval and Post-Medieval archaeological finds were excavated in 2011. For archaeology, the scarce findings from the Early and High Medieval settlement are of great significance. Most of the finds belong to the Late Medieval or Early Post-Medieval period, which are amongst the least researched periods in Slovenian archaeology. This gives the site particular significance as it can serve as a starting point for further research.

The site is located in the present day settlement of Šentvid pri Stični, north of the rectory and the church of St. Vitus (*Fig. 1*). In July 2009, the archaeological potential of the site was evaluated (Nadbath, Žorž Matjašič 2009), and the excavations took place between April and October 2011.²

The excavations took place prior to the construction of the new rectory and covered the entire surface of the foreseen building, which measured 979.47 m². A total of 313.16 m³ of soil was archaeologically researched.

These were the first modern archaeological excavations in the area. Archaeological sites in the proximity indicate that the area was settled from the Prehistoric period onwards.

2. HISTORICAL BACKGROUND

The analysis of the Franciscan cadastre shows (for method, compare Creighton 2007; Kelleher, Štular 2009; Štular 2011) that Post-Medieval Šentvid was composed of four parts: the church with the cemetery, the mansion, a planned market street and the roadside village (*Fig. 2*).

The parish church of Sv. Vid (St. Vitus) and the surrounding cemetery stand on slightly elevated grounds in the centre of the settlement. Šentvid was one of the oldest and one of the largest early parishes in the Dolenjska region (Zadnikar 1982, 555; Höfler 1986, 33–35; id. 1997, 8), although today it is overshadowed by the Cistercian monastery in Stična. The first mention of the church and parish can be found in the founding documents of the Stična monastery dating to 1136 (Kos 1915, No. 130). Today, the baroque church has a partially preserved Romanesque core, a partial semi-circular Romanesque porch and a fragment of a Romanesque capital, which was brought to this location from the Stična monastery (Oter-Gorenčič 2007, 522–525; Mikuž 1978, 352).

The Šentvid manor house was mentioned for the first time in 1419 (Mikuž 1978, 349), and in 1518 it was sold to the Stična monastery (Mlinarič 1995, 308). The precise location of the medieval mansion is unknown, although various comparable retrograde analyses (Pleterski 2011; Štular 2011; compare Page, Jones 2007) lead to the conclusion that it was most likely located on what is marked as Vidgar's land in the textual part of the Franciscan cadastre (*cf.* Pirkovič-Kocbek 1986, 69).

The structure of Stari trg shows that the market was planned but not completed in accordance with the plan (Pirkovič-Kocbek 1986, 68 f.). By no means was this a rural settlement.

In the 18th century, the most recent part of the village was represented by the predominantly wooden roadside village (*Fig. 3*), a situation similar to the one at Mengeš (Ilešič 1950, 35–37).

The oldest recorded mention of the settlement Šentvid pri Stični dates to 1140, when it was mentioned as *oppidium s. Viti* in relation to the deed

¹ Allotment Nos. 20, 21/1, 23, all located in the Šentvid area. The site Šentvid pri Stični – Župnijski dom (EŠD 15621) lies within the protected cultural heritage site of Šentvid pri Stični – Church of St. Vid (EŠD 2489), Šentvid pri Stični – village (EŠD 732), Šentvid pri Stični – archaeological site Grbčev dovč (EŠD 15724).

² Research was conducted by *Arhej d.o.o.* Report for 2009: B. Nadbath, A. Žorž Matjašič, *Poročilo o izvedenih predhodnih arheoloških raziskavah na območju predvidene gradnje enostanovanjske stavbe - župnišča, Šentvid pri Stični, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo (Ljubljana 2009). Report No. 02-0335/2009//253/2009-BN_AŽM-2009-133; accessible at the Center for Preventive Archaeology. The excavation results are published in Porenta et al. 2012.*

of gift to the monastery in Stična, issued by the Aquileia patriarch Peregrin (Grebenc 1973, 11).³ As the seat of a vast parish, the Šentvid church predated the Stična monastery, which indirectly proves that Šentvid had at least some of the functions of a central settlement in the 12th century. It is certain that it held this role throughout the 14th and 15th centuries, when it is mentioned as a market settlement on numerous occasions.⁴ The Šentvid gentry, the ministerials of the Gorica counts, are mentioned as the market patrons.⁵ The settlement's market activities are indicated by the place name "Stari trg" (Old market), which is preserved for the part of the settlement east of the church of St. Vid⁶ (Figs. 1; 2) and that was first recorded in the Višnja Gora land registry in 1578 (Golec 2001, 391).

It is highly likely that Šentvid lost its market rights before the end of the 15th century (and failed to regain them for over a century); it is possible that these rights were taken from the settlement by Emperor Frederick in 1478, because he wished to strengthen his newly established town of Višnja Gora (Mikuž 1978, 349–352).

However, Šentvid had slowly started losing the role of a central settlement when the monastery was built in the mid-12th century, which coincided with the rise of the Višnja Gora gentry. Their

headquarters were located in Višnja Gora, and they established their role of land lords in the Šentvid parish through advocacy (Baraga 2002). Of course, they wished to develop their property.

Alongside the previously mentioned loss of market rights, the second event that indicated the loss of the central role of the settlement was the annexation of the Šentvid parish to the Stična monastery in 1389 (cf. Mikuž 1978, 349–352).

3. STRATIGRAPHY AND SITE PHASING

The undisturbed subsoil, so called *natural*, of the site is a relict base consisting of polygenetic yellow or red clay (stratigraphic unit – henceforth SE – 1030).

Phase 1 (Fig. 3). The earliest stratigraphic layer is represented by the buried soil of an indefinable age (SE 1249) That is covered by two walking surfaces (SE 1218, SE 1282). Nine round holes (SE: 1224, 1247, 1250, 1252, 1254, 1257, 1259, 1261, 1263; with a diameter ranging between 0.36 and 0.55 m, and depth ranging between 0.41 and 0.52 m) were dug into one of these surfaces (SE 1218). These holes were interpreted as postholes, possibly used to hold a scissor type roof (*sensu* Dular 2008, 340).

The same walking surface (SE 1218) is also cut by a trench (SE 1121; 46 m long, 3.45 m wide⁷ and 2.06 m deep) with almost vertical sides and a concave floor, gradually declining towards the west. A 0.10 to 0.15 metres wide gutter was partially preserved at the bottom of the trench. This indicates that water occasionally ran along the trench and that the trench was maintained while in use.

27 small round holes (SE 1241; with a diameter of 0.16 m and a maximum depth of 0.5 m) were interpreted as the imprints of vertical posts. These are believed to have supported a structure, possibly made of planks, and are thus most likely remains of a small footbridge that spanned across the trench.

This phase did not include any finds that would enable to date the beginning of this phase. The trench filling (SE 1122), which marked the end of this phase, stands as a *terminus ante quem*. The layout and dimensions of the postholes (cf. Pleterški

³ Peter Pucelj, an early 18th century chronicler from Stična, stated that the first monks arrived to Šentvid in 1132 and that it was from there that they lead the construction of the Stična basilica and monastery (Puzel 1719; compare Zadnikar 1982, 66, 555; Mlinarič 1995, 38–39. Kos [1915, No. 131] argued that this was a false document).

⁴ *Document 1360 II. 20.*, Gradec (in: *Gradivo za zgodovino Ljubljane III/3*); *Income and expenditure in Carniola from 1437–1439 and 1445–1447* (fol.17, ARS); *Land registry of the Višnja Gora office, 1460*, (ARS); *Regest 1386* (Dr. Bidermann, Carniolica; in: *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain XXI* [1886], p. 26); ARS, Microfiche, *Documents from HHStA* (13 D/3, 1431 VII. 15., Innsbruck); ARS, Vic. A., šk. 101 (*Land registry of the Kamnik-Stari Grad nobility 1439*, old signature Urb. 275/1, fol. 17); *Document 1475 I.3* (published in: K. Črnologar, *Dorf St. Veit bei Sittich 1475 noch ein Markt*; in: *Mitteilungen des Musealvereins für Krain XIII* [1900], pp. 137–138); ARS, *Vicedome office for Carniola* (Vic. A), šk. 123, I/70a (*Višnja Gora land registry 1460*); *Document 1386 April 26.*, *Brugg im Aargau* (in: *Hauptstaatsarchiv Stuttgart [HStAS]*, B 23 [Vorm. Österreichische Landesstelle II B Landvogtei], U 144).

⁵ *Document 1333 IV.24.*, (after: Otorepec, *Gradivo za slovensko zgodovino 1246–1500*, typescript for ZIMK, ZRC SAZU).

⁶ ARS, Teresian land registry for Carniola, rectified dominical acts, N 205, No. 35, *Višnja Gora land registry 1578*.

⁷ The mentioned width represents the documented width of the trench, which was severely damaged by the later events in this area; based on the inclination of the edges and the estimates as regards the original depth it can be assumed that the original trench was at least 5 m wide.

2008a, 74) and the small pottery fragments with an Early Medieval fabric found in the filling of postholes indicate that the Early Medieval Period cannot be ruled out.

Phase 2a (Fig. 4). The beginning of this phase is marked by the levelling for the walking surface (SE 1029, 1120). It appears that the entire excavated area was levelled, however due to later interventions the walking surfaces have been preserved only in a small part.

Ten postholes (SE: 1140, 1142, 1144, 1146, 1148, 1152, 1157, 1160, 1162, 1226; with a diameter ranging between 0.35 and 0.8 m, between 0.2 and 0.4 m deep) were cut through this levelling layer. Most postholes had clearly preserved post imprints and stone wedges. The unified composition and structure of the filling indicates a unified origin. The postholes are situated on the edge of a small terrace, beyond which the terrain starts descending toward the north, and above the previously described trench (which was no longer visible during this phase). Taking into account the position it can be assumed that these postholes originally formed a part of a palisade.

Eight postholes (SE: 1174, 1195, 1197, 1202, 1237, 1239, 1243, 1245; measuring between 0.4 and 0.55 m in diameter, and between 0.15 and 0.35 m deep) with unified filling were documented in the central part of the excavation area while an additional two (SE 1299, SE 1312) were documented in the west of the excavation area. All of them included either the remains of vertical posts or stone wedges *in situ*.

A severely damaged wall base (SE 1027; measuring 4.55 m in length, 1.05 m wide, and 0.48 m thick) stuck from the filling (SE 1029) in the northeast corner of the excavation area. Taking into account its size and construction technique, it can be assumed that the base supported a stone wall. The base shows traces of fire. The wall stood on the north edge of the levelling layer, beyond which the terrain starts descending toward the north. Due to its position and the lack of treated walking surfaces, such as usually found within buildings, it can be concluded that this was a stone fence or a scarp, which might have been erected as a substitution for an earlier palisade.

The remains of a wall base (SE 1044; measuring 4.4 m in length, 0.7 m wide and 0.24 m thick), with the same orientation was documented nearby. This wall base was of a lower quality construction and narrower. It can be assumed that it functioned as a foundation for a wooden object.

The two walls have the same orientation (east-west) and lie close to each other, thus it seems that they are the remains of two neighbouring buildings. Their stratigraphic relation was not preserved.

Phase 2b (Fig. 5). The beginning of this phase is represented by the levelling layer preserved on the north edge of the excavation area (SE 1045). Due to intense later interventions it is impossible to reconstruct its original scope. The east part of the layer revealed a high number of limestone quarry stones, as well as numerous pieces of charcoal and plaster - all of which constitute the remains of a wall (SE 1027 or SE 1044), while abundant pottery and bone finds are characteristic for the entire layer (*Pls. 1: 9,14,15,22,25-29; 2: 40,44; 3: 55,62; 4: 64,69*).

Phase 2c (Fig. 6). The levelling layer (SE 1019), which covered the layers of phase 2b, also included abundant pottery and bone finds and served as a walking surface. Two refuse pits were cut through this layer. The first, medium sized (pit SE 1039, filling 1040; length 2.36 m, width 2.01 m, depth 0.4 m) included large amounts of pottery (*Pls. 1: 16,17,23,24; 2: 37-39,43; 3: 48,49,54,56,60,61; 4: 71-74; 5: 80,81,86-88,90,94*) and animal remains. The second refuse pit (pit SE 1138, filling SE 1139; length 1.77 m, width 1.23 m, depth 0.55 m) stands out due to the good condition of its pottery finds, especially almost entirely preserved engraved bowl (*Fig. 7*). Considering the fact that it was found on top of the filling layer it can be assumed that the bowl was placed there intentionally.

Phase 3 (Fig. 8). The next phase is defined by a large construction in the southwest of the researched area. This was a water supply system, an elaborated watering hole (cf. Sever 2008, 134-135). To the north, the water reservoir (SE 1025) bordered on a stone wall (SE 1215), and a small trench with a brick drain (SE 1228) and the preserved remnants of a stone wall (SE 1220) led north from the reservoir (SE 1210).

The centre of the excavation field revealed thirty round or oval holes dug into the subsoil (SE 1030) (*Fig. 9*). The relevant stratigraphic relations with later stratigraphic units were destroyed by the Post-mediaeval levelling layers (SE 1020 and 1024). These were postholes which included *in situ* remains of posts (ranging between 0.25 and 0.8 m in diameter, between 0.15 and 0.6 m in depth; SE 1054, 1056, 1058, 1062, 1064, 1066, 1068, 1070, 1075, 1077, 1079, 1086, 1088, 1090, 1092, 1096, 1098, 1102, 1104, 1108, 1112, 1114, 1116, 1118, 1186, 1188, 1306, 1308, 1310) and refuse pits

(ranging between 0.6 and 1.6 m in length, 0.4 to 1.15 m in width; SE 1084, 1100, 1106). Based on the composition of the filling and finds (*Pls. 1: 18; 3: 47*)⁸ these postholes and refuse pits are dated into phase 3. It is impossible to provide a definitive interpretation of the postholes, as they could be a part of the palisade or the remains of simple buildings. The two burials of almost entirely preserved cattle remains (SE 1302/1313, SE 1304/1314; *Fig. 17*) can similarly be conditionally placed into phase 3.

The Post-mediaeval stratigraphic units and finds are presented elsewhere (Porenta et al. 2012, 18–38 and 146–152).

4. KITCHENWARE

Methodology

Kitchenware pots prevail amongst mediaeval finds. The methodology developed for pottery analysis at Mali grad in Kamnik (Štular 2007) was applied. This analysis is based on the following processes:

- classification by shape,
- typological definition based on rim shapes,
- typological and chronological definition based on the manufacturing technique and the used pottery clay,
- taphonomic analysis.

Classification by shape

Classification by shape is of key importance for the interpretation of archaeological contexts (cf. Štular 2007, 377–379; Pleterški 2010, 57 f.; Klokočovnik 2010) and typological groups (Štular 2009a, 129–130 and bibliography stated there; Klokočovnik 2010, 97). This classification is performed with comparative analysis, in which we defined the shape groups by comparing them to archaeological analogies (cf. Novaković 2003).

Medieval pottery at this site is divided into the following groups as regards their shape: pots, lids, bowls, mugs, jugs, stove tiles, other. This classification is somewhat different from the classification by function that is often used in e. g. Roman period archaeology (e.g. Horvat, Bavdek 2009, 78–91). There are two reasons for this. The first is that

in the Early and High Medieval periods the same type of pot was used for preparing and eating food (Štular 2007, 379–383; Pleterški 2008b, 90–100). Amongst the lower social strata, this remained the case until the 17th century (e.g. in Gorenjska region), when even rural households started using bowls for serving food (Štular 2009b, 81). The second reason is that the current knowledge of medieval pottery in Slovenia does not allow for a more detailed classification.

Rim classification

When dealing with larger quantities of medieval pots, typological rim classification remains the most efficient method for quick dating. It should be emphasised that the state of research in Slovenia does not allow for precise dating, because a single comparable site with an appropriate stratigraphic sequence, absolute dates and sufficient quantity of pottery is still lacking. The period classification is thus limited to the well dated analogies from the broader area. In most cases, the rim-shards can only be dated within a period of two centuries and will only reflect the introduction of new pottery and rim shapes.

For classification, we have used the so-called envelope method, which was designed for the archaeological excavation at Mali grad in Kamnik (Štular 2007, 376 f.). Due to the different dating (Mali Grad is a predominantly High Medieval site, while Šentvid is a Late Medieval and Early Post-Medieval site) 3 types and 12 subtypes of Late Medieval and Early Post-Medieval rims were added to the typology (*Fig. 10*).

Manufacturing technique and pottery fabric

The typological and chronological definition based on the manufacturing technique and fabric focuses on multiple characteristics that are chosen with the intent to recognise the pottery's *chaîne opératoire* (French for 'operational sequence'). This approach was developed by the French archaeologist André Leroi-Gourhan in the 1960s (Leroi-Gourhan 1990), but it has received greater attention in the study of pottery only over recent years (e.g. Livingstone Smith, Bosquet, Martineau (eds.) 2005; Scarcella (ed.) 2011). The *chaîne opératoire* method is used here to classify pottery into three typological and chronological groups: Early Medieval, High Medieval

⁸ Later finds are far more abundant in numbers, however they are not presented with drawings.

and Late Medieval including Early Post-Medieval period pottery (cf. Štular 2009c). To this end the observed characteristics of the pottery fabric are:

- additions,
- colour,
- surface,
- hardness,
- firing atmosphere,
- traces of manufacturing or decorating.

The following characteristics are typical for *Early Medieval pottery*: low firing temperature (pottery brown to ochre in colour) in a mixed atmosphere (multi-coloured, often blotchy surface), handmade (manufacturing traces; for terminology see Pleterski 2010, 9 f.).

The following traits are characteristic for *High Medieval pottery*: high firing temperatures in a controlled, often reduction atmosphere, handmade (manufacturing traces), with the shoulders, body and rim of the vessel finished with a comb like tool and/or given a semi-polished finish (traces of finishing touches).

The following traits are characteristic for *Late Medieval and Early Post-Medieval period pottery*: wheel-thrown, controlled firing atmosphere (reduction or oxidation), often they are very hard and have a rough surface (Štular 2009a, 114–117).

The use of terms Early, High and Late Medieval/Early Post-Medieval pottery is not considered strictly chronological, but rather these are expressions used to describe the various sets of characteristics. The latter roughly coincide with the mentioned chronological periods, although there are long periods of overlap between the groups. Especially problematic is the 13th century pottery for which handmade pottery would be classified as High Medieval and wheel-thrown as Late Medieval. This is due to the fact that in the 13th century and most likely also partially in the 12th and 14th century both types co-existed (Štular 2005, 441–443; id. 2009a, 110–117). When dealing with rim-shards of this period, these can be dated slightly more precisely by cross-referencing the fabric type with the rim type.

Taphonomy

Taphonomic analysis (*sensu* Pleterski 2010, 13 f.), which focuses on the formal dimensions of artefacts (Schiffer 1996, 16–18), is extremely important for the archaeological interpretation of the site, for it aids in interpreting the deposition

processes. However, the size of the fragments is influenced by a number of factors:

- deposition processes,
- post-deposition processes,
- pottery shards wear and tear,
- chemical composition of the soil.

As we are interested in the deposition processes, we have to either detect the other factors with additional analysis, or they have to be constant. In this case, we can observe the following:

- the analysed contexts were not exposed to extensive post-depositional processes (see site description),
- the late Medieval and Early Post-Medieval pottery is of equal quality (see pottery fabric analysis),
- when examining a relatively small site that covers a short period, the chemistry of the soil can be considered similar for all fragments.

The taphonomic analysis is based on the postulate that *pottery smashes into increasingly small fragments when exposed to mechanical forces*. In the everyday life cycle of pottery, these mechanical forces are most commonly the result of wear and tear. On the basis of comparable analysis (Schiffer 1996, 13–24; LaMotta, Schiffer 1999; McKee 1999; Ault, Nevett 1999; Alexander 1999; Macháček 2001, 11–17; Pleterski 2010, 13–56; Millson 2011), we can establish the hypothetical process from the finds *in situ* to their tertiary refuse (*Tab. 1*).

In practice, we often encounter the following two problems: how to define the shard-size categories and (the problem encountered in all archaeological sites) how to isolate the exact process that caused the disintegration of a certain fragment (from the near-endless possibilities). Archaeology does not provide a definitive answer to either problem; thus, we choose the closest possible approximations: size categories are defined as deviations from the average, while the processes are merged into larger groups. In this analysis, we divided the shards on the basis of comparable studies (Štular 2009a, 143–157; Štular 2010, 266–269; see Pleterski 2010, 13–21 for different site conditions) into three size categories: up to 4 cm², between 4 and 25 cm² and over 25 cm².

Alongside size, we often also observe the shards' wear and tear (roundness of the shards' edges). In our examination of the material from Šentvid, we observed this characteristic on a small test group, in which 100 percent of the shards had sharp edges, i.e. were showing minimal wear and tear. We then observed this characteristic only qualitatively, which means that we were on the lookout for any potential fragments with rounded

edges. There were no such fragments amongst the analysed material.

Pot Rim-Typology

As expected, pots represented by far the largest group of finds: 16,844 fragments weighing 284.5 kg were discovered. Even taking into account that some of the hard-to-define small pottery shards that were categorised as pots could in fact be jug shards cannot drastically affect the fact that pot shards represented 96 percent of all discovered material. The analysis of the remaining finds (301 bowl fragments, 128 lid fragments, 55 jug fragments, 50 stove tile fragments and 15 cup fragments) does not bear significant results and is thus presented elsewhere (Porenta et al. 2012).

A total of 2254 rim shards were documented at the site, 92 percent of which belong to the Late Medieval and Early Post-Medieval types (*Graph 1*). Half of the latter can be classified within five rim (sub-) types: **10B-1**, **10B-2**, **10D**, **11C** and **11D-1**. These will be presented in greater detail in the continuation.

Sub-types **10B-1** (*Pl. 2: 35–40*) and **10B-2** (*Pl. 3: 41–46*) are versions of the broad ‘curtain’ rim with a grooved inner surface and an angular top; the rim is oriented towards the outside and has a sharp or quarter circle transition into the neck. The groove is a characteristic trait. The versions differ by their grooves of the inner edge: version 10B-1 has a non-grooved or slightly grooved inner edge, while version 10B-2 has a characteristically plain groove.

Within this division, there are numerous variations that differ by the lower or upper part of the rim edge.

Analogies for type 10B-1 can be found at the sites fortress Kostanjevica (Predovnik 2003, No. 268) and Polhov gradec (Železnikar 2002, Pls. 6: 6; 9: 7), where fragments were documented in layers from the 15th and beginning of the 16th centuries. The same sites also revealed analogies for type 10B-2: fortress Kostanjevica (Predovnik 2003, Nos. 80, 81) and Polhov gradec (Železnikar 2002, Pl. 5: 20). The analogies for type 10B-2 are slightly older as they are dated between the mid 14th and the end of the 15th century.

At Šentvid, rim-shards type 10B-1 and 10B-2 were documented in 15 and 22 stratigraphic units, respectively (*Graph 2*).

The second most common rim type is **10D** (*Pl. 5: 57–62*). This is a wide ‘curtain’, twice-graded rim, with a grooved inner surface, oriented towards the outer side and with a gradual transition into the neck. The twice graded rim is a characteristic element. The versions differ by their orientation towards the outside above the 2nd grade. This rim type was common in the High Medieval period (e.g. Štular 2009a, Pl. 18: 4,5) and remained popular throughout the entire Late Medieval period (e.g. Predovnik 2003, Figs. 41: 32; 45: 135). The analogies with known contexts are dated from the end of the 13th to the beginning of the 15th centuries (Štular 2009a, 240; Klokočovnik 2010, 108). Within the context of the 2011 excavations in Šentvid, these dates appeared to be slightly early at first glance; however, the comparative studies were focused on High Medieval material. This means that the dating of this type will probably be shifted into the 16th century once Late Medieval and Early Post-Medieval analogies are taken into account.

Type 10D was found in 15 stratigraphic units (SE), while most fragments were found in SE 1045, 1019 and 1137 (*Graph 3*).

A single ribbed edge, oriented towards the outside and a quarter circle transition into the neck are characteristic for rim type **11C** (*Pls. 5: 70; 6: 71–74*). Analogies from well-dated contexts date this type between the 13th and the end of the 16th centuries (Štular 2009a, 237 and 240; see literature quoted there). This rim type was popular throughout the entire Late Medieval and Early Post-Medieval period and, as such, is not ideal for dating. On the analysed site, rim-shards of type 11C were documented in 11 stratigraphic units (*Graph 4*).

The most common is type **11D-1** (*Pl. 6: 75–78*). Type 11D rims have a twice-grooved outer surface and a grooved inner surface; the rim is oriented towards the outside and has a quarter circular joint with the neck. Outer-surface grooves create ribs characteristic for this type. The variations differ in the size of the lower and upper part of the rim and the grooved interior. Version 11D-1 is strongly grooved. Version 11D-2 differs by its strong orientation towards the lower outer edge of the rim, and a horizontal or convex upper edge of the rim. The non-grooved rim edge is characteristic of version 11D-3. The analogies are dated between the 14th and 16th centuries (Štular 2009a, 236 f., 240 – see type 11A). At Šentvid, type 11D-1 rims were represented in 17 stratigraphic units (*Graph 5*).

The information on the **share of an individual rim-shard type** is meaningful only in comparison to others. Due to their similarities, we expected a harmonious relation between the shares of type **10B-1** and **10B-2**. No significant changes have been detected for type **11C** (*Graph 6*).

The inversely proportional share of rim-types **10D** and **11D-1** (cf. *Graphs 3* and *5*) seems to be the most important feature on this site. Taking into account the slightly earlier dating of type 10D and the stratigraphy of the site (SE 1045 with higher share of 10D belongs to the phase 2b and SE 1019 with lower share of 10D to the phase 2c), it is a fair assumption that the share of rim-types 10D and 11D-1 is of chronological importance.

Also noticeable is the dating of ditch fill SE 1122. It has a mere 9 percent share of the above-described five rim-types whereas in the remaining observed stratigraphical units (= SE) these types represent between 34 and 65 percent of all rims. In SE 1122, typologically earlier rim-types prevail: 'High Medieval' types 5H, 7G, 5G, 9E and 9B (cf. Štular 2009, 232–235 and 239 f.) and 'Late Medieval' types 10C-2, 10F and 10C-7 (*Graph 7*). In addition to the 93 rim-shards, the manufacturing technique and pottery fabric description enabled the typochronological determination of 840 shards. Among those, 87 percent of Late Medieval pot shards (PSL) prevail over the 6 percent of High Medieval (VSL) and 5 percent of Early Medieval pot shards (ZSL) (*Graph 8*). The latter two are interpreted as finds in secondary positions and the SE 1122 is dated based on the typology of the rim shards in 13th or early 14th centuries at the latest.

The remaining shards that are typologically defined as High Medieval (VSL categorisation according to manufacturing technology) should also be mentioned. Apart from the 51 fragments in SE 1122, more than 10 High Medieval shards also appear in SE 1019, 1045 and 1120. In SE 1019 and 1045, their share represents less than one percent and they are thus interpreted as shards in secondary position. However, these are not residual fragments, for not a single intact High Medieval layer has been discovered at the site. With 4 percent, the share of these fragments in SE 1120 is not negligible, but the bulk of shards in SE 1120 are typologically the latest Late Medieval and Early Post-Medieval fragments. The most likely interpretation is that these fragments discovered in a Late Medieval/Early Post-Medieval layer are in fact in their secondary position; they could have

been moved there during a process in which High Medieval archaeological deposits were destroyed.

Taphonomy

All of the pottery has been subjected to the taphonomy analysis. As described above, the size categories used in this analysis were defined in advance on the basis of a previous study (Štular 2009a), while the shares will be treated in relation to the site average (*Graph 9*). The processes recognised with this analysis are *primary refuse*, *secondary refuse* and *walking surface* (*Tab. 1*). Of course, these interpretations are not definitive; however they provide a basis for further analysis. In reality they mean merely: *fragments of above average size*, *fragments of average size* and *fragments of less than average size*.

The share of all fragments in the individual size categories (34 percent small, 45 medium and 21 large), which reflect a normal statistical distribution, i.e. the bell-shaped or Gaussian curve, confirmed the appropriate choice of size categories. The great potential of this method for the analysed site is confirmed by the fact that only 30 percent of all stratigraphical units (= SE) come close to the expected value or the normal distribution of size categories and 70 percent do not. This means that the shards are not evenly distributed by size, which is meaningful for the archaeological interpretation.

In twenty stratigraphic units, the share of small shards is at least 50 percent; these are interpreted as walking surfaces or tertiary refuse areas. Eight stratigraphic units (SE 1061, 1054, 1019, 1044, 1120, 1001, 1038, 1122) have an average distribution of fragment size categories, i.e. most fragments are of medium size; these are interpreted as secondary refuse areas. Six stratigraphic units (SE 1016, 1036, 1045, 1135, 1137, 1040) have an above average number of large fragments; these are interpreted as primary refuse areas. Other stratigraphic units could not be interpreted using this method (*Graph 9*).

In comparison to the 'usual' pottery found in settlements (e.g. Štular 2009a, 150–156; id. 2010, 266 f.; Pleterski 2010, 20), there is an extremely large share of large fragments. A partial answer for this can be found in the comparison of the share of large fragments and the number of stratigraphic units in which large fragments prevail. The share of large fragments is above average, while the number of stratigraphical units with prevailing large fragments is expectedly low. This shows that the concentration

of large fragments in SE 1045 (phase 2b) is truly exceptional, and there is almost no doubt that the pottery was placed directly in/on this stratigraphic unit and that it was protected from further disturbances soon afterwards. Most likely, the layer was created quickly. Together with the composition of the finds (kitchen pottery and animal bones), this indicates that we are dealing with household refuse.

5. TABLEWARE

A total of 132 tableware shards⁹ were identified. The finds were discovered in nine stratigraphic units, while some finds have no known context (*Graph 10*).

The preserved tableware was used for serving and eating food. Most likely, this tableware was primarily used to serve food, which is indicated by the fact that its surface was additionally decorated. This pottery was functionally defined and placed into a single group due to its common characteristic, i.e. surface treatment. We should emphasise that the presence of surface treatment does not necessarily indicate its use, for a coated interior surface of closed form vessels is primarily used in order to create a sealed surface, which provides an excellent container for storing and preserving foodstuffs, thermally processing it or for serving liquids or liquid foods. The use of the tableware from Šentvid is defined primarily on the basis of specific slips, upon which typical decorations were applied. Therefore, we ascertained that the presence of surface treatment in combination with the aesthetic element enables us to functionally define the selected pottery as tableware.

Apart from these characteristics, the functional definition is to a certain extent also aided by the pottery's morphological characteristics, i.e. its shape. We have found open and closed forms amongst the discovered pottery. It is important to ascertain onto which surface the slip and decoration were applied, for this indicates that the surface was treated not merely to add functional characteristics but also for decoration purposes. We should also pay attention to the fragmentation of the fragments, which in most cases did not allow for a precise classification of pottery shapes or the reconstruction of the decoration.

⁹ The word 'fragment' can also represent multiple fragments that belonged to a single vessel and were documented with one number.

Morphological characteristics

Amongst the preserved fragments, open form pottery prevails (*Graph 11*). Due to the fact that a large number of the preserved pottery fragments are too small to reliably categorise, it is difficult to distinguish whether they belonged to large plates or bowls. The basic form to which some of the smaller fragments belonged was determined by their surface, as the study of the surface upon which the slip and decoration were applied, combined with other morphological characteristics, can help us to roughly define the shape. We have observed that in the majority of cases the open forms only had their interior surface worked. Closed forms were represented in smaller numbers.

Techniques of surface modifications-surface treatments and decoration

All fragments were exposed to some form of surface treatment; in most cases a surface slip was applied. The slips could be engobe, or a lead or tin glaze.

The surfaces of two fragments were coated with merely a lead glaze. Both fragments were discovered in SE 1020. Both belonged to an open pot with a glazed interior surface. Such tableware was used for cooking or heating food as well as for serving (different sized bowls, plates, jugs). Essentially we are dealing with a functional slip, the intention of which is to make the vessel impermeable to liquids; the glaze also gives it an aesthetic character. Such glazed ware is intended for everyday use.

Pottery covered with an *engobe slip* represents a more numerous group. Engobe pottery is covered by two slips – a clay and a lead slip. The engobe or clay slip was applied to the surface once the vessel was shaped and dried, but before the first firing. The clay used was white and preserved its white colour even after firing. Following the first firing a lead coat was applied to the surface and the vessel was fired for the second time. In expert literature, this slip is known as **monochrome slip ware**. We discovered 16 fragments with a preserved engobe slip and a lead glaze. The fragments were discovered in SE 1019, 1040, 1044 and 1045. Based on the fragments' condition, it was possible to ascertain that 8 fragments belonged to closed form tableware, most likely jugs. We should not forget that we are dealing with small fragments that do not enable a proper reconstruction of the shape

or decoration and thus there is a chance that the vessels were decorated.

The white surface that was created by the clay slip provided a suitable surface for painting. The potters painted on the pottery after its first firing and before the glaze was applied. The colours and motifs depended on the period and area in which they were created. Such decorated pottery is known as **painted slip ware**. Due to the simple process, which did not demand any special skills or expensive materials for the slip or colours, such pottery was most likely cheaper than other decorated pottery. Because of its low price, this pottery was accessible to a broad circle of users. As the aesthetic aspect of this type of pottery was emphasised, we believe that it was used for serving food and dining, and not for food preparation. Amongst the discovered finds, there are some fragments upon which only traces of engobe, decoration and glaze have been preserved. By comparing the preserved parts of the decoration on the painted slip ware with examples from the next group, we can assume that it was most likely also engraved. Only open vessel types were decorated in this way.

Slip ware with engraved decorations are called engraved or *sgraffito* (ital. *graffiare*, *sgraffiare* – scratch, engrave). **Sgraffito** pottery is decorated in a technique that represents a step forward in the development of slip ware decoration. The basic process of surface working was the same as at the slip ware technique. A thin layer of clay slip (engobe) was applied to the surface of a modelled and dried vessel. Once the surface was prepared in this way, the decoration was engraved with a sharp pointed tool, deepened with a wider tool or cut out from selected parts of the pottery with the intent to create a contrast between the white engobe coated surface and the red surface from which the engobe was removed.

Each of these techniques was performed with its own specific tool and has a unique name. The oldest technique is the incising which is known under its Italian name *a punta*, which implies the use of a sharp point for engraving. Some of the later examples (16th century) were decorated with a very thin needle and the technique is once again known under the name that defines the used tool, i.e. *a punta sottile*. When a wider tool or stick is used the decoration has characteristic thicker cuts. Once again, this technique obtained its name from the tool used to create it; i.e. *a stecca*.

Once the pottery was engraved, the decoration would be finished with an application of lead slip

(transparent or coloured). All of the fragments from Šentvid were glazed with a transparent slip. Pottery finished in such a way is known as **monochrome sgraffito ware**.

A single fragment from SE 1019 (*Fig. 11: 1*) was decorated with a wide pointed tool or a stick, and the decoration characteristics lead us to believe it was a part of imported engraved pottery from one of the Italian workshops. The fragment was a part of a rim from a monochrome *sgraffito* plate, into which the decoration was engraved with a wide tool, most likely a stick. A part of the rim decoration is preserved. The decoration was cut off by three lines and filled with an engraved net. The closest published comparisons can be found amongst the finds from Piran, where similar decorations were dated into the 16th century (Cunja 2004, 167, Cat. No. 293) and Štanjel, where they were dated into a slightly broader time period ranging between the end of the 15th and beginning of the 17th century (Žbona Trkman 1999, 142, T. 13: 2).

If the engraved pottery was also painted and polished, the result was **polychrome sgraffito** pottery. The painting was executed with a brush. The finds from Šentvid included 101 engraved vessels (76 percent of all finds). 72 vessels (73 percent of all engraved pottery or 54 percent of all finds) were engraved and painted.

The colours used for painting engobe and engraved pottery were green, brown, orange and yellow; blue appeared in the 15th century and by the 16th century it was the most widely used colour (Tomadin 1985, 130). Amongst the analysed finds, the fragment with black paint stands out (*Fig. 11: 2*). Not a single similar example can be found in publications with Italian or Byzantine engraved pottery from the period.

All of the engraved pottery fragments from Šentvid were open shape pottery and had a coated and decorated inner surface (*Figs. 7; 11–15; 16: 1–3*). The most common were deep plates or shallow bowls with a rim that was oriented towards the outside and a deep and rounded central part on the ring bottom (*Figs. 7; 13; 14; 16: 3*). Analogies dated between the 15th and 17th century can be found at numerous Slovenian sites, such as Posočje (the Soča valley region) (Žbona Trkman 1999, Fig. 1, 136), Polhov Gradec (Železnikar 2002, 331, T.11: 1–3), Ljubljana (Kos 1999, 149, T. 17: 1–4; 18: 2–5; 19: 2,3), Celje (Guštin, Jezeršek, Prošek 2001, 234: No. 202), Škofja Loka (Slabe 1977, 59) and Šalek (Brišnik 1999, 161, T. 22: 3).

The treated pottery was covered with a transparent slip, which is another element that separates it from similar Italian pottery, as this was usually covered with a yellow tinted slip.

The decoration on the engraved painted pottery from Šentvid (Figs. 7; 11–15; 16: 1–3) is laid out in a composition created from one or two marginal decorative strips (i.e. bordures) and a central decorated area. This composition is characteristic of the so-called standard renaissance pottery, created in Italian workshops during the first half of the 16th century. This pottery usually consisted of a composition made from a central main motif and one decorative bordure, thickly filled with geometric elements. Two bordures emphasise the shape of the vessel (Figs. 7; 14; 16: 3). The outer bordure ran along the wide rim, while the inner bordure could be found in the external part of the bowl centre. The bordures included various motifs. The most common amongst the geometric motifs is the braid, which is comprised of two intertwining or zigzag bands (Figs. 13; 14). Comparisons for both motifs can be found in Celje (Guštin, Jezeršek, Prošek 2001, 234: No. 202) and Škofja Loka (Slabe 1977, 58).

The spiral motif can also appear as a bordure decoration (Fig. 14). This is a common find amongst Italian Renaissance and post-renaissance pottery, predominantly manufactured in Veneto and other Italian provinces between the 15th and 17th centuries. Also interesting is the appearance of similarly decorated pottery originating from the pottery workshop in Sv. Ivan near Umag (Croatia) (Guštin 2004, 63 f.). The spiral motif does not appear on locally produced engraved pottery in any of the other sites in present day Slovenia. Perhaps it was substituted by the braid with two intertwining strips, which appears on the outer bordure, similar to the spiral motif. Both bordure motifs share a similar central motif in which a bird is depicted. One fragment shows a partially preserved lower part of a bird's leg standing on an egg (Fig. 15), while the other shows an entire bird (Fig. 16: 3). Comparisons from Tolmin (Žbona Trkman 1991, 57: 66), Polhov Gradec (Železnikar 2002, 331, T.11: 1), Ljubljana (Kos 1999, 193, T. 17: 1) and Škofja Loka (Slabe 1977, 56) are dated into the second half of the 16th and into the 17th centuries.

The preserved finds include fragments in which the bordure is divided into individual fields with the use of vertical engraved strips. These fields were additionally decorated with a net decoration and an engraved flower (Fig. 13). We can find

comparisons for this decoration amongst the 16th century Ljubljana finds (Kos 1999, 149, T. 17: 1) and the finds from the castle of Šalek dated to the same period (Brišnik 1999, 161, T. 22: 3). The central field reveals a deer within a closed garden (*hortus conclusus*, Fig. 15), which is a typical compositional element of the standard engraved pottery from Italian workshops (especially popular in the 16th century, but appears also in the 17th century) (Cozza 1989, 41; Costantini 1996, 126). The preserved fragment shows the second part of an engraved date stamp that most likely reads as 1569 (Fig. 12). Pottery with engraved dates, dated into the second half of the 16th and the 17th century was found on Kozlov rob (Žbona Trkman 1999, 190, T. 14: 2), as well as in Polhov Gradec (Železnikar 2002, T. 11:1), Ljubljana (Kos 1999, 193, T. XVII: 2; 194, 18: 2) and Škofja Loka (Slabe 1977, 56; Šubic 1980, 309).

The central motif of the lion (Fig. 16: 1) has a comparison amongst the Ljubljana finds or, to be more precise, in the fragment with the engraved date 1607 (Kos 1999, 193, T. 17: 2).

The remaining fragments have a bordure decoration divided into individual fields (Fig. 16: 2), and decorated with a series of elements (Fig. 11: 2), or blue and brown painted surfaces, which imitate the division into fields (Fig. 16: 3). Comparisons for such bordures can be found in Ljubljana and Škofja Loka.

Pottery with a **tin glaze** is rare amongst the Šentvid finds. Non-transparent tin glaze was applied to pottery after the first firing. Unlike lead glaze, the tin glaze is non-transparent, which means that the pottery surface did not need to be coated with clay slip layer before it was glazed. The pottery could be additionally decorated before the second firing. In this case, the metal oxide paints had to be applied on top of the tin glaze. Once the surface was painted, an additional transparent glaze was applied to add extra shine. Tin glazed vessels are known under the common name of 'maiolica' (from Italian). The technique of decorating pottery with a shiny glaze spread from the east. Influenced by Islamic workshops, Spanish workshops started sending similar products to Italy in the 11th and 12th centuries. This trade took place through the centre in Mallorca, which also gave tin glazed pottery its name: maiolica (Žbona-Trkman 1991, 15). Only 6 maiolica fragments were documented, 2 in SE 1040 and 4 in SE 1045. All fragments belonged to closed forms, most likely jugs. With the exception of the solitary fragment

of the bottom, all fragments belonged to the jug body (Fig. 16: 4). We assumed that all fragments came from imported products that were roughly dated into the 16th century (cf. Žbona Trkman 1999, 188, T. 12: 3).

Analysis

We have ascertained that tableware was more or less found in three layers (SE 1019, 1040 and 1045; Graph 10).

Only a few fragments can be reliably categorised as imported, i.e. one monochrome sgraffito fragment decorated with a stick and six maiolica fragments.

Most common is the sgraffito and painted pottery known as Loka or Ljubljana-type pottery, which was manufactured in local workshops in the area of Ljubljana, Škofja Loka and Kranj. Alongside morphological and stylistic characteristics, this is also confirmed by written sources, which mention pottery production and numerous similar finds in the area covered by present day Slovenia and its surroundings (Guštin 1999, 122, Fig. 1; Kovacs 2009). Generally accepted is the opinion that this pottery was modelled on Italian sgraffito pottery. The pottery can be distinguished by certain features, most noticeable of which are the choice and style of motifs, the selection of colours and the combination of painting and engraving with which the Italian manufacturers were not familiar.

Based on analogies from other Slovenian sites and the overview of the general development characteristics of Italian manufacture, we can ascertain that most of this pottery was made between the end of the 15th and the beginning of the 17th centuries. The pottery from Šentvid can also be placed within this time frame. A special feature are vessels that include a carved year of manufacture, the analysis of which would most probably provide the opportunity to establish referential points for a chronological and typological placement of their development.

Regardless of the small number of fragments, which enable at least a partial reconstruction of the shape and decoration, we managed to recognise at least some characteristics within the pottery corpus of the individual layers that could represent a starting point for a more precise chronological definition of the pottery from this site.

The levelling fill of the **phase 2b** (SE 1045) included sgraffito and painted pottery as well as

most fragments of the imported maiolica. The layer included five fragments of glazed slip ware. The bordure decorations are limited to intertwining strips and spirals and engravings. A bird standing on eggs is depicted in the central field. In this layer, no fragments that would indicate a division of the bordure into smaller decorative fields were documented. This is also the only layer in which the spiral appears. We assume it is based on the contemporary motif found in Italian workshops and represents a starting point for the development of a basic braid bordure as one of the characteristic elements of the local workshops. This is confirmed by the discovery of the two groups of sgraffito pottery at the sites in the Soča River area. The first group has characteristics typical of Italian workshops. In the mid-16th century, this pottery was replaced by products from Slovenian workshops (Žbona Trkman 1999, 142). This means that this is the oldest context, and can be roughly dated into the first half of the 16th century.

The **phase 2c** fill (SE 1019) also included large quantities of tableware. No maiolica finds were discovered in this layer. Three glazed slip ware fragments were found. Also preserved is a fragment of imported monochrome sgraffito ware. Other fragments can be interpreted as products from local workshops. Bordures are created with a braid motif. The division of bordures into smaller fields and painting instead of engraving are still used. Triangularly shaped elements appear to be laid out like rays in the bordure surrounding the central decorative field and are often combined with a net hatch. This layer can be dated into the second half of the 16th century.

In **phase 2c** refuse pit (SE 1040), two maiolica fragments and five glazed slip ware fragments were discovered. Amongst the sgraffito pottery, a bordure decoration is preserved merely in the form of a braid. The spiral and intertwining zigzag strips are no longer found. New is the division into individual fields, which are decorated with a net hatch and a vegetal motif. Flowers are often used as a part of the bordure or central decoration. The central motif of a deer is used within the *hortus conclusus*. Another novelty is a merely painted outer bordure. The painting mimics the division into fields as well as fills them with diagonal hatched fields. The preserved part of the engraved year leads us to assume that the layer belongs into the second half of the 16th century.

6. ANIMAL REMAINS

Animal remains from Šentvid include 2558 bones and teeth or fragments thereof. Mammals are the best represented group (81 percent), although bird, reptile, bivalves and snail remains were also discovered (*Tab. 2*). From the total of 2071 mammalian finds, 1358 or 65.4 percent could be taxonomically identified at least to the level of the genus (with sheep and goats this could mostly be performed to the subfamily level, i.e. Caprinae). In accordance to our expectations, a large majority of the bones and teeth belonged to domestic animals. In fact, seven out of a total of ten represented mammalian species or over 99 percent of the total Number of Identified Specimens (NISP; Grayson 1984, 17–26) were domesticates. Most bones (including numerous phalanges) are fragmented, but the rate of preservation of the material is generally good. The representation of individual mammalian taxa by skeletal elements and phases is provided in *App. 1*.

Slightly under 75 percent (if we take into account the previously mentioned cattle burials over 85 percent) of all taxonomically identified mammalian remains belong to Phases 1 and 2. The rest belongs to recent or mixed deposits and is not treated in greater detail in this text.

Phase 1

By far the largest, almost 75 percent, of Phase 1 remains belong to cattle (*Bos taurus*), followed by pig/boars (*Sus* sp.) and ovicaprids (Caprinae) (*Tab. 2*). The presence of sheep (*Ovis aries*; NISP = 2) and goats (*Capra hircus*; NISP = 1) is confirmed by the morphological characteristics of some remains (Boessneck, Müller, Teichert 1964). As expected most suid remains belong to pig (*Sus domesticus*; *Tab. 3*). The only find that could be reliably identified as belonging to a wild animal was the isolated upper canine of a red fox (*Vulpes vulpes*).

The finds were discovered in four stratigraphic units, of which over 95 percent were located in the trench fill that has been already mentioned on numerous occasions (SE 1122).¹⁰ Amongst

¹⁰ Merely twelve finds that could be taxonomically identified were discovered in the remaining three stratigraphic units (i.e. SE 1120, 1248 and 1282). With the exception of two bird bone fragments found in SE 1282, all of them belonged to cattle.

the more interesting finds, the partially preserved cattle skeleton (sample number: D 333; *App. 2*), the age at death of which ranged between 24 and 30, should be mentioned.¹¹

Phase 2

Cattle is the best represented taxon also amongst the Phase 2 finds, even though, statistically speaking, the gap between the shares of cattle and pig/boar was reduced significantly (χ^2 test: $\chi^2 = 7.94$; s.p. = 2; $p < 0.01$). This is mainly due to the relatively large number of suid finds in this phase (*Tab. 4*). As was the case in the Phase 1, only the presence of piga could be reliably confirmed (*Tab. 3*). Amongst the 36 goat and sheep remains, only eight could be identified to the level of the species; this was performed on the basis of the guidelines provided by Boessneck, Müller, Teichert (1964). All eight fragments belonged to sheep.

The analysis of mammalian remains in individual stratigraphic units has shown that thirty stratigraphic units had at least one taxonomically identified find. Amongst them, the fill of the mentioned postholes (N = 19) and refuse pits (N = 5) prevail, while most bones and teeth (57.1 percent) were discovered in levelling fills.¹² From the more interesting finds, we should mention a fragment of the right femur belonging to a domestic cat (*Felis catus*; SE 1042) and two partial cattle skeletons (samples D 294 and D 336; *App. 2*) found in pits SE 1145 and SE 1143. The age at death of the first (SE 1145, D 294) was estimated at approximately five years, which was concluded by the almost entirely fused articular facets of the preserved vertebra (see Silver 1972). This is additionally confirmed by the wear of lower molars (M.W.S. *sensu* Grant 1982: 42). The vertebrae of the second skeleton (SE 1143; D 336) were not completely ossified. This animal was thus dead before it reached the age of five years.

Cattle burials, phase 3

Alongside the three previously mentioned finds of partially preserved cattle skeletons, the north-

¹¹ This is concluded from the still unfused distal tibia epiphysis (see Silver 1972).

¹² SE 1019: NISP = 36; SE 1045: NISP = 127; SE 1120: NISP = 13

west edge of the excavation field, north of the ditch, revealed two additional large oval pits (SE 1302 and SE 1304), each of which included one practically complete skeleton of this species (*Fig. 17; App. 2*). These two finds were conditionally placed into Phase 3 (see above).

The burial pits had an east-west direction. The first pit (SE 1304) measured 1.52×0.72 m and included the Skeleton 1 (SE 1314). Slightly over a meter and a half away was the second pit (SE 1302; dimensions: 1.86×0.88 m) with Skeleton 2 (SE 1313; *Fig. 17*). Both skeletons belonged to cows, and both had their head on the east of the burial pit. The age at death was estimated to be less than three years in the first example (SE 1313)¹³, and between three and a half and five years in the second (SE 1314).¹⁴ These estimates fit the general age structure of the Phase 2 cattle from this site, which indicates a preferential slaughter of young adult animals. Also interesting is the withers height¹⁵ of the two cattle, i.e. 115.5 and 116.1 cm respectively, for both values significantly surpass the average height of the contemporary specimens of the same species from this site, as well as the average height of the Medieval and Early Post-Medieval period cattle from the wider south-eastern Alpine region¹⁶ (average value: 107.2 cm; range: 96.0–121.5 cm; N = 31).

The available data do not support any assumption regarding the reason behind the burial of the two animals. Their carcasses were not treated in the same way as was the general practice of the time, as the meat was not used for food. Entire carcasses were buried, which is clearly indicated by the practically complete skeletons. The individual missing specimens of sesamoid, carpal, tarsal bones and phalanges are more likely to be ascribed to the hand-collecting of finds (cf. Toškan, Dirjec 2004, 157–160). An exception is represented by the missing horn cores, which had to be removed before the carcasses were positioned into the pit. It is possible that the cows were skinned¹⁷ before

burial, and their skins were used to make leather. This is even more likely as two fragments of the frontal bone of the skeleton SE 1314 (i.e. Skeleton 1) has a series of cut marks, which could be a result of skinning (*Fig. 18*). Several additional cut marks might be present also on one of the zygomatic bones and the maxilla of the same specimen.

One of the most common reasons for people to use the skin of a deceased animal, but not its meat, was that the animal was suffering from some sort of a disease. On a speculative basis, an alternative explanation could be found in ritual sacrifice, however we do not have any additional proof for this, except for the same orientation of the two pits and carcasses. In reality, the available data does not give us any indication that would indicate a violent death. To a certain extent, this could be indicated by the pair of holes on the outer edge of the frontal bone above the left orbit of the skull, belonging to the skeleton SE 1314 (i.e. Skeleton 1). Damage on this part of the skull could have led to death. However, the interior rims of the two holes are significantly brighter in colour than the remaining skeleton, and this most likely indicates that the fractures are 'fresh'. It can be concluded that these holes represent post-depositional damage.

7. DATING OF THE SITE

Dating the Šentvid site was predominantly based on pottery. Phase 1 is defined by the very few Early Medieval pottery shards, documented in their secondary position in fills SE 1003, 1004, 1019, 1020, 1040, 1120 and 1122. These fragments belong to types 1C, 1F, 2F (*Pl. 1: 1*), 2G, 2H and 3C, which are dated between the 9th and 11th centuries (Štular 2009a, *App. 1*). Due to the poor preservation and small numbers, further interpretation is not possible.

High Medieval pottery was better represented, however the finds were discovered in secondary contexts (SE 1004, 1019, 1020, 1027, 1038, 1040, 1045, 1120, 1122, 1131, 1139, 1166, 1178). We assume that they came into the deposits together with the soil shifted from the vicinity either used for levelling or filling. High Medieval pottery fragments belonged to pottery types 5A, 5F, 5G (*Pl. 1: 2*), 5H (*Pl. 1: 2–13*), 6E, 6F (*Pl. 1: 14*), 6G (*Pl. 1: 15*), 7E, 7F, 7G (*Pl. 1: 16–19*), 9C (*Pl. 2: 20,21*), 9B (*Pl. 2: 22*), 9D and 9E (*Pl. 2: 23–31*), which were

¹³ M.W.S. *sensu* Grant (1982): 19; skeletal elements with unfused epiphysis: humerus (prox. and dist.), radius (dist.), tibia (dist.), phalanges (cf. Silver 1972).

¹⁴ M.W.S. *sensu* Grant (1982): 41; the only not entirely ossified skeleton elements were the vertebrae (cf. Silver 1972).

¹⁵ The calculation represents the product of the measured greatest length of the metatarsal and the appropriate Matolcsi coefficient (Matolcsi 1970).

¹⁶ Data summed from Bartosiewicz (2006, *App. 2*) and Toškan, Dirjec (2004a; 2011).

¹⁷ This could also explain the individual missing phalanges, as they were often taken to the tanneries together with

the skin (Serjeantson 1989, 136; Bartosiewicz 2006, 466).

manufactured between the 11th and 14th centuries (cf. Štular 2009a, App. 1).

A more precise classification of such pottery can be performed only within closed stratigraphic contexts with sufficient finds, such as the fill in trench SE 1122 (cf. *Graph* 7). Dating in the 13th or at the latest early 14th centuries (see above) is therefore the only *in situ* evidence for Phase 1.

As previously mentioned, most finds belong to Phase 2. The most commonly appearing rim types at this site (cf. *Graphs* 2–5) have a very broad time scale in which they were used:

- 10B-1 15th and early 16th centuries;
- 10B-2 mid 14th to the end of the 15th century;
- 10D from the end of the 13th to the beginning of the 15th century;
- 11C from the 13th to the end of the 16th century;
- 11D-1 from the 14th to the 16th century.

Tableware analysis enables a more precise dating. The levelling fill SE 1045 (phase 2b) included engraved and painted pottery as well as most of the imported maiolica fragments. Engraved pottery shared common characteristics also on their rim bordures, which showed intertwining strips. This was the only layer in which we found the spiral motif, which represents the starting point for the development of the basic braid bordure as one of the characteristic local elements that appeared in the mid-16th century. This dates the layer in the first half of the 16th century.

The stratigraphically superimposed fill SE 1019 (phase 2c) lacked maiolica shards or any other pottery that could be defined as local. Instead, this layer revealed pottery with a bordure subdivided into multiple areas; the engraved decoration was joined by painting and triangular-shaped bordure elements, often combined with a net hatch. This elements date SE 1019 in the second half of the 16th century.

Dating Phases 2b and 2c using the tableware enables the interpretation of the above-mentioned kitchenware rim-type shares in closed stratigraphic contexts, specifically (sub-) types 11D-1 and 10D (see above; cf. *Graph* 6). The context with a higher share of type 10D (phase 2b: SE 1045, 18 percent) is dated in the end of the 15th century and first half of the 16th century. The two contexts with a smaller share of type 10D (phase 2c: SE 1040 – 4 percent; SE 1019 – 7 percent) are dated into the second half of the 16th century. This leads to the following conclusions:

- rim type 10D shards can be expected as late as the 16th century, and

- in the 16th century closed stratigraphic contexts reveal an inversely proportional relation in the shares of 10D and 11D-1 rim types.

Phase 2a is therefore dated to the mid-15th century based on the emphasis of the dated analogies and the unbroken stratigraphic sequence into the phase 2b. Phase 2b is dated in the end of 15th and first half of 16th century, whereas Phase 2c is dated into the second half of 16th century. Phase 3 is dated into 17th century, most likely in its early decades.

8. SITE INTERPRETATION

The **Early Medieval** finds from Šentvid are the first direct proof that a settlement existed on this location in the 10th century (cf. Pirkovič-Kocbek 1986, 68 f.; Höfler 1986, 33–35). As mentioned, scarce Early Medieval pottery was documented in secondary contexts. However, the analysis of the soil composition of these Late Medieval/Early Post-Medieval contexts proves that Early Medieval shards (although in secondary position) derive from the vicinity, e.g. several tens rather than hundreds of meters away. Fragments on their own do not prove a settlement; such proof can only be obtained by further analysis that would confirm an Early Medieval date for the buildings with a scissor roof type (cf. *Fig.* 3). However, in light of the existence of the medieval parish and the Romanesque church with the ‘early’ patron of St. Vid (for an overview see Porenta et al. 2012, 130–133) the assumption that a settlement with (at least some) functions of a non-agricultural central settlement existed in the 10th century is not farfetched. In this case, one assumes a micro-regional centre similar in importance to e.g. Bled–Pristava.

Similar can be said for the slightly less scarce **High Medieval** pottery, which was also documented in secondary contexts. In the light of written sources (see chapter *Historical background*), these fragments can be seen as proof for settlement continuity in the 11th and 12th centuries.

The earliest element documented *in situ* is trench SE 1121/1122, the *terminus ad quem* of which is the 13th or beginning of the 14th century. Accepting the year 1250 as the standard division between the High and Late Medieval periods, it can be stated that this trench was used (i.e. kept clean) towards the end of the High Medieval period and fell into disuse (i.e. was filled in) at the beginning of the Late Medieval period.

A number of possible interpretations can be offered as regards the trench; it could have served as a canal to regulate the water flow, since there was evidence of running water in the trench. The trench could also have served as a border between two properties. Both explanations fit in with the position of the assumed footbridge (SE 1241). The most attractive explanation would be that this was a defence trench. The dimensions and location of the trench could support this explanation: the trench was located on the north edge of the medieval square on the edge of a slight slope affording the easiest access to the square. In this case, the previously mentioned postholes (SE 1241) would be the remains of posts that were placed into the trench in order to restrict the passage across it. Probably the most likely explanation combines all three possibilities, and this was a border trench that either protected the settlement or divided the settlement from the manor house or performed both functions simultaneously. Such defence / border trenches were common in medieval settlements (e.g. Krenn 2012, 180–183) and a part of their function was also to dispose of the rain water and guide people to the entry point.

The filling of the previously mentioned trench SE 1122 is of a **Late Medieval** date. Taking the pottery analysis into account, we conclude that this was a secondary refuse that was in use for a long time, as it included material dated over a period that lasted for more than one century. The most likely explanation would be that refuse started gathering in the trench when the trench was no longer cleaned.

This was followed by a hiatus in the archaeological records on the site which lasted roughly from the second quarter of the 14th century to the mid-15th century. The numerous written records from this period, combined with the stratigraphic and soil analysis, allow for the conclusion that the settlement was in use for the entire time, but the archaeological records were destroyed due to the various destructive building processes.

The latest stratigraphic units from the transition into the **Early Post-Medieval** Period are dated in mid-15th century.

The most recent elements (phase 2a) are levelling fills (SE 1029, SE 1120), that cover the previously mentioned trench (Fig. 4). A palisade was erected on the very location of the High Medieval trench. This confirms settlement continuity from the High Medieval period onwards and makes the border interpretation more likely. The stone wall

or escarpment and what was most likely a wooden object (Fig. 5) prove that this was a fringe area of a larger household in which economic or similar (non-residential) activities took place.

In Phase 2b, the objects and the levelling fill were levelled once again (SE 1045; Fig. 6). The stratigraphic analysis and analysis of the physical properties of the pottery show that this was a gradual process, i.e. that was never slower than in the filling of the High Medieval trench (SE 1122), perhaps taking place over a period spanning across one to a maximum of three decades. Most pottery shards in this fill are large, and thus the context was interpreted as primary refuse, most likely household refuse. The large quantities of imported tableware indicate that this refuse belonged to a higher social class household. Taking into account that the excavation trench was located between the church and the (post-medieval) manor house, this was most likely either the refuse of St. Vid's vicarage, or the refuse of the manor house, which was occupied by lower secular nobility until 1518. In the Late Medieval period, the Šentvid vicars were still important enough to witness the signings of various documents (Baraga 2002). In contrast, country nobility started settling in urban centres or next to them in the 13th century, and they thus became a part of the town or market administration and performed a variety of judicial tasks, of course backed by the higher nobility (Kos 2005, 102). The lower nobility occupied manor houses.

The animal remains analysis provides an excellent insight into a household from the first half of the 16th century. SE 1045 is the only context in which the most common animal species is pig rather than cattle (Tab. 4). In the Medieval times, pork was highly regarded (Baker, Clark 2003, 64 f.; Bartosiewicz 1999, 144; Adamson 2004, 83). Even though this is a relatively easy species to breed and a pig or two could have been kept even within individual town households (Bartosiewicz 2003, 187 f.), large-scale pig breeding demanded access to woodlands, where these animals roamed freely (Ervynck 2004, 217).¹⁸ The increase in the share of pig finds within an individual urban context could thus indeed indicate the rise in the life standards of the inhabitants (Bartosiewicz 1999, 144; id. 2006, 460). However, really large shares of this species

¹⁸ Unlike cattle, goat or sheep breeding, pig breeding does not provide practically any secondary products except manure and skin; this might have made pig breeding a luxury activity in medieval society (Grant 2002, 18).

are usually observed in contexts linked to secular buildings of a higher status, especially castles (e.g. Bartosiewicz 1998; Štular 2009a, Fig. 17.1; Trbojević Vukičević, Frančić, Kužir 2010, 242, 244; Toškan 2015, 70–75 and literature cited there).

Due to the strict medieval limitations linked to enjoying red meat amongst the clergy, a larger quantity of pig remains are not to be expected in this context. At the time, pork was considered to be the 'reddest' of all red meat (Ervynck 2004, 219). We have to emphasise though, that these limitations were strictly followed mainly in monasteries and that a noticeable difference could be seen when the eating habits of lower clergy were compared to those of vicars or bishops and their courts (cf. P. Santonino: Simoniti (transl.) 1991, 35, 39, 91; Ervynck 2004, 220). In addition to this, towards the end of the Medieval period and in the Early Post-Medieval period, these restrictions were no longer implemented so vigorously (Yoder 2012; 1192). Nevertheless, such extensive pork use, as indicated by the almost 50 percent share of pig remains in the relatively large fauna sample¹⁹ from this fill (SE 1045), should not be linked to the clergy. The traces of the local clergy's eating habits can most likely be recognised in the remains of birds, turtles and molluscs, which represented typical fasting food of the period (*Tab. 2*; Lehner 1999, 30; Kunst, Galik 2000, 250, 253 f.),²⁰ and were documented in later contexts (SE 1019, 1020) in which the share of pig remains does not surpass 25 percent (*Tab. 5*).

An additional possible indication of fasting might be seen in the fact that most of the merely eight sheep/goat lower molars belonged to animals slaughtered in their second year. Specifically, such a breeding policy would speak in favour of breeding for meat instead of the then greatly valued fleece (Grant 1984, 180; also see Munson 2000, 393–397). At the time, sheep meat (alongside beef; see *Tab. 2* and *4*) was conditionally acceptable even within the strict church eating rules (Ervynck 2004, 217).

¹⁹ NISP = 123 (see MacKinnon 2004, 57, 73). It is important to keep in mind that this material does not represent the remains of a single event but was (taking into account the level of pottery preservation) accumulated over the years.

²⁰ In this sense, it will be important to check the animal remains obtained through the sieving of a part of the excavated sediment, which was not available at the time the fauna find analysis presented here was performed. It will be interesting to discover whether any fish bones will be found amongst the food remains.

Regardless of the question as to what extent the animal remains from Phase 2b are to be attributed to ecclesial and to some extent to the lay middle classes, the increase in the share of pig remains within the frame of the studied stratigraphic unit should be understood as specific to this context and not as an indicator of the general trend of the growing role of pork in the eating habits of the Early Post-Medieval inhabitants in this area (see, for instance, Bartosiewicz 1999, Figs. 3–5; unpublished reports from 2004 and 2011²¹). Cattle remained by far the best represented animal species in Phase 3 (*Tab. 2*).

The domination of cattle remains amongst the analysed animal finds from Šentvid clearly indicates that this species represented their main red meat source for the Medieval and Early Post-Medieval inhabitants of this settlement, which is similar to most other urban centres in Europe at the time. The importance of cattle breeding in medieval economy was even greater due to the intense use of numerous secondary products. Of course, we should mention the use of oxen as well as cows as working animals. The exploitation of these animals for working in the fields and transportation was truly intense, which is clearly indicated by the development of specific deformations on individual lower extremities' bones (e.g. exostoses; *Fig. 19*). This was stimulated by the exposure to repeated stress that was a result of the difficult working conditions (cf. Bartosiewicz, Van Neer, Lentacker 1997). A treasured secondary cattle breeding product was milk, even though cows at the time (as well as goats and sheep) gave very little milk (Pleterski 2008b, 83 f.). The ratio between females and males/castrates (which indicates a domination of the first in the Šentvid example) could indicate the desire to increase milk production.

Phase 2c was also marked by the fill with various refuse material, which included finds dated into the second half of the 16th century (SE 1019). The smaller average size of the shards is a consequence of the post depositional processes, especially horticulture in the recent past.

Phase 3, dated into the beginning of the 17th century, is defined by the construction of the

²¹ Unpublished reports held by ZRC SAZU, institute of Archaeology, Ljubljana: B. Toškan, J. Dirjec, *Novo mesto (2001): analiza živalskih ostankov* (Ljubljana 2004) and B. Toškan, J. Dirjec, *Živalski ostanki iz poznosrednjeveškega do zgodnjenovoveškega Slovenj Gradca (izkopavanja iz leta 2010). Glasbena šola* (Ljubljana 2011).

water supply system, which can be compared to the partially enwalled water basins for animals' drinking water (Fig. 8), which reveals continuing use of the area for peripheral economic activities. Taking into account the proximity of the mansion, which remained in use long into the Post-Medieval period, it is possible that this was a park; however, we do not have any direct proof for this. This sub-phase also includes the remains of the palisade or (more likely) simple objects (Fig. 9).

An important result of this study is represented by the (albeit very modest) direct evidence of the Early Medieval activities in this area and the indirect proof of the continued use of the area in the High Medieval period.

At this point, we should briefly describe the development of the Šentvid market, which was a 'parish' market that grew on secular grounds. When it emerged, it belonged to the nobility who owned the Višnja Gora castle. The market or the market people appear in written records in 1333, two hundred years after the parish was mentioned for the first time. At the time, their main patrons were the lower Šentvid gentry, while the owners were the Counts from Gorica. The mention of lower Šentvid gentry indicates that these noblemen lived in the settlement or its vicinity. Taking archaeological data into account, we can, with relative certainty, speak about a permanent settlement in Šentvid from at least the 10th century onwards.

The archaeological records from the Late Medieval and Early Post-Medieval period are better preserved. At the time, the researched area was actively used for economic activities; however, these were of an extremely peripheral nature. Mostly they were linked to outhouses that belonged to another building in the vicinity. Based on the imported tableware finds and animal remains from the end of the 15th and first half of the 16th centuries (SE 1045), we can conclude that this building was the previously mentioned manor house (see chapter *Historical background*). The change in the animal remains in the second half of the 16th century (SE 1019) can be interpreted in two ways: either this was the refuse from another household, or

the eating habits within this household changed. Taking into account the written sources that indicate a change in ownership (the building was sold to the Stična monastery in 1518), the latter interpretation seems to be more likely. A change in the eating habits was certainly documented at the site. This change reflected a lifestyle change towards more strict following of religious rules (animal remains), while maintaining an unchanged standard (tableware).

The early 17th century finds are followed by ground levelling activities from the modern period (SE 1020, 1024).

9. CONCLUSION

This analysis of the Šentvid site is significant for the medieval history of the settlement and the micro-region in which Šentvid played an important role.

At least two factors make this contribution important for the development of archaeology as a scientific discipline. The first is that this was one of the first excavations of a Late Medieval and especially Early Post-Medieval site in Slovenia that included all elements necessary for a modern analysis: the stratigraphy can be clearly recognised; the closed stratigraphic contexts include sufficient numbers of artefacts; and various experts cooperated in the fieldwork.

With this, we have set the foundations for the typological and chronological categorisation of kitchenware pottery from the end of the 15th and beginning of the 16th centuries. The tableware analysis enabled a relatively precise time scale linked to the stratigraphy. The most important achievement of this paper seems to be the integral inclusion of the animal remain analysis, through which we have tried to surpass the dry typological and chronological conclusions, and offer the opportunity for further debates on the social status and its connection with pottery and tableware to take place.

Translation: Sunčan Patric Stone

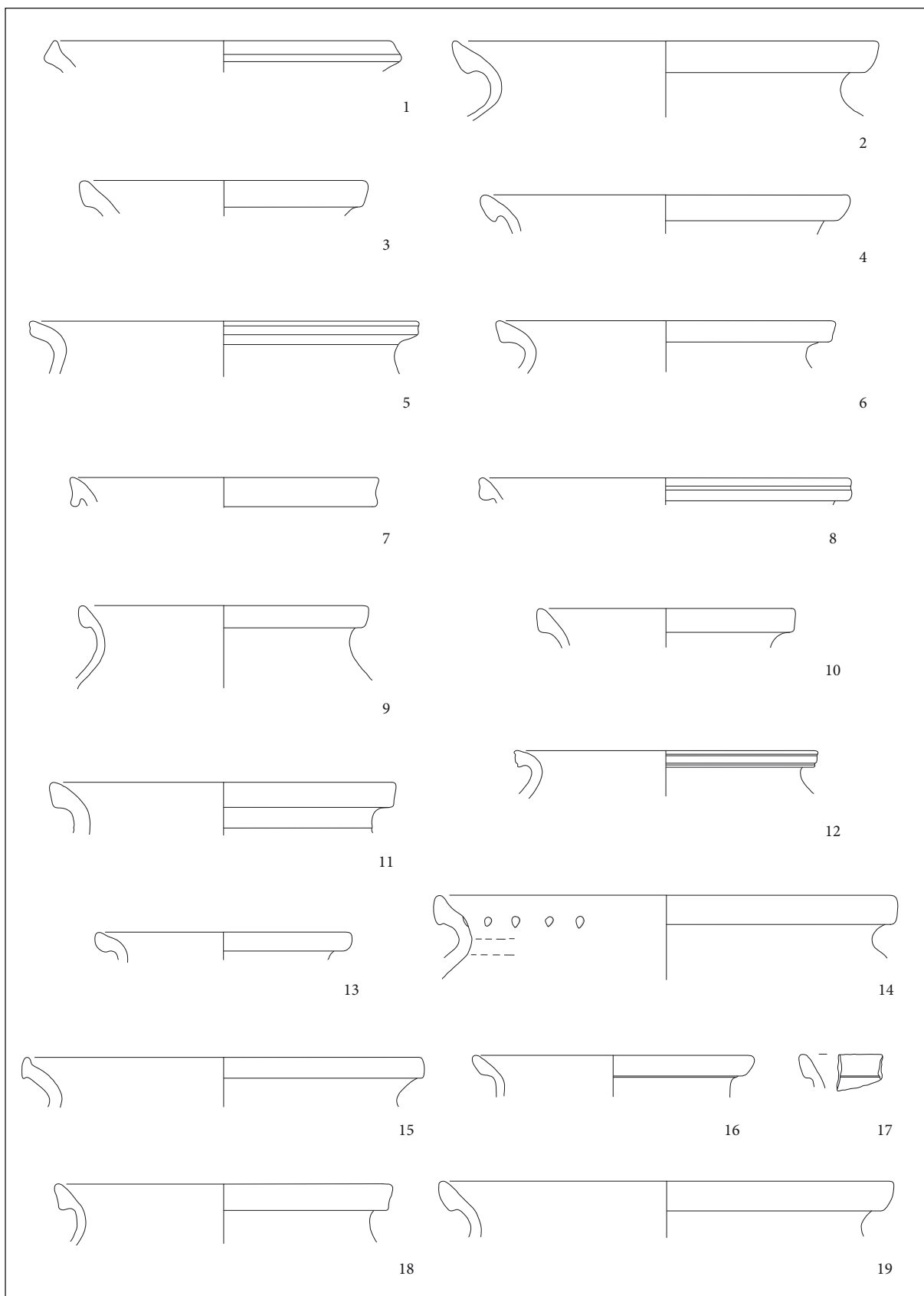
Sašo Porenta
Vir pri Stični 74
SI-1295 Ivančna Gorica
saso.porenta@gmail.com

Benjamin Štular
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
bstular@zrc-sazu.si

Borut Toškan
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
borut.toskan@zrc-sazu.si

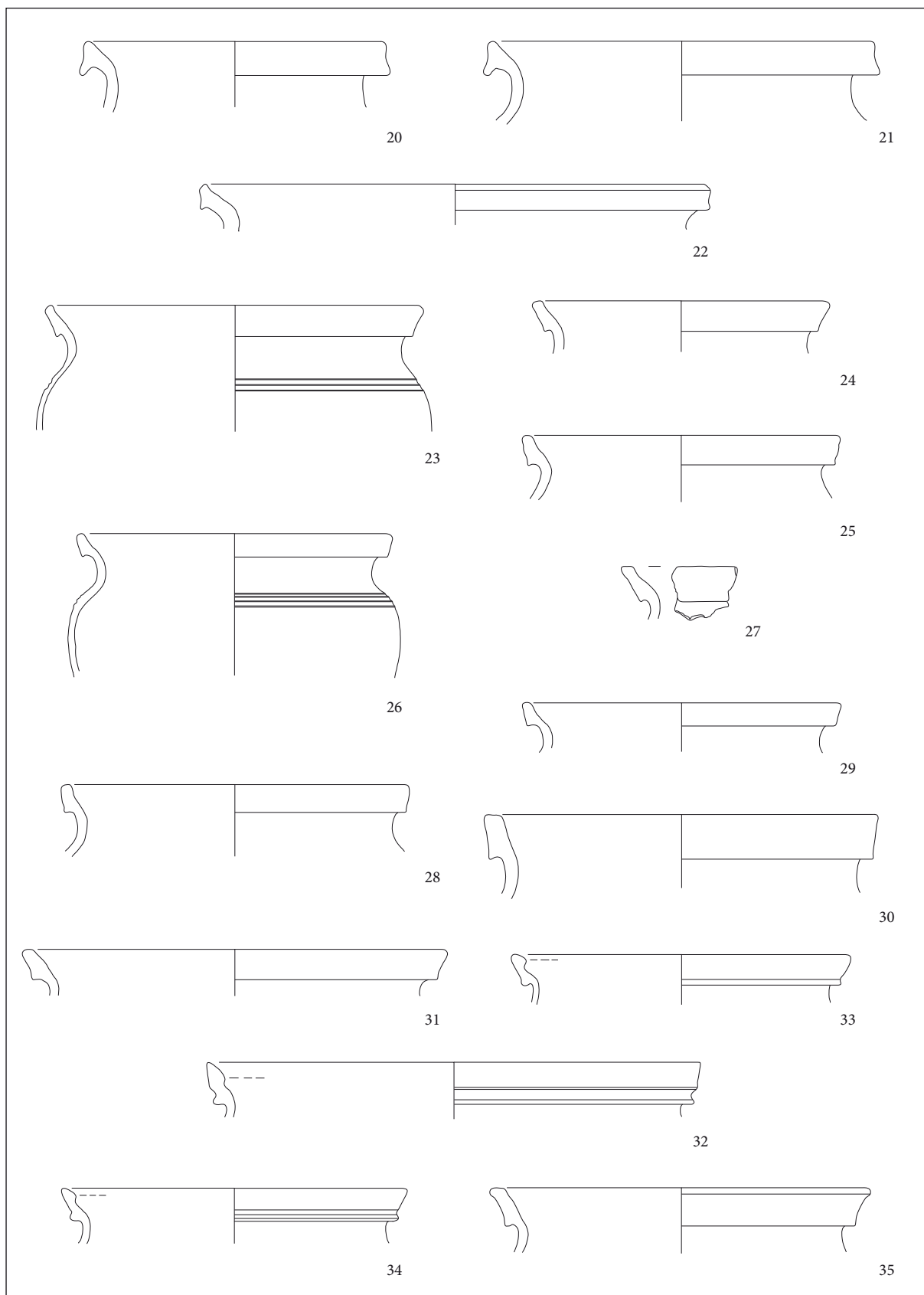
Zrinka Mileusnić
Inštitut za dediščino Sredozemlja UP ZRS
Bolniška 20
SI-6330 Piran-Pirano
zrinka.mileusnic@zrs.upr.si

Janez Dirjec
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
iza@zrc-sazu.si

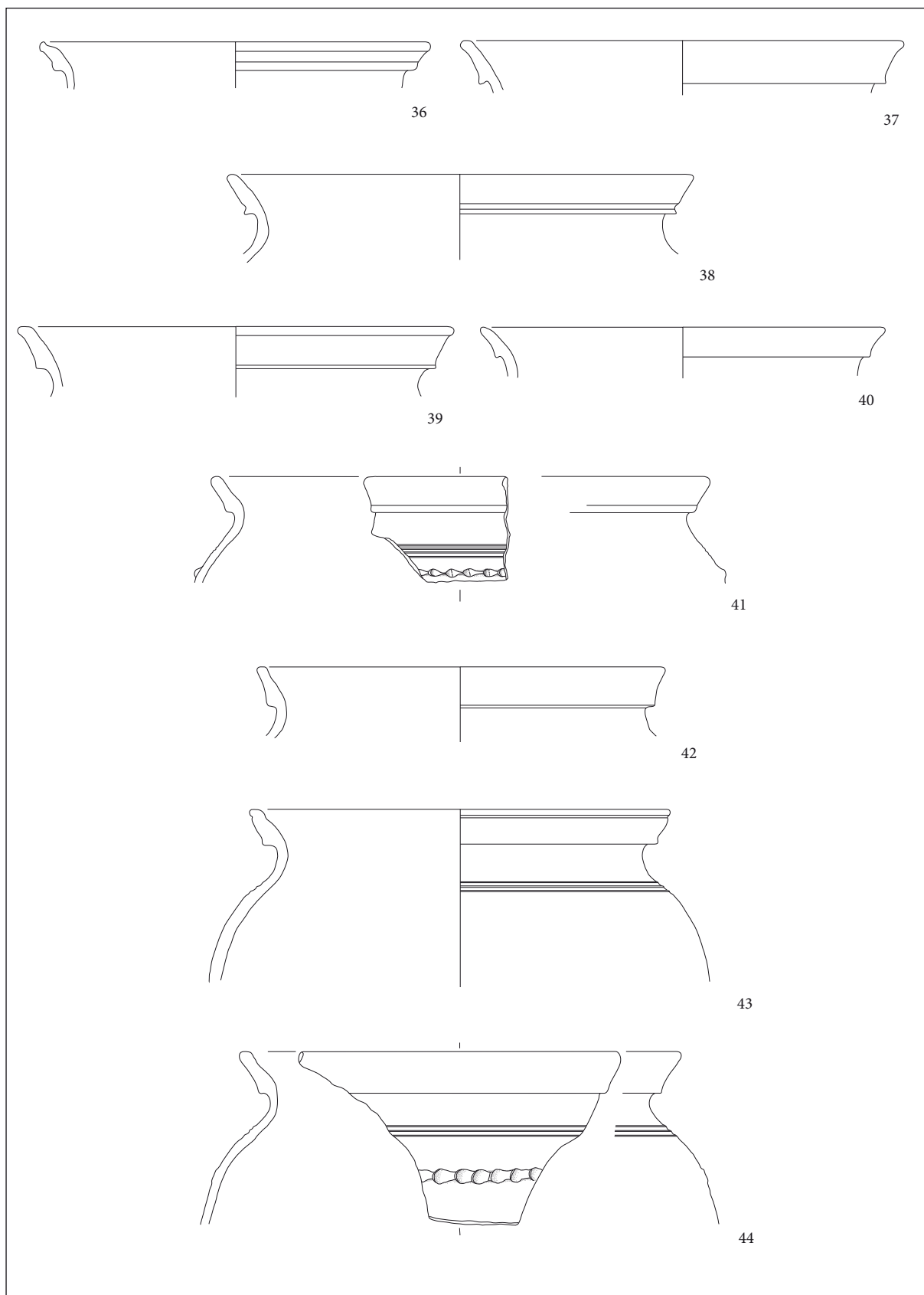
T. 1: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Vse lončenina. M. = 1:3.

Pl. 1: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. All pottery. Scale = 1:3.

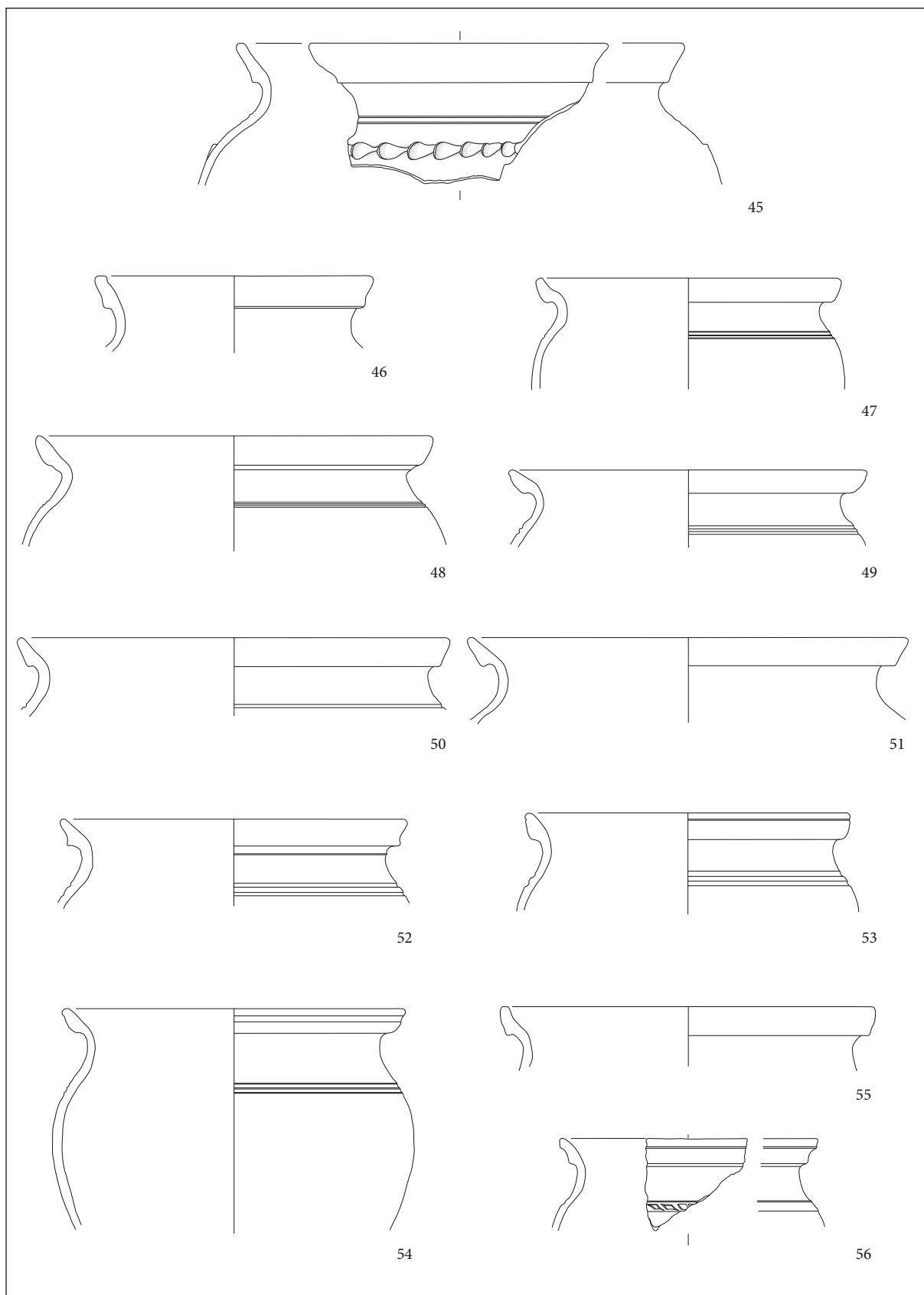
T. 2: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Vse lončenina. M. = 1:3.

Pl. 2: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. All pottery. Scale = 1:3.

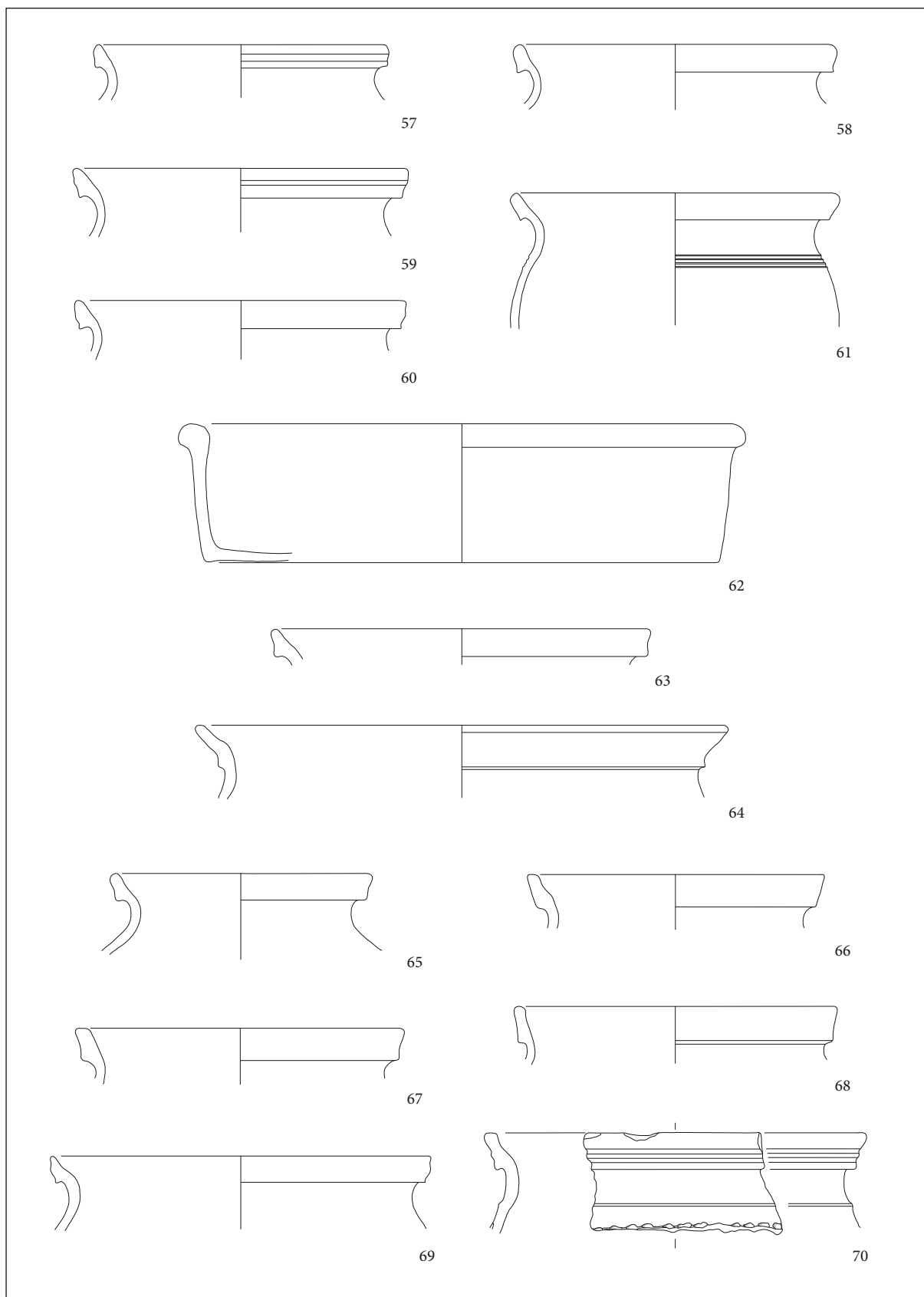
T. 3: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Vse lončenina. M. = 1:3.

Pl. 3: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. All pottery. Scale = 1:3.

T. 4: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Vse lončenina. M. = 1:3.

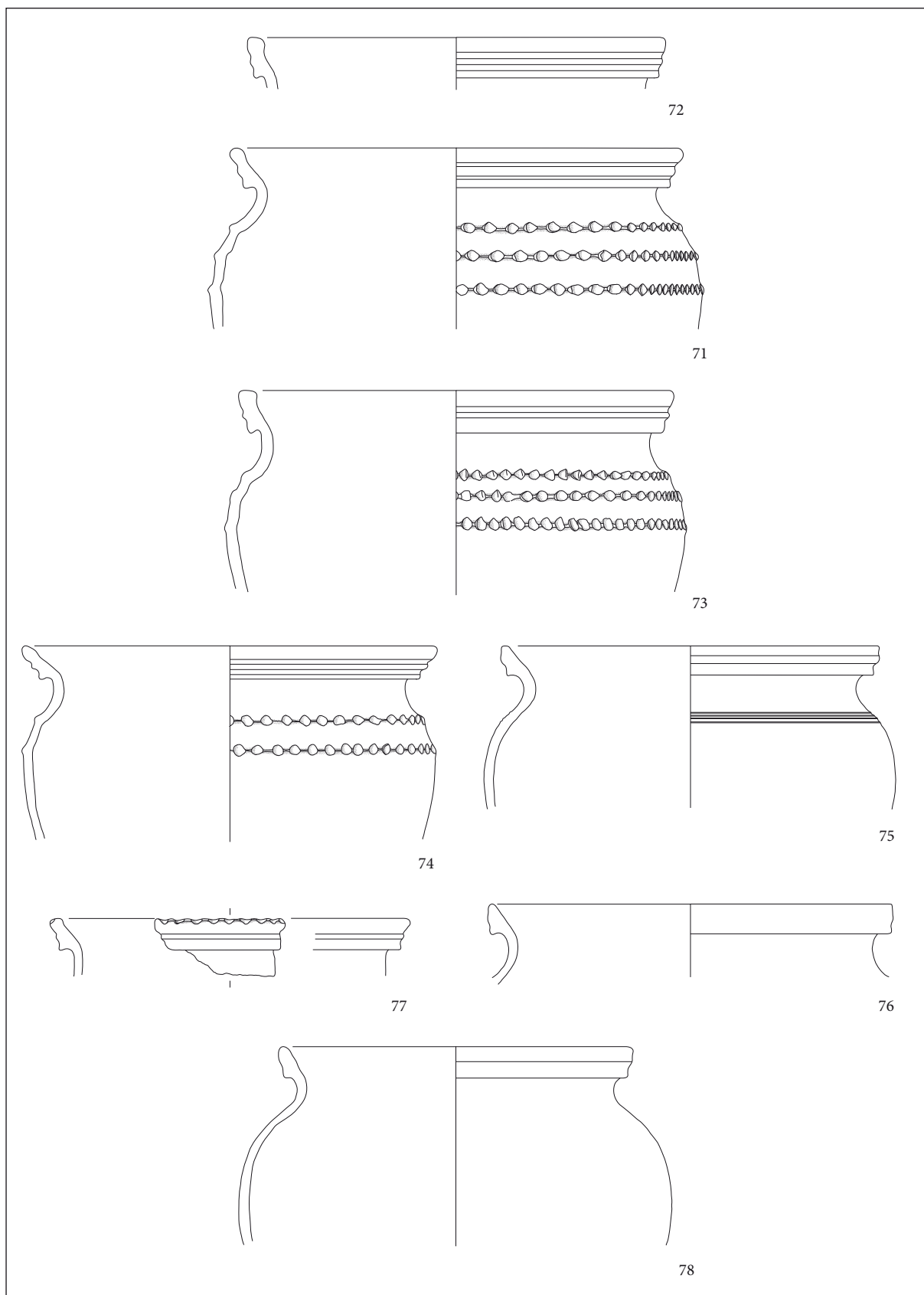
Pl. 4: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. All pottery. Scale = 1:3.

T. 5: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Vse lončenina. M. = 1:3.

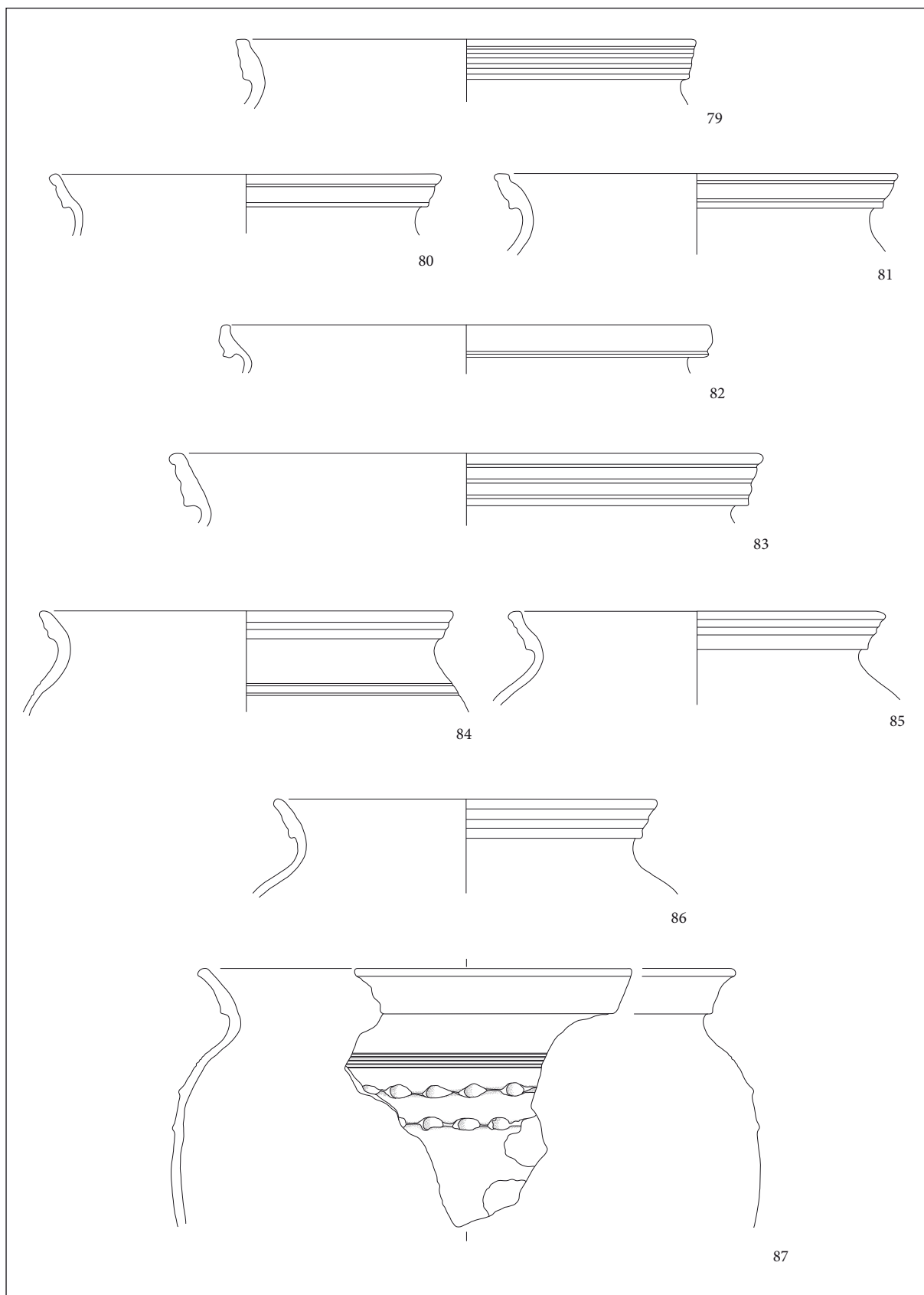
Pl. 5: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. All pottery. Scale = 1:3.

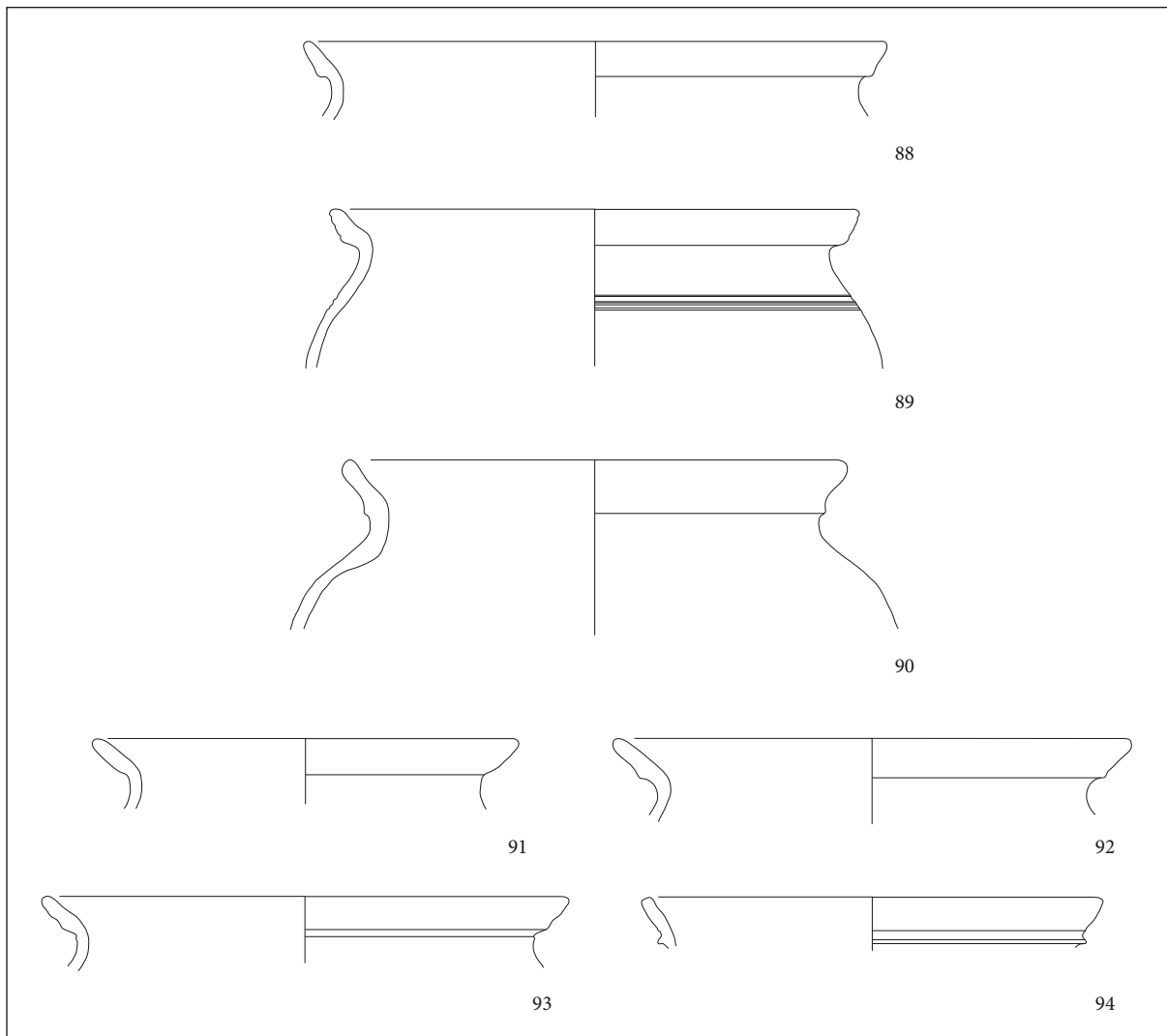
T. 6: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Vse lončenina. M. = 1:3.

Pl. 6: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. All pottery. Scale = 1:3.

T. 7: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Vse lončenina. M. = 1:3.

Pl. 7: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. All pottery. Scale = 1:3.

T. 8: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Vse lončenina. M. = 1:3.

Pl. 8: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. All pottery. Scale = 1:3.

Pril. 2: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Zastopanost posameznih skeletnih elementov v okviru petih vsaj delno ohranjenih skeletov domačega goveda v gradivu. Količina najdb je izražena kot število določenih primerkov (NISP). V primeru večjega števila odlomkov, ki so evidentno pripadali isti kosti, so ti zavedeni kot NISP = 1.

Kosti delno ohranjenih skeletov D 294, D 333 in D 336 so zajeti tudi v podatkih iz *priloge 1*.

Appendix 2: Šentvid pri Stični – Župnijski dom. Representation of individual skeletal elements within the frame of the five at least partially preserved cattle skeletons. The quantity of finds is expressed as the number of identified specimens (NISP). If it was clearly established that multiple fragments belonged to the same bone, they were recorded as NISP = 1. The bones of partially preserved skeletons D 294, D 333 and D 336 are included in the data found in *App. 1*.

Skeletni element Skeletal element	D 294	D 333	D 336	SE 1313			SE 1314		
				Sin.	- / ?	Dex.	Sin.	- / ?	Dex.
Os cornu	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Cranium	6	14	17	-	112	-	-	16	-
Maxilla	1	-	-	1	-	1	1	-	1
Mandibula	2	1	-	1	-	1	1	-	1
Os hyoideum	1	-	-	-	1	-	1	-	1
Dentes	3	-	5	-	-	1	5	-	3
Atlas	1	-	-	-	1	-	-	1	-
Epistropheus	-	-	1	-	1	-	-	1	-
Vertebrae cerv. (3-7)	1	3	4	-	5	-	-	5	-
Vertebrae thor.	1	4	7	-	16	-	-	15	-
Vertebrae lumb.	-	6	2	-	4	-	-	7	-
Vertebrae indet.	-	-	-	-	11	-	-	-	-
Sternum	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Costae	-	17	12	-	33	-	-	29	-
Scapula	-	-	-	1	-	1	1	-	1
Humerus	-	-	-	1	-	1	1	-	1
Radius	-	2	-	1	-	1	1	-	1
Ulna	-	-	-	2	-	1	1	-	1
Ossa metacarpalia	-	1	-	1	-	-	-	-	1
Ossa carpalia	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pelvis (1/2)	-	2	-	1	-	1	1	-	1
Sacrum	-	-	-	-	1	-	-	2	-
Femur	-	1	-	1	-	1	1	-	1
Patella	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Tibia	-	1	-	1	-	1	1	-	1
Os malleolare	-	-	-	1	-	1	1	-	-
Ossa metatarsalia	-	1	-	1	-	1	1	-	1
Ossa tarsalia	-	1	-	4	-	6	4	-	4
Ossa sesamoidea	-	-	-	-	-	-	-	12	-
Phalanx 1	-	-	-	-	5	-	-	5	-
Phalanx 2	-	-	-	-	6	-	-	4	-
Phalanx 3	-	-	-	-	5	-	-	5	-

Strukture zavjetnih natpisa rimske Liburnije

The structure of votive inscriptions from Roman Liburnia

Valentina ZOVIĆ, Anamarija KURILIĆ

Izvlaček

[Votivni natpisi iz rimske Liburnije] Članek analizira zgradbo natpisov na votivnih spomenikih iz antične Liburnije ter razprostranjenost najdišč teh spomenikov. S podrobno razčlemba besedil so votivni natpisi razporejeni v osem glavnih skupin in številne podskupine; tipologija temelji na kombinaciji in zaporedju osnovnih elementov besedil. Avtorici sta določili značilno shemo posvetil in na tej osnovi prepoznali regionalne posebnosti Liburnije, saj se sestavni elementi natpisov ne pojavljajo povsod enakomerno, nekatere formule so bile uporabljene zelo pogosto, nekatere pa zelo redko. Analiza razkriva zelo pestro sestavo besedil, kombinacije in variacije so odvisne od okolja, v katerem je nastal napis. Na bogatejših in bolj romaniziranih območjih Liburnije je pri votivnih natpisih zelo opazna kompleksnost, za natpise, ki izvirajo iz vojaškega okolja legijskega tabora Burnum, pa je značilna navedba posvetiteljevega čina. V ostalih, manj romaniziranih predelih prevladujejo preprosto strukturirani natpisi.

Ključne besede: rimska doba, Liburnija (provinca Dalmacija), epigrafika, votivni natpisi, sestava besedil

Abstract

The authors analyse the structures of votive inscriptions from Roman Liburnia and their spatial distribution. Splitting up the text structures into constituent elements resulted in the identification of eight groups, depending on both the order of these elements and their combinations. By examining and analysing the structures of texts, it is the aim of this article to determine which scheme(s) would be most typical for the region and whether some particular regional features exist, and, if so, to see what they look like, which elements are the commonest among them, and what do the rarely used elements and formulas tell us about them. The analysis has shown that votive texts from Liburnia display a diversity of combinations and occurrences of textual elements that vary according to the region in which they were set up; thus, the wealthier and more Romanised regions show a greater tendency towards more elaborate structures. The military environment of the legionary camp in Burnum stands out for its above average mentioning of the dedicator's service, while in other, less Romanised regions inscriptions with simple structures dominate.

Keywords: Roman period, Liburnia (Province of Dalmatia), epigraphy, votive inscriptions, textual structure

UVOD

Proučavanje strukture raznih vrsta natpisa i u njima korištenih formula te izričaja uvelike pomaže njihovu boljem razumijevanju, vremenskom i kulturno-proizvodnom određivanju, kao i identifikaciji

sadržaja s ulomaka koji sami po sebi inače ne bi bili dovoljno informativni. Taj je dio u osnovnim crtama u velikoj mjeri već napravljen na globalnoj razini starovjekovne latinske epigrafije i može ga se naći u svim boljim epigrafskim priručnicima. Tako, npr. kod Cagnata nalazimo niz primjera

klasičnih struktura zavjetnih tekstova i korištenih formula. Prema njegovim zapažanjima, izrečenima prije više od stoljeća,¹ može se ustvrditi da su neke kombinacije sastavnih dijelova zavjetnih natpisa bile učestalije u uporabi od drugih; on na prvom mjestu navodi kombinaciju u kojoj se na početku natpisa nalazi ime božanstva, nakon kojega slijedi ime zavjetodavca ili neki od drugih, dodatnih sadržaja, dok se glagol obično nalazi na kraju. Neke formule, datumi i duže rečenice obično bi se tada smještale nakon glavnog glagola; uz upotrebu tih elemenata, a osobito i nekih drugih kompleksnijih izričaja, struktura zavjetnog natpisa mogla je postići i mnogo kompleksniji oblik. Kao primjer jedne takve moguće kompleksnije strukture navodi ovakvu kombinaciju:

*illi deo sacrum
ille cum illo
signum
uoto suscepto
de suo
posuit
curante illo.*²

Međutim, i dalje je zamjetan nedostatak detaljnijih, i to osobito regionalnih i lokalnih studija koje bi – pretpostavlja se – mogle ukazati na neke osobitosti svojstvene nekom području ili društvenoj skupini i sličnom. Cilj je ovog rada makar u maloj mjeri promijeniti to stanje time što će se poduzeti istraživanje kojim bi se ustanovile kombinacije epigrafskih elemenata sa zavjetnih natpisa antičke Liburnije, regionalne cjeline rimske Dalmacije koju se, s jedne strane, može prilično precizno geografski omeđiti, a koja je, s druge strane, jedno od njenih najromaniziranijih te stoga i epigrafskim spomenicima najbogatijih područja.³ Drugim riječima, cilj rada je uvidom u strukturu teksta natpisa i njenom analizom vidjeti koja je najčešća shema karakteristična za to područje, postoje li regionalne osobitosti i, ako postoje, kakve su, koji se elementi najviše javljaju te što o spomeniku govore rjeđe upotrijebljeni dijelovi i formule.

Teritorij koji su naseljavali Liburni je prema Pliniju obuhvaćao kopneni i otočni prostor od rijeke Raše (*Arsia flumen*) na sjeveru do rijeke Krke (*Titius flumen*) na jugu. Na sjeveru su graničili s narodom Histra i ta je granica vjerojatno

išla od ušća rijeke Raše prema Čepićkom jezeru, zatim dalje uz rijeku Boljunčicu do njena izvora. Liburnsko područje je obuhvaćalo masiv Učke i išlo dalje obalom na jugoistok gdje je na području Gorskog kotara i Velebita graničilo s Japodima. Južnije, oko izvora Zrmanje i Une graničili su s Ditionima te preko rijeke Krke, obuhvaćajući i dio njene lijeve obale, s Delmatima. Prostor Ravnih kotara bio je njihovo najgušće naseljeno područje gdje je nastalo nekoliko rimskih municipija i Jader, jedina rimska kolonija na liburnskom području.⁴

S područja rimske Liburnije do sada je poznato 214⁵ zavjetnih natpisa od kojih većina potječe s prostora klasične Liburnije koji je općenito bio i najgušće naseljen. Ondje je na teritoriju vojnog logora Burnuma pronađen 31 zavjetni natpis (te još jedan koji vjerojatno također potječe s njegovog područja), iz Varvarije ih potječe 24 (te možda još dva koja su vjerojatno s njena teritorija), iz Nedinuma 18, po 15 iz Jadera, Aserije (i još 4 druga koja vjerojatno potječu s njenog teritorija) i Skardone (+ tri vjerojatno također s njena teritorija), dok je iz ostalih gradova manje od toga (v. Katalog; *Sl. 12* – karta). Najveći broj spomenika uključuje posvetu rimskim božanstvima (v. *Pril. 1*), a ponajviše vrhovnom rimskom bogu Jupiteru (47), najčešće štovanom kao *Juppiter Optimus Maximus*.⁶ Zatim slijede zavjeti liburnskim autohtonim božanstvima,⁷ njih 26, od kojih su polovica s područja južne Liburnije gdje su, na području Ravnih kotara, osobito brojne dedikacije domaćoj božici Latri (čak deset zavjetnih natpisa i jedan građevni);⁸ u južnoj Liburniji je još samo jednoj domaćoj božici, Anzotici, postavljeno više od jednog zavjetnog natpisa (dva spomenika u Enoni: kat. br. 50–51). S prostora sjeverne Liburnije, gdje je

⁴ Za granice Liburnije v. Wilkes 1969, 78 ss; Matijašić 2006, 82–93; Kurilić 2008, 9–10.

⁵ Iz tehničkih razloga tri su natpisa numerirana brojem i slovnom oznakom, dok je jedan broj morao biti preskočen, usljed čega je posljednji broj u katalogu 212, iako je zavjetnih natpisa u katalogu 214 (v. Katalog).

⁶ Ovim treba dodati i *iovilae* zavjet iz Burnuma (kat. br. 138) koji svjedoči o rijetkoj pojavi tog prastarog oskičko-kampanskog rituala (*iúvilas*), održavanoga u čast Jupitera, izvan italskog prostora (opširnije v. kod Medini 1979, 140 ss., 158 ss.).

⁷ Za liburnska domorodačka božanstva v. od novijih radova Kurilić 2008, 26 ss.; usp. Šašel Kos 1999 *passim*; gdje je navedena i starija relevantna literatura.

⁸ *Corinium* (kat. br. 76–77), *Nedinum* (kat. br. 89, 89a, 90, 100a, 100b; v. još i kat. br. VI) – u kojem se pretpostavlja da su bili ishodište i središte njena štovanja (v. Medini 1984, 225 ss.), *Asseria* (kat. br. 113, 121) i *Scardona* (kat. br. 200).

¹ Cagnat 1914, 252–257.

² Cagnat 1914, 256–257; cf. Matijašić 2002, 92 ss.

³ Wilkes 1969, 193; Kurilić 2008, 9–35.

ona graničila s italskom Desetom regijom, potječe druga polovica zavjeta domaćim božanstvima, njih 13, a od toga ih je čak sedam zavjetovano samo jednoj božici, Sentoni.⁹

Najmanji broj votivnih natpisa upućen je orijentalnim božanstvima, samo njih 14; izrazitija im je koncentracija samo u Seniji (pet natpisa),¹⁰ važnom pomorskom gradu gdje su i došli upravo putem pomoraca i trgovaca s istoka koji su ondje bili brojni.¹¹ Samo jedan epigrafski spomenik svjedoči o štovanju carskog kulta, a to je ara posvećena Božanskom Augustu iz Vlašića (kat. br. 47). Građa za rad je najvećim dijelom preuzeta iz kataloga doktorske disertacije Anamarije Kurilić *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu: antroponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge*¹² te je još nadopunjena nekim novim objavama, kao npr. za liburnski dio Istre natpisima koje donosi V. Girardi-Jurkić u djelu *Duhovna kultura antičke Istre*,¹³ za teritorij Varvarije i Skardone katalogom izložbe *Arheološki tragovi kultura i religija na šibenskom području*¹⁴ te s još nekoliko manjih objava.

Datacija spomenika zasnovana je ponajviše na zaključcima G. Alföldyja, bilo da je izravno preuzeta iz njegovog djela *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*¹⁵ bilo da se spomenici datiraju na osnovi kriterija koje je on ondje iznio.¹⁶ Međutim, valjda imati na umu da je većinu zavjetnih natpisa zbog prilično lapidarnoga teksta vrlo teško preciznije datirati, pa su uglavnom tek okvirno datirani u rani ili kasni principat (a ponekad još i šire, u prva tri stoljeća po Kristu), zbog čega nije bilo moguće poduzeti analize koje bi se bavile vremenskom distribucijom uporabe zavjetnih obrazaca, odnosno, njihovom evolucijom kroz vrijeme.

Zbog istog razloga – lapidarnosti teksta na većini zavjetnih spomenika, pri čemu ponekad i posve nedostaju imena osoba (svi spomenici C i G strukture, v. niže) ili su svedena na sigle (kao npr. na kat. br. 57, 83, 120 i dr.) – jako je teško sa sigurnošću odrediti statuse osoba (osim kod

rijetkih izuzetaka, kao što su npr. vojnici ili gradski dužnosnici), pa se zbog toga nije moglo odrediti eventualne odnose između statusa dedikanta i zavjetnih obrazaca. Kad se, ipak, takvo što moglo ustanoviti (npr. kod vojničke populacije kod koje se natprosječno često navodi i njihova služba), tada se to i ističe na odgovarajućim mjestima u tekstu (v. npr. niže, struktura A4 te poglavlje Dodatni dijelovi).

Slične poteškoće javljaju se pri određivanju etničke pripadnosti dedikanata; dapače, poteškoće su još veće pošto se ona poglavito određuje na osnovi imenâ osoba koja tijekom procesa romanizacije – koji je kod Liburna bio vrlo brz i napredan – jako brzo postaju etnički netransparentna pa se ne može sa sigurnošću razlučiti je li netko bio starosjedilačkog ili došljačkog porijekla.¹⁷ Stoga pitanje odnosa između etničke pripadnosti dedikanata i različitih vrstâ zavjetnih struktura zahtjeva zasebnu studiju jer je to istraživanje prekompleksno i preopširno za okvire ovoga rada.

Pri radu na odabranoj natpisnoj građi i kreiranju obrazaca koji će se ovdje koristiti rukovodile smo se već spomenutom Cagnatovom podjelom strukture votivnih natpisa koja se sastoji od osnovnih i dodatnih (“ukrasnih”) dijelova.¹⁸ Osnovni obuhvaćaju sadržaj koji se nalazi na velikom broju natpisa, kao npr. ime božanstva u dativu uz koje može biti riječ *sacrum*, ime dedikanta (ponekad uz pripadajuću titulaturu) i glagol (*dat, dedit, posuit, fecit, vovit, sacravit...*) ili zavjetnu formulu (*votum solvit, ex voto, votum solvit libens animo, libens merito...*). Oni drugi, dodatni dijelovi, nadopunjuju osnovni sadržaj različitim drugim podacima, poput npr.: dodatnog dedikanta (*cum coniuge* i sl., *nomine suo et coniugis suae* i sl.), razloga posvećivanja (*ex iussu, ex viso, ex testamento, ob honorem, in memoriam, pro salute...*), predmeta posvećivanja (*aram, basim, signum...*), novčanog iznosa utrošenog za posvetu ili neku drugu zavjetnu radnju (*ex sestertium, sua pecunia...*), datacije po konzulu, caru, lokalnim dužnosnicima i sl. (*consule, imperatore...*), podataka o mjestu gdje je podignut spomenik (*solo privato, locus datus decreto decurionum...*) ili pak podataka o okolnostima podizanja spomenika (*per patrem, curam agente...*). Dakle, kao što je već istaknuto, najčešći oblik zavjetnog natpisa bio bi takav da se ime božanstva nalazi na početku, zatim slijedi ime dedikanta te, ako ih ima, neki od ukrasnih dijelova, a na kraju bi bio glagol ili zavjetna formula.

⁹ Zavjeti Sentoni: *Albona* (kat. br. 3, 6, 11), *Flanona* (kat. br. 18, 21, 25) i *Tarsatica* (kat. br. 30).

¹⁰ Kat. br. 31–32, 35–37.

¹¹ Usp. Wilkes 1969, 200 s., 428. Od novijih radova v. Glavičić 2013.

¹² Kurilić 1999.

¹³ Girardi-Jurkić 2005.

¹⁴ Podrug, Brajković, Krnčević 2008.

¹⁵ Alföldy 1969.

¹⁶ Alföldy 1969, 27–30.

¹⁷ Kurilić 2010, 133 ss.

¹⁸ Cagnat 1914, 252–257.

Šifra elementa strukture Code for element of inscription structure	Objašnjenje Explanation
<i>deo/ae</i>	Dio koji pokazuje kojem se bogu ili božici posvećuje spomenik Element expressing dedication to a god or a goddess
<i>nomen</i>	Dedikant, bilo spomenut imenovanjem bilo imenicom ili frazom Dedicator, mentioned by a name or a noun or some expression
<i>votum</i>	Neki od klasičnih oblika zavjetne formule poput <i>V S L M</i> Some of the standard forms of votive formulas such as <i>V S L M</i>
<i>verbum</i>	Glagol ili neka formula drugog tipa A verb or a formula of some other type
<i>causa</i>	Razlog podizanja spomenika Reason for the setting up the monument
<i>officium</i>	Zanimanje ili služba dedikanta Dedicator's occupation or office
<i>rem</i>	Objekt koji je na neki način uključen u zavjet An object included in the dedication

Sl. 1: Šifre elemenata struktura zavjetnih natpisa.

Fig. 1: Codes for structural elements of votive inscriptions.

U skladu s tim zapažanjima tekstovi zavjetnih natpisa s područja Liburnije raščlanjeni su na njihove sastavne dijelove (osnovne i dodatne). Radi lakšeg manipuliranja podacima, sastavni dijelovi su imenovani u skladu s njihovom ulogom u sadržaju natpisa (v. Sl. 1), pa su tako glavni osnovni dijelovi nazvani "*deo/ae*", "*nomen*" i "*votum*". Dodatni dijelovi, koji čine strukturu natpisa složenijom, su: "*causa*", "*officium*" i "*rem*" i još nekolicina drugih koji su vrlo rijetki, dapače, nerijetko pojedinačni, a koji se mogu vidjeti isključivo na natpisima koje karakterizira komplicirana struktura tako da oni nisu posebno označeni, iako će, naravno, biti ravnopravno obrađeni i analizirani poput onih učestalijih.

Ovisno o stvarnom rasporedu ovako kategoriziranih osnovnih i dodatnih dijelova definirane su glavne strukture liburnijskih zavjetnih natpisa, koje su označene slovima abecede (v. Pril. 2). Budući da kod svih postoje određene varijacije (npr. dodavanje izraza *sacrum* ili atributa *Augustus/Augusta* uz ime božanstva, korištenje glagola umjesto formule *V S L M*, navođenje zanimanja ili službe uz ime dedikanta, i tomu slično), napravljena je pod-podjela na podstrukture, i to pomoću kombinacije pripadajućeg slova abecede i brojevanja oznaka. O svakoj od njih će biti više riječi u nastavku rada, tako da nema potrebe ovdje se duže zadržavati na njima.

Rad prati i katalog natpisa koji sadrži sve zavjetne natpise pronađene na području rimske Liburnije. Katalog je poredan geografski (od sjevera prema jugu) i počinje spomenicima iz Albone u Istri te se nastavlja duž obale i po otocima prema Ravnim kotarima do Skardone na rijeci Krki gdje je bila

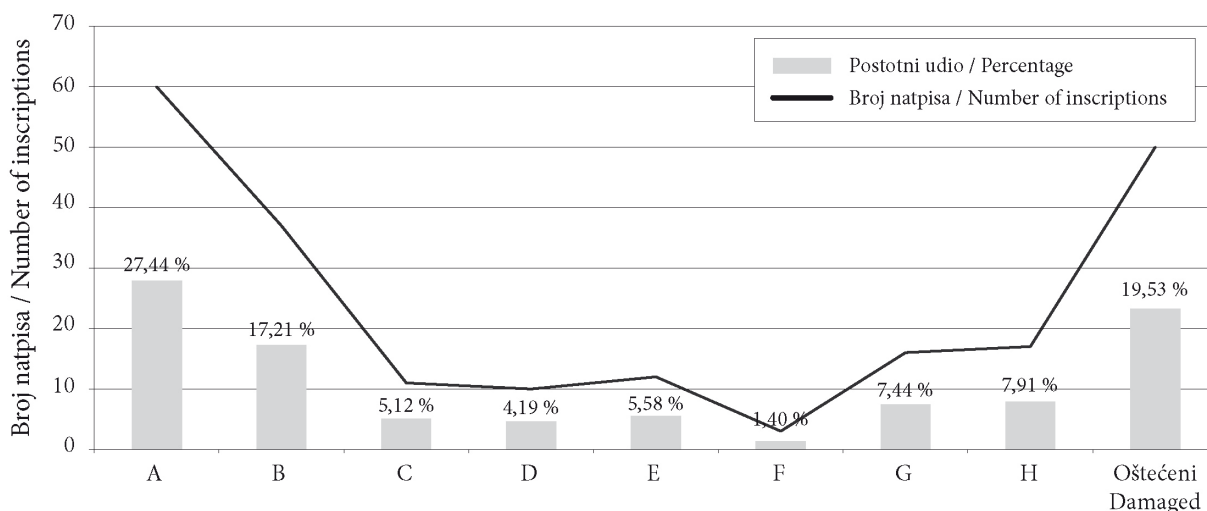
granica s delmatskim teritorijem (usp. Katalog i Sl. 12). Na kraj popisa stavljeni su natpisi za koje je poznato da potječu iz Liburnije, no ne zna se točno s prostora kojega grada i stoga je kao njihova teritorijalna oznaka navedeno *Liburnia incerta*. Unutar svakog područja najprije su navedeni spomenici pronađeni unutar samog grada, a zatim oni iz njegove okolice. Za spomenike s nalazišta udaljenijih od središta općine pripadnost teritoriju preuzeta je iz literature, a nije se ulazilo u raspravu o potencijalnoj pripadnosti nekom drugom teritoriju, odnosno gradu.¹⁹ Osim teksta samog natpisa, katalog sadrži još samo neke nužne općenite podatke o epigrafskim spomenicima: nalazište, vrstu, dataciju i prethodne objave te pripadajuće strukturu i podstrukturu.

OSNOVNE STRUKTURE I NJIHOVE PODSTRUKTURE

Na osnovi načina slaganja osnovnih i dodatnih elemenata na votivnim natpisima Liburnije moglo se razlučiti ukupno osam glavnih struktura (usp. Sl. 2).

Strukturu tipa A obilježava najklasičniji slijed osnovnih elemenata (*deo/ae* + *nomen* + *votum*), odnosno onaj slijed koji R. Cagnat navodi kao naj-

¹⁹ Tako je, npr. natpis pronađen u Tribunju (ili, kako u *CIL*-u stoji, u *Trebocconi*) u *CIL*-u atribuiran Skardoni (kat. br. 201) iako je podosta udaljen od središta općine u Skradinu na rijeci Krki, pa je takva atribucija slijedena i u ovom katalogu.

Sl. 2: Strukture zavjetnih natpisa Liburnije.

Fig. 2: Structures of votive inscriptions from Liburnia.

česći.²⁰ Takvom obrascu zavjeta pripada glavnina votivnih epigrafskih spomenika rimske Liburnije, njih 60, što nedvojbeno pokazuje da je on i na ovome području bio najčešći votivni obrazac, obuhvaćajući 27,44% svih votivnih natpisa (Sl. 2).

Struktura tipa B razlikuje se od one tipa A po redosljedu elemenata (*nomen + deo/ae + votum*), dok se strukture tipova C–F, za razliku od prvih dviju struktura, pojavljuju mnogo rjeđe, a njihovo je glavno obilježje to da im nedostaje po neki od tri prije spomenuta temeljna dijela. Struktura tipa G je najjednostavnija i sadrži samo ime božanstva.

Tekstovi natpisa koji donose kompliciranije sadržaje, koji uključuju nekakve dodatne podatke ili objašnjenja, ili im je pak redosljed riječi potpuno izmiješan, uvršteni su u posebnu strukturu imenovanu kao H koja podrazumijeva složenije i specifičnije strukture.

Budući da veliku većinu zavjetnih spomenika čine are – samo njih 33, odnosno 15,43%, nisu are ili im ne znamo vrstu – jasno je da istraživanje koje bi se bavilo time koje se vrste zavjetnih obrazaca javljaju na kojoj vrsti spomenika ne može dovesti do statistički relevantnih zaključaka. Ipak, unatoč tome, na globalnoj tipološkoj razini zapaža se da spomenici koji nisu are mnogo češće od ara ne sadrže klasične obrasce (koji uključuju i zavjetnu formulu *V S L M*),²¹ iako i kod njih

dominira struktura A tipa (8 spomenika, odnosno 24,24%; usp. Sl. 2), a potom slijede struktura G (4 spomenika, 12,12%), strukture B, E i H s po tri spomenika svaka (= 9,09%) i strukture C, D i F koje su zastupljene s po samo jednim spomenikom (= 3,03%). Kao što se vidi, broj takvih spomenika je statistički zanemariv, pa svaki novi nalaz može znatno izmijeniti trenutačne odnose. K tomu, valja istaknuti da je čak devet ovih spomenika jače oštećeno (kat. br. 32, 34, 65–66, 73, 101, 121, 136 i 202) pa se nije mogla precizno odrediti njihova zavjetna struktura te su i oni, u teoriji, mogli pripadati nekom od češće korištenih obrazaca.

Struktura A i njene podstrukture

Struktura tipa A je najčešća i najraznolikija, pa sadrži i najviše podstrukture (v. Sl. 3), iako se, ipak, na najviše natpisa javlja u osnovnoj formi (A1) čije se varijacije A1.1 (kat. br. 83) i A1.2 (kat. br. 27), međutim, javljaju samo po jednom.

Kod podstrukture A2 osnovnoj je shemi, uz ime božanstva, dodana riječ *sacrum*.²² Posvuda se pojavljuje pojedinačno, osim u Alboni gdje ih je tri,²³ od kojih su dva upućena autohtonoj božici

skraćenu verziju *V S*, ili *V L S* (kat. br. 154), odnosno, *votum solvit* (kat. br. 211). Samo sedam spomenika koji nisu are ipak završavaju formulom *V S L M* (kat. br. 27, 70, 90, 115, 152, 156 i 210).

²² Kat. br. 6, 9, 11, 48, 88, 95, 110, 151, 178, 192.

²³ Kat. br. 6, 9, 11.

²⁰ Cagnat 1914, 255–257.

²¹ Bez zavjetne formule *V S L M* su spomenici kat. br. 12, 24, 31–35, 43, 51, 56, 65–66, 73, 101, 121, 136, 185 i 206, a spomenici kat. br. 41, 50 i 116 koriste samo njenu

A podstrukture Substructures of the A type	Sastavni dijelovi Component elements	Broj potvrda Number of attestations
A1	deo/ae + nomen + votum	26
A1.1	deo/ae + nomen + verbum	1
A1.2	deo/ae Augusto + nomen + votum	1
A2	deo/ae sacrum + nomen + votum	10
A2.1	deo/ae Augusto sacrum + nomen + votum	3
A2.2	deo/ae Augusto sacrum + nomen + verbum	2
A2.3	deo/ae Augusto sacrum + nomen + votum + incertum	1
A3	deo/ae + causa + nomen + votum	1
A3.1	deo/ae + nomen + causa + votum	2
A3.2	deo/ae + nomen + causa + verbum	2
A3.3	deo/ae Augusto sacrum + nomen + causa + votum	1
A4	deo/ae + nomen + officium + votum	5
A4.1	deo/ae + nomen + officium + verbum	1
A4.2	deo/ae sacrum + nomen + officium + votum	1
A4.3	deo/ae Augusto sacrum + nomen + officium + votum	2
A4.4	deo/ae + nomen + officium + causa + verbum	1

Sl. 3: Podstrukture A.
Fig. 3: Substructures of type A.

Sentoni. Time je Albona ujedno jedino mjesto u kojem su nađeni zavjeti domorodačkom božanstvu u ovoj podstrukturi, jer su svi drugi takvi natpisi posvećeni rimskim božanstvima, no, to ne treba iznenađivati jer su u Alboni i inače učestali zavjeti domaćim božanstvima.

Varijacije A2.1 i A2.2, prepoznatljive po atributu *augustus/augusta*, prisutne su na ukupno pet spomenika²⁴ koji su svi upućeni rimskim božanstvima kojima je općenito u Liburniji bio puno češće pridodavan taj atribut nego onima autohtonima. Natpis kat. br. 1 koji je dodatno obogaćen na kraju glagolom *fecit* i siglom D izdvojen je u varijaciju A2.3, a taj je krajnji dio zbog neobičnosti i nejasnoće obilježen kao *incertum*.

Podstruktura A3 uz tri osnovna dijela sadrži još i razlog posvete i ona se kao takva zasad nalazi samo jednom (kat. br. 61), jednako kao i varijacija A3.3 (kat. br. 150), dok se nešto češće – po dva puta – javlja u varijacijama A3.1 i A3.2.²⁵

Podstruktura A4, koja sadrži još i navod službe, vrlo je rijetka, kao i sve njene varijacije (v. Sl. 3).

Zavjetodavci s tih spomenika su isključivo aktivni vojnici i veterani.²⁶

Struktura B i njene podstrukture

Struktura tipa B, druga najbrojnija zavjetna shema, ako se ne računaju oštećeni spomenici (17,21%; Sl. 2), slično onoj tipa A, također ima dosta podstrukture i varijacija (v. Sl. 4).

Najjednostavnija joj je varijanta B1 koja je ujedno i najbrojnija; većina spomenika te varijante (21) je iz unutrašnjosti Ravnih kotara,²⁷ dok ih je nešto manje (10) s obalnog područja, i to po tri iz Albone²⁸ i Enone,²⁹ tri s prostora Jadera³⁰ te jedan iz Alboni geografski susjedne Flanone.³¹ Spomenici ove varijante su posvećeni raznim božanstvima,

²⁶ Kat. br. 40, 122–124, 127, 133, 139, 154, 156.

²⁷ Kat. br. 89a, 90, 94, 96, 97, 100a, 100b, 103 (*Nedinum*); 107, 113, 116, 117 (*Asseria*); 138 (*Burnum*); 157 (*Dobropoljci*); 161, 164, 165, 166, 170, 174, 182 (*Varvaria*).

²⁸ Kat. br. 2, 3, 10.

²⁹ Kat. br. 50, 52, 57.

³⁰ Kat. br. 63, 71 i 72.

³¹ Kat. br. 17.

²⁴ Kat. br. 20, 53, 70, 150, 203.

²⁵ A3.1(kat. br. 60, 196); A3.2 (kat. br. 104, 186).

B podstrukture Substructures of the B type	Sastavni dijelovi Component elements	Broj potvrda Number of attestations
B1	nomen + deo/ae + votum	31
B1.1	nomen + deo/ae + verbum	2
B2	nomen + deo/ae sacrum + votum	0
B3	nomen + officium + deo/ae + votum	1
B4	nomen + deo/deae + rem + votum	1
B4.1	nomen + deo/deae + causa + rem + verbum	1
B4.2	nomen + officium + deo/ae + rem + verbum	1

Sl. 4: Podstrukture B.

Fig. 4: Substructures of type B.

ali u pravilu ne onima vrhovnima; zabilježena su tek dva sigurno upućena *Iovi Optimo Maximo*, jedan iz Nedinuma (kat. br. 103) i jedan s teritorija kolonije Jader (kat. br. 72 iz Galovca), dok je još jedan također mogao biti upućen *I(ovi)* (kat. br. 116 iz Aserije). Spomenik iz Galovca je osobito zanimljiv jer ga postavlja, kako se čini, cijela jedna legija čije je ime ispisano na neuobičajen način (I MAC LEG), pri čemu se skraćunica za vrstu vojne postrojbe nalazi nakon njena imena umjesto, kako je uobičajeno, ispred njega. Dodatni problem predstavlja i pokušaj identificiranja te vojne jedinice (možda *legio I Macriana* ili *legio I Macedonica?*), koji još uvijek nije riješen na zadovoljavajući način.³²

Među božanstvima kojima su upućivani ovako sročeni zavjeti osobito se ističu lokalna božanstva³³ i Silvan³⁴ (koji je možda, također, lokalni Silvan, a ne italski). Njihovi su zavjetodavci nerijetko domorodci,³⁵ pa se čini da je ova varijacija bila osobito omiljena kod romaniziranih liburnskih domorodaca.

³² Opširnije o tom problemu v. u Kurilić 1999, kat. br. 2744; usp. Kurilić 2006, 136; EDCS-57200004 ime legije restituira kao *Legio I Macedonica*, no za to ne postoji dovoljno argumenata. U pripremi je zaseban rad koji će se pozabaviti tim kompleksnim pitanje.

³³ *Anzotica/Ansotica* (kat. br. 50); *Ica* (kat. br. 17); *Iutossica* (kat. br. 2); *Latra* (kat. br. 89a, 90, 100a, 100b, 113); *Sentona* (kat. br. 3). Za liburnska domorodačka božanstva, usp. literaturu navedenu ovdje u bilj. 7.

³⁴ Kat. br. 52, 57, 71, 117, 160 i 182; o kultu Silvana, a osobito autohtonog Silvana, v. od novijih radova Matijević, Kurilić 2011, 148 ss.

³⁵ Sigurno Liburni (kat. br. 2–3, 89a, 90, 97, 100a, 100b, 103, 107 i 164); možda Delmat (kat. br. 137). Etnička pripadnost zavjetodavaca određena je na osnovi njihove prepoznatljive antroponimije; za liburnsku antroponimiju v. Kurilić 2002, a za delmatku Gotovac 1990 (usp. i Kurilić 2002, osobito 125 ss.).

Ostale varijacije su zastupljene malim brojem spomenika; tako je varijacija B1.1 poznata sa samo dva natpisa iz Burnuma (kat. br. 126, 137), odakle je i spomenik B3 strukture (kat. br. 93). Po jednom su poznate i varijacije B4 (kat. br. 201), B4.1 (kat. br. 142) i B4.2 (kat. br. 200), dok varijacija B2 još nije potvrđena među zavjetnim natpisima Liburnije.

Struktura C i njene podstrukture

Shemu C obilježava vrlo jednostavna struktura sastavljena samo od imena božanstva u dativu na početku zavjeta i završnog dijela koji tvori bilo neka klasična zavjetna završna formula ili glagol, dok ime zavjetodavca uopće nije spomenuto (usp. Sl. 5). Podstruktura tipa C1 zastupljena je samo u unutrašnjosti klasične Liburnije,³⁶ a svi njeni natpisi, osim jednoga iz Nedina posvećenoga Latri (kat. br. 89), upućeni su rimskim božanstvima i za sve njih je karakteristično da završavaju formulom *V S L M*. Varijacija C1.1 prisutna je na dva natpisa, od kojih je jedan iz Varvarije (kat. br. 183), a drugi, ne posve sigurna porijekla, možda također negdje iz unutrašnjosti klasične Liburnije (kat. br. 204). Podstruktura C2, zastupljena s tri spomenika, osim ova dva osnovna elementa sadrži još i izraz *sacrum*.³⁷ Varijacija C2.1 posvjedočena je samo na jednoj ari iz Flanone posvećenoj Silvanu (kat. br. 22).

Prema podacima koje možemo iščitati iz natpisa koji pripadaju svim varijacijama C tipa zamjetno je da se one pojavljuju gotovo uvijek na spomenicima rimskim božanstvima te da se najčešće vežu

³⁶ Kat. br. 89, 91 (*Nedinum*); 148 (Burnum); 177, 181 (*Varvaria*).

³⁷ Kat. br. 64, 130, 185.

C i D podstrukture Substructures of C and D types	Sastavni dijelovi Component elements	Broj potvrda Number of attestations
C1	deo/ae + votum	5
C1.1	deo/ae + verbum	2
C2	deo/ae sacrum + votum	3
C2.1	deo/ae Augusto + votum	1
D1	nomen + votum	8
D2	nomen + pro quo + votum	1
D3	nomen + rem + votum	1

Sl. 5: Podstrukture C i D.
Fig. 5: Substructures of types C and D.

za prostor unutrašnjosti Ravnih kotara. Ovakva zavjetna shema prilično je malobrojna i obuhvaća tek 5,12% natpisa (v. Sl. 2).

Struktura D i njene podstrukture

Posvete koje pripadaju D strukturi (4,65%; Sl. 2), također prilično malobrojne, ne sadrže ime božanstva kojemu je natpis posvećen, već isključivo ime dedikanta i zavjetnu formulu, uz poneki dodatni element (v. Sl. 5). Stoga bi se moglo pretpostaviti da se božanstvo kojemu je spomenik bio posvećen podrazumijevalo, vjerojatno ili zbog mjesta na kojemu je spomenik bio postavljen (npr. svetište dotičnog božanstva) ili jer je možda negdje na spomeniku (ili u njegovoj blizini) bio slikovni prikaz božanstva. Toj pretpostavci u prilog govori votivni reljef s prikazom Dijane na kojemu zbog uklesana lika božice nije bilo potrebno navoditi i njeno ime (kat. br. 211). Žrtvenik iz Vrane (kat. br. 74) po svoj je prilici bio posvećen Nimfama, na što bi ukazivali mjesto i okolnosti nalaza.³⁸

Najjednostavniji oblik ove podstrukture (D1) se također, kao i glavnina spomenika C strukture, pojavljuje samo u unutrašnjosti južne Liburnije, i to u osam primjera.³⁹ Podstruktura D2 je zasad zabilježena na samo jednom natpisu (Albona: kat. br. 8) na kojoj zavjetodavka Acaica Hoia bilježi za koga je dala podići tu aru (*pro Benigna et Iadestin(o)*). Jedinstven je i obrazac D3 podstrukture gdje je naveden objekt posvete (*aram*) i to čak koje božice (*Minervae*), ali sama posveta božici Minervi nije izrijekom napisana (Iader: kat. br. 59).

³⁸ Opširnije v. Ilakovac 1971, 80 ss.

³⁹ Kat. br. 74, 92, 98, 118–119, 153, 169, 211.

Struktura E i njene podstrukture

Strukture i varijacije tipa E (5,58%; Sl. 2), za razliku od prethodnih dviju, nisu vezane samo za jedno područje već se pojavljuju na čitavom prostoru Liburnije i njihova je zajednička odlika da nemaju nikakvu zavjetnu ili neku drugu završnu formulu niti glagol, već se u osnovi sastoje samo od imena božanstva i imena dedikanta (v. Sl. 6).

Najjednostavniji obrazac strukture E, onaj E1, potvrđen je na pet mjesta,⁴⁰ dok je onaj E2, u kojem je još prisutan i izraz *sacrum* potvrđen na dva (kat. br. 180, 206), a E2.1, koji je još obogaćen atributom *Augustus*, samo na jednom natpisu (kat. br. 35). Podstruktura E3, koja sadrži i razlog zbog kojega se postavlja zavjet, javlja se triput, jednom u Jaderu, gdje se na zavjetnom spomeniku posvećenom *Dis salutariis* spominje da je bio podignut zbog izbjegnute opasnosti (kat. br. 62), a dva puta na arama upućenima *I. O. M.*, jednoj iz Ostrovice (kat. br. 155) i jednoj iz Varvarije (kat. br. 176). Na jednom spomeniku iz Burnuma (kat. br. 125) prisutan je obrazac E4, odnosno, u tom je zavjetu navedena još i dedikantova služba. Natpisi koji pripadaju strukturi E u velikoj su mjeri posvećeni orijentalnim božanstvima (pet posveta od njih ukupno 12), a to su ovdje posvjedočeni Magna Mater,⁴¹ Mitra⁴² i Izida.⁴³

⁴⁰ Kat. br. 39 (*Arba*); 111 (*Asseria*); 191 i 197 (*Scardona*); 208 (*Liburnia incerta*).

⁴¹ Kat. br. 35 (*Senia*); 111 (*Asseria*); 197 (*Scardona*).

⁴² Kat. br. 39 (*Arba*).

⁴³ Kat. br. 180 (*Varvaria*).

E i F podstrukture Substructures of E and F types	Sastavni dijelovi Component elements	Broj potvrda Number of attestations
E1	deo/ae + nomen	5
E2	deo/ae sacrum + nomen	2
E2.1	deo/ae Augusto/ae sacrum + nomen	1
E3	deo/ae + nomen + causa	3
E4	deo/ae + nomen + officium	1
F1	nomen + deo/ae	2
F2	nomen + deo/ae sacrum	1

Sl. 6: Podstrukture E i F.

Fig. 6: Substructures of types E and F.

G podstrukture Substructures of the G type	Sastavni dijelovi Component elements	Broj potvrda Number of attestations
G1	deo/ae	5
G2	deo/ae sacrum	8
G2.1	deo/ae Augusto/ae sacrum	2
G3	deo/ae + causa	1

Sl. 7: Podstrukture G.

Fig. 7: Substructures of type G.

Struktura F i njene podstrukture

F strukture su najmalobrojnije (samo 1,40%; Sl. 2) i zapravo su obrnute E strukture jer je za njih karakterističan slijed u kojem je na prvom mjestu ime dedikanta, dok je ime božanstva navedeno tek iza njega (v. Sl. 6). Tako se obrazac temeljne podstrukture F1 nalazi samo na jednoj votivnoj bazi iz Senije podignutoj u čast Serapisa (kat. br. 31) i jednoj ari iz Burnuma posvećenoj Silvanu (kat. br. 131). Jedna druga ara posvećena Silvanu, ali iz Varvarije (kat. br. 162) ovom je obrascu dodala još i izraz *sacrum* (podstruktura F2). Zavjet Serapisu potkrepljuje mišljenje da su obrasci sastavljeni od imena dedikanta i božanstva, bez ikakve završne formule (strukture E i F) na prostoru Liburnije bili rado birani za zavjete božanstvima orijentalnog podrijetla.

Struktura G i njene podstrukture

Struktura tipa G (7,44%; Sl. 2; 7) je najjednostavnija i sastoji se samo od imena božanstva kojemu eventualno može biti još nešto pridodano, a izrazito je česta na području Skardone i Varvarije.

Obrazac G1 obuhvaća pet natpisa na kojima se pojavljuje samo ime božanstva u dativu; među tih pet spomenika, dva su iz istarskog dijela Liburnije, a tri iz južne Liburnije (Skardone i Varvarije).⁴⁴ Obrazac G2 je najčešća varijacija ove strukture, a javlja se na osam natpisa od kojih su četiri iz Skardone⁴⁵ te po jedan iz četiriju drugih gradova: Varvarije, također u južnoj Liburniji (kat. br. 163), Enone (kat. br. 56) i dva iz sjeverne Liburnije.⁴⁶ Dva natpisa pripadaju varijaciji G2.1,⁴⁷ a jedan podstrukтури G3.⁴⁸ Za ovu je skupinu zamjetno da je bila osobito česta na jugu Liburnije (Skardona i Varvarija) i da se vezala isključivo za božanstva grčko-rimskog panteona.

⁴⁴ Kat. br. 12 (*Albona*); 16 (*Flanona*); 158 i 159 (*Varvaria*) te 195 (*Scardona*).

⁴⁵ Kat. br. 187, 193–194, 199.

⁴⁶ Kat. br. 26 (*Flanona*) i 43 (*Apsorus*).

⁴⁷ Kat. br. 82, 173.

⁴⁸ Kat. br. 79.

DODATNI DIJELOVI

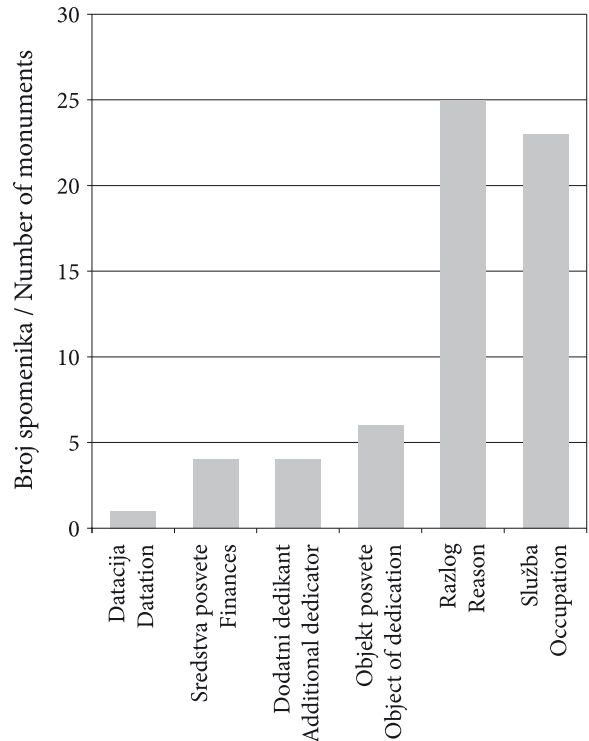
Dodatnim dijelovima strukture teksta votivnog natpisa smatraju se svi ostali elementi koji se ne mogu uvrstiti u osnovne elemente i njihove neposredne dodatke, tj. nisu ime božanstva niti njemu pripadajući epitet *Augustus/-a* ili izraz *sacrum*, kao ni imenovanje dedikanta i zavjetna formula. Točnije, to su različite druge dopune osnovnog sadržaja, koje se, ipak, mogu vezati uz neki od navedenih osnovnih elemenata. Tako neki od njih dopunjuju podatke o dedikantu, poput njegove službe (*officium*), dodatnog dedikanta, razloga posvete (*causa*) ili izvora financiranja, dok drugi dopunjuju podatke o zavjetu, poput navođenja objekta koji se posvećuje (*rem*), ali mogu biti i nevezani uz i jedan od osnovnih elemenata, kao što je, npr., datacija (usp. Sl. 8).

Dedikantova služba uz njegovo imenovanje navodi se na 23 natpisa (od kojih se samo za 19 moglo odrediti strukturu) i to su najčešće vojne službe; gotovo polovica (10, od kojih se za osam moglo odrediti strukturu) takvih natpisa je iz Burnuma što ne iznenađuje pošto se ondje kroz gotovo cijelo prvo stoljeće po Kristu nalazio legijski vojni logor⁴⁹ pa su pripadnici vojnih postrojbi kad su podizali posvete bogovima često bilježili i službu koju su obnašali. Tako ondje nalazimo četiri zavjetna spomenika posvećena *Iovi Optimo Maximo* koja podižu *beneficarii consulares*⁵⁰ te jedan *Iovi Optimo Maximo, Iunoni, Minervae* koji zavjetuje *miles et beneficarius consularis* (kat. br. 125). Kao njihove službe pojavljuju se još i *protector consularis* (kat. br. 123), *signifer* (kat. br. 139), *decurio cohortis* (kat. br. 127) te običan *miles legionis* (kat. br. 144). Jedan je burnumski zavjet postavio i pripadnik rimskog viteškog staleža (*eques Romanus*) (kat. br. 136). Svi oni, izuzev dekuriona kohorte, daju zavjete *Iovi Optimo Maximo* često štovanom od vojnika.⁵¹ Pretpostavljeni centurion Tit Artin(?) kao dedikant se pojavljuje na teritoriju Jadera, u Salima na Dugom otoku, gdje, kako se čini, posvećuje aru Herkulu (kat. br. 69), a drugi centurion, Tit Oktavije Macer, u Nedinu daje zavjet Janu (kat. br. 93). *Evocati Augusti* se javljaju u dva mjesta, jedan u Ostrovici (kat. br. 156) i jedan u Skardoni (kat. br. 200). Vojni veterani kao dedi-

⁴⁹ Za legijski vojni logor u Burnumu (i kasniji municipij koji se ondje razvio od prve polovice 2. st.) v. Wilkes 1969, 95 ss.; od novijih radova usp. Cambi et al. 2007.

⁵⁰ Kat. br. 124, 133, 147, 154.

⁵¹ Usp. Sinobad 2009, 14–17.

Sl. 8: Dodatni elementi na zavjetnim natpisima Liburnije.
Fig. 8: Additional elements in votive inscriptions from Liburnia.

kanti poznati su iz Arbe, gdje je Sekst Kvintilije Seneka, veteran Četvrte pretorijanske kohorte postavio zavjet *Iovi Optimo Maximo* (kat. br. 40) i iz Aserije gdje je Septimije Andes postavio zavjet Silvanu (kat. br. 122).

Od civilnih viših službi javljaju se samo jedan edil i duovir iz Albone koji po dovršetku obnove javnog kupališta posvećuje aru Nimfama (kat. br. 7) i obnašatelj istih magistratura u nepoznatom dijelu Liburnije, Gaj Julije Etor, podizatelj zavjeta Janu, koji je, osim toga od cara Tiberija primio odličja za zasluge u *Bello delmatico* (kat. br. 209) te Tur, sin Longinov, koji je kao dekurion i *sacerdotalis* u Burnumu ili Varvariji podigao aru Marsu (kat. br. 212). Od nižih službi zabilježene su samo četiri: jedan *dispensator* u Flanoni (kat. br. 24), a u Seniji i Biogradu *servi vilici*.⁵² Na spomenicima na kojima se navodi dedikantova služba, ako se izuzme Burnum gdje je ona odraz vojnog karaktera natpisâ tijekom cijelog prvog stoljeća po Kristu, uglavnom se uz nju pojavljuju i još neki dodatni dijelovi kao što su razlog, objekt posvete, novčana svota i slično. To pokazuje da se služba kod civilnog stanovništva češće isticala kad je bila riječ o

⁵² Kat. br. 36, 37, 73.

nekom važnijem spomeniku ili munificijenciji za koje je bilo važno reći da ih je učinila osoba na određenom položaju.

Na 25 natpisa se izriče razlog zbog kojeg su bili podignuti. Najčešće se navodi da je natpis postavljen po ispunjenju zavjeta (*voto suscepto, ex voto suscepto* ili *ex voto*),⁵³ što se ponekad kombinira s još nekom dopunom pa je tako, npr., na natpisu iz Albone popraćeno širim objašnjenjem *ex voto suscepto pro salute municipii balineo effecto* (kat. br. 7), a na ari iz Jadera *voto suscepto pro salute Scapulae filii sui* (kat. br. 61). Tri su votivna spomenika podignuta u sjećanje na nekoga (*in memoriam*); tako u Flanoni u sjećanje na majku kći podiže aru *Iriae Veneri Augustae* (kat. br. 19), u Seniji sin, također u znak sjećanja na majku, posvećuje tabulu *Deanae Augustae* (kat. br. 33), dok kod votivnog spomenika iz Nedinuma, koji je također postavljen iz istog razloga, zbog oštećenja nije poznato u sjećanje na koga je bio postavljen (kat. br. 97). Razlog postavljanja zavjeta su znala biti i priviđenja u snu i vizije što je rečeno na nekoliko načina, od jednostavnoga *ex viso* (kat. br. 142, 176) kako pokazuju jedan natpis iz Burnuma i jedan iz Varvarije, preko *somnio admonitus* što je izgleda bilo isklesano na jednoj ari iz Burnuma (kat. br. 145) do detaljnijega *ex viso posuit quod alis vidit* sa zavjetne are Dijani i Neptunu iz Enone (kat. br. 49) ili specifičnog *secundum interpretationem Clarii Apollinis* iz Korinija (kat. br. 79). Kao razlog posvete dvaju natpisa spominje se postizanje neke magistrature; tako je Gaj Flavije Firm, postavši augurom (*ob honorem auguratus*) podigao aru Geniju municipija Skardone (kat. br. 186), a Gaj Julije Etor Janu postavši duovirom (*ob honorem II viratus*) (kat. br. 209).

Za sebe i svoje (*pro se et suis*) vilik Faust na Vratniku posvećuje aru Mitri (kat. br. 37), a *sacerdotalis*⁵⁴ i dekurion Turus postavlja bogu Marsu (kat. br. 212) za svoje i kognaciju⁵⁵ *Nantania* (*pro suis et cognatione Nantantia*). Zbog nekog dobročinstva (*pro beneficio*) Marko Aurelije Dalmata daje zavjet

⁵³ Kat. br. 69, 100, 102, 135, 155.

⁵⁴ G. Alföldy (1963, 87) smatra da Turova služba *sacerdotalis* označava svećenika cijeloga jednoga domorodačkoga roda; slično i Wilkes 1969, 187, 216.

⁵⁵ Točna priroda ove ustanove još uvijek nije zadovoljavajuće riješena; iako mnogi smatraju da bi se pod tim izrazom krila nekakva specifična priroda liburnskog roda, analogije s kognacijama iz Salone – koje su vjerske zajednice – i zavjetni karakter ovog natpisa prije bi govorili u prilog tomu da je i kognacija s ovog natpisa vjerska organizacija; detaljnije v. kod Kurilić 2008, 46 ss., 87 ss.

Iovi Optimo Maximo et Genio loci u Burnumu (kat. br. 123). Na ari postavljenoj Trivijama iz Skardone (kat. br. 196) javlja se razlog *pro dio* (za boga?) koji je zasad teško staviti u jasan kontekst posvete Trivijama, zaštitnicama trostrukog cestovnog raskrižja.⁵⁶ Bebija Maksimila je sukladno odredbama oporuke Lucija Kornelija Basa (*ex testamento L. Corneliae Bassi*) postavila zavjet domorodačkoj božici Veneri Anzotici u Ninu (kat. br. 51). Prema zapovjedi vratara (*aeditus iussu ipsius*) podignuta je ara Apolonu Likijskom na Kolovarama na prostoru Jadera (kat. br. 60), a Gnej Kornelije Sever dao je postaviti zavjetni spomenik *Dis Salutaribus* po zaslugi za izbjegnutu opasnost (*ob periculum quod evaserat*) (kat. br. 62). Detaljnije obrazložen razlog postavljanja posvete naveden je na natpisu (ari?) s otoka Raba: *aquam, quam nullus antiquorum in civitate fuisse meminerit, inventam impendio suo ex voluntate C. Raeci Rufi, clarissimi viri patroni sui*, odnosno, povodom dovođenja vode u grad Gaj Recije Leon je po želji svog patrona posvetio spomenik Nimfama (kat. br. 38). Taj natpis, osim toga, svjedoči o munificijenciji dovođenja vode u grad Arbu, što je unikatna vrsta podatka na zavjetnim spomenicima Liburnije i podsjeća na građevne natpise, a njegovu važnost naglašava i iznošenje datacije po konzulima što znači da je trebalo taj čin dostojno i točno obilježiti.

Na nekim spomenicima se navodi i sam objekt koji se posvećuje. Kad se radi o natpisima posve zavjetnoga karaktera, taj je objekt mogao biti sam žrtvenik (*ara*), kako nalazimo u primjerima iz Jadera, Burnuma, Tribunja, Roškog slapa s teritorija Skardone te s jednog natpisa поближе nepoznata porijekla,⁵⁷ ili *spelaeum*, kako pokazuje ara pronađena u Mitrinu svetištu na Vratniku (kat. br. 36). Osim kod ovih nedvojbenih zavjetnih natpisa, ne smije se ni zaboraviti i na objekte posvete koji se javljaju kod onih građevinsko-zavjetnih postavljenih u svrhu obilježavanja izgradnje ili obnove određenog objekta. Na taj su način posvjedočene kultne gradnje – izgradnja portika hrama *Magnae Matris* u Arbi (kat. br. II), portika i Latrinog kipa (*porticum et signum*) u Škabrnji na teritoriju Nedina (kat. br. VI) i portika (*porticum*) možda posvećenoga Dijani u Varvariji (kat. br. VIII),⁵⁸ kao

⁵⁶ Za Trivije v. Panaite, 2013, 133 ss.; usp. Matijević, Kurilić 2011, 150 s., gdje je navedena starija relevantna literatura.

⁵⁷ Kat. br. 59, 142, 200, 201, 207.

⁵⁸ Posveta Dijani s ovog spomenika je upitna jer nije očuvano čitavo njeno ime na spomeniku, već se ono u objavi rekonstruiralo analogijom.

i obnove – Venerinog hrama u Krku (*aedem*) (kat. br. I), Liberovog hrama u Seniji (*templum*) (kat. br. III), Janovog kipa (*simulacrum*) u Vlašićima (kat. br. IV) te Minervinog kipa i hrama (*signum et aedem*) u Burnumu (kat. br. VII).

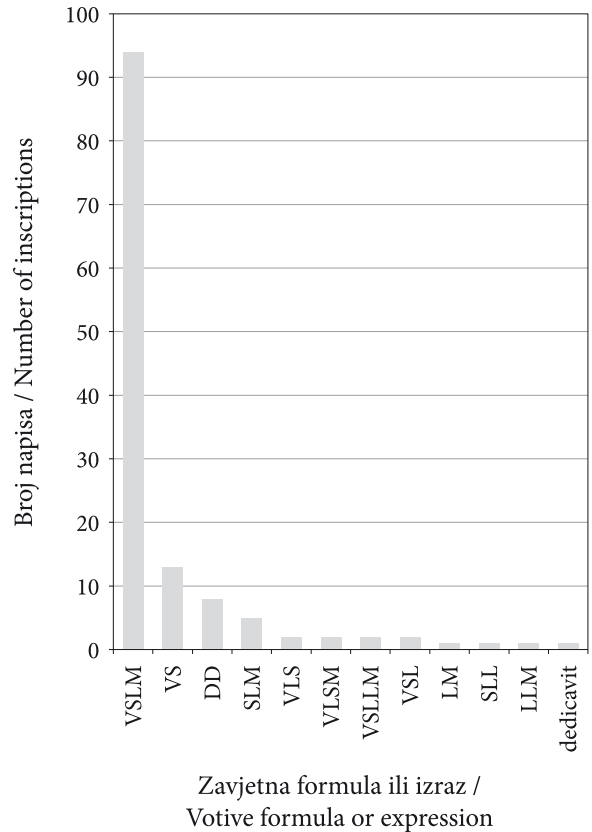
Na četiri se natpisa spominje i dodatni dedikant koji se uvodi prijedložnim izrazom *cum* ili izrazom *in nomine suo et...* pa se tako na tabuli iz Senije podignutoj u čast Dijane može primijetiti *cum coniuge sua Veratia Paulla* (kat. br. 33), a na ari iz nepoznatog dijela Liburnije posvećenoj Janu *cum liberis suis* (kat. br. 209). Apuleja Kvinta u Jaderu podiže are Jupiteru i Junoni u svoje ime i u ime svoga sina Lucija Turpilija Brokha (*suo et L. Turpili Brocchi filii nomine*) (kat. br. 67, 68), a po svemu sudeći, aru identične strukture i gotovo identičnog sadržaja postavila je i Minervi, trećem članu Kapitolske trijade.⁵⁹ Financiranje zavjeta također je spomenuto samo nekoliko puta, ali pri tom se nikad ne govori o konkretnom novčanom iznosu, već se samo ističe da je zavjetodavac to učinio na vlastiti trošak: *de pecunia sua* – kako kaže natpis na arhitravu iz Senije (kat. br. 32) ili *impendio suo* sa spomenika Nimfama u čast dovođenja vode u Arbu (kat. br. 38) te *de suo* za zavjet Marsu u Burnumu ili Varvariji (kat. br. 212), a jednom i o javnom trošku, kad su domorođački dužnosnici u Krku dali obnoviti Venerin hram *ex pecunia publica* (kat. br. I). Na ari posvećenoj Mitri s Vratnika navodi se da je rob Fortunatus napravio spelejš *cum omne impensa* (kat. br. 36).

Datacija se javlja samo jednom, i to upravo na maločas spomenutom natpisu iz Arbe posvećenom Nimfama, a koji svjedoči o dovođenju vode u grad (kat. br. 38), gdje je ona izražena točnim konzularnim datumom (*Severo et Pompeiano II consulibus, ante diem VI idus Novembris*): 8. studeni 173. godine.

ZAVJETNE I ZAVRŠNE FORMULE

Na najvećem broju natpisa iz Liburnije, njih 94, javlja se zavjetna formula V S L M (*v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*) (Sl. 9); iduća po učestalosti, ali

⁵⁹ U stup crkve sv. Donata u Zadru uzidan je kameni blok identičnog oblikovanja i dimenzija kao obje Apulejine posvete, a za koji se pretpostavlja da je nosio njen treći zavjet, onaj posvećen Minervi; međutim, vidljiva je samo njegova stražnja strana, tako da je točan tekst nepoznat (pod pretpostavkom, naravno, da ga je uopće bilo); usp. Suić 1981, 178 s.

Sl. 9: Učestalost zavjetnih formula i izraza *dedicavit* na zavjetnim natpisima Liburnije.

Fig. 9: The frequency of votive formulas and the expression *dedicavit* in votive inscriptions from Liburnia.

puno malobrojnija u odnosu na prethodnu, je njena kraća varijanta V S (*v(otum) s(olvit)*) koja se može vidjeti na 12–13 spomenika⁶⁰ koji u najvećem broju potječu iz unutrašnjosti klasične Liburnije za koju su i u samim natpisnim strukturama karakteristični jednostavniji oblici te na tri natpisa s područja Albone. Varijanta S L M (*s(olvit) l(ibens) m(erito)*) javlja se pet puta, i to uglavnom na teritoriju Jadera i okolici,⁶¹ a jednom i u Varvariji (kat. br. 178).

Malo drugačija varijanta najčešće formule je ona V L S M (*v(otum) l(ibens) s(olvit) m(erito)*) koja je posvjedočena na samo dva natpisa (kat. br. 70 i 135); podjednako su rijetke i formula V L S (*v(otum) l(ibens) s(olvit)*) koja je oba puta zabilježena na natpisima iz Burnuma (kat. br. 132 i 154) te V S L (*v(otum) s(olvit) l(ibens)*) (kat. br. 88 i 170).

⁶⁰ Kat. br. 8, 10, 11, 41, 50, 69, 116, 124, 138, 153, 188, 205 te vjerojatno i br. 177.

⁶¹ Kat. br. 53 (*Aenona*); 61 i 64 (*Iader*) te 117 (*Asseria*).

Kombinacija riječi *votum* s nekim glagolom drugačijim od *solvit* nalazi se na tri spomenika: dva puta zavjet završava s *v(otum) f(ecit)* (kat. br. 22, 78), a jednom s *v(otum?) p(osuit)* (kat. br. 100). Završetak *l(ibens) p(osuit)* javlja se samo jednom (kat. br. 123), jednako kao i *votum [----]laetus [s(olvit)?] m(erito)* (kat. br. 109), *s(olvit) l(aeta) l(ibens)* (kat. br. 185) te poduža varijanta *v(otum) s(olvit) libe(n)s l(aetus) m(erito)* (kat. br. 145, Burnum) koja svoju još kompleksniju formu dobija na jednom drugom burnumskom natpisu: *votum solvit (...) l(ibens) l(aetus?) m(erito)* (kat. br. 146).

Završetak DD (*d(onum) d(at)* odnosno *d(onum) d(edit)*) može se također uvrstiti među zavjetne formule i kao takav češći je u sjevernoj Liburniji (*Flanona*⁶² i *Cissa*⁶³), a posvjedočen je po jednom i u Jaderu, u zavjetu Apolonu Likijskom (kat. br. 60) te u Burnumu, u zavjetu Mitri (kat. br. 136). Kao zavjetna formula, odnosno, točnije, kao završni zavjetni glagol, zbog čega ga tu i uvrstavamo, može se shvatiti i *dedicavit* koji se pojavljuje na jednoj ari iz Skardone (kat. br. 198). Zastupljenost i odnos svih oblika zavjeta prikazuje grafikon (Sl. 9).

Većom raznolikošću zavjetnih formula odlikuju se prostor sjeverne Liburnije, gdje je omjer V S L M prema drugim mogućnostima 17 naprema 12, i Burnum, gdje je taj omjer 11 naprema osam.

Na zavjetnim natpisima Liburnije rijetko se nalaze druge formule i drugačiji završetci natpisa. Od formula koje nisu zavjetne može se naići samo na *testamento poni iussit* koje je prisutno na dvije gotovo identične velike are (ili postolja kipa) iz Jadera posvećene Jupiteru odnosno Junoni uz pripadajući atribut *Augustus/-a* (kat. br. 67–68, a vjerojatno se nalazilo i na pretpostavljenoj trećoj koja bi bila posvećena Minervi; v. ovdje bilj. 59) koje su sve vjerojatno bile vezane uz kapitolijski hram, na ari iz Vlašića podignutoj u čast Božanskog Augusta (kat. br. 47), kao i na jednom spomeniku građevinsko-votivnog karaktera s Raba postavljenom u čast gradnje portika svetišta Velike Majke (kat. br. II). Njihovi su zavjetodavci izgleda svi pripadali doseljeničkim (italskim) familijama,⁶⁴ od kojih su se zadarski *Appulei* nedvojbeno izdigli ne samo do municipalnih službi nego i do viteškog statusa.⁶⁵

Možda su i preostala dva zavjetodavca također pripadala municipalnoj eliti, no o tome je teško u ovom trenutku donositi pouzdani zaključak. Natpisi čiji je sastavni dio takva formula prema sadržaju upućuju na oporukom ostavljena novčana sredstva koja su ciljano namijenjena postavljanju zavjeta nekom od istaknutih božanstava; s obzirom na to da su gotova sva božanstva kojima su upućeni ovakvi zavjeti u Liburniji popraćena atributom *Augustus/-a* (osim rapskog natpisa kat. br. II), možda bi se u tome mogao nazrijeti i trag svojevrstne carske propagande ili izraza lojalnosti rimskom carstvu i caru.⁶⁶ Među slične formule koje ne pripadaju klasičnom zavjetnom repertoaru pripada i *L D D D (loco dato decreto decurionum)* koja je inače karakteristična za počasne natpise,⁶⁷ a koja se pojavljuje na jednoj ari iz Skardone posvećenoj Geniju tog municipija (kat. br. 186).

Od završetaka koji su jednostavni, obični glagoli najčešći je *posuit*, koji se može uočiti na devet spomenika s područja Liburnije,⁶⁸ zatim slijedi *fecit*, prisutan na njih pet i to uglavnom onih kompleksnije strukture,⁶⁹ a na jednom se primjeru iz Albone može vidjeti i izraz *fecit deditque(?)* (kat. br. 1). *Fecit* (= “napravio je, napravila je”) se, posve očekivano, javlja i na dva građevna spomenika podignuta povodom neke izgradnje vezane uz svetišta: jednom se spominje izgradnja portika i izrada kipa liburnske božice Latre (Škabrnja na teritoriju Nedina, kat. br. VI), a drugi put Dijanina svetišta (Lastve na teritoriju Varvarije, kat. br. VIII). Oba spomenika su na neki način vezana uz liburnsku tradiciju; naime, prvi pripada svetištu domaće liburnske božice, a drugi je podigla romanizirana Liburnka. Ipak, malobrojnost podataka s jedne strane i posvjedočena prisutnost domorodačkih natpisa i posveta u ovim mjestima⁷⁰ s druge strane, onemogućuju stvaranje ikakvih pouzdanih zaključaka o tome da je ovaj glagol bio preferiran u domorodačkom okruženju. Bit će po-

1881) s natpisa sa zadarskog područja svoj viteški status ističe frazom *equum publicum habenti*.

⁶⁶ Ipak, valja biti oprezan pa ne izjednačavati automatski štovanje božanstava s tim epitetom sa štovanjem carskoga kulta u pravom smislu; usp. Matijević, Kurilić 2011, 134.

⁶⁷ Cagnat 1914, 262.

⁶⁸ Kat. br. 24, 73, 83, 126, 137, 183, 200, 207, 209.

⁶⁹ Kat. br. 33, 36, 51, 144, 204.

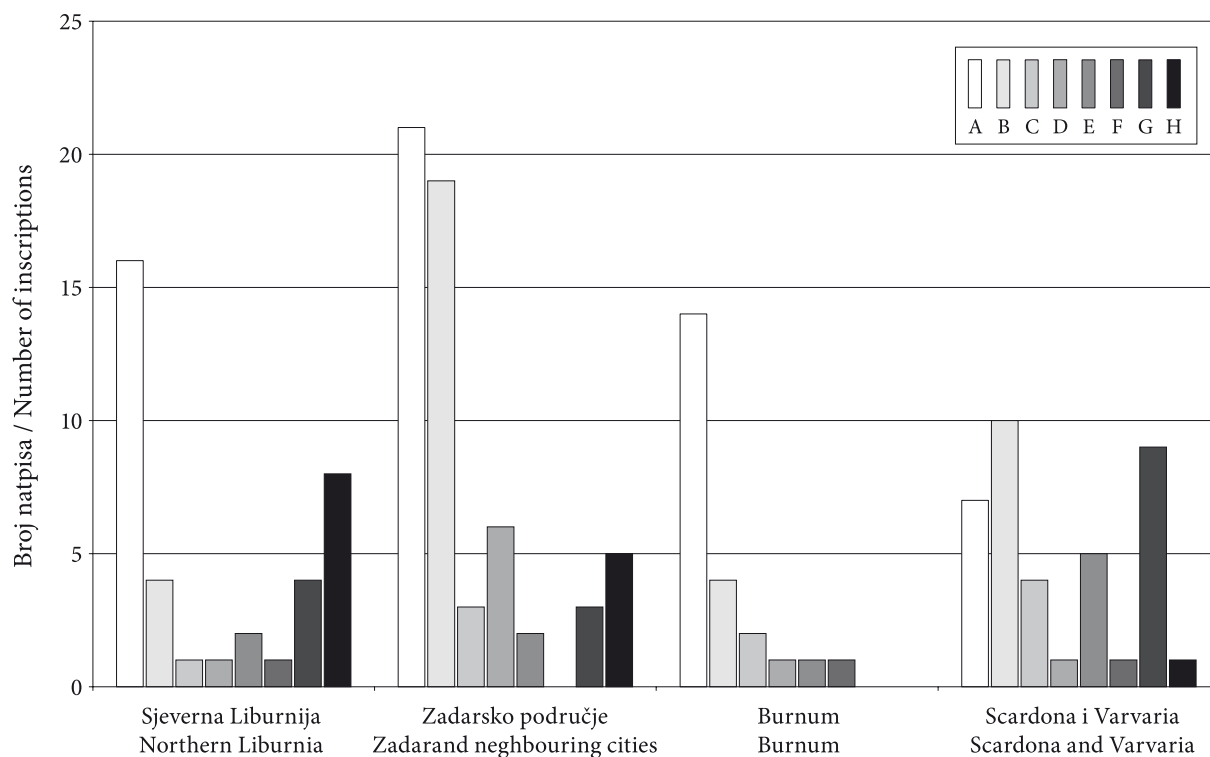
⁷⁰ V. npr. Wilkes 1969, 212 ss., 330 s. (za *Nedinum*) i 216 s. (za Varvariju); Suić 1981, 259 (koji, doduše, liburnska domorodačka imena u zastarjeloj maniri naziva ilirskima; o tome više v. Kurilić 2008, 11 ss.; Kurilić 2010, 135 s.); usp. još i Kurilić 1999, 132 ss., 150–156 i osobito 167 ss.

⁶² Kat. br. 19–20, 25.

⁶³ Kat. br. 44–46.

⁶⁴ V. Kurilić 1999, 152, 172 s. (*Appuleii* iz Zadra), 172 s. (*Prusius Optatus* i *Babria Tertulla* iz Raba); Kurilić 1994, 226 s. (*L. Quictius Gallus* iz Vlašića).

⁶⁵ Mladi svećenik (*pontifex*) [.] *Appuleius C. f. Serg. Balbinus* (*CIL* 3, 9997 (i str. 2273); Kurilić 1999, kat. br.

Sl. 10: Regionalna distribucija struktura (A–H) zavjetnih natpisa.

Fig. 10: The regional distribution of votive structures (A–H).

trebno mnogo više spomenika i istraživanja da bi se to moglo početi ozbiljnije uzeti u razmatranje.

Glagoli koji označavaju obnovu ili neki sličan građevinski pothvat, sukladno svom značenju, očekivano se nalaze na natpisima građevinskotivnog tipa, pa se tako *restituīt* nalazi na dva spomenika (kat. br. III, VII), a *reformavit adque restituīt* (kat. br. IV) i *refi(cieundum) cur(averunt) idemq(ue) proba(ve)runt* na po jednom (kat. br. I).

Ovdje valja spomenuti i izraze koji kombiniraju glagol *posuit* s razlogom posvete; to su *ex voto posuit* (kat. br. 104) i *posuit voto soluto* (kat. br. 42) pa tako, iako u načelu ne završavaju klasičnom zavjetnom formulom, zbog razloga posvete koji sadrže, ipak u sebi nose jedan dio nje. Slično se može reći i za izraz *libens posuit* koji se javlja na jednom spomeniku iz Burnuma (kat. br. 123).

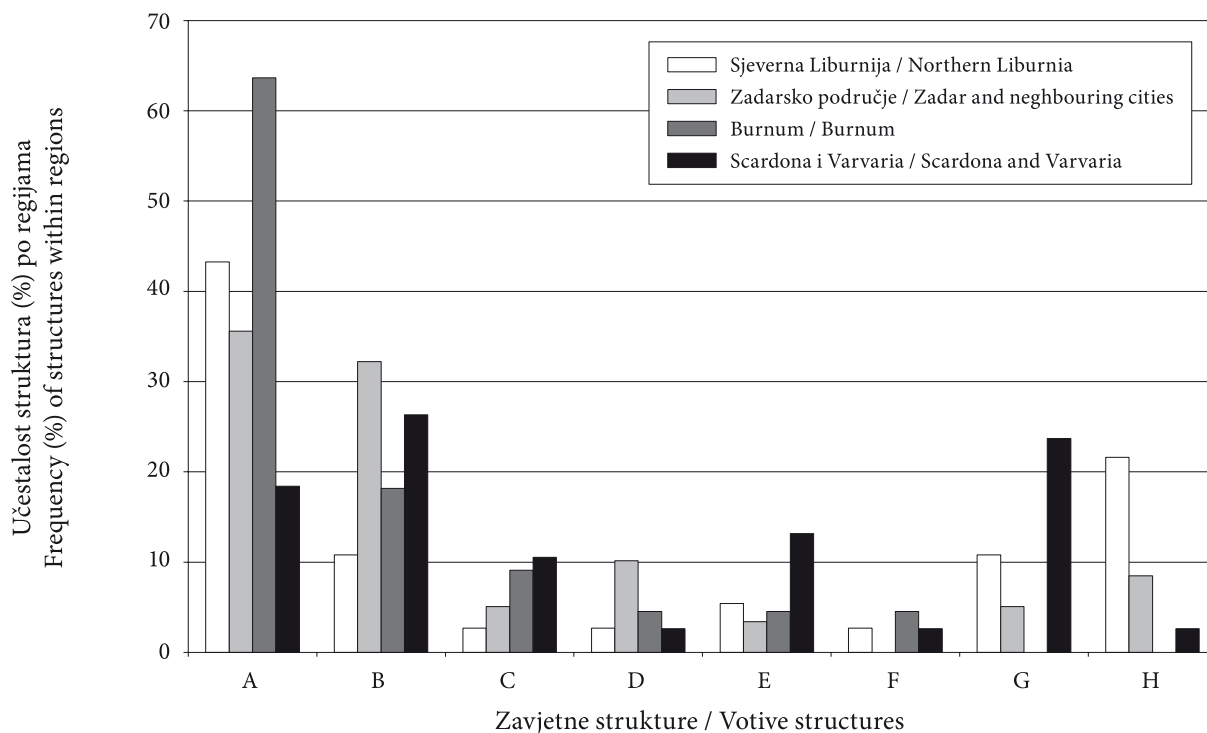
REGIONALNE OSOBITOSTI

(Sl. 10, 11)

Podaci s raznovrsne natpisne građe rimskodobne Liburnije pokazali su da postoje određene regionalne posebnosti, osobito između sjeverne Liburnije (koja uključuje prvenstveno istarsko-

kvarnerske zajednice) i južne (područje južno od Velebita i sve do Krke). Tako je, npr., analiza domorodačke antroponimijske građe pokazala da su neka liburnska osobna imena ograničena samo na pojedina područja Liburnije (a neka čak i na prostor samo jedne zajednice, ako čak ne i unutar određenog kruga ljudi). Ime *Ceunus/Ceuna* zasad je potvrđeno samo na natpisima iz južnijih područja Liburnije (Enona, Aserija, Korinij, Nedin, a možda i Varvarija), slično kao i *Oeplus/Oepla* (Enona, Korinij) – iako je njegova inačica *Oplus* izgleda ograničena na sjeverni dio (Apsor) – te *Aetor/Aeta*, *Aplus*, *Titus/Tita (Titua)* i *Voltisa (Volltisa, Voltissa)*, dok se isključivo na sjevernom dijelu, osim već spomenutog *Oplus*, javljaju imena *Hostidux(?)*, *Volsouna*, *Volsous(?)* i *Vescleves*,⁷¹ pa je za očekivati da bi se regionalne

⁷¹ Opširnije v. kod Kurilić 1999, 131–134 (osobito tab. na str. 133); za distribuciju pojedinih imena usp. i Kurilić 2002. Razlike među sjevernijim i južnijim krajevima Liburnije zamjećuju se i u predrimskoj materijalnoj kulturi (v. npr. Batović 1987, 389, a usp. i str. 355 i 374; usp. i Kurilić 2011, 56 ss.), dok usporedbena analiza rimskodobne materijalne kulture još nije napravljena pa se zasad samo smije pretpostavljati da je određena regionalna diferencijacija nastavila postojati i u rimskome dobu.

Sl. 11: Usporedba udjela zavjetnih struktura po regijama (postotci su izraženi u odnosu na ukupan broj struktura pojedine regije).

Fig. 11: The comparison of votive structure frequencies in Liburnian regions (percentages are calculated according to the total number of structures in individual regions).

specifičnosti možda mogle očitovati i u načinu oblikovanja struktura natpisa, kako zavjetnih, koji se proučavaju u ovome radu, tako i ostalih.

Uspoređujući strukture sa zavjetnih natpisa rimske Liburnije uočilo se da su neke od njih i/ili njihove varijante osobito često zastupljene na nekim liburnskim područjima, dok su na drugima rjeđe korištene ili uopće nisu potvrđene. Pri tome su se iskristalizirale četiri zone: Liburnija sjeverno od zadarskog područja (Albona, Flanona, Tarsatika, Apsor, Senija, otoci Krk, Rab i Pag), prostor kolonije Jader i okolnih gradova (Jader, Enona, Aserija, Korinij, Nedin, Sidrona), Varvarija i Skardona s okolnim teritorijem (uključujući još Alveriju i Kolentum) te Burnum kao zasebna cjelina što je, svakako, odraz dugotrajne vojne prisutnosti u njemu.

Već i distribucija i učestalost posveta domaćim liburnskim božanstvima jasno pokazuju postojanje razlika između sjeverne i južne Liburnije. Naime, iako su njihove posvete uglavnom koncentrirane na užim područjima, pri čemu su mnoga usko regionalna, vezana uz samo jedno mjesto odnosno općinu (kao npr. Iutossica i Aitica uz Albonu, Anzotica/Ansotica i Iicus uz Enonu, i dr.; v. ov-

dje, bilj. 33), neka su božanstva ipak štovana na širem području, ali ne i izvan njega; to su božice Sentona, štovana samo na istarsko-kvarnerskom dijelu Liburnije i Latra, štovana samo na području Ravnih kotara (v. ovdje, bilj. 33).

Sjeverna Liburnija

S prostora sjeverne Liburnije potječe 47 zavjetnih natpisa, od čega su glavina (29) iz gradova na istarskom poluotoku, Albone i Flanone, a ostatak je iz preostalih mjesta. Iz detaljnije analize treba odmah isključiti deset spomenika koji su previše oštećeni da bi se na osnovi njih mogli izvoditi neki pouzdaniji zaključci.⁷² Najviše natpisa odande, njih 16, odlikuje se A strukturom i to u raznim podstrukturama, dok je B prilično rijetko zastupljena i pojavljuje se jedino u osnovnoj, B1 shemi. Posvjedočena je na 4 spomenika,⁷³ i to isključivo s prostora istarske Liburnije što je vrlo malo u uspo-

⁷² Kat. br. 4–5, 13–15, 32, 34, 42, 44–45.

⁷³ Kat. br. 2, 3, 10, 17.

redbi s južnijim dijelovima Liburnije gdje je taj oblik mnogo češće zastupljen. U C, D i F strukturama nalazi se samo po jedan natpis s ovog područja, što je manje nego u drugim dijelovima Liburnije, no, to se ne može uzimati kao indikativno jer se te strukture ni drugdje u Liburniji ne pojavljuju u nekom znatnijem broju. Slično je i s E obrascem koji se javlja na dva natpisa iz Senije (kat. br. 35, 39), i to ona posvećena orijentalnim božanstvima, što je, kako je pokazano u prethodnom poglavlju, uobičajeno za posvete s tom strukturom. Struktura tipa G nalazi se na četiri spomenika,⁷⁴ što je čak i značajna zastupljenost jer ta struktura drugdje, s izuzetkom krajnjeg juga Liburnije, i nije bila osobito često u upotrebi.

Tekstovi osam natpisa s područja sjeverne Liburnije imaju složenije strukture, pa su uvršteni u strukturu tipa H.⁷⁵ Među njih bi trebalo ubrojiti još dva oštećena i izgubljena spomenika iz Caske (kat. br. 44–45) za koje se, prema sačuvanom prijepisu, može zaključiti da pripadaju upravo tom tipu. To je mnogo u odnosu na ostale dijelove Liburnije, a radi se uglavnom o posvetama vezanim uz određene munificijencije.

Na ovom prostoru treba također istaknuti prioritet koji se kod svih struktura daje složenijim oblicima nad najjednostavnijim, a i zavjetne formule su dosta raznolike tako da je V S L M posvjedočen na 17 natpisa, dok su na 12 drugih prisutni drugačiji načini iskazivanja zavjetne radnje, a među njima je najčešći *d(onum) d(at)*, tj. *d(onum) d(edit)*.⁷⁶

Zadarsko područje

Sa šireg zadarskog područja potječe najveći broj votivnih epigrafskih spomenika Liburnije, njih 78, od kojih su 59 dovoljno sačuvani da im se mogla odrediti struktura teksta. Najčešći obrazac je onaj tipa A koji se pojavljuje na 21 spomeniku; u toj strukturi najbrojniji su zavjeti (12 spomenika) koji pripadaju najjednostavnijoj podstrukturi (A1, uključujući i A1.1 varijaciju),⁷⁷ no pojavljuju se i druge njene podstrukture od kojih je još jedino A2 zastupljena s više od dva spomenika (4 i još dva koji pripadaju varijaciji A2.1),⁷⁸ dok su ostale prisutne

⁷⁴ Kat. br. 12, 16, 26, 43.

⁷⁵ Kat. br. 7, 19, 24, 33, 36–38, 46.

⁷⁶ Kat. br. 19–20, 25, 44–46.

⁷⁷ Kat. br. 54–55, 75–76, 78, 80–81, 83, 104, 108, 115, 120.

⁷⁸ Podstruktura A2 (kat. br. 48, 88, 95, 110); varijacija A2.1 (kat. br. 53, 70).

na po samo jednom spomeniku.⁷⁹ Strukture tipa B su također vrlo brojne (19)⁸⁰ i svi primjeri osim jednoga (B3: kat. br. 93) pripadaju osnovnoj, B1 podstrukturi. C struktura se pojavljuje tri puta,⁸¹ a D, drugdje u Liburniji inače dosta rijetko prisutna, na ovom se teritoriju nalazi na čak šest spomenika,⁸² i to uglavnom na natpisima iz unutrašnjosti gdje se i inače jednostavni oblici teksta češće koriste. Ipak, također vrlo jednostavna struktura F zasad uopće nije potvrđena na natpisima s ovog područja, no, ona je ionako među najrjeđim obrascima posveta na cijelom području Liburnije. Dva natpisa pripadaju E strukturi (E1: kat. br. 111; E3: kat. br. 62); jedan (kat. br. 111) od njih je podignut u čast Velike Majke što je u skladu s već istaknutim zapažanjem o učestalosti ove strukture na posvetama orijentalnim božanstvima. Struktura tipa G na širem zadarskom području nije osobito brojna i posvjedočena je svega tri puta,⁸³ a kompliciranije, H strukture pet puta.⁸⁴

Skardona i Varvarija

Ovo područje obuhvaća dva značajna grada smještena na krajnjem jugu Liburnije, Skardonu i Varvariju kojima su još pridodani i obližnja Alverija te otok Murter (*Colentum*). Odande potječe 48 epigrafskih spomenika zavjetnog karaktera, od kojih se za njih 38 moglo odrediti strukturu. Na ovom području strukture zavjetnih spomenika su uglavnom jednostavnijeg oblika; osobito je, u odnosu na druge dijelove Liburnije, česta struktura tipa G koja je ovdje zastupljena sa čak devet natpisa,⁸⁵ čime doseže gotovo četvrtinu svih tamošnjih zavjeta s poznatim strukturama (23,68%; v. *Sl. 10; 11*) i koja je tek za jedan spomenik malobrojnija od najzastupljenije strukture s ovog područja – B strukture (deset spomenika).⁸⁶ Među zavjetima G strukture nešto je brojnija podstruktura G2 (s njenim varijacijama) koja se nalazi na 6 natpisa, i

⁷⁹ A3 (kat. br. 61); A3.1 (kat. br. 60); A3.2 (kat. br. 104).

⁸⁰ Kat. br. 50, 52, 57, 63, 71–72, 89a, 90, 94, 96–97, 100a–100b, 103, 107, 113, 116–117.

⁸¹ C1 (kat. br. 89, 91); C2 (kat. br. 64).

⁸² D1 (kat. br. 74, 92, 98, 118–119); D3 (kat. br. 59).

⁸³ Kat. br. 56, 79, 82.

⁸⁴ Kat. br. 49, 51, 67–68, 106.

⁸⁵ Kat. br. 158–159, 163, 173, 187, 193–195, 199.

⁸⁶ Kat. br. 157, 161, 164–166, 170, 174, 182, 200–201; gotovo svi pripadaju B podstrukturi, osim kat. br. 200 (B4.2) i 201 (B4).

to poglavito s područja Skardone.⁸⁷ Struktura tipa A je u odnosu na druga područja prilično slabo zastupljena i javlja se na tek sedam spomenika,⁸⁸ a potom po brojnosti slijede strukture: E – također još jedna jednostavno oblikovana struktura zavjetnih natpisa (pet spomenika),⁸⁹ C (četiri spomenika)⁹⁰ te strukture D, F i H, koje su svaka zastupljene s po jednim spomenikom.⁹¹

Burnum

S teritorija Burnuma potječu 32 natpisa, od kojih su 22 toliko sačuvana da im se moglo odrediti zavjetne strukture. Odmah se može uočiti velik broj natpisa sa spomenom službe dedikanta (njih deset),⁹² veći nego bilo gdje drugdje u Liburniji, gdje je nađeno još svega 13 takvih natpisa.⁹³ Takav omjer se zacijelo može objasniti činjenicom da se u Burnumu, kao što je već istaknuto, kroz gotovo cijelo 1. st. po Kr. nalazio stalni legijski vojni logor, pa su podizatelji spomenika uz svoje ime obično navodili i službu koju su obnašali.

I na području Burnuma je dominantna struktura A (14 spomenika),⁹⁴ ali češće u složenijim podstrukturama i/ili njihovim varijacijama nego u osnovnoj, A1 podstrukturi, koja se javlja na samo četiri natpisa;⁹⁵ najčešća je podstruktura A4 (sa svim njenim varijacijama) jer upravo ona sadrži službu dedikanta.⁹⁶

Struktura tipa B na burnumskim se natpisima javlja četiri puta,⁹⁷ a u tim natpisima niti jednom

nije navedena dedikantova služba. Struktura C se pojavljuje dvaput (kat. br. 130, 148), a D (kat. br. 153), E (kat. br. 125) i F po jednom (kat. br. 131).

ZAKLJUČAK

Analiza 166 zavjetnih natpisa s područja rimskodobne Liburnije (usp. Katalog) koji su dovoljno cjelovito sačuvani da se može ustanoviti kako su na njima složeni osnovni i dodatni elementi pokazala je da se mogu podijeliti u osam osnovnih struktura i više podstrukture i varijacija (v. *Pril.* 2).

Na cijelom području Liburnije dominiraju zavjeti sastavljeni od imena božanstva u dativu na početku, dedikanta u nominativu u sredini te zavjetne formule (ili nekog glagola) na kraju, odnosno, zavjeti strukture tipa A (*Sl.* 2), koja je, regionalno gledano, najčešća na području sjeverne Liburnije i u Burnumu (*Sl.* 10; 11). Sljedeća najzastupljenija je struktura tipa B koja je osobito česta u gradovima zadarskog zaleđa (među kojima se osobito ističe Nedinum, ali je brojna i u Aseriji) i u Varvariji u južnoj Liburniji, pa ju se smije smatrati regionalnom osobitošću unutrašnjosti Ravnih kotara. Naravno, pri tome se mora imati na umu da ovdje raspoložemo s relativno skromnim brojčanim pokazateljima, pa se svi zaključci izvedeni na osnovi njih moraju uzimati s nužnim oprezom.

Sve ostale strukture su zamjetno malobrojnije i njihova se zastupljenost na području Liburnije kreće između 1,40% (struktura F) i 7,91% (struktura H) (v. *Sl.* 2). Struktura tipa H – kao što smo vidjeli, treća po brojnosti – obuhvaća natpise kompleksnije oblikovanih tekstova koji se ne mogu jednostavno ukalupiti u obrasce osnovnih i dodatnih elemenata. Takve su spomenike najčešće podizali pripadnici viših društvenih slojeva ili visoko pozicionirani pripadnici servilnog sloja (*servus vilicus, dispensator* i sl.). Natpisi s takvom strukturom nerijetko se odnose na munificijencije. Ova je struktura najčešća na području sjeverne Liburnije (*Sl.* 11), gdje obuhvaća preko 20% tamošnjih zavjetnih natpisa; osobito je brojna u Senju gdje je zastupljena s tri spomenika (od ukupno sedam zavjetnih natpisa i jednog zavjetno-građevinskog; usp. Katalog). S obzirom na to da se radi o vrlo malim brojevima, teško je na osnovi njih donositi ikakve utemeljene zaključke.

Iduća po brojnosti – tek nešto malobrojnija od strukture H – je struktura tipa G (7,44%; *Sl.* 2), vrlo jednostavna oblika koji u pravilu sadrži samo ime božanstva u dativu, a eventualno i još neke dijelove (*sacrum*, atribut *Augustus* ili razlog podi-

⁸⁷ B2: kat. br. 163 (*Varvaria*); 187, 193–194, 199 (*Scardona*); B21: kat. br. 173 (*Varvaria*).

⁸⁸ Kat. br. 156, 178, 186, 188, 192, 196, 198.

⁸⁹ Kat. br. 155, 176, 180, 191, 197.

⁹⁰ Kat. br. 177, 181, 183, 185.

⁹¹ D (kat. br. 169); F (kat. br. 162); H (kat. br. 160).

⁹² Kat. br. 123–125, 127, 133, 139, 144 i 154; službe navode i oštećeni spomenici (kat. br. 136 i 147) kojima se nisu mogle ustanoviti strukture.

⁹³ *Albona* (kat. br. 7); *Flanona* (kat. br. 24); *Senia* (kat. br. 36–37); *Arba* (kat. br. 40); *Nedinum* (kat. br. 93); *Asseria* (?) (kat. br. 122); *Alveria* (?) (kat. br. 156); *Scardona* (?) (kat. br. 200) te dva s nepoznatog nalazišta u Liburniji (kat. br. 209, 212). Službe se navode i na još dva oštećena spomenika s područja Jadera kojima se nisu mogle odrediti strukture (kat. br. 69, 73).

⁹⁴ Kat. br. 123–124, 127, 132, 133, 139, 143–144, 146, 149–152 i 154.

⁹⁵ Kat. br. 143, 146, 149 i 152.

⁹⁶ Kat. br. 124, 133, 139 i 154 (A4) te 123 (A4.4), 127 (A4.2) i 144 (A4.1).

⁹⁷ Kat. br. 126, 137–138, 142.

zanja zavjeta). Na području Liburnije spomenici s ovakvom strukturom su najbrojniji na njenom jugu, odnosno na području Skardone i Varvarije (*Sl. 11*), pa se ta struktura smije smatrati karakterističnom za to područje iako je ondje tek druga po učestalosti, nakon strukture B (*Sl. 10*). Strukture tipa C (*deo/ae + votum*), D (*nomen + votum*), E (*deo/ae + nomen*) i F (*nomen + deo/ae*), kojima je zajedničko da svakoj nedostaje po jedan od osnovnih dijelova, prisutne su na znatno manjem broju spomenika pa je tako tip C zabilježen na 11 natpisa, D na njih 10, dok je E potvrđen 12 puta, a F – koji je zrcalno organiziran u odnosu na E – najrjeđe, samo tri puta (*Sl. 2*; usp. *Sl. 10*; *11*), što onemogućava stvaranje pouzdanih zaključaka; ipak, uočava se da su strukture C i D vrlo česte u unutrašnjosti Ravnih kotara, da je struktura D češća na širem zadarskom području (*Sl. 10*) gdje obuhvaća 8,47% tamošnjih zavjetnih spomenika (*Sl. 11*), dok je struktura E brojnija u južnoj Liburniji (Skardona, Varvarija i okolna mjesta) i obuhvaća 13,16% njihovih spomenika (*Sl. 10*; *11*), što bi moglo ukazivati na preference prema takvom oblikovanju zavjetnih natpisa na dotičnim područjima.

Najčešća korištena zavjetna formula na području Liburnije je, očekivano, klasična zavjetna votivna formula *V S L M* (94 natpisa), dok su ostale mnogo rjeđe (*V S* – 12 ili 13 spomenika, *D D* – 8 spomenika, i dr.; v. *Sl. 9*). To osobito vrijedi za are, dok se kod drugih vrsta zavjetnih spomenika formula *V S L M* mnogo rjeđe koristila.

Ponekad se na kraju natpisnog teksta javljaju i glagoli, ponajviše *posuit* i *fecit*, ili neke druge

nezavjetne formule kao *T P I*, koji se češće javljaju na spomenicima zavjetno-građevinskog karaktera i onima vezanima uz neke druge slične aktivnosti.

Dodatni dijelovi na zavjetnim natpisima Liburnije su relativno rijetki; najbrojniji među njima je razlog postavljanja zavjeta, slijedi služba zavjetodavca, a ostali elementi – kao što su objekt posvete, spomen dodatnog dedikanta, financiranje zavjeta te datacija – javljaju se mnogo rjeđe.

Zavjetni natpisi na kojima su navedene službe zavjetodavaca osobito su česti u Burnumu gdje su službe – gotovo isključivo vojni položaji i zanimanja – toliko brojnije u odnosu na ostatak Liburnije da je od ukupno 23 takvih zavjetnih natpisa sa cijelog njenog prostora, čak njih deset – dakle, skoro polovica – iz Burnuma. Usporedbe radi, u drugim gradovima se takvi zavjeti javljaju na najviše dva spomenika, dok se drugdje uopće ne javljaju ili se javljaju samo na po jednom spomeniku. To se objašnjava time što je Burnum tijekom gotovo cijelog 1. st. po Kr. bio stalni legijski vojni logor.

Na temelju svega do sada navedenoga na koncu se može reći da Liburniju odlikuje raznolikost u kombinaciji i pojavnosti elemenata tekstova zavjetnih natpisa koji variraju ovisno o okolini u kojoj se pojavljuju. Više romanizirana i bogata područja poput obale i otoka tako pokazuju sklonost većoj kompleksnosti teksta, za Burnum je, sukladno tome što je ondje boravila vojna postrojba, karakteristično izricanje službe zavjetodavca, dok ostala unutrašnjost daje prednost jednostavnijim strukturama nad složenijima.

Pril. 1: Index deorum.

App. 1: Index of deities.

Aitica Augusta – 15

Anzotica – 50

v. Venus Ansotica

Apollo – 158, 181

Apollo Lycius – 60

Artifices Minervae – 41

Bona Dea domina Heia Augusta – 46

Deae caelestes(?) – 128

Dei deaeque – 79

Dei salutare – 62

Deus p() – 152

Diana – 49, 157, 159, 210

Deana Augusta – 33

Diana Augusta – 34, 70

[Dian]a Augusta – VIII

Diva Faustina – V

Divus Augustus – 47

Fortuna [Augusta?] – 101

Genius loci – 123

Genius municipii – 186

Heia Augusta – v. Bona Dea domina Heia Augusta

Hera – 26

Hercules – 127, 187

He(r)cules? – 63

Her(cules)? – 69

Hercules Iovis – 204

Ica – 17

Icus – v. Iupiter Sabasius Icus

Ianus – 164

Ianus Augustus – IV

I(anus?) Augustus – 203

Ianus Pater – 10, 16, 75, 93, 97, 168

Ianus [Pater?] – 108

I(anus) [Pater?] – 145

- Ianus Pater Augustus – 209
 Pater Ianus – 94
 v. I(uppiter?)
- Iria
 Iria Augusta – 19
 Iria Venus – 28
- Isis – 61, 180
- Iovilae – 138
- Iuno – 125
 Iuno Augusta – 67
- Iunonae – 71
- Iuppiter – 80, 106, 146, 191, 199, 202, 207
 I(uppiter?) – 116
 Iuppiter [---] – 140
 Iuppiter Augustus – 68
 Iuppiter Optimus Maximus – 12, 24, 40, 72, 81, 83, 100, 104, 123, 124, 125, 129, 133, 139, 141, 142, 143, 144, 147, 154, 155, 176, 177, 192, 193, 194, 198
 Iuppiter Optimus Maximus Capitolinus – 149
 Iuppiter Optimus Maximus Depulsor – 128
 Iuppiter Optimus Maximus Scardonae – 195
 Iuppiter Optimus Maxsimus – 102
 Iuppiter Optimus Maxumus – 103
 Iuppiter Optumus Maximus – 54
 Iuppiter Tanarus – 179
 Iuppiter Taranucus – 188
 Iuppiter Tonans – 64
 Iuppiter Sabasius Iicus – 55
 v. I(anus) [Pater?]
 v. I(anus?) Augustus
- Iutossica – 2
- Latra – 76, 77, 89, 89a, 90, 100a, 100b, 113, 200, VI
 Latra Augusta – 121
- Liber – 61
 [Liber?] pater – 91
 Liber Pater – 43, 71, 73, 78, 110, 148, 175, 201, III
 [Liber Pater] – 115
 Liber p(ater?) – 183
 Liber [pater?] – 84
 Liber Pater Augustus – 1
- Libera – 61
- Luc() – 126
- Luna – 160
- Maiores – 130
- Mars – 212
 M(ars?) – 194
 Mars Augustus – 156
- M(ars) Augustus – 150
 Mars invictus – 193
- Mater magna
 Magn[a Deorum Mater] – 65
 Magna deorum mater Augusta – 35
 Mater deum – II
 Mater deum Magna – 197
 [Mater] Magna – 111
 Mater Magna deorum – 29
 [Mater Magna deorum] – 32
- Mercurius – v. M(ars) Augustus
- Minerva – 59, 125, VII
 v. Artifices Minervae
- Mithras
 Invictus – 39
 Invictus Mithras – 36
 Sol Invictus – 132
 Sol Invictus Mithras – 37
- Neptunus – 49, 151
- Nymphae – 7, 165, 166, 167
 Nymphae Augustae – 38
 Nimfae Augustae – 82
- Sabasius – v. Iupiter Sabasius Iicus
- Salus – 107
- Sentona – 3, 6, 11, 18, 21, 25, 30
- Serapis – 31, 61
- Silvanae – 4
 Silvanus – 9, 48, 52, 57, 71, 117, 131, 161, 162, 163, 178, 182, 206
 Silvanus Augustus – 20, 22, 27, 122, 173
 Silvanus Domesticus – 137
 Silvanus Silvester – 120
- Sol – v. Sol Invictus Mithras
- Triviae – 95, 174, 208
 Trivia M(?) – 196
- Valetudo Sta() – 88
- Venus – I
 v. Iria Venus
 Venus Ansoctica – 51
 Venus Augusta – 53
 Venus Victrix – 185
- Vesta – 23
- Volcanus – 56, 96
 [----] – 5, 13, 14, 42, 44, 45, 58, 85, 86, 87, 99, 105, 109, 112, 114, 134, 135, 136, 171, 172, 184, 189, 190, 205
 [.]VAZICN[.] – 170

*Pril. 2: Strukture zavjetnih natpisa Liburnije.**App. 2: The structures of votive inscriptions from Liburnia.***A**

- A1 – deo/ae + nomen + votum
  - A1.1 – deo/ae + nomen + verbum
  - A1.2 – deo/ae Augusto + nomen + votum
- A2 – deo/ae sacrum + nomen + votum
  - A2.1 – deo/ae Augusto sacrum + nomen + votum
  - A2.2 – deo/ae Augusto sacrum + nomen + verbum
  - A2.3 – deo/ae Augusto sacrum + nomen + votum + incertum
- A3 – deo/ae + causa + nomen + votum
  - A3.1 – deo/ae + nomen + causa + votum
  - A3.2 – deo/ae + nomen + causa + verbum
  - A3.3 – deo/ae Augusto sacrum + nomen + causa + votum
- A4 – deo/ae + nomen + officium + votum
  - A4.1 – deo/ae + nomen + officium + verbum
  - A4.2 – deo/ae sacrum + nomen + officium + votum
  - A4.3 – deo/ae Augusto sacrum + nomen + officium + votum
  - A4.4 – deo/ae + nomen + officium + causa + verbum

B

- B1 – nomen + deo/ae + votum
  - B1.1 – nomen + deo/ae + verbum
- B2 – nomen + deo/ae sacrum + votum
- B3 – nomen + officium + deo/ae + votum
  - B3.1 – nomen + officium + deo/ae + verbum
- B4 – nomen + deo/deae + rem + votum
  - B4.1 – nomen + deo/deae + causa + rem + verbum
  - B4.2 – nomen + officium + deo/ae + rem + verbum

C

- C1 – deo/ae + votum
  - C1.1 – deo/ae + verbum
- C2 – deo/ae sacrum + votum
  - C2.1 – deo/ae Augusto+ votum

D

- D1 – nomen + votum
- D2 – nomen + pro quo + votum
- D3 – nomen + rem + votum

E

- E1 – deo/ae + nomen
- E2 – deo/ae sacrum + nomen
  - E2.1 – deo/ae Augusto/ae sacrum + nomen
- E3 – deo/ae + nomen + causa
- E4 – deo/ae + nomen + officium

F

- F1 – nomen + deo/ae
- F2 – nomen + deo/ae sacrum

G

- G1 – deo/ae
- G2 – deo/ae sacrum
  - G2.1 – deo/ae Augusto/ae sacrum
- G3 – deo/ae + causa

H

Kompliciranije i specifične strukture / More complex and particular structures

KATALOG / CATALOGUE

Uvod / Introduction

Katalog obuhvaća sve dosad poznate objavljene zavjetne epigrafske spomenika s područja Liburnije (*Sl. 12*) i donosi osnovne podatke o njima: gradsko središte (municipij ili kolonija) kojem pripadaju i njegovo blisko okruženje (= **Teritorij**), nalazište – ako je zabilježeno (= **Nalazište**), vrsta spomenika (= **Vrsta**), struktura i podstruktura teksta (= **Struktura – podstruktura**), restitucija teksta (= **Tekst**), vrijeme nastanka (= **Datacija**) i prethodne objave (= **Objava**). U malom rječniku neposredno pred sam katalog, a radi lakšeg razumijevanja kataloga onima koji se ne služe hrvatskim jezikom, svi su ovi naslovni dijelovi prevedeni na engleski jezik, jednako kao i neki drugi izrazi koji se češće javljaju, dok su preostali podaci (s izuzetkom teksta natpisa koji je na latinskom) prevedeni u pripadajućim kataloškim jedinicama, neposredno nakon hrvatskog teksta.

Natpisi najčešće nisu nađeni na svojim originalnim mjestima i mnogi se nalaze uzidani u kasnijim građevinama; kod takvih natpisa uz naslov **Nalazište** dodaje se u zagradama rimski broj II (čime je označeno sekundarno mjesto nalaza), a kod onih kod kojih se smatra da su nađeni na mjestu originalnog postavljanja ili vrlo blizu njega, taj je podatak dopunjen oznakom I (tj. primarno mjesto nalaza), dok su posve nepoznata mjesta nalaza označena upitnikom.

Natpisna građa poredana je geografski, od sjevera prema jugu, završavajući s onima s nepoznatih liburnskih nalazišta, dok su na samom kraju, kao zasebna skupina, izdvojeni građevinski natpisi votivnog karaktera.

U pravilu se nije ulazilo u reviziju sadržaja natpisa ili podataka o mjestu i okolnostima nalaza spomenika, jer bi se time uvelike udaljilo od primarnog cilja rada, već su se u tom pogledu uglavnom slijedile informacije iz prethodnih objava.

S područja rimske Liburnije do sada je poznato 214 zavjetnih natpisa. Iz tehničkih razloga tri su natpisa numerirana brojem i slovnim oznakom (kat. br. 89a, 100a, 100b), a ne samo rednim brojem poput ostalih, dok je jedan broj morao biti preskočen (kat. br. 66), usljed čega je posljednji broj u katalogu 212, iako je zavjetnih natpisa u katalogu dva više, odnosno 214.

The catalogue consists of all votive epigraphic monuments from Liburnia published to the present (*Fig. 12*) and offers basic relevant information: the urban centre (municipium or colonia) to which they belonged and its immediate vicinity (= **Territory**), the **Finding place** – if registered, the **Type** of the epigraphic monument, its **Structure** and **substructure**, the **Text** restitution, **Date** and previous publication (= **Publication**). In order to facilitate understanding by non-Croatian speakers, a small reference section has been placed immediately preceding the catalogue, in which all these terms are translated in English, as well as some other more frequent expressions, while the other data (except for the inscriptions themselves, which remain in Latin) are translated within their respective catalogue units, immediately following the Croatian text.

Most of the inscriptions were not found in their original places and many were built into later structures; in such instances, after the term **finding place**, the numeral II has been added in parentheses (denoting the secondary finding place), while in those instances when it was assumed that inscriptions had been found *in situ* or very close nearby, the numeral I has been added (i.e. – a primary finding place), while unknown finding places are denoted by question marks.

The inscriptions are arranged in geographical order, from north to south, ending with those from unknown Liburnian finding places, while at the very end, organised as a separate unit, is a group of building inscriptions of votive character.

In general, no revisions of the epigraphic contents or information regarding finding places and circumstances were undertaken, because otherwise it would cause the article to greatly digress from its primary objectives, so the catalogue mostly relies on the data provided by previous publications.

To date, 214 votive inscriptions are known from the territory of Roman Liburnia. Three of them, due to technical reasons, have been designated with a number & letter combination (Cat. nos. 89a, 100a, 100b), and not solely by a number; in addition, one catalogue number had to be omitted (Cat. no. 66). These interventions resulted in the catalogue ending with the number 212 despite the fact that there are two more inscriptions included, i.e. a total of 214 inscriptions.

Rječnik / Terms

Teritorij / Territory

Nalazište / Finding place

Vrsta / Type

- ara / altar
- baza / base
- baza kipa / statue base
- građevinski / building inscription
- reljef / relief
- stup / column
- velika ara / large altar
- zavjetni spomenik / votive monument

Struktura – podstruktura / Structure – substructure

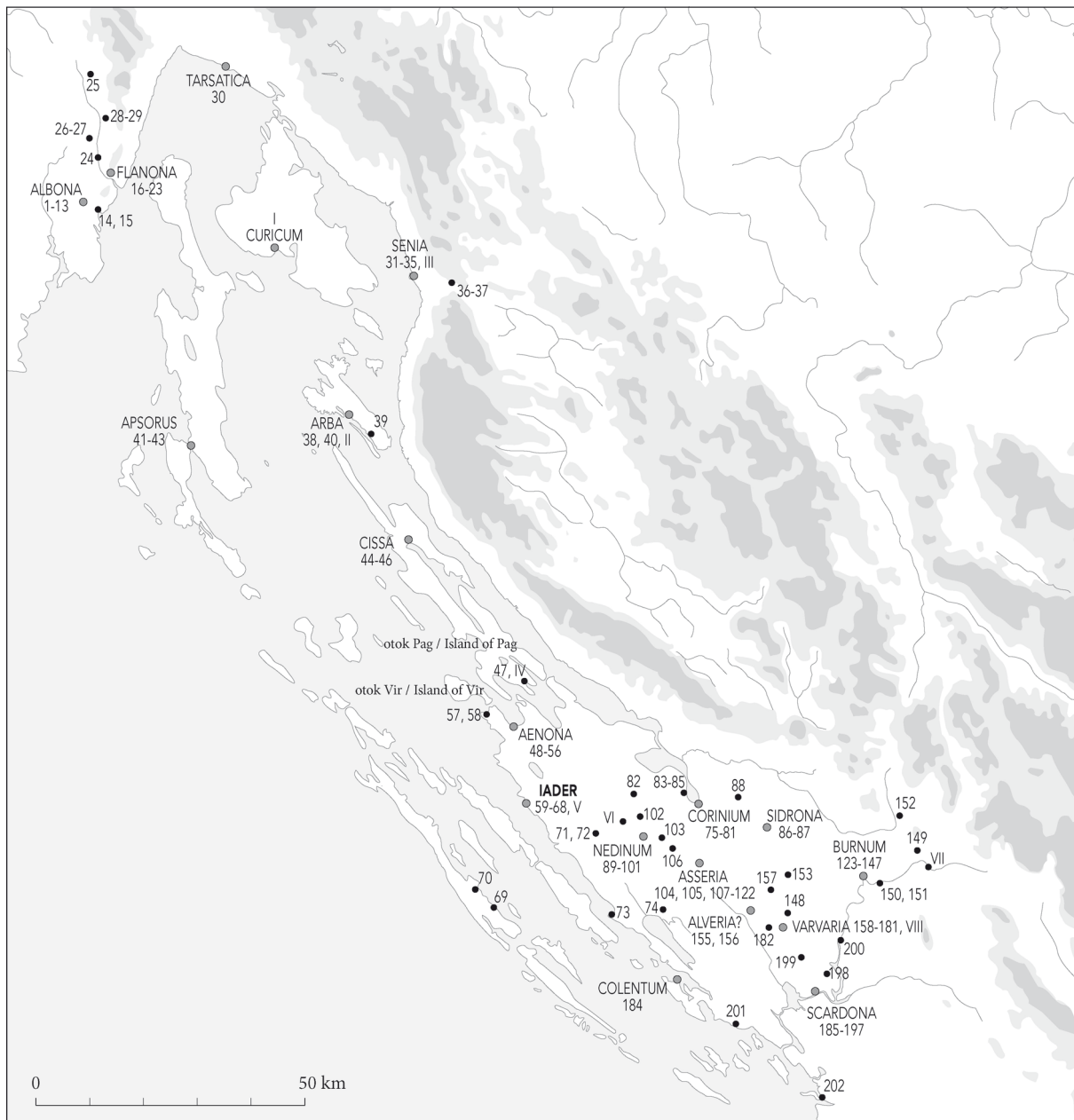
Tekst / Text

Datacija / Date

- dominat / Dominate
- principat / Principate
- rani principat / Early Principate
- kasni principat / Late Principate

Objava / Publication

- kat. br. / cat. no.

Sl. 12: Središta liburnskih municipija i kolonije u kojima su nađeni zavjetni natpisi i druga njihova nalazišta i pripadajući kataloški brojevi (1–202); građevinski natpisi votivnog karaktera (I–VIII). [154, 183: ni kartirano].

Fig. 12: Centres of Liburnian municipia and colony where votive inscriptions were found and other such finding places and catalogue numbers (1–202); building inscriptions of votive character (I–VIII). [154, 183: not mapped].

ALBONA:

1–13 Labin (i najbliža okolica / and immediate vicinity)

14, 15 Rabac

FLANONA:

16–23 Plomin (i najbliža okolica / and immediate vicinity)

24 Kršan

25 Katun kod Boljuna / Katun near Boljun

26 Brijani kod Čepića / Brijani near Čepić

27 Čepić

28, 29 Jasenovik

TARSATICA:

30 Rijeka

SENIA:

31–35 Senj

36, 37 Vratnik

ARBA:

38 Rab

39 Barbat

40 Rab

APSORUS:

41–43 Osor

CISSA:

44–46 Caska

OTOK PAG / ISLAND OF PAG:

47 Vlašići

AENONA:

48–56 Nin (i najbliža okolica / and immediate vicinity)

57, 58 Privlaka

IADER:

59–68 Zadar (i najbliža okolica / and immediate vicinity)

69 Sali

70 Žman

71, 72 Galovac

73 Biograd na moru

74 Vrana kod Biograda / Vrana near Biograd

CORINIUM:

75–81 Karin i najbliža okolica / Karin and immediate vicinity

82 Kašić

83–85 Pridraga

SIDRONA:

86, 87 Medviđa (i najbliža okolica / and immediate vicinity)

88 Obrovac – Zelengrad

NEDINUM:

89–101 Nadin (i najbliža okolica / and immediate vicinity)

102 Smilčić

103 Korlat

ASSERIA:

104, 105 Asseria (i najbliža okolica / and immediate vicinity)

106 Asseria – Atlagić kula

107–122 Asseria (i najbliža okolica / and immediate vicinity)

BURNUM:

123–147 Burnum (i najbliža okolica / and immediate vicinity)

148 Đevrske

149 Oton

150, 151 Bobodol

152 Palanka (Zvonigrad) kod Knina / near Knin

153 između Dobropoljaca i Nunića / between Dobropoljci and Nunići

ALVERIA?:

155, 156 Ostrovica

157 Dobropoljci

VARVARIA:

158–181 Bribir

182 Bribirske Mostine

COLENTUM:

184 Murter – Gradina

SCARDONA:

185–197 Skradin

198 Dubravice

199 Bratiškovci

200 Roški slap

SCARDONA?:

201 Tribunj (*Trebocconi*)

202 Bašelovići

CURICUM:

I Krk

ARBA:

II Rab

SENIA:

III Senj

OTOK PAG / ISLAND OF PAG:

IV Vlašići

IADER:

V Zadar

NEDINUM:

VI Škabrnja

BURNUM?:

VII Knin

VARVARIA:

VIII Bribir

1

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): Labin – Sv. Fabijan

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2.3

Tekst:

Libero Pa(tri) / Aug(usto) sac(rum). / L. Volumn/ ius Pudens /⁵ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / fecit d(editque?).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 3046; Kurilić 1999, kat. br. 2308; *HD*061823; *EDCS*-28400302.

2

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): Labin – Scampicchio kuća

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

Granius / Voltimes(is) f(ilius) / Rufus, Iutossicae v(otum) / s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 10074; Kurilić 1999, kat. br. 2433; *HD*061805; *EDCS*-30400618.

3

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): Labin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

Geminus / Boninus / Hostiducis (filius), / Sento-nae/⁵ v(otum) / s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 10075; Kurilić 1999, kat. br. 2434; *HD*061804; *EDCS*-30400619.

4

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): Labin – kod portika (Labin – near portico)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Silvan/abus / [-Aq?]v[i]lius(?) [? / -----?].

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 10077; Kurilić 1999, kat. br. 2436; HD061802; EDCS-30400621.

5

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): Labin – kod portika

(Labin – near portico)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Sex. C[-----] / Vo[l?(-)] f(i)lius [-----] / v(otum) / s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 10078; Kurilić 1999, kat. br. 2437; HD061801; EDCS-30400622.

6

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): Labin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2

Tekst:

Sentonae / sacr(um) / C. Vibius Florus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2909; Kurilić 1999, kat. br. 2758; HD035270; EDCS-10101923.

7

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): Labin – Sv. Galo

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

*N[y]mphis / Aug(ustis) sacr(um). / Ex voto sus-
cepto pro sa⁵lute municip(ii) / balineo effect(o).
/ Ti. Gavillius C. f(i)lius / Claud(ia tribu) Lam-
bicus, / aed(ilis), II vir, posuit.*

Datacija: rani principat

Napomena: vrlo složena struktura.

(Note: highly complex structure.)

Objava: *CIL* III 3047; Kurilić 1999, kat. br. 2309; HD061824; EDCS-28400303.

8

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): Labin – ispod grada

(Labin – below the city)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: D – D2

Tekst:

Acaica Hoia / pro Benigna / et Iadestin(o) v(otum) s(olvit).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2912; Kurilić 1999, kat. br. 2761; HD035272; EDCS-10101926.

9

Teritorij: ALBONA

Nalazište (I): Labin – Marcilnica

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2

Tekst:

Silvano sa[c(rum)] / C. Vibius Fest[us?] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat?

Objava: *ILLug* 2911; Kurilić 1999, kat. br. 2760; HD035271; EDCS-10101925.

10

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): blizu Labina

(near Labin)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

[-----] / Cronius / Iano Patri / v(otum) s(olvit).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 10072; Kurilić 1999, kat. br. 2431; HD061807; EDCS-30400616.

11

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): blizu Labina

(near Labin)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2

Tekst:

Sentonae / sacrum / Tullia Fusca / v(otum) s(olvit).

Datacija: rani principat?

Objava: *ILLug* 2910; Kurilić 1999, kat. br. 2759; HD024375; EDCS-10101924.

12

Teritorij: ALBONA

Nalazište (II): Labin?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G1

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo).

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 10073; HD061803; EDCS-30400617.

13

Teritorij: ALBONA
Nalazište (II): Labin?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / [n]ama / Sex(ti) f(ilia) / Matto /⁵ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2913; Kurilić 1999, kat. br. 2762; HD035273; EDCS-10101927.

14

Teritorij: ALBONA
Nalazište (II): Rabac

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / [---]um / [-] g. gem[---] / [-] Claud[---].

Datacija: rani principat?

Objava: *ILLug* 2920; Kurilić 1999, kat. br. 2768; HD035280; EDCS-10101934.

15

Teritorij: ALBONA
Nalazište (II): Rabac

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Aiticae Aug(ustae) / T(iti) Gavili(orum) Voltimes / [---].

Datacija: rani principat

Objava: Girardi-Jurkić 2005, 121.

16

Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Plomin – kod glavne crkve (Plomin – near the main church)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G1

Tekst:

Iano / patri.

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 3030; Kurilić 1999, kat. br. 2295; HD061842; EDCS-28400286.

17

Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Plomin – kod izvora (Plomin – near a spring)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

M. / Vipsanius / M. l(ibertus) / Faustus /⁵ Icae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 3031; Kurilić 1999, kat. br. 2296; HD061843; EDCS-28400287.

18

Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Plomin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

Sentonae / Felix Aug(usti) n(ostri servus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 10076; Kurilić 1999, kat. br. 2435; HD035264; EDCS-30400620.

19

Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Plomin – zvonik (Plomin – bell-tower)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

I[r]iae Aug(ustae) in memoriam V[i]biae Portiae matris Aquillia Q. f(ilia) Colatina d(onum) d(at).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 3032; Kurilić 1999, kat. br. 2297; HD061844; EDCS-28400288.

20

Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Plomin – luka (Plomin – harbour)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2.1

Tekst:

[Silvan]o Au[g(usto)] / [sa]cr(um) / [L.?] Aquilius/⁵ Rufus / d(onum) d(at).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2902; Kurilić 1999, kat. br. 2753; HD035265; EDCS-10101917.

21

Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Plomin – luka (Plomin – harbour)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

Senton<a>e / Sex(tus) Aem(ilius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

- Datacija: rani principat
Objava: *ILLug* 2900; Kurilić 1999, kat. br. 2752;
HD035263; *EDCS-10101916*.
- 22**
Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Plomin – Sv. Ivan Krstitelj
(Plomin – St. John the Baptist)
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: C – C2.1
Tekst:
Silvano / Aug(usto) / l(ibens) v(otum) f(ecit).
Datacija: rani principat
Objava: *CIL* III 3034; Kurilić 1999, kat. br. 2299;
HD061846; *EDCS-28400290*.
- 23**
Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): blizu Plomina
(near Plomin)
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: A – A1
Tekst:
Vestae / Sex. Aquilius / Lucifer / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).
Datacija: rani principat
Objava: *ILLug* 2903; Kurilić 1999, kat. br. 2754;
HD023356; *EDCS-10101918*.
- 24**
Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Kršan
Vrsta: stup
Struktura – podstruktura: H
Tekst:
I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [p]osuit Nobi/lis d(i)spe(n)sato(r).
Datacija: rani principat
Napomena: specifičan poredak riječi.
(Note: peculiar word distribution.)
Objava: *CIL* III 3035; Kurilić 1999, kat. br. 2300;
HD061830; *EDCS-28400291*.
- 25**
Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Katun kod Boljuna
(Katun near Boljun)
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: A – A1
Tekst:
[S]entona[e] / Silicius / Rufus / d(onum) d(edit).
Datacija: rani principat
- Objava: Girardi-Jurkić 2005, 133; *EDR007022*;
HD015335; *EDCS-10900076*.
- 26**
Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Brijani kod Čepića
(Brijani near Čepić)
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: G – G2
Tekst:
Herae / sacr(um).
Datacija: rani principat
Objava: Girardi-Jurkić 2005, 199; *EDR007812*.
- 27**
Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Čepić
Vrsta: tabula
Struktura – podstruktura: A – A1.2
Tekst:
Silvano / Au(gusto) / C(aius) Aquilius Celer / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).
Datacija: rani principat
Objava: Girardi-Jurkić 2005, 172; *EDR007813*.
- 28**
Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Jasenovik
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: A – A1
Tekst:
Iri<a>e Veneri / C. Vale(ri) Optati f(ili) / Felicula / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).
Datacija: rani principat
Objava: *CIL* III 3033; Kurilić 1999, kat. br. 2298;
EDR007814; *HD061845*; *EDCS-28400289*.
- 29**
Teritorij: FLANONA
Nalazište (II): Jasenovik
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: A – A1
Tekst:
M(atri) Mag[n(ae)] / deorum / [C. Val(erii)] Optat[i] f(ilia) / Felicula /⁵ [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).
Datacija: rani principat?
Objava: *ILLug* 2922; Kurilić 1999, kat. br. 2770;
EDR007815.
- 30**
Teritorij: TARSATICA
Nalazište (II): Rijeka

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

Sentonae / Eutychnus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 3026; Kurilić 1999, kat. br. 2293; HD057304; EDCS-28400282.

31

Teritorij: SENIA

Nalazište (II): Senj – Vukasović kuća

Vrsta: baza

Struktura – podstruktura: F – F1

Tekst:

Sarmentius / Geminus / Sarapidi deo s{s}<a>ncto.

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 15092; Kurilić 1999, kat. br. 2596; HD032919; EDCS-24400840.

32

Teritorij: SENIA

Nalazište (I?): Senj – hram Magnae Matris (Senj – Magnae Matris temple)

Vrsta: epistylum

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / d(e) s(ua) p(ecunia) f(ecit).

Datacija: kasni principat

Objava: *ILLug* 249; Kurilić 1999, kat. br. 2623; HD033621; EDCS-10000333.

33

Teritorij: SENIA

Nalazište (II): Senj – Sv. Ivan Krstitelj

(Senj – St. John the Baptist)

Vrsta: tabula

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

Deanae Aug(ustae) sac(rum) / [in] memoriam Carienae [P.(?) f(iliae)? --?] / matris L. Valerius Prisc[us cum] / [c]oniuge sua Veratia Pa[ull]a f[ec(erunt)?].

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 918; Kurilić 1999, kat. br. 2663; HD034586; EDCS-10000929.

34

Teritorij: SENIA

Nalazište (II): Senj – Mala placa

Vrsta: tabula

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Dianae / Aug(ustae) / sacrum / [-----].

Datacija: rani principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2820; Glavičić 1994, 65.

35

Teritorij: SENIA

Nalazište (I): Senj – katedrala (Senj – cathedral)

Vrsta: epistylum

Struktura – podstruktura: E – E2.1

Tekst:

M(agnae) d(eorum) m(atri) Aug(ustae) sa[c(rum)]. / Verridia Psych[e].

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 248; Kurilić 1999, kat. br. 2622; HD011817; EDCS-10000332.

36

Teritorij: SENIA

Nalazište (I?): Vratnik

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

I(nvicto) M(ithrae) / spelaeum cum / omne impensa Hermes, C(ai) /⁵ Antoni(i) Rufi / praef(ecti) veh(iculorum) et / cond(uctoris) p(ortorii) p(ublici) ser(vi) vilic(i) Fortu/nat(i servus), fecit.

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 13283; Kurilić 1999, kat. br. 2473; lupa 6023; HD028597.

37

Teritorij: SENIA

Nalazište (I?): Vratnik

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / Faustus, / T. Iul(i) Saturni/ni praef(ecti) vehi/⁵culor(um) et cond(uctoris) p(ublici) p(ortorii) ser(vus) vil(icus), / pro se et suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 920; Kurilić 1999, kat. br. 2665; HD020913; EDCS-10000931.

38

Teritorij: ARBA

Nalazište (II): Rab – Kokošica brdo (Rab – Kokošica hill)

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

Nymphis Aug(ustis) sacrum / C. Raecius Leo aquam, quam null/lus antiquorum in civitate / fuisse meminerit, inven⁵tam impendio (suo) ex volu/{t}n<t>(tate) C. Raeci Rufi, c(larissimi) v(iri), patron(i) / [sui, de]dicavit / [Severo e] t Pompeiano II co(n)s(ulibus), (ante diem) VI idus / Nov(embris).

Datacija: kasni principat (173. g.) / AD 173

Objava: *CIL III 3116*; Kurilić 1999, kat. br. 2322; *HD057997*; *EDCS-28400370*.

39

Teritorij: ARBA

Nalazište (II): Rab – Barbat

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: E – E1

Tekst:

Invicto / Octavius / Geminus.

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL III 10120*; Kurilić 1999, kat. br. 2441; *HD053168*; *EDCS-30900099*.

40

Teritorij: ARBA

Nalazište (II): Rab – kod Sv. Ivana

(Rab – near St. John's)

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: A – A4

Tekst:

Iovi / Optimo / Maximo. / Sex. Quinctilius /⁵ Q. f(ilius) Seneca, veter(anus) / coh(ortis) IIII pr(aetoriae), / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL III 3114*; Kurilić 1999, kat. br. 1995; *HD057995*; *EDCS-28400368*.

41

Teritorij: APSORUS

Nalazište (II): Osor – biskupijski vrt

(Osor – diocesan garden)

Vrsta: baza

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

Artifici/bus Miner(vae) / Babullia / Sex. f(ilia) Maxi⁵[m]a v(otum) s(olvit).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III 3136*; Kurilić 1999, kat. br. 2334; *HD062324*; *EDCS-28400390*.

42

Teritorij: APSORUS

Nalazište (II): Osor – Cavanella

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / Servi[l?---] / C. l. Fus[----] / p(osuit) v(oto) [s(oluto)].

Datacija: rani principat

Objava: *ILIug 2955*; Kurilić 1999, kat. br. 2128; *HD035316*; *EDCS-10101963*.

43

Teritorij: APSORUS

Nalazište (II): Osor – Cavanella

Vrsta: tabula

Struktura – podstruktura: G – G2

Tekst:

Libero / Patri s(acrum).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III 10133*; Kurilić 1999, kat. br. 2132; *HD057951*; *EDCS-31400577*.

44

Teritorij: CISSA

Nalazište (I?): Caska – Sv. Ante

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

[---] insulae / [-----] / [---] conservatrici [---] / [---] potenti [---] /⁵ [-----] / Calpurnia L. Pisonis aug(uris) / f(ilia), Cn. Pisonis neptis, d(onum) d(edit).

Datacija: rani principat

Objava: Kurilić 1994, 209, br. 18; Kurilić 1999, kat. br. 2626; *HD052803*.

45

Teritorij: CISSA

Nalazište (I?): Caska – Sv. Ante

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

[---] insulae / [-----] / [---] conservatrici [---] / [---] potenti [---] /⁵ [-----] / Calpurnia L. Pisonis aug(uris) / f(ilia), Cn. Pisonis neptis, d(onum) d(edit).

Datacija: rani principat

Objava: Kurilić 1994, 209, br. 19; Kurilić 1999, kat. br. 2627; *HD029124*.

46

Teritorij: CISSA

Nalazište (I?): Caska – Gramače

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

B(onae) d(eae) dom(inae) Heiae A[ug(ustae)] / triumphali terrae / marisq(ue) dominatric[i] / conservatrici /⁵ mentiumque bo[n]arum / ac remedium potenti / deae bene iudicanti / [C] alpurnia L. Pisonis aug(uris) f(ilia) / Cn. Pisonis neptis /¹⁰ d(onum) d(edit).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 260; Kurilić 1999, kat. br. 2625; *HD016279*; *EDCS-10000337*.

47

Teritorij: OTOK PAG / ISLAND OF PAG

Nalazište (II): Vlašići

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **A** – A2.2

Tekst:

Divo Aug(usto) / sacr(um). / L. Quinctius C. f(ilius) / Gallus testamento / poni iussit.

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III* 3113; Kurilić 1994, 226 ss., br. 37; Kurilić 1999, kat. br. 2320; *HD062325*; *EDCS-28400367*.

48

Teritorij: AENONA

Nalazište (II): Nin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **A** – A2

Tekst:

[Silva]no sac(rum) / [.. Co]rnel[ius] / [..... v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 904; Kurilić 1999, kat. br. 2134 = 2495; *HD034574*; *EDCS-32300057*.

49

Teritorij: AENONA

Nalazište (II): Nin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **H**

Tekst:

Neptuno Dian(ae) / propt(er) mai(estatem) / L. Cincius / Trophim(us) /⁵ ex viso p(osuit) / quod alis / vidit.

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III* 2970; Kurilić 1999, kat. br. 2277; *HD009272*; *EDCS-28400226*.

50

Teritorij: AENONA

Nalazište (II): Nin

Vrsta: titulus

Struktura – podstruktura: **B** – B1

Tekst:

T. Appuleius T(iti et) L(ucii) l(ibertus) Antigonus / Anzoticae / v(otum)s(olvit).

Datacija: rani principat

Objava: *AE* 1938, 31; Kurilić 1999, kat. br. 2876; *HD021960*; *EDCS-15900045*.

51

Teritorij: AENONA

Nalazište (II): Nin

Vrsta: tabula

Struktura – podstruktura: **H**

Tekst:

Veneri Ansotic(ae) / sacrum / Baebia C. f(ilia) Maximil/la ex testament(o) /⁵ L. Corneli Bassi fecit.

Datacija: rani principat

Objava: *HD020721*; Kurilić 1999, kat. br. 2931; *EDCS-15700109*.

52

Teritorij: AENONA

Nalazište (II): Nin – između Vira i kopna (Nin – between island of Vir and mainland)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **B** – B1

Tekst:

L. Cornelius / Sabinus / Silvano v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III* 10019; Kurilić 1999, kat. br. 2425; *HD060335*; *EDCS-30400580*.

53

Teritorij: AENONA

Nalazište (II): Nin – Sv. Katarina (Nin – St. Catherine)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **A** – A2.1

Tekst:

Veneri A[ug(ustae)] / sacr(um). Egnatia / C. f(ilia) Paullina s(olvit) / l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III* 2971; Kurilić 1999, kat. br. 2278; *HD06034*; *EDCS-28400227*.

54

Teritorij: AENONA

Nalazište (I?): Nin – Ždrijac

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **A** – A1

Tekst:

Iovi Optum/o Maximo / Cornelia / C. f. Tertia /⁵ v(otum) s(olvit) l(ibens).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 915; Kurilić 1999, kat. br. 2137; HD034584; EDCS-10000926.

55

Teritorij: AENONA

Nalazište (I?): Nin – Ždrijac

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

*Iovi Sab/asio Iico / L. Plotius / Eperastus /⁵
v(otum) s(olvit) l(ibens).*

Datacija: kasni principat

Objava: *ILLug* 916; Kurilić 1999, kat. br. 2138; Suić 1952, br. 1; HD034585; EDCS-10000927.

56

Teritorij: AENONA

Nalazište (II): Nin?

Vrsta: stup

Struktura – podstruktura: G – G2

Tekst:

Volcano / sacrum.

Datacija: principat

Objava: *ILLug* 905; Kurilić 1999, kat. br. 2136; HD034575; EDCS-10000916.

57

Teritorij: AENONA

Nalazište (II): Privlaka

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

*P(ublius) M() S() S(ilvano) v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito).*

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 14322²; Kurilić 1999, kat. br. 2496; HD060344; EDCS-32300058.

58

Teritorij: AENONA

Nalazište (II): Privlaka

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

*[-----? /] Curtic(us?) / Ser(gia tribu?) [---] / [---
---] / v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 14322³; Kurilić 1999, kat. br. 2497; HD060345; EDCS-32300059.

59

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Zadar

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: D – D3

Tekst:

*C. Egnatius / Secundus / ara(m) Minervae /
libe(n)s / [m(erito?) -----].*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2906; Kurilić 1999, kat. br. 2029; HD060138; EDCS-28400157.

60

Teritorij: IADER

Nalazište (I?): Zadar - Kolovare

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A3.1

Tekst:

*Apollini Lycio / M. Publicius / Campanus, ae/
dituus iussu /⁵ ipsius d(onum) d(at).*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2902; Kurilić 1999, kat. br. 2027; HD060137; EDCS-28400154.

61

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Zadar – Sv. Salvatore

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A3

Tekst:

*Isidi Serapi(di) Liber(o) / Liberae voto / suscepto
pro salute / Scapulae filii sui, /⁵ P. Quinctius Paris
/ s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2903; Kurilić 1999, kat. br. 2028; lupa 23456; HD053497; EDCS-24400841.

62

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Zadar – groblje

(Zadar – cemetery)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: E – E3

Tekst:

*Dis / salutari/bus / Cn. Corne/lius Severus / ob
periculum / quod evase/rat.*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2881; Kurilić 1999, kat. br. 2071; HD035665; EDCS-10101898.

63

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Zadar

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

*Aufidia Sa/turnina He(rculi?) / v(otum) s(olvit)
l(Ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2081; Vežić 1992;
lupa 23297; EDCS-63400231.

64

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Zadar – groblje
(Zadar – cemetery)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: C – C2

Tekst:

*[Iov]i Tona[nt]/i sacru[m]. / Votum / s(olvit)
l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 880; Kurilić 1999, kat. br. 2652;
HD034495; EDCS-10000891.

65

Teritorij: IADER

Nalazište (I?): Zadar – kod Kapitolija
(Zadar – near capitolium)

Vrsta: tabula

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Magn[ae Deorum Matri -----]

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 881; Kurilić 1999, kat. br. 2653;
HD011482; EDCS-10000892.

67

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Zadar

Vrsta: velika ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

*Iunoni Augustae. / Appuleia M. fil(ia) Quinta, /
suo et L. Turpiliu Brocchi / Liciniani filii nomi-
ne, /⁵ test(amento) poni iuss(it).*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 9982 (2904 = 2905 = 6566); Kurilić
1999, kat. br. 2048; *HD060135*; EDCS-30800341.

68

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Zadar

Vrsta: velika ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

*Iovi Augusto. / Appuleia M. f(ilia) Quinta / suo
et L. Turpiliu Brocch[i] / Liciniani filii nomine
t(estamento) [p(oni) i(ussit)].*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 9994; Kurilić 1999, kat. br. 2049;
HD060136; EDCS-30800341.

69

(Sl. / Fig. 13)

Teritorij (II): IADER

Nalazište: Sali

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

*[-?] T(itius?) Arthin(us?) / (centurio?) (cohortis
milliariae?) v(oto) s(uscepto) / Her(culi?) v(otum)
s(olvit).*

Datacija: kasni principat

Objava: *AE* 1994, 1371; Kurilić 1999, kat. br. 2817;
Kurilić 1994, 234.

Sl. 13: Žrtvenik iz Sali na Dugom otoku; kat. br. 69 (Kurilić
1994, T. 10: 2. Foto: A. Uglešić).

Fig. 13: Altar from Sali on the island of Dugi Otok; Cat.
no. 69.

70

(Sl. / Fig. 14)

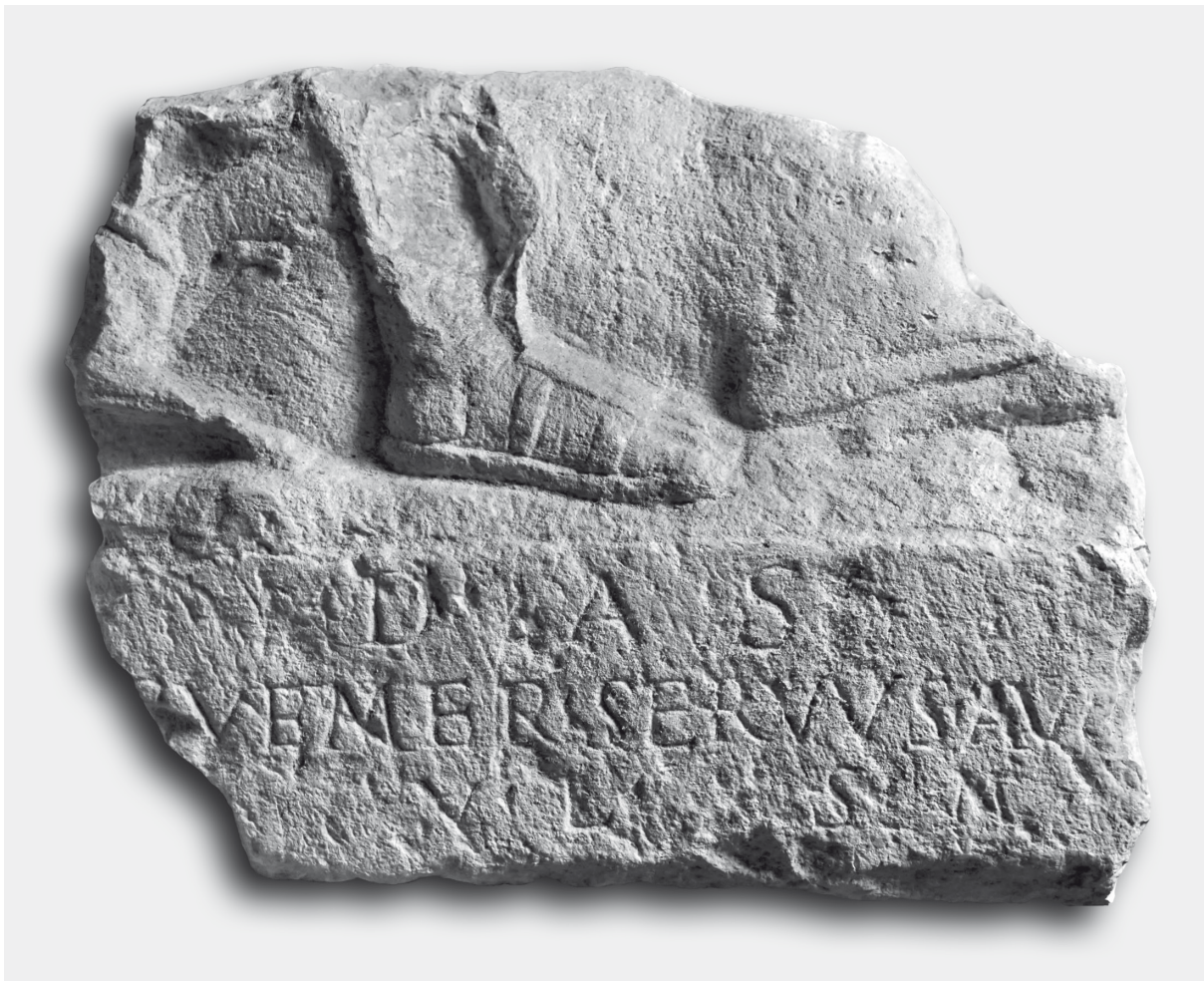
Teritorij: IADER

Nalazište (I?): Žman

Vrsta: baza

Struktura – podstruktura: A – A2.1

Tekst:

Sl. 14: Ulomak votivnog reljefa iz Žmana s Dugog otoka; kat. br. 70 (Arheološki muzej Zadar, čuvaonica; inv. br. A27784. Foto: dokum. AMZd).

Fig. 14: Fragment of a votive relief from Žman on the island of Dugi Otok; Cat. no. 70.

*D(ianae) A(ugustae) s(acrum). / [E]u(h)emer(us)
servus Aug(usti) / v(otum) l(ibens) s(olvit) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 928; Kurilić 1999, kat. br. 2126; *lupa* 22914; *HD*034593; *EDCS*-10000938.

71

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Galovac

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **B** – B1

Tekst:

*Q(uintus) Septimius Naso / Libero Patri et Iuno-
nibus et Silvan[o] / concilio deorum / v(otum)
s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: kasni principat

Objava: Medini 1987, 125; Kurilić 1999, kat. br. 2119; *lupa* 23061; *EDCS*-63400070.

72

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Galovac

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **B** – B1

Tekst:

*I Mac. le[g(io)] / [I]ovi O(ptimo) M(aximo) /
v(otum) [s(olvit)] l(ibens) m(erito).*

Datacija: principat

Objava: Kurilić 2006, nr. 4; Kurilić 1999, kat. br. 2744; Belošević 1990, 234; *EDCS*-57200004.

73

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Biograd na moru

Vrsta: epistylum

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Liber[o patri sacrum] / Hiberus vili[cus posuit].

Datacija: kasni principat

Objava: *ILLug* 873; Kurilić 1999, kat. br. 2116; HD014086; EDCS-10000884.

74

(Sl. / Fig. 15)

Teritorij: IADER

Nalazište (I): Vrana kod Biograda

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: D – D1

Tekst:

Iulia Mu[sa Iuliaes(!) / Veraes(!) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat

Objava: *AE* 1975, 678; HD010867; EDCS-09400590; Kurilić 1999, kat. br. 2874.

Sl. 15: Žrtvenik iz Vrane nedaleko od Zadra; kat. br. 74 (Arheološki muzej Zadar, stalni postav; inv. br. A3394. Foto: dokum. AMZd).

Fig. 15: Altar from Vrana near Zadar; Cat. no. 74.

75

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (II): Karin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

Iano Pa[tri]. / Q. Ennius [-] / f(ilius) Agrippa / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2881; Kurilić 1999, kat. br. 2256; HD060047; EDCS-28400133.

76

Teritorij: CORINIUM

Nalazište: Karin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

Latra[e]. / Q. Calpurnius Sex. f(ilius) Ser(gia tribu) F[uscus?] / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 9970; Kurilić 1999, kat. br. 2410; HD060034; EDCS-30301478.

77

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (II): Karin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / [---]ius C [f(ilius)] Se[r(gia tribu)?] / [--]um Latra[e ---].

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 9971; Kurilić 1999, kat. br. 2411; HD060038; EDCS-30301479.

78

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (II): Karin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

Libero Patr(i) / Q. Ostilius / [Ba]rcinus v(otum) f(ecit).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2864; Kurilić 1999, kat. br. 2731; HD030510; EDCS-10101884.

79

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (II): Karin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G3

Tekst:

D(iis) deabusqve / secundum inter/p<r>et{r}ationem Cla/rii Apollinis.

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 2880; Kurilić 1999, kat. br. 2264; HD060045; EDCS-28400132.

80

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (II): Karin – kod pravoslavne crkve
(Karin – near the Orthodox church)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

*Iovi. / Kalpurn/ia Peculi/aris /⁵ v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2862; Kurilić 1999, kat. br. 2730;
HD035649; *EDCS-10101883*.**81**

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (II): Karin – gradina Miodrag
(Karin – Miodrag hillfort)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

*Iovi O(ptimo) M(aximo). / [---l?]er() L. l(ibertus)
Seve[rus] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 9968; Kurilić 1999, kat. br. 2408;
HD035650; *EDCS-30301477*.**82**

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (II): Kašić – Begovača

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G2.1

Tekst:

Nimfi/s(!) A(ugustis) s(acrum).

Datacija: principat

Objava: *ILLug* 866; Kurilić 1999, kat. br. 2142; *lupa*
22942; *HD034502*; *EDCS-10000877*.**83**

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (I?): Pridraga – Čuliguše

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1.1

Tekst:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius?) Ae(lius?)
M(aximus?) / p(osuit).*

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 15046²; Kurilić 1999, kat. br. 2407;
HD035654; *EDCS-32200007*.**84**

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (II): Pridraga – Batura kuća

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Libero / [patri? / ----?].

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 15046; Kurilić 1999, kat. br. 2589;
lupa 22931; *HD059932*; *EDCS-32200006*.**85**

Teritorij: CORINIUM

Nalazište (II): Pridraga – Batura kuća

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

*[-----] / Oppia / C. f(ilia) / [A?]equina / v(otum)
s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 15046¹; Kurilić 1999, kat. br. 2590;
lupa 22928; *HD035655*; *EDCS-30200439*.**86**

Teritorij: SIDRONA

Nalazište (II): Medviđa

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

*Titia M. filia / Rufina / T[-----] / v(otum) s(olvit)
l(ibens) [m(erito)].*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2844; Kurilić 1999, kat. br. 2717;
HD035459; *EDCS-10101867*.**87**

Teritorij: SIDRONA

Nalazište (II): Medviđa – gradina Milanko
(Medviđa – Milanko hillfort)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[---]opfelio / [---]dim[---]

Datacija: principat

Objava: *ILLug* 2846; Kurilić 1999, kat. br. 2718;
HD035460; *EDCS-10101869*.**88***(Sl. / Fig. 16)*

Teritorij: SIDRONA

Nalazište (II): Obrovac – Zelengrad

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2

Tekst:

*Val(etudini) Sta(---) sac(rum) / Lurnio Cal(lpurnia?)
/ v(otum) s(olvit) l(ibens).*

Datacija: rani principat

Sl. 16: Žrtvenik iz Zelengrada kod Obrovca; kat. br. 88 (Arheološki muzej Zadar, čuvaonica; inv. br. A7276. Foto: dokum. AMZd).

Fig. 16: Altar from Zelengrad near Obrovac; Cat. no. 88.

Objava: *ILLug* 2849; Kurilić 1999, kat. br. 2721; *lupa* 22913; HD029694; EDCS-10101872.

89

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Nadin – Gradina
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: C – C1
Tekst:

Lat(rae) // [v(otum) s(olvit)] // l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 15042; Kurilić 1999, kat. br. 2584; HD057697; EDCS-32200001.

89a

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Nadin – Gradina
Vrsta: ara?
Struktura – podstruktura: B – B1
Tekst:

Calpurn/ia C. f(ilia) Ceu/na Latrae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2857; Kurilić 1999, kat. br. 2253; *lupa* 22920; HD058228; EDCS-28300186.

90

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Nadin – Gradina
Vrsta: tabula
Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

[---? / ----A?]pli f. / [Lat]rae / [v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito).

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 15043; Kurilić 1999, kat. br. 2585; HD035658; EDCS-32200002.

91

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Nadin – Vrsaljko kuća
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: C – C1

Tekst:

[Liberio?] / patri / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 15044; Kurilić 1999, kat. br. 2586; HD035660; EDCS-32200003.

92

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Nadin – Gradina
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: D – D1
Tekst:

Trosia / Prima / Buccionis l(iberta) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 150445; Kurilić 1999, kat. br. 2587; *lupa* 23042; HD035657; EDCS-32200004.

93

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Nadin
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: B – B3
Tekst:

T.(?) Octavius / C. f. Macer (centurio) / coh(ortis) I / Liburnorum /⁵ Iano Patri / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 208; Kurilić 1999, kat. br. 2619; HD021805; EDCS-10000299.

94

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Nadin – Gradina
Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **B** – B1

Tekst:

*L. S{ii}<=e>n(tius?) / P(atri) Iano / [v(otum)?
s(olvit)?] l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 870; Kurilić 1999, kat. br. 2644; *HD*034505; *EDCS*-10000881.

95

Teritorij: NEDINUM

Nalazište (II): Nadin – Gradina

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **A** – A2

Tekst:

*Trivis / sacr(um). / C. Iulius / Celer /⁵ v(otum)
s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 871; Kurilić 1999, kat. br. 2645; *lupa* 22930; *HD*034506; *EDCS*-10000882.

96

Teritorij: NEDINUM

Nalazište (II): Nadin – Vrsaljko kuća

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **B** – B1

Podstruktura:

Tekst:

*Baebiu[s] / Priscu[s] / Volcano / v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2975; Kurilić 1999, kat. br. 2737; *lupa* 22971; *HD*035659; *EDCS*-10101893.

97

Teritorij: NEDINUM

Nalazište (II): Nadin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **B** – B1

Tekst:

*[In memori??]/a[m? C. Octavi(i)?] / Raeci f(ili)?
Tur[i-?]/ T. Octavius / C. f. Labia(v)us(?) / Ian(o)
Patri / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Datacija: rani principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2877

98

Teritorij: NEDINUM

Nalazište (II): Nadin - Goridolina

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **D** – D1

Podstruktura:

Tekst:

Sexta Lartia / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Objava: *ILLug* 209; Kurilić 1999, kat. br. 2881; *lupa* 22933; *EDCS*-63400014.

99

Teritorij: NEDINUM

Nalazište (II): Nadin – ispod gradine / Nadin – below the hillfort

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

*[----- ? / -----] / Surici l(ibertus/-a) v(otum)
/ s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 203; Kurilić 1999, kat. br. 2896.

100

(*Sl. / Fig. 17*)

Teritorij: NEDINUM

Nalazište (II): Nadin – ispod gradine / Nadin – below the hillfort

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

*Iovi O(ptimo) M(aximo) / s(acrum). / V(oto?)
s(uscepto?) V/ince/⁵ntiu[s?] / v(otum?) p(osuit?).*

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 9959; Kurilić 1999, kat. br. 2402; *lupa* 23067; *HD*058225; *EDCS*-30301468.

100a

Teritorij: NEDINUM

Nalazište (II): Nadin – crkva / Nadin – church

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **B** – B1

Tekst:

*[?P]upillor(um) / Moicorum / liberta / Dumma
La/⁵trae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2858; Kurilić 1999, kat. br. 2254; *HD*058151; *EDCS*-28300187.

100b

Teritorij: NEDINUM

Nalazište (II): Nadin – župna kuća (Nadin – parish house)

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: **B** – B1

Tekst:

*C. Iulius / Picusi f(ilius) / Ceunus / Latrae /⁵
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Sl. 17: Žrtvenik iz Nadina; kat. br. 100 (Arheološki muzej Zadar, čuvaonica; inv. br. A7476. Foto: dokum. AMZd).
Fig. 17: Altar from Nadin; Cat. no. 100.

Objava: *CIL* III 2859; Kurilić 1999, kat. br. 2255;
*HD*058230; *EDCS*-28300188.

101

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Nadin – Vrsaljko kuća
Vrsta: tabula
Struktura – podstruktura: ?
Tekst:

[Fo]rtun<a>e / [Aug(ustae)?] s(acrum) / [---
----?].

Datacija: principat
Objava: *CIL* III 13258; Kurilić 1999, kat. br. 2462;
*HD*058144; *EDCS*-31400333.

102

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Smilčić
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: ?
Tekst:

*Iovi O/ptimo / [Max]s[imo] / ex vot(o) /^s Marcus
Ac/[----].*

Datacija: kasni principat
Objava: *CIL* III 9957; Kurilić 1999, kat. br. 2400;
*HD*058223; *EDCS*-30301466.

103

Teritorij: NEDINUM
Nalazište (II): Korlat
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: B – B1
Tekst:

*Recus Senti/us Iovi Op<t>i(mo) / Maxumo,
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat
Objava: *CIL* III 9958; Kurilić 1999, kat. br. 2401;
*HD*058224; *EDCS*-30301467.

104

Teritorij: ASSERIA
Nalazište (II): Asseria – ispod brda
(Asseria below the hill)
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: A – A3.2
Tekst:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / Cassia Pa[uli?]/[n?]
a ex v[oto] / [po]su[it].*

Datacija: rani principat
Objava: *CIL* III 9933; Kurilić 1999, kat. br. 2382;
*HD*058027; *EDCS*-30301440.

105

Teritorij: ASSERIA
Nalazište (II): Asseria
Vrsta: ara
Struktura – podstruktura: ?
Tekst:

[----] / T. Domiti/us Severu[s] / [v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito)].

Datacija: rani principat
Objava: *ILIug* 859; Kurilić 1999, kat. br. 2139;
*HD*034405; *EDCS*-10000870.

106

Teritorij: ASSERIA
Nalazište (II): Asseria – ispod Atlagić kule
(Asseria – below the Atlagić tower)

- Vrsta: ara
 Struktura – podstruktura: H
 Tekst:
Volltisa / Iovi v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / Caminis l(iberta).
 Datacija: rani principat
 Napomena: specifičan poredak riječi.
 (Note: peculiar word distribution.)
 Objava: *ILLug* 856; Kurilić 1999, kat. br. 2141; *lupa* 22988; *HD034402*; *EDCS-10000867*.
- 107**
 Teritorij: ASSERIA
 Nalazište (II): Asseria
 Vrsta: ara
 Struktura – podstruktura: B – B1
 Tekst:
Rubria / Ceuni f(ilia) Pola / Saluti / v(otum) s(olvit) [l(ibens) m(erito)].
 Datacija: rani principat
 Objava: *ILLug* 868; Kurilić 1999, kat. br. 2143; *HD034504*; *EDCS-10000879*.
- 108**
 Teritorij: ASSERIA
 Nalazište (II): Asseria
 Vrsta: ara?
 Struktura – podstruktura: A – A1
 Tekst:
[I]ano [Patri?]. / L. Publicius / Tertius(?) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).
 Datacija: rani principat
 Objava: *CIL* III 9932; Kurilić 1999, kat. br. 2381; *lupa* 22977; *HD058026*; *EDCS-30301439*.
- 109**
 Teritorij: ASSERIA
 Nalazište (II): Asseria
 Vrsta: ara
 Struktura – podstruktura: ?
 Tekst:
Titius [s -----] / votum [-----] / laetus / [s(olvit)?] m(erito).
 Datacija: kasni principat
 Objava: *CIL* III 15020; Kurilić 1999, kat. br. 2553; *lupa* 22974; *HD057603*; *EDCS-31200517*.
- 110**
 Teritorij: ASSERIA
 Nalazište (II): Asseria
 Vrsta: ara
 Struktura – podstruktura: A – A2
 Tekst:
Libero Patri / sac(rum). / Iulia Firmi/lla v(otum) s(olvit) l(ibens) /⁵ m(erito).
 Datacija: rani principat
 Objava: *CIL* III 9934; Kurilić 1999, kat. br. 2383; *HD058028*; *EDCS-30301441*.
- 111**
 Teritorij: ASSERIA
 Nalazište (II): Asseria
 Vrsta: ara
 Struktura – podstruktura: E – E1
 Tekst:
[M(atri)] M(agnae). / C. Petronius / Philippus.
 Datacija: rani principat
 Objava: *CIL* III 9935; Kurilić 1999, kat. br. 2384; *HD058029*; *EDCS-30301442*.
- 112**
 Teritorij: ASSERIA
 Nalazište (II): Asseria
 Vrsta: ara
 Struktura – podstruktura: ?
 Tekst:
[-----] / Vadisa / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).
 Datacija: rani principat
 Objava: *CIL* III 9936; Kurilić 1999, kat. br. 2385; *lupa* 23036; *HD058030*; *EDCS-30301443*.
- 113**
 Teritorij: ASSERIA
 Nalazište (II): Podgrađe
 Vrsta: ara
 Struktura – podstruktura: B – B1
 Tekst:
[L.? Do]mitiu[s] / [R]ufus / [L]atrae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).
 Datacija: rani principat
 Objava: *CIL* III 15018; Kurilić 1999, kat. br. 2551; *lupa* 22878; *HD057623*; *EDCS-31200515*.
- 114**
 Teritorij: ASSERIA
 Nalazište (II): Podgrađe
 Vrsta: ara
 Struktura – podstruktura: ?
 Tekst:
{I}<L.??> Dom[itius] / Ru[fus] / [----] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].
 Datacija: rani principat
 Objava: *CIL* III 15019; Kurilić 1999, kat. br. 2552; *HD057618*; *EDCS-31200516*.

115

Teritorij: ASSERIA

Nalazište (II): Podgrađe

Vrsta: vas votivum

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

[*Libero Patri Pro*]cul(us) vo[tum soluit libens m(erito)].

Datacija: principat

Objava: AE 2005, 1191.

116

Teritorij: ASSERIA

Nalazište (II): Podgrađe

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

C. Ar/runt(ius) / I(ovi?) v(otum) s(olvit).

Datacija: rani principat

Objava: Fadić 1990, 720, kat. br. 9; Kurilić 1999, kat. br. 2812.

117

Teritorij: ASSERIA

Nalazište (II): Perušić

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

T(itius?) Caper / Silva(no) / s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: CIL III 2848; Alföldy 1969, 170, s.v. Caper; Kurilić 1999, kat. br. 2249; HD058020; EDCS-28300177 (linea 1: T(itus) Caper(ius)?)

118

Teritorij: ASSERIA

Nalazište (II): gradina kod Perušića (hillfort near Perušić)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: D – D1

Podstruktura:

Tekst:

Vesia / C. f. Qui/ncta / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: CIL III 9937; Kurilić 1999, kat. br. 2386; lupa 22941; HD058031; EDCS-30301449.

119

Teritorij: ASSERIA?

Nalazište (II): Asseria?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: D – D1

Tekst:

Minuci(a) / Secunda / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: CIL III 13994; Kurilić 1999, kat. br. 2482; lupa 22969; HD058063; EDCS-31900021.

120

(Sl. / Fig. 18)

Teritorij: ASSERIA?

Nalazište (II): Asseria?

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

Sil(vano) Sil(vestri) Q(uintus) P(---) v(otum) l(ibens).

Datacija: principat

Objava: Medini 1974; lupa 22889; EDCS-63400022.

Sl. 18: Žrtvenik možda iz Aserije; kat. br. 120 (Arheološki muzej Zadar, čuvaonica; inv. br. A7338. Foto: dokum. AMZd).
Fig. 18: Altar perhaps from Asseria; Cat. no. 120.

121

Teritorij: ASSERIA?

Nalazište (II): Asseria?

Vrsta: epistylum

Struktura – podstruktura: **H**

Tekst:

Latrae A[ug(ustae) sac(rum)?] / libentes Gem[-] / sub Clod(io) Gem[---] / aedile [--- ? ---?].

Datacija: rani principat

Objava: Medini 1984, 227; Kurilić 1999, kat. br. 2873; *EDCS*-57200136.

122

Teritorij: ASSERIA?

Nalazište (II): Asseria?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **A** – A4.3

Tekst:

[S(ilvano)] A(ugusto) s(acrum). / [. S]eptimius / Andes / veteranus /^s v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2878; *lupa* 23009; *EDCS*-63400052.

123

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **A** – A4.4

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et G(enio) loci / M. Aurel(ius) / Dalmata /^s protect(or) co(n)s(ularis) / pro b(ene) f(icio) / l(ibens) p(osuit).

Datacija: kasni principat

Objava: *ILJug* 831; Kurilić 1999, kat. br. 2146; *lupa* 23076; *HD034382*; *EDCS*-10000843.

124

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **A** – A4

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / C. Iulius / Victorin/us b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / v(otum) s(olvit).

Datacija: kasni principat

Objava: *ILJug* 830; Kurilić 1999, kat. br. 2145; *lupa* 22972; *HD034381*; *EDCS*-10000842.

125

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **E** – E4

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo), / Iunoni, Mi/nerv(ae) P. Ael(ius) Se/cund(us) mil(es) l[eg(ionis)] /^s I Adi(utricis) b(ene)f(iciarius) co[(n)s(ularis)].

Datacija: kasni principat

Objava: *ILJug* 832; Kurilić 1999, kat. br. 2147; *HD034383*; *EDCS*-10000844.

126

(Sl. / Fig. 19)

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

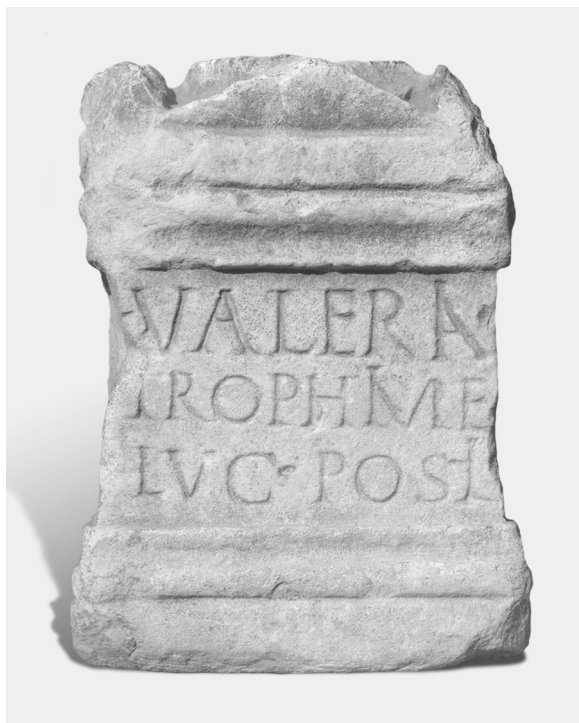
Struktura – podstruktura: **B** – B1.1

Tekst:

Valeria Trophime / Luc() pos<u>it.

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 9921; Kurilić 1999, kat. br. 2372; *HD061483*; *EDCS*-30301416.

Sl. 19: Žrtvenik iz Burnuma; kat. br. 126 (Arheološki muzej Split; inv. br. A-242. Foto: M. Radaljic).

Fig. 19: Altar from Burnum; Cat. no. 126.

127

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **A** – A4.2

Tekst:

Herculi s[ac(rum)]. / Claudius / Peregrinu[s] / dec(urio) coh(ortis) I Be[l]/⁵garum, v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 14980; Kurilić 1999, kat. br. 2516; *lupa* 23024; *HD*014697; *EDCS*-32700556.

128

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Iovi O(ptimo) M(aximo) / Depuls[ori] / et Deabu[s] / Ce[l](estis)? Pri[--] / [-----].

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 14981; Kurilić 1999, kat. br. 2517; *HD*061326; *EDCS*-32700557.

129

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / Titulenus / [R] / espectus / [-----]tim / [-----]

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 14982; Kurilić 1999, kat. br. 2518; *HD*061327; *EDCS*-32700558.

130

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: C – C2

Tekst:

Maioribus / sa(crum). V(otum) / s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 14983; Kurilić 1999, kat. br. 2519; *HD*061328; *EDCS*-32700559.

131

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: F – F1

Tekst:

C. Valerius / Euhodus / Silvano.

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 14984; Kurilić 1999, kat. br. 2520; *lupa* 22985; *HD*061329.

132

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

S(oli) I(nvicto) C(aius) [---]il(---) / Secun/d(us) v(otum) l(ibens) s(olvit).

Datacija: rani principat

Objava: *CIMRM* 1855; *CIL* III 14986; *HD*053170 (linea 1: *Sil(vano) [S]il(vestri)?*); Kurilić 1999, kat. br. 2521; *EDCS*-32700561.

133

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A4

Podstruktura:

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)]. / T. Aure[li] / us Pot[ens?] / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) [leg(ionis)] /⁵ V Ma[c(edonicae)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat

Objava: *ILIug* 2807; Kurilić 1999, kat. br. 2698; *HD*025906; *EDCS*-10101835.

134

(*Sl. / Fig. 20*)

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-] Au[g.?] / INDAC[.]S(?) / L. Quintiu[s] / Saecular[is] /⁵ v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

Datacija: rani principat?

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2891; *lupa* 23136.

135

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Burnum

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-voto?] su[scepto?] / [v(otum)] l(ibens) s(olverunt) m(erito). / Nice[phorus?] / [et? T]hallu[sa?].

Datacija: rani principat

Napomena: neobičan poredak riječi u tekstu.

(Note: peculiar word distribution.)

Objava: *CIL* III 14987; Kurilić 1999, kat. br. 2522; *lupa* 22966; *HD*061330; *EDCS*-32700562.

Sl. 20: Žrtvenik iz Burnuma; kat. br. 134 (Arheološki muzej Zadar, čuvaonica; inv. br. A7445. Foto: dokum. AMZd).
Fig. 20: Altar from Burnum; Cat. no. 134.

136

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Ivoševci

Vrsta: anaglyphum

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----]rus eq(ues) R(omanus) donu[m dedit].

Datacija: dominat

Objava: *ILLug* 833; Kurilić 1999, kat. br. 2148;
HD011491; *EDCS-10000845*.

137

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Ivoševci

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1.1

Tekst:

Tytulius / Panentis / Sil/vano Do⁵mestico pos(uit).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III* 14985; Kurilić 1999, kat. br. 2151;
lupa 23078; *HD034398*; *EDCS-30200433*.

138

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Ivoševci

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

Coran/us Iovi/l<a>e v(otum) s(olvit).

Datacija: principat

Objava: *CIL III* 9898; Medini 1979, 137 ss., sl. 1–3; Kurilić 1999, kat. br. 2168; *HD004225*;
EDCS-30301398.

139

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Ivoševci

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A4

Tekst:

*Iovi O(ptimo) M(aximo). / T. Fufisius sig(nifer)
/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III* 9899; Kurilić 1999, kat. br. 2169;
HD061475; *EDCS-30301399*.

140

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Ivoševci

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

C.? Voc?[conius?] / M. f(ilius) Iovi [----].

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III* 9900; Kurilić 1999, kat. br. 2170;
HD061477; *EDCS-30301400*.

141

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Ivoševci

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / *Iovi O(ptimo) M(aximo) v(otum)
s(olvit) / l(ibens) m(erito).*

Datacija: principat

Objava: *CIL III* 9901; Kurilić 1999, kat. br. 2171;
HD061478; *EDCS-30301401*.

142

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Šupljaja

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B4.1

Tekst:

*C. Helvius / Maximi/nus Iovi O(ptimo) Ma/ximo
ex vis/o aram posuit.*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL III* 2821; Kurilić 1999, kat. br. 2163;
HD058158; *EDCS-28300150*.

143

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Šupljaja

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / L. Ter(entius?) A[le]/
xan[der .....] / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2822; Kurilić 1999, kat. br. 2164;
*HD*058159; *EDCS*-28300151.

144

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Šupljaja

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A4.1

Tekst:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / C. Vib(ius) Iulia/
nus miles le[g(ionis)] I Adiutr(icis) fec[it].*

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 2823; Kurilić 1999, kat. br. 2235;
*HD*035390; *EDCS*-28300152.

145

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Šupljaja

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

*I(ano?) [P(atri)]. / P. Ae[l(ius)] Cas[tus?] /
v(otum) s(olvit) libe(n)s [l(aetus)] / m(erito)
so[mnio admonitus?].*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 14321¹⁴; Kurilić 1999, kat. br. 2156;
*HD*058126; *EDCS*-32300040.

146

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Šupljaja

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Podstruktura:

Tekst:

*Iovi v(otum) / solvit / G(aius) Caliu[s] / l(ibens)
l(aetus?) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2829; Kurilić 1999, kat. br. 2166;
*HD*058163; *EDCS*-28300149.

147

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Rudele

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / [..] Billian[ius] /
[..] f(ilius) Verus b(ene)f(iciarius) / co(n)s(ularis)
/⁵ [-----]*

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 2829; Kurilić 1999, kat. br. 2166;
*HD*035388; *EDCS*-10101832.

148

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Đevrske

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: C – C1

Tekst:

Libero / Patri / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Objava: *ILIug* 2890; Kurilić 1999, kat. br. 2740;
lupa 22932; *HD*035673; *EDCS*-10101906.

149

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Oton

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) C(apitolino). / P. Ae-
lius / Andes / Barcini (filius) /⁵ v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito).*

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2824; Kurilić 1999, kat. br. 2175;
*HD*058254; *EDCS*-2830015.

150

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Bobodol

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2.1

Tekst:

*M(arti) (vel M(ercurio)) A(ugusto) s(acrum).
Q(uintus) B. R. F. N. v(oto) s(uscepto) v(otum)
l(ibens) s(olvit).*

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 2826; Kurilić 1999, kat. br. 2236;
*HD*061402; *EDCS*-28300155.

151

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Bobodol

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2

Tekst:

Neptuno sac(rum). L. Lip[---] / v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)?].

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 2827; Kurilić 1999, kat. br. 2237; HD061403; EDCS-28300156.

152

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): Palanka (Zvonigrad) kod Knina (Palanka (Zvonigrad) near Knin)

Vrsta: stela

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

D(eo) p() / Q(uintus) V() Ph(ilippus) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat

Objava: *ILLug* 2803; Kurilić 1999, kat. br. 2695.

153

Teritorij: BURNUM

Nalazište (II): između Dobropoljaca i Nunića (blizu Kistanja)

(between Dobropoljci and Nunići, near Kistanje)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: D – D1

Tekst:

C. Atilius / Macedo / v(otum) s(olvit).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 9902; Kurilić 1999, kat. br. 2371; HD061479; EDCS-30301402.

154

Teritorij: BURNUM?

Nalazište: ?

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: A – A4

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / M[---] C[---] P / [l]eg(ionis) [---] b(ene)ff(icarius) / co(n)s(ularis) v(otum) l(ibens) s(olvit).

Datacija: kasni principat

Objava: Marun 1998, 56; Sinobad 2010, 145.

155

Teritorij: ALVERIA?

Nalazište (I?): Ostrovica – Labertuša

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: E – E3

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / Iulius Ge/minus / ex voto sus/cepto.

Datacija: kasni principat

Objava: *CIL* III 14978; Kurilić 1999, kat. br. 2219; HD014694; EDCS-32700550.

156

Teritorij: ALVERIA?

Nalazište (II): Ostrovica

Vrsta: tabula

Struktura – podstruktura: A – A4.3

Tekst:

Marti Aug(usto) / sac(rum). / C. Terentius / Celsus, evoc(atus) /⁵ Aug(usti), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 14321²; Kurilić 1999, kat. br. 2423; HD061660; EDCS-32300038.

157

Teritorij: ALVERIA?

Nalazište (II): Dobropoljci

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

T. Iulius / Dianae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 13993; Kurilić 1999, kat. br. 2481; *lupa* 22939; HD058062; EDCS-31900020.

158

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G1

Tekst:

Apollini(?)

Datacija: principat

Napomena: nije poznat točan tekst; spominje ga samo Medini, i to ovako: manja ara, bez epiteta božanstva i imena dedikanta (Medini 1970, 132 bilj. 6); možda isti kao i br. 181.

(Note: exact text of the monument is unknown; it is known by Medini's description alone: it's a small ara, with no epithet of the deity or the dedicator's name (Medini 1970, p. 132 note. 6); perhaps the same as nr. 181.)

Objava: *ILLug* 813; Medini 1970, 132 bilj. 6; Kurilić 1999, kat. br. 2629; EDCS-10000825.

159

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G1

Tekst:

Dianae

Datacija: principat

Objava: *ILLug* 2822; Kurilić 1999, kat. br. 2702; *lupa* 22927; HD035404; EDCS-10101846.

160

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

Lun<a>e / votu[m] / solvi(t) lib[ens] / Myrin[e].

Datacija: kasni principat

Napomena: specifičan poredak riječi.

(Note: peculiar word distribution.)

Objava: *ILLug* 816; Kurilić 1999, kat. br. 2632; *lupa* 22947; HD034367; EDCS-10000828.

161

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

L. Aeroni/us Silvano / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 9882; Kurilić 1999, kat. br. 2367; HD061582; EDCS-30301389.

162

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: F – F2

Tekst:

L. Iulius / Restitutus / Silvano / sacrum.

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 9883; Kurilić 1999, kat. br. 2368; HD034372; EDCS-10000833.

163

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G2

Tekst:

Silva[no] / sacrum.

Datacija: principat

Objava: *ILLug* 820; Kurilić 1999, kat. br. 2636; *lupa* 22943; HD034371; EDCS-10000832.

164

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Podstruktura:

Tekst:

T. Darmo(cus) / Iano / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 815; Kurilić 1999, kat. br. 2631; *lupa* 22924; HD034366; EDCS-10000827.

165

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

Iulia / [.] f(ilia) Te[r]tulla / [N]ymp<h>is / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 817; Kurilić 1999, kat. br. 2633; *lupa* 22946; HD034368; EDCS-10000829.

166

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Podstruktura:

Tekst:

Terentia / T. f. Secund[a] / Nymphis / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 818; Kurilić 1999, kat. br. 2634; *lupa* 22935; HD034369; EDCS-10000830.

167

Teritorij: VARVARIA

Nalazište: (II) Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / [Ny]mp<h>is / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Objava: *ILLug* 819; Kurilić 1999, kat. br. 2635; HD034370; EDCS-10000831.

168

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Iano / Patri / sacru[m] / [-----].

Datacija: principat

Objava: *ILLug* 814; Kurilić 1999, kat. br. 2630; HD034365; EDCS-10000826.

169

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: D – D1

Podstruktura:

Tekst:

[A?]eta / Aeronia / C. f(ilia) v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 822; Kurilić 1999, kat. br. 2637; HD034373; EDCS-10000834.

170

(Sl. / Fig. 21)

Teritorij (II): VARVARIA

Nalazište: Bribir

Vrsta: ara

Sl. 21: Žrtvenik iz Varvarije; kat. br. 170 (Arheološki muzej Zadar, čuvaonica; inv. br. A7316. Foto: dokum. AMZd).
Fig. 21: Altar from Varvaria; Cat. no. 170.

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

Mutilia / [f(ilia)] Maxi(ma) / [.]VAZICN[.(?)] / [v(otum)] s(olvit) l(ibens)

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 823; Kurilić 1999, kat. br. 2638; lupa 22938; HD034374; EDCS-10000835.

171

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[----- sa]/cr[um] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 824; Kurilić 1999, kat. br. 2639; HD034375; EDCS-10000836.

172

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Darmoca / Ceunae l(iberta) Secunda / [----- / v(otum)] s(olvit) l(ibens) [m(erito)?].

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 828; Kurilić 1999, kat. br. 2642; lupa 22936; HD034379; EDCS-10000840.

173

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G2.1

Tekst:

[Si]lvano / Aug(usto) sac(rum).

Datacija: principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2913.

174

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Podstruktura:

Tekst:

Tertia / Claudia / Trivis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2824; Kurilić 1999, kat. br. 2704; HD025903; EDCS-10101848.

175

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Libero / Patri. / [?.] Aurelius / [----- / ----- ?].

Datacija: kasni principat?

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2897; *lupa* 22945; EDCS-63400036.

176

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: E – E3

Tekst:

Iovi Op(timo Maximo?). / Ti. Claud(ius) / Hesper / ex visu.

Datacija: rani principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2899; *lupa* 23073; EDCS-63400078.

177

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: C – C1

Podstruktura:

Tekst:

Iovi / O(ptimo) M(aximo) v(otum) / [s(olvit)?] {t}<l>ib(ens) [me(rito)?].

Datacija: principat

Objava: Kurilić 2006, 138 s., nr. 12; Kurilić 1999, kat. br. 2934; EDCS-57200005.

178

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2

Tekst:

Silvano / sacrum. / Cl(audia) Satur/nina /⁵ s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat?

Objava: Kurilić 2006, 138, nr. 13; Kurilić 1999, kat. br. 2935; EDCS-57200006.

179

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribirska Glavica

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Iovi Tan(aro). / [—]s Aper[—] / [—

Datacija: rani principat?

Objava: Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 197, kat. br. 97, slika; EDCS-59500040.

180

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribirska Glavica

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: E – E2

Tekst:

Isidi / sac(rum). / Raecia Mar/cella.

Datacija: rani principat

Objava: AE 1981, 696; Kurilić 1999, kat. br. 2919; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 84, sl. 29, 212 ss., kat. br. 118, slika; HD005428; EDCS-09001555.

181

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribirska Glavica

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: C – C1

Tekst:

Apollin(i) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Napomena: možda isti kao br. 158.

(Note: perhaps the same as nr. 158.)

Objava: Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 211, kat. br. 116, slika; EDCS-59500041.

182

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribirske Mostine

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B1

Tekst:

C. Egnatius / Rogatus Sil/vano v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 2823; Kurilić 1999, kat. br. 2703; *lupa* 22940; HD035405; EDCS-10101847.

183

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Planičnik

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: C – C1.1

Tekst:

Liberio / p(osuit vel -atri).

Datacija: principat

Objava: Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 206, kat. br. 110.

184

Teritorij: COLENTUM

Nalazište (II): Murter – Gradina

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / [-]nic[---] / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Objava: Kurilić 2004, 115–116, br. 5, sl. 6; Kurilić 1999, kat. br. 2830; EDCS-57200007.

185

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: basis

Struktura – podstruktura: C – C2

Tekst:

Veneri / Victrici / sacrum. / S(olvit) l(aeta) l(ibens) T(ertulla?)

Datacija: rani principat

Napomena: uvršten je u strukturu C2 jer je krajnje T nejasno.

(Note: C2 structure has been chosen because the final T is not clear.)

Objava: *CIL* III 2805; Kurilić 1999, kat. br. 2225; HD061632; EDCS-28300134.

186

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A3.2

Tekst:

Genio / municipii / Fl(avii) Scard(onae) / C. Petronius /⁵ Firmus ob / honorem aug(uratus). / L(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2802; Kurilić 1999, kat. br. 2209; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 228, br. 144, slika; HD058466; EDCS-28300131.

187

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G2

Tekst:

H(e)rc{e}<u>li / [s]acrum.

Datacija: principat

Objava: *CIL* III 14977; Kurilić 1999, kat. br. 2217; HD056612; EDCS-32700549.

188

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

Iovi Ta/ranuco. / Arria Suc/cessa v(otum) s(olvit).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2804; Kurilić 1999, kat. br. 2224; HD019324; EDCS-28300133.

189

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / Mu[---]a P. [f.] / Nertilla / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2806; Kurilić 1999, kat. br. 2226; HD061633; EDCS-28300135.

190

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[-----] / [Au]gustalis / [S]atria Felicla, / [Sat]ria M. f. Secunda /⁵ v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILIug* 200; Kurilić 1999, kat. br. 2615; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 208 s., kat. br. 113, slika; HD033229; EDCS-10000291.

191

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: E – E1

Tekst:

Iovi / Valer/ia / Rep(e)ntina.

Datacija: rani principat

Objava: Pedišić 1993, 185; Kurilić 1999, kat. br. 2826; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 193, kat. br. 93, slika; HD040015; EDCS-00380811.

192

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2

Tekst:

Iovi O(ptimo) M(aximo) sac(rum). / Oppia Tertul(la) / Volsi f(ilia) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: Pedišić 1993, 188; Kurilić 1999, kat. br. 2827; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 195 s., kat. br. 95 slika; HD040031; EDCS-00380812.

193

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G2

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Marti in/victo / sacrum.

Datacija: principat

Objava: CIL III 2803; Kurilić 1999, kat. br. 2223; HD019321; EDCS-28300132.

194

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G2

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arti?) sac(rum)(?).

Datacija: kasni principat

Objava: Pedišić 1993, 192; Kurilić 1999, kat. br. 2828; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 194, kat. br. 94, slika; HD040032; EDCS-00380813.

195

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: G – G1

Tekst:

Iovi O(ptimo) M(aximo) / Scardo/[n]ae.

Datacija: principat

Objava: Glavičić, Miletić 2011, 133 ss.; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 198, kat. br. 98, slika; EDCS-59500036.

196

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A3.1

Tekst:

Trivia M(?) / M. T() M() / pro dio / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Objava: Pedišić 2001, 41; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 210, kat. br. 115, slika.

197

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Skradin

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: E – E1

Tekst:

Matri deum / Ma[g]nae / P. Do[—]s / Pub[—].

Datacija: principat

Objava: Glavičić, Miletić 2011, 118 ss.; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 213 s., kat. br. 119, slika; EDCS-59500037.

198

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Dubravice

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A1

Tekst:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / L(ucius) Apuleius / Crispinianus / dedicavit.

Datacija: principat

Objava: Brajković 2009, 34, br. 10; Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 71, sl. 19; EDCS-59500038.

199

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (II): Bratiškovci

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: G – G2

Tekst:

Iovi / sacrum.

Datacija: principat

Objava: Sinobad 2010, 196, br. 103; Marun 1998, 218.

200

Teritorij: SCARDONA

Nalazište (I?): Roški slap

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B4.2

Tekst:

C. Turranius / C. f. Severus / evoc(atus) Aug(usti) / [L]atrae aram /^s p(osuit).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2816; Kurilić 1999, kat. br. 2232; HD061638; EDCS-28300145.

201

Teritorij: SCARDONA?

Nalazište (II): Tribunj (*Trebocconi*)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: B – B4

Tekst:

T. Plotius / Clemens / Libero pat(ri) / aram / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2815; Kurilić 1999, kat. br. 2231; HD061637; EDCS-28300144.

202

Teritorij: SCARDONA?

Nalazište (II): Bašelovići (Stari Šibenik – Grebaštica)

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

Iovi. / T. Plotius / [---]

Datacija: rani principat

Napomena: spomenik možda potječe s teritorija Skardone.

(Note: monument perhaps belonged to the territory of Scardona.)

Objava: A. Kurilić, J. Baraka, *Boundary Stones from Roman Dalmatia – Some Recent Discoveries*. – Neobjavljen poster / Unpublished poster presented at XIV Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae, Berlin, 27.–31. 8. 2012.

203

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište: ?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: A – A2.2

Tekst:

I(ano?) A(ugusto) s(acrum) / Cl(audius) Pri(mitivus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: kasni principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2880; *lupa* 22978; EDCS-63400042.

204

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište: ?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: C – C1.1

Tekst:

[He]rculi / Iovis f(ecit).

Datacija: principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2895; EDCS-57000048.

205

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište: ?

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[----- ?/ -----] / O (= Q.?) Pus(?) / vot(um) s(olvit).

Napomena: možda isti kao br. 120.

(Note: perhaps the same as nr. 120.)

Datacija: principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2898.

206

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište: ? Arheološki muzej u Zadru (? Archaeological Museum in Zadar)

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: E – E2

Tekst:

Silvano sa[c(rum)]. / L. Valerius / Consta[ns].

Datacija: principat

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2910; *lupa* 22912; EDCS-63400031.

207

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište: ?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: H

Tekst:

Ursus Muti(lius) pos(uit) / Iovi aram.

Datacija: kasni principat

Napomena: neobičan poredak riječi.

(Note: peculiar word distribution.)

Objava: Kurilić 1999, kat. br. 2879.

208

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište: ?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: E – E1

Tekst:

Trivis. / C. Aristius / Clemens.

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 3159; Kurilić 1999, kat. br. 2348; EDCS-28600121.

209

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište: ?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **H**

Tekst:

Iano patri / Aug(usto) sacrum. / C. Iulius C. f(ilius) Ser(gia) / Aetor aed(ilis), /⁵ donatus ab Ti. Caes(are), / Aug(usti) f(ilio), Augusto torq(ue) / maiore bello Delma/tico, ob honorem / II viratus cum liberis /¹⁰ suis posuit.

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 3158; Kurilić 1999, kat. br. 2874; *HD*062306; *EDCS*-28600118.**210**

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište: ?

Vrsta: ara?

Struktura – podstruktura: **A – A1**

Tekst:

Dianae. C. Claudius Amethystus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: principat

Objava: Medini 1974.

211

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište (II): uz Krku

(along the Krka River)

Vrsta: reljef

Struktura – podstruktura: **D – D1**

Tekst:

Maximianus {b}<v>ot/um sol{b}<v>it.

Datacija: kasni principat?

Objava: *CIL* III 3156b; Kurilić 1999, kat. br. 2345; *HD*062164; *EDCS*-28600116.**212**

Teritorij: LIBURNIA INC.

Nalazište (II): Varvaria?/Burnum ?

Vrsta: ara

Struktura – podstruktura: **H**

Tekst:

Marti sac(rum). / Turus Longini f(ilus) / dec(urio) et sacerdotali(s) / pro suis et cognation(e) /⁵ Nantania / de suo (fecit) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Datacija: rani principat

Objava: *ILIug* 94; Kurilić 1999, kat. br. 2687; *HD*015550; *EDCS*-10000954.

Grđevinski natpisi votivnog karktera
Building inscriptions of votive character

I

Teritorij: CURICUM

Nalazište (I?): Krk

Vrsta: grđevinski

Tekst:

Turus Livius / Hospitis f(ilius) et Vo/lses Oplinocus / Noventi f(ilius) pr(aetores?) ae/⁵dem Ven(eris) ex pec(unia) / pub(lica) refi(ciendum) cur(averunt) idemq(ue) / proba(ve)runt.

Datacija: rani principat

Objava: Kurilić 2006, 136–137, br. 1; *EDCS*-57200001; *EDH*-*HD*053925.**II**

Teritorij: ARBA

Nalazište (II): Rab – katedrala

(Rab – cathedral)

Vrsta: ?

Tekst:

Matri deum. / Porticus i{m}<n> memoriam su{pe}(orum?) / T. Prus{t}<i>us T. f(ilius) Se{d}<r>(gia tribu) Op[tatus t(estamento) p(oni) ius]/⁵s<i>t {b}<p>e{t}<r> Babria{n}<m> T. f(iliam) Ter[tullam] / sororem heredem[que].

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 3115; Kurilić 1999, kat. br. 2321; *HD*057996; *EDCS*-28400369.**III**

Teritorij: SENIA

Nalazište (II): Senj

Vrsta: tabula

Tekst:

Líb(ero) pat(ri). / L. Gávius Optátus sac(erdos) / Liburnór(um) i{m}<m>emor(iam) Gáviáe / L. f. Maximáe matris templum /⁵ á parte déxtrá aedic(ulae) líbero / aditú maiorí altáno cum valvís / et accubitú et sedibus vetustáte / corruptum á soló restituit.

Datacija: rani principat

Objava: *ILIug* 247; Kurilić 1999, kat. br. 2621; *lupa* 5738; *HD*033619; *EDCS*-10000331.**IV**

Teritorij: OTOK PAG

(ISLAND OF PAG)

Nalazište (II): Vlašići

Vrsta: baza

Tekst:

Iano Aug(usto) / sacrum. / Cinius Genial/is pro salute o/^rrdinis sui et civi/um suorum si/mulacrum [e]i(us) / reformavit ad/que restitui{d}<t>.

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2969; Kurilić 1994, 227 ss., br. 37; Kurilić 1999, kat. br. 2276; *HD*060340; *EDCS*-28400225.

V

Teritorij: IADER

Nalazište (II): Zadar – katedrala (Zadar – cathedral)

Vrsta: epistylum

Struktura – podstruktura: ?

Tekst:

[---] *Divae Fau[stinae] ----*

Datacija: rani principat

Objava: *ILLug* 288; Kurilić 1999, kat. br. 2738; *HD*018927; *EDCS*-10101899.

VI

Teritorij: NEDINUM

Nalazište (I?): Škabrnja – Sv. Luka

Vrsta: titulus

Tekst:

T. Tu[rrani]us [L. f(ilius) Claud(ia tribu)] / Rufus, [o]b ho[norem] / aedilitati[s] / porticum long(um) p(edes) (centum) [lat(um) p(edes) (viginti)] /⁵ et signum Latrae [cum L. Turranio / Pr(imo) et T. Turranio Frontone fil(iis) fecit].

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 2871; Kurilić 1999, kat. br. 2262; *lupa* 23058; *HD*058241; *EDCS*-28400123.

VII

Teritorij: BURNUM?

Nalazište (II): Knin – blizu (near Knin)

Vrsta: građevinski

Tekst:

Antonius Martia/lis signum Minervae et aedem vetustate / consumpt[am] restituit.

Datacija: kasni principat

Objava: *ILLug* 2801; Kurilić 1999, kat. br. 2694; *lupa* 23044; *HD*019199; *EDCS*-10101829.

VIII

Teritorij: VARVARIA

Nalazište (II): Bribir – Lastve, Pitomi Brig

Vrsta: građevinski

Tekst:

[?Dian]ae Aug(ustae). / [----]ia Apli f(ilia) / [?Sec]unda pro se / [et s]uis, voto sus/⁵[cept]o port(icum) fec(it).

Datacija: rani principat

Objava: *CIL* III 9881; Kurilić 1999, kat. br. 2366; *lupa* 23030; *HD*061581; *EDCS*-30301388.

Kratice / Abbreviations

AE = *L'Année épigraphique*. – Paris.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

CIMRM = M. J. Vermaseren (ur. / ed.), *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*. – The Hayne 1960.

EDCS = *Epigraphik-Datenbank Clausius / Slaby* (skrbnik / Service provider: Manfred Clausius; Catholic University Eichstätt-Ingolstadt; http://db.edcs.eu/epigr/epi_en.php).

HD = *EDH, Epigraphische Datenbank Heidelberg* (skrbnik / Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>).

ILLug = A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla 5). – Ljubljana 1963; *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla 19). – Ljubljana 1978; *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla 25). – Ljubljana 1986.

lupa = UBI ERAT LUPA – F. und O. Harl, www.ubi-erat-lupa.org (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern).

ALFÖLDY, G. 1963, Cognatio Nantania (Zur Struktur der Sippenesellschaft der Liburner). – *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 11/1–2, 81–87.

ALFÖLDY, G. 1969, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*. – Heidelberg.

BATOVIĆ, Š. 1987, Liburnska grupa. – V / In: A. Benac (ur. / ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, 339–390, Sarajevo.

BELOŠEVIĆ, J. 1990, Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta “Crkvina” u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini. – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdvo povijesnih znanosti* 29/16, 231–239.

BRAJKOVIĆ, T. 2009, *Scardonae lapides. Reljefni i epigrafski spomenici Skardone*. – Šibenik.

CAGNAT, R. 1914⁴, *Cours d'Épigraphie Latine*. – Paris.

CAMBI, N., M. GLAVIČIĆ, D. MARŠIĆ, Ž. MILETIĆ, J. ZANINOVIĆ 2007, Rimska vojska u Burnumu / L'Esercito Romano a Burnum. – V / In: *Rimska vojska u Burnumu / L'Esercito Romano a Burnum*, Burnum – Katalozi i monografije Burnuma II, 4–33, Drniš, Šibenik, Zadar.

FADIĆ, I. 1990, Arruntii u Asseriji (Die Arruntier in Asseria). – *Arheološki vestnik* 41, 713–724.

GIRARDI-JURKIĆ, V. 2005, *Duhovna kultura antičke Istre*. – Zagreb.

- GLAVIČIĆ, M. 1994, Natpisi antičke Senije. – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 33/20, 55–82.
- GLAVIČIĆ, M. 2013, *Kultovi antičke Senije / The Cults of ancient Senia*. – Zadar.
- GLAVIČIĆ, M., Ž. MILETIĆ 2011, Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina / Several new Antique monuments from Skradin. – *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, 113–150.
- GOTOVAC, V. 1990, Autohtona onomastika na klasičnom delmatskom području. – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 29/16, 195–206.
- ILAKOVAC, B. 1971, Vranska regija u rimsko doba. – *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 18, 75–136.
- KURILIĆ, A. 1994, Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju. – *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 36, 191–246.
- KURILIĆ, A. 1999, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu. Antroponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge*. – Neobjavljena disertacija / Unpublished PhD thesis, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet u Zadru.
- KURILIĆ, A. 2002, Liburnski antroponimi. – *Folia onomastica Croatica* 11, 123–148.
- KURILIĆ, A. 2004, Rimskodobni natpisi otoka Murtera. – V / In: *Murterski godišnjak. Radovi sa znanstvenog skupa "Murter i njegova župa u prošlosti"*, Murterski godišnjak 2, 107–127, Murter.
- KURILIĆ, A. 2006, Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia. – V / In: D. Davison, V. Gaffney, E. Marin (ur. / eds.), *Dalmatia. Research in the Roman province 1970–2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, British Archaeological Reports, International Series 1576, 133–173.
- KURILIĆ, A. 2008, *Ususret Liburnima. Studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije*. – Zadar.
- KURILIĆ, A. 2010, Komemoratori i pokojnici s liburnskih cipusa: tko su, što su i odakle su? / Commemorators and deceased on Liburnian cippi: Who were they, what were they and where have they come from?. – *Asseria* 8, 131–274.
- KURILIĆ, A. 2011, Otok Pag od prapovijesti do kraja antičkog razdoblja. – V / In: V. Skračić (ur. / ed.), *Toponimija otoka Paga*, 51–91, Zadar.
- MARUN, L. 1998, *Starinarski dnevnic*. – Split.
- MATIJAŠIĆ, R. 2002, *Uvod u latinsku epigrafiku*. – Pula.
- MATIJAŠIĆ, R. 2006, La Liburnia settentrionale all'inizio del Principato: uno schizzo dell'organizzazione amministrativa e territoriale. – V / In: S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux (ur. / eds.), *Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie*. Actes de la Table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar) = *Putovi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo*. Radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22. rujna 2001., 81–87, Bordeaux, Zadar.
- MATIJEVIĆ, I., A. KURILIĆ 2011, Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone / Two Unpublished Altars from Salona. – *Opuscula archaeologica* 35, 35–165.
- MEDINI, J. 1970, Kult Apolona Likijskoga u Jaderu. – *Diadora* 5, 131–144.
- MEDINI, J. 1974, *Antički kultovi na području ilirskih plemena Histra, Liburna i Japoda*. – Neobjavljeni magisterij / Unpublished MA thesis, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.
- MEDINI, J. 1979, Iovilae zavjet iz Burnuma. – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 18/8, 137–165.
- MEDINI, J. 1984, Latra - dea Neditarum. – V / In: *Duhovna kultura Ilira*, Posebna izdanja. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 67. Centar za balkanološka ispitivanja 11, 223–243, Sarajevo.
- MEDINI, J. 1987, Zavjetni žrtvenik iz Galovca. – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 26/13, 125–139.
- PANAITE, A. 2013, Protective deities of roman roads. – V / In: C.-G. Alexandrescu (ur. / ed.), *Jupiter on your side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube area*, 133 ss, Bucharest.
- PEDIŠIĆ, I. 1993, O Jupiterovu kultu u Skardoni. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, 183–200.
- PEDIŠIĆ, I. 2001, *Rimska Skardona*. – Šibenik.
- PODRUG, E., T. BRAJKOVIĆ, Ž. KRNČEVIĆ, 2008, *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*. – Šibenik.
- SINOBAD, M. 2009, Burnum, rimska vojska i Jupiterov kult. – *Godišnjak Titius* 2/2, 9–26.
- SINOBAD, M. 2010, Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske. – *Opuscula archaeologica* 34, 145–228.
- SUIĆ, M. 1952, Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53, 233–248.
- SUIĆ, M. 1981, *Zadar u starom vijeku*. – Zadar.
- ŠAŠEL KOS, M. 1999, Histrian and Liburnian Goddesses. – V / In: M. Šašel Kos, *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Situla 38, 63–80.
- VEŽIĆ, P. 1992, Rezultati istraživanja na prostoru Citadele u Zadru. – *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 16, 22–43.
- WILKES, J. J. 1969, *Dalmatia*. – London.

The structure of votive inscriptions from Roman Liburnia

Summary

In this article the authors have analysed the structures of votive inscriptions from Roman Liburnia and their spatial distribution (Fig. 12). In order to achieve this, text structures were split up into their constituent parts, which resulted in the identification of eight groups (App. 2), depending on both the order of these elements and their mutual combinations (Fig. 1). In addition to the primary constituent parts, the inscriptions often had additional elements (see chapter 'Dodatni dijelovi' ['Additional elements'], Fig. 8), which led to the identification of substructures within the majority of main structures (see Figs. 2–7).

By examining and analysing the structures of texts it is the aim of this article to determine which scheme(s) would be most typical for the region and whether some particular regional features exist, and, if there are, to see what they look like, which elements are the commonest among them, and what do the rarely used elements and formulas tell us about them.

There are 214 votive inscriptions from Roman Liburnia (dated almost exclusively to the first three centuries AD), 166 of which are sufficiently preserved for identifying their structures and substructures. In addition to typical votive inscriptions, the analysis has included eight monuments with both construction and votive character (see Catalogue, I–VIII).

The entire Liburnian territory is dominated by votive inscriptions that are composed of the name(s) of the deity at the beginning, the dedicator's name(s) in the nominative case in the middle, and a votive formula (or a verb) at the end, i.e. texts of the A structure (Fig. 2). This is the structure that is the commonest in northern Liburnia, but also at the legionary military camp of Burnum, located in its southern part (Figs. 10–11). The second most frequent structure is that of the B type (Fig. 4), which is particularly numerous in the cities of the Zadar hinterland (Nedinum in particular, and quite plentiful in Asseria, as well), and in Varvaria in southern Liburnia (Figs. 10–11), so it may be considered as a regional feature of the Ravni kotari region. However, since the numbers are relatively small, due caution is needed with respect to conclusions drawn on the basis of them.

All the other structures are even less numerous, and their frequency in the Liburnian territory ranges from 1.40% (structure F) to 7.91% (structure H) (see Fig. 2). The structure of the H type, the third most frequent group, consists of very complex inscriptions, the texts of which could not be broken down into primary and additional parts. Most frequently these monuments were set up by members of higher social classes or highly positioned members of the servile social stratum (*servus vilicus*, *dispensator* and similar), and their texts often relate to an euergetism. This structure is the most common in northern Liburnia (Fig. 11), encompassing more than 20% of the votive inscriptions; it is notably numerous in ancient *Senia* (Senj), where it included more than one third of the votive monuments: three out of eight (seven votive and one building-votive monument; cf. Catalogue). Here too, since the numbers are quite small, it is difficult to form reliable conclusions.

Structures of the G type, only slightly less numerous than the H structures (Fig. 2), are very simple and usually contain merely the name(s) of the divinity in the nominative case, and occasionally some other elements (*sacrum*, the attribute *Augustus*, or a reason for setting up the vow). In Liburnia, monuments with such a structure are most numerous in the south, i.e. in the territories of Scardona and Varvaria (Fig. 11), so the structure can be regarded as typical for the region despite the fact that it is only the second most frequent structure there, after the B type (Fig. 10).

Structures of the C, D, E, and F types, which all have in common a lack of some of the basic elements (cf. App. 2), are registered in very small numbers (Fig. 2; cf. Figs. 10–11), so it is hard to form reliable conclusions based upon them; however, it has been observed that C and D structures are frequent in the interior of the Ravni kotari region, while the D structure is more common in the broader Zadar region, and the E structure is more numerous in southern Liburnia (Scardona, Varvaria, and neighbouring sites), where it encompasses 13.16% of votive monuments (Figs. 10–11), which could imply preferences for such compositions of votive texts in the respective regions.

At this time it is still not possible to determine whether there is a correlation between some of the votive structures and the native Liburnian population, since the texts are very lapidary and as such provide us with little or no useful data to work with when attempting to determine the ethnic affiliation of the persons mentioned therein, limiting the data about them almost exclusively to their names. However, due to the rather rapid and advanced Romanisation of the Liburni, their names very quickly became ethnically non-transparent, making it impossible to distinguish natives from immigrants solely on the basis of their onomastic features. Therefore, the analysis of a correlation between the ethnic affiliation of dedicators and different types of votive structures is too broad for this contribution due to its complexity and extent, but it needs a thorough examination in a separate study yet to come.

The most common votive formula used in Liburnian votive inscriptions is – as might be expected – the classic votive formula *V S L M* (94 inscriptions), while the others are much rarer (*V S* – 12 or 13 monuments, *DD* – 8 monuments, and others; see *Fig. 9*). This is particularly obvious for inscriptions on *arae*, whereas on the other types of votive monuments the *V S L M* formula was used considerably less frequently.

Occasionally the inscriptions end with simple verbs, mostly *posuit* and *fecit*, or with some non-votive final formulas (such as *T P I*), which are both more frequent on monuments of building-votive character and on others of certain similar activities.

Additional epigraphic elements in Liburnian votive inscriptions are relatively rare; the most numerous among them is the reason for making a vow, followed by the dedicator's occupation, while other elements – such as the object of the vow, mention of additional dedicator(s), financing, and the date – occur even less frequently.

Votive inscriptions mentioning the dedicator's occupation are particularly numerous in Burnum, where they almost exclusively belonged to military posts and their officers. The ratio of Burnum – the rest of Liburnia is greatly on the side of the former: with 10 out of 23 such inscriptions, Burnum accounts for almost half of them. By comparison, in Liburnian communities that are the second-most numerous in that regard, such votive inscriptions occur on up to two monuments at the most, while in other Liburnian cities they occur only once or do not occur at all. This prevalence can be explained by the dominantly military character of Burnum throughout almost the entire 1st century AD when a permanent legionary camp existed.

Therefore, it can be concluded that the analysis of votive texts from Liburnia has shown that they display a diversity of combinations and occurrences of textual elements that vary according to the environment in which they were set up, so the wealthier and more Romanised regions show a greater tendency towards more elaborate structures, and the military environment of the legionary camp in Burnum stands out for its above average mentioning of the dedicator's service, while in other, less Romanised regions inscriptions with simple structures dominate.

Valentina Zović
Hrvoja Čustića 4
HR-23 000 Zadar
valentinazovic3@gmail.com

Anamarija Kurilić
Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
akurilic2011@gmail.com

Small silver Tauriscan coins of the Đurđevac type

Mali taviški srebrniki tipa Đurđevac

Peter KOS

Izvleček

Avtor je zbral vso dokumentacijo o malih taviških srebrnikih tipa Đurđevac. Dokazati je bilo mogoče kovanje dveh skupin malih novcev tega tipa. Prva skupina ima na sprednji strani upodobljeno tako imenovano Apolonovo glavo, na zadnji strani konja, novci druge skupine pa imajo na obeh straneh upodobljenega konja. Novci ustrezajo tretjinskemu delu drahme oziroma dvanajstini velikih srebrnikov tega tipa. Podobno kot tetradrahme tega tipa je tudi kovanje njihovega drobiža mogoče časovno umestiti na konec 2. stoletja pr. Kr.

Ključne besede: mali srebrniki Tavriskov, 2. st. pr. Kr.

Abstract

The author has collected all relevant documentation about the small silver Taurisci coins of the Đurđevac type. It was possible to prove that two groups of small change of this type had been minted. The first group has a so-called head of Apollo on the obverse, with a horse on the reverse, while the coins of the second group have a horse depicted on both sides. The coins correspond to one third of a drachm or one twelfth of the large silver coin of that type. Similarly to the tetradrachms of this type, the minting of their small change can be chronologically classified to the end of the 2nd century BC.

Keywords: small silver coins of the Taurisci, 2nd cent. BC

The Celtic tribes in the area of the southeastern Alps (modern Carinthia in Austria, northeastern Italy, Slovenia, and north eastern Croatia)¹ also minted and used small change in addition to tetradrachms.² It seems that parallel with almost each type of tetradrachm, a corresponding type

of small change was minted.³ This observation is valid for the Tauriscan as well as for the Norican groups of coinage.⁴

In the very early phase of the Tauriscan coinage, small silver change of tetradrachms of the "Varaždin" type was minted.⁵ Individual small

¹ Göbl 1973 divided the minting into "west-Norican" and "east-Norican". Later he defined the "west-Norican" group as the coinage of Norici and the "east-Norican" group as the coinage of the Taurisci (Göbl 1994, 37).

² See Göbl 1973, 40 ff.

³ Göbl 1973, 41.

⁴ E.g., for small silver coins of the "Kugelreiter" type see Kos 2013.

⁵ Göbl 1973, 46, Taf. 45, GG. Mackensen 1972, 7–9. The name "Warasdin", which derives from the German name

silver coins were also recognized for almost all types of the succeeding Tauriscan tetradrachms.⁶

Fractions can thus also be documented for the tetradrachms of the Đurđevac type.

In 1973, when publishing his study of the Norican (and Tauriscan) coinage R. Göbl was not aware of a small silver coin published by K. Castelin in 1968 (see cat. no. 10). In 1979, an additional small silver coin of the Đurđevac type was published (cat. no. 1).⁷ Today seventeen small silver coins that can be regarded as fractures of tetradrachms of the Đurđevac type have been documented. They can be divided in two groups, the first showing a head on the obverse and a horse on the reverse, while in the second group a horse appears on both sides of the coins.

The greatest number of tetradrachms of this type was represented in the hoard found in 1887 on the outskirts of the village of Šemovci in northwestern Croatia.⁸ However, the type of these silver coins was named after the neighbouring town of Đurđevac.

Characteristic elements for this type of tetradrachm are a torque-shaped mouth on the obverse, and a horse's head in the shape of a figure-eight with crescent shaped hooves on the reverse (Fig. 1).

The diadem on the head of the obverse of the small silver coins is always depicted with only two dot-lines (three dot-lines are represented on tetradrachms).

Fig. 1: Typical tetradrachm of the Đurđevac type (scale = 1:1).
Sl. 1: Tipična tetradrahma tipa Đurđevac (M. = 1:1).
(Kos, Mirnik 2009, cat. no. 45)

of the town, is usually used for the description of coins of this type. For the earliest Tauriscan coinage, see Kos 2012.

⁶ Castelin 1965; 1968; 1971; Mackensen, Wankmüller 1973; Kos 1976a; 1976b; 1977; 1979.

⁷ Kos 1979, 31, no. 1.

⁸ Kos and Mirnik 2009. In the professional literature, the name Gjurgjevac is usually used (compare Göbl 1973).

CATALOGUE

First group

Head / horse

Cat. no. 1. Kos 1979, 31, 34, Fig. 1a–b.

Magyar Nemzeti Muzem, Budapest, inv. no. R.I. 6052.

0.92 g; 3h

(I am indebted to Melinda Torbaghy (Magyar Nemzeti Muzem, Budapest) for the photo and relevant data.)

Cat. no. 2. Roma Numismatics Ltd., E-Sale 3 (Auktion 30.11.2013), Lot no. 4.

0.78 g; 4h

Comment: The obverse was minted with the same die as cat. no. 3. The reverse was minted with the same die as cat. nos. 3, 4, 8 and 9.

Cat. no. 3. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Mail Bid Sale 11 (12.09.2006), Lot no. 109.

0.63 g

Comment: The obverse was minted with the same die as cat. no. 2. The reverse was minted with the same die as cat. nos. 2, 4, 8 and 9.

The reference in Rauch (citing Göbl 1973 – rv. pl. 45, GG) is erroneous, since the cited photo in TKN depicts a small silver coin of the Varaždin type (Göbl 1973, 46, referring to Mackensen 1975, Pl. 4, 74).

Cat. no. 4. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Summer Auction 2011 (19.09.2011), Lot no. 25. Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Auktion 207 (15. 10. 2012), Nr. 7 (the same coin).

0.86 g

Comment: The reverse was minted with the same die as cat. nos. 2, 3, 8 and 9.

Cat. no. 5. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Summer Auction 2011 (19.09.2011), Lot no. 26.

Comment: The obverse and reverse were minted with the same dies as cat. no. 6.

0.85 g

Cat. no. 6. Ziegau 2010, 221, cat. no. 585.

0.816 g; 6h

(Photo M. Eberlein, Archäologische Staatssammlung München)

Comment: The obverse and reverse were minted with the same dies as cat. no. 5.

Cat. no. 7. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Mail Bid Sale 11 (12.09.2006), Lot no. 110.

0.80 g

The coin is erroneously determined in the auction catalogue as TKN- (rv. pl. 45, GG), which,

however, is a small silver coin of the Varaždin type with depiction of a horse on both sides of the coin.

Cat. no. 8. Jandrasits 2014, 51, Abb. 24.

0.96 g

Comment: Minted with the same obverse die as cat. no. 9. Minted with the same reverse die as cat. nos. 2, 3, 4 and 9.

(I would like to thank Tomislav Bilić of the Archaeological Museum in Zagreb, who drew attention to this coin.)

Cat. no. 9. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Auktion 91 (5.12.2012), D 16. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Auktion 94 (9.4.2014), Lot no. 97.

0.81 g

Comment: Minted with the same obverse die as cat. no. 8. Minted with the same reverse dies as cat. nos. 2, 3, 4 and 8.

Cat. no. 10. Castelin 1965, 3, ill. 2; Castelin 1968, 39, pl. 2, ill. 2; Castelin 1971, 2, ill. 2; Kos 1979, 32, 34, photo 3a–b.

Private collection.

0.435 g

Comment: The obverse and reverse were minted with the same dies as cat. nos. 11 and 12.

The weight of the coin published by Castelin substantially deviates from the weights of other coins. His information should, however, be taken into consideration with the utmost caution. He has in fact given the very same weight data (0.435 g) for a small silver coin (Göbl 1973, pl. 45, GG1) that actually weighs 0.76 g (Göbl 1973, 42).

Cat. no. 11. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, 11th live e-Auction (23.03.2012), Lot no. 10.

0.86 g

Comment: The obverse and reverse were minted with the same dies as cat. nos. 10 and 12.

Cat. no. 12. Ziegaus 2010, 220, cat. no. 582.

0.84 g; 5h

(Photo M. Eberlein, Archäologische Staatssammlung München)

Comment: The obverse and reverse were minted with the same dies as cat. nos. 10 and 11.

Cat. no. 13. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Auktion 96 (9.12.2014), Lot no. 11.

0.89 g

Comment: The reverse was minted with the same die as cat. nos. 14 and 15.

Cat. no. 14. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Auction 88 (17.5.2011), Lot no. 12.

0.82 g

Comment: The obverse was minted with the same die as cat. no. 15. The reverse was minted with the same dies as cat. no. 13 and 15.

Cat. no. 15. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Münzen Auktion 87 (8.12.2010), Lot no. 16.

0.79 g

Comment: The obverse was minted with the same die as cat. no. 14. The reverse was minted with the same dies as cat. nos. 13 and 14.

Second group

Horse / horse

Cat. no. 16. Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Auction 176 (10.3.2009), Lot no. 1007.

0.86 g

Comment: The coin was erroneously determined in the auction catalogue as TKN 45, GG (Typ Warasdin B).

Cat. no. 17. Kos 1977, cat. 3: 739, pl. 22: 13. Provenance: Celje – the Savinja River.

Narodni muzej Slovenije, Numizmatični kabinet [National Museum of Slovenia, Numismatic Cabinet], inv. no. 15466.

0.74 g; 12h

Comment: In Kos 1977, 104 the specimen was erroneously determined as Varaždin A type.

TYPOLOGY

For the minting of fifteen small silver coins of the first group, nine different obverse and six different reverse dies were used, implying intensive and numerous minting of small silver coins of the Đurđevac type.

Obverses (Fig. 4)

The obverse of coin cat. no. 1 was already originally determined as matching the tetradrachms obverse dies 56–58, and the reverse the tetradrachm reverse die 124,⁹ as represented in the hoard of Šemovci (Fig. 2).¹⁰

The obverse die of coin cat. no. 7 shows very similar characteristics to the tetradrachm obverse die 9 (Fig. 3).¹¹

A group of die-linked coins (cat. nos. 10–12; Fig. 4) shows typical elements for the Đurđevac type: eye execution, depiction of the diadem and hair, as well as a torque-shaped mouth on the obverse, which, however, was clumsily set beneath the nose. That prompts me – in spite of their atypical reverse representations – to place them among fractions of tetradrachms of the Đurđevac type.

The obverses of coins cat. nos. 14 and 15 are due to style and manufacture, evidently closely related to coin cat. no. 7. The obverse die of the latter, however, most probably derives from the

Fig. 2: Tetradrachm with dies TKN 56–124 (enlarged).
Sl. 2: Tetradrahma, kovana s pečatomo TKN 56–124 (povečano).
(Kos, Mirnik 2009, cat. no. 30)

Fig. 3: Obverse of small silver coin cat. no. 7 and the tetradrachm obverse die 9 (a) (both enlarged).
Sl. 3: Sprednja stran malega srebrnika kat. št. 7 in tetradrahme (a), kovane s pečatom 9 (oboje povečano).
(a: Kos, Mirnik 2009, cat. no. 26)

⁹ Kos 1979, 31.

¹⁰ Kos, Mirnik 2009, 294, nos. 25–31.

¹¹ Kos, Mirnik 2009, 294–295.

Fig. 4: Obverses of documented coins. Cat. nos. 1–15 (first group), 16–17 (second group). Scale = 3:1.
 Sl. 4: Sprednje strani dokumentiranih novcev. Kat. št. 1–15 (prva skupina), 16–17 (druga skupina). M. = 3:1.

Fig. 5: Reverses of documented coins. **Cat. nos. 1-17** (scale = 3:1).
 Sl. 5: Zadnje strani dokumentiranih novcev. **Kat. št. 1-17** (M. = 3:1).

die with which the obverse of coin cat. no. 4 was minted (*Fig. 4*).

All fifteen small silver coins of the first group are fractures of tetradrachms of the older Đurđevac type, not yet showing the prickles on the nose on the obverse that appear in a second group of tetradrachms of this type.¹²

Reverses

(*Fig. 5*)

The reverses of specimens cat. nos. 1 and 2 show almost identical characteristics, however, the latter die must have been already worn out at the time of its use and was perhaps refreshed beforehand. For the minting of coins cat. nos. 3, 4, 8 and 9, the same reverse die as for cat. no. 2 was used (*Fig. 6*).

The reverse die of coin cat. no. 7 exhibits the same distinctive thick line on the lower part of the horse's neck as depicted on the tetradrachms' reverse dies nos. 8, 9, 10, 12, 13 (*Fig. 7*).¹³

A group of three coins (cat. nos. 10–12: *Figs. 4 and 5*) with die-linked obverses and reverses shows only one distinctive characteristic that is typical for coins of the Đurđevac type – a torque shaped mouth on the obverse. On the reverses of this group no other characteristic elements of the Đurđevac type (figure-eight shaped horse's head or crescent shaped hooves) are depicted. The horse's chest and foreleg musculature are illustrated through accentuated dots that are typical for almost all types of Tauriscan tetradrachms.¹⁴ The reverse, however, demonstrates strong similarities to the reverses on tetradrachms of the Samobor C 15 and 16 types.¹⁵ Tetradrachms of these types were minted simultaneously with the tetradrachms of the Đurđevac type.¹⁶

K. Castelin indecisively determined coin cat. no. 10 as fitting somewhere among the groups of coins of the Varaždin, Samobor, and Đurđevac types.¹⁷ In 1979 I had indicated that this coin could be

¹² Kos, Mirnik 2009, 299–308, cat. nos. 70–144.

¹³ Kos, Mirnik 2009, 292, 293.

¹⁴ Göbl 1973, 97.

¹⁵ Göbl 1973, Taf. 42.

¹⁶ Göbl 1973, Synchronogramm / Ostnoriker. The minting of tetradrachms of the Samobor C 16 type before the mid second century BC is clearly demonstrated by the composition of the Ljubljana hoard: Kos, Šemrov 2003.

¹⁷ Castelin 1965, 3; 1968, 39; 1971, 2.

1

2

3

9

Fig. 6: Reverse die comparison of coins **cat. nos. 1, 2, 3** and **9** (all enlarged).

Sl. 6: Primerjava pečatov zadnjih strani novcev **kat. št. 1, 2, 3** in **9** (vse povečano).

Fig. 7: Comparison of reverse dies of small silver coin **cat. no. 7** (scale = 4:1) with the tetradrachms' reverse dies 12 (a) and 13 (b) (both enlarged).

Sl. 7: Primerjava pečatov zadnjih strani malega srebrnika **kat. št. 7** (M. = 4:1) in pečatov zadnjih strani tetradrahem št. 12 (a) in 13 (b) (oba povečana).

(a,b: Kos, Mirnik 2009, cat. nos. 19 [a], 22 [b])

typologically placed in the proximity of the group of tetradrachms of the type "Augentyp-Stamm".¹⁸

The typical eye execution, the depiction of the diadem and hair, as well as the torque shaped mouth on the obverse of these three coins (Fig. 4) allow me to place them reasonably securely among fractions of tetradrachms of the Đurđevac type.

The reverses of coins **cat. nos. 13–15** (Fig. 5) with a depiction of a horse in llama pose bear a resemblance to the reverse die 163Z of the "Augentyp-Stamm" tetradrachms ("Pferd lamaköpfig").¹⁹ The only difference is represented by the crescent-like hooves that do not appear on 163Z. Their obverse, with the typical torque-shaped mouth, demonstrates almost identical characteristics as shown on coin **cat. no. 7**. This coin, however, should according to the depiction on the reverse undoubtedly be placed in the group of specimens of the Đurđevac type.

On both the obverse and reverse of coin **cat. no. 16**, a typical Đurđevac type horse with a figure-eight shaped head and crescent-shaped hooves is illustrated, once pacing to the left, and once to the right. Both sides of the coin reveal an almost mirror depiction of the horse.

On the contrary, the much worn coin **cat. no. 17** depicts on the reverse a Đurđevac type horse with a figure-eight shaped head, whereas on the obverse a horse, also walking to the left, cannot be discerned clearly.

The use of the reverse images on coins **cat. nos. 10–15** cannot be directly linked with coins of the Đurđevac type but rather present characteristics of the Samobor C and "Augentyp-Stamm" group of coins. This fact can be interpreted with the simultaneous minting of these types of the Tauriscan tetradrachms and (or) as the activity of the same (travelling) die-cutter.²⁰

METROLOGY

The average weight of the first group of tetradrachms of the Đurđevac type is 9.84 g, while the weight of the second group is 9.67.²¹ The coins minted with the early dies of the first group weigh over 10 g, those with the later dies of the first group less than 9.5 g.²²

The weights of small silver coins of the Đurđevac type are as follows:

Head / horse

0.96 g (cat. no. 8)

0.92 g (cat. no. 1)

0.89 g (cat. no. 13)

0.86 g (cat. no. 4)

¹⁸ Kos 1979, 32.

¹⁹ Göbl 1973, Taf. 36, 8–10.

²⁰ See, for instance, Kos 2012, 354–355.

²¹ Kos, Mirnik 2009, 309.

²² Kos, Mirnik 2009, 310.

0.86 g (cat. no. 11)
 0.85 g (cat. no. 5)
 0.84 g (cat. no. 12)
 0.82 g (cat. no. 14)
 0.816 g (cat. no. 6)
 0.81 g (cat. no. 9)
 0.80 g (cat. no. 7)
 0.79 g (cat. no. 15)
 0.78 g (cat. no. 2)
 0.63 g (cat. no. 3)

Horse / horse

0.86 g (cat. no. 16)
 0.74 g (cat. no. 17)

The average weight of the fourteen small silver coins of the first group (head / horse) is 0.830 g. The obviously erroneous weight of coin cat. no. 10 (0.435 g) was not taken into account.²³ Considering the average weight of tetradrachms of both groups as represented in the hoard of Šemovci (9.755 g), this would lead us to a conclusion that small silver coins of the Đurđevac type represent one third of a drachm or the twelfth part of a tetradrachm ($12 \times 0.830 = 9.96$ g). The average weight of small silver coins of the second group (horse / horse), which is 0.8 g, leads us to the same conclusion.

In the first publication of the small silver coins cat. nos. 1 and 10 I had already stated that small silver coins of this type represent the twelfth part of a tetradrachm, i.e. correspond to one-third of a drachm.²⁴ This fact, however, is not in accordance with the assumption that small silver coins as fractions of tetradrachms always represented quarter-drachms.²⁵ Small silver coins of the “Kugelreiter” type, for instance, undoubtedly represent quarter-drachms of this type.²⁶

Interestingly, the small silver coins of the Đurđevac type show a higher average weight than the small silver coins of the “Kugelreiter” type. The weight is 8% higher in comparison with the first group of small silver coins of the “Kugelreiter” type (head / rider – 0.76 g), and even 23% higher than coins

of the second group of the “Kugelreiter” type (head / cross – 0.67 g).²⁷ This could indicate at least simultaneous production of small silver coins of the Đurđevac and the “Kugelreiter” types. The minting of tetradrachms of type “Kugelreiter” A1 was dated by Göbl to his stages II and III, and type “Kugelreiter” C1 to the later part of stage III,²⁸ whereas the coining of tetradrachms of the Đurđevac type should according to him begin in stage IV and continue to the end of stage X.²⁹

CHRONOLOGY

The minting of tetradrachms of the Đurđevac type (the types represented in the Šemovci hoard) was dated by Kos and Mirnik to the end of the 2nd cent. BC.³⁰ The small silver coins, as corresponding small change, must have been struck simultaneously.

AREA OF DISTRIBUTION

Regretfully, nothing can be stated with certainty about the area of distribution of these small silver coins, since almost all documented specimens (with the exception of specimen cat. no. 17) originate from various auctions. The single specimen with known provenance is coin cat. no. 17, which was found in the Savinja River in Celje (Slovenia).

Since tetradrachms have predominantly been discovered in the area of eastern Slovenia and western Croatia, and are only sporadically also found in faraway Celtic centres (like Gomolava in Serbia, Szalacska and Velem in Hungary, or Bratislava-Zohor in Slovakia)³¹ there is no doubt that fractions of tetradrachms were also in use in the same area. The provenance of coin cat. no. 17 merely corroborates this assumption.

Translation: Barbara Smith Demo

²³ See above.

²⁴ Kos 1979, 32.

²⁵ Pink 1958, 142. See also Mackensen 1975, 257. Compare Kos 1977, 70; Göbl 1973, 45, however, argued that the conclusions reached through metrology should not be overstressed for small silver coins.

²⁶ Kos 2013, 364.

²⁷ Kos 2013, 364.

²⁸ Göbl 1973, Synchronogramm / Westnoriker.

²⁹ Göbl 1973, Synchronogramm / Ostnoriker.

³⁰ Kos, Mirnik 2009, 311.

³¹ The distribution map of coins discovered up to 1975 is presented in Kos 1977, 46, map 6. Zohor: Kolníková 1996, 14.

- CASTELIN, K. 1965, K mincovnictvi norických Keltu. – *Numizmatičké listy* 20, 1–9.
- CASTELIN, K. 1968, Keltische Tetrdrachmen und ihre Teilstücke in Noricum. – *Numizmatičke vijesti* 15, 37–44.
- CASTELIN, K. 1971, Keltiske tetradrahme i njihovi dijelovi u Norikumu. – *Bilten hrvatskog numizmatičkog društva* 9/20 (March 1971), 1–6.
- GÖBL, R. 1973, *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum*. – Wien (= TKN).
- GÖBL, R. 1994, *Die Hexdrachmenprägung der Gross-Boier: Ablauf, Chronologie und historische Relevanz für Noricum und Nachbargebiete*. – Wien.
- JANDRASITS, H. 2014, Münzen der Boier im historischen Kontext. – *Netzwerk Geschichte Österreich* 2014, 44–53.
- KOLNÍKOVÁ, E. 1996, Norische Münzen im Oppidum Bratislava und in seinem Hinterland. – *Slovenska numizmatika* 14, 9–55.
- KOS, P. 1976a, Mali noriški srebrniki s konjički (Norische Kleinsilbermünzen mit Pferdchen). – *Arheološki vestnik* 25, 213–222.
- KOS, P. 1976b, Ein "Schatzfundkomplex" norischen Kleinsilbers aus Celje. – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 26, 25–29.
- KOS, P. 1977, *Keltiski novci Slovenije / Keltische Münzen Sloweniens*. – Situla 18.
- KOS, P. 1979, Ostnorische Kleinsilbermünzen mit beidseitiger Darstellung. – *Schweizer Münzblätter* 29, 31–34.
- KOS, P. 2012, The Ves- group – the earliest Tauriscan tetradrachms. – *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 45, 351–358.
- KOS, P. 2013, Silver fractions of the "Kugelreiter" tetradrachms (Mali srebrniki tipa "jezdec s trirogljelo čelado"). – *Arheološki vestnik* 64, 353–366.
- KOS, P., I. MIRNIK 2009, The Đurđevac Hoard. – In / V: J. van Heesch, I. Heeren, *Coinage in the Iron Age: Essays in Honour of Simone Scheers*, 289–311, London.
- KOS, P., A. ŠEMROV 2003, Skupna najdba keltskih in rimskih novcev v reki Ljubljanici. Doprinos h kronologiji novcev plemena Tavriskov / A hoard of Celtic and Roman coins from the Ljubljanica River. A contribution to the chronology of the coinage of the Taurisci. – *Arheološki vestnik* 54, 381–395.
- MACKENSEN, M. 1972, Ein nicht ediertes ostnorisches Kleinsilberstück. – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 22, 7–9.
- MACKENSEN, M. 1975, The state of research on the "Norican" silver coinage. – *World Archaeology* 6/3 (February 1975), 249–275.
- MACKENSEN, M., E. WANKMÜLLER 1973, Ein Depotfund norischen Kleinsilbers aus Celje. – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 23, 77–85.
- PINK, K. 1958, Die keltischen Münzen vom Magdalensberg. – *Carinthia I* 148, 130–144.
- TKN = Göbl 1973.
- ZIEGAUS, B. 2010, *Keltengeld. Münzen der Kelten und angrenzender nichtgriechischer Völkerschaften. Sammlung Christian Flesche*. – München.

Mali tavrški srebrniki tipa Đurđevac

Povzetek

Keltski Tavrski so – podobno kot Noriki – skupaj s tetradrahmami kovali tudi drobiž. Sistematično dokumentiranje gradiva kaže, da so kovali male srebrnike skoraj k vsakemu tipu tetradrahem. Tako je bilo mogoče dokumentirati tudi sedemnajst malih srebrnikov, ki ustrezajo tetradrahmam tipa Đurđevac. Tetradrahme so poimenovane po novčnem zakladu iz bližine Đurđevca na severozahodnem Hrvaškem, čeprav je bilo dejansko najdišče na obrobju vasi Šemovci. Značilnost velikih srebrnikov tega tipa so usta v obliki torkvesa na sprednji strani, na zadnji strani pa konjeva glava v obliki osmice ter kopita srpaste oblike. Omenjene značilnosti opredeljujejo tudi male srebrnike tega tipa.

Med malimi srebrniki je mogoče razlikovati dve skupini. V prvi (15 primerkov) je na sprednji strani upodobljena glava, na zadnji konj, v drugi skupini z dvema primerkoma pa je na obeh straneh upodobljen značilen konj.

Na podlagi razmeroma velike povprečne teže je mogoče ugotoviti, da je mali srebrnik tega tipa tretjina drahme oziroma dvanajstina tetradrahme. To je sicer v nasprotju z ustaljenimi domnevami, da mali srebrnik vedno pomeni četrtno drahme.

Žal razen za en primerek ne poznamo najdiščnih podatkov, na podlagi katerih bi lahko ugotavljali območje njihovega obtoka.

Kovanje malih srebrnikov tega tipa je nedvomno sočasno s kovanjem tetradrahem, torej ob koncu 2. stoletja pr. Kr.

Peter Kos
Narodni muzej Slovenije
Prešernova 20
SI-1000 Ljubljana
peter.kos@nms.si

Ocene in prikazi / Book reviews

Bettina Fischer-Genz, Yvonne Gerber, Hanna Hamel (ur.): *Roman Pottery in the Near East. Local Production and Regional Trade. Proceedings of the round table held in Berlin, 19-20 February 2010. Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 3*, Archaeopress, Oxford 2014. ISBN 9781905739677, 215 strani.

Serijski Roman and Late Antique Mediterranean Pottery (RLAMP) je pri založbi Archaeopress začela izhajati leta 2012 in letos je izšel že njen tretji zvezek. Idejni očetje serije in uredniki prvega zvezka z naslovom *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving problems of typology and chronology. A review of the evidence, debate and new contexts. Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 1* (2012) so priznani znanstveniki Miguel Ángel Cau, Paul Reynolds in Michel Bonifay. Ukvarjajo se predvsem z raziskovanjem rimske keramike, njene proizvodnje in trgovine z njo v Sredozemlju. Serija RLAMP je zasnovana kot referenčna točka za mednarodni razvoj analiz sredozemske keramike v rimskem obdobju. V njej bodo predstavljene inovativne raziskave o keramiki z najrazličnejših področij: od tipoloških in kronoloških tem, objave pomembnih keramičnih kontekstov ali keramičnih sekvenc, arheometričnih študij in etnoarheoloških primerjav do bolj kompleksnih pristopov, pri katerih raziskovalci na podlagi podatkov o keramiki analizirajo rimsko gospodarstvo, proizvodnjo, distribucijo in uporabo keramičnih predmetov v Sredozemlju.

V seriji je lani izšla še študija Philipa Millsa o keramičnem gradbenem materialu v severni Afriki (*The Ancient Mediterranean Trade in Ceramic Building Materials: A Case Study in Carthage and Beirut. Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 2*).

Pobudniki želijo v seriji ponuditi paletu metodoloških pristopov, kar je še posebno pomembno za slovenske raziskovalce. Strokovnjake, ki se ukvarjamo z rimsko keramiko v Sloveniji, družijo sicer podobni pristopi, utemeljeni na mednarodni literaturi, toda ti še zdaleč niso uniformni, predvsem pa jih drugi slovenski arheologi ne poznajo dobro.

V tretjem zvezku serije RLAMP so objavljeni prispevki s konference, ki je potekala leta 2010 v Berlinu. Posvečena je bila proizvodnji keramike v rimskem obdobju na območju sredozemskega Bližnjega vzhoda v njegovem ožjem pomenu, torej v nestabilni regiji, ki se razteza čez Sirijo, Libanon, Izrael in Jordanijo. Konferenca je bila namenjena predvsem srečanju in razpravi raziskovalcev, saj potekajo v regiji številni mednarodni projekti. Zvezek tako predstavlja nekatere rezultate mednarodnih projektov in trenutno stanje raziskav ter postavlja vprašanja za prihodnje delo.

Med 17 prispevki so nekateri zelo topografske narave. Paul Newson je predstavil projekt "Land of Carchemish" na sirsko-turški meji ob reki Evfrat, kjer so najprej s satelitskih posnetkov, pozneje pa s terenskimi pregledi odkrili mnogo arheoloških najdišč od 4. st. pr. n. št. do 8. st. n. št.

Phil Mills je analiziral velike posode (melnice, bazene, dolije, amfore in opeke) lokalne proizvodnje v mestu Ras

el Bassit na sredozemski obali severne Sirije, s katerimi so trgovali tudi v širši regiji vzhodnega Sredozemlja. Njegovi preliminarni rezultati, ki so utemeljeni na stratigrafsko določenih kronoloških skupinah in statističnih razmerjih posameznih tipov v posameznih kontekstih, kažejo razvoj industrije v pozni antiki.

Agnès Vokaer se je z analizo keramičnih skupkov 3. in 4. stoletja iz mesta Apamea lotila raziskovanja proizvodnje in distribucije keramike v rimski Siriji. Predvsem z analizo t. i. Brittle Ware (sirske kuhinjske keramike) in gladke keramike iz kalcitnih glin je ugotovila razlike v tradiciji med zahodno Sirijo in regijo ob reki Evfrat.

Paul Reynolds obravnava rezultate analize keramike, najdene na terenskih pregledih južnega teritorija mesta Homs (rimski Emesa) ob reki Orontes v Siriji. Z natančnimi kronološkimi in tipološkimi tabelami predstavi lokalno in uvoženo keramiko v helenističnem (3.–1. st. pr. n. št.), zgodnjem rimskem (1.–3. st. n. št.) in bizantinskem oz. zgodnjearabskem obdobju (4.–8. st.) na najdiščih območja pregleda ter jo primerja z najdbami širše regije obalnega Libanona (Bejrut in dolina Beka) in Sirije.

Razvoj lokalne keramične proizvodnje v mestu Baalbek (antični Heliopolis, zdaj Libanon) od 1. do 4. st. n. št. oriše Hanna Hamel, ki je analizirala večino kontekstov z izkopavanj javnih stavb Nemškega arheološkega inštituta, brandenburške univerze in Generalnega direktorata za antikvitete od leta 2001.

Bettina Fischer-Genz je na podlagi gradiva z arheoloških pregledov podeželja okoli mesta Baalbek ugotavljala lokalne tradicije v proizvodnji in uporabi keramike in jih delno primerjala z mestnimi najdbami. Podeželski konteksti zanimivo odsevajo veliko prevlado loncev in predvsem velikih posod, ki kažejo na majhne skupnosti z mešanim gospodarstvom vrtnarske pridelave kulturnih rastlin in živali.

Dina Frangié-Joly se je osredotočila na analizo nekaj pomembnih tipov keramike, ki se pojavijo ob koncu helenističnega oziroma na začetku rimskega obdobja v Bejrutu. Natančno opiše nekaj stratigrafskih kontekstov iz tega obdobja (1. st. pr. n. št. in 1. st. n. št.). Sledi natančen opis fature bejrutske keramike in proizvodnje lokalne keramike v mestu od železne dobe; potrjena je z najdbami lončarskih peči. V njih so izdelovali tudi "bejrutske amfore", kuhinjsko posodje, predvsem posnetke helenističnih kozic in italjskih pekačev z žlebom na ustju ("orlo bifido"), ter posnetke kozarcev tankih sten – popolnoma nove oblike, ki se pojavijo z nastankom kolonije v 1. st. pr. n. št. in z romanizacijo mesta.

Z lokalno proizvodnjo keramike na obalah Libanona v poznem helenističnem in zgodnjem rimskem obdobju se ukvarja tudi Urszula Wicenciak, le za mesto Jiyeh (antični Porphyreon). Iz dveh dobro ohranjenih keramičnih kontekstov (prvi od poznega 3. do sredine oziroma konca 2. st. pr. n. št., drugi od sredine 1. do zgodnjega 2. st. n. št.), v katerih se je ohranilo veliko različnih keramičnih tipov in

proizvodnega škarta, dobimo dober vpogled v proizvodnjo amfor in kuhinjskega posodja.

Ob pomoči štirih lončarskih peči iz 1. st. n. št., najdenih v antičnem mestu Yodfat (Izrael), *Mordechai Aviam* na novo uvaja diskusijo o proizvodnji rimske keramike v antični Galileji, za katero se je domneval le en večji lončarski center kuhinjskega posodja v mestu Kefar Hananya.

Čeprav kratek, a pomemben je prispevek *Gerwulfa Schneiderja* in *Malgorzate Daszkiewicz*, ki predstavita stanje arheometričnih raziskav helenističnega in rimskega finega namiznega posodja z rdečim ali črnim premazom z bližnjega vzhoda ob pomoči metode "wavelength-dispersive X-ray fluorescence" (WD-XRF). Določevanje oz. razločevanje referenčnih skupin je temeljilo na vsaj 15–20 prisotnih kemičnih elementih, toda pri nekaterih sta bili pomembni le koncentraciji kroma in magnezija. Od leta 1976 so na Freie Universität Berlin ustvarili obsežno bazo podatkov, saj so analizirali mnogo vzorcev keramike iz najrazličnejših delov rimskega imperija ter s tem omogočili jasnejšo predstavo o distribuciji in trgovini s keramičnim posodjem v rimskem obdobju.

Malgorzata Daszkiewicz, *Bernd Liesen* in *Gerwulf Schneider* predstavljajo arheometrično študijo helenistične, rimske in bizantinske kuhinjske keramike z izkopavanj v mestu Umm Qais (antična Gadara, severna Jordanija).

Zofia Kowarska in *Szymon Lenarczyk* sta se lotila analize hrambenih posod, velikih loncev – pitosov z izkopavanj v mestu Chhím (Libanon). Svojo tipologijo sta utemeljila na obliki ustij in na fakturah, čeprav se je oblika tega posodja le malo razlikovala od zgodnje bronaste dobe do pozne antike.

Itamar Taxel in *Mark Iserlis* pa sta se posvetila keramičnim dvodelnim kadilnicam v poznorimski in bizantinski Palestini. Z natančno analizo distribucije, petrografske analize proizvodnje, najdiščnih podatkov in datacij ter z eksperimentalno analizo funkcionalnosti sta jih povezala z žganjem kadila in obredjem podeželskih Samaritanov in njihovo zgodovino.

Jonathan Ferguson predstavi helenistično in rimsko keramiko z izkopavanj univerze v Torontu v mestu Madaba na osrednjih planotah Jordanije. Zanimiva sta predstavitev posameznih oblik in tipov posodja po kronoloških fazah najdišča na statističnih tabelah in risbah ter katalog z naštetimi analogijami v ožji regiji.

Yvonne Gerber je primerjala navadno keramiko iz rimskega obdobja (1.–5. st.) v Petri (južna Transjordanija) s keramično tradicijo v širši regiji, predvsem v srednji in severni Transjordaniji, na najdišču Tell Hisban, ter izluščila dve širši regionalni tradiciji "Palestinian common ware koine" in "Nabataean common ware koine".

Prispevek *S. Thomasa Parkerja*, zadnji v tem zvezku, poseže najdlje na jug, do Rdečega morja, do antičnega pristanišča Aila (današnja Aqaba, Jordanija). Avtor se posveti predvsem lokalni navadni keramiki ("Aqaba ware").

Čeprav zvezek ne daje prepoznavnejših analogij za slovensko območje, pa je oblika objav in pristopov v študiju rimske keramike lahko marsikomu za zgled.

Tina ŽERJAL

Marko A. Janković, Vladimir D. Mihajlović, Staša Babić (ur.): *The Edges of the Roman World*, Newcastle upon Tyne 2014. ISBN 978-1-4438-5899-1, 265 pp.

Zbornik *The Edges of the Roman World* so, kot je zapisano v predgovoru, uredniki izdali zato, da bi se sprožila diskusija o teoretičnih in metodoloških vprašanih družbenih procesov znotraj rimskega imperija. Ideja za knjigo je nastala med konferenco *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World* (IIERW), ki je potekala med 20. in 23. septembrom 2012 v Srbiji. Cilj je bil, da se strokovnjaki različnih raziskovalnih področij in teoretično-metodoloških tradicij med seboj povežejo in opozorijo na pomembne interakcije, ki so se v rimskem obdobju dogajale na obrobju rimskega imperija.

Zbornik obsega nekaj več kot 250 strani, v njem pa je poleg predgovora, uvoda, povzetka in kratkega opisa avtorjev zbranih 16 člankov z zgoraj omenjene konference. Naslov dela je nekoliko neoprijemljiv in zato morda zavajajoč, vendar na kratko obrazložen v predgovoru: gre za območja, ki so bila na obrobju rimskega imperija; uredniki niso želeli poudariti problematike rimske nadvlade, še manj pa homogenosti znotraj rimske države, opozoriti so želeli ravno na najrazličnejše interakcije med Rimom in lokalnim prebivalstvom. Družbeni, politični, kulturni, ekonomski in drugi pojavi so se namreč razvijali tako znotraj rimskega imperija kot tudi na območjih, ki so bila pod njegovim vplivom. Mejna območja (*edges*) v naslovu ne pomenijo samo geografskih območij, ki so bila v določenem trenutku meje rimskega imperija in s tem predmet raziskav provincialnih študij, ampak je poudarek raziskav tudi na drugih statusnih, kulturnih, etničnih, verskih, spolnih, starostnih, poklicnih, bivalnih, ekonomskih značilnostih na mejah imperija, ki so kljub svoji raznolikosti skupaj tvorile rimsko državno strukturo. Avtorji člankov so različnih profilov, od profesorjev do doktorskih študentov, ki v prispevkih obravnavajo tako materialno kulturo določenih marginalnih skupin kot tudi družbene procese znotraj teh skupin in jih primerjajo z družbenimi procesi rimske države.

V prvem članku (str. 5–18) z naslovom *Roman-barbarian interactions and the creation of Dutch national identity: The many faces of a myth* se je Sergio González Sánchez posvetil problematiki Batavijcev, ki so v 1. st. prebivali ob spodnjem Renu. Edini ohranjen vir o tem plemenu je Tacit, ki jih opiše kot pogumne in bojevite, kot rimski zavezniki pa so služili v pomožnih enotah rimske vojske. Na podlagi omenjenega rimskega konstrukta so se Nizozemci od 16. st. naprej zgledovali po batavijskem mitu, in v Batavijcih videli prednike svojega naroda. V pokolonialni dobi so mit in predvsem ime plemena uporabili tako, da so prvo nizozemsko kolonijo na vzhodu poimenovali Batavia (Jakarta).

Lydia Langerwerf je v svojem prispevku (str. 19–32) obravnavala provinco Sirijo v luči *Zgodovine Kasija Diona*. Čeprav je Kasij Dion pretiral pri opisih uporov na vzhodu, lahko njegovo interpretacijo razumemo kot izraz strahu in zaskrbljenosti v tem delu rimske države.

Balkanskega prostora se je s člankom *The "Hellenization" process and the Balkan Iron Age archaeology* dotaknil Ivan Vranić (str. 33–47). Grška kultura se je s kolonizacijo pričela širiti v arhaični dobi in v članku so povzeti samo nekateri socialno-politični problemi, vezani na jugovzhodno Evropo.

Avtor poudarja, da na raziskovalnem področju prevladujejo centralnoevropske in nemške akademske tradicije tako v relativni in absolutni kronologiji arheoloških kultur kot pri identifikaciji skupin na osnovi materialne kulture. Različne etnične skupine so bile na območju Balkana že pred prihodom Grkov in Rimljanov, a šele z železno dobo se da na podlagi materialne kulture te skupine med seboj razločiti. Grški vpliv pri arheoloških najdbah se vidi predvsem na jugu in na obalnem delu polotoka, pri čemer I. Vranić poudarja, da je intenziteta grškega vpliva najprej odvisna od razdalje: vpliv je večji, če je grški vir bližji. Drugi pogoj za sprejetje grške kulture je odvisen od regionalno-historičnega konteksta in pripravljenosti ljudi, da ga sprejmejo. Čeprav je bila prva grška kolonija ustanovljena že v 7. st. pr. Kr. na Korčuli, pa se šele z drugim valom grške kulture pod Dionizijem I. prične širša helenizacija ilirskih skupnosti na obalnem predelu polotoka.

Gladiatorskim bojem se je v četrtem članku posvetil Marko A. Janković (str. 48–60). Gladiatorske igre so se v Rimu začele v 3. st. pr. Kr. kot del pogrebnega rituala, kmalu pa so v veteranskih kolonijah in v bližini legijskih taborov pričeli graditi amfiteatre. Čeprav rimski viri pri opisih iger pretiravajo (pretirano število bitk, čas trajanja boja in pretiravanje glede kakovosti uprizarjanja), pa so ti viri tudi edini, ki ponujajo poimenovanja posameznih gladiatorjev in njihovih tehnik bojevanja v areni: *gladiator Samnis*, *Gallus* in *Thraex*. Boji so prikazovali moč in slavo tako posameznika, ki je igre organiziral, kot slavo celotnega rimskega sistema. Gladiatorski boji so bili tako spomin na rimsko zmago in vojaške dosežke ter so označevali prevlado civilizacije nad divjimi plemeni.

Verske tematike se v naslednjem članku dotakne Rocío Gordillo Hervás (str. 61–71). V njem opiše, kako se je mestna elita v kraju Perge v Pamfiliji okoristila z versko politiko, da bi utrdila dvojno vez na eni strani z rimskim imperijem in na drugi z grško tradicijo. Ta dvojnost je jasno vidna na upodobitvah na mestnih vratih, pri čemer se kipi grški bogov in junakov izmenjujejo z rimskimi bogovi in člani tedanje vladarske družine.

Anna H. Wales v naslednjem članku med seboj primerja legijske in pomožne tabore s poudarkom na družbenih stikih znotraj tabora in njegovih kanab (str. 72–85).

Čašam za vino črne glazure iz Britanije, ki nosijo gravirane napise, se posveti Shaun Anthony Mudd (str. 86–104). Ta vrsta posodja, znana tudi kot Moselkeramik, se je izdelovala in izvažala med letoma 180 in 250. V Britaniji je bila odkrita v urbanih naseljih in okoli njih ter ob legijskih taborih. Napise na teh čašah avtor deli v štiri skupine: na napise, ki spodbujajo k pitju, napise, ki opozarjajo na pomembnost mešanja vina z vodo, za tretjo skupino so značilni napisi, ki razglašajo pozitivne učinke pitja, v zadnjo skupino pa sodijo napisi, povezani s psihološko in socialno tematiko.

V naslednjem članku (str. 105–116) poskuša Andrzej Dudziński na osnovi pogodb, ki so jih Kartažani podpisali z Rimom, ugotoviti, kakšen je bil položaj Kartagine v Sredozemlju oz. kje so potekale meje med interesnima območjema obeh velesil. Po Polibiju sta obe mesti pred začetkom punskih vojn podpisali vsaj tri pogodbe, po Liviju celo štiri. Rimskim ladjam je bilo tako prepovedano pluti

južno od mest Mastia in Tarsenum, s čimer so Kartažani želeli zavarovati Mesinsko ožino.

Headhunting on the Roman Frontier: (Dis)respect, mockery, magic and the head of Augustus from Meroe je naslov prispevka Uroša Matića (str. 117–134), v katerem si postavlja vprašanja v zvezi s skrivnostnim odkritjem bronaste glave Avgusta pred mestnimi vrati kraja Meroe. Navaja tri mogoče kontekste, zakaj se je glava ohranila, poleg tega pa se sprašuje, kaj se je z glavo dogajalo pred zakopom in čemu je bila zakopana prav pred vhodom v svetišče.

Vlogi in položaju galske in kanaanske elite znotraj rimske države je posvetil svoj članek Aaron Irvin (str. 135–144). Oba sistema sta angažirala lokalno elito, da je nadzorovala ljudstvo: v Galiji so to bili *equites*, v pokrajini Kanaan pa prav tako člani vojaške aristokracije, imenovani *maryann*.

Vprašanja integritete ljudi z grškimi koreninami v rimsko državo na severu Anatolije se je lotil Jasper Majbom Madsen v članku *Being Roman and Greek: Local response to the influence from Rome in northern Asia Minor* (str. 145–158). Ugotavlja, da je bila provincialna elita v Pontu in Bitiniji tako rimska kot grška; opozarja, da so deklicam dali *tria nomina* brez gentilicija, kar kaže na nerazumevanje rimske tradicije poimenovanja. Čeprav se med epigrafskimi napisi dostikrat pojavlja grški patronimik, pa to bolj kot na kulturno pripadnost kaže očetovo identiteto.

V naslednjem članku Ligia Ruscu obravnava sedem grških mest ob zahodni obali Črnega morja, ki so bila združena v t. i. *praefectura orae maritimae* (str. 159–171). Najverjetneje so ta mesta sodila k provinci Makedoniji in bila podrejena njenemu upravniku.

Odnosu med Dačani in Rimljani v 1. st. posveti pozornost Mariana Egri (str. 172–193). Ugotavlja, da ne gre samo za trgovske stike ali vojne med Rimljani in Dačani, ampak opozarja tudi na vlogo posameznika oz. skupine z lastnimi interesi. Pred ustanovitvijo rimske province Rimljani in Dačani niso izmenjavali le materialnih dobrin, ampak tudi običaje, verovanja, ideje itd.

V naslednjem članku Vladimir D. Mihajlović piše o teritoriju Skordiskov in o vlogi rimskih bronastih posod na območju dolin srednje Donave in spodnje Save, katerih fragmenti so se ohranili tako v naselbinah kot grobovih (str. 194–218). Zanimivo je, da se bronasto posodje v grobovih pojavlja skupaj z orožjem, kar nakazuje višji status pokojnika. Posodje je bilo dar rimskih vojakov lokalnim bojevnikom. Posodje je bila poudarjena simbolna potrditev novonastalih vezi in osebni spomin prijateljstva med obema skupinama, hkrati pa je bil izpostavljen tudi novi status posameznika.

Podoktorski raziskovalec Danijel Džino v svojem članku analizira spremembe v družbenih strukturah v Dalmaciji po ustanovitvah rimskih *civitates* (str. 219–231). Pri tem se opira na Plinija, ki navaja seznam peregrinskih *civitates* in njihovo velikost. Po rimski osvojitvi tega ozemlja so Rimljani, kot kažejo arheološke najdbe, nadzorovali območje z ustanavljanjem vojaških taborov in veteranskih naselbin (*Delminium*, *Salvium*, *Novum*, *Rider* itd.). Moč so si večali in utrjevali tudi s sklepanjem prijateljstev z lokalnimi elitami.

Zadnji članek zbornika (str. 232–251) na kratko povzema, zakaj so Rimljani novačili Batavijce v 2. in 3. st. v rimsko vojsko. Batavijci so zaradi izčrpnosti zgodovinskih virov (Ta-

cit), epigrafike in arheoloških najdb eno najbolj raziskanih plemen ob rimski meji. Formalno so bili od Avgusta naprej vključeni v rimsko državo, in tedaj se je pričelo njihovo novačenje. Razlogi so bili naslednji: Rimljani so Batavijce videli kot bojevito ljudstvo, med svojimi vrstami so Batavijci imeli dovolj moških, poleg tega pa so bili brez naravnih virov. Zaradi svoje bojevite narave (po Tacitovem opisu *gens ferox*) in vdanosti cesarju so služili v pomožnih enotah. Na nagrobnikih se v 1. st. še pojavljajo z enim imenom, v 2. in 3. st. pa vidimo porast dveh ali treh imen, kar kaže na vpliv podeljevanja rimskega državljanstva odsluženim vojakom. Prav tako vse do 3. st. ostane na nagrobnikih poudarjen izvor vojakov (*natione Batavus*).

Pričujoč zbornik vsebuje prispevke zelo različne tematike in tudi kakovosti, je tipičen primer publikacije s konference, pri kateri se uredniki niso posebej potrudili, da bi različne teme bolj poenotili in jih smiselno povezali. Zanimivo je, da nihče ni obravnaval province Panonije oz. zgodovine nastanka te province, česar se v svojem prispevku dotakne samo Danijel Džino. Nenavadno pa je, da je posebej obravnavana provinca Dalmacija. Žal v predgovoru zbornika ni podatka, kdo so bili drugi udeleženci konference in s katerimi referati so nastopili. Vsekakor pa zbornik zaradi pestrosti prispevkov ponuja širok spekter teoretičnih, arheoloških in epigrafskih raziskav na območju od Male Azije do Galije, severne Afrike do Britanije.

Anja RAGOLIČ

Renáta Přichystalová, Marek Kalábek (ur.): *Raněstředověké pohřebiště Olomouc – Nemilany. Katalog. Spisy Masarykovy univerzity v Brně, Filozofická fakulta, 424, Masarykova univerzita, Brno 2014. ISBN 978-80-210-7521-4. 290 str., 110 slik, CD.*

Automobilski vek z gradnjami avtocest omogoča velike raziskave številnih novih arheoloških najdišč. Tako so pri gradnji avtocestne obvoznice Olomouca na Moravskem (R Češka) v letih 1998–2000 raziskali najdišče iz različnih arheoloških obdobij, od eneolitika, preko zgodnje bronaste dobe, zgodnjega srednjega veka, visokega srednjega veka, do novega veka. Pred nami je katalog zgodnesrednjeveškega grobišča, ki ga sestavlja 56 okostnih grobov ljudi in konj iz zadnjih desetletij 9. st. in iz prve polovice 10. stoletja. Pozornost je vzbudilo že med izkopavanji zaradi redke najdbe karolinškodobnega meča z napisom "blagovne znamke" +ULFBERHT+ in še redkejše najdbe sablje bolgarskega tipa. Ugibanja, kaj se je dogajalo na tem obrobju Panonske kotline, tedaj ko so jo zasedli Madžari, so se vrstila. Zato smo lahko toliko bolj veseli izčrpane objave grobišča, ki jo predstavlja obravnavana knjiga.

Začetni del za uvodom (Marek Kalábek) obsega arheološki katalog grobov in najdb z risbami grobov, okostij in predmetov (Renáta Přichystalová, Marek Kalábek, Šárka Trávníčková, Petr Dresler). Ob risbah so pogosto tudi fotografije. Sledi antropološki katalog okostij (Lenka Vargová, Ladislava Horáčková), kjer preseneča za zgodnji srednji vek nizek delež otroških grobov (samo 12 od skupno 53 oseb, običajno število bi bilo blizu 26). Arheozoološka analiza (Gabriela Dreslerová) obravnava grobove konj. Na omenje-

nem meču in sablji so se ohranili ostanki tkanine (Helena Březinová). Meč je tičal v leseni nožnici, znotraj obloženi s tkanino, nato je bila celota ovita v tkanino, hkrati pa je obstajal še najmanj tretji kos blaga. Ostanke blaga na sablji so najverjetneje pokojnikova obleka. Petrografska analiza kamnitih predmetov (Antonín Přichystal) je za predilno utež pokazala, da najverjetneje izhaja z južne Moravske. Analiza njihove izdelave (Ludmila Kaňáková Hladíková) pa za nekatere kaže, da gre za drugotno uporabljene mezolitske artefakte.

Obsežno poglavje (Renáta Přichystalová) je namenjeno klasifikaciji grobov in obravnavi posameznih funkcionalnih skupin predmetov ter njihovi dataciji. Za tem je kratko poglavje o grobišču v kontekstu olomouške aglomeracije (Renáta Přichystalová). Olomouc med madžarskimi osvajanji ni propadel tako kot južnomoravska centra Pohansko in Mikulčice. Grobišče Nemilany pripada satelitski naselbini, grobovi kažejo razslojeno družbo. Severozahodna skupina namreč premore lesene grobnice, bojevnisko opremo in dragocen nakit, česar pri jugovzhodni skupini ni. Gre za najmanj dve povezani skupini grobov, ki bi lahko pripadali beguncem z moravskega juga, a tudi ljudem iz Bolgarije, kot kažejo značilne posode in sablja. Na izbiro prostora za pokopavanje so morda vplivali tedaj še vidni sledovi grobišča iz časa kulture vrvičaste lončenine.

Knjigi je priložen CD s slikovnim gradivom v barvah, kar osmisli dosledno črno-bele miniaturne fotografije v knjigi, in s kataloški podatki v tabelarični obliki, kar je idealna možnost ustvarjalnega bralca za lastne analize najdišča. Bralca od popolnega digitalnega užitka loči le manjkajoč PDF celotne knjige. Pač pa v zepku s CD-jem tiči tudi kartonček s šifrantom lege predmetov glede na okostje.

120 m dolgo grobišče z do 5 m dolgimi grobnimi jamami, razmaknjenimi tudi več kot 20 m, močno spominja na floris zgodnesrednjeveške naselbine z zemljankami. Renáta Přichystalová je opazila in prepričljivo dokazala, da so grobovi razporejeni in usmerjeni v skladu s stranmi sveta. Tako grobišče kar kliče po geometrijski in arheoastronomski analizi, ki bi upoštevala tudi njegovo vpetost v širši prostor. Vsekakor to s tako odličnim katalogom ne bi bilo težko.

Andrej PLETERSKI

Peter Milo: *Frühmittelalterliche Siedlungen in Mitteleuropa. Eine vergleichende Strukturanalyse durch Archäologie und Geophysik. Studien zur Archäologie Europas, Band 21, Habelt, Bonn 2014. ISBN 978-3-7749-3840-3. 702 strani, 460 slik, 31 kart, 12 diagramov, 13 tabel.*

V arheologiji se ne zgodi velikokrat, da različna raziskovalca zelo široko obravnavata isto tematiko istega prostora, istega časa in vsaj delno z istim gradivom. V takem primeru lahko opazujemo, kako na rezultate vplivajo različni pristopi, metode, strategije, ideje. S štiriinridesetletnim razmakom sta izšli doktorski disertaciji Petra Donata (Peter Donat, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert*. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33, Berlin 1980) in Petra Mila (tu predstavljena knjiga). Oba uporabljata geografsko poimenovanje Srednja Evropa. Za

prvega so to Nizozemska, Nemčija, Švica, Avstrija, tedanja Češkoslovaška in Poljska, drugi izpušča Švico, vendar dodaja Madžarsko. Geografsko še vedno velja, da Evropa sega do Urala in v tem pogledu je geografsko središče Evrope Litva, natančneje točka nekaj kilometrov severneje od Vilniusa. Naštete države seveda geografsko vse spadajo v jugozahodno Evropo ali, natančneje, so severovzhodni del jugozahodne Evrope. Zakaj potem trditev v naslovu, da gre za Srednjo Evropo? Odgovor nedvomno ni geografski, prej gre za vprašanje politične in kulturne pripadnosti, ki s fizično geografijo nima nikakršne zveze.

Časovni razpon Petra Mila je 6.–10. st., s čimer se je zavestno izognil poznejšim spremembam, ki jih pomeni politični, gospodarski in poselitveni prodor srednjeveškega rimskega cesarstva proti vzhodu ali zelo poenostavljeno germanska kolonizacija slovanskih in baltskih ozemelj. Obe knjigi vsebujeta katalog najdišč. Peter Donat jih je zajel 358 (brez Madžarske, Romunije in Sovjetske zveze), Peter Milo 183. Izbirna merila drugega so bila strožja, ker se je osredotočil na boljše raziskana in objavljena najdišča, ki omogočajo boljše analizo. Morda še pomembnejša pa je bila Milova odločitev, da se osredotoči na podeželske naselbine, kar pomeni, da je izpustil naselbine nepoljedelškega, oblastnega in utrdbenega značaja, kot so Mikulčice ali Pohansko in gradišča splošno. Medtem ko je pri Petru Donatu povsem jasno, da je bil njegov glavni motiv raziskati razvoj fevdalnih proizvodnih odnosov ter njihovo odlikovanje v naselbinski kulturi in je zato pregledal širši časovni izsek in vse vrste najdišč, pri Petru Milu vzrok za zožitev vpogleda ni pojasnjen ali pa sem jaz pojasnilo morebiti spregledal. Lahko ugibam, da gre za poskus deideologizacije arheološke raziskave in zavestno prekinitev tradicije vzhodnonemške zgodnjerednjeveške arheologije, ki so jo kadrovsko in organizacijsko po združitvi obeh Nemčij načrtno razgradili.

Nekako vse močno spominja na arheološke raziskave v Nemčiji po drugi svetovni vojni, ki so se desetletja načrtno izogibale ideologizaciji in zato tudi kakršnimkoli teoretskim razmislekom in se zatekale v hiperklasifikacije arheološkega gradiva, ki so pogosto vodile do jalovih poskusov njihovega vrednotenja. Tudi pri Petru Milu opazimo mnogo podrobnejšo členitev stavbnih členov kmečkega dvora in stavbnih tlorisov vasi kot pri Petru Donatu. V razpravi Milo tako kot že prej Donat ugotavlja, da se stavbne in naselbinske oblike slovanskega in germanskega sveta v mnogočem temeljito ločijo, da so slovanske stavbe mnogo preprostejše, vendar zanesljivo ne zato, ker Slovani ne bi obvladali zahtevnih arhitekturnih rešitev.

Že Peter Donat vidi v zgodnjerednjeveških avtonomnih dvorih z bivališči in gospodarskimi poslopji germanskega ozemlja bivališča svobodnih kmetov z individualno lastnino, kar povzema tudi Peter Milo. Seveda slovanske vasi z enakimi bivališči – pogosto brez sledov gospodarskih stavb – kar kličejo k razlagam, da gre za skupine prebivalstva, ki so imele zemljo v skupni lasti in obdelavi. Delno naj bi bili s tem povezani polkrožni tlorisi vasi s skupnim osrednjim prostorom. Na primeru vasi Brežno (Češka) je Milo pokazal, da se da isti vaški tloris razlagati tudi povsem drugače, celo kot vas individualnih kmečkih dvorov. Tako v zaključku za vasi brez gospodarskih poslopj še vedno dopušča možnost skupinske lastnine, hkrati pa zaznava

tlorise individualnih dvorov z bivališči in gospodarskimi poslopji že od naselitve Slovanov dalje, kar razlaga kot individualno lastništvo zemlje. Vsekakor pa poudarja, da ni tipične slovanske hiše, tipičnega slovanskega dvora in tipičnega tlorisa slovanske vasi, in da lahko pri vsakem novoodkritem najdišču pričakujemo nove stavbne in naselbinske rešitve.

Pravzaprav gre za isti problem, na katerega so naleteli poskusi etničnega razlaganja drobnih arheoloških predmetov. Tako kot okrasna zaponka ne more biti etnična značka, tudi neka stavba, struktura dvora ali vasi ne morejo biti znak gospodarsko-pravnega stanja. Razširitev raziskave proti jugu bi potrdila Milova pričakovanja novih stavbnih tipov (npr. stavbe s kamnitimi temelji ali stavbe z dvignjeno pohodno površino). Primer staroslovanske župe Bled (Andrej Pleterski, *The Invisible Slavs. Župa Bled in the "Prehistoric" Early Middle Ages*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 28, Ljubljana 2013, PDF: <http://iza2.zrc-sazu.si/sl/publikacije/the-invisible-slavs#v>) potrjuje misel, da so Slovani že v trenutku naselitve poznali individualno lastnino polja, da pa se to zelo verjetno ni kazalo v tlorisu kmečkega dvora. Hkrati vemo, da so v poznejšem času obstajali individualni kmečki dvori, vendar je bilo zemljišče v lasti zemljiškega gospoda. Individualni dvor pomeni individualno gospodarjenje, ki ni nujno povezano z obliko lastnine. Poleg tega poznamo oblike srenjske lastnine (kot so pašniki), na katerih se pase živina, ki pa je v individualni lasti, kar omogočajo odlično domišljeni sistemi pravic in dolžnosti posameznikov v vaški skupnosti. Zgolj nekaj stavbnih ali naselbinskih tlorisov tako prepletene družbeno-gospodarskega sistema ne zmore pokazati. Milo bi imel več razlagalnih možnosti, če ne bi izpustil neagrarnih naselij in gradišč, ker bi našel več razlik, ki bi jih lahko tolmačil gospodarsko in družbeno. Prav tako bi imel več možnosti, če bi dodal analize gospodarskih zaledij posameznih naselij. V takem okviru, npr. naselje Roztoky pri Pragi, pokaže svojo izjemnost, saj ležijo desetine zemljank neobičajne majhnosti v ozki dolini Vltave, nerodno odmaknjeno od poljskih površin in z neprepričljivimi ostanki množičnega ribolova. Hkrati pa gre za največjo koncentracijo raziskanih staroslovanskih zemljank sploh. Funkcija te naselbine ostaja nepojasnjena.

Zaključni del knjige Petra Mila so rezultati njegovih geopropekcijskih raziskav, pri katerih je ostal omejen le na uporabo geomagnetizma. Z njimi je lahko opazil številne poselitvene sledove na velikih površinah in v razmeroma kratkem času. Seveda pa pri njihovi razlagi obstajajo številne omejitve, informacijski šumi in stranpoti, ki jih je mogoče razrešiti samo z arheološkim izkopavanjem.

Kaj je torej prineslo štiriinideset let arheoloških izkopavanj in objav? Če odmislimo nove geološke metode opazovanja, bi vse sklepe, do katerih je prišel Milo, lahko ugotovil že tudi Donat po tedanjem stanju raziskav. Velja pa tudi obratno. Razlika med njima je pravzaprav le v tem, kaj želita najti. Kar pomeni, da je reševanje splošnih vprašanj sedaj že najbolj odvisno od raziskovalca in njegove raziskovalne strategije, nikakor pa ne več od novega kopičenja arheoloških informacij.

Navodila avtorjem: <http://av.zrc-sazu.si/Si/navodila.html>
Guidelines to the contributors: <http://av.zrc-sazu.si/En/guidelines.html>

Priprava slikovnega gradiva: <http://av.zrc-sazu.si/Si/navodila.html#4>
Illustrations: <http://av.zrc-sazu.si/En/guidelines.html#4>

Arheološki vestnik je vključen v naslednje indekse: / The Arheološki vestnik is included in:

AHCI – Arts and Humanities Citation Index® (Thomson Reuters)

AIO – Anthropological Index Online – Royal Anthropological Institute, Centre for Anthropology at the British Museum in London

Antiquité – Bulletin analytique d'histoire romaine (BAHR), CNRS/Marc Bloch University, Strasbourg

DYABOLA. Sachkatalog der Bibliothek – Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. Main

ERIH – European Reference Index for the Humanities – European Science Foundation – Strasbourg

EUROsources – RAABE Fachverlag für Wissenschaftsinformation, Bonn

Francis. Bulletin signalétique 525. Préhistoire et Protohistoire - Institut de l'Information Scientifique et Technique, Vandoeuvre-les-Nancy

IBR - International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature – Zeller Verlag, Osnabrück

IBZ - International Bibliography of Periodical Literature – Zeller Verlag, Osnabrück

Ulrich's international periodicals directory – R. R. Bowker, New Providence N. J.

Scopus - abstract and indexing database for researchers and those who support them (<http://10.scopus.com>)

Natisnjeno s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.
Published with the financial support by the Slovenian Research Agency.